अंक
२थी११०

विविध ग्रन्थमाला

वर्ष १० मुं.
संवत १९७६

भाग्यना सृष्टाओ.

अनुवादकः-
रत्नसिंह दीपसिंह परमार

प्रकाशकः-सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय.

ળ-
[illegible], २

અને
અમદાવાદ.

विविध ग्रंथमाला: अंक ११२ थी ११७: वर्ष १० मुं: सं. १९७६.

भाग्यना सृष्टाओ.

ઓરિસન સ્વેટ માર્ડનના " આર્કિટેક્ટસ ઑફ ફેઇટ " ઉપરથી

અનુવાદક: રતનસિંહ દીપસિંહ પરમાર
મુ. ડભોલી. જીલ્લે-સુરત.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક:-ભિક્ષુ-અખંડાનંદ
કાલબાદેવી રોડ—મુંબઈ

પહેલી આવૃત્તિ-પ્રત ૫૬૦૦-છપાઈ સં. ૧૯૭૭-સને ૧૯૨૦.

મૂલ્ય { વાર્ષિક ફાળે રૂ. ૧)॥ પાકું પૂઠું રૂ. ૧॥ પોસ્ટેજ માફ.
છુટક લેનાર માટે રૂ. ૧॥ અને ૨, પોસ્ટેજ જુદું.

અમદાવાદ-ધી ‘ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ’માં
પરી. દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

અવશ્ય વાંચો.

આવતું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાશે.

સં. ૧૯૭૬ નું વિવિધ ગ્રંથમાળાનું ત્રણસોક પૃષ્ઠનું એક પુસ્તક હવે બાકી રહ્યું તે મહિના માસમાં તૈયાર થઇ જશે અને પોષ મહિનામાં તે વી. પી. થી મોકલી સં. ૧૯૭૭ના વર્ષનું લવાજમ સાદાં પૂઠાં બદલ રૂ. રાા અને પાકાં પૂઠાં બદલ રૂ. ૩ાા વસુલ કરાશે. ટપાલ ખાતાના નવા નિયમને અનુસરીને દરેક વી. પી. રજીસ્ટર કરાવવું પડતું હોવાથી તેના ખર્ચના બે આના તથા મનીઑર્ડર ખર્ચનો એક આનો મળીને એકંદરે સાદા પુઠાના ગ્રાહકને રૂા. ૨–૧૧–૦ અને પાકાપૂઠાના ગ્રાહકને રૂા. ૩–૧૧–૦ ભરવાના આવશે. માટે

જેમને ગ્રાહકમાંથી બંધ પડવું હોય

અથવા ઠેકાણું બદલાવવું હોય અથવા સાદાં પૂઠાંને બદલે પાકાં પૂઠાંના વર્ગમાં જવું હોય તેમણે આ પુસ્તક પહોંચ્યેથી મોડામાં મોડું પંદર દિવસ સુધીમાં અવશ્ય લખી જણાવવું.

પોસ્ટ ઑફિસમાં જુદા માણસની ગોઠવણ મળી શકવા છતાં પણ ચાર હજાર ગ્રાહકોને વી. પી. મોકલી રહેતાં બે માસ જેટલો સમય નીકળી જતો હોવાથી પોષ માસથી તે હોળી સુધીમાં જેમને બહારગામ જવાનું થાય તેમણે પોસ્ટમૅનને તેમજ ઘરનાં માણસોને સમજુત આપવી જોઇએ કે જેથી વી. પી. પાછું ફરે નહિ.

જેમનું વી. પી. પાછું વળશે તેઓ પોતાનું પુસ્તક ગુમાવશે.

ઉપલી સુચનાઓ ધ્યાનમાં ન લેવાતાં જેમનાં વી. પી. પાછાં આવશે તેઓ તે (સં. ૧૯૭૬ નું છેલ્લું) પુસ્તક કે જે કિંમતમાં આઠ આનાથી ઓછું નહિ હોય તેના ઉપરનો પોતાનો સર્વ હક

ગુમાવશે. માટે સવેળા પત્ર ન લખવાથી કે ઘરમાંની પોતાની ગેરહાજરી અથવા બીજા કોઇ કારણથી વી. પી. પાછું ન વળે તેમ કરવા પ્રત્યેક ગ્રાહકને વિનતિ છે.

સં. ૧૯૭૭ના વર્ષનાં પણ બેએક પુસ્તક ઉપલી મુદ્દત સુધીમાં છપાઈ જાય તેમ હોવાથી બનતાં સુધી તે પુસ્તકો પણ ઉપલાં વી. પી. ભેગાંજ મોકલી અપાશે.

ગ્રાહકમાં ચાલુ રહેવાની ઇચ્છા છતાં કોઈ અનિવાર્ય કારણ યા ભૂલને લીધેજ જેમનું વી. પી. પાછું વળ્યું હશે તેઓ તે મુજબ લખી જણાવવા સાથે નીચે મુજબની રકમ મનીઑર્ડરથી મોકલી આપશે તો તેમનું કમી થયેલું નામ નવા નંબરથી દાખલ કરીને ૧૯૭૬નું છેલ્લું પુસ્તક પણ તેમને મોકલી અપાશે.

સં. ૧૯૭૭ના વરસનું લવાજમ રૂા. ૨ાા અને પાકા પૂઠાના ગ્રાહક થવું હોય તો રૂા. ૩ાા

પાછા વળેલા વી. પી. ના પોસ્ટેજ અને રજીસ્ટર ખર્ચ વગેરે બદલ છ આના

તત્કાળમાં જે પુસ્તકો અહિંથી મોલવાનાં તેના રજીસ્ટર ખર્ચના બે આના.

એ રીતે સાદાં પૂઠાંના **ત્રણ રૂપિયા** અને પાકાં પૂઠાંના કુલ **ચાર રૂપિયા** જેટલું વી. પી. પાછું વળ્યું હોય તેણે મોકલવા જોઇએ.

લવાજમ આ વર્ષે નહિ વધવાનું કારણ.

લડાઈ પ્હેલાંના સમય કરતાં કાગળોના ભાવ હાલ પાંચગણા અને છપાઇના ભાવ ત્રણગણા હોવાથી વિવિધ ગ્રંથમાળાના લવાજમમાં હજી પણ કમમાં કમ અક્કેક રૂપિયો વધશે અને તેમાંના આઠ આના તો આ વખતે જ વધારી લેવા પડયા હોત; પરન્તુ આ સંસ્થાના કાર્ય તરફ ખાસ સદ્દભાવ ધરાવનાર ભાઇ રતિલાલ નારણદાસ ગામી

જેઓ નડિયાદના વતની હોઈ વ્યાપાર અર્થે દિલ્હી તરફ રહે છે તેમણે સ્વેચ્છાથી કેટલાક માસપર મોકલી આપેલી રૂા. ૧૫૦૦ ની રકમનો ઉપયોગ તેમની સંમતિ લઈને વિવિધ ગ્રંથમાળાની ખોટ ખાતે કરવાનું બની શકવાથી આ વર્ષે લવાજમમાં કાંઇ પણ વધારો કરવામાં આવ્યો નથી.

ગ્રાહક દીઠ આઠ આનાને હિસાબે પણ એ રકમ ઉપરાંત બીજી પાંચસોની રકમ હજી ખૂટતી રહેશે; માટે અન્ય પણ જે સજ્જનો એ ખાતે યથારૂચી દ્રવ્ય મોકલી આપશે તે આભાર સહિત સ્વીકારી વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ કરાશે.

પૃષ્ઠસંખ્યા પણ જેની તેજ–૧૫૦૦ની–રહેશે.

સં. ૧૯૭૭ના વર્ષમાં વિવિધ ગ્રંથમાળાની પૃષ્ઠ સંખ્યા જેની તેજ રહેશે. પરંતુ કોઇ કારણસર મેળ નહિ આવવાથી ૧૦૦–૧૫૦ પૃષ્ઠ ઓછાં આપી શકાય તેવું હશે તો પ્રત્યેક ગ્રાહકે તે ચલાવી લેવું પડશે.

તળ અમદાવાદનાં ગ્રાહકોને

સૂચવવાનું કે તેમને પણ આવતું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાઇ સર્વની પેઠે તેમને પણ તે બદલ વી. પી. તથા રજીસ્ટર ખર્ચના ત્રણ આના વધુ ભરવા પડશે. જેમને આ ખર્ચ બચાવવો હોય તેઓએ આ પુસ્તક પ્હોંચ્યેથી પંદર દિવસ સુધીમાં પોતાનું લવાજમ અમદાવાદના કાર્યાલયમાં પ્હોંચાડીને પાવતી મેળવવી. એટલે પુસ્તક તૈયાર થયેથી માણસ સાથે તે તેમને ત્યાં મોકલી અપાશે.

મુંબઇનાં ગ્રાહકોને

સૂચવવાનું કે મુંબઈના કાર્યાલયમાં પૈસા ભરવાનું ન રાખતાં વી. પી. સ્વીકારવાનું રાખવું એજ સારૂં છે, છતાં જેમને તેમજ કરવું ફાવે તેમ હોય તેમણે તેમ કરવું. પરંતુ એમાં પણ લવાજમ

ઉપરાંત પહેલીવારનાં પુસ્તકોના રજીસ્ટર ખર્ચના બે આના તો ભરવાજ જોઇશે.

નાણાં ભર્યા બદલની પાવતી અથવા દાખલો.

વાર્ષિક મૂલ્ય રૂબરૂ ભરનારને સંસ્થા તરફની છાપેલી પ્હોંચ મળે છે અને મનીઑર્ડર મોકલનારને પોસ્ટ ખાતા મારફત પાવતી મળે છે; તેમજ વી. પી. સ્વીકારનારને માટે પૅકેટ ઉપરનું છાપેલું બીલજ પાવતી રૂપ છે. કોઇ પણ કારણસર જરૂર પડતાં આ ત્રણમાંથી જે પણ જાતની પાવતી હશે તેનો સ્વીકાર સંસ્થામાં થશે.

લાયબ્રેરીઓને

અન્ય ગ્રાહકોની પેઠે વી. પી. સ્વીકારી લેવાનું નહિ ફાવતું હોવાથી તેમના તરફથી દર વર્ષે લવાજમ મનીઑર્ડરથી આવે અથવા તો વી. પી. મોકલવાની માગણી આવે ત્યારેજ પુસ્તકો મોકલવાનું શરૂ કરી શકાય છે.

આફ્રિકા ઈ. દેશાવરનાં ગ્રાહકોએ

આ પુસ્તક મળતાંજ સં. ૧૯૭૭ના વર્ષનું લવાજમ વધારાના પોસ્ટેજ વગેરે સાથે પાકા પૂઠાંના વર્ગ બદલ **શિલિંગ નવ, સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય મુ. અમદાવાદ.** Ahmedabad (India) એ શિરનામે મોકલવા તસ્દી લેવી. સાદાં પૂઠાંનાં પુસ્તકો લાંબા છેટાને લીધે રસ્તામાં ચુંથાઇ જતાં હોવાથી પાકાં પૂઠાંવાળાંજ તેમને માટે ઠીક છે.

પાઉંડ શિલિંગનો ભાવ હજી પણ સ્થિર થયેલો નહિ હોવાથી નવ શિલિંગ બદલ મળનારી રકમ સહજ ઓછી યા વધુ મળે તે વાત સંસ્થાએ પોતાને માથે રાખી લઇનેજ ઉપલી રકમ નક્કીપણે જણાવી છે, કે જેથી દેશાવરનાં ગ્રાહકોને પૈસા મોકલવામાં ગુંચવણ પડે નહિ.

આફ્રિકા વગેરેના કોઇ કોઇ સજ્જનો તો બ્હારનાં પુસ્તકો

મંગાવવા સારૂ પણ આ સંસ્થા ઉપરજ પૈસા મોકલી આપે છે; પરંતુ આ સંસ્થાથી બ્હારનાં પુસ્તકોનું કામ થઇ શકતું નહિ હોવાથી એ પ્રમાણે ન કરવા વિનતિ છે.

ટપાલમાં ગેરવલ્લે જતાં પુસ્તકોની જવાબદારી.

હિંદુસ્તાન અથવા દેશાવરનાં જે ગ્રાહકો અને લાયબ્રેરીઓ ઉપલી જવાબદારી આ સંસ્થા ઉપર રાખવા માગતાં હોય તેમણે વધારાના રજીસ્ટર ઈ. ખર્ચ બદલ **આઠ આનાની** રકમ લવાજમ ઉપરાંત વધુ મોકલવી જોઇએ. તેમ કર્યા સિવાય, ગેરવલ્લે ગયેલા પુસ્તકની રવાનગીની તારીખ લખી મોકલવા તથા પોસ્ટ ખાતાપર અરજી લખી મોકલવા સિવાય વધુ કંઇજ વ્યવસ્થાપકથી બની શકશે નહિ.

સં. ૧૯૭૭ માટેનાં પુસ્તકો.

"વિચારોના ચમત્કાર, સામાજિક વાર્તાઓ, સંસારનાં સુખ, સત્યનિબંધાવલી, અનુશીલન, ચારિત્ર સંગઠન, સદાચાર દર્પણ, સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ તથા મોટું જીવનચરિત્ર, સાધના, બોધપ્રદ દષ્ટાંતમાળા, અખાની વાણી ભાગ ૨ જો, અર્વાચીન શાસ્ત્રો, ઉપનિષદ્નો આદેશ, આરોગ્ય લેખાવલી, દેશદર્શન, આર્યોનાં પર્વ, માબાપની ફરજ, ટૉલ્સ્ટૉયની વાર્તાઓ તથા જીવનચરિત્ર;" એમાંથી બનશે તે તે નીકળશે અને વધુ પસંદગી જારી રહી તેમાંથી પણ કહાડવાની છુટ રહેશે.

વ્યવસ્થાપક, સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

નિવેદન.

अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ।

દેશમાં જ્યાં ત્યાં જે દુઃખ દારિદ્ય અનુભવાઈ રહ્યું છે તેનું મૂળ કારણ—ગીતાનો ઉપલો અર્ધો શ્લોક સમજાવે છે તેમ—અજ્ઞાનને લીધે થઈ આવેલો અનેક પ્રકારનો મોહજ છે.

વસ્તુઓના ગુણ સ્વભાવ જાણ્યા વિના રાસાયનિક પ્રયોગો કરવા મંડી પડનારો મનુષ્ય નિષ્ફળ અને દુઃખીજ થાય છે; તેમ જીવનના અને જગતના મુખ્ય નિયમોને સમજ્યા વિના સંસાર વ્યવહારના પ્રયોગોમાં પડનાર પ્રાણીઓની દશા પણ એવીજ થાય એમાં નવાઇ નથી. એટલા માટે આ જગતમાં આવ્યા પછી માણસે સર્વથી પહેલું જો કોઇ પણ કાર્ય કરવા જેવું હોય તો તે, જે મહાન નિયમો- પર આ જગત અને માનવજીવનની રચના તથા ચ્હડતી—પડતીનો આધાર છે તે નિયમોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. આર્ય મહર્ષિઓ એમાંનો એક મહા નિયમ નીચલા થોકાક શબ્દોમાં રજુ કરે છે—

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।

અર્થાત્ જે મનુષ્ય જેવી ભાવના સેવે છે તેને તેવીજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મહા નિયમ સ્પષ્ટ કરે છે કે **મનુષ્ય પોતેજ પોતાના ભાગ્યનો સૃષ્ટા યાને રચનાર છે.** તે અત્યારે જે પણ સારી કે નરસી સ્થિતિને ભોગવી રહ્યો છે તે તેણે પોતેજ રચેલી છે; અને પોતાની ભવિષ્યની સ્થિતિને પણ તે પોતેજ પોતાની હાલની ભાવનાવડે રચી રહ્યો છે. જાણીને કે અજાણપણે તેણે જેવા સંસર્ગ, સંસ્કાર, માન્યતા, આદર્શ, ઇચ્છા, ભાવના અને પ્રયત્નનું સેવન

આગળ ઉપર કર્યું છે તેવીજ સ્થિતિ અત્યારે તેને આવી મળી છે. અને અત્યારે પણ તે સમજીને કે વગર સમજ્યે જેવા સંસર્ગ, આદર્શ, ભાવના અને યત્નનું સેવન કરશે તેવીજ સ્થિતિ તેને ભવિષ્યમાં આવી મળવાની છે. **બીજ તેવું વૃક્ષ; વાવે તેવું લણે.**

મહર્ષિ વસિષ્ઠે ઉપદેશ્યું છે કેઃ—

संवित्स्पन्दो मनः स्पन्द ऐंद्रियस्पन्द एव च ।
एतानि पुरुषार्थस्य रूपाण्येभ्यः फलोदयः ॥

અર્થાત્ સંસ્કાર, સ્ફુરણા, વિચાર, નિર્ણય, ઇચ્છા, પ્રયત્ન અને પ્રાપ્તિ; એ સર્વ બીજમાંથી અંકુર, અંકુરમાંથી વૃક્ષ, વૃક્ષમાંથી ડાળ, તેમાંથી પત્ર, તેમાંથી પુષ્પ અને તેમાંથી ફળ; એની પેઠે પુરૂષાર્થનીજ જુદી જુદી સ્થિતિઓ છે. અને એ સ્થિતિઓ જેવા પ્રકારની હોય છે તે પ્રકારનુંજ ફળ છેવટે પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી કુદરતના અને જીવનના મુખ્ય નિયમોનું જ્ઞાન એક મનુષ્યે જેટલું પણ વધારે મેળવ્યું હોય છે તેટલો તે સંસ્કારોમાં, સમજણમાં, આદર્શમાં, શ્રદ્ધામાં, ભાવનામાં, યત્નમાં, સામર્થ્યમાં અને સફળતામાં વધારે ઉન્નત અને વધારે વિશાળ બન્યો હોય છે અથવા બનતો ચાલે છે.

એ જ્ઞાન તેને એક બીજાથી ચ્હડતી વસ્તુસ્થિતિઓને સમજવાને, ઇચ્છવાને અને મેળવવાને શક્તિમાન બનાવે છે. એ જ્ઞાનના પ્રતાપે મનુષ્ય પામરપણામાંથી વિષયી બને છે; એટલે કે બાહ્ય વસ્તુસ્થિતિઓમાં સતબુદ્ધિ અને સુખબુદ્ધિવાળો રહેવા છતાં દરિદ્ર, આળસુ અને અનીતિમાન મટીને નીતિ તથા ઔદાર્યપૂર્વક તે વસ્તુસ્થિતિઓને મેળવવા તથા ભોગવવાવાળો બને છે. વિષયીમાંથી તે જિજ્ઞાસુ એટલે કે બાહ્ય વસ્તુસ્થિતિઓની પ્રાપ્તિ, લોભ, રક્ષા,

ભોગ, નાશ વગેરેનો અનુભવ લઇ તેમાં અનિત્યતા અને દુઃખરૂપતાનો નિર્ણય કરી સત્યસુખની આકાંક્ષાવાળો બને છે; અને એજ જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા તેને જિજ્ઞાસુમાંથી કૃતકૃત્ય–જીવનમુક્ત–લૌકિક અલૌકિક સર્વ સુખોથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા સચ્ચિદાનંદપદના ભોક્તા–ની સ્થિતિએ પહોંચાડે છે.

સુદશાની માતા સદ્ગુણ (સુચારિત્ર્ય) છે; સદ્ગુણની માતા સદ્જ્ઞાન છે; સદ્જ્ઞાનની માતા સુવિચાર, સુવિચારની માતા સદ્સંસ્કાર અને સદ્સંસ્કારની માતા શુભ સંસર્ગ છે. માણસ જાણતાં કે અજાણતાં (ધંધાદારી તરીકે, બાળક તરીકે, મિત્ર તરીકે, નોકર તરીકે, સભાસદ તરીકે, વાંચક તરીકે, શ્રોતા તરીકે, વિચારક તરીકે કે કોઇ પણ તરીકે) જેવા જેવા મનુષ્યો, વિચારો તથા વસ્તુસ્થિતિઓના સંસર્ગમાં આવે છે, તેવા તેવા સંસ્કારો તેના અંતઃકરણપર પડતા ચાલે છે તથા દૃઢ થતા ચાલે છે. અને તેથી તેનું ભાવી જીવન પણ તેવીજ આંતર્બાહ્ય સ્થિતિવાળું બની રહે છે, કેમકે સંસ્કારો દૃઢ થતાં તે તે અપ્રાપ્ત વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે સુખબુદ્ધિ અને પ્રાપ્તવ્યબુદ્ધિ બંધાય છે. પછી એ વસ્તુસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ તે શોધવા માંડે છે. વિચારથી, તપાસથી, દૃષ્ટાંતોથી, પ્રોત્સાહનોથી તેને એ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ અને શકયતા સમજાય છે. એ શકયતાની સમજણનુંજ નામ શ્રદ્ધા છે કે જે શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર ધૈર્ય અને એકનિષ્ઠ યત્નરૂપી ચણતર ચલવીને સફળતા રૂપી કળશ સુધી પહોંચાડી દે છે. શ્રદ્ધાના બળવડે તેની મનોસૃષ્ટિમાં ઉદ્ભવતાં સફળતાનાં અનેકવિધ ચિત્રો એ ચણતરમાં રહેલા શ્રમને તથા અંતરાયોને ગણકારવા નહિ દેતાં તેને અડગપણે પ્રયત્નમાં જોડી રાખીને ઇચ્છિત વસ્તુસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરાવે છે.

ઉન્નતિની આ ઇમારત, દેખાદેખીથી કે અંધશ્રદ્ધાથી કુદરતના

કેટલાક નિયમો પળાવાથી પણ ચણાય છે તો ખરીજ; અને જગતમાં અનેક મનુષ્યો કુદરતના નિયમોથી અજ્ઞાત છતાં પણ સુખસંપત્તિવાળાં હોય છે તેમાં એજ મુદ્દો કારણભૂત હોય છે; પરંતુ અજ્ઞાનના અંધકાર વચ્ચે ચણાયેલી એવી ઉન્નતિની ઇમારતો બહુ ઉપયોગી, ટકાઉ અને સુંદર બની નથી શકતી. પ્રાપ્ત સત્તાસંપત્તિના દુરૂપયોગ રૂપે કુદરતી નિયમોનું ઉલ્લંઘન પણ સહજમાં તેના માલિકોથી થઇ જતું હોવાથી તેના પાયા સત્વર ડોલી ઉઠીને પાછી પ્રથમ કરતાં પણ વધારે દુર્દશા તેમને આવી ભેટે છે. માટેજ **અજ્ઞાનપૂર્વકની બાદશાહી કરતાં જ્ઞાનપૂર્વકની નિર્ધનતા ચ્હડીઆતી કહેવાય છે.**

અજ્ઞાન દશાવાળા માણુસને મળેલો હીરો પણ પથરા પેરે વપરાઇ–ફેંકાઇ જાય છે, અને સમજણપૂર્વક ખેતરોમાંથી વીણી વીણીને ભેગા કરેલા પાશેર દાણા પણ પુરાણમાં કહેલા પેલા સહકુટુમ્બ બ્રાહ્મણની પેઠે સદુપયોગદ્વારા પરમ ઉન્નતિપ્રદ થઇ પડે છે.

ગ્રીક, રોમન, ઇરાની, અરબ, તુર્ક વગેરે પ્રજાઓ તે તે સમયે જે ચ્હડતી કળાને પ્રાપ્ત થઇ હતી તે પણ એ જ્ઞાન અને અનુસરણ અમુક પ્રમાણમાં થવાથીજ હતું; અને એ જ્ઞાન અને અનુસરણ છૂટવાથીજ તેમનું અધઃપતન થયું હતું. યુરોપ અમેરિકાની જે પ્રજાઓ અત્યારે જે લૌકિક સત્તા સામર્થ્ય ધરાવે છે તે પણ એજ કારણથી છે, અને એ જ્ઞાન–ચારિત્ર્યનું ઉલ્લંઘન થતાં તેમની પણ દુર્ગતિજ છે.

આપણો દેશ એકવાર એ દેશો કરતાં પણ વધારે બળ–વૈભવ ધરાવતો હતો તે એ સદ્દસિદ્ધાંતોના પાલનને લીધેજ ધરાવતો હતો; અને પછી તે દુઃખદારિદ્રયમાં આવી પડ્યો તે પણ એ અટલ સિદ્ધાંતોના વિસ્મરણ અને ઉલ્લંઘનનેજ લીધે.

જગતમાંનો પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થ કુદરતના મહા નિયમોને આધીન છે; પરંતુ એ નિયમોની રચના માણસને યંત્રવત્ જડ અને પરતંત્ર

બનાવી દેવા સારૂ નથી. એ રચના તો માણસને જ્ઞાન—ચારિત્ર્યસંપન્ન બનાવી જડતા, દુઃખ અને પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરવા સારૂ તથા સદાને માટે સુખ—સ્વાતંત્ર્યની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડવા સારૂજ છે. એ મહા નિયમો એટલા અટલ, ઉદાર અને ઉન્નતિદાયક છે, તથા કુદરતે મનુષ્યને એ નિયમોદ્વારા એટલું બધું સ્વાતંત્ર્ય અને સામર્થ્ય આપી રાખ્યું છે કે મનુષ્ય તેને જો એકવાર બરાબર સમજી લઇને સદુપયોગમાં લાવે તો આ જગતમાંની કોઇ પણ વસ્તુસ્થિતિ તેને માટે અસાધ્ય રહે નહિ; અને જે વસ્તુનો મહિમા વર્ણવવાને માટે સહસ્ત્રમુખી શેષ પણ અસમર્થ કહેવાય છે તથા જે સ્થિતિની તુલનામાં પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય પણ અણુમાત્ર ગણાય છે એવા પરમપદને પણ તે ત્વરાથી અને સહેલાઇથી પ્રાપ્ત કરી શકે.

કર્મનાં શુભાશુભ ફળ ભોગવવા સમયે પણ કુદરતના નિયમોનું જ્ઞાન મનુષ્યને બહુજ લાભકારક થઇ પડે છે. સુખના ભોગકાળે તે જ્ઞાન, પોતાના સુખમાંથી દુઃખી દરિદ્રીઓને બને તેટલો વધારે ભાગ અપાવીને, દાતાના હૃદયને વધારે પવિત્ર અને ઉન્નત બનાવવા સાથે, પ્રાપ્ત સુખને પણ તે વધારે સંગીન અને ટકાઉ બનાવે છે. વળી એથી કરીને કુદરતના નિયમ પ્રમાણે તેનું ભાવી પણ વધારે સુખી અને ઉચ્ચ કક્ષાનું રચાતું ચાલે છે. દુઃખના ભોગકાળે એવો જ્ઞાતા પુરૂષ સમજે છે કે પોતાનાજ કોઇ કર્મના ફળરૂપે તે આવી પડેલું હોઇને તેનો સમય પૂરો થતાં તે અવશ્ય ચાલ્યું જવાનું છે. આવી સમજણને લીધે તે દુઃખની સ્થિતિમાં હાયવોય કરીને દુઃખના એકડાપર મીંડું ચઢાવી દેતો નથી, કે નથી અનીતિને માર્ગે ચઢી જઇને ભવિષ્યની ચોખી ભૂમિપર દુઃખનાં બીજ વેરતો. ઉલટો એ તો પ્રાપ્ત દુઃખ વહેલું દૂર થઇ સુદશા પ્રાપ્ત થાય એવાજ વિચાર અને યત્ન કરતો રહે છે.

બીજા હાથપર અજ્ઞાન મનુષ્ય સુખી સ્થિતિને પણ અધિકાધિક

લોભ પ્રપંચવડે દુઃખમય બનાવે છે તથા એ સ્થિતિનો દુરૂપયોગ કરીને પોતાને માટે દુઃખમય ભવિષ્યની રચના કરે છે. જો તેની સ્થિતિ દુઃખી હોય છે તો હાયવોય, ઇર્ષ્યા વગેરેનું સેવન કરીને તે ઘણો વધારે દુઃખી થાય છે અને અનીતિને વશ થઈ પોતાના ભાવી ક્ષેત્રમાં પણ દુઃખનાંજ બીજ વેરે છે.

જ્ઞાનની અને અજ્ઞાનની દશા વચ્ચે આવો આસ્માન જમીન જેવડો ફરક રહેલો હોવાથીજ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને ઉપદેશે છે કેઃ—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते

અર્થાત્ જ્ઞાનના જેવું પવિત્ર આ જગતમાં કાંઇ પણ નથી.

કોઇપણ સામાન્ય મનુષ્ય કુદરતના જે જે મુખ્ય નિયમોનું અનુસરણ કરવાથી એક પછી એક ઉન્નત વસ્તુસ્થિતિઓને મેળવી શકે તેમ છે; તથા જુદા જુદા ગુણ કર્મ સ્વભાવવાળા માણસો જે જે રીતે એ નિયમોનું પાલન કરીને સફળતા મેળવી શકે તેમ છે; તેની માહિતી પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ પોતાના મોટા અને અનુભવી સુપુત્રો—મહાન ઋષિમુનિઓ, પયગમ્બરો, જીવનમુક્તો, આચાર્યો વગેરે—દ્વારા જગતમાંનાં પોતાનાં બહુ સંખ્યાવાળાં નાનાં બાળકો પ્રત્યે અનેક પ્રકારે અને બહુ ખુલ્લી રીતે કહી રાખેલી છે. પવિત્ર ભગવદ્ગીતા એ વિષય કહ્યા પછી ખાત્રી આપે છે કેઃ—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नर ।

અર્થાત્ પોતપોતાના ગુણ કર્મ સ્વભાવને અનુસરતાં કર્મોમાં જ્ઞાન અને નીતિપૂર્વક તથા જયાજયની ચિંતા ત્યજીને જેઓ સર્વ ભાવે મંડી પડે છે તેઓ કાર્યસિદ્ધિને પામે છેજ.

દરેક મનુષ્યે આ પ્રમાણે પોતપોતાના ગુણ કર્મ સ્વભાવને અનુ-

સરતાં કર્મ કરવાં એજ તેનો સ્વધર્મ છે.

એ મહાન અને સર્વવ્યાપી તથા બહારનાં ટીલાંટપકાં કે મતભેદ વિનાનો સાચો સ્વધર્મ અનેક મુખથી અને પ્રકારથી ઉપદેશીને તે કૃપાળુ પ્રભુ કહે છે કે એ ધર્મનું પાલન કરો; એટલે તમારે માટે ઉમદા ચારિત્ર્ય, અમર કીર્તિ, આનંદી જીવન અને સર્વ પ્રેયસ તૈયારજ પડેલાં છે; એટલુંજ નહિ પણ ખુદ તે કુદરતથી અને તેના મહાન નિયમોથી પણ પર–શ્રેષ્ઠ–બહાર–એવું અનુપમ સચ્ચિદાનંદ પદ શ્રેયસ–મોક્ષ–પણ જોઈતું હશે તો તે તમારે માટે તૈયાર છે. તમારા અજ્ઞાનને, અધૂરા જ્ઞાનને કે ઉલટા જ્ઞાનને પૂર્ણ જ્ઞાનરૂપે માની લઇને તમે જે ઉલટી, અસ્વાભાવિક અને અતિ શ્રમ તથા નિષ્ફળતાથી ભરેલી દિશામાં તમારી ઇચ્છા તથા પ્રયત્નને પૂરપાટ દોડાવી રહ્યા છો; તે દોડ મૂકી દઇને આ સાચી, સવળી, સ્વાભાવિક અને સુખપ્રદ દિશા તરફ–**જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય તરફ વળો અને યથેચ્છ સુસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરો.**

અહા કેવી સરસ તક ! પાઠક ! મ્હોડામાં પાણી આવી જતું હશે ! ! પણ એને બદલે જરા હૃદયમાં–અંતઃકરણમાં પાણી આવવા દે અને તેમાં અવળી સમજણરૂપી મગના જે થરપર થર બંધાઇને ચોંટી બેઠા છે તેને પલળીને બહાર નીકળી જવા દે, એટલે સર્વ પ્રેયસ અને શ્રેયસ તારા બાપનુંજ છે–તારૂંજ છે–તું પોતેજ છે ! **तत्त्वमसि !**

પરંતુ એ સત્યની સાથે–એ મહાન નિયમની સાથે–આ વાત પણ અનેક પ્રકારથી માનવબાળોને કહી રાખવામાં આવી છે કે જો તમે અજ્ઞાન અંધકારમાંજ પડયા રહ્યા તો (ખરા બપોર છતાં પણ ઘરને બંધ રાખી ઘોર અંધકારમાં રહ્યા કરનારના નશીબમાં જેમ અથડાઇ કુટાઇને તથા ખુદ પોતાનાજ શ્વાસોચ્છ્વાસની ઝેરી હવાથી દુઃખી થઇને મરવાનુંજ સર્જાયેલું છે તેમ) તે પ્રકાર તમારે માટે અત્યંત દુઃખપ્રદ અને અધોગતિ આપનારો નિવડશે.

આ પ્રમાણે અજ્ઞાનના અંધકારમાં કે અપૂર્ણ જ્ઞાનના આછા પ્રકાશમાં રહેવું, એ માણસ જાતને માટે અસ્વાભાવિક અને દુઃખદાયક છતાં પુષ્કળ માણસો એ દુર્દશામાંજ મોહિત અને ડૂબેલા રહે છે અને જ્ઞાનના સ્વાભાવિક સુખદ પ્રકાશમાં નથી આવતા તેનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કેઃ—

अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ।

અર્થાત્ માણસનું જ્ઞાન (અંતરાત્મા) અજ્ઞાન વડે ઢંકાઇ જવાને લીધે, તે (દોરડીમાં સર્પ માની લેવા પેઠે) અસતમાં સતબુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ અને સુખમાં દુઃખબુદ્ધિ કરીને, એ અવિદ્યા (કુબુદ્ધિ) ના મોહમાં ફસાઇ પડયો છે. સુબુદ્ધિરૂપી પ્રાણપ્રિયાનું નામ ધારણ કરી તેની સોડમાં ભરાઈ બેસીને તેનું રક્તપાન કરી રહેલી આ કુબુદ્ધિજ બહાર સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા જ્ઞાન સૂર્ય તરફ તેના હૃદયદ્વારને ખોલવા દેતી નથી અને ઉલટી "બહાર તો બાઉ છે" એવી બ્હીક બતાવીને અંદર ને અંદરજ ભટકાવી મારે છે.

બંધુ ! ગમે તો આજ કે કાલે, વરસે કે દશ વરસે, આ જન્મે કે કોઇપણ જન્મે, અનુભવીઓનું કહેવું માની લઇને કે પછી અજ્ઞાન-જન્ય કુબુદ્ધિ અને દુર્દશાઓના અનેક ગોદા ખાઇ ખાઇને કોઇપણ પ્રકારે અને કોઇપણ સમયે જ્યારે તું પોતેજ એ અવિદ્યાને દૂર કરી વિદ્યા રૂપી સાચી સ્વપત્નીનું સેવન કરીશ ત્યારેજ તને લૌકિક વા અલૌકિક સુખ સંપત્તિ મળનાર છે. જ્યારે ત્યારે પણ કુદરતના એ સુખાવહ નિયમનું પાલન તારે કરવુંજ પડવાનું છે.

नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय ।

દુર્દશા ટાળવાનો અને સુદશાને પ્રાપ્ત કરવાનો એ વિના અન્ય માર્ગજ નથી. તારો આદર્શ ગમે તો પ્રેયસનો (લૌકિક સુખસંપત્તિનો)

હો કે શ્રેયસ (મોક્ષ સંપત્તિ) નો હો; તને આકાંક્ષા **અર્થની** હોય, **કામની** હોય કે **મોક્ષની** હોય; પરંતુ એ સદ્દવિદ્યાની પ્રાપ્તિ અને અનુસરણરૂપી **ધર્મના** દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યા સિવાય કદિપણ તને એમાંનું કશુંજ તેના ખરા અર્થમાં મળનાર નથી અને તું સુખી થનાર નથી.

કેમ, ત્યારે બોલો, હવે મનુષ્યના સારા કે નરસા ભાગ્યની રચના કરવાનું ઇશ્વરે પોતાના હાથમાં રાખ્યું છે કે દરેક મનુષ્યના પોતાનાજ હાથમાં મૂકી દીધું છે? જવાબ ખુલ્લોજ છે. હે અજ્ઞાત બંધુ! અજ્ઞાનની ધાડ નિદ્રામાંથી અને મનઃકલ્પિત ઘોર સ્વપ્નોમાંથી જો કાંઇપણ જાગૃતિ તને આવી હોય તો તારા હૃદયદ્વારને ખોલી નાખ કે જેથી બહાર વહી રહેલી સુસંસ્કારોરૂપી તાજી હવા તારામાં તાજગી પૂરે અને વિવેકનો પ્રકાશ તેમાં પ્રવેશીને તારી બગલમાં ભરાઇ બેઠેલી કુબુદ્ધિ પિશાચિનીને તેના ખરા રૂપમાં જોઇ શકવાને તથા દૂર કરવાને તું શક્તિમાન થાય; તથા સુબુદ્ધિ રૂપી તારી સાચી જીવનસખી પોતાનાં (સદ્દગુણ, સુદશા, સફળતા ઇત્યાદિ) અનેક દાસદાસીઓ સહિત તને આવી ભેટીને સર્વ વાતે સુખી કરે.

આ પ્રમાણે જે મહાન ઋષિમુનિઓએ જ્ઞાન અને પુરૂષાર્થનો મહિમા સારામાં સારી રીતે સમજાવેલો છે અને જે પ્રજાએ એ મહિમાને જગતમાંની કોઇપણ પ્રજા કરતાં વધારેમાં વધારે સમય સુધી તથા વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં પોતાના જીવનમાં ઉતારીને હજારો વર્ષ સુધી જાહોજલાલી ભોગવી હતી, તેમનાંજ સંતાનો એ જ્ઞાનના મહાત્મ્ય અને અનુસરણને ભૂલી બેસવાથી અનેક સૈકાથી દુઃખ દારિદ્રયમાં ડુબી રહ્યાં છે! એ મહિમાને ભૂલવાથીજ આજે જ્યાં ને ત્યાં એવી માન્યતા ઘર કરી બેઠી છે કે દરેક માણસનું ઇશ્વરે પળે પળનું ક્રિયમાણ નક્કી કરી દીધું છે અને તેના હુકમ વગર પાંદડું સરખુંયે હાલી શકતું નથી! તેઓ એટલું પણ વિચારવાને શક્તિમાન નથી

કે જો એમજ હોય તો પછી "અમુક કરવા યોગ્ય છે અને અમુક કરવા યોગ્ય નથી" એવા વિધિનિષેધો અને તેનાં સારાં નરસાં ફળ માણસજાતની ઉપર શા માટે લાગુ થાય ?

આવી સ્થિતિમાં કુદરતના અતિ ઉપકારક નિયમોને સમજાવી તેનું પાલન કરવાની પ્રેરણા કરવાવાળાં પુસ્તકોની ઉપકારકતા સ્પષ્ટજ છે.

ઘરમાં દેવતા કે દીવાસળી ન હોય તો પડોશીના દીવાથી પોતાના ઘરનો દીવો પ્રકટાવી પોતાના ઘરમાં અજવાળું કરવામાં આવે છે; તેમ જે કોઇ દેશ અને ભાષામાં એવાં ઉપકારક પુસ્તકો હોય તેને ભાષાંતરરૂપે આપણાં બનાવી લઇને તેના જ્ઞાન પ્રકાશનો લાભ જનસમાજને અપાવો જોઇએ.

આ પુસ્તક મુખ્ય કરીને લૌકિક ઉન્નતિના ઉદ્દેશથી તેના મૂળ લેખકે લખેલું છે; છતાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના માર્ગમાં પણ તે ઓછું ઉપયોગી નથી. નીતિ, આરોગ્ય, પુરૂષાર્થ, એકનિષ્ટતા, વગેરે બાબતો જેટલી લૌકિક ઉન્નતિમાં ઉપયોગની છે તેટલીજ તે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં પણ ઉપયોગની છે **नाऽयमात्मा बलहिनेन लभ्य ।**

આવાં પુસ્તકોની વિશેષ ઉપકારકતા આપણા સામાન્ય જનવર્ગના હાલના અધિકારને લીધે પણ છે. આપણો સર્વસામાન્ય જનસમાજ અત્યારે કાંઇ જિજ્ઞાસુની દશામાં નથી કે જેથી તેમને માટે **ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या** નાં પુસ્તકો ઉપકારક થાય. અધિકાર વિના અપાતી વસ્તુ ઘણીવાર નુકશાનજ કરે છે. ત્રિદોષમાંથી બચવા છતાં હજી જેનો જ્વર સમૂળગો ન ગયો હોય અને જે હજી ખાટલાવશજ હોય તેને તો કાંજીજ ખાવા અપાય. તાવ જઇને હરફર કરવાને જે શક્તિમાન થયો હોય તેનેજ શક્તિ અને પુષ્ટિદાયક થઇ પડે એવો શેરેશેર ઘીનો શીરો જો એ ખાટલે પડેલાને અપાય તો તે પાછો તેને ત્રિદોષમાં નાખી પ્રાણ લેનારજ થઇપડે.

દેશમાં અત્યારે ભૂખ, દુઃખ, આલસ્યાદિ અવગુણ રૂપે પામરતાજ મોટે ભાગે પ્રવર્તી રહી છે. અનેક વેદાંતીઓ, ઉપદેશકો, બ્રાહ્મણો, આગેવાનો અને આચાર્યો સુદ્ધાં પણ જ્યાં સ્વાર્થ, લોભ, અને આડંબરોના મોહમાં અજ્ઞ મનુષ્યો કરતાં પણ આગળ વધી ગયા હોય; અધિકારના અભાવે વેદાંતના ઉમદા સિદ્ધાંતો પણ જે સમયે અંતર્મુખતા અને જીવનમુક્તિ સાધવાને બદલે બહિર્મુખતા અને વિષયાસક્તિના સાધન તથા બચાવ રૂપે વધારે વપરાતા હોય; એવા સંયોગોમાં દેશનાં સર્વસામાન્ય મનુષ્યો પણ મોટે ભાગે ધર્મનીતિથી દૂર રહીને હલકા સ્વાર્થમાં, દુઃખ દારિદ્ર્યમાં અને આળસ, કુસંપ, દ્વેષ, ખુશામદ વગેરે પામરતામાં ડૂબી રહેલાં હોય એમાં નવાઈ શી?

આવી સ્થિતિમાં સામાન્ય જનવર્ગ માટેના ગ્રંથો અને ઉપદેશો આધ્યાત્મિક વેદાંતના નહિ, પણ વ્યાવહારિક વેદાંતના એટલે કે તેમને પામરપણામાંથી વિષયીપણામાં લઇ જનારા; તેમને તેમના દુઃખ દારિદ્ર્યનો ખ્યાલ આપી નીતિ અને રોટી ભેગા કરાવે તેવા; અને સંપત્તિવાળાઓને સ્વસંપત્તિનો દીનહીનોના હક્કમાં સદુપયોગ કરવાનું સુઝાડીને તેમનાં હૃદયને પવિત્ર, ઉદાર તથા મોક્ષને પાત્ર બનાવનારાજ ઉપકારક હોઇ શકે.

એક આળસુ ગામડિયાને **वसुधैव कुटुम्बकम्** નો સિદ્ધાંત સમજાવવાથી તે દુનિયાને માટે વધારે કામ કરતો થવાને બદલે ઉલટો તે જે કાંઇ થોડી ઘણી મહેનત મજુરી કરતો હશે તે પણ મૂકી દેશે; અને વસુધારૂપી કુટુંબમાંના પૈસાદાર ભાઇઓના પૈસા વડે જીવવાનો વિચાર કરીને ઉલટો વધારે આળસુ બની જશે. કદાચ એથી કરીને તે તીર્થવાસી કે ભેખભગવાનની સંખ્યામાં પણ એકનો ઉમેરો સદાને માટે કરી બેસશે! એવા માણસને તો તેનાં સ્ત્રી અને બાળકોનાં દુઃખ દારિદ્ર્યનું ભાન કરાવીને પેટપાળુને બદલે કુટુંબપાળુ

થવાનો ઉપદેશ મળે તોજ તે કર્તવ્યપરાયણ બની શકે. એજ પ્રમાણે કુટુંબપાળુ ધનવાનો અને વિદ્વાનોને માટે દેશસેવાનો; અને દેશપાળુને માટેજ **वसुधैव कुटुंबकम्** નો ઉપદેશ ઉન્નતિકારક નિવડી શકે. સસ્તા સાહિત્ય તરફથી નીકળતાં વેદાંત પ્રાધાન્ય પ્રાચીન પુસ્તકો એટલાજ માટે વાર્ષિક માળાના રૂપમાં ન નીકળતાં છુટાં છુટાં નીકળે છે, કે જેથી તેનો ખાસ ઇચ્છકજ તે લઇ શકે અને વાર્ષિક ગ્રાહક તરીકે ફરજિયાત કોઇને તે લેવાં પડે નહિ.

આ પ્રમાણે સર્વસામાન્ય ભારતવાસીઓને માટે અત્યારે પેટ-પાળુમાંથી કુટુંબપાળક અને કુટુંબપાળકમાંથી દેશસેવક બનવાને ઉપદેશનારૂં વ્યાવહારિક વેદાંતજ તેમના અધિકારને બંધ બેસતું છે. તેઓ પામરતામાંથી વિષયી બને; અવગુણ આળસમાંથી નીતિમાન અને પુરૂષાર્થી બને; ભૂખ્યાને બદલે ધરાયેલા બને; સ્વાર્થીને બદલે દેશાર્થી બને; દ્વેષીને બદલે પ્રેમી બને; મુરદાલ કુરકુરિયાં પેદા કરવાને બદલે મજબુત મનુષ્યો પેદા કરે; ક્ષુદ્રત્વ-દાસત્વ છોડી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરે; એજ અત્યારે તેમનો સ્વધર્મ છે–એજ અત્યારે તેમનું સ્વકર્મ છે–એમાંજ ભારતવાસી વ્યક્તિઓની અને પ્રજાની સાચી ઉન્નતિ અને સુખ સ્વાતંત્ર્ય રહેલાં છે.

"ઇશ્વરે નિર્મ્યું હશે તેજ થશે." એવી અવળી સમજણે ચ્હડી જઇને પોતાના અજ્ઞાન, આલસ્યાદિ અવગુણોને લીધે દુર્દશામાં દુખી રહેલા મનુષ્યોને માટે તેમજ સારી સ્થિતિ છતાં તેનો દુરૂપયોગ કરીને દુર્દશાને ભેટવાનો માર્ગ તૈયાર કરી રહેલા ધનિકો તથા સામાન્ય જનો માટે આ પ્રકારનાં પુસ્તકોની ઉપકારતા જેટલી પણ કહીએ તેટલી ઓછી છે.

કુદરતના મુખ્ય ઉપકારક નિયમોના જ્ઞાન ઉપરાંત તેના પાલનની પ્રેરણાઓથી, રીતિઓથી અને માહિતીઓથી આ પુસ્તકનું પ્રત્યેક

પ્રકરણ ભરપૂર છે; એટલુંજ નહિ પણ એ રસ્તે ચાલીને સુખ સંપત્તિને પમાયાનાં સેંકડો ખરાં બનેલાં દૃષ્ટાંતો પણ તેના અનુભવી લેખકે તેમાં એવી તો સંક્ષેપ અને અસરકારક રીતે ગુંથેલાં છે કે જેથી કોઇ પણ સહૃદય વાંચકને તેમાંથી આનંદ, ઉત્સાહ અને જ્ઞાન-ચારિત્ર્યની પ્રેરણા મળ્યા વિના રહે નહિ.

યુરોપ અમેરિકામાં આ પ્રકારનાં હજારો પુસ્તકો નીકળી ચૂક્યાં છે અને હજી પણ નવાં નવાં નીકળતાંજ ચાલે છે.

એવાં ખાસ ઉપરકારક પુસ્તકો પૈકી "દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ," "પ્રભુમય જીવન," "સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ" વિગેરે વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા અગાઉ નીકળી ચૂક્યાં છે. ગયા વર્ષમાં બહાર પડેલું "આગળ ધસો" પણ એજ પ્રકારનું છે.

અલબત્ત, વિદેશી લેખકના લખાણમાં દૃષ્ટાંતો પણ કુદરતી રીતે જ વિદેશીય હોય છે; પરંતુ ગુણ અવગુણની બાબતમાં "મારા તારા" નો સિદ્ધાંત લક્ષ્યમાં ન લાવતાં "સારૂં તે મારૂં" એજ દૃષ્ટિ ઉચિત છે કે જે દૃષ્ટિને લઇને હાલના જાપાને તેમજ અન્ય દેશોએ આવા ઉપયોગી ગ્રંથોને અતિ આદરપૂર્વક પોતાના દેશમાં અને ભાષામાં સ્થાન આપ્યું છે.

આપણે પણ એ પ્રમાણે કરીને એવો લાભ આપણા દેશને જેટલો પણ વધુ અને વહેલો મળે તેમ કરવું જોઇએ. એની સાથે સાથે આપણા દેશમાં બનેલા તેમજ બનતા અસામાન્ય દાખલાઓનો સંગ્રહ આપણા ઋષિ–મુનિઓના પરમ પુનિત આદેશોના ભેગો સુચારિત્ર્યસંપન્ન પ્રતિભાશાળી લેખકોને હાથે ગુંથાવીને તેનો પણ જેમ વધારે પ્રચાર થાય તેમ કરવું જોઇએ. ભારતની વર્તમાન જાગૃતિ તેના વિદ્વાનો, ધનવાનો અને અગ્રેસરોને એ દિશા તરફ વધુ ને વધુ વાળો.

આપણા લોકનાયકોએ અને કુટુંબી વડીલોએ આવાં પુસ્તકો

વિદ્યાર્થીઓના તેમજ પોતાનાં સંતાનોના હાથમાં મૂકવા ઉપરાંત સારા માઠા અવસરે પોતાના પડોશીઓમાં, જ્ઞાતિબંધુઓમાં અને મહેમાનોમાં ભેટ દાખલ વહેંચવાં જોઇએ. પોતાનાં નાનાં બાળકોની આગળ પણ આવાં પુસ્તકોમાંનાં દૃષ્ટાંતો તથા વચનો માબાપોએ પ્રસંગોપાત કહેતા રહીને તેમનામાં પ્રથમથીજ ઉચ્ચ આદર્શનાં બીજ વાવવાં જોઇએ; કેમકે માણસ જો બચપણમાંથીજ કુદરતના મુખ્ય નિયમોને યથાવત્ સમજી લે છે તો તે હલકા સહવાસ અને અવગુણ વગેરેથી બચી જઇને ઉચ્ચ આદર્શવાળો, નીતિમાન, ઉત્સાહી, આત્મશ્રદ્ધાવાળો, એકનિષ્ટ અને પ્રયત્નશીલ બનીને યથેચ્છ સુદશાને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પુસ્તક વિષે બે બોલ.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનું આ ૧૧૨ થી ૧૧૭ મું પુસ્તક, ગયે વર્ષે બહાર પડી લોકપ્રિય થયેલા " આગળ ધસો " નાજ મૂળ લેખકના એક બીજા ઉપયોગી પુસ્તક " આર્કિટેક્ટસ ઑફ ફેઇટ " નું ભાષાંતર છે.

ભાઇ પરમાર પાસે આ પુસ્તકનું ભાષાંતર પાંચેક વર્ષ અગાઉ તૈયાર કરાવી રાખ્યું હતું. છાપવા આપવા અગાઉ એમાં સરલતા તથા સ્પષ્ટતા લાવવા તરફ સંપાદકે યથાશકય ધ્યાન આપવા સાથે કોઇ કોઈ સ્થળે યથામતિ વધઘટ કરવાની તથા ટીપ્પણ આપવાની અને એક પ્રકરણમાં યોગવાસિષ્ઠના કેટલાક પ્રસંગાનુરૂપ શ્લોકો દાખલ કરવાની છૂટ લીધી છે.

" આગળ ધસો " કરતાં આ પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા લગભગ સવાઇ હોવા છતાં અને કાગળો પણ ચઢતી જાતના અને વધારે વજનના વપરાયા છતાં તે ધુટેલા હોવાને લીધે તેના કરતાં આ પુસ્તક દેખાવમાં કંઇક પાતળું થાય તો તે સ્વાભાવિક છે.

આવાં પુસ્તકોની છુટક માગણી વધુ નીકળતી હોવાથી " આ-

ગળ ઘસો" ની પેઠે આ પુસ્તકની પણ (માળાનાં સ્થાયી ગ્રાહકો ઉપરાંત) કેટલીક વધુ પ્રત છપાવવા સાથે છૂટક માટે તેનું મૂલ્ય પણ ચાલુ ધોરણ પ્રમાણે દોઢું ન રાખતાં ઓછું રાખવામાં આવ્યું છે.

આવતા (૧૯૭૭ ના) વર્ષ માટે પણ એજ લેખકનું એક પુસ્તક "વિચારોના ચમત્કાર" કે જે આ પુસ્તકના કરતાં અર્ધા કદનું છે તે પ્રેસમાં અપાઇ ચૂક્યું છે; અને બનતાં સુધી એ વર્ષના પહેલા પુસ્તક તરીકે એજ મોકલાશે.

શ્રીમાન ઓ. સ્વે. માર્ડન સાહેબે આ સંસ્થાને પોતાનાં સર્વ પુસ્તકોનાં ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપી છે તેને માટે આ સ્થળે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

હવે પછીનું ૧૯૭૬ નું છેલ્લું પુસ્તક (ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૬ ઠ્ઠો) પ્રત્યેક ગ્રાહકપર વી. પી. થી મોકલી સં. ૧૯૭૭ નું લવાજમ મંગાવી લેવા સંબંધી જે હકીકત આગલાં પૃષ્ઠોમાં જણાવી છે તે તરફ પ્રત્યેક વાંચકબન્ધુનું લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે. ઉપર જણાવેલું શ્રીયુત માર્ડનનું "વિચારોના ચમત્કાર" તેમજ "સંસારનાં સુખ" આ બંને સં. ૧૯૭૭ ના વર્ષને લગતાં પુસ્તકો પણ બનતાં સુધી એ વી. પી. ના ભેગાંજ મોકલી આપશે.

સં. ૧૯૭૬: દીપોત્સવી
નવેમ્બરઃ સન ૧૯૨૦.

ભિક્ષુ અખંડાનંદ.

મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવના.

ચારિત્ર્યગઠન અને ઉમદા સફળતા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રેરણા કરવી એ આ ગ્રંથનો મૂળ હેતુ છે. કાંઇપણ નિશ્ચિત લક્ષ્ય વિના આમ તેમ ગોથાં ખાતા તરુણોને પ્રમાણિક પરિશ્રમ કરવાને ઉત્તેજિત કરવા; વિજય મેળવવાની લડતમાં જે નાસિપાસ થયા હોય તેમનામાં દબાઇ રહેલી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ જાગૃત કરવી; કોઇપણ મિત્રની કે જરાપણ મૂડીની સહાય વિના ફક્ત નિશ્ચયબળથીજ જગતમાં આગળ વધવાને પોતાનો માર્ગ રચતા હોય તેઓમાં હિંમત અને વધુ ઉચ્ચ આશયો પ્રેરી તેમને પ્રોત્સાહિત કરવા; એ આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ છે.

ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને નવજીવનમય રક્ત જેમની રગોમાં વહેતું હોય છે એવા નવયુવકોને માટે, મહાન કાર્યો સફલતાથી પાર પાડનારાં સ્ત્રી પુરુષોનાં દૃષ્ટાંતો જેટલું બીજું કાંઇપણ ચિત્તાકર્ષક અને પ્રોત્સાહક થઇ પડતું નથી. જો કે દ્રષ્ટાંતો આપવાની આ રીત માનવજાતિની શરૂઆત જેટલી જૂની અને રુઢ થઇ ગયેલી છે, તો પણ તે કોઇપણ કલ્પિત કે ઉપજાવી કાઢેલી કથા-વાર્તા કરતાં તરુણ પુરુષને હમેશાં નવીન અને રસમયજ લાગે છે. દરેક યુવાન ચૈતન્ય ભર્યું-વધુ ને વધુ ચૈતન્યમય-જીવન ગાળવાની આકાંક્ષા રાખે છે. આધુનિક શુષ્ક શિક્ષણના દબાણથી દબાયેલા તરુણો ઉપર, બોધપ્રદ લખાણ ગમે તેટલું ઉત્તમ હોય તો પણ જો તે શુષ્ક હોય તો અસર કરતું નથી. મુશ્કેલાઓની વચ્ચે મેળવેલી સફળતાની રસમય વાતો; અપ્રસિદ્ધાવસ્થામાં કરેલા પ્રારંભ અને અંતે ફરકાવેલી વિજયધ્વજાની વાતો; મહાન પુરુષોની કારકીર્દિનો પ્રારંભ, તેમના પ્રસંગો, તંગી અને દુઃખની વચ્ચે દીર્ઘકાળ પર્યંત તેમણે ધારણ કરેલું ધૈર્ય, તેમણે જીતી લીધેલાં વિઘ્નો

અને તેમના અંતિમ વિજયની વાતો; સાધારણ પ્રસંગોને પકડી લઇને તેમને મહાન બનાવી દેનારા માણસોનાં ઉદાહરણો; અજેય ઇચ્છા-શક્તિ અને અડગ ઉદ્દેશના યોગથી વિજય પ્રાપ્ત કરનાર માણસોનાં દૃષ્ટાંતો; આ સર્વ મહત્ત્વાકાંક્ષી તરુણોને સૌથી વિશેષ પ્રોત્સાહિત કરે છે.

આ ગ્રંથ એવો બોધ આપે છે કે જેનામાં તકને ગ્રહણ કરી લઈ સ્વપરિશ્રમથી પોતાનો રોટલો રળવાની શક્તિ હોય એવા પ્રત્યેક તરુણને નિર્વાહનાં સાધનો અને સફળતા અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; હજુ સુધી આ જગતમાં એવી કોઇ અડચણ નથી રચાઇ કે જે મહત્ત્વાકાંક્ષી અને શક્તિમાન પુરુષોને " બસ બહુ થયું; હવે આગળ જશો નહિ" એમ કહી શકે; સૌથી વિશેષ પ્રતિકૂલ સંયોગો પણ જ્ઞાનપિપાસુઓને અને પોતાનો વિકાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને દાબી દઇ શકતા નથી; ગરીબાઇ, દરિદ્ર કુટુમ્બમાં થયેલો જન્મ અને અવયવો અથવા દૃષ્ટિનો નાશ પણ શક્તિમાન પુરુષોની પ્રગતિને અટકાવવાને શક્તિમાન થયાં નથી; અને જે મહાપુરુષોએ જંગલી દશાને સંસ્કૃતિમાં ફેરવી નાખી છે તથા જનસમાજમાં અસામાન્ય પ્રભુતા પ્રાપ્ત કરી છે તેમનાં પારણાં ગરીબાઇએ ઝૂલાવ્યાં છે.

આ ગ્રંથ દર્શાવી આપે છે કે એક અચલ લક્ષ્ય ધરાવનાર માણસજ વિઘ્નોની વચ્ચેથી પોતાનો માર્ગ કાપી કાઢે છે અને મોખરે જઇને ઉભો રહે છે; આ વિદ્યુતના યુગમાં પ્રત્યેક વસ્તુએ કાં તો કોઇ વસ્તુને ધક્કો મારીને આગળ વધવું જોઇએ કે કાં તો કોઇ વસ્તુનો ધક્કો ખાઇને પાછળ પડવું જોઇએ; અને એટલા માટે સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારે દૃઢતાપૂર્વક પોતાનું સ્થાન સાચવી સખ્ત પરિશ્રમ કરી આગળ ધસવુંજ જોઇએ; દુર્બલ અને ચંચલ ચિત્તના માણસને જે વસ્તુઓ વિઘ્નરૂપ અને અપયશ અપાવનારી થઇ પડે છે તે વસ્તુઓ

સશક્ત અને નિશ્ચયવાન મનુષ્યને ઉંચે ચઢવાના પગથિયા રૂપ અને યશદાતા થાય છે.

આ પુસ્તક એવો બોધ આપે છે કે સત્કાર્યનું પ્રત્યેક બીજ અંતે વિકાસ અને ફલને પ્રાપ્ત થાય છે અને સત્કાર્યની પાછળ સફલતા ચાલી આવે છે. ગ્રંથકર્તાએ તરુણોની મહત્ત્વાકાંક્ષાના ઉચ્ચતર તંતુ-ઓને સ્પર્શ કરવાનો અને તેમને ઉચ્ચ આદર્શો તરફ દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી તેમને એવી ચેતવણી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, ધંધા રોજગારમાં માત્ર નિર્વાહનાં સાધનો અથવા દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કરતાં કંઇક ઉચ્ચતર વસ્તુ રહેલી છે; એક મનુષ્ય કરોડો રૂપિયા પેદા કરે તો પણ તેનું જીવન અફળ હોઇ શકે છે; હૃદય કરતાં હાથ કદિ પણ ઉંચે જઇ શકતો નથી; અને આ પૈસાની ઉપાસનાના યુગમાં હલકા ડહાપણ અને ચતુરાઇના જે મંત્રો પ્રતિદિવસ ફુંકાઇ રહ્યા છે તે તેમનાપર ફાવી જઇને તેમની ઉચ્ચતર જીવનની ઇચ્છા-ઓનું દમન કરી ન દે.

આ પુસ્તકની રચનામાં સત્ત્વ, મુદ્દો અને હેતુ ધરાવનારાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો આપીને આજ્ઞાને બદલે સૂચના કરવાનોજ ઉદ્દેશ લેખકે અધિ-કાંશે રાખ્યો છે અને તેની શૈલિ સુંદર કરતાં વ્યાવહારિક વિશેષ છે, અલંકૃત કરતાં સહાયભૂત વિશેષ છે અને અપૂર્વ કરતાં સમયો-ચિત વિશેષ છે.

ઓરિસન સ્વેટ માર્ડન.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ટ.

આર્થિક સહાય.

ગ્રંથમાળાના 'વિવેકાનંદ ભાગ ૬–૭ મો' માં જણાવ્યા પછીથી સં. ૧૯૭૬ આસો વદ ૦)) સુધીમાં નીચે મુજબની સહાય **ગ્રંથમાળાના ખોટ ફંડ ખાતે** મળી છે તે આભાર સહિત સ્વીકારીએ છીએ.

૧૫૦૦) શ્રીયુત રતિલાલ નારણદાસ ગામી, નડિયાદવાળા (હાલ દીલ્હી) તરફથી વિવિધગ્રંથમાળા ૧૯૭૭ નું વાર્ષિક મૂલ્ય વધારવું ન પડે તે હેતુથી તા. ૧૦–૧૧–૨૦

૨૬। ,, સોમાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ, બાંધણીવાળા તરફથી ચતુરભાઇ હરિભાઇ પટેલ દારેસલામ. તા. ૭–૧૦–૨૦

૨૫) ,, કાશીભાઈ બાપુભાઈ દેશાઇ, નડિયાદવાળા તરફથી સ્વ. ખોડાભાઇ ગોવિંદભાઈ પટેલના પુન્યાર્થે. ૧૯–૭–૨૦

૧૫) શ્રીમતી મણિબ્હેન પરમાનંદ જૂનાગઢ. ૨૨–૭–૨૦

૧૦) શ્રીયુત મણિલાલ મથુરાદાસ છત્રપતિ, જંબુસર. ૧૯–૮–૨૦

૩) ,, 'સેવક,' ભરૂચ. ૭–૮–૨૦

૨) ,, મણિલાલ મોતીલાલ શાહ, અમદાવાદ. ૩૦–૬–૨૦

૨) ,, ભગવાનજી પુરૂષોત્તમ, પ્રોમ, બ્રહ્મદેશ. ૧૬–૭–૨૦

૨) ,, દયાળજી સુરજી ઠાકર, પ્રોમ, બ્રહ્મદેશ. ૨૭–૮–૨૦

૧॥ ,, મંજુલાલ સાકરલાલ દેશાઈ, અમદાવાદ. ૧૪–૫–૨૦

૧) ,, નારણદાસ મોતીરામ ગાંધી, સુરત. ૬–૫–૨૦

૧) ત્યાગી આત્મપ્રકાશજી, પોરબંદર. ૯–૫–૨૦

૧) શ્રીયુત ભોગીલાલ ભાઇશંકર, પ્રોમ, બ્રહ્મદેશ. ૧૭–૯–૨૦

રૂ. ૧૫૮૯॥ કુલ.

વેણીશંકર વહાલજી.
વ્યવસ્થાપક.

તમારાં બાળકોનાં મનપર ઉમદા વિચારોનું અમૃત સીંચીને તેમને સદ્‌ગુણી બુદ્ધિમાન અને આજ્ઞાંકિત બનાવવા માટે

બાળ ગ્રંથાવળીનાં પુસ્તકો.

સદ્‌ગુણી બાળકો.

મુંબઇ તથા વડોદરાના કેળવણી ખાતામાં ઇનામ લાયબ્રેરી માટે મંજુર.

બાળકોએ પ્રાણુ સાટે પણ પરોપકાર, સત્ય, પ્રમાણિકતા, આજ્ઞાપાલન, કુટુંબપ્રેમ વગેરે સદ્‌ગુણો દર્શાવી આપવાના ૮૧ ઉમદા સાચા બનાવોનો સંગ્રહ. **ચોથી આવૃત્તિ.** પૃષ્ઠ ૧૫૨. મૂલ્ય રૂ. ૦૧

બાળકોની વાતો.

વડોદરાના કેળવણી ખાતામાં ઇનામ લાયબ્રેરી માટે મંજુર.

સ્વદેશ પ્રેમ, હુન્નર, વડીલો પ્રત્યે ફરજ, વિદ્યાભ્યાસ, ધર્મ, વગેરે બાબતોના રસિક વાર્તાચિતરૂપે ૨૧ પાઠ. **ચોથી આવૃત્તિ.** પૃષ્ઠ ૧૨૦. ૦)॥

બાળસદ્‌બોધ.

મુંબઇ તથા વડોદરાના કેળવણી ખાતામાં ઇનામ લાયબ્રેરી માટે મંજુર.

મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત ઇ. માંથી વિવિધ પ્રસંગો, વાર્તાઓ અને દ્રષ્ટાંતોરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ. **ચોથી આવૃત્તિ.** પૃષ્ઠ ૧૨૮. મૂલ્ય ૦)॥

સુબોધક નીતિકથા.

જુદા જુદા પ્રાણી–પદાર્થોને લાગુ પાડીને રચેલી ૧૫૩ નાની નાની, રમુજી અને બોધદાયક વાર્તાઓ. પૃષ્ઠ ૨૧૬. **મૂલ્ય ૦।≈**

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, મુંબઇ નં. ૨ અને અમદાવાદ.

તીજોરીવાળાઓની નવી રીતની

હરીફાઈ.

લડાઇ પહેલાં ઓસ્ટ્રિયાથી કાગળ જેવાં પાતળાં પતરાંની તીજોરીઓ અત્રે આવતી હતી અને પ્રજાને માલની કદર નહિં હોવાથી ઠીક સંખ્યામાં વેચાતી પણ હતી. હાલમાં તે તીજોરીઓ નહિ આવતી હોવાથી તેની જગ્યા તેવીજ બનાવટની અમેરિકન અને બીજી તીજોરીઓએ લીધી છે. એ તીજોરીઓ વેચનારા એવું કહે છે કે ગોદરેજની તીજોરીઓ ગમે એવી સારી હોય પણ તે અમેરિકા અને બીજા દેશોમાં બનતી તીજોરીઓને કદી પૂગી શકે નહિ. એઓ બીજું એવું કહે છે કે અમારી તીજોરીની ભલામણ અમારો કોનસલ કરે છે. કોનસલનું મુખ્ય કામ પોતાના દેશના માલનો ખપ વધારવાનું હોય છે, એટલે તે ભલામણ કરે તેથી કાંઈ એવું ઠરે નહિ કે માલ ભરોસાલાયક હોય.

કોનસલની ભલામણવાળી એવી એક નાની તીજોરી મોટી કિંમત આપીને ગોદરેજે ખરીદી છે અને ફક્ત પાંચ મિનિટમાં તોડી છે. જેઓને ખાતરી કરવી હોય તેઓને બતાવવા કારખાને રાખી છે.

ગોદરેજે પાંચ મિનિટમાં જે તીજોરી તોડી તેની બનાવટ કેવી છે તે જાણવા ગોદરેજને એ ખરીદ કરવી પડી. જે ઉપરથી વાંચનારે ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ કે તીજોરી નબળી છે યા મજબૂત છે તેની ફક્ત જોવાથી કોઇને પણ સમજ પડી શકે નહિ. તૈયાર થઇ રહેવા પછી પાંચ મિનીટમાં તોડી શકાય તે તીજોરી, તેમજ તોડતાં પાંચ કલાક લાગે તેવી તીજોરી દેખાવમાં તો એક સરખીજ દેખાય.

ગોદરેજનું કારખાનું—

ગૅસ કંપની પાસે, પરેલ, મુંબઇ.

ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ.

પ્રકરણ ૧ લું—મનુષ્ય જોઈએ છે.

યોગ્ય અને ડહાપણ ભરેલી સમાજવ્યવસ્થા જોઈતી નથી,
સખ્ત નીતિ પળાવનાર ધર્મો જોઇતા નથી,
કુબેરના ભંડાર જોઇતા નથી,
મહાન સત્તા જોઇતી નથી,
પ્રબલ લેખિની પણ જોઇતી નથી;
પરંતુ ખરો મનુષ્ય જોઇએ છે.

" સમગ્ર જગત્ બૂમ પાડી રહ્યું છે કે અમારો ઉદ્ધારક મનુષ્ય ક્યાં છે ? અમને એક ખરા મનુષ્યની અપેક્ષા છે. આવા પુરૂષને માટે તમે દૂર દૂર તપાસ કરશો નહિ. તેવો પુરૂષ તમારી નિકટજ છે અને તે બીજો કોઇ નહિ પણ તમે પોતેજ છો; હું પણ છું અને આપણામાંનો પ્રત્યેક માણસ પણ છે......એક માણસને ખરો પુરૂષ કેમ બનાવવો ? જો તે તેવો બનવાની ઇચ્છા ધારણ કરી શકતો ન હોય તો તેવો બનવા જેટલું કોઇ પણ કામ તેને માટે કઠિન નથી; અને જો તે તેવી ઇચ્છા ધારણ કરી શકતો હોય તો તેને માટે સાચો મનુષ્ય બનવા જેટલું સહેલું પણ બીજું કાંઇ નથી."

—ઍલેક્ઝાંડર ડ્યુમાસ.

"આપણે જીવનની આશા રાખીએ છીએ, કાંઇ મરણની આશા રાખતા નથી; આપણું હાલનું જીવન એ તો આપણા પૂર્ણ જીવનનો એક ભાગ છે. આપણે સંપૂર્ણ જીવન માગીએ છીએ."......"જીવનના હજારો બાલકમાંથી (હજારો જીવતાં મનુષ્યોમાંથી) માત્ર એકાદમાંજ ખરૂં મિશ્રણ હોય છે. સારી આંખ, પૂરતો ઉત્સાહ અને સર્વ વસ્તુઓની છાપ મેળવવા છતાં તેનાથી દબાઇ ન જનાર હૃદય સાથે જે માણસ જન્મ્યો હોય તેને બીજા કોઇપણ વિશેષ ગુણની જરૂર નથી. તે પોતાનું સદ્ભાગ્ય પોતાની સાથેજ લઇને આવેલો હોય છે." —ઇમર્સન.

પ્રાચીન કાળમાં ઍથેન્સ નગરમાં ડાયોજીનિસે ખરે બપોરે હાથમાં ફાનસ લઇને સંપૂર્ણ પ્રમાણિક મનુષ્યની શોધ કરી હતી, પરંતુ તેને તેવું કોઈ મળ્યું નહતું. એકવાર બજારમાં તે ઉચ્ચ સ્વરે પોકારી ઉઠ્યો કે-હે મનુષ્યો! મારી વાત સાંભળો; અને જ્યારે તેની આસપાસ એક ટોળું એકઠું થયું ત્યારે તે તિરસ્કારપૂર્વક બોલ્યો કે "મેં તો મનુષ્યોને બોલાવ્યા હતા, કાંઈ તેમનાં ઓઠાંને બોલાવ્યાં નહોતાં!"

આ જગતમાં પ્રત્યેક ધંધા રોજગાર અને પ્રત્યેક કામના દરવાજા પર "મનુષ્યની આવશ્યકતા છે" એવી જાહેરખબર હમ્મેશાં ચોંટાડેલી હોય છે.

ખરેખર પ્રત્યેક ઠેકાણે એક એવા માણસની આવશ્યકતા છે કે જે મનુષ્યોના વૃંદમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવી દે નહિ; જેનામાં પોતાના નિશ્ચયોને વળગી રહેવાની હિમ્મત હોય અને આખી દુનિયા "હા" કહે તો પણ "ના" કહેતાં જે જરાપણ ભયભીત થાય નહિ.

એક એવા માણસની આવશ્યકતા છે કે જે એક મહાન ઉદ્દેશ ખાસ આતુરતા પૂર્વક પોતાના મનમાં ધરાવતો હોય તો પણ જે પોતાની તે મહાન આતુરતાને પોતાનું મનુષ્યત્વ સંકુચિત કરવા, દાબી દેવા અથવા નાશ કરવા દે નહિ; અને જે પોતાની એકાદ શક્તિનો અત્યંત વિકાસ કરીને પોતાની અન્ય શક્તિઓને સંકીર્ણ અથવા શિથિલ કરી નાંખે નહિ.

એક એવા માણસની આવશ્યકતા છે કે જે પોતાના ધંધા કરતાં ચારિત્ર્યમાં મોટો હોય, જે ધંધાને તો માત્ર નિર્વાહના સાધન તરીકેજ લેખીને તેની કિમ્મત પોતાના ચારિત્ર્ય કરતાં ઓછી લેખતો હોય. જે પોતાના ધંધાને આત્મવિકાસ, શિક્ષણ અને સંસ્કરણ, કેળવણી અને વ્યાયામ, ચારિત્ર્ય અને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકેજ ગણતો હોય.

એક એવા મનુષ્યની આવશ્યકતા છે કે જેનું મગજ સ્થિર હોય, જેનામાં તેની ઉપયોગિતાને સંકુચિત કરી નાંખનાર અને શક્તિઓનો હ્રાસ કરનાર કોઇ ખામી–દુર્બલતા હોય નહિ.

એવા માણસની આવશ્યકતા છે કે જે હિમ્મતવાળો હોય અને જેનામાં કાયરતાનો જરા અંશ પણ ન હોય.

એવા માણસની આવશ્યકતા છે કે જેનો વિકાસ એકદેશી નહિ પણ સર્વદેશી હોય અને જેણે પોતાની સઘળી શક્તિઓને એકાદ સંકીર્ણ ધંધામાં રોકીને તેના જીવનની શેષ શાખાઓને દુર્બલ બની જવા અથવા મરી જવા દીધી ન હોય.

એવા માણસની આવશ્યકતા છે કે જેનું મન વિશાળ હોય, અને જે વસ્તુઓની અર્ધ બાજુ જોતો ન હોય.

એવા માણસની આવશ્યકતા છે કે જે પોતાના સિદ્ધાંતોને વળગી રહેવા છતાં સાદી સમજશક્તિને તિલાંજલિ આપે નહિ અને પાઠશાળાના શિક્ષણથી દબાઈ જઇને વ્યવહારકુશળતા ગુમાવી બેસે નહિ.

એવા માણસની જરૂર છે કે જે આડંબર કરતાં સત્ત્વને વધારે પસંદ કરે અને પોતાની સત્કીર્તિને અમૂલ્ય ભંડાર સમજે.

એવા માણસની જરૂર છે કે જે સંકીર્ણ વિચારનો અને ઉદાસીન ન હોય, પરંતુ જે ચૈતન્ય અને ઉત્સાહથી ભરેલો હોય અને જેની મનોવૃત્તિઓને દૃઢ ઇચ્છાની આજ્ઞામાં રહેવાનું શિક્ષણ મળ્યું હોય

તથા જેનું અંતઃકરણ મૃદુ હોય; જે પ્રકૃતિ અને કલાના સૌંદર્યને ચ્હાતાં, સર્વ પ્રકારની અધમતાને ધિક્કારતાં અને અન્યોને પોતાની જાતની પેઠે માન આપતાં શીખ્યો હોય તેની આવશ્યકતા છે.

ઇશ્વર મનુષ્યને પ્રમાણિક, પવિત્ર અને ઉદાર થવા કહે છે, પરંતુ તેની સાથે તે તેને બુદ્ધિમાન, બળવાન અને બહાદુર તથા કુશળ થવાને પણ કહે છે.

જગત્ એક એવો માણસ માગે છે કે જે સર્વ પ્રકારે શિક્ષિત હોય; જેના જ્ઞાનતંતુઓ અત્યંત ચેતન હોય; જેનું મસ્તિષ્ક કેળવાયેલું, તિક્ષ્ણ, વિશાળ, ઉદાર અને ગંભીર હોય; જેના હાથ કુશળ હોય; જેની આંખમાં ઉત્સાહ, જ્ઞાન અને ઉંડાણમાં ઉતરવાની શક્તિનો પ્રકાશ ચમકી રહ્યો હોય; અને જેનું હૃદય મૃદુ, વિશાળ, ઉદાર તથા સાચું હોય.

સમગ્ર જગત્ આવા માણસની અપેક્ષા રાખે છે. લાખો માણસો કામ ધંધા વિના રખડે છે, તો પણ પ્રાયઃ સર્વ ધંધામાં લાયક માણસ મળવો અશક્યવત્ થઇ પડ્યો છે. સમગ્ર જગત્માં પ્રત્યેક રોજગાર અને પ્રત્યેક ધંધાના દ્વારપર હંમેશાં " એક મનુષ્યની આવશ્યકતા છે " એ જાહેર ખબરનું પાટીઉં લટકેલુંજ હોય છે.

રૂસો પોતાના શિક્ષણ વિષેના સુપ્રસિદ્ધ નિબંધમાં કહે છે કે, " કુદરતની વ્યવસ્થાનુસાર સર્વ માણસો સમાન હોવાથી તેમનો ધંધો પણ એક સરખોજ હોય છે; અને જે એક મનુષ્ય તરીકેનું કર્તવ્ય બજાવવાને સુશિક્ષણ પામ્યો હોય તે માનવજાતિનો કોઇપણ ધંધો સારી રીતે કરવાને અશક્ત નિવડતો નથી. મારો શિષ્ય સૈનિક, આચાર્ય કિંવા વકીલ ગમે તે થવાનો હોય તેની દરકાર નથી; પરંતુ સૌથી પહેલાં તેણે મનુષ્ય થવું જોઇએ. પ્રકૃતિએ આપણને સામાજિક કાર્યો કર્યા પૂર્વે મનુષ્ય તરીકેનાં કર્તવ્યો બજાવવાને ઉત્પન્ન કર્યા છે.

હું મારા શિષ્યને માનવજીવન કેવી રીતે વ્યતીત કરવું તેનું શિક્ષણ આપવાનું પસંદ કરૂં છું. જ્યારે હું તેને આ શિક્ષણ આપી રહીશ ત્યારે તે સૈનિક, વકીલ અથવા આચાર્ય થશે નહિ એ વાત સત્ય છે. પરંતુ **પ્રથમ તેને મનુષ્ય થવા દો.** ભલે ભાગ્ય તેને પોતાની ઇચ્છાનુસાર એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મૂકે, પરંતુ તે પોતે તો હંમેશાં પોતાના સ્થાનપરજ રહેશે."

ખ્રિસ્તીઓના એક મોટા મેળાવડામાં એક નાનો ઠીંગણો પાદરી એક પગથીઆપર ઉભો રહ્યો અને બોલ્યોઃ "હું એક ખ્રિસ્તી છું એટલા માટે હું ઇશ્વરનો આભાર માનું છું." શ્રોતાઓ તેનો અવાજ સાંભળી શકયા નહિ, તેથી તેમણે કહ્યું કે "મોટેથી બોલો." એક જણ બોલ્યો કે "ઉંચે ચઢો." તે બોલ્યોઃ "હું વધુ ઉંચે ચઢી શકતો નથી. ખ્રિસ્તી થવું એજ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાને ચઢવા બરાબર છે, એથી ઉંચે કોઇપણ માણસ જઇ શકતો નથી." પરંતુ અમે કહીશું કે ખ્રિસ્તી થવા કરતાં પણ એક વસ્તુ ઉચ્ચતર છે અને તે **મનુષ્ય** બનવું એ છે.

ઇમિર્સન કહે છે કે ટેલીરેન્ડ સદા મુખ્ય પ્રશ્નજ પૂછે છે. તે એમ પૂછતો નથી કે અમુક માણસ શ્રીમંત છે? તે સારા વિચારો ધરાવે છે? તેનામાં આ પેલી શક્તિ છે? તે આ હિલચાલને પસંદ કરે છે? તેની પાસે માલમિલ્કત છે? પરંતુ તે તો માત્ર એટલોજ પ્રશ્ન પૂછે છે કે તે **માણસ** છે? તેનામાં કાંઇક સત્ત્વ છે? તે તો માત્ર એક ઉત્તમ માણસજ માગે છે. અને સાદી સમજશકિત ધરાવનાર પ્રત્યેક જણ પણ ખરા મનુષ્યનીજ અપેક્ષા રાખે છે.

જ્યારે ગાર્ફીલ્ડ બાલ્યાવસ્થામાં હતો ત્યારે તેને એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો કે "તમે શું થવા માગો છો?" તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "સૌથી પહેલાં મારે મનુષ્ય થવું જોઇએ; જો હું મનુષ્ય

બનવામાં સફળ થઇશ નહિ તો હું કોઇપણ કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરીશ નહિ."

મૉન્ટેન કહે છે કે "માત્ર આત્માને અથવા માત્ર શરીરને કેળવવું એ આપણું મુખ્ય કામ નથી, પરંતુ એક મનુષ્ય તરીકેની કેળવણી મેળવવી એજ આપણું મુખ્ય કામ છે."

જગતમાં આજે સ્ત્રી પુરૂષોનું એક મોટું કર્તવ્ય બળવાન થવું એ છે. આપણી એકત્રિત થયેલી સંસ્કૃતિઓનો બોજો સહન કરવાને માટે ભાવી પુરૂષ અને સ્ત્રીને અત્યંત બળની આવશ્યકતા પડશે. તેમનું આરોગ્ય દ્રઢ હોવું જોઇશે. માત્ર રોગની ગેરહાજરી એ ખરૂં આરોગ્ય નથી. ઉભરાતો ઝરોજ અને નહિ કે અર્ધો ભરાયેલો ઝરો નીચેની ખીણને જીવન અને સૌંદર્ય આપે છે. જે હમ્મેશાં ઉત્સાહમાં અને ઉત્સાહમાંજ રહે છે; જેનું જીવન મૂર્તિમંત આનંદ હોય છે; જેના સમગ્ર શરીરમાં ઉલ્લાસ ભરેલો હોય છે; અને કૂતરાઓને ખેતરમાં દોડતી વખત અથવા છોકરાઓને બરફપર સરતી વખત પોતાના પ્રત્યેક ગાત્રમાં જે ચૈતન્યનો અનુભવ થાય છે તે ચૈતન્યની જેને પ્રતીતિ થાય છે તેજ માત્ર નિરોગી હોય છે.

કવિ પોપ એક દિવસ કલાવિધાયક સર ગ્રોડફ્રે નેલરની સાથે બેઠો હતો, એવામાં નેલરનો ભત્રિજો કે જે ગુલામ વેચવાનો ધંધો કરતો હતો તે તેમની પાસે આવી પહોંચ્યો. તેને જોઇને સર નેલર બોલ્યો: "બેટા, હમણાં તમને જગતના બે મહાનમાં મહાન પુરૂષોનાં દર્શન કરવાનું માન મળ્યું છે." તે ગુલામોનો વ્યાપારી બોલ્યો: "તમે કેવાક મોટા માણસ છો તે હું જાણતો નથી, પરંતુ તમારો દેખાવ મને પસંદ પડતો નથી! મેં ઘણીવાર દશ ગીની આપીને તમારા કરતાં ઘણા સારા માણસો ખરીદ્યા છે; તેમના સ્નાયુઓ અને હાડ જુઓ તો તમે દંગ થઇ જાઓ!"

સિડની સ્મિથ કહે છે કે "મારી ખાત્રી છે કે પાચનશક્તિ એ જીવનની મહાન ચાવી છે અને મનુષ્યના ચારિત્ર્ય, સદ્ગુણ, બુદ્ધિ અને સ્વભાવ ઉપર ખોરાકની પ્રબલ અસર થાય છે. મને વારંવાર એમ લાગ્યું છે કે હું માણસોને સારો ખોરાક ખવરાવીને સદ્ગુણી બનાવી શકું અથવા ભૂખે મારીને દુર્ગુણી બનાવી શકું; અને પ્રાચીન કાળમાં ટિમોથિયસ પોતાની સારંગીવતી માણસોપર જેટલી અસર કરતો તેથી પ્રબલ અસર મારાં અત્યાચાર કરવાનાં સાધનો વતી તેમનાપર કરી શકું, એમાં કાંઇ ચક નથી."

પૂર્ણ આરોગ્ય અને ઉભરાતા ઉલ્લાસયુક્ત ઉત્તમ પુરૂષત્વ, એનાથી અધિક સુંદર વસ્તુ શી હોઈ શકે?

મજબૂત, સ્વતંત્ર અને સ્વાશ્રયી માણસ નિવડવાનો ઉદ્દેશ ધરાવનાર હજારો વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિવર્ષ આપણી મહાન સંસ્થાઓમાંથી ગ્રૅજ્યુએટ થઇને બહાર પડે છે, પરંતુ તેઓ મજબૂત વૃક્ષને બદલે કરમાયેલા છોડ, બુદ્ધિમાન પુરૂષોને બદલે ગોખણ પટ્ટીના સરદાર, સ્વાશ્રયીને બદલે નિરાશ્રિત, મજબૂતને બદલે માંદા, સબળને બદલે નિર્બળ અને સીધાને બદલે વાંકા વળી ગયેલા નિવડે છે. તેમાંના કેટલાક આશાજનક તરૂણ લાગે છે ખરા, પરંતુ તેઓ કદિ પણ પૂર્ણ મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત થતા નથી.

ચારિત્ર્ય શરીરની પ્રકૃતિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે અને અજાણતાં તેનુંજ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એક નિરોગી, સશક્ત અને આનંદી માણસ શક્તિ અને ચારિત્ર્યબળનો જેટલો વિકાસ કરી શકે છે, તેટલો વિકાસ એક ચીઢિયો, ક્રોધી અને દુઃખી માણસ કરી શકતો નથી. મનુષ્યના મનમાં પૂર્ણતાને માટે સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે; તે પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાની હમેશાં ઇચ્છા કરે છે અને તેના મનમાં અપૂર્ણતા પ્રત્યે સ્વાભાવિક તિરસ્કાર હોય છે. પ્રકૃતિ પણ એવીજ અપેક્ષા રાખે છે કે મનુષ્યે હમેશાં પોતાની સ્થિતિના શિખરપર ઉભા રહેવું જોઇએ.

અત્યાર સુધી માણસની શક્તિઓ સંકુચિત રહી છે, પરંતુ ઉચ્ચ પ્રકારનું મનુષ્યત્વ, દાખલ થવાને માટે આ યુગના દરવાજા ઠોકી રહ્યું છે.

ભરતીને વખતે જો આપણે સમુદ્રતટપર ઉભા હોઇએ તો આપણને પ્રતીત થશે કે આગલા મોજા કરતાં પાછલું મોજું આગળ વધી જાય છે, પછી તે પાછું હઠે છે અને કેટલાક સમય પર્યન્ત તેની પાછળ આવતું કોઈ પણ મોજું તેના જેટલું આગળ જતું નથી, પરંતુ થોડા સમય પછી પાછું પાણી તેના કરતાં પણ વધારે આગળ નીકળી જાય છે. આ પ્રમાણે વારંવાર સાધારણ માણસો કરતાં અતિ ઉચ્ચ કોટિનો મનુષ્ય આગળ નીકળી આવે છે, જેથી પ્રદર્શિત થાય છે કે કુદરતે પોતાનો આદર્શ ગુમાવ્યો નથી. સંભવિત છે કે થોડા સમય પછી અમુક સાધારણ માણસ પણ જગતમાં અત્યાર સુધી જન્મેલા ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પુરૂષ કરતાં ઉચ્ચતર કોટિનો નિવડે.

એપેલ્સે ઘણાં વર્ષો સુધી ગ્રીસમાં ભ્રમણ કરી આદર્શ સ્ત્રીનું ચિત્ર આલેખ્યું. જે પરમ પ્રસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયું અને જેને જોઇને જગત મોહિત થઇ ગયું. તેણે આ ચિત્ર તૈયાર કરવાને માટે ખુબસુરત સ્ત્રીઓનાં સુંદરમાં સુંદર અંગોનો અભ્યાસ કર્યો—અહીંઆં તેને સુંદર આંખ પ્રાપ્ત થઇ, પણે તેને સુંદર કપોળ પ્રાપ્ત થયું, પણે તેને રૂડું નાક મળ્યું, અહીંઆં તેને લાવણ્યતા મળી, પણે તેને કાંઇક સુંદરતાનો અંશ મળ્યો. આ પ્રકારે ભાવી મનુષ્ય પણ એક સંમિશ્રિત્ત પુરૂષ થશે. ઘણાં માણસોનો એક માણસ બનશે. તે અન્ય માણસોની દુર્બલતા અને દોષો ગ્રહણ કરશે નહિ, પરંતુ બળ અને ગુણજ ગ્રહણ કરશે. તે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શક્તિ પ્રાપ્ત કરશે. તે આત્મનિમગ્ન, શાંત અને સદા પોતાની જાતનો સ્વામી થશે. તે પ્રકૃતિના કાયદાનો ભંગ કરીને પોતાના જ્ઞાનતંતુઓને જડ તથા કઠિન બનાવી દેશે નહિ. પ્રકૃતિના મૃદુમાં મૃદુ સ્પર્શની પણ તેના પર છાપ પડશે.

"અહો! આ ભાવી મનુષ્ય કુદરતની એક કેવી સુંદર કૃતિ થશે? તેની બુદ્ધિ કેટલી ઉદાત્ત થશે? તેની શક્તિઓ કેટલી અનંત થશે? તેનું શરીર કેવું સુઘડ અને તેની ચાલ કેવી પ્રશંસનીય થશે? કાર્ય અને સમજશક્તિમાં તે કેવો દેવ જેવો થશે? તે ખરેખર જગતના સૌંદર્યરૂપ અને પ્રાણીઓના આદર્શરૂપ થશે."

સમગ્ર શિક્ષણ અને કેળવણીને માટે મનુષ્યત્વ એ પ્રથમ આવશ્યક વસ્તુ છે. મનુષ્યત્વને આપણે કાષ્ઠની ઉપમા આપીશું. કઠિન કાષ્ઠ સારી રીતે ઉછરેલાં મજબૂત વૃક્ષોમાંજ મળે છે. આવા કાષ્ટમાંથી વહાણની ડોલ બનાવી શકાય, તેનો પિયાનો ઘડી શકાય, અથવા તે ઉપર ઉત્તમોતમ કોતરકામ કરી શકાય; પરંતુ સૌથી પહેલી આવશ્યકતા તો કાષ્ઠનીજ છે. કાળ અને ધૈર્ય અતિ કોમળ અંકુરમાંથીજ એવું મજબૂત વૃક્ષ બનાવે છે. આજ પ્રકારે શિક્ષણ, કેળવણી અને અનુભવથી બાળકરૂપી અંકુર વિકાસ પામીને મજબૂત મન, દૃઢ નીતિ અને સશક્ત શરીર ધરાવનાર માણસરૂપી વૃક્ષ બને છે.

તરૂણ મનુષ્ય પોતાની જાતનેજ પોતાની મૂડી ગણવાના નિશ્ચય સહિત જીવનનો પ્રારંભ કરે તો તેથી તેની ચારિત્ર્યરચનામાં કેટલી સહાય મળશે! 'એક માનવંત અને પ્રમાણિક મનુષ્ય તરીકેની મારી પોતાની કીર્તિ અનુસારજ મારી હુંડીઓ ખરી વા ખોટી ગણાશે, અને તે સઘળી જગ્યામાં ચાલશે અથવા તો તેની એક પાઈ પણ ઉપજશે નહિ; જો મારી એક હુંડી શંકાસ્પદ હશે તો મારા સમગ્ર ચારિત્ર્યપર લોકોને શંકા આવશે; જો મારી બે ત્રણ ચીઠ્ઠીઓ પણ વાંધા ભરેલી હશે તો લોકોમાં મારી જે આંટ છે તેને નુકશાન થશે; અને જો મારી વાતો વાંધા ભરેલીજ ગણાયા કરશે તો મારી ઈજ્જત નાશ પામશે અને લોકોનો મારાપરથી વિશ્વાસ ઉઠી જશે.' આવા વિચારપૂર્વક જે જીવનની શરૂઆત કરે છે તેની ચારિત્ર્યરચના કેટલી બધી ઉમદા થાય છે!

'હું સત્ય બોલીશ; મારૂં પ્રત્યેક વચન અક્ષરશઃ પાળીશ; લોકોને મળવાનું કામ અત્યંત નિયમિત અને તેમના સમયની કિમ્મત સંપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં લઇને કરીશ; જો હું મારી સત્કીર્તિને અમૂલ્ય ભંડાર ગણતો હોઉં તો આખા જગતની દૃષ્ટિ મારા પર છે એમ મને લાગવું જોઇએ અને સત્ય તથા પ્રમાણિકતાના માર્ગપરથી મારે જરા પણ ખસવું જોઇએ નહિ.' જો પ્રારંભથીજ આવા દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક તે કામ કરશે તો જ્યૉર્જ પીબોડીની પેઠે તેની આંટ પણ પ્રાયઃ અમર્યાદ બની જશે અને સઘળા લોકોનો તેનાપર વિશ્વાસ બેસશે તથા તે ઉચ્ચકોટિનો માણસ બનશે.

પોતાને પ્રમાણિક માનનાર માણસ, નિંદકની વાણીથી કદિ પણ નિસ્તેજ ન થાય એવો ચ્હેરો ધરાવનાર માણસ, ફાટસ્ફોટ થવાની ભીતિથી જેની છાતી ધડકે નહિ એવા માણસ, એની તુલનામાં મહાલયો અને રસાલા ધરાવનાર તથા પોતાના કમાલાથી એક આખો ખંડ ભરી નાંખનાર અને પોતાના વ્યાપારથી મહાસાગર ભરી નાંખનાર માણસ શું વિસાતમાં છે? કોઇ પણ માણસનું બૂરૂં નહિ કરનાર. જેપર સ્વર્ગનો પવિત્રમાં પવિત્ર દેવ શાખ કરી શકે નહિ તે દસ્તાવેજ પર કદિ પણ પોતાના હસ્તાક્ષર નહિ કરનાર, જે વસ્તુ પોતાની ન હોય તેનાથી દૂર રહેનાર અને પોતાની ઇચ્છા અને તેની સિદ્ધિની વચ્ચે પ્રમાણિકતાના અદૃશ્ય કાયદા સિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુને નહિ આવવા દેનાર માણસની બરોબરી ચક્રવર્તી રાજા પણ કરી શકે એમ નથી. **બસ ખરો માણસ તો તેજ છે.**

"જે માણસે પોતાનું મન એટલું ઉંચું બનાવ્યું હોય અને પોતાના વિચારોનું નિવાસસ્થાન એટલું મજબૂત કર્યું હોય કે ભય અથવા આશા તેના નિશ્ચયોની ઇમારતને ડગમગાવી શકે નહિ અને મિથ્યાભિમાન અથવા દ્વેષનો સઘળો પવન તેની સ્થિર શાંતિને ભગ્ન

અથવા ખંડિત કરી શકે નહિ તે માણસને કેવું સુંદર સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે ! આ સુંદર સ્થાનેથી તે, માણસજાતનાં અમર્યાદ મેદાનો અને જંગલોનું નિરીક્ષણ કરી શકે છે.”

માણસ પૂર્ણત્વથી જેટલું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે તેટલું સુખ તે બીજી કોઇ પણ વસ્તુથી પ્રાપ્ત કરતો નથી. જ્યારે તે પોતાને પૂર્ણ માને છે અને કાખલાઘોડી અથવા ભોમિયા સિવાય ચાલી શકે છે ત્યારે તેને જેટલું સુખ થાય છે તેટલું સુખ તેને બીજે કોઇ પણ સમયે થતું નથી. જીન પોલ રાઇટર કહે છે કે “મેં મારી શક્તિઓનો પૂર્ણ ઉપયોગ કર્યો છે અને કોઈ પણ માણસને એથી અધિકની આશા રાખવાની જરૂર નથી.”

“ખરો મનુષ્ય” એજ માત્ર વિશ્વમાં મોટામાં મોટી વસ્તુ છે. સઘળા યુગો એક સંપૂર્ણ આદર્શ મનુષ્યને ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે. આપણામાંના હાલના ઉત્તમોત્તમ માણસો પણ વર્તમાન યુગના એવા ભાવી મનુષ્યની માત્ર આગાહી રૂપજ છે.

“રાજ્ય શાનું બનેલું છે? પરિશ્રમપૂર્વક બાંધેલા ઉંચા કિલ્લા, જાડી દિવાલ અથવા આસપાસ ખાઇ સહિત ગઢ, એનું રાજ્ય બનેલું હોતું નથી. મહાલયો અને મીનારાઓથી ભરેલાં નગરોથી રાજ્ય બનેલું હોતું નથી. ઉપસાગરો અને વિશાળ બંદરો કે જ્યાં ઉત્તમોત્તમ નૌકાસૈન્યો તોફાનની ઉપેક્ષા કરીને દોડધામ કરી મૂકે છે તેનાથી રાજ્ય બનેલું હોતું નથી. તેમજ ચકચકિત અને ભપકાદાર દરબારથી પણ રાજ્ય બનેલું હોતું નથી. પરંતુ જડ ખડકો અને જંગલી બાવળો કરતાં પશુઓ જેમ ઉત્તમ હોય છે, તેમ જંગલ, ઝાડી અથવા ગુફામાં વસતાં મૂર્ખ પશુઓ કરતાં ઘણી ઉંચી શક્તિ ધરાવનાર માણસો—ઉચ્ચ મગજના માણસોથી રાજ્ય બનેલું હોય છે. જેઓ પોતાનાં કર્તવ્યો શું છે તે જાણે છે, પોતાના હક્કો શું છે તે

જાણે છે, અને તેને જાણીને તેનું સંરક્ષણ કરવાની હિમ્મત ધરાવે છે; જેઓ દીર્ઘ સમયથી મારવા ધારેલા પ્રહારને અટકાવે છે અને જુલ્મી રાજાને કચરી નાંખીને શૃંખલાને તોડીને છિન્ન ભિન્ન કરી નાંખે છે, તેવા માણસોથી રાજ્ય બનેલું હોય છે." —વિલિયમ જોન્સ.

"હે ઇશ્વર અમોને મનુષ્ય આપો. હાલના જેવા સમયમાં દૃઢ મન, વિશાળ અંતઃકરણ, સાચી શ્રદ્ધા અને કામ કરવાની તત્પરતા ધરાવનાર માણસોની જરૂર છે. જે માણસોને સત્તાનો લોભ મારે નહિ; જેમને સત્તાથી પ્રાપ્ત થતું દ્રવ્ય ખરીદી શકે નહિ; જે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય અને ઇચ્છાશક્તિ ધરાવે છે; જેઓ માનસહિત જીવન ગાળવા માગે છે; જે માણસો અસત્ય બોલતા નથી; જેઓ ઉચ્ચ દરજ્જાવાળા માણસની સામે ઉભા રહી શકે છે અને જરા પણ ડર્યા વિના તેની દગા ભરેલી ખુશામત પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવી શકે છે; સાર્વજનિક કર્તવ્ય અને ખાનગી વિચારની બાબતમાં જેઓ ધુમ્મસની ઉપર સૂર્યપ્રકાશમાં રહે છે; એવા ઉંચા માણસની હાલના સમયમાં આવશ્યકતા છે." —ઍનન.

"તારૂં હૃદય ખુલ્લું કર, તારી ઇચ્છાઓને વિશાળ કર અને પુરૂષત્વ તથા સુખને અંદર પ્રવેશવા દે; શૂન્યથી ઇશ્વર પર્યંતના વિચારનો જે અમર્યાદ સમૂહ છે તેને તારા હૃદયમાં દાખલ કર. આથીજ ખરો મનુષ્ય બને છે." —યંગ.

"શાણામાં શાણો પુરૂષ ભાગ્યની પાસે સાદાઇ, નમ્રતા, પૌરૂષ અને પ્રમાણિકતા શિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુ માગતો નથી."

માણસ કેવો હોવો જોઇએ ?

"વાણીમાં સુમધુર, શાણો, રાજાના જેવા ભવ્ય દેખાવવાળો છતાં નમ્ર સ્વભાવનો અને નિર્ભય હોવા છતાં વિનયશીલ, અદબવાળો અને મૃદુ હૃદયનો." —એડવિન આર્નોલ્ડ.

પ્રકરણ ૨ જું—હિમ્મત.

"સ્પાર્ટન લોકો શત્રુઓ કેટલા છે તેની તપાસ કરતા નહોતા, પરંતુ તેઓ ક્યાં છે તેનીજ તપાસ કરતા." —દ્વિતીય એજીસ.

"ચાલો આપણે રોમન લોકોની ઉંચી રીત પ્રમાણે હિમ્મત ભરેલાં અને ઉદાત્ત કાર્યો કરીએ અને આપણને ગ્રહણ કરવામાં મૃત્યુ પણ મગરૂર બને એવું કાંઇક કરીએ. —શેક્સપિયર.

"પેરિસના અત્તરથી તરબોળ બનેલા નાગરિકની પેઠે પીઠ દેખાડી નાશી જવા કરતાં હેકટરની પેઠે રણક્ષેત્રમાં મરણ પામવું સારૂં છે." —લૉંગફેલો.

"હું શત્રુની સન્મુખ થઇને મરીશ." —બાયરન.

"જે મને જીતશે તેને પણ હું હઠીલો દુશ્મન તો લાગીશજ."—બાયરન.

"સંકટના સમયમાં હિમ્મત ધારણ કરવી એ અર્ધી લડાઇ જીતવા સમાન છે." —પ્લૉટસ.

"અનિશ્ચિત મનના માણસે કોઈપણ મહાન કાર્ય કર્યું નથી." —જ્યૉર્જ ઇલિયટ.

"લક્ષ્મી સાહસિક માણસનેજ પ્રાપ્ત થાય છે." —ડ્રાયડન.

"હે મિત્ર ! ભય તરફ તું કદિપણ તારૂં વહાણ હંકારીશ નહિ; ઈશ્વર તરફજ તારૂં વહાણ હંકારજે." --ઇમર્સન.

"જે વધસ્થાનમાંથી તમે મુક્ત થઇ શકતા ન હો તે સ્થળે હસતે મ્હેરે ઉભા રહેવું એમાંજ બહાદૂરી છે. —એફ. ડબલ્યુ. રોબર્ટસન.

"બન્ધુઓ, દઢતાપૂર્વક ઉભા રહો; પ્રત્યેક માણસે પોતાના સ્થાનપરજ મરવાનું છે." આ શબ્દો કૉલિન કૅમ્પબેલે બૅલાકલાવા આગળ રશિયન સેનાને જોશપૂર્વક ધસી આવતી જોઇને ૯૩મી હાઇલૅન્ડર પલટણને કહ્યા હતા; અને તે પલટણના માણસોએ નમ્રતાપૂર્વક "મહેરબાન સાહેબ! અમે તેમજ કરીશું" એવા શબ્દોથી તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો હતો અને તેમાંના ઘણા ખરા એજ પ્રમાણે મુવા હતા.

આલ્માના યુદ્ધમાં સૈનિકો પાછા હઠતા હતા તોપણ એક ધ્વજાવાળો સેનાને મોખરે ધ્વજા પકડીને ઉભોજ રહ્યો. આથી સેનાપતિએ પોકાર કર્યો કે "ધ્વજાને લઇ આવો." પરંતુ ઉક્ત ધ્વજાવાળો પોકાર કરી ઉઠયો કે "ના, સૈનિકોને ધ્વજાની પાસે લઇ આવો." "હિમ્મત ધરવી, પુનઃ હિમ્મત ધરવી અને અનંતવાર હિમ્મત ધરવી એ મનુષ્યનો ધર્મ છે." આ ઉદાત્ત શબ્દો સહિત ડાન્ટન ફ્રાન્સના શત્રુઓની સામે થયો હતો.

૧૭૮૯ના જુનની ૨૩ મી તારિખે ડી બ્રિઝના, ફ્રાન્સના સાધારણ લોકસમૂહને વિખેરી નાંખવાને માટે રાજાની આજ્ઞા લઇને આવ્યો, તે સમયે લોકસમૂહ તરફથી મિરાબોએ તેને કહ્યું: "ફ્રાન્સના લોકસમૂહે ઉહાપોહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. રાજાની આજ્ઞા અમારા જાણવામાં આવી છે અને પ્રજાકીય સમિતિમાં તમને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારી શકાશે નહિ. તમારૂં સ્થાન નથી, તમારો અવાજ નથી અને તમને બોલવાનો કાંઇ હક્ક પણ નથી. રાજાનો સંદેશો અમારી પાસે લાવવાને માટે તમે યોગ્ય વ્યક્તિ નથી. જાઓ અને જેમણે તમને મોકલ્યા હોય તેમને કહો કે આ લોકો ભાલાની અણી શિવાય બીજી કોઇપણ વસ્તુથી ખસવાની ના પાડે છે."

જયારે રોમની રાજસભાના સભાસદોએ રેગ્યુલસને એક ગેરકાયદેસર વચન પાળવાને માટે કાર્થેજ પાછા જશો નહિ એવી પ્રાર્થના

કરી, ત્યારે તેણે શાન્તિપૂર્વક પ્રત્યુતર આપ્યોઃ "શું તમે મારૂં અપમાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે? જુલમ અને મૃત્યુ મારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છે, પરંતુ એક નિંધકૃત્ય અને પાપી મતની સામે તેની શી ગણત્રી છે? હું કાર્થેજનો ગુલામ છું, તો પણ મારામાં જુસ્સો તો રોમનનો છે, મેં પાછા ફરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. પાછા ફરવું એ મારો ધર્મ છે. પછી ઇશ્વરને જે કરવું હોય તે કરે."

મેરીના રાજ્યારોહણ પછી ક્રેન્મરે જે હિમ્મત દર્શાવી હતી તે તેને બાળી નાંખવાની સજા ફરમાવવામાં આવતાંવેંતજ અદૃશ્ય થઇ ગઇ. પૂર્વે તેણે હેન્રીના લોભીપણા અને આપખુદપણાને હલકટપણે અનુમત થવામાં જે નૈતિક ભીરૂતા દર્શાવી હતી તે પુનઃ આ સમયે પ્રદર્શિત થઇ અને તેણે માફી મેળવવાની આશાથી છ છ વાર પોતાના શબ્દો પાછા ખેંચી લીધા; પરંતુ તેને માફી મળવી તો અશક્યજ હતી. ક્રેન્મરનો સ્વભાવ ખરેખર વિચિત્ર હતો. માર્ચની ૨૧મી તારિખે બાળી મૂકવાને લઇ જતી વખત ઑક્ષ્ફર્ડના સેંટમેરીના દેવાલયમાં તેને તેના શબ્દો પાછા ખેંચી લેવાને માટે લઇ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેને પોતાની દુર્બલતામાં સબલતા પ્રાપ્ત થઇ. પોતાની આગળ એકત્રિત થયેલા લોકોને સંબોધીને તે બોલ્યોઃ "હવે બીજી કોઇપણ વસ્તુ કરતાં મારા અંતઃકરણને ડંખનારી મહાન બાબત વિષે હું બે શબ્દો બોલીશ. એના જેવું ખરાબ કાર્ય મેં મારા જીવનમાં કદિ પણ કર્યું નથી. તે કાર્ય એ છે કે મેં સત્યની વિરૂદ્ધ લખાણો કર્યાં છે, પરંતુ હવે હું જણાવું છું કે આ લખાણો મારા અંતઃકરણની વિરૂદ્ધ હતાં. એ માત્ર મારા હાથેજ લખ્યાં હતાં, મારૂં હૃદય તેને સંમત નહતું. મરણના ભયથી અને મારી જીંદગી બચાવવાની આશાથી આ લખાણો મેં લખ્યાં હતાં. મારા અંતઃકરણની વિરૂદ્ધ મારા હાથે આ લખાણો લખ્યાં હતાં એટલા માટે મારો હાથ પ્રથમ સજા ભોગવશે,

કારણ કે જો મને બાળવામાં આવશે તો મારા હાથને પહેલવહેલો બાળી મુકવામાં આવશે." જ્યારે તેની સજા અમલમાં મૂકવામાં આવી ત્યારે તે પુનઃ પોકારી ઉઠ્યોઃ "આ હાથે ખોટાં લખાણ કર્યાં હતાં એટલા માટે એજ પ્રથમ શિક્ષા ભોગવશે." તેને દ્રઢતાપૂર્વક આગમાં ધરી રહીને જ્યાં સુધી પ્રાણ નીકળી ગયા ત્યાં સુધી તે જરાસરખો પણ હાલ્યો નહિ કે એક ચીસ સરખી યે પાડી નહિ.

૧૮૧૨માં યુદ્ધ ચાલતું હતું તે સમયે માસના સિચ્યુએટ નામક સ્થળે આવેલી દીવાદાંડીની બારીમાંથી એક બ્રિટિશ યુદ્ધનાકાને બંદરમાં લંગર નાખતી જોઇને રેબેકા બેટસ નામની ચૌદ વર્ષની છોકરી પોકારી ઉઠીઃ "રે રે! હું પુરૂષ હોત તો કેવું સારૂં થાત!" આ શબ્દો સાંભળી સારા વિન્સર નામક એક તરૂણ અતિથિએ કહ્યુંઃ "તમે શું કરત?" કિરમજી રંગના એક સરખા પોશાકવાળા સૈનિકોથી પાંચ હોડીઓ ભરેલી હતી અને તેઓ બંદરમાંનાં વહાણોને આગી મુકવાને અને શહેરનો નાશ કરવાને આવતા હતા, તેમની તરફ આંગળી બતાવીને તે બોલીઃ "જુઓને, હોડીમાં કેટલા બધા સૈનિકો ગોઠવાયા છે અને તેમની પાસે કેવી બંદુકો છે!" ત્યાર પછી તે બોલીઃ "ગમે તે થાઓ, પરંતુ હું લડીશ ત્યારેજ જંપીશ. હું પિતાજીની જૂની બંદુક—અથવા ગમે તે હથિયારવતી લડીશજ. કાકાજીની નવી હોડી અને નાના નાના વહાણનું શું થશે? રેરે! અહીંઆં બેસીને આ સઘળું જોયા કરવું અને તેના બચાવને માટે એક આંગળી પણ નહિ ઉચકવી એ કેવું કઠિન કાર્ય છે! પિતાજી અને કાકાજી ગામમાં છે અને તેઓ પોતાનાથી બનતું સઘળું કરશે. ગામમાં કેવી શાન્તિ પ્રસરી રહી છે! એક પણ માણસ દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી." સારાએ કહ્યુંઃ "ઓહ! સૈનિકો પાસે આવી પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તેઓ સંતાઇ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સૈનિકો નગરની નિકટ જઇ

પહોચતાં આપણે ગોળીબાર અને રણવાઘ સાંભળીશું. " રેબેકા પોકારી ઉઠી: " રણવાદ્ય ! તેનો ઉપયોગ તેઓ શી રીતે કરી શકશે ? તે તો અહીંઆ છે. પિતાજી ગઇ રાત્રે તેને સુધારવાને માટે અહીંઆં લઈ આવ્યા હતા. જુઓ, પેલી નૌકા નાના વહાણની પાસે જઇ પહોંચી છે. રેરે ! તેઓ તેને બાળી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પેલું રણવાદ્ય ક્યાં છે? નીચે જઇને તેને વગાડવાની મને ઘણીજ ઇચ્છા છે. આપણે રેતીના ટેકરા અને ઝાંખરાઓની પાછળ સંતાઇ શકીશું." જેમ જેમ ઉક્ત વહાણમાંથી જવાળાઓ બહાર નીકળવા લાગી તેમ તેમ તે બન્ને છોકરીઓનાં મન અધિકાધિક ઉશ્કેરાવા લાગ્યાં. તેમણે એક નગારૂં અને એક જૂની વાંસળી શોધી કાઢી અને મિસિસ બેટ્સ્ ન જાણી શકે તેવી રીતે બહાર નીકળીને તેઓ શીઘ્ર રેતીના ટેકરાઓની એક હારની પાછળ જઇને ઉભી રહી. થોડીવારમાં નગારૂં અને વાંસળી વાગવા લાગી. તે શહેરમાં વસતા અમેરિકનોએ ધાર્યું કે બોસ્ટનથી મદદ આવી પહોંચી છે અને તેથી તેઓ હોડીમાં બેસીને કીરમજી રંગના પોશાકવાળા સૈનિકોપર આક્રમણ કરવાને ધસ્યા. બ્રિટિશો પોતાનું નાશકારક કાર્ય કરતાં અટક્યા અને થોડીવાર પછી પોતાની હોડીમાં ભરાઈ શીઘ્રતાથી પોતાના મોટા લડાઇના જહાજ તરફ હંકારી ગયા; અને તે જહાજ તેમને લઇ લંગર ઉચકી બની શકે તેટલી ઉતાવળથી ચાલ્યું ગયું.

૧૭૫૦ ની સાલમાં એક દિવસ વર્જીનિયાના ઉત્તરભાગમાં આવેલાં એક જંગલમાં મોજણીદારોની એક મંડળી ભોજન કરતી હતી, એવામાં એકાએક એક સ્ત્રીની હૃદયદ્રાવક બૂમે તેમને ચોંકાવી દીધા. તે બૂમ અતિ શીઘ્રતાથી વારંવાર સંભળાવા લાગી અને તે માણસો તેનું કારણ જાણવાને માટે દોડ્યા. ઉક્ત સ્ત્રીએ એક અઢાર વર્ષના પરંતુ કદ અને દેખાવમાં મોટી ઉમ્મરના માણસ જેવા લાગતા

તરૂણને જોઇ પોકાર કર્યો કે "મને આશા છે કે તમે અવશ્ય મને કંઇક સાહાય્ય કરશો. આ મિત્રોને મને છોડી દેવાને માટે સમજાવો. મારો છોકરો—મારો રંક છોકરો ડૂબી જાય છે અને આ લોકો મને જવા દેતા નથી." તેને પકડી રહેલા માણસો પૈકી એક જણ બોલ્યો: "એને છોડી મૂકવી એ મૂર્ખતાભરેલું કાર્ય છે. એ બાઇ નદીમાં કૂદી પડશે અને તેના જોશબંધ વહેતા પ્રવાહમાં તે એક પળમાં નાશ પામશે." પોતાનો કોટ ફેંકી દઇને ઉક્ત તરૂણ કૂદીને નદીના કિનારા-પર ગયો અને એક પળ સુધી તેણે ખડકોની ઉંચાઇની તીવ્ર દૃષ્ટિથી ગણત્રી કરી તથા પાણીના વમળનું અવલોકન કર્યું; અને ત્યાર પછી તે છોકરાનાં કપડાંનો એક ભાગ દૃષ્ટિગોચર થતાંવારજ તે ગર્જના કરતા પ્રવાહની અંદર એ કૂદી પડ્યો. તે માતા પોકારી ઉઠી: "ભલા ભગવાન! આ પુરૂષ મારા બાલકને બચાવશે!" અને સઘળા માણસો નદીના કિનારાની પાસે દોડી ગયા. ઉક્ત સ્ત્રી પુનઃ બોલી: "પેલો રહ્યો તે! રે મારા છોકરા! રે મારા વ્હાલા પુત્ર! હું તારા વિના કેવી રીતે રહી શકીશ?"

પરંતુ સઘળા માણસોની આંખો દ્રઢ હૃદય અને આશા સહિત અતિ ઉંડાણમાં પાણીના વમળમાં બાથોડીઆં ભરતા ઉક્ત તરૂણ તરફ વળી હતી. ઘડીમાં એમ લાગતું કે તે અણીદાર ખડકની સામે અથ-ડાઇ મરશે અને ઘડીમાં એમ લાગતું કે તે વમળમાં પેસી જશે અને તેમાંથી કદિપણ બહાર નીકળી શકશે નહિ. બે વાર તે છોકરો અદૃશ્ય થઈ ગયો, પરંતુ પુનઃ દ્રષ્ટિગોચર થયો ત્યારે તે નદીના સૌથી વિશેષ ભયંકર ભાગની છેક નિકટ હતો. અહીંઆં પાણી અતિ ભયાનક વેગથી દોડતાં હતાં અને ખડક સાથે અથડાઇને મરણ પામવાના ડરથી કોઇ માણસે કદિ નાવડીમાં બેસીને પણ તે જગા પાસે જવાની હિમ્મત કરી નહોતી. તે તરૂણ બમણા જોરથી

પરિશ્રમ કરવા લાગ્યો. ત્રણ વાર તો તે બાળકની નજીક આવી પહોંચવા છતાં પાણીના પ્રબલ તરંગોએ તેને છેટા પાડી દીધો. અન્તે તેણે એક પ્રબલ પ્રયત્ન કર્યો; તેણે પોતાના મજબૂત જમણા હાથ વતી તે બાળકને પકડી લીધો ખરો; પરંતુ તે તરૂણ અને બાલક બંને જણ ધોધ પર થઇને નીચેના પાણીના વમળમાં જઇ અદૃશ્ય થઇ ગયા અને પ્રત્યેક પ્રેક્ષકના મુખમાંથી ભયની ચિચિયારી નીકળી પડી.

એક પળ પછી તે માતા આનંદના આવેશથી પોકારી ઉઠીઃ "પેલા રહ્યા તે! જુઓ તેઓ સુરક્ષિત છે! ઓ મ્હારા પ્રભુ! હું તારો ઉપકાર માનું છું!" નિઃસંદેહ તેઓ તે ભયાનક વમળમાંથી બહાર નીકળ્યા અને થોડી મિનિટમાં તેઓ કિનારા પાસે એક નીચી જગ્યામાં આવી પહોંચ્યા, એટલે તેમના મિત્રોએ તેમને બહાર ખેંચી કાઢયા. આ વખતે તે બાલક બેભાન હાલતમાં છતાં જીવતો હતો અને પેલો તરૂણ થાકીને તદ્દન લોથપોથ થઇ ગયો હતો. તે કૃતજ્ઞ સ્ત્રી બોલીઃ "પ્રભુ તમને બદલો આપશે. આજે તમે જે કાર્ય કર્યું છે તેના બદલામાં પ્રભુ તમારાં મહાન્ કામો સિદ્ધ કરશે અને મારા શિવાય સહસ્રાવધિ મનુષ્યોના આશિર્વાદની તમારાપર વૃષ્ટિ થશે."

આ તરૂણ તે અમેરિકાનો ઉદ્ધારક જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન હતો.

મસ્તકવિદ્યાના પંડિતે વેલિંગ્ટનનું મસ્તક તપાસી કહ્યુંઃ "આપ નામદારના મસ્તકમાં હિમ્મતનો અવયવ ઝાઝો વિકાસ પામ્યો નથી." વેલિંગ્ટને પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "આપનું કહેવું યથાર્થ છે; અને જો મને કર્તવ્યનું ભાન ન હોત તો હું મારા પ્રથમ યુદ્ધમાંજ રણભૂમિમાંથી પાછો ફર્યો હોત." વેલિંગ્ટન પોતાનું એ પ્રથમ યુદ્ધ હિંદુસ્થાનમાં લડયો હતો અને તે ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં સૌથી ભયંકર યુદ્ધો પૈકીનું એક હતું.

નેપોલિયન પોતાના વિપત્તિકાળમાં પોતાના સંયુક્ત શત્રુઓને આર્સીસ આગળ મળ્યો. આ સમયે લડાઈ દરમ્યાન તેના તરૂણ સૈનિકોની એક પલટણની સામે એક અગ્નિમય ગોળો આવી પડયો અને તે ફૂટવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં નેપોલિયને પોતાના સૈનિકોનાં મન દ્રઢીભૂત કરવાને માટે પોતાનો ઘોડો તે ભયંકર વસ્તુની તરફ દોડાવ્યો. તેની ગંધ લાગે એટલો પાસે તે તેને લઇ ગયો અને નિશ્ચલ ચિત્તે તેના ફાટવાની વાટ જોવા લાગ્યો. થોડી વારમાંજ તે ગોળો ફાટયો અને નેપોલિયન ઉડીને આઘો પડયો. પોતાના ઘાયલ થયેલા ઘોડાની સાથે ધુળમાં રોળાવા છતાં જરા પણ ઇજા વિના તે પોતાના સૈનિકોની પ્રશંસા વચ્ચે ઉઠીને ઉભો થયો; તેણે શાન્ત ચિત્તે બીજો ઘોડો મંગાવ્યો અને ગોળાઓની અને જોશભેર ચાલતા યુદ્ધની વચ્ચે તે ઘૂમવા લાગ્યો.

જ્યારે જનરલ જૅકસન ન્યાયાધીશ હતો અને એક નાના સંસ્થાનમાં પોતાની ફરજ બજાવતો હતો ત્યારે સરહદપર રહેતો એક જંગલી માણસ કે જેણે ખૂન કર્યું હતું અને જે જાનપર આવી ગયો હતો તે પશુતા ભરેલા જુસ્સાથી ન્યાયમંદિરના ઓરડામાં ઘુસી આવ્યો અને કૉર્ટના કામમાં વિઘ્ન કરવા લાગ્યો. ઉક્ત ન્યાયાધીશે તેને પકડવાની એક અમલદારને આજ્ઞા કરી. અમલદાર તેની પાસે જવાનું સાહસ કરી શકયો નહિ. ન્યાયાધીશે કહ્યું: “ સિપાઇને બોલાવી એને પકડી લો.” પરંતુ ઉક્ત જંગલી માણસનો ભય લાગવાથી સિપાઇઓ પણ તેની પાસે જઈ શકયા નહિ. આ જોઈ જૅકસન બોલ્યો: “ ત્યારે મને બોલાવો; કૉર્ટનું કામ પાંચ મિનિટ સુધી મુલતવી રાખવામાં આવે છે.” આમ કહીને તે પોતાના ન્યાયાસનપરથી નીચે ઉતરી, સીધો તે માણસની પાસે ચાલ્યો ગયો અને પોતાની કરડી આંખ વતી તેને દબાવી દીધો. તે જંગલી માણસે તરતજ

પોતાનાં હથિયાર નાખી દીધાં અને પાછળથી તે બોલ્યોઃ “ એની આંખમાં કંઇક એવું આકર્ષણ હતું કે જેની સામે હું ટકી શકયો નહોતો. ”

ફ્રાન્સના માજી પ્રેસિડંટ કાર્નોટનાં છેલ્લાં સરકારી કામો પૈકી એક એ હતું કે તેણે ‘ ફ્રેન્ચ લીજીયન ઓફ ઑનર’ નો એક ચાંદ ઇન્ડીઆનામાં વસતી એક નાની અમેરિકન છોકરીપર મોકલી આપ્યો હતો. પાન હૅન્ડલ રેલ રોડની એક આગગાડીમાં બેસીને કેટલાક ઉચ્ચ કોટિના ફ્રેન્ચમૅનો ચિકાગો તરફ જતા હતા. તે સમયે જેની કૅરી નામની દશ વર્ષની છોકરીને એક પૂલનો કેટલોક ભાગ ભાંગેલો જણાયો અને તેને લાગ્યું કે ટ્રેન ત્યાં પહોંચશે તો ભયંકર અકસ્માત થશે. આથી તે દોડીને રેલ્વેની સડકપર ગઇ અને ત્યાં ઉભી રહી. ત્યાર પછી તેણે પોતાનું લાલ ફલૅનલનું બદન કાઢ્યું અને જ્યારે આગગાડી દ્રષ્ટિગોચર થઇ ત્યારે તેણે તેને સડકપર આમતેમ હલાવવા માંડયું. તે બદનનો વાવટો જોવામાં આવતાં આગગાડી ઉભી રહી. તે આગગાડીમાં સાતસો માણસો બેઠાં હતાં અને જેનીએ જો હિમ્મત અને સમયસૂચકતા વાપરી ન હોત તો તેમાંનાં ઘણાં માણસો મરણ પામ્યાં હોત. ઉપરોક્ત ફ્રેન્ચમૅનો જ્યારે ફ્રાન્સમાં પાછા આવ્યા ત્યારે તેમણે આ ઘટનાની હકીકત પ્રેસિડંટ કાર્નોટના કાનપર નાંખી અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રસ્તુત સુપ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ મંડળનો ચાંદ ઉક્ત છોકરીની ઉપર મોકલી આપવામાં આવ્યો. ગમે તે દેશમાં બહાદૂરી ભરેલાં અને ઉત્તમ કાર્યો કરનાર માણસને માન આપવું એ ઉક્ત મંડળનો ઉદ્દેશ છે.

ફૉર્ટ ડૉર્નલસનનું યુદ્ધ થયા પછી ઘાયલ થયેલા માણસોને ખોરાક ભરવાના ખટારાઓમાં પૂરીને ડુંગરપરથી નીચે લઇ જવામાં આવ્યા અને તેમાંના ઘણા માણસો સેંટ લુઇ પહોંચ્યા પૂર્વે મરણ

પામ્યા. આસમાની રંગની આંખવાળા ઓગણીસ વર્ષના એક છોકરાના બન્ને હાથ અને બન્ને પગ ભાંગી ગયા હતા અને તે દીર્ઘ કાળ થયાં પડી રહ્યો હતો, પરંતુ કોઇ તેની સંભાળ લેતું નહોતું. તે બોલ્યોઃ "સૈનિકો અમારી સાથે માથાફોડ કરવાને થોભી શકે એમ નહોતું, કારણકે તેમને તો કિલ્લો લેવો હતો. જ્યારે તેમણે કિલ્લો હસ્તગત કર્યો ત્યારે અમે સઘળા અમારી વેદના ભૂલી ગયા અને મરણની અણી સુધી આનંદધ્વનિ કર્યો."

સાતમા ક્રુઝેડ દરમ્યાન મન્સુરાના યુદ્ધમાં ફ્રાન્સનો દસમો લુઇ તુર્કી લોકોના હાથમાં પકડાયો. તેની પત્ની માર્ગેરાઇટ પોતાના ખોળાપર એક નાના બાલક સહિત ત્યાંથી ઘણા માઇલના અંતર પર ડામિયેટામાં હતી. તુર્કોએ તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો અને તેની સંરક્ષક સેનાને એવી તો મુંઝાવી કે તેણે શત્રુઓને શરણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાણીએ સરદારોને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે "નિદાન હું કોટ ઉપર સસસ્ત્ર દશામાં મરણ પામીશ ત્યાર પછીજ શત્રુઓ ડામિયેટાના સ્વામી બનશે." તેના આ શબ્દો સાંભળી સરદારો જંગલમાં જેમ પવનથી પત્રો હાલે છે તેમ કંપાયમાન થયા અને તેઓ ઉચ્ચતર ભાવનાથી ઉત્તેજીત થઇ પરસ્પર ધીમે ધીમે વાતચીત કરવા લાગ્યા.

ભાલા અને ઢાલથી સજ્જ બની તેમણે મરણપર્યંત પોતાની મહારાણી અને પોતાના ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આખરે ડામિયેટાનો બચાવ થયો.

પદભ્રષ્ટ થયેલા કિલયોનિમસને ફરીથી ગાદીએ બેસાડવાને માટે પિર્હસ સ્પાર્ટા ગયો અને ત્યાંના લોકો સામા થશે એવો ડર નહિ હોવાથી તેણે શાન્તિપૂર્વક લાકોનિયા આગળજ પોતાના તંબુ નાંખ્યા. સ્પાર્ટનોએ ગભરાઇને રાજસભામાં મળી પોતાની સ્ત્રીઓને સંરક્ષણાર્થે

ફ્રીટ મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. પરંતુ તેમની સ્ત્રીઓ રાણી આર્કિડેમિ-યાને મળી અને તેને આ સંબંધે વાંધો લેવાને પ્રાર્થના કરી. તે હાથમાં શમશેર લઇ રાજસભામાં ગઈ અને તેણે પુરૂષોને જણાવ્યું કે "સ્પાર્ટાનો નાશ થયા પછી તમારી પત્નીઓ જીવવાની દરકાર કરતી નથી. અમે બહાદુર પુરૂષોની માતા છીએ અને બહાદુર પુરૂષોની પત્ની છીએ; અમે હિમ્મતભરેલાં કામ કરવાને તૈયાર છીએ; અમે અમારા શબથી તમારી દિવાલ બનાવવાને અને અમારા વાળથી તમારાં ધનુષ્યની દોરી બનાવવાને તૈયાર છીએ."

તેઓ શહેરની દિવાલની પાસે દોડી ગઇ અને તેમણે આખી રાત કામ કરી ખાઇ ખોદવામાં પુરૂષોને સાહાય્ય કરી. બીજે દિવસે જ્યારે પિર્હસે શહેર પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે લોકોએ એવી પ્રબલતા પૂર્વક તેનો પ્રતિકાર કર્યો કે તે લાકોનિયા છોડીને ચાલ્યો ગયો.

સ્પેનનો પાંચમો ચાર્લ્સ ૧૫૪૭ માં મ્યુહેલબર્ગના યુદ્ધ પછી સ્વેબિયા તરફ પાછા જતી વખત થુરિંજીઆમાં થઇને પસાર થયો હતો. તેણે સ્વાર્ઝબર્ગની કાઉન્ટેસ કૅથેરાઇનને એક પત્ર લખી જણાવ્યું હતું કે "તમારી રૈયત જો સ્પૅનિશ યોદ્ધાઓને સાધારણ ભાવ લઇ ખોરાકની વસ્તુઓ પૂરી પાડશે તો તેમના જાનમાલને નુકશાન કરવામાં આવશે નહિ." સ્પૅનિશ સૈન્ય રૂડૉલ્સ્ટૅટ આગળ આવી પહોંચતાં સેનાપતિ આલ્વા અને રાજકુમાર હેન્રી તથા તેના પુત્રોને ઉક્ત કાઉન્ટેસે એક દૂત મોકલીને પોતાની સાથે ભોજન લેવાને આમંત્રણ કર્યું. આ બાઇને એક સૈન્યના સેનાધિપતિની, ભાવ લઈ ખોરાક પૂરો પાડવા જેવી નમ્ર માગણી સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નહોતો. અતિથિઓ ઉત્તમ ભોજનનો આસ્વાદ લેવાને બેઠા હતા એવામાં ભોજનગૃહમાંથી ઉક્ત કાઉન્ટેસને બહાર બોલાવી તેના માણસોએ જણાવ્યું કે

"સ્પૅનિયાર્ડો લોકોપર અત્યાચાર કરે છે અને ગામડીઆઓનાં ઢોરોને હાંકી મૂકે છે."

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ઉક્ત કાઉન્ટેસે પોતાના સઘળા માણસોને સજ્જ કર્યા. કિલ્લાના સઘળા દરવાજા અને બારણાં બંધ કર્યાં અને તે પ્રતિજ્ઞાભંગ વિષે ફરિયાદ કરવાને ભોજનાલયમાં પાછી ફરી. સેનાપતિ આલ્વાએ તેને જણાવ્યું કે "આવો તો યુદ્ધનો નિયમજ છે, અને આવી ક્ષુલ્લક ગેરવ્યવસ્થાપર લક્ષ્ય આપી શકાય એમ નથી." કૅથેરાઇન બોલી: "તે આપણે હમણાંજ જોઇશું. મારી રંક પ્રજાને પોતાનો માલ પાછો મળવો જોઇએ, નહિ તો બળદોના લોહીને બદલે રાજકુમારનું લોહી મળવું જોઇએ." બારણાં ઉઘાડી નાંખવામાં આવ્યાં અને અતિથિઓની ખુરશીની પાછળ સશસ્ત્ર માણસોએ વેટરોની જગ્યા લીધી. હેન્રીના મુખારવિંદપરનો રંગ બદલાઇ ગયો; પછી તે મહાન્ વિપત્તિમાંથી મુક્ત થવાના ઉત્તમ ઉપાય તરીકે તે મોટેથી હસ્યો અને કાઉન્ટેસના ઉત્તમ કાર્યની ખૂબ પ્રશંસા કરીને તેણે આલ્વાને એકદમ ઢોરો તેમના સ્વામીઓને પાછાં સોંપવાની આજ્ઞા કરી. જ્યાં સુધી એ દૂતે આવીને એમ કહ્યું કે રાજકુમારની આજ્ઞા પળાઇ છે અને પ્રજાને થયેલા સઘળા નુકશાનનો બદલો સંતોષકારક રીતે વાળવામાં આવ્યો છે ત્યાં સુધી સશસ્ત્ર વેટરો ત્યાંથી ખસ્યા નહિ. ત્યાર પછી કાઉન્ટેસે કહ્યું: "આપે અહીંઆં પધારી મારા કિલ્લાને જે માન આપ્યું છે તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું." અને તેઓ "આપે અમારૂં જે ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું છે તે માટે અમે આપના આભારી છીએ." એવા શબ્દો સહિત છૂટા પડ્યા.

બળવાન રાજા પાઉહટને કૅપ્ટન જૉનસ્મિથને જ્યારે મોતની સજા કરી ત્યારે એક ઇન્ડિયન છોકરીએ બહાદૂરીભરેલી રીતે તેની જીંદગી બચાવી હતી.

કૉન્સલે જ્યારે બૂમ પાડી કે પૂલ ભાંગી જવાની તૈયારીમાં છે ત્યારે લાર્શિયસ અને હર્મિનિયસે નાસી જઇને પોતાની જીંદગી બચાવી, પરંતુ હૉરેશિયસ લાંબી લાંબી ફલંગો ભરતો હજી પણ પોતાના શત્રુઓની વધુ નિકટ ગયો અને નેવું હજાર માણસોથી જરા પણ ડર્યો નહિ. ટસ્કન લોકો આ રોમનની ધીટતા જોઇ એટલા આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા કે તેઓ એકદમ પૂતળાં જેવા બની ગયા. તેમના સૈન્યમાં જરા પણ અવાજ થતો બંધ થયો. ઉભય સૈન્યોની વચ્ચે ટાઇબર નદી વહેતી હતી. હૉરેશિયસે આક્રમણકારોની નીચતા અને અધમતાને સખ્ત શબ્દોમાં વખોડી કાઢી તે ગંભીર નિઃશબ્દતાનો ભંગ કર્યો. આ નિઃશબ્દતા કેટલી ઉંડી હતી તેનો ખ્યાલ એટલાપરથી આવશે કે હૉરેશિયસ જ્યારે પોતાના શત્રુઓને કટુ વચન કહેતો હતો ત્યારે તેનો સ્પષ્ટ અને ગંભીર અવાજ ઉભય સૈન્યના હજારો માણસને કર્ણગોચર થઇ શકતો હતો. જોરથી તૂટી પડેલાં લાકડાંના મોટા અવાજથી તેના શબ્દો જ્યાં સુધી સંભળાતા બંધ થયા નહિ ત્યાં સુધી તેના શત્રુઓએ તેનાપર શરવૃષ્ટિ કરી નહોતી. પછી તે પોતાની દાલવતી કુશળતાપૂર્વક શરપ્રહારથી બચી ટાઇબિર નદીમાં કૂદી પડ્યો. એક ટસ્કન યોદ્ધાના ભાલાથી તેને કેડમાં ઘાવ થયો હતો અને તેથી તે જીવતાં સુધી લંગડો રહ્યો હતો, તો પણ તે સહિસલામત ટાઇબર નદી તરીને રોમમાં પહોંચ્યો હતો.

એક વહાણ ગ્રીન્લાંડના કિનારાપર શોધ કરવા માટે પ્રવાસ કરવા નીકળવાને સજ્જ થઇને ઉભું હતું અને એરિક ધિ રેડ તેપર પહોંચવાને માટે અશ્વારૂઢ થઇ નીકળ્યો હતો, પરંતુ માર્ગમાં તેના ઘોડાનો પગ સરકી ગયો અને તે શબ થઇને પડ્યો. આ સમયે એરિકના મુખમાંથી આ ઉદ્‍ગાર નીકળ્યાઃ–" આ ખરેખર અપશુકન છે. જો હું હમણાં જલપર્યટન કરવાનું સાહસ કરીશ

તો મારાપર વિપત્તિ આવી પડશે.” આથી તે પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો; પરંતુ તેના નાના પુત્ર લીફે જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પાંત્રીશ ખલાસીઓ સહિત દક્ષિણ દિશા તરફ પોતાનું વહાણ હંકારવા માંડયું. આ સમયથી બે ત્રણ વર્ષ પૂર્વે કૅપ્ટન બીઆર્ની જલપર્યટન કરતો હતો ત્યારે તે સમુદ્રમાં તોફાન થવાથી કોઇ અજ્ઞાત પ્રદેશમાં તણાઇ ગયો હતો, તેની શોધ કરવાને માટેજ લીફ દક્ષિણ દિશા તરફ પોતાનું વહાણ હંકારતો હતો. તેમણે પહેલવહેલી જે ભૂમિ જોઇ તે ઘણુંકરીને લૅબ્રેડોરની ભૂમિ હતી. તે એક ઉજ્જડ મેદાન હતું. લીફે આ દેશનું નામ હેલુલૅંડ (અર્થાત્ સપાટ પત્થરની ભૂમિ) પાડયું. ઘણા દિવસ સુધી આગળ પ્રવાસ કર્યા પછી તે નીચા, સપાટ અને ઘાડા જંગલવાળા કિનારા આગળ આવી પહોંચ્યો. તેણે આ દેશનું નામ માર્કલૅંડ પાડયું. આ દેશ ઘણુંકરીને આધુનિક નોવાસ્કોશિયા હતો. ત્યાંથી આગળ પ્રવાસ કરી તેઓ એક દ્વીપની આગળ આવી પહોંચ્યા, જેને તેમણે વિન્લૅંડ (દ્રાક્ષની ભૂમિ) નું નામ આપ્યું, કારણ કે તે દ્વીપના જંગલોમાં સુંદર દ્રાક્ષ પુષ્કળ થતી હતી. આ ઘટના ઈ. સ. ૧૦૦૦ માં બની હતી. આજે જ્યાં ન્યૂપોર્ટ નગર વસેલું છે ત્યાં તેમણે ઘણા માસ વ્યતીત કર્યા અને ત્યાર પછી તેઓ પોતાના વહાણમાં દ્રાક્ષ અને વિચિત્ર પ્રકારનાં કાષ્ટ ભરીને ગ્રીન્લાંડમાં પાછા આવ્યા. આ પ્રવાસ ફત્તેહમંદ નીવડયો અને નિઃસંશય એરિક અપશુકનથી ડરી જવાને માટે પસ્તાયો.

૧૭૯૬ ના મેની ૧૦ માં તારીખે ઑસ્ટ્રિયન તોપખાનાની સન્મુખ નેપોલિયને લોદીનો પૂલ ઓળંગ્યો. શત્રુઓએ પુલના નાકા પર ચૌદ તોપો—કેટલાકો ત્રીશ જણાવે છે—ગોઠવી હતી અને તેની પાછળ છ હજાર માણસો ગોઠવ્યા હતા. નેપોલિયન પૂલપર ચાર હજાર માણસ લઇ ગયો. ફ્રેન્ચ લશ્કરની ઉપર ગોળાઓની ભયંકર

વૃષ્ટિ થવા લાગી. સેનાની આગલી પંક્તિઓ ઘાસની ગંજીની પેઠે નાશ પામી. તેની પાછળના સૈનિકો ભયભીત થઇને ઉભા રહ્યા અને પાછળ હઠવા લાગ્યા. બહાદૂર સૈનિકો પોતાની સામેના પ્રચંડ હુમલાથી ગર્ભગલિત થઇ ગયા. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના અથવા ઠપકો આપવા જેવી મુખમુદ્રા કર્યા સિવાય નેપોલિયન મોખરે ગયો એટલે તેના અંગરક્ષકો અને તેના સેનાધિપતિઓ પણ તેની પાછળ ગયા. આગળ ધસી માર્ગ રોકનારાં મુડદાંની ઉપર થઈ અત્યંત શીઘ્ર ગતિથી નેપોલિયન બસેં વાર દોડી ગયો અને તેની પાછળ તેના માણસો પણ દોડી ગયા. તેમની ગતિ એટલી શીઘ્રતાથી થઇ હતી કે તેમના પર ઑસ્ટ્રિયનોના ગોળાની જરા પણ અસર ભાગ્યેજ થઈ. ફ્રેન્ચ સૈનિકો પૂલ પસાર કરી સામા નાકાપર જઈ પહોંચ્યા અને ભૂમિપર કૂદી પડયા. આ સઘળું એટલી ત્વરાથી અને એટલી અદ્દ્ભુત રીતે બન્યું હતું કે ઑસ્ટ્રિયન તોપચીઓએ પોતાની તોપ છોડી દીધી અને તેમની પાછળ ઉભા રહેલા તેમના સહાયકો પણ આગળ ધસીને ફ્રેંચ આક્રમણકારોની સામે લડવાને બદલે ગભરાઇને પલાયન કરી ગયા. આ બહાદૂરી ભરેલું આક્રમણ કરવામાં નેપોલિયને આ ઘટના બનશે એવી ગણત્રી કરીજ રાખી હતી. નેપોલિયનના નાના કદ અને તેના સૈનિકોનાં પ્રચંડ શરીરોની વચ્ચે જે હિમ્મતમાં ભેદ હતો તેથીજ તેને "નાના સેનાધિપતિ" નું ઉપનામ પ્રાપ્ત થયું હતું.

જોન ઑફ આર્કના વિજયની મહાન્ ચાવી પણ આક્રમણ કરવામાં તે જે સાહસિકતા દર્શાવતી હતી તે હતી.

જ્યારે કૅલોનાવાળો સ્ટિવન તેના નીચ આક્રમણકારોના હાથમાં પકડાયો અને તેમણે તેને મશ્કરીમાં પૂછયું કે "હવે તારો કિલ્લો ક્યાં છે?" ત્યારે તેણે પોતાના હૃદય પર પોતાનો હાથ મૂકીને હિમ્મતપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "આ રહ્યો."

મૅક્સિકન યુદ્ધ વખતે સેનાપતિ મૅક્ કલેલનને પૅસિફિક કોસ્ટપર ભૂનિરીક્ષણ કરવા માટે એન્જીનિયર તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. તેનો મુખ્ય મુકામ વૅંકુવરમાં હતો અને ત્યાંથી તે એક સૈનિક અને એક અનુચર એ બે માણસો સહિત દક્ષિણમાં કોલંબિયા નદી પર્યંત ગયો હતો. એક દિવસ સાયંકાળે તેને એવો સંદેશો મળ્યો કે કોલંબિયા નદીની આસપાસ વસતી જાતોના નાયકો તેને મળવા માગતા હતા. સંદેશવાહકની રીતભાતપરથી તેને શક ગયો કે ઇન્ડિયન લોકો કાંઇક તોફાન કરવા માગે છે. તેણે પોતાના સાથીઓને ચેતાવી દીધા કે તમારે ઇસારત કરતાંવેંતજ એકદમ છાવણીનો ત્યાગ કરવો. પછી તે અશ્વારૂઢ થઇ હિમ્મતપૂર્વક ઇન્ડિયનોના ગામમાં ગયો. તેમાં પ્રાયઃ ત્રીશ નાયકો એકઠા થયા હતા અને સભા ભરીને બેઠા હતા. મૅક્ કલેલનને તે સભામાં લઇ જવામાં આવ્યો અને તેને સાલ્ટેસના જમણા હાથપર બેસાડવામાં આવ્યો. તે ઇન્ડિયનોની ચિનૂક ભાષા જાણતો હતો અને તેથી તે સભામાં બોલાતો પ્રત્યેક શબ્દ સમજી શકતો હતો. સભામાં નીચે પ્રમાણે ચર્ચા ચાલી: સાલ્ટેસે ઉક્ત ઇન્ડીઅન જાતોની જે જે ફરિયાદો હતી તે જણાવી. ગારાંગોની એક મંડળીએ બે ઇન્ડિયનોને પકડીને તેમને ચોરીના અપરાધ માટે ગર્દન માર્યાં હતા. આ અત્યાચારને માટે વૈર લેવાની જરૂર જણાતી હતી. નાયકોએ ઘણીવાર સુધી વિચાર કર્યો અને માત્ર થોડાજ શબ્દોમાં પોતાનો નિર્ણય દર્શાવ્યો કે "આ માણસ આપણી સાથે સારી રીતે વર્ત્યો છે, એમાં તો કાંઇ સંશય નથી; પરંતુ એ એક ગૌરાંગ છે અને આપણે તો એની જાતના લોકોપર વૈર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે." કલાકોના કલાકો સુધી સભામાં વિચાર ચાલ્યા પછી સાલ્ટેસે તે જાતોના મુખ્ય નાયક તરીકે જણાવ્યું કે "આપણી જાતિના બે ચોરોને ગૌરાંગોએ ગરદન માર્યા તેના બદલામાં આ માણસને હમણાં ને હમણાં મારી નાંખવો જોઇએ."

મૅક્ કલેલન એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ. તે જાણતો હતો કે અહીં ન્યાય મેળવવાને માટે દલીલ અને પ્રાર્થના કરવાથી કાંઇપણ ફાયદો થાય એમ નથી. તે જાણે પોતાના મસ્તકપર ઝઝુમતા સંકટ વિષે બેદરકાર હોય તેમ સ્થિર બેસી રહ્યો હતો. તેના આવા દેખાવથી ઇન્ડિયનો જોઇએ તેટલા સાવધ રહ્યા નહિ. જ્યારે સાલ્ટેસે સભાનો નિર્ણય કહી સંભળાવ્યો ત્યારે તેણે વિદ્યુદ્દગતિથી તેના ગળાની આસપાસ પોતાનો ડાબો હાથ નાંખ્યો અને પોતાની રિવૉલ્વર બહાર કાઢી તેના લમણાની છેક પાસે ધરી. પછી તે ચાંપની ઉપર પોતાની આંગળી મૂકી બોલ્યોઃ "આ સજા પાછી ખેંચી લે, નહિતો આજ પળે હું તારૂં મોત આણીશ." ભયથી ફીક્કો પડી જઈ સાલ્ટેસ બોલ્યોઃ "હું સજા પાછી ખેંચી લઉં છું." મૅક્ કલેલન બોલ્યો "તારા માણસો આ સભામાંથી મને સહિસલામત જવા દે એટલા માટે તું મને વચન આપ." સાલ્ટેસે શીઘ્ર પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "હું એ માટે વચન આપું છું." આ પ્રતિજ્ઞા કેવી પવિત્ર હતી તે મૅક્ કલેલન જાણતો હતો. રિવૉલ્વર નીચી કરી દેવામાં આવી. તે મજબૂત માણસની બાથમાંથી સાલ્ટેસ મુક્ત થયો. મૅક્ કલેલન પોતાના હાથમાં રિવોલ્વર લઇને તે સભામાંથી બહાર નીકળ્યો. તેની સામે કોઇએ આંગળી સુદ્ધાં ઉંચકી નહિ. તે પોતાના અશ્વપર આરૂઢ થયો અને પોતાની છાવણીમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તેના બે અનુયાયીઓ પણ અશ્વારૂઢ થયા અને તે સ્થાન છોડીને ચાલ્યા ગયા. તે પોતાની અવલોકનશક્તિની ચપલતા અને ઇન્ડિયન લોકોના સ્વભાવના ખરા જ્ઞાનથી પોતાની જીંદગી બચાવી શક્યો હતો.

૧૮૫૬ માં રૂફસ ચોટ, જેમ્સ બુકૅનનની પ્રેસીડંટની પદ્વિ માટેની ઉમેદવારીની તરફેણમાં લૉવેલમાં પ્રાયઃ પાંચ હજાર શ્રોતાઓની સન્મુખ વ્યાખ્યાન આપતો હતો. જે મોટા હૉલમાં વ્યાખ્યાન થતું

હતું તે, જેમ વ્યાખ્યાન આગળ ચાલતું ગયું તેમ, નીચે બેસતો ગયો અને તે સભાના પ્રમુખ બી. એફ. બટલરે જો શાન્તિ જાળવી ન હોત તો પરિણામ ઘણું ભયંકર આવત. તેણે લોકોને કહ્યું: " આપ શાન્ત રહેજો, હું જરા જઇને ભયનું કાંઇ કારણ છે કે નહિ તે જોઇ આવું." તેને હૉલની નીચેના સ્તંભ અતિ જીર્ણ દશામાં જણાયા. તે ધીમે પગલે હૉલમાં આવ્યો અને ચોટની આગળ આવી તેણે તેના કાનમાં કહ્યું: " આપણે સઘળા પાંચ મિનિટમાં મરણ પામીશું." ત્યાર પછી તેણે શ્રોતાઓને કહ્યું: " જો આપ ધીમે ધીમે ચાલ્યા જશો તો હમણાં તરત કાંઇ ભય જેવું નથી. જે સ્થાને કાંઇપણ ભય ન હોય તે સ્થાને એકત્રિત થવું ડહાપણ ભરેલું છે, એમ હું ધારૂં છું. ભય પ્લૅટફૉર્મ આગળ છે, કારણકે અહીંઆં અત્યંત નાજુક સ્તંભો છે અને અમે પ્લૅટફૉર્મ પરના માણસો સૌની પાછળ બહાર નીકળીશું." નિઃસંશય, તેણે આ પ્રમાણે જાળવેલી શાન્તિને લીધે એ પ્રસંગે ઘણી જીંદગીનો બચાવ થયો હતો.

એક ભપકાદાર ખાણાના મેળાવડામાં અમેરિકા અને બીજા દેશોના ઘણા સુપ્રસિદ્ધ રાજદ્વારીઓ એકત્રિત થયા હતા અને તેમાં દારૂનો ઉપયોગ છુટથી થતો હતો; પરંતુ શુઇલર કૉલ્ફૅક્સ કે જે તે સમયે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો વાઇસ પ્રેસિડંટ હતો તેણે તેની આગળ ધરેલો એક પ્યાલો લેવાની ના પાડી. એક રાજસભાસદ કે જેણે ઘણો દારૂ પીધો હતો તે ઉપહાસ કરી બોલ્યો:" કૉલ્ફૅક્સમાં દારૂ પીવાની હિમ્મત નથી." વાઇસ પ્રેસિડંટે ઉત્તર આપ્યો: " આપનું કહેવું યથાર્થ છે, મારામાં હિમ્મતજ નથી."

કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે ગ્રાંટ જ્યારે હૌસ્ટનમાં હતો ત્યારે તેનું ઘણી સારી રીતે આદરાતિથ્ય કરવામાં આવ્યું હતું. હૌસ્ટનના નિવાસીઓ સ્વભાવથીજ આતિથ્ય કરવામાં ઉદાર હતા અને તેઓ સ્વાભાવિક

રીતે ગ્રાંટ જેવા માણસને ચાહતા હતા; તેથી તેમણે ખાણું આપવાની બાબતમાં તથા પોતાની લાગણી અને આદરાતિથ્ય પ્રદર્શિત કરવાનાં બીજાં ચિહ્નોની બાબતમાં દક્ષિણ તરફના બીજા કોઇપણ નગરને પાછળ મૂકી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે ખાણાને માટે મહાન તૈયારીઓ કરી અને કમિટિએ મહાન્ પરિશ્રમ કરીને તે દિવસને માટે ઉંચામાં ઉંચો દારૂ મેળવ્યો. પરંતુ જ્યારે દારૂ પીરસવાનો સમય થયો ત્યારે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના તે સેનાપતિએ પોતાને માટેની મ્હોટી રકાબીપરના સમસ્ત પ્યાલા ઉંધા વાળી દીધા. તેનું આ કૃત્ય જોઇ સઘળા લોકો આશ્ચર્યચકિત્ થઈ ગયા, પરંતુ તેમણે પણ સમયાનુરૂપ કાર્ય કર્યું. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના પ્રત્યેક માણસે પોત પોતાના પ્યાલા ઉંધા વાળી નાખ્યા અને તે રાતે દારૂનો એક પણ છાંટો લેવાયો નહિ.

ફ્રાન્સના નૅાયન નગરની એક ઉંડી ગટર મરામતને માટે ખુલ્લી કરવામાં આવી હતી અને રાત્રિના સમયે પણ બેદરકારીથી તે ખુલ્લી જ રહી ગઇ હતી. લોકોને ચેતાવવાને માટે તેની ઉપર ઢાંકણ પણ મુકેલું નહોતું અને બત્તી પણ નહોતી. મોડી રાત ગયા પછી ચાર માણસો તેની અંદર તૂટી પડયા અને તેઓ ઘણીવાર અંદર પડી રહ્યા પછીજ નગરમાં આ વાતની ખબર લોકોને થઇ. તે માણસો અત્યંત દુર્ગંધથી બેભાન બની ગયા હતા અને તેમની પાસે જવાનું કોઇપણ માણસ સાહસ કરતું નહોતું. અંતે અઢાર વર્ષની કૅથેરાઇન વાસેન નામની એક દાસીએ તેમની કને જવાની હિમ્મત કરી. તેણે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું કે મને દોરડાવતી અંદર ઉતારો. તેણે અંદર ઉતરી બે માણસોને દોરડું બાંધી તેમને ઉપર ઉંચકાવી લીધા અને પુનઃ અંદર ઉતરી તે ત્રીજા માણસને દોરડું બાંધતી હતી એવામાં તેને પોતાનો શ્વાસ રોકાતો જણાયો. તેણે બીજું દોરડું પોતાના લાંબા ગુચ્છાદાર

વાળની સાથે બાંધ્યું અને ત્યાર પછી તે પણ બેભાન બની ગઈ. એ પછી પેલા માણસની સાથે તેને પણ ઉપર ઉચકી લેવામાં આવી, જ્યાં તે તાજી હવા અને ઉત્તેજક ઔષધિઓની સાહાય્યથી શીઘ્ર સાજી થઇ. એ પછી ચોથા માણસને જ્યારે બહાર કાઢવામાં આવ્યો ત્યારે તે, કેથેરાઇન બેભાન થઇ જવાથી જે વિલંબ થયો હતો તેને લીધે, મરણ પામ્યો હતો.

વૉટર્લૂમાં બે ફ્રેંચ અમલદારો પોતાની સેના કરતાં અત્યંત પ્રચંડ સેના ઉપર આક્રમણ કરવાને આગળ ધસતા હતા. તેમાંના એક અમલદારને લાગ્યું કે બીજો ભયનાં ચિહ્નો દર્શાવે છે, તેથી તેણે તેને કહ્યું: "મહાશય! મને લાગે છે કે આપ ભયભીત થયા છો." બીજા અમલદારે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "હા, હું ભયભીત થયો છું, પરંતુ મારાથી અર્ધો ભય પણ જો આપને લાગ્યો હોય તો આપ મુઠ્ઠી વાળીને પલાયનજ કરી જાઓ."

વેલિંગ્ટને જ્યારે એક સૈનિકને એક તોપખાનાની સામે જતાં ફીક્કો પડી જતાં જોયો ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો: "આ યોદ્ધો બહાદૂર છે; એ પોતાના ભયથી પરીચિત છતાં પણ તેની સામે થાય છે."

લ્યૂથરના એક મિત્રે તેને કહ્યું: "વર્મ્સમાં ધર્માચાર્યો છે અને તેમણે જેમ જૉન હસને બાળી મૂક્યો હતો તેમ તેઓ તમને પણ બાળીને ભસ્મીભૂત કરશે." લ્યૂથરે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: "વર્મ્સથી વિટેનબર્ગ સુધી પહોંચે અને આકાશ સુધી જ્વાલા જાય એવો અગ્નિ તેઓ પ્રદીપ્ત કરે તોપણ હું ઇશ્વરને નામે તેમાંથી પસાર થઇશ અને તેમની સમક્ષ જઇશ. તેણે એક બીજા માણસને કહ્યું હતું કે "વર્મ્સમાં ઘરપરનાં નળીયાં જેટલા દૈત્યો હશે તોપણ હું તેમાં જઇશ." બીજા માણસે કહ્યું કે "ડ્યૂક જ્યૉર્જ તમને પકડશે." તેણે જવાબ આપ્યો: "ત્યાં જવું એ મારો ધર્મ છે અને નવ દિવસ

સુધી સતત ડ્યૂક જ્યૉર્જનીજ વૃષ્ટિ થશે તો પણ હું ત્યાં જઈશ."

વર્મ્સની રાજસભામાં લ્યુથર પોતાના દુશ્મનોની સામે ઉભો રહી બોલ્યો હતો કે "અહીંઆં હું ઉભો છું અને હું બીજું કાંઇપણ કરી શકતો નથી; ઇશ્વર મને સાહાય્ય કરો !"

પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશમાં પ્રકટ થતા એક પત્રે થોડા વખતપર 'યુનિયન' અને 'કૉન્ફિડરેટ' અમલદારોને પ્રજાના માંહોમાંહેના યુદ્ધ દરમ્યાન પોતે જોયેલા સૌથી વિશેષ બહાદુરી ભરેલા કામનો અહેવાલ આપવાને નિમંત્રણ કર્યું હતું. કર્નલ ટૉમસ ડબ્લ્યુ. હિગિન્સને જણાવ્યું કે "બ્યુફૉર્ટમાં એક ખાણા વખતે દારૂનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો અને ફાવે તેમ નાગી ઉઘાડી મશ્કરી કરવામાં આવતી હતી. આ સમયે ડૉ. માઇનર નામનો એક પાતળો, છોકરવાદ દેખાવનો માણસ કે જે દારૂ પીતો નહોતો તેને એક જણે કહ્યું કે "જયાંસુધી તમે કોઇની સલામતી લેશો નહિ કે કાંઇપણ બોલશો નહિ અથવા એક ગાયન ગાશો નહિ ત્યાં સુધી તમને જવા દેવામાં આવશે નહિ." તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "હું ગાઇ શકતો નથી, પરંતુ હું સલામતી લઇશ; જો કે મારે દારૂને બદલે પાણીથી સલામતી લેવી પડશે. હું 'આપણી માતાઓ'ની સલામતી લઇશ."

તેના આ શબ્દો સાંભળી ત્યાં એકત્રિત થયેલા માણસોનાં હૃદયપર એટલી બધી અસર થઇ અને તેઓ એટલા બધા શર્મિંદા પડી ગયા કે કેટલાક માણસોએ તેનો હાથ પકડયો અને તેને શાબાશી આપી કહ્યું કે "ખરેખર, તમને ધન્યવાદ ઘટે છે. તમે તોપના મુખ આગળ ચાલ્યા જવામાં જેટલી હિમ્મતની જરૂર હોય તે કરતાં પણ વિશેષ હિમ્મત દર્શાવી છે."

જૉન બ્રાઇટે જે મતનું સમર્થન કર્યું હતું તે માટે તેના શિરપર આખી પાર્લામેંટે ઉપહાસ, તિરસ્કાર અને ઘૃણાની વૃષ્ટિ કરી હતી

આ સહન કરવાને માટે તેને ઘણી હિમ્મત ધારણ કરવી પડી હતી, પરંતુ તે વજનો બનેલો હતો. તે માત્ર પોતાના ચારિત્ર્યબળ અને પ્રખર વક્તૃત્વ શક્તિથીજ રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાંથી નામશેષ થતાં બચ્યો હતો. એક માણસ તેની આગળ એવી બડાઈ હાંકતો હતો કે "મારા વડવાઓ વિજેતાઓની સાથે આ દેશમાં આવ્યા હતા." તેને તેણે ઉત્તર આપ્યો કે "તેમણે બીજું કાંઇપણ કાર્ય કર્યું હોય એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી." બ્રાઇટ જ્યારે બિમાર હતો ત્યારે એક રાજપક્ષના ઉમરાવે કહ્યું કે "ઇશ્વરે એને મસ્તિષ્કનો રોગ લાગુ પાડયો છે." બ્રાઇટ જ્યારે સાજો થઇને પાછો 'હાઉસ ઑફ કૉમન્સ' માં આવ્યો ત્યારે તેણે ઉપરોક્ત શબ્દોના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, "ભલે એમ હશે; પરંતુ મહેરબાન ઉમરાવના મિત્રો અને સ્વજનો જાણીને કાંઇક સંતોષ પામશે કે આ એક એવા પ્રકારનો રોગ છે કે જેને ઇશ્વર સુદ્ધાં તેનાપર લાગુ પાડી શકતો નથી."

હોમ્સ કહે છે કે "જ્યારે એક દૃઢ નિશ્ચયવાન મનુષ્ય સંસારરૂપી પ્રચંડ રાક્ષસને હિમ્મતપૂર્વક ગળચીમાંથી પકડી લે છે ત્યારે તે ખરેખર લાચારજ બની જાય છે અને તેથી તે મનુષ્યને આશ્ચર્ય સાથે જણાય છે કે આ રાક્ષસ માત્ર ભીરૂ માણસોનેજ ડરાવીને નસાડી મૂકવાની શક્તિ ધરાવે છે."

અન્ય લોકો જ્યારે પ્રશંસા અને સત્તાને માટે ખુશામત અને આજીજી કરતા હોય ત્યારે તેમ નહિ કરતાં દૃઢતાપૂર્વક પોતાની ગંભીરતા જાળવી રાખવાને માટે તરૂણ પુરૂષને હિમ્મતની આવશ્યકતા હોય છે. તમારા સાથીઓ જ્યારે ભપકાદાર પોશાકમાં સજ્જ થઇને મહાલતા હોય ત્યારે ફાટેલાં તુટેલાં કપડાં પહેરીને ફરવામાં તમને હિમ્મતની જરૂર પડે છે. અન્ય લોકો જ્યારે ઠગાઇ કરીને શ્રીમંત બનતા હોય ત્યારે પ્રમાણિકતાપૂર્વક રંકતામાં દિવસ નિર્ગમન કરવામાં

હિમ્મતની જરૂર પડે છે. તમારી આસપાસના લોકો જ્યારે "હા" કહેતા હોય ત્યારે ચોખ્ખી "ના" પાડવામાં તમારે હિમ્મત ધારણ કરવી પડે છે. બીજા લોકો જ્યારે પવિત્ર ધર્માજ્ઞાનો ભંગ કરીને પણ પૈસો અને પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતા હોય ત્યારે અપ્રસિદ્ધાવસ્થામાં રહી મૌન્યપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં હિમ્મતની જરૂર પડે છે. તમારૂં સત્યસ્વરૂપ ખૂલ્લું કરવામાં, તમારા દોષ દર્શાવી લોકનિંદા સહન કરવામાં અને તમે જેવા હો તેવા દેખાવામાં હિમ્મતની આવશ્યકતા હોય છે.

વિરૂદ્ધમત, પરાજય, ઉપહાસ, ઠઠ્ઠા, મજાક, તિરસ્કાર, ગેરસમજુતી સહન કરવામાં અને આખી દુનિયા તમારી વિરૂદ્ધ હોય તોપણ એકલા ઉભા રહેવામાં હિમ્મતની જરૂર છે. "જે લોકો પોતાના પક્ષમાં માત્ર બે ત્રણ માણસો હોય તોપણ પોતાના સત્ય માર્ગને વળગી રહેતા નથી તેઓને તો ખરેખરા ગુલામજ સમજવા."

"હમ્મેશાં કોઇ ને કોઇ કૂતરો તો તમારી પાછળ ભસ્યાજ કરવાનો છે."

"પ્રમાણિક માણસની પાછળ કૂતરા ભસતા હોય તેથી કરીને તેની કિમ્મતમાં કાંઈ ઘટાડો થતો નથી."

"કોઇપણ માણસ એમ જણાવા દે કે તે જગત્ રૂપી કૂતરાના ભસવાથી ડરે છે, તો પછી લોકો કૂતરાની પેઠેજ એકદમ તેના ઉપર તૂટી પડે છે; પણ જો તે નિર્ભયતાપૂર્વક તેની સામે ઉભો રહે છે તો તેઓ ભસતા બંધ થશે અને ત્યાર પછી જો તે તેના તરફ એકાદ રોટલાનો ટુકડો પણ નાંખશે તો તેઓ તેના પગ ચાટવા માંડશે."

લોકો આપણો ઉપહાસ કરે છે યા કરશે, એવી બીકથી કેટલા બધા માણસો ઉપહાસપાત્ર જીવન ગાળે છે!

"ઉપહાસ અથવા તિરસ્કારથી જે માણસ પોતાના મનુષ્યત્વ

અને ગૌરવને તિલાંજલિ આપે છે તે કાયરપુરૂષ છે; અને જે માણસ જરાપણ ક્ષોભ અથવા ભય પામ્યા વિના સત્ય અને હક્કને માટે એકલો હોય છતાં પણ દ્રઢતાપૂર્વક ઉભો રહે છે તે વીર પુરૂષ છે."

જે તરૂણ પોતાના મનના વિચારો શબ્દોદ્વારા પ્રદર્શિત કરતાં ડરે છે તે અંતે પોતાના મનમાં વિચાર કરતાં પણ ડરશે.

આપણે સ્વતંત્ર કાર્ય કરતાં કેટલા ડરીએ છીએ! આપણે માત્ર બીજાઓનું અનુકરણજ કરીએ છીએ. રીતિરિવાજોના ગુલામ તરીકે તથા. આપણો વૈદ કે ધર્મગુરૂ સલાહ આપે તે પ્રમાણેજ આપણે સંસારમાં રહીએ છીએ અને એકવાર ગ્રહણ કરેલા ધોરણનો કદિ પણ ત્યાગ કરતા નથી. પોશાક, શિષ્ટાચાર, નોકરચાકર, ગાડીઘોડા એ સર્વ આપણા ધોરણને અનુકૂળ હોવા જોઇએ, નહિતો આપણા ઉદ્વેગનો પાર રહેતો નથી. પોતાનો ગૃહસંસાર અથવા પોતાનો ધંધો-રોજગાર પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ચલાવવાની અને લોકમતની જરા-પણ દરકાર નહિ કરવાની કોનામાં હિમ્મત હોય છે?

ઘણા માણસો તોપની સન્મુખ ધસી જઇ શકે છે ખરા, પરંતુ લોકમતની સામે ઉભા રહી શકતા નથી.

લોકમતને તાબે નહિ થવામાં સાર્વજનિક જીવન ગાળનાર મનુષ્યને હિમ્મતની આવશ્યકતા હોય છે. લોકાચાર જ્યારે આપણા આરોગ્ય અને સદાચરણને અનિષ્ટકારક હોય ત્યારે તેનું અનુસરણ કરવાની ના પાડવામાં હિમ્મતની જરૂર છે. સમરાંગણમાં તોપના ગોળાની સામે થવા કરતાં લોકોને અપ્રિય હોય એવા સાચા વિચારો પ્રદર્શિત કરવામાં વિશેષ હિમ્મતની જરૂર પડે છે. એક પુરૂષસિંહની પેઠે દ્રઢતાપૂર્વક પોતાના પગપર ઉભા રહેવાને બદલે બે મોઢે કે દ્વીઅર્થી બોલીને દાવપેચ કરી લોકાપવાદમાંથી છટકી જવાનું બાયલાપણું તો બહુજ સહેલું છે!

સેંટ બ્યુવેએ કહ્યું હતું કે "તમે ગમે તેવા મહાપુરૂષ હશો, ગમે તેવા બુદ્ધિમાન હશો, ગમે તેવા કલાવિધાયક, માનવંત અથવા મળતાવડા સ્વભાવના હશો, પરંતુ જે ગુણોને લીધે તમારી પ્રશંસા થવી જોઇએ તે સર્વને માટે કેટલાકો તરફથી તો તમારી અવશ્ય નિંદાજ કરવામાં આવશે. તમે ભલેને વર્જિલ કે વાલ્મીકિના જેવા ધાર્મિક, બુદ્ધિમાન અને ઉત્તમોત્તમ કવિ હો, તોપણ કેટલાકો તમને એક ક્ષુદ્ર કવિ કહેશે. તમે કદાચ પુરૂષોત્તમ કૃષ્ણ ભગવાન જેવા હશો તો પણ લોકો ખુદ તમારી શુદ્ધ અને સુંદર રસિકતાને માટે તમારી નિંદા કરશે. તમે કદાચ કાલિદાસ કે શૅક્સપિયર સમાન હશો તો પણ કેટલાકો તમને એક છાકટો જંગલી માણસ કહેશે. તમે ગેટે સમાન હશો તોપણ અનેક માણસો તમને સૌથી વિશેષ સ્વાર્થી દેહાભિમાની કહેશે."

જેવી રીતે બલવાનમાં બલવાન માણસ પણ કોઇક બાબતમાં દુર્બલ હોય છે, તેવી રીતે મહાનમાં મહાન્ વીર પુરૂષ પણ કોઇક બાબતમાં કાયર હોય છે. પિટર પોતાના ગુરૂનું સંરક્ષણ કરવાને માટે પોતાની તલવાર ખેંચવાને પૂરતી હિમ્મત ધરાવતો હતો, પરંતુ તે વડા ધર્મગુરૂના મંદિરમાં કુમારિકાઓનો ઉપહાસ અને તિરસ્કાર સહન કરી શક્યો નહોતો; અને જે ગુરૂને માટે પોતાનો જાન આપવાનું એકવાર તેણે જણાવ્યું હતું તેજ ગુરૂની ભલામણ પણ તેણે સ્વીકારી નહોતી. અડગટેકી પ્રતાપરાણો પોતાની ટેકને ખાતર રાજપાટ ગુમાવી વનમાં રઝળતાં હાર્યો નહિ, પણ પોતાની ભૂખી બાળકીના હાથમાંથી બિલાડો રોટલો લઇ નાસી જતાં તે બાળકી રડી પડી અને તેને આપવાને બીજું કાંઇ નહોતું ત્યારે તેની હિમ્મત (અમુક વખત માટે પણ) તૂટી ગઈ.

એક સ્મરણીય પ્રસંગે ઍન્ડ્રૂ જૅક્સને કહ્યું હતું કે "હું જોખમદારી માથે લઇશ." અને તેના શબ્દો ઘરગથ્થુ થઇ પડયા છે.

જૉન ક્વિન્સી ઍડમ્સની આજ્ઞાઓનો વિરોધ કૅાગ્રેસ પણ કરી શકી નહોતી.

જો આ જગતમાં કોઇપણ અસામાન્ય કાર્ય સિદ્ધ કરવાની કોઈ મનુષ્યની ઇચ્છા હોય તો તેણે પોતાના શિરપર જોખમદારી ઉઠાવતાં ડરવું જોઇએ નહિ. અલબત્ત, નિષ્ફળતાનું જોખમ, અપ્રિય ટીકા અને માણસોના ઉપહાસની શરત્રષ્ટિને સહન કરવામાં ખૂબ હિમ્મત ધારણ કરવી પડે છે; પરંતુ જે માણસ સત્યને વળગી રહેતો નથી, જે માણસ લોકોની 'હા' અથવા 'ના' ની અથવા તેમની સમ્મતિ કે અસમ્મતિની પરવાહ ન રાખતાં ઇશ્વરની આજ્ઞાનુસાર વર્તી શકતો નથી, જે માણસમાં પોતાના આદર્શને વળગી રહેવાની હિમ્મત હોતી નથી—આદર્શ તેના પોતાના આત્મા શિવાય બીજું કોઇ જાણી શકતું નથી—તે માણસ કદિપણ મનુષ્યત્વનું ખરૂં ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. આખી દુનિયા હિમ્મતવાન પુરૂષને ચહાય છે. તરૂણ પુરૂષો હિમ્મત પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા રાખે છે અને તેથી તેઓ પણ હિમ્મત ભરેલાં કામોનીજ વાતો સાંભળવા અને વાંચવાનું પસંદ કરે છે. સાહસિકતા ભરેલાં કામોનું વર્ણન જેમાં કરવામાં આવેલું હોય એવાં નૉવેલો અને વાર્તાઓ લોકોમાં ઝાઝી ખપે છે તેનું કારણ આજ છે. છોકરાંઓને ખરો માલ જો મળી શકતો ન હોય તો તેઓ નકલી માલ પણ લેશે.

સંસારમાં રહેવાની છૂટ લેવા માટે ઉરિયા હીપ પ્રત્યેક માણસની ક્ષમા માગતો હતો; પરંતુ તમે તેના જેવા થશો નહિ. ભીરૂતામાં જરાપણ આકર્ષક અંશ હોતો નથી. ભયમાં કાંઇપણ પ્રેમપાત્ર અંશ હોતો નથી. આ બન્ને દુર્ગુણો છે અને તેઓ તિરસ્કારને પાત્ર છે. પુરૂષોચિત હિમ્મત એ ઉત્તમ સદ્‌ગુણ છે. જે લોકો જાણતા હોય કે અમે અમારા માનવામાં આવતા દરજ્જાને શોભે એવી સ્થિતિ કે સદ્‌ગુણ ધરાવતા નથી અને તે છતાં તેઓ જો

સ્થિતિને છુપાવવાનો અથવા ભપકાથી સારા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે લોકોની તે રીતભાત અધમાધમજ છે.

બ્રુનોને રોમમાં જીવતો બાળી નાંખવાની સજા ફરમાવવામાં આવી ત્યારે તેણે ન્યાયાધીશને કહ્યું કે "મને સજા સાંભળતાં જેટલો ભય લાગે છે તે કરતાં તમને તે ફરમાવતાં વિશેષ ભય લાગે છે." ઍન ઍસક્યુને તેનાં હાડકાં ભાંગી ગયાં ત્યાં સુધી અત્યંત દુઃખ દેવામાં આવ્યું, પરંતુ તે જરાપણ ડગી નહિ; તેણે પોતાની દેહપર અત્યાચાર કરનાર સામે શાન્તિપૂર્વક જોયા કર્યું અને પોતાનો ધાર્મિક મત ત્યાગ કરવાની સાફ ના પાડી.

પ્રાતઃસ્મરણીય ગુરૂગોવિંદસિંહના પુત્રોને જ્યારે મુસલમાની ધર્મ નહિ સ્વીકારવા બદલ ભીંતમાં ચણી લેતા હતા તે વખતે ચણતાં ચણતાં બે ચાર વખત કાજીએ પુછ્યું કે હજી પણ માનો અને અમારૂં માન તથા વૈભવ પ્રાપ્ત કરો, પણ એ બહાદૂર ધર્મવીર બાળકોએ "શિર દિયા પણ સી ના કિયા;" અર્થાત્ ધર્માર્થે પ્રાણ આપતાં જરા પણ ચું ચાં ન કરી.

આમ છતાં આપણે કેટલા દયાપાત્ર છીએ કે આપણે સત્યથી ડરીએ છીએ, ભાગ્યથી ડરીએ છીએ, મૃત્યુથી ડરીએ છીએ અને એક બીજાથી પણ ડરીએ છીએ. ઇમર્સન કહે છે કે "**માણસનું અર્ધું ડહાપણ તો તેની હિમ્મત છે.**" વૈદ્યો જણાવે છે કે હિમ્મતનો આધાર ધોરી નસમાં થતા લોહીના ધસારાબંધ વહન ઉપર હોય છે; વળી ક્રોધ, આવેશ, બળની કસોટી, કુસ્તી અને મારામારી દરમ્યાન ધોરી નસમાં ઘણું રક્ત એકત્રિત થાય છે પણ નાની રક્તવાહિનીઓમાં જતું નથી. જોશબંધ ચાલતી નાડી એ પણ ખુદ એક પ્રકારની મિલ્કતજ છે.

ૐપરૂસુબરી જણાવે છે કે "ગુસ્સાથી ભીરૂ માણસ પણ પોતાની જાતને વિસરી જઇને લડે છે."

નેલ્સન બાલ્યાવસ્થામાં પોતાના ઘરથી ઘણે દૂર રખડતો હતો એવામાં તેના એક સગાએ તેને જોયો અને કહ્યું: "આટલે બધે દૂર આવતાં તને ભય નહિ લાગ્યો ?" તે ભાવી નૌકાસેનાપતિ બોલ્યો: "ભય ! હું તો તેને ઓળખતોજ નથી !"

"શંકા રાખવાથી શંકા પ્રત્યક્ષ થાય છે." કોઇપણ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરવો એ અર્ધી લડાઇ જીતવા સમાન છે. "અમુક કાર્યને અશક્ય ધારવું એજ તેને અશક્ય બનાવવા સમાન છે." હિમ્મત એજ વિજય અને ભીરૂતા એજ પરાજય છે.

પેલો રંક ભરવાડનો છોકરો ડેવિડ આપણને ધૈર્યનું મહાનમાં મહાન્ ઉદાહરણ પૂરૂં પાડે છે. તે કોઇ પણ માણસની મદદ વિના અને માત્ર પોતાની લાકડી અને ગોફણ શિવાય કોઇ પણ પ્રકારના શસ્ત્રાસ્ત્ર વિના, પ્રચંડ શરીર અને ઉત્તમ પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર ધરાવનાર ગોલિયાથની સામે થયો હતો. હિમ્મતનું આવું ઉદાહરણ બીજે ક્યાં મળશે ?

મહારાણી પદ્મિની અને અન્ય સેંકડો રાજકુટુંબની સન્નારીઓએ શત્રુઓને હાથ પડવા કરતાં જીવતી બળી મરવામાં જે હિમ્મત દર્શાવેલી તેનું માપ આપણે કેવી રીતે કરી શકીશું ?

દિલ્હીમાં ગયે વર્ષે જાગેલી ગરબડ વખતે શાંતિ વાપરવાને મથી રહેલા આદર્શ ભારતીય સંન્યાસી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીને રાજ્યદ્રોહી માનીને તેમના તરફ જ્યારે એક સરકારી સૈનિકે બંદુક તાકી ત્યારે પોતાની આંતરિક નિર્દોષતાના બળને લઇને એ મહાપુરૂષે મરણનો કાંઇપણ ડર ન રાખતાં તે બંદુકની સામે પોતાની છાતી ધરી હતી.

એકવાર ગ્રાંટ અને કર્નલ ડેન્ટ મોટી આગમાંથી પસાર થતા હતા. આગ એટલી પ્રચંડ અને નાશકારક બની ગઇ હતી કે તેમની સઘળી પલટણો પાછી હઠી ગઇ હતી. આ વખતે ગ્રાંટ બોલ્યો:

"ડેન્ટ, તમે નીચે ઉતરી મારા ઘોડાના પેલા પગને શું થયું છે તેની જરા તપાસ કરો તો ઠીક." ડેન્ટે કહ્યું: "તમારા ઘોડાના પગની તપાસ મુલતવી રાખશો તો હરકત નથી, પરંતુ આપણે અહીંઆં બેસીશું તો આપણું મોત નક્કી આવ્યુંજ સમજજો." ગ્રાન્ટ બોલ્યો: "ઠીક ત્યારે, જો તમે તેની તપાસ કરવા માગતા ન હો તો હું તેની તપાસ કરીશ." આમ કહી તે નીચે ઉતર્યો, ઘોડાના પગને ઘાયલ કરનાર તારના ટુકડાને ખેંચી કાઢયો, તેને બારીકીથી તપાસ્યો અને ત્યારપછી જીનપર ચઢી બેઠો. પછી તે બોલ્યો: "ડેન્ટ, જો તમે તમારા ઘોડાની મોટી કિમ્મત આંકતા હો તો તેને જરાપણ દુઃખ થતાં તેની તપાસ કર્યા વિના કદિ પણ રહેશો નહિ. જો પેલો તાર થોડીવાર વધુ ત્યાં રહ્યો હોત તો આ ઘોડો અત્યંત લંગડો બની ગયો હોત અને કદાચ જીવનપર્યંત સર્વથા નકામો બની ગયો હોત."

વૅલિંગ્ટન કહેતો કે "વૉટર્લૂના સમરાંગણમાં એક ક્ષેત્ર-ગૃહ આવેલું હતું અને તેને લગતો એક બાગ હતો, જેની આસપાસ ઘીચ વાડ કરવામાં આવેલી હતી. આ ગૃહની આસપાસ મહા ઘોર સંગ્રામ જામી ગયો હતો. બ્રિટિશ સૈનિકોને ઉભા રહેવા માટે આ સ્થાન એટલું મહત્ત્વનું હતું કે તેને ગમે તે જોખમે અથવા ભોગે જાળવી રાખવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી હતી. અંતે દારૂગોળો ખૂટયો અને વાડ સળગી ગઇ. બાગની ચોતરફ આગની જ્વાલાઓ પ્રસરી રહી. દારૂગોળાને માટે એક સંદેશવાહકને મોકલવામાં આવ્યો હતો તેથી અલ્પ સમયમાં દારૂગોળાથી ભરેલાં બે ગાડાં ઉક્ત ક્ષેત્રગૃહ તરફ દોડતાં આવવા લાગ્યાં. પહેલું ગાડું એક છોકરો હાંકતો હતો. અંગ્રેજ છોકરાઓ હિમ્મતવાન હોય છે ખરા, પરંતુ અવિચારી હોય છે; તેઓ આજુબાજુનો વિચાર કર્યા વિનાજ સાહસમાં ઝંપલાવે છે. આ છોકરાએ પોતાના જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે થાકી ગયેલા

અને ભયભીત થયેલા ઘોડાઓને બળતી આગમાં ઝોંકાવ્યા. પરંતુ અગ્નિ-જ્વાલાઓ ભયંકર રીતે ચોતરફ ફરી વળી અને તેણે દારૂગોળાને પણ સ્પર્શ કર્યો. એક પળમાં દારૂગોળો ફાટયો અને તેણે ગાડું, ઘોડા તથા તેના હાંકનારના ફૂરચે ફૂરચા કરીને તેને હવામાં ઉરાડી દીધા. બીજા ગાડાનો હાંકનાર પોતાના સાથીના થયેલા હાલથી ભયભીત થઇ એક પળ સુધી થોભ્યો. પરંતુ બીજીજ પળે તેણે જોયું કે પહેલા ગાડાનો દારૂગોળો ફાટવાથી તે જગ્યાની અગ્નિની જ્વાલાઓ થોડીવારને માટે પાછી હઠી ગઇ હતી અને તેજ પળે જો તે તેમાં ઝંપલાવે તો અંદર જવાનું બને તેમ હતું. આ જોઈ તેણે તે જ્વાલા-હીન સ્થાનમાં પોતાના ઘોડાઓ ઝોકાવ્યા અને તે, સૈનિકોના કાનના પડદા ફાડી નાંખે એવા પ્રચંડ આનંદધ્વનિ વચ્ચે પોતાનો દારૂગોળો અંદરના ભાગમાં લઈ ગયો. ”

ફ્રીડલૅંડની લડાઇમાં ફ્રેંચ સિપાઇઓના મસ્તકપરથી એક તોપનો ગોળો જતો હતો, તે સમયે એક તરૂણ સિપાઈ બાજુએ હઠી ગયો. નેપોલિયને તેની તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો અને હસીને કહ્યું: “ ભાઈ સાહેબ ! જો એ ગોળો તમારે માટેજ નિર્માણ થયો હશે તો તમે ભૂમિના ગર્ભમાં સો ફીટની ઉંડાઇએ છુપાઇ જશો તોપણ તે તમને અવશ્ય ત્યાં આવીને વાગશે. ”

જ્યારે પિટર્સબર્ગની સામેની સુરંગ તૈયાર થઇ ત્યારે જામગરી સળગાવવામાં આવી અને ધડાકો થતાંની સાથેજ જે ગાબડું પડે તેમાં ધસી જઇને મારો ચાલુ કરવાને માટે યુનિયન પલટણોને એક-ત્રિત કરવામાં આવી. પરંતુ ઘણી મિનિટ વ્યતીત થઇ ગઇ તે છતાં પણ સુરંગમાંથી કાંઇ અવાજ આવ્યો નહિ; તેમને આ વિલંબ અતિ દુ:ખદાયક થઈ પડયો. લેફ્ટેનન્ટ ડફટી અને સાર્જંટ રીઝ પોતાની ખુશીથી જામગરીની તપાસ કરવાને ગયા. ભૂમિગત લાંબા લાંબા

રસ્તાઓમાં થઇ તેઓ મૌન્યપૂર્વક આગળ વધવા લાગ્યા. તેઓ ખાત્રીપૂર્વક જાણતા હતા કે અમે ભયંકર મૃત્યુના મુખમાંજ જઇએ છીએ. અંતે તેમણે ખામી શોધી કાઢી, જામગીરીને પુનઃ પ્રદીપ્ત કરી અને આંખ મીંચીને ઉઘાડે એટલી વારમાં ભયંકર રીતે પૃથ્વી ઉંચકાઇ ગઇ. તરતજ યુનિયન સૈનિકોને શત્રુઓપર મારો ચલાવવાની સુચના મળી ગઇ.

કૉપનહેગનના યુદ્ધમાં નેલસન, રક્તથી લપસણા બનેલા અને શબોના ઢગલાઓથી ઢંકાઇ ગયેલા તુતક પર ચાલતાં ચાલતાં બોલ્યો: " આ કામ અતિ ભીષણ થયું છે અને આજનો દિવસ એક પળમાં આપણા પૈકી કોઇનો પણ અંતિમ દિવસ બને એમ છે; પરંતુ મારા આ શબ્દો લક્ષ્યમાં રાખજો કે ગમે તેટલા લાભને ખાતર પણ હું આ સિવાય અન્ય સ્થળે રહેવા ઇચ્છતો નથી." ટ્રફાલ્ગરના યુદ્ધમાં જ્યારે નેલ્સનને ગોળી વાગી અને તેને નીચે ઉતારવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાનું મુખ ઢાંકી દીધું કે જેથી સૈનિકો એમ જાણે નહિ કે તેમનો સેનાપતિ પડ્યો છે !

× × × × × ×

× × × × × ×

તમારા નિશ્ચયોને તત્કાલ અમલમાં મૂકી દો. જ્યાં સુધી તેને કાર્યમાં પરિણત કરવામાં આવતા નથી ત્યાં સુધી તેઓ સ્વપ્નવતજ છે. શું તમને હરીફાઇનો ડર લાગે છે ? કાર્ય કરી તો જુઓ. તમારો હરીફ પણ શું મનુષ્ય નથી ? શું તે મનુષ્યથી વિશેષ છે ? **જગતમાં તમારૂં સ્થાન જીતી લો.** બહાદુર માણસની સેવામાં સઘળી વસ્તુઓ આવીને ઉભી રહે છે. મુસ્કેલીની સામે પુરૂષને છાજે એવી રીતે યુદ્ધ કરો; વિપત્તિને બહાદુરીથી સહન કરો; ઉચ્ચ કુલને છાજે એવી રીતે ગરીબાઇ સહન કરો; હિમ્મતપૂર્વક નિરાશાઓની સામે થાઓ. બહા-

દુર માણુસ પોતાની આસપાસના સઘળા માણુસોનાં હૃદયમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રતિદિન ઘણા અપ્રસિદ્ધ માણુસો સ્મશાનમાં જાય છે; અને આ માણુસો માત્ર એટલાજ કારણુથી અપ્રસિદ્ધાવસ્થામાં રહ્યા હતા કે તેમની ભીરૂતાએ તેમને પ્રાથમિક પ્રયત્ન કરતાં અટકાવ્યા હતા. આ માણુસોએ જો પ્રારંભ કર્યો હોત તો સંભવ છે કે તેમણે અત્યંત ઉપયોગી જીવન ગાળ્યું હોત અને મહાન્ કીર્તિ સંપાદન કરી હોત. જ્યૉર્જ ઇલિયટ કહે છે કે " નિશ્ચિત પરિણામ માગનારા શંકાશીલ માણુસોએ કોઇ પણ મહાન્ કાર્ય કર્યું નથી. બહાદુર આનંદી માણુસ પ્રતિકૂલતાથી ક્ષોભ પામતો નથી; તે તેમને શિક્ષણુદાયક અને કલ્યાણુના ગુપ્ત દૂતસ્વરૂપ ગણીને જીવનસંગ્રામમાં હિમ્મત અને આનંદપૂર્વક કૂચ કરે છે; અને જો જરૂર પડે તો પોતાની ઉપર આવી પડતાં સંકટોને શાન્તિ અને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરે છે. આજ સાચો વીર છે.

લૉવેલ કહે છે કે, "સત્યથી જ્યારે આપણાપર સંકટો આવી પડે ત્યારે અને તેથી કીર્તિ તથા લાભ મળે તથા પ્રમાણિકતાથી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થાય તે પૂર્વે સત્યની બાજુએ ઉભું રહેવું એ એક ઉદાત્ત કાર્ય છે. કાયર મનુષ્ય સત્યથી છેક દૂર થતાં સુધી નિરૂત્સાહ અને શંકાપૂર્વક બાજુએ ઉભો રહે છે, ત્યારે બહાદુર માણુસ સત્ય પંથનેજ વળગી રહે છે."

શેક્સ્પિયર કહે છે કે " આપણી શંકાઓ આપણુને ફસાવે છે અને આપણુને લાભકારક થઇ પડે એમ હોય તેવો પ્રયત્ન કરવાનું આપણે ભયને લીધે ગુમાવી દઇએ છીએ. "

સર ટૉમસ મૂરના મનમાં ચાલેલો ભારે ખળભળાટ જ્યારે શમી ગયો અને જ્યારે તેણે પોતાના સિદ્ધાંતને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યાર પછી તે આનંદપૂર્વક કારાગૃહમાં ગયો. કેટલાક

ધર્માચાર્યોએ પોતાના સિદ્ધાંતને તિલાંજલિ આપી કારાગૃહમાંથી મુક્તિ મેળવી હતી, પરંતુ સર ટૉમસે તેમ નહિ કરતાં અંધકાર, ભેજ અને ગંદકીવાળા કારાગૃહમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું તેટલા માટે તેની પત્નીએ તેને મૂર્ખની ઉપાધિ આપી. પરંતુ તે અપમાન કરતાં મૃત્યુને વધારે પસંદ કરતો હતો. તેની પુત્રી તેના પક્ષમાં હતી અને જ્યારે સર ટૉમસનું મસ્તક કાપી નાંખી તેને "લંડન બ્રિજ" નામના પૂલની ઉપર એક કાઠીની સાથે લટકાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેની પુત્રીએ તેને સત્તાવાળાઓની પાસેથી માગી લીધું અને પોતાનાં સ્વજનોને, તે મસ્તકને પોતે મરી જાય ત્યારે પોતાની સાથે એકજ પેટીમાં (કૉફીન —મુડદાંની પેટીમાં) દાટવાની ભલામણ કરી. તે અલ્પ સમયમાંજ મરણ પામી અને તેની પ્રાર્થનાનુસાર તેના પિતાના મસ્તકને તેની સાથે દાટવામાં આવ્યું.

જ્યારે સર વૉલ્ટર રૅલે વધસ્થાનની નિકટ આવ્યો ત્યારે તે અત્યંત અશક્ત બની ગયો હતો અને તેણે ત્યાં એકઠાં થયેલાં લોકોની સમક્ષ ભાષણ આપતાં જણાવ્યું કે, "મારા શરીરમાં છેલ્લા બે દિવસમાં બે વાર સખ્ત વેદના ઉઠી છે; એટલા માટે જો તમને મારામાં કંઇ દૌર્બલ્ય જણાય તો તે મારૂં પોતાનું દૌર્બલ્ય છે એમ માનશો, એવી મારી પ્રાર્થના છે." તેણે કુહાડો પોતાના હાથમાં લીધો અને તેની ધારને ચુંબન કરી શેરીફને કહ્યું: "આ તિક્ષ્ણ ઔષધ છે, પરંતુ સઘળા રોગોનો રામબાણ ઇલાજ છે."

જેની સામે થવું નહિ પડે એવા વિઘ્નો વિષે વિચાર કરવામાં અથવા જેને કદિ પણ સહન કરવાં ન પડે એવાં સંકટોનાં સ્વપ્ન જોવામાં તમારે કદિપણ તમારો સમય ગુમાવવો જોઇએ નહિ. કૌવચની સાથે રમત કરીને ખંજવાળ વહોરી લેવા જેવું એ કામ છે. વળી કોઇપણ બાબત માટે ઢચુપચુપણે ઇચ્છા કરવાથી અને અનિ-

શ્રિતપણે ત્રિશંકુની પેઠે અદ્ધર લટકી રહેવાથી પણ તમે તમારા જીવનપરનો કાબુ ગુમાવો છો.

ઍબ્રેહામ લિંકનની બાલ્યાવસ્થા ઘોર દારિદ્ર્યમાં વ્યતીત થઈ હતી. તેને શિક્ષણ પણ ઘણું થોડું મળ્યું હતું અને તે વજનદાર મિત્રો પણ ધરાવતો ન હતો. અંતે જ્યારે તેણે વકીલાત કરવા માંડી ત્યારે અતિ દુર્બલ રાજદ્વારી પક્ષ ગ્રહણ કરવાને લીધે, જે થોડી કીર્તિ મેળવી હતી તેને પણ તેણે જોખમમાં નાંખી. એ પક્ષ ગ્રહણ કરવામાં તેને કાંઇ થોડી હિમ્મત ધરવી પડી નહોતી. જ્યારે તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ તરિકે નિયુક્ત થયો ત્યારે તેનાપર વિરોધી ટીકા અને સંકટોની ભારે વૃષ્ટિ થવા લાગી અને આ સર્વની સામે બહુ મજબૂત હિમ્મતને લીધેજ તે ટકી શકયો હતો. (ગુલામોની) સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો બહાર પાડવામાં, રાજદ્વારીઓ અને વર્તમાનપત્રોના પોકારની સામે ગ્રાન્ટ અને સ્ટૅન્ટનને ટેકો આપવામાં અને પોતાનું અંતઃકરણ જેને 'સત્કાર્ય' જણાવે તેને ગમે તેટલાં સંકટોની વચ્ચે કરવામાં તે મહાન્ હિમ્મતથીજ ટકી શકયો હતો.

લિંકન જ્યારે અમુક મતને સત્ય માનતો ત્યારે તે મત લોકોને નહિ ગમતો હોય તોપણ તેનો પ્રચાર કરવામાં કદિ પણ ડરતો નહિ. એક નાસી ગયેલા ગુલામનો બચાવ કરવાથી એક તરૂણ વકીલને પોતાનો રોટલો ખોવાનો વખત આવતાં બીજા વકીલો એવા માણસોનો બચાવ કરવાની ના પાડતા. ત્યારે સંધિ મળતાં લિંકન હમેશાં રંક માણસોનોજ બચાવ કરતો. આવા મહા દુઃખી લોકો જ્યારે સંરક્ષણ શોધતા ત્યારે લોકો કહેતા કે "લિંકનની પાસે જાઓ; સત્યને અનુસરતું કોઇપણ કાર્ય કરતાં તે ડરતો નથી."

સાલ્મન. પી. ચેઝ જ્યારે નાસી ગયેલી ગુલામ છોડી મટિલ્ડાના બચાવમાં હૃદયદ્રાવક ભાષણ કર્યા પછી ન્યાયમંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો

ત્યારે એક માણુસે આશ્ચર્યપૂર્વક તેની તરફ આંગળી બતાવીને કહ્યું: "પેલો જે સુંદર તરૂણ જાય છે તેણે હમણાંજ પોતાની પાયમાલી કરી છે." પરંતુ ચેઝે આવી રીતે પોતાની પાયમાલી કરવામાં એક એવી કારકીર્દિમાં પ્રવેશવાનું મંગળાચરણ કર્યું હતું કે જેથી તે અનુક્રમે, ઓહિયોનો સુબો, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની રાજસભામાં ઓહિયોનો પ્રતિનિધિ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના રાજકોષનો મંત્રી અને તે દેશના વરિષ્ઠ ન્યાયમંદિરનો પ્રધાન ન્યાયાધીશ થયો હતો.

ક્વેકર પંથના લોકોની એક સભામાં વ્યાખ્યાન કરવા માટે વિલિયમ પેનપર મુકદ્દમો ચાલતો હતો ત્યારે ન્યાયાધીશે જ્યુરીના પ્રથમ નિર્ણયથી અસંતુષ્ટ થઇ જ્યુરીના ગૃહસ્થોને કહ્યું: "યોગ્ય નિર્ણયપર આવો; નહિ તો તમે ભૂખે મરશો." આ સાંભળી પેને તે ગ્રહસ્થોને કહ્યું: "આપ અંગ્રેજ બચ્ચા છો; તમારા હક્કપર ધ્યાન આપો; તમારો હક્ક ગુમાવી દેશો નહિ." અંતે બે દિવસ અને બે રાત સુધી અન્ન વિના રહ્યા પછી જ્યુરીએ "નિરપરાધી" એવો નિર્ણય આપ્યો. ન્યાયાધીશે તેમના સ્વતંત્ર વર્તનને માટે તેમાંના પ્રત્યેક જણનો ચાલીસ ચાલીસ માર્ક દંડ કર્યો.

ક્રાઇસ્ટે લોકોના ઉપહાસની શી દરકાર કરી હતી? પ્રેક્ષકોના ઉપહાસ અને તિરસ્કાર છતાંપણ એક જણનો અર્ધાંગ વાયુથી જડ બની ગયેલો હાથ તેના પ્રતાપે હાલ્યો હતો, અંધને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ હતી, કોઢીઆનો કોઢ દૂર થયો હતો અને મૃત મનુષ્યને વાચા પ્રાપ્ત થઇ હતી.

વેન્ડેલ ફિલિપ્સે સડેલાં ઇંડાં, ઉપહાસયુક્ત તિરસ્કાર અને અપમાનની કશી દરકાર કરી ન હતી. નિદાન તે તો તિરસ્કાર કરનારા જગતનો પાકો હરીફ હતો. બીચર અને ગફનો નાશ કરવાને અંગ્રેજ હુલ્લડખોરો ઉલટયા હતા, પરંતુ શું તેઓ તેમનાથી ડરીને મૂગા

રહ્યા હતા ? ના, તેઓ પોતાના સ્થાનપરજ ઉભા રહ્યા અને તેમણે સાંભળવાની ઇચ્છા નહિં ધરાવનાર હજારો માણસોને પોતાનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવાની અને તેને લક્ષ્યમાં લેવાની ફરજ પાડી. જ્યારે ઍન હિક્વિન્સન વ્યાખ્યાન કરતી હતી ત્યારે મૉલિ મેગ્વાયર્સની પિસ્તોલની ગોળીઓ તેના મસ્તકની આસપાસ ઉડતી હતી, પરંતુ તેથી શું તેણે પ્લૅટફૉર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો ? તેણે પોતાની હિમ્મત અને પોતાની દલીલોથી આ ગોળીઓને શાન્ત કરી દીધી.

નૉક્સના મસ્તકની સામે બંદુક ધરવામાં આવી તે છતાં તેણે હિમ્મતપૂર્વક પોતાનું વ્યાખ્યાન ચાલુ રાખ્યું હતું; અને ગૅરિસન, કારાગૃહ, હુલ્લડખોર લોકો અથવા તેનાં આંગણાંમાં ઉભા કરેલા ફાંસીના લાકડાથી ડરતો નહોતો. જગતને આવાજ માણસોની જરૂર છે.

" ભલેને તારી આસપાસ તોફાનોનો ગડગડાટ થયા કરે અને શત્રુઓ તારી શોધ કરતા તારી પાછળ ફર્યા કરે, પરંતુ શું તેઓ તને વશ કરશે ? કદિ નહિ, કદિ નહિ, કદિ નહિ. "

જ્યારે સેનાપતિ બટલરને નવહજાર માણસોની સાથે ન્યૂયોર્કનાં હુલ્લડો દાબી દેવાને મોકલી આપવામાં આવ્યો ત્યારે તે પોતાની પલટણોની અગાઉ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો. આ વખતે ક્રોધથી ઉન્મત્ત બનેલા હુલ્લડખોરોને તેણે શહેરના રસ્તાઓમાં એકત્રિત થયેલા જોયા. આ હુલ્લડખોરોએ અત્યારપૂર્વે કેટલાક માણસોને ફાનસના થાંભલાની સાથે લટકાવીને મારી નાખ્યા હતા. પોતાનાં માણસોના આગમનની પ્રતીક્ષા કર્યા વિના જ્યાં સૌથી અધિક માણસો એકત્રિત થયા હતા તે સ્થળે તે ગયો. તે એક પીપપર ચઢ્યો અને બોલ્યો; " ભામટાના સરદારો ! નરકના સેતાનો ! તમે તમારાથી ઉચ્ચ લોકોનાં ખૂન કર્યા છે. " તે એકજ માણસના હિમ્મતભરેલા શબ્દોથી રક્તથી ખરડાયેલા લોકો થરથરી ગયા. અને આ ઘટના એક એવા શહેરમાં

બની હતી કે જેમાં મેયર ફ્રર્નાન્ડો વૂડ, પોલિસ અને સેનાના માણુસોની સાહાય્યથી પણ લોકોને દબાવી શક્યો નહતો.

થર્મોપિલીના સમરાંગણમાં સ્પાર્ટનો બોલ્યાઃ "આપણા શત્રુઓ આપણી સન્મુખ ઉભા છે." ત્યારે લિયોનીડાસે ઠંડે પેટે ઉત્તર આપ્યોઃ "અને આપણે તેમની સન્મુખ ઉભા છીએ." ઝરક્સિની તરફથી એવો સંદેશો આવ્યો કે "તમારાં શસ્ત્રો આપી દો." ત્યારે લિયોનીડાસે પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો કે "આવો અને શસ્ત્રો લઇ જાઓ." એક ઈરાની સૈનિક બોલ્યોઃ "ભાલા અને શરની છાયાને લીધે તમે સૂર્ય જોઇ શકશો નહિ." આ સાંભળી એક લેસેડિમોનિયને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "ત્યારે અમે છાયામાં લડીશું." આ પ્રકારના મુઠ્ઠીભર માણસો જગતના મોટામાં મોટા લશ્કરની પ્રગતિ અટકાવે એમાં શું આશ્ચર્ય છે?

નેપોલિયન જ્યારે એક સાહસિક કાર્યને માટે સૂચના આપતો હતો ત્યારે તેના હાથ નીચેનો એક અમલદાર બોલ્યોઃ "એ કામ તો અશક્ય છે." આ સાંભળી તે મહાન્ સેનાધિપતિએ ગર્જના કરીઃ "અશક્ય! **અશક્ય** એ મૂર્ખાઓનું વિશેપણ છે." નેપોલિયને પોતાની શક્તિની પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી.

ગ્રાંટ કદિપણ પરાજયનું નામ જાણતો નહતો. બેલૂમૉંટમાં જ્યારે તેને એમ કહેવામાં આવ્યું કે તમે શત્રુઓથી ઘેરાઇ ગયા છો ત્યારે તેણે શાંતિથી પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "ઠીક, ત્યારે તો અમારે અમારો માર્ગ કાપી કાઢવો જોઇએ."

હિમ્મતવાન માણસ લોહચુંબકના જેવી અસર કરે છે. તે પોતાની આસપાસ ઉચ્ચતાનું વાતાવરણ ફેલાવે છે; લોકો તેના અનુયાયીઓ બને છે અને તેને માટે જાન આપવા પણ પાછા હઠતા નથી.

જો તમે હિમ્મત ધારણ કરશો તો તમારા જીવનનો સંપૂર્ણ

પ્રવાહજ બદલાઇ જશે. " શાણા અને ચપલ માણસો પ્રયત્ન કરવાનું સાહસ કરીને મુશ્કેલીઓને જીતી લે છે. આળસુ અને મૂર્ખ માણસો સંકટ અને જોખમને જોતાંજ થરથર કંપી ઉઠે છે અને શિથિલ બની જાય છે; અને જે અશકયતાનો તેઓ ડર રાખે છે તે અશકયતાને તેઓ જાતેજ ઉત્પન્ન કરે છે. "

ઇમર્સન કહે છે કે " જે માણસ ડગતો નથી તેજ ખરો વીર છે."

આફ્રિકામાં શોધખોળ કરનાર અમીન પાશા એવા સંયોગોમાં પોતાના માણસોની પાછળ રહી ગયો હતો કે જેથી તેનું મૃત્યુ થયું છે એમ નિશ્ચય પૂર્વક માનવામાં આવ્યું હતું અને આ વાત અતિ દ્રઢતાપૂર્વક લોકોમાં ફેલાવવામાં આવી હતી. બીજે વર્ષે શીત ઋતુનો પ્રારંભ થતાં તે મધ્ય આફ્રિકામાં પરિશ્રમયુક્ત અને સંકટદાયક પ્રવાસ કરતો કરતો એક એવા સ્થળે આવી પહોંચ્યો કે જયાં અત્યંત ભયંકર દેખાવ તેના જોવામાં આવ્યો. ગુલામ વેચવાનો ધંધો કરનાર માણસોએ કેટલાક આફ્રિકનોને પકડયા હતા અને તેઓ તેમને બેડી ઘાલીને ગુલામ તરીકે વેચી દેવાને માટે ઘસડી લઇ જતા હતા. પરંતુ તે લોકોમાં શીતળાનો રોગ ફાટી નીકળ્યો અને તે દુ:ખી લોકોને તેવીજ દશામાં છોડીને તેમને પકડનારાઓ ચાલ્યા ગયા. અમીને પોતાનાં માણસોને આગળ મોકલી દીધા અને તે પોતે આ મૃત્યુની છાવણીમાં વૈદ અને સેવક તરીકે કામ કરવાને થોભ્યો. આ પ્રસંગે તેણે કેટલી જીંદગીઓ બચાવી હતી તે જાણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ આ વાત તો જાણીતી છે કે તેણે પોતાની જીંદગી પ્રાયઃ ગુમાવી દીધી હતી. આ પણ એક મહાન્ બહાદુરીભરેલું કાર્યજ છે.

એક મહાન્ જાદુગરના સ્થાનની નિકટ એક ઉંદર રહેતો હતો અને તેને હંમેશાં બિલાડાનો એટલો ભય લાગતો હતો કે જેથી તે જાદુગરને તેના પર કરૂણા આવી. તેણે પોતાના જાદુના બળવડે

તે ઉંદરને બિલાડો બનાવ્યો. બિલાડો બન્યા પછી તરતજ તે કૂતરાથી ડરવા લાગ્યો ત્યારે જાદુગરે તેને કૂતરો બનાવી દીધો. પણ પછી તે વાઘથી ભય પામવા લાગ્યો. જાદુગરે તેને વાઘ બનાવી દીધો. પછી તે શિકારીઓથી ડરવા લાગ્યો. આથી જાદુગર કંટાળી જઇને બોલ્યો: " તું પુનઃ ઉંદરજ બની જા; કેમકે તું માત્ર ઉંદરનુંજ અંતઃકરણ ધરાવે છે, એટલા માટે તને ઉચ્ચ કોટિના પશુનું શરીર આપી તારૂં કલ્યાણ કરવું અશકય છે."

ઘણા હિમ્મતવાન માણસોએ યૌવન પ્રાપ્ત થયા પૂર્વેજ જગતને હલાવી મૂક્યું છે. કાર્યારંભ કરવાના સાહસ અને ખંતથી તરૂણ માણસો સુદ્ધાં કેવાં મહાન્ કાર્યો કરવાને શક્તિમાન થાય છે તે જાણીને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઇ જઇએ છીએ. સિકંદર વીસ વર્ષની વયે રાજ્ય-સિંહાસનપર આરૂઢ થયો હતો અને તેત્રીસ વર્ષની વયે તેનું મૃત્યુ થયું તે પૂર્વે તેણે તે સમયે જણાયલી સઘળી દુનિયા જીતી લીધી હતી. જુલિયસ સીઝરે આઠસેં નગરો લીધાં હતાં, ત્રણસેં જાતિઓને જીતી હતી અને ત્રીસ લાખ માણસને પરાસ્ત કર્યા હતા. વળી તે એક મહાન્ વક્તા હતો અને મહાનમાં મહાન્ રાજનીતિજ્ઞોની કોટિનો એક રાજનીતિજ્ઞ પણ ગણાતો હતો. વૉશિંગ્ટન ઓગણીશ વર્ષની વયે સેનાધિ-પતિ થયો હતો. એકવીસ વર્ષની વયે તેને એલચી તરીકે ફ્રાન્સમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો અને બાવીસ વર્ષની વયે તે પ્રથમ યુદ્ધ જીત્યો હતો. લાફાયત વીસ વર્ષની વયે આખા ફ્રેંચ લશ્કરનો મુખ્ય સેનાધિપતિ બન્યો હતો. ચાર્લમેન ત્રીસ વર્ષની વયે ફ્રાન્સ અને જર્મ-નીનો સ્વામી થયો હતો. કોન્ડેએ રૉક્રોઇ આગળ વિજય મેળવ્યો તે સમયે તેની વય માત્ર બાવીસ વર્ષની હતી. ગૅલીલિયોએ પિસાના દેવાલયમાં ફાનસને હાલતું જોઇ પેન્ડયુલમનો નિયમ શોધી કાઢયો ત્યારે તેની વય માત્ર અઢાર વર્ષનીજ હતી. પીલ એકવીસ વર્ષની વયે

પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો હતો. ગ્લૅડસ્ટન બાવીસ વર્ષનો થયા પૂર્વે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો હતો અને ચોવીસ વર્ષે કોષાધ્યક્ષ બન્યો હતો. એલિઝાબેથ બૅરેટ બ્રાઉનિંગ બાર વર્ષની વયે ગ્રીક અને લૅટિન ભાષામાં પારંગત થઇ ગઇ હતી. ડી ક્વીન્સી અગીઆર વર્ષની વયે તે ભાષાઓમાં પાવરધો થયો હતો. કાઉલી કે જેને અત્યારે વેસ્ટમિનિસ્ટર ઍબીમાં દાટવામાં આવ્યો છે તેણે પંદર વર્ષની વયે કાવ્યનું એક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું હતું. એન. પી. વિલિસે પાઠશાળા છોડયા પૂર્વે કવિ તરિકે અમર કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. મેકૉલે ત્રેવીસ વર્ષનો થયા પૂર્વે સુપ્રસિદ્ધ લેખક બની ગયો હતો. લ્યુથર જ્યારે પોપની સામે થયો ત્યારે તેની વય માત્ર ઓગણત્રીસ વર્ષની હતી. નેલ્સન વીસ વર્ષનો થયા પૂર્વે બ્રિટિશ નૌકાસૈન્યમાં લેફ્ટેનન્ટ બન્યો હતો. ટ્રફાલ્ગરમાં જ્યારે તેને આખરનો ઘા થયો ત્યારે તેની વય માત્ર સુડતાલીસ વર્ષની હતી. બારમા ચાર્લ્સે નાર્વાનું યુદ્ધ જીત્યું ત્યારે તે માત્ર ઓગણીસ વર્ષનો હતો. છત્રીસ વર્ષની ઉમરે કોર્ટેઝે મેક્સિકો જીતી લીધું હતું. કલાઇવે બત્રીસ વર્ષની વયે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તા સ્થાપન કરી હતી. સૌથી મહાન્ રણપંડિત હૅનિબાલે રૅની આગળ જ્યારે રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યને પ્રાયઃ જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું ત્યારે તેની વય માત્ર ત્રીસ વર્ષની હતી. નેપોલિયને જ્યારે ઇટાલિની ભૂમિમાં ઑાસ્ટ્રિયાના કસાયેલા સેનાપતિઓને એક પછી એક પરાસ્ત કર્યા ત્યારે તેની વય માત્ર સત્તાવીસ વર્ષની હતી.

કેટલાક માણસોએ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ મહાન્ હિમ્મત અને નિશ્ચયબળ દર્શાવ્યું છે. વિક્ટર હ્યુગો અને વેલિંગ્ટન એ ઉભય સિત્તેર વર્ષની વય પછી પણ સંપૂર્ણ યૌવન ભોગવતા હતા. જ્યૉર્જ બૅન્ક્રૉફ્ટે પોતાના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ ઐતિહાસિક ગ્રંથો પંચાશી વર્ષની વયે લખ્યા હતા. ગ્લૅડસ્ટન ચોરાશી વર્ષની વયે પણ મજબૂત હાથે ઈંગ્લાંડનું રાજ-

તંત્ર ચલાવતો અને પાંડિત્યબલનો અલૌકિક આદર્શ ગણાતો.

"ટાર્શીશમાંથી સફરે નીકળેલું પ્રત્યેક વહાણુ કાંઇ ઑફીરનું સુવર્ણ લઇને આવશે નહિ; પરંતુ તેટલા માટે શું તેણે બંદરમાં પડ્યા પડ્યા સડ્યાં કરવું? ના, તેણે સફરે તો નીકળવુંજ જોઇએ."

શેક્સપિયર કહે છે કે "જે માણસ મધમાખીના ડંખથી ડરીને મધપુડાનો ત્યાગ કરે છે તે મધ મેળવવાને લાયક નથી."

"જે માણસને ભય લાગતો નથી તે બહાદુર નથી, કારણ કે એ બુદ્ધિ તથા ડહાપણની નિશાની નથી; પરંતુ જે માણસનો ઉદાત્ત આત્મા પોતાના ભયને દાબી દે છે અને પોતાની પ્રકૃતિ જે સંકટથી પાછળ હઠવા માગતી હોય તેની સામે જે હિમ્મતપૂર્વક થાય છે તેજ ખરો બહાદુર માણસ છે.

બિઝિરેનના દરવાજા પર આ શબ્દો કોતરેલા હતાઃ "બહાદુર થાઓ." એક બાજા દરવાજા પર "બહાદુર થાઓ, બહાદુર થાઓ અને હમ્મેશાં બહાદુર થાઓ" એ શબ્દો હતા અને ત્રીજા દરવાજા-પર "બહાદુરીની હદ ઓળંગી જશો નહિ" એ શબ્દો કોતરેલા હતા.

ઘણા બુદ્ધિમાન તરૂણો તેમનામાં કાર્યારંભ કરવાની હિમ્મત નહિ હોવાને લીધેજ કાંઇપણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકતા નથી.

પ્રારંભ કરો! પ્રારંભ કરો!! પ્રારંભ કરો!!!

"લોકો તમારે વિષે ગમે તે ધારે, તોપણ જેને તમે સત્કાર્ય ધારતા હો તે કાર્ય તમે કરજો. નિંદાની સ્પૃહા રાખશો નહિ અને સ્તુતિની પણ સ્પૃહા કરશો નહિ." —**પાઇથૅગોરાસ.**

"ભય એ માણસને બીજાઓનો ગુલામ બનાવે છે. ભય એ જુલ્મી રાજાની બેડી છે. ચિંતા એ એક પ્રકારની કાયરતા છે અને તે જીવનને વિષમય બનાવે છે." —**ચૅનિંગ.**

"હિમ્મત એ ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારની ઉદારતા છે, કારણ કે

હિમ્મતવાન માણસ સૌથી મૂલ્યવાન વસ્તુઓને મુક્ત હસ્તે ખર્ચી નાંખે છે. આપણું રક્ત આપણા પૈસા કરતાં વિશેષ મૂલ્યવાન છે. સ્ત્રીઓનાં હૃદયોપર પણ પોતાના ધણીની ઉદારતા કરતાં તેની હિમ્મતનીજ વિશેષ અસર થાય છે." —કૉબ્ડન.

"મને જે પસંદ કરે તેણે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરવું જોઇએ અને જોખમમાં નાખવું જોઇએ." —'વેનિસના વ્યાપારી'માંથી.

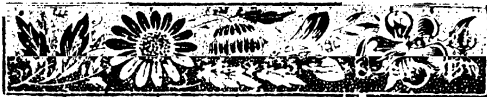
"મનુષ્યને છાજે એવાં સઘળાં કામો કરવાની હું હિમ્મત કરૂં છું; જે માણસ મનુષ્યને ન છાજે એવાં અધિક કાર્યો કરે છે તે નકામો માણસ છે." —શેક્સપિયર.

"નાનાં નાનાં કાર્યો અને એક યા બીજા પ્રકારનાં જાહેર યા માનસિક યુદ્ધોમાંજ માણસને પોતાનાં મહાન્ કાર્યો અને ગુણો સિદ્ધ કરવાની તકો રહેલી હોય છે. જગતમાં કેટલાયે આગ્રહી અને અપ્રસિદ્ધ વીર પુરૂષો ઘડીએ ઘડીએ અને પળે પળે અપ્રસિદ્ધાવસ્થામાં રહીને તંગી તથા નીચતાના આક્રમણની સામે પોતાનું સંરક્ષણ કર્યા કરે છે. આવા પ્રકારના હજારો અને લાખો અતિ ઉત્તમ અને ગુપ્ત વિજયોને કોઇ જોતું કે જાણતું પણ હોતું નથી; અને તેથી તેના વિજેતાને કીર્તિ પણ મળતી નથી અથવા તેમને વાહ વાહ કે પડઘમના ધ્વનિથી વધાવી પણ લેવામાં આવતા નથી. દુઃખ, સંકટ, પરિત્યાગ, એકાંતવાસ અને નિર્ધનતા રણક્ષેત્રોમાંથી પણ પુષ્કળ વીર પુરૂષો નિવડે છે."

—વિક્ટર હ્યુગો.

"પવન વાતો અટકે ત્યાં સુધી જે હાથ જોડીને બેસીજ રહે છે અને જે કદિપણ ચપળતાથી વાવેતર કરતો નથી તથા જે આકાશ સામે જોઇને વાદળોને તપાસ્યાજ કરે છે, તેને કદિપણ લણવાનો સમય પ્રાપ્ત થતો નથી." —હેલન હંટ જૅક્સન.

"પુરૂષોચિત કાર્ય કરો."

પ્રકરણ ૩ જું—ઈચ્છા અને માર્ગ.

" દૃઢ ઈચ્છાથી માર્ગ અવશ્ય જડવાનો."

" કાં તો હું માર્ગ શોધી કાઢીશ અને કાં તો તેને બનાવીશ."

" દૃઢ ઇચ્છા કરી શકનારને માટે કોઇપણ કાર્ય અશકય નથી."

—મિરાબો.

" દુર્બળતા અને શિથિલતાપૂર્વક સત્યનું પ્રતિપાદન કરનાર મનુષ્ય ચિવટથી અને ધીટતાપૂર્વક અસત્યનું પ્રતિપાદન કરનાર મનુષ્ય સાથેની હરીફાઇમાં ટકી શકતો નથી." **—ઇ. પી. વ્હિપલ.**

" એક મજબૂત અંતઃકરણની દૃઢ ઇચ્છા હજારો માણસને થરથર ધ્રુજાવી મૂકે છે. એક સુકલકડી ઠીંગુજી પોતાની દૃઢ ઇચ્છાથી સઘળી બાજી ફેરવી નાખે છે અને પલાયન કરી ગયેલા પ્રચંડ માણસોને પાછા એકત્ર કરીને તેમની પાસે ઉત્તમ યુદ્ધ કરાવે છે. **—ટપર.**

" જે માણસો એમ ધારે છે કે અમે અમુક કાર્ય કરવાને શક્તિમાન છીએ તેઓજ તે કાર્ય કરી શકે છે. ચારિત્ર્યબળ એ સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલી ઇચ્છાજ છે."

" ઇચ્છાશક્તિનો વિકાસ કરવો એ આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ છે. દૃઢ ઇચ્છા અને નિશ્ચય ધરાવનાર માણસને માટે આ જગત્‌માં સમય અને તક છે, છે ને છેજ" **—ઇમર્સન.**

" અડગ નિશ્ચય અને સત્યમાર્ગનું અવલંબન એ જગત્‌ને હલાવી નાખનાર શક્તિઓ છે." **—પ્રેસિડેન્ટ પૉર્ટર.**

" ઝળકતી કારકીર્દિવાળા તરુણના શબ્દકોષમાં નિષ્ફળતા જેવો કોઇ શબ્દજ હોતો નથી." **—બલ્વર.**

"નિરંતર આગળ ધસવાની ટેવ અને શ્રદ્ધા એ સઘળી મુશ્કેલીઓને હંફાવી નાંખે છે." —જેરેમી કોલીઅર.

"જ્યારે એક દ્રઢ અને નિશ્ચયવાન માણસ જાહેરમાં આવે છે, ત્યારે તેની આસપાસની જગ્યા કેવી સાફ થાય છે અને તેને માટે કેટલોબધો અવકાશ અને છૂટ રહે છે તે જોઇને આપણને કુતૂહલ થાય છે." —જૉન ફૅાસ્ટર.

"મારા હૃદયમાં અજેય ઇચ્છાનો તારો ઉગ્યો છે; અહો ! તે કેવો ગંભીર, નિશ્ચયી અને નિશ્ચલ છે !" —લૅાંગફેલો.

ઇ. સ. ૧૫૭૪માં સ્પૅનિશ લોકોએ લેઇડિનને ઘેરો ઘાલ્યો હતો અને ચાર માસ પર્યંત તે શહેરના લોકોને ભયંકર હેરાનગતી ભોગવવી પડી હતી. જ્યારે સ્પૅનિશ સૈનિકોને લેઇડન નિવાસીઓ તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે "ડચ લોકો લેઇડન નગરની દિવાલ પાસે સમુદ્રને લાવી, વહાણપર માણસો આણી તમને ઘેરો ઉઠાવવાની ફરજ પાડશે" ત્યારે તેમણે અટ્ટહાસ્ય કરી કહ્યું હતું કે "ડચ લોકોનો પ્રિન્સ આફ ઑરેંજ આકાશમાંના તારા ચુંટીને લાવી શકે તોજ તે લેઇડનના કોટની પાસે સમુદ્રને લાવીને તમારો બચાવ કરી શકશે." રૅાટરડામમાં તાવથી તરફડી રહેલા પ્રિન્સ ઑફ ઑરેન્જના મુખમાંથી એવી આજ્ઞા નીકળી ચૂકી હતી કે "પાળને તોડી નાંખો; હાલેંડ દેશ પુનઃ સમુદ્રને આપી દો." અને લોકોએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો કે "દેશ પરતંત્ર બને તેના કરતાં ડુબી જાય એજ બહેતર છે." ઉપર કહેલા શહેરથી સમુદ્ર પંદર માઇલ દૂર હતો અને આટલા અંતરમાં એક પછી એક પંદર પાળો બાંધેલી હતી. રાજાની આજ્ઞાનુસાર લોકો એક પછી એક એમ એ મજબૂત પાળોને તોડી નાંખવા લાગ્યા. આ એક પ્રચંડ કાર્ય હતું. પલટણ ભૂખે મરતી હતી અને જે માણસો સમુદ્રતરંગપર સત્તા ચલાવવાને પ્રયાસ કરતા હતા તેમને ક્ષુદ્ર ગણીકાઢીને ઘેરો ઘાલનાર સૈનિકો તેમણે કરેલી ધીમી પ્રગતિ

માટે તિરસ્કારથી તેમનો ઉપહાસ કરતા હતા; પરંતુ જૂની કહેવત પ્રમાણે **જેઓ પોતાની જાતને મદદ કરે છે તેમને ઇશ્વર અવશ્ય મદદ કરે છે.** અને તેમજ થયું. ઑકટોબરની પહેલી અને બીજી તારીખે વિષુવતના પ્રચંડ પવને સમુદ્રને દેશની અંદર હડસેલી દીધો અને યુદ્ધનૌકાને સ્પૅનિશ લોકોની છાવણીની પાસે લઇ જઇને મૂકી દીધી! બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ડચસેના શત્રુઓપર આક્રમણ કરવાને નીકળી, પરંતુ તેઓ તો ભયના માર્યા રાત્રેજ અંધારાનો લાભ લઇને ન્હાસી ગયા હતા! એ પછી બીજે દિવસે શું થયું? પવનની દિશા બદલાઈ ગઇ અને તેથી પાણીની સાથે યુદ્ધનૌકા પણ હૉલેંડની પૃષ્ટ ભૂમિપરથી તણાઈ ગઇ! પહેલાંની માફકજ પુનઃ પાળો એકદમ બાંધી દેવામાં આવી અને સમુદ્રનો કિનારો પોતાના જૂના સ્થાનપરજ રહ્યો! ત્યાર પછી આવેલી વસંતઋતુમાં જ્યારે પુષ્પો ખીલી ઉઠયાં ત્યારે લેઇડનના અદ્ભુત રીતે થયેલા સંરક્ષણના સ્મારક તરીકે લેઇડનના વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાને માટે જનસમૂહ આનંદપૂર્વક તે શહેરના મહોલ્લામાંથી કૂચ કરતો જતો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સાલમાં ન્યૂયૉર્ક નગરમાં ચાન્સેલર કેન્ટના નિવાસસ્થાનમાં એક ખાણું આપવામાં આવ્યું હતું. તેમાં દેશના સૌથી મહાન્ પુરૂષોને આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા, નોતરેલા માણસોમાં એક તરુણ તથા થોડા બોલો અને ઉદાસ ફ્રેન્ચમૅન પણ જણાતો હતો. પ્રૉફેસર મૉર્સ પણ ત્યાં આવ્યો હતો અને તેણે સાયંકાળે મહાશય ગૅલેટિન નામના તે સમયના એક આગેવાન રાજદ્વારીનું લક્ષ્ય તે અપરિચિત પુરુષ તરફ ખેંચ્યું અને એવી ટીકા કરી કે એના કપાળપરથી જણાય છે કે એ એક મહા બુદ્ધિમાન પુરૂષ છે. મહાશય ગૅલેટિને પોતાની આંગળી પોતાના કપાળપર લગાડી પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ હા, એના મસ્તકમાં ઘણું બુદ્ધિબળ છે, પરંતુ એ અતિ તરંગી માણસ છે.

તમે માનશો? એ એવો વિચાર ધરાવે છે કે 'હું એક દિવસ ફ્રાન્સનો રાજા બનીશ.' આના કરતાં વિશેષ મૂર્ખાઈભરેલી બીજી વાત શી હોઈ શકે?"

ખરેખર તેનો ઉક્ત વિચાર મૂર્ખાઈભરેલોજ જણાતો હતો, કારણ કે પ્રસ્તુત મૌનવ્રતધારી ફ્રેન્ચમૅન તે સમયે એક ગરીબ પણ સાહસિક પુરુષ હતો. તેને તેના દેશમાંથી હદપાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની પાસે ઝાઝા પૈસા પણ નહતા, તેમજ મોટા માણસોની સાથે કોઇ પ્રકારનો સંબંધ પણ નહતો. પરંતુ તેમ છતાં પણ ચૌદ વર્ષ પછી તેનો વિચાર સિદ્ધ થયો! તેની મનોકામના પાર પડી અને ત્રીજો નેપોલિયન બનવાનું તેનું સ્વપ્ન સાચું પડ્યું! આ વાત સત્ય છે કે તેમ થવા પૂર્વે ઘણાં વર્ષો સુધી તેને કારાગૃહ, દેશપારની શિક્ષા અને બીજાં સંકટ સહેવાં પડયાં, ધૈર્યપૂર્વક પરિશ્રમ કરવો પડયો અને આશાના તંતુપર લટકી રહેવું પડ્યું; પરંતુ અંતે તેની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધજ થઈ. પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તેણે સાધનની યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કર્યો નહતો; છતાં પણ હુશિયારી અને શક્તિ શું શું કરી શકે છે તેનું તે એક ઉત્તમ ઉદાહરણ પુરૂં પાડે છે.

જ્યારે ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાને વરાળયંત્રની સહાયથી સંયુક્ત કરવાની દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી ત્યારે ડૉ. લાર્ડનરે રૉયલ સોસાયટી સન્મુખ એક ભાષણ આપીને સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આગબોટો કદિપણ આટલાંટિક મહાસાગર પસાર કરી શકશે નહિ; કારણ કે તેઓ એટલી લાંબી મુસાફરીમાં ચાલે એટલો કોલસો લઇ જઇ શકશે નહિ. પરંતુ સીરિયસ નામની આગબોટે આટલાંટિક મહાસાગર ઓગણીસ દિવસમાં પસાર કરીને લાર્ડનરના ઉક્ત સિદ્ધાંતને કડડભૂસ કરી નાખ્યો. લોઢાની આગબોટ બાંધવાની દરખાસ્ત રજુ થઈ ત્યારે પણ ઘણા લોકો કહેવા લાગ્યા હતા કે "લોઢું તો ડૂબી જાય—માત્ર લાકડુંજ તરી શકે."

પરંતુ અનુભવે સિદ્ધ કર્યું કે લોઢાને પણ તરતું રાખવાનો ચમત્કાર માણસ કરી શકે છે અને હાલમાં માત્ર લડાઈની મનવારોજ નહિ પરંતુ વ્યાપારી આગબોટો પણ લોઢા અથવા પોલાદની બાંધવામાં આવે છે. આમ લોઢાને તરતું રાખવાનો માર્ગ પણ 'પ્રબળ ઇચ્છા' એજ શોધી કાઢ્યો હતો.

'લંડન ઇલસ્ટ્રેટેડ ન્યુસ' નો પ્રકાશક મહાશય ઈન્ગ્રામ કે જેની જીંદગી મિચિગાન સરોવરપર નાશ પામી હતી તેણે જ્યારે ઇંગ્લાંડનાં નૉટિંગહામ નગરમાં એક વર્તમાનપત્રના આડતિયા તરીકે પોતાના રોજગારની શરૂઆત કરી ત્યારે તેણે પોતાના એક ગ્રાહકને નિરાશ ન કરવા માટે માત્ર એકજ પત્ર પહોંચાડવાને સારૂ દશ માઇલ ચાલવાનું પસંદ કર્યું હતું. આવો યુવક ફતેહ પામે તેમાં કોને આશ્ચર્ય થાય ? એકવાર તે રાતના બે વાગે ઉઠીને કેટલાંક પત્રો લેવાને માટે પગે ચાલીને લંડન શહેરમાં ગયો હતો, કારણકે તે પત્રો ટપાલ મારફતે મેળવવાની સગવડ નહોતી અને તેણે પોતાનાં ગ્રાહકોને નિરાશ નહિ કરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. આ પ્રકારની દ્રઢ ઇચ્છાશક્તિ **પોતાની મેળેજ માર્ગને શોધી કાઢે છે.**

હેન્રી ફૅાસેટ કે જેને ગ્લૅડસ્ટને પોતાના જીવનના છેવટના ભાગમાં પોસ્ટમાસ્તર જનરલ બનાવ્યો હતો તેની બન્ને આંખો તેના પિતાની–પક્ષીનો શિકાર કરવા જતાં–બંદૂકની ગોળીવતી ફૂટી ગઈ હતી. તેનો પિતા જ્યારે અતિશય દુઃખથી આક્રંદ કરવા લાગ્યો ત્યારે તેણે તેને જે વચનો કહ્યાં તેના કરતાં ઉત્તમ શબ્દો કોઇપણ જીવનચરિત્રમાં ભાગ્યેજ લખાયા હશે. તે બોલ્યોઃ "પિતાજી ! જરા પણ ફિકર કરશો નહિ. અંધતા મારા જીવનસાફલ્યની આડે આવશે નહિ." ઘણાં વર્ષો પછી હેન્રી ફૅાસેટ, એમ. પી. ને તેની પિતૃવત્સલ પુત્રી લંડનના મહોલ્લાઓમાં સર્વત્ર દોરીને લઈ જતી તે જોઇને

લોકોનાં હૃદય કરૂણાથી ઉભરાઇ જતાં હતાં. આ છોકરી પોતાના પરમ બુદ્ધિશાળી પિતાના લહીઆ અને માર્ગપ્રદર્શકનું કામ કરતી હતી. વ્યવહારિક જીવનના ઉમરાપર પણ ભાગ્યેજ આવ્યો હોય એવો એક તરુણ એકાએક પોતાની બન્ને આંખો ગુમાવી દે અને તે છતાં પણ માત્ર **બુદ્ધિ અને અગમ્ય ખંતથી** કોઇપણ દિશામાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે; તથા મહાપુરૂષો પેદા કરવાને માટે પ્રસિદ્ધ એવા એક દેશમાં સૌથી અગ્રેસર પુરુષો પૈકીનો એક બને; એ કેવી અદ્દભુત ઘટના છે તેનો વિચાર તો કરો! બીજા પણ અનેક તરુણો કે જેઓ નિર્બળ મનના હોત તો આવી આપત્તિને તાબે થઈ ગયા હોત અને તેમનાં નામ નઃ કદિપણ સાંભળવામાં આવ્યાં નહોત; તેઓ સદ્ભાગ્યે જગતમાં પ્રકાશી નીકળ્યા છે અને હજી પણ જગતમાં ઘણા ફૅાસટો, ઘણા પ્રેસ્કૅાટો, યાર્કમૅનો અને કવેનાથો શેષ રહ્યા છે!

જે હિમ્મતવાન છોકરી પોતાના પિતાની આંખની ગરજ સારતી હતી તે પોતે પણ બુદ્ધિમત્તા અને દૃઢ નિશ્ચયનું અદ્ભુત ઉદાહરણ પૂરૂં પાડે છે. ઑાકસફર્ડ કૅાલેજના સેંકડો વર્ષના ઇતિહાસમાં તે પહેલીજવાર એક એવી પદવી મેળવવામાં સફળ થઇ હતી કે જે પદવી પૂર્વે ગ્લૅડસ્ટન જેવા મહાપુરૂષોનેજ પ્રાપ્ત થઇ હતી; અર્થાત્ આ પદવી સિનિયર રૅંગલરની હતી. તે સમયપર્યંતના ઇતિહાસમાં આવી ઘટના બિલકુલ બનીજ ન હતી અને તેથી તેણે સુધારામાં આગળ વધેલી સઘળી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અત્યાર સુધી કોઇપણ સ્ત્રીએ કદિપણ આ પદવી પ્રાપ્ત કરી નહતી, એટલુંજ નહિ પરંતુ માત્ર થોડા અપવાદ સિવાય તે પદવી માત્ર એવાજ માણસોએ મેળવી હતી કે જેઓ પોતાના પાછલા જીવનમાં પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા હતા. હવે આ વાતનો કોણ અસ્વીકાર કરી શકે છે કે **મજબુત ઇચ્છા હોય છે ત્યાં એક નિયમ તરીકે માર્ગ અવશ્ય મળીજ આવે છે.**

જ્યારે ગ્રાન્ટ બાલ્યાવસ્થામાં હતો ત્યારે તેને શબ્દકોશમાં ' અશક્ય ' શબ્દ જડી શકતો નહતો. જે માણસોના શબ્દકોષમાં ' અશક્ય ' શબ્દ હોતો નથી તેઓ સમસ્ત જગતને હલમલાવી નાખે છે.

મિલ્ટન કહે છે કે, " સંયોગોએ પ્રસિદ્ધ પુરુષોપર ભાગ્યેજ કૃપા કરી છે. તેમણે તો સર્વ પ્રકારના અંતરાય અને વિઘ્નોમાંથીજ પોતાનો માર્ગ કાઢીને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. "

સંયોગોને જીતવાનો સાચો ઉપાય તમારી જાતને બળવાન સંયોગરૂપ બનાવવી એ છે.

આ પ્રમાણે સફલતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઇચ્છાશક્તિ એ જોકે બહુજ આવશ્યક સાધન છે; પરંતુ " તેની સાથે જો બીજી વસ્તુઓ પણ હોય તો તે ઇચ્છા અધિક મહાન્ બનીને તેના વડે અધિક મહાન્ કામો અને અધિક સફલતા પ્રાપ્ત થાય છે " એ વાત પણ જેમ બને તેમ વિશેષ મજબુતીથી પાઠકોના મનપર ઠસાવવાની અમારી ઇચ્છા છે. અમને આ મૂર્ખાઈ ભરેલો સિદ્ધાંત માન્ય નથીજ કે " સંયોગો અથવા પરિસ્થિતિ કાંઈ હિસાબમાંજ નથી. " અને " કોઇ પણ માણસ માત્ર પોતાની દૃઢ ઇચ્છાથીજ રામ, કૃષ્ણ, નેપોલિયન, પિટ, વેબ્સ્ટર બીચર અથવા લિંકન સમાન બની શકે છે. "

આપણે આપણા નિશ્ચયનો ઉપયોગ વિવેક સહિતજ કરવો જોઇએ અને તેને જ્ઞાન તથા સાદી સમજની મદદ આપવી જોઇએ; નહિ તો આપણે માત્ર આપણાં મસ્તકોને ભીંત સાથેજ ભટકાવીશું ! આપણે " દૃઢ ઇચ્છાથી દૃઢ પ્રાકૃતિક નિયમને પણ જીતી લઇશું " એવી આશા રાખવી જોઇએ નહિ. આપણે માત્ર એટલુંજ માનવાનો હક્ક ધરાવીએ છીએ કે " અમે અમારા વિશેષમાં વિશેષ સામર્થ્ય, મનોબળ અને સહનશક્તિના પ્રમાણમાંજ કોઇપણ કાર્ય કરી શકીશું." કેટલીક દિશામાં અનુલ્લંઘનીય વિઘ્નો સતત્ આપણી પ્રગતિમાં બાધા

કર્યા કરે છે; પરંતુ જેમાં જવાની આપણે સવિવેક આશા રાખીએ અને પ્રયાસ કરીએ એવી કોઇપણ દિશામાં આપણને પ્રતીતિ થશે કે એ વિઘ્નો એક નિયમ તરીકે, કાં તો ઉલ્લંઘી શકાય તેવાં હોય છે, કે કાં તો તેઓ હમેશનેમાટે ટકતાં નથી. જ્યાં સ્વાભાવિક રીતેજ માર્ગ જડી શકે અથવા બનાવી શકાય એમ હોય છે ત્યાંજ દ્દઢ ઇચ્છાશક્તિવાળો, બુદ્ધિમાન, આગ્રહી માણસ તેને શોધી શકશે અથવા બનાવી શકશે.

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી જાણે છે કે સંયોગો પણ વકીલોને અસીલ અને વૈદ્યોને દરદી લાવી આપે છે; પરિસ્થિતિ પણ સાધારણ આચાર્યને અસાધારણ ધર્માસનપર ગોઠવી દે છે અને શ્રીમંત માણસોના પુત્રોને—કે જેમનામાં શક્તિ છેક સાધારણ જ હોય છે અને અનુભવ તો જરાપણ ભાગ્યેજ હોય છે તેમને—મોટાં મંડળો અને મોટી પેઢીઓના પ્રમુખ બનાવી દે છે. જયારે બીજી બાજુએ અસાધારણ શક્તિ, ઉત્તમ શિક્ષણ, શ્રેષ્ઠ ચારિત્ર્ય અને બહોળો અનુભવ ધરાવતા ગરીબ યુવાન પુરૂષોને ઘણીવાર છેક સાધારણ જગ્યા મેળવવાને માટે પણ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી મુસ્કેલી વેઠવી પડે છે. સર્વ કોઈ જાણે છે કે શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં ઉંચી શક્તિ ધરાવનારા હજારો તરુણોને સંયોગવશાત્ થોડા સરખા પગારની છેક સાધારણ જગ્યામાં રહેવાની ફરજ પડે છે, જયારે તેમની આસપાસના બીજા તરુણો દ્રવ્ય અથવા બાપદાદાની વગથી ઇચ્છિત ઉચ્ચ જગ્યાઓમાં ગોઠવાઈ જાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણે સઘળા જાણીએ છીએ કે જગતમાં કાંઇ બધાજ ઉત્તમ માણસોને હમ્મેશાં ઉત્તમજ સ્થાનો પ્રાપ્ત થાય છે એવું નથી. **પરિસ્થિતિ યાને બાહ્ય સંયોગો આપણા દરજજા, આપણા પગાર અને આપણા સામાજિક સ્થાનની સાથે પુષ્કળ સંબંધ ધરાવે છે.**

અમીરી સ્વભાવના પુષ્કળ તરુણ પુરૂષો કે જેઓ લોકોના

સ્વાભાવિક નેતા હોય છે તેમને પોતાનાથી અત્યંત હલકી પંક્તિના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ, ફોરમૅન અને મૅનેજરોના હાથનીચે કામ કરવું પડતું હોય છે. આવા સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ આદિને સંયોગોએજ ઉચ્ચ સ્થાનપર ગોઠવી દીધેલા હોય છે અને જ્યાં સુધી કોઇ વિપત્તિ કે બીજો સંયોગ આવી પડીને તેમના ગુણની કદર કરવાની ફરજ મુખ્ય અધિકારીને પાડે નહિ ત્યાં સુધી તેઓને તે ને તેજ સ્થાને રહેવું પડે છે. આ જગતમાં હમેશાં કાંઇ વિશેષ ત્વરાથી દોડવાવાળા મજબૂત પગ ધરાવવાથીજ શરત જીતી શકાતી નથી; નિર્બળ પગ છતાં બાઇસીકલ કે મોટરનો સંયોગ હોય તો તે આગળ નિકળી જાય છે. મજબૂત શરીરવાળા નિઃશસ્ત્ર માણસપર શસ્ત્રધારી સામાન્ય મનુષ્ય જીત મેળવી જાય છે.

પ્રત્યેક માણસ જાણે છે કે ઇચ્છા ધરાવનાર માણસને કાંઇ હમેશાં માર્ગ જડતો નથી; પરિશ્રમ કાંઇ હમેશાં અને સઘળાંજ કાર્યો સિદ્ધ કરતો નથી; કેટલીકવાર ગમે તેટલી દ્રઢ ઇચ્છા ધરાવનાર પણ ઇપ્સિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી અને દરેકે દરેકજ માણસ કાંઇ જેવો થવા ધારે તેવો બની શકતો નથી. ખુદ આપણી પ્રકૃતિમાં એવી કેટલીક મર્યાદાઓ હોય છે—એટલે કે તેમાં કેટલીક બાબતો એવી તો મજબૂતીથી જડાઇ ગયેલી હોય છે—કે જેને ગમે તેવી ઇચ્છાશક્તિ અથવા ગમે તેટલો ઉદ્યોગ પણ જીતી શકતો નથી. ગમે તેટલા પ્રયત્નથી પણ કાંઇ કાગડાનો હંસ બની શકતો નથી.*

---

* પુનર્જન્મનો આર્ય સિદ્ધાંત એ સઘળી દ્રઢ અશકયતાઓને શકય બનાવી આપે છે. એક ગામડિયો પોતાની અક્કલ પ્રમાણે એક માટીના ખોરડાને પોતાના આગલા ઘાસના ઝુંપડા કરતાં બહુજ સારૂં અને પૂરતું ગણી તેનું ઘર બનાવી તેમાં જઇ વસે છે અને પાછળથી અક્કલ અને પૈસો વધે છે તોપણ તે ઘરને ચુનાગચ્છી, બારી, જાળી વગેરેથી વધુ સુગમતાવાળું બનાવી શકે છે, પણ માટીને બદલે તેને આરસપહાણનું તો નથીજ

ચોક્ખી વાત તો એજ છે કે એક માણસને, તેની શક્તિથી સર્વાંશે-સર્વથા દૂર નહિ હોય એવી વસ્તુઓને માટે સતત પ્રયત્ન કરતો બનાવીને પૂરતી બળવાન એવી ઇચ્છાશક્તિજ યોગ્ય સમયે તેના ઇપ્સિત લક્ષ્યની અતિ નિકટ લઈ જશે.

બનાવી શકતો. હા, જો તે એ ઘરને પાયામાંથી પાડી નાખે તો તો આરસનું, ઉંચું અને સુંદર કોતરણીવાળું તેમજ વધારે જગા મેળવીને વિશાળ ઘર પણ બાંધી તથા ભોગવી શકે છે. આ પ્રમાણે આર્યસિદ્ધાંત પણ કહે છે કે, દરેક મનુષ્યને, તેના એક સમયના જ્ઞાન, ઇચ્છા અને કર્મને અનુસરીનેજ તેનું વર્તમાન શરીર મળેલું હોય છે. પાછળથી તે જ્ઞાન, ઇચ્છા અને કર્મ ઉચ્ચ પ્રકારનાં થવાથી એ વર્તમાન શરીરમાં પુરૂષાર્થબળથી તે બહોળા ફેરફાર અને સુગમતા દાખલ કરી શકે છે; પણ અમુક રંગ, સ્વભાવ, આકાર, વગેરે જે અંશો ખૂબ દ્રઢપણે તેની વર્તમાન પ્રકૃતિમાં જડાઇ ગયેલા હશે તે તો સર્વાંશે આ ને આજ જન્મમાં તો નહિજ બદલી શકાય. આ વાત સમજાવવા માટેજ ગીતામાં અર્જુનને ઉપદેશ અપાયો છે કે જીવન-મુક્તોને પણ વ્યવહારમાં સ્વપ્રકૃતિને (પ્રકૃતિમાંના અનિવાર્ય દ્રઢાંશને) અનુસરવું પડે છે, ત્યાં તારો (રાજ્ય નથી જોઇતું, ભીક્ષાન્નથી નિર્વાહ કરીશું, ઇત્યાદિ.) નિગ્રહ શું કરી શકશે ? અહીં વધુ સમજવાનું એ છે કે, જીવનમુક્ત જ્ઞાની ગમે તેવી સાત્વિક પ્રકૃતિને પણ (સુવર્ણની રત્નજડિત બેડી એ પણ બેડી-દુઃખરૂપજ છે તેમ વિદેહ મુક્તિના સુખ-સ્વતંત્રય યાને આત્મમયતાની અપેક્ષા એ) અનાત્મા અને દુઃખરૂપજ માનતો હોવાથી પુનર્જન્મને અને રામકૃષ્ણાદિના જેવાં મજબૂત શરીર તથા સદ્ પ્રારબ્ધને પણ ઇચ્છતો નથી; અને તેથી તેને પુનર્જન્મ નથી. પરંતુ તે દશાએ પહોંચ્યા વિનાના પામર, વિષયી યા જીજ્ઞાસુ જીવોને તો એક યા બીજા પ્રકારના શરીરાદિ સુખ સંતોષની ઇચ્છા અનિવાર્ય અને ઉપકારક પણ હોય છેજ. અને અતિદ્રઢ વિરોધી સંયોગોને દૂર કરી જે ઇચ્છીત સુસંયોગો મેળવવાનું નથી બન્યુ હોતું તેવા સુસંયોગોને પણ વર્તમાન જન્મનાં ઉન્નત જ્ઞાન ઇચ્છા અને સત્કર્મ વડે (સાંગોપાંગ પણ) મેળવી શકે છેજ.

આ જગતમાં એક માણસ મોટામાં મોટું કાર્ય એજ કરી શકે કે તે પોતાને મળેલી શક્તિનો-પ્રકૃતિનો પુરેપુરો જ્ઞાતા બનીને તેનો વધુમાં વધુ સદુપયોગ કરે. આનુંજ નામ સફલતા છે અને એના જેવી સંગીન, વિશાળ અને ઉચ્ચ સફલતા આ જગતમાં બીજી કોઇપણ નથી.

અલબત્ત, આપણી પ્રકૃતિ તેમજ આપણા બાહ્ય સંયોગો અથવા પરિસ્થિતિની અસર અવશ્ય થાય છે, પરંતુ ઘણી બાબતોમાં તે આપણા વિકાસને પ્રતિબાધ કરતી નથી. હમણાં તમે જે અનાજ પાકેલું જુઓ છો તે ક્યાંથી આવ્યું છે-અથવા શું છે ? તે જે સ્થિતિમાં પાક્યું છે તે સ્થિતિને અનુસરીને શું તેના દાણા નાના અથવા મોટા થયા નથી ? પણ એની સાથે આ વાત પણ પુરેપુરી

પુનર્જન્મનો આ બહુજ ઉમદા સિદ્ધાંત ખ્રીસ્તીઓ અને બીજા ધર્મવાળાઓની સમજણમાં નહિ ઉતરેલો હોવાથીજ તેઓ વર્તમાન શરીર કરતાં કાંઈપણ વધારે આશા-ઉમેદ રાખી શકતા નથી. આર્ય ઋષિમુનિઓના ઉમદા જ્ઞાન અને અનુભવનો મહાન વારસો ઉપયોગમાં લેનાર હરકોઇ મનુષ્યને, ચાહે તેટલી આશા અને ઉમેદ રાખવાનો અને તેના અમર જીવાત્માને તે સર્વ-આ નહિ તો આવતા જન્મમાં તે પ્રમાણેના-સુસંયોગો મેળવવા-ભોગવવાનો (કાગને પણ હંસ બનવાનો) પૂર્ણ હકક પ્રાપ્ત છે, એટલુંજ નહિ પણ જો તે આર્ય વેદાન્તને સારી પેઠે સમજવાની ઈચ્છા ધારણ કરી શકે તો પ્રકૃતિમાં રહેલા ગમે તેટલા દ્રઢ અને અણગમતા અંશો (દુર્વાસાના શરીરમાં ક્રોધ, જનકમાં રાજ્યવ્યવહાર ઇ. ઇ.) સર્વાશે નહિ ટાળી શકાવા છતાં પણ પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત તમામ પ્રકૃતિ અને તજ્જન્ય સર્વ સુખ સામર્થ્યોમાંથી અહંતા મમતાનો તથા સુખની અને પ્રાપ્તવ્યની બુદ્ધિનો વિધ્વંસ કરી નાખીને વર્તમાન-આને આ-શરીરમાંજ, તે આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ અને આત્માનુભવવાળો જીવનમુક્ત બની શકે છે. આર્ય તત્વજ્ઞાન-વેદાંતની એજ સર્વોચ્ચ મહત્તા અને ખુબી છે ! અફસોસ

ખરી છે કે સંયોગો અથવા પરિસ્થિતિઓ મકાઇમાંથી ઘઉં કે ઘઉંના બીજમાંથી બાજરી બનાવી શકતાં નથી. તેજ પ્રમાણે આપણી પરિસ્થિતિ આપણી પ્રકૃતિને જડમૂળમાંથી બદલી નાખી શકતી નથી. છતાં આપણે આપણા પુરૂષાર્થબળવડે આપણી પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફેરફાર કરી શકીએ અને તેનો ઘણો લાભ પણ લઇ શકીએ. આ રીતે આપણે આપણા સંયોગોમાં પરિવર્તન અને સુધારો કરી શકીએ તેમ છીએ અને આપણી કુદરતી પરિસ્થિતિ કરતાં અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી શકીએ તેમ છીએ; અને તેપણ એટલી બધી હદ સુધી કે તે ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવાનો તૈયાર માર્ગ આપણને ન મળે તો આપણને ચાલવા માટેનો ખાસ માર્ગ આપણે પોતે પણ બાંધી શકીએ છીએ.

એજ કે અસત્યમાં સત્યબુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ, ઇત્યાદિ કારણોને લઈને ગમે તેટલી લૌકિકવિદ્યાઓ અને સત્તા સામગ્રીઓ મેળવવા છતાં પણ અને તેના વડે ઇચ્છિત આનંદ--ટકાઉ આનંદ–છેવટ સુધી નહિ મળી શકવા છતાં પણ (દૂર દૂર દેખાયા કરતા ઝાંઝવાના જળ પાછળ દોડયા કરીને મૃગ પોતાના પ્રાણ ખુવે છે તેમ) એક પછી એક આશા–ઉમેદ બંધાયાજ કરે છે અને એક પૂરી થવા આવે તે પહેલાંજ બીજી તેનાથી મોટા રૂપવાળી આશા–ઉમેદ ખડી થયા કરી એની પાછળની દોડ અને દુર્દશામાં જ બિચારા પ્રાણીનો દેહ પડે છે! એટલુંજ નહિ પણ એક પછી એક એમ હજારો જન્મ પણ એ ને એજ રીતે વીતી જાય છે!

જેનાં જ્ઞાન, ઈચ્છા અને કર્મ પુણ્યના પ્રાધાન્યવાળાં હોય તેણે એવો ભય જરાપણ રાખવાનો નથી કે વર્તમાન માનવજન્મ પછીથી લક્ષચોર્યાસીનો ફેરો ફરાયા પછીજ માનવજન્મ મળશે. ગરૂડપુરાણાદિનાં કેટલાંક રોચક ભયાનક વચનોથી ભૂલા ન પડતાં પ્રસ્થાનત્રયી (ગીતા, ઉપનિષદ્ અને બ્રહ્મસૂત્ર) જેવા યથાર્થ ઉપદેશના ભંડારરૂપ ગ્રંથો ઉપરથીજ આવી બાબતો સમજવી જોઇએ.

સંપાદક.

પ્રત્યેક તરુણ પુરુષે, કોઇ બીજા માણસની કાર્યશક્તિ વિષે વિચાર કરવાનો નથી, પરંતુ તેની પોતાની કાર્યશક્તિ વિષે વિચાર કરવાનો છે. તેણે પોતાની જાતને આ સવાલ પૂછવાનો છે કે "હું એક મહાન પુરુષ કેવી રીતે થઇ શકું ?"

ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવાનો રાજમાર્ગ બાંધવા મથનારને બાહ્ય સંયોગો પ્રતિબાધ ન કરી શકતાં ઉલટા તેઓ તો તેને રસ્તો બાંધવાને માટે પથરો પૂરા પાડનાર ખાણુની ગરજ સારે છે.

દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ અદ્ભુત કાર્યો કરી શકે છે, એ વાત સમગ્ર ઇતિહાસ સિદ્ધ કરે છે. શેકસપિયર જણાવે છે કે "માણસ હમેશાંજ પોતાના ભાગ્યનો સ્વામી છે. પ્રિય બ્રુટસ, **આપણે ક્ષુદ્ર પ્રાણી હોઇએ તેમાં આપણા ભાગ્યનો નહિ પણ આપણો પોતાનો જ દોષ હોય છે.**"

એક રોમન ધર્માચાર્ય જણાવે છે કે "જગતમાં એવો કોઇપણ માણસ નથી કે જેને ઘેર લક્ષ્મી અથવા લક્ષ્મી મેળવવાની તક એક વાર પણ ન આવતી હોય; પરંતુ તે જ્યારે આવે છે ત્યારે તે તેનો સત્કાર કરવાને તૈયાર હોતો નથી. તેથી કરીને તે એક બારણામાંથી ઘરમાં પ્રવેશ કરીને બીજા બારણા કે બારી વાટે બહાર નીકળી જાય છે." તક હમેશાં શરમાળ પ્રકૃતિની હોય છે. બેદરકાર, શિથિલ વૃત્તિનો, અવલોકનશક્તિ વિહીન અને આળસુ માણસ તેને જોઇ કે પકડી શકતો નથી. ચપલ માણસોજ તેને તત્કાળ શોધી કાઢે છે અને તેને મજબૂત રીતે પકડીને નાસી જવા દેતા નથી.

લોકોમાં દુર્ભાગ્યનો ભોગ બનેલો મનાતો હોય, એવો માણસ મને બતાવો એટલે હું તેનામાંથી સંકટને આમંત્રણ કરનારી મનોવૃત્તિ શોધી કાઢીશ. કાં તો તેનો સ્વભાવ ખરાબ હશે, અથવા તો તે શેખીખોર કિંવા ચંચલ ચિત્તનો હશે; અથવા તેનામાં ચારિત્ર્ય,

ઉત્સાહ, કિંવા સરલતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે આવશ્યક એવા કોઇ બીજા ગુણોનો અભાવ હશે.

ડિઝરાયલી કહે છે કે **મનુષ્ય સંયોગોનો ગુલામ નથી, પરંતુ સંયોગોજ મનુષ્યના ગુલામ છે.**

દુનિયામાં અકસ્માતથી કયું મહત્કાર્ય સિદ્ધ થયું છે? શહેરો શું અકસ્માતથી બંધાય છે? આગબોટો શું અકસ્માતથી બંધાઇ છે? શું અકસ્માતથી વિશ્વવિદ્યાલયો, આશ્રમો, કે દવાખાનાંઓ સ્થપાયાં છે? શ્રી રામચંદ્રે સમુદ્રનું અને સીઝરે રૂબીકૉનનુ ઉલ્લંઘન શું અકસ્માતથી કર્યું હતું? ભગીરથ, રામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, બુદ્ધ, શંકર, શિવાજી, પ્રતાપ, અકબર, દયાનંદ, વિવેકાનંદ, નેપોલિયન, વૉશિંગ્ટન, ગ્રાંટ અથવા વૉન મૉટકેની કારકીર્દિની સાથે અકસ્માતને શો સંબંધ છે? એ પ્રત્યેકનું એક યા બીજા પ્રકારનું યુદ્ધ, તેનો આરંભ થયા પૂર્વેજ જીતાઇ ચૂકયું હતું. લંકા, મહાભારત, હલદીઘાટ, થર્મોપિલી, ટ્રફાલ્ગર અને જેટિસબર્ગના યુદ્ધની સાથે ભાગ્યને શો સંબંધ હતો? છતાં આપણા વિજયોને માટે આપણે આપણી જાતને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને આપણા પરાજયોને માટે આપણે આપણા ભાગ્યને દોષ દઇએ છીએ, એ કેવી મોટી ભૂલ!!

ચોક્કસ સ્થળ અને નિયમોવાળા આ વિશાળ જગતમાં મનુષ્ય એ કાંઇ નિરાશ્રિત અણુ નથી; તેણે પોતાના સ્થાનને વળગી રહેવા સિવાય બીજું કાંઇપણ કરવાનું નથી.

ઇચ્છાશક્તિપર શ્રદ્ધા રાખો, કારણકે તે ભાગ્યના ડગમગતા કાલ્પનિક સિદ્ધાંતોનો નાશ કરે છે, પરંતુ તેની સફળતા માટે એવા બળની અપેક્ષા છે કે જે ખોટા વહેમ અને ખરાબ રૂઢીના પ્રતિબંધને તોડી નાખે છે, સારી તકને પકડી લે છે, સંયોગોનો પ્રહાર સહન કરે છે અને એક સમયના પોતાનેજ હાથે રચાઇ ગયેલા દુર્ભાગ્યની

સામે બાથ ભીડે છે.

માત્ર અજ્ઞાન અને મૂર્ખ લોકોજ ભાગ્યને માને છે અને નમે છે. વિચારના સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ કરતાંજ આપણને પ્રતીત થાય છે કે આપણું વર્તમાન ભાગ્ય એ તો માત્ર આપણી આગલી ઇચ્છાઓ અને કર્મનુંજ ફળ છે અને તેથી વર્તમાનના ગમે તેવા દુર્ભાગ્યમાં પણ આપણે મોટા પ્રમાણમાં ફેરફાર કરી શકવા સાથે આપણું હવે પછીનું ભાગ્ય પણ જેવું રચવું હોય તેવું રચવાને આપણે શક્તિમાન છીએ. કારણકે ભાગ્ય એ પુરૂષાર્થનેજ આધીન છે. જે માણસોનો સ્વભાવ ચંચલ અને લક્ષ્ય અનિશ્ચિત હોય તેઓ ભલે ભાગ્યનો ડર રાખે; પરંતુ જે માણસ પોતાના સત્ય સ્વરૂપપરજ આધાર રાખે છે તેને તો ભાગ્યનો કાંઇપણ ભય હોતો નથી. તે તો ભાગ્યને હસીજ કાઢે છે.

"મહર્ષિ વસિષ્ઠ પ્રબોધે છે કેઃ—

यथा संयतते येन तथा तेनाऽनुभूयते ।
स्वकर्मैवेति चाऽऽस्तेऽन्या व्यतिरिक्ता न दैवदृक् ॥३॥

શાસ્ત્ર પ્રમાણે યત્ન કરવામાં આવે તો યથાર્થ રીતે પુરૂષાર્થની સિદ્ધિનો અનુભવ થાય છે. પૂર્વજન્મનાં જે કર્મો ભોગ આપવાને સજ્જ થયાં હોય તેજ પ્રારબ્ધ કહેવાય છે, માટે પ્રારબ્ધરૂપ કર્મોનું ખંડન આ જન્મનાં સત્કર્મોથી કરી શકાય છે.*

द्वौ हुडाविव युद्ध्येते पुरुषार्थौ समाऽसमौ ।
प्राक्तनश्चैहिकश्चैव शाम्यत्यत्राऽल्प वीर्यवान् ॥ ५ ॥

---

* આ તથા હવે પછી આપેલા શ્લોકો શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહા રામાયણના મુમુક્ષુ પ્રકરણના સર્ગ ૫-૬-૭-૮-૯ માંથી અનુક્રમે લીધેલા છે.

अतः पुरुषयत्नेन यतितव्यं यथा तथा ।
पुंसा तंत्रेण सद्योगाद्येनाश्वद्यतनो जयेत् ॥ ६ ॥

પૂર્વજન્મનો ઉદ્યોગ અને આ જન્મનો ઉદ્યોગ એઓ પરસ્પરના વરિયા ન હોય તો પણ ઘેટાઓની પેઠે લડયા કરે છે અને તેઓ-માંથી જે ઓછા બળવાળો હોય તે હારી જાય છે; એટલા માટે પુરુષે શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને જેમ બને તેમ ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ કે જેથી આ જન્મનો ઉદ્યોગ પૂર્વજન્મના ઉદ્યોગને તરત જીતી લે.

अनर्थः प्राप्यते यत्र शास्त्रितादपि पौरुषात् ।
अनर्थकर्तृ बलवत्तत्र ज्ञेयं स्वपौरुषम् ॥ ८ ॥
परं पौरुषमाश्रित्य दंतैर्दंतान् विचूर्णयन् ।
शुभेनाऽशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ ९ ॥

જો શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરૂષાર્થ કરતાં પણ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય તો તે સમયે એ અનર્થ આપનારા પૂર્વજન્મના ઉદ્યોગને બળવાન સમજવો; પણ તેથી કાયર નહિ થતાં ભારે ઉત્સાહ રાખી દાંતપીસીને સારા ઉદ્યોગમાં મંડયા રહેવું કે જેથી વિઘ્ન પાડવા સજ્જ થયેલા પૂર્વજન્મનો અશુભ ઉદ્યોગ હારી જાય.

प्राक्तनः पुरुषार्थोऽसौ मां नियोजयतीति धीः ।
बलादधस्पदी कार्या प्रत्यक्षादधिका न सा ॥ १० ॥
तावत्तावत्प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् ।
प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति स्वयम् ॥ ११ ॥

'મને પૂર્વજન્મનું પ્રારબ્ધજ ચલાવે છે' એવા વિચાર ઉપર તો બલાત્કારથી પગજ મૂકવો જોઇએ, કારણકે આ જન્મના પ્રત્યક્ષ

ઉદ્યોગથી પૂર્વજન્મનો અપ્રત્યક્ષ ઉદ્યોગ કદિ પ્રબલ થશે નહિ. જ્યાં સુધી પૂર્વજન્મનો અશુભ ઉદ્યોગ પોતાની મેળે સંપૂર્ણ રીતે શાંત, થાય ત્યાં સુધી અત્યંત ઉત્સાહ રાખીને પ્રયત્ન કરવામાં મંડયા રહેવું.

दोषः शाम्यत्यसन्देहं प्राक्तनोद्यतनैर्गुणैः ।
दृष्टांतोऽत्र ह्यस्तनस्य दोषस्याद्य गुणैः क्षयः ॥ १२ ॥

જેમ ગઇકાલનું અજીર્ણ આજ કરેલી લાંઘણથી ટળી જાય છે તેમ પૂર્વજન્મનો દોષ પણ આ જન્મમાં કરેલા શુભ ઉદ્યોગથી ટળી જાય છે. એમાં કશો સંશય નથી.

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत देहं नश्वरमात्मनः ।
संत्यजेत्पशुभिस्तुल्यं श्रयेत्सत्पुरुषोचितम् ॥ १६ ॥
किंचित् कान्तान्नपानादिकलिलं कोमलं गृहे ।
व्रणे कीट इवास्याद्य वयःकार्यं न भस्मसात् ॥ १७ ॥

'પોતાનો દેહ નાશ પામી જશે.' એવો વિચાર રાખીને પશુ જેવું નહિ થવું, પરંતુ જે કર્મો સત્પુરુષોને યોગ્ય છે તે કરવાં. જેમ વ્રણ (ગુમડા) માં રહેલો કીડો, ચીકણા અને કુણા કુણા માંસાદિક પદાર્થોનો સ્વાદ લેવામાંજ પોતાનો જન્મારો કાઢે છે, તેમ સમજુ પુરુષે ઘરમાં રહી કોઇ કોઇ સ્ત્રી અને અન્નપાનાદિ ચીકણા અને કુણા કુણા પદાર્થોનો સ્વાદ લેવામાં પોતાની અવસ્થાને વ્યર્થ કહાડવી નહિ.

प्रत्यक्षमानमुत्सृज्य योऽनुमानमुपैत्यसौ ।
स्वभुजाभ्यामिमौ सर्पाविति प्रेक्ष्य पलायते ॥ १९ ॥
दैवं संप्रेरयति मामिति दग्धधियां मुखम् ।
अदृष्टश्रेष्ठदृष्टीनां दृष्ट्वा लक्ष्मीर्निवर्त्तते ॥ २० ॥

જે પુરૂષ ઉદ્યોગરૂપી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને છોડી દઇને અનુમાનથી જણાતા દૈવને વળગી રહે છે તે પુરૂષ પોતાના બે હાથનેજ સર્પરૂપ જાણી તેઓને જોઇ નાસે છે એમ સમજવું. જેઓએ શ્રેષ્ઠ પુરુષોના વિચારો જોયા નથી એવા અને 'અમને દૈવજ ચલાવે છે' એવો નીચ વિચાર રાખનારા પુરુષોનું મ્હોં જોઇને લક્ષ્મી પાછી વળી જાય છે.

दैन्यदारिद्र्यदुःखार्त्ता अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः ।
पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेंद्रतुल्यताम् ॥ २७ ॥

દીનતા અને દારિદ્રય આદિ દુઃખોથી પીડાયેલા નળ અને હરિશ્ચંદ્ર તેમજ બીજા મોટા પુરુષો પણ પુરુષપ્રયત્નથીજ ઇંદ્ર સમાન થયા હતા.

आबाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः ।
गुणैः पुरुषयत्नेन स्वार्थः संप्राप्यते यतः ॥ २८ ॥
इति प्रत्यक्षतो दृष्टमनुभूतं श्रुतं कृतम् ।
दैवात्तमिति मन्यन्ते ये हतास्ते कुबुद्धयः ॥ २९ ॥

બાળકપણાથી માંડીને પ્રયત્નપૂર્વક શાસ્ત્રોનો અને સત્સંગાદિ ગુણોનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો તે ઉદ્યોગથી સારાં ફળ થાય છે, એમ પ્રત્યક્ષ જોયેલું છતાં, અનુભવ કરેલો છતાં અને સાંભળેલું છતાં પણ જે કુબુદ્ધિ લોકો 'એ સઘળું દૈવથીજ કરવામાં આવ્યું છે અને તેનું ફળ પણ દૈવેજ આપ્યું' એમ માને છે તેઓને માર્યા ગયાજ સમજવા.

आलस्यं यदि न भवेज्जगत्यनर्थः को न स्याद्बहुधनको बहुश्रुतो वा । आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता सम्पूर्णा नरपशुभिश्च निर्द्धनैश्च ॥ ३० ॥

જગતમાં જો આળસરૂપ* અનર્થ ન હોય તો કયો પુરુષ ઘણા ધનવાળો અને પંડિત ન થાય? સમુદ્રના છેડા સુધીની આ પૃથ્વીમાં આળસને લીધેજ ઘણાં ઘણાં માણસો નિર્ધન અને પશુ જેવાં રહેલાં છે.

तज्जयाय यतन्ते ये न लोभलवलम्पटाः ।
ते दीनाः प्राकृता मूढाः स्थिता दैवपरायणाः ॥ ६ ॥

દૈવને આધીન રહી વિષયસુખના લેશને માટે લાલચ રાખનારા જે લોકો દૈવને જીતવા સારૂ યત્ન કરતા નથી તેઓને કંગાલ, પામર અને મૂઢ સમજવા.

पौरुषेण कृतं कर्म दैवाद्यदभिनश्यति ।
तत्र नाशयितुर्ज्ञेयं पौरुषं बलवत्तरम् ॥ ७ ॥
यदेकवृन्तफलयोरथैकं शून्यकोटरम् ।
तत्र प्रयत्नः स्फुहित स्तथा तद्रससंविदः ॥ ८ ॥
यत्प्रयांति जगद्भावाः संसिद्धा अपि संक्षयम् ।
क्षयकारकयत्नस्य ह्यत्र ज्ञेयं महद्बलम् ॥ ९ ॥
द्वौ हुडाविव युद्धयेते पुरुषार्थौ परस्परम् ।
य एवबलवांस्तत्र सएव जयति क्षणात् ॥ १० ॥

આપણે ઉદ્યોગથી કરેલું કામ કોઈના ઉદ્યોગથી નાશ પામે તો ત્યાં તે નાશ કરનારનાજ ઉદ્યોગને બળવત્તર માનવો, પણ દૈવને મનમાં

* આળસ એ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તથા શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે. જે મનુષ્યો આળસના ઉપાસક છે તે મનુષ્યો પોતાની ઉન્નતિ કરી શકતા નથી, તેમજ જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ પણ મેળવી શકતા નથી.

લાવવું નહિ. એક ડીંટિયામાં થયેલાં બે ફળોમાં એક ફળ રસવગરનું જોવામાં આવે તો ત્યાં તે રસને ખાઇ જનારા કીડા વગેરેના યત્નનેજ પ્રબલ માનવો. જગત્માં સિદ્ધ થયેલા પદાર્થો પણ ક્ષય પામે છે; ત્યાં ક્ષય કરનારના યત્નનેજ બળવત્તર થયેલો સમજવો. એ પુરુષાર્થો ઘેટાઓની પેઠે પરસ્પર સાથે લડયા કરે છે; તેઓમાં જે બળવાન હોય તે તુરતજ જીતે છે.

शक्तस्य पौरुषं दृशमदृश्यं वाऽपि यद्भवेत् ॥
तद्दैवमित्यशक्तेन बुद्धमात्मन्यबुद्धिना ॥ १४ ॥

સમર્થ માણસનો જે દૃશ્ય કે અદૃશ્ય ઉદ્યોગ હોય છે તેને અસમર્થ મૂઢ માણસ મનમાં દૈવરૂપે માની લે છે.

भूतानां बलवद्भूतं यन्नदैवमिति स्थितम् ।
तत्तेषामप्यधिष्ठातृ सतामेतत्स्फुटं मिथः ॥ १६ ॥

સમર્થ માણસોને પણ તેઓના કરતાં જે વધારે સમર્થ હોય છે તેઓ દબાવે છે, એ વાત સઘળાં પ્રાણીઓમાં પરસ્પર જાણીતીજ છે; માટે દૈવ એ કાંઇ પદાર્થજ નથી.

द्वयोरद्यतनस्यैव प्रत्यक्षाद्बलिता भवेत् ।
दैवं जेतुं यतो यत्नैर्बालो यूनेव शक्यते ॥ १९ ॥

પૂર્વજન્મના અને આ જન્મના બે ઉદ્યોગમાં આ જન્મનો ઉદ્યોગ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેને જેવો બળવત્તર કરવો હોય તેવો કરી શકાય છે; માટે યુવાન માણસ જેમ બાળકને જીતી શકે છે તેમ પ્રબલ ઉદ્યોગ પૂર્વજન્મના ઉદ્યોગને જીતી શકે છે.

देशकालक्रियाद्रव्यवशतो विस्फुरंत्यमी ।
सर्व एव जगद्भावा जयत्यधिकयत्नवान् ॥ २३ ॥

જગતમાં સઘળા પદાર્થો દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યની સગવડ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે; માટે એકવાર સિદ્ધ ન થાય તો વળી દેશકાળાદિકની વધારે સગવડ મેળવીને યત્ન કરવો જોઇએ. અધિક યત્નવાળો અવશ્ય સિદ્ધિ મેળવે છે.

कश्चिन्मां प्रेरयत्येवमित्यनर्थकुकल्पने ।
यः स्थितोऽदृष्टमुत्सृज्य त्याज्योऽसौ दूरतोऽधमः ॥२९॥

જે માણસ પ્રત્યક્ષ વાતને છોડીને 'મને બીજો કોઇ પ્રેરે છે' એવી અનર્થરૂપ કુકલ્પનામાં લાગી રહે તેને દૂરથીજ તજી દેવો; અર્થાત્ એવા અધમ માણસનું મ્હોં પણ જોવું જોઇએ નહિ.

नित्यं स्वपौरुषादेव लोकद्वयहितं भवेत् ।
ह्यस्तनी दुष्क्रियाभ्येति शोभां सत्क्रियया यथा ॥३७॥

સર્વદા, બન્ને લોકમાં કલ્યાણ તો પોતાના પુરુષાર્થથીજ થાય છે. જેમ ગઇ કાલના દુરાચરણથી થયેલો દોષ આજના સદાચરણથી ટળી જાય છે તેમ પૂર્વજન્મનો દોષ આ જન્મના સદાચરણથી ટળી જાય છે.

सकलकारणकार्य्यविवर्जितं निजविकल्पबलादुपकल्पितम् ।
तदनपेक्ष्य हि दैवमसन्मयं श्रयशुभाशयपौरुषमात्मनः ॥३९॥

એટલા માટે દૈવ કે જે માત્ર પોતાની કલ્પનાના બળથીજ માની લેવામાં આવેલું છે, મિથ્યા છે અને સઘળા ઉદ્યોગોથી અને ફળોથી વિરુદ્ધ છે તેની કાંઇપણ અપેક્ષા નહિ રાખતાં પોતાના પુરુષાર્થનોજ આશ્રય કરો.

दैवं पुरुषकारेण योनिवर्त्तितुमिच्छति ।
इह वाऽमुत्र जगति स सम्पूर्णाभिवाञ्छितः ॥ २ ॥

જે માણસ પુરુષાર્થથી દૈવનો પરાભવ કરવા ઇચ્છે છે તે માણસના, આ લોકમાં કે પરલોકમાં સઘળા મનોરથો સંપૂર્ણ થાય છે.

ये समुद्योगमुत्सृज्य स्थिता दैवपरायणाः ।
ते धर्ममर्थं कामं च नाशयन्त्यात्मविद्विषः ॥ ३ ॥

પોતે પોતાનીજ શત્રુતા કરનારા જે લોકો ઉદ્યોગને છોડી દઇ દૈવનેજ આધીન થઇ રહે છે તેઓ ધર્મનો, અર્થનો અને કામનો નાશ કરે છે.

संवित्स्पन्दो मनःस्पन्द ऐंद्रियस्पन्द एव च ।
एतानि पुरुषार्थस्य रूपाण्येभ्यः फलोदयः ॥ ४ ॥

પુરુષાર્થનું સ્ફુરણ, પુરુષાર્થનાં સાધનોની ઇચ્છા અને તથા ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃતિ એટલાં પુરુષાર્થનાં રૂપ છે અને એઓથીજ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

पुरुषार्थेन देवानां गुरुरेव बृहस्पतिः ।
शुक्रो दैत्येन्द्रगुरुतां पुरुषार्थेन वाऽऽस्थितः ॥ ७ ॥
दैन्यदारिद्र्यदुःखार्त्ता अपि साधो नरोत्तमाः ।
पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेन्द्रतुल्यताम् ॥ ८ ॥

બૃહસ્પતિ પુરુષાર્થથીજ દેવતાઓના ગુરુ થયા છે અને શુક્રાચાર્ય પણ પુરુષાર્થથીજ દૈત્યોના ગુરુ થયા છે. દીનતા અને દારિદ્ર્ય આદિ દુઃખોથી પીડાયેલા મોટા મોટા પુરુષો પણ પોતાના ઉદ્યોગથીજ ઇંદ્ર સમાન થયા છે.

यथा यथा प्रयत्नो मे फलमाशु तथा तथा ।
इत्यहं पौरुषादेव फलभाङ्न तु दैवतः ॥ १४ ॥

મેં પણ જેમ જેમ પ્રયત્ન કર્યો તેમ તેમ મને તુરત ફળ થયું છે; માટે હું પણ દૈવથી નહિ પરંતુ પુરુષાર્થથીજ ફળ પામ્યો છું.

पौरुषाद्दृश्यते सिद्धिः पौरुषाद्धीमतां क्रमः ।
दैवमाश्वासनामात्रं दुःखे पेलवबुद्धिषु ॥ १५ ॥

પુરુષાર્થથીજ સિદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે અને બુદ્ધિમાન પુરૂષો પણ પુરૂષાર્થથીજ આચરણ કરે છે. દૈવ તો કેવળ જે લોકો દુઃખ પડવાથી રોતા હોય અને અલ્પ બુદ્ધિવાળા હોય તેઓનાં આંસુ લ્હોવાને માટે છે.

नाकृतिर्न च कर्माणि न स्पन्दो न पराक्रमः ।
तन्मिथ्याज्ञानवद्रूढं दैवं नाम किमुच्यते ॥ १ ॥

દૈવમાં કોઇ જાત નથી, કર્મ નથી, ગતિ નથી અને પરાક્રમ પણ નથી; તે છતાં જે 'દૈવ' કહેવાય છે તે શો પદાર્થ છે? દૈવ તો એક જાતની રૂઢ થયેલી ભ્રાંતિ જેવું છે.

मूढानुमानसंसिद्धं दैवं यस्याऽस्ति दुर्मतेः ।
दैवाद्दाहोऽस्ति नैवेति गन्तव्यं तेन पावके ॥ ५ ॥
दैवमेवेह चेत्कर्तृ पुंसः किमिव चेष्टया ।
स्नानदानासनोच्चारान् दैवमेव करिष्यति ॥ ६ ॥
किं वा शास्त्रोपदेशेन मूकोऽयं पुरुषः किल ।
सञ्चार्यते तु दैवेन किं कस्येहोपादिश्यते ॥ ७ ॥

જે દુર્બુદ્ધિ પુરુષ મૂઢ લોકોના અનુમાનથી સિદ્ધ થતા દૈવને માનતો હોય તેણે અગ્નિ પ્રજ્વલિત છતાં પણ 'દૈવયોગથી નહિજ બળું' એમ સમજીને તેમાં પડવું જોઇએ. જો દૈવજ કર્ત્તા હોય તો માણસને ક્રિયા કરવાનું શું પ્રયોજન છે? કારણકે દૈવજ સ્નાન, દાન, આસન અને મલોત્સર્ગ આદિ ક્રિયાઓ કરશે. જો દૈવજ કર્ત્તા હોય તો પુરુષ તો બોલવામાં પણ સ્વતંત્ર નથી; અને તેને જેમ દૈવ ચલા-

વશે તેમ ચાલશે માટે તેને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? જગતમાં કોઇને કોઈ વાતનો ઉપદેશ શામાટે કરવામાં આવે છે?

मूढैः प्रकल्पितं दैवं तत्परास्ते क्षय गताः ।
प्राज्ञास्तु पौरुषार्थेन पदमुत्तमतां गताः ॥ १६ ॥
ये शूरा ये च विक्रान्ता ये प्राज्ञा ये च पण्डिताः ।
तैस्तैः किमिव लोकेऽस्मिन् वद दैवं प्रतीक्ष्यते ॥ १७ ॥

દૈવને મૂઢ લોકોએજ કલ્પેલું છે, માટે જેઓ તેવા દૈવને પરાયણ રહે છે તેઓ માર્યાજ જાય છે; સમજુ પુરુષો તો પુરુષાર્થથીજ ઉત્તમ પદવીને પહોંચ્યા છે. જેઓ વીર, પરાક્રમી, સમજુ અને પંડિતો હોય છે તેઓ આ જગતમાં દૈવની કાંઇપણ વાટ જુવે છે? બતાવો તો ખરા?

विश्वामित्रेण मुनिना दैवमुत्सृज्य दूरतः ।
पौरुषेणैव सम्प्राप्तं ब्राह्मण्यं राम नाऽन्यथा ॥ २० ॥
अस्माभिरपरैराम पुरुषैर्मुनितां गतैः ।
पौरुषेणैव सम्प्राप्ता चिरं गगनगामिता ॥ २१ ॥

વિશ્વામિત્ર મુનિએ દૈવને દૂર છોડી દઇને પુરુષાર્થથીજ બ્રાહ્મણપણું મેળવ્યું છે, દૈવના આધારથી મેળવ્યું નથી. અમો બીજા લોકોએ પણ—કે જેઓ મુનિપણું પામ્યા છીએ તેઓએ—લાંબાકાળના પુરુષાર્થથીજ આકાશમાં ચાલવાની શક્તિ મેળવી છે.

भरणादानसंरम्भविभ्रमश्रमभूमिषु ।
शक्तता दृश्यते राम न दैवस्यौषधेरिव ॥ २५ ॥
सकलकारणकार्यविवर्जितं निजविकल्पवशादुपकल्पितम् ।
त्वमनपेक्ष्य हि दैवमसन्मयं श्रय शुभाशयपौरुषमुत्तमम् ॥ २६ ॥

સ્વજનોનું પોષણ કરવું, શત્રુના દેશને લઇ લેવો, ક્રોધથી શત્રુઓનો નિગ્રહ કરવો અને અનેકપ્રકારના ભોગવિલાસ કરવા ઇત્યાદિ જે જે શ્રમસાધ્ય પુરૂપાર્થો છે તેઓ, જેમ જડીબુટ્ટીથી કે છુમંતર આદિથી થઇ શકે એમ નથી તેમ દૈવથી પણ થઇ શકે એમ નથી. કેવળ પુરૂપયત્નથીજ થાય છે. એટલા માટે દૈવ કે જે માત્ર પોતાની કલ્પનાથીજ માની લેવામાં આવ્યું છે, મિથ્યા છે અને સઘળા ઉદ્યોગો તથા ફળોથી વિરુદ્ધ છે તેની કંઇપણ અપેક્ષા નહિ રાખતાં ઉત્તમ પુરૂષાર્થનોજ આશ્રય કરો.

अन्यस्त्वां चेतयति चेत्तं चेतयति कोऽपरः ।
क इमं चेतयेत्तस्मादनवस्था न वास्तवी ॥ २९ ॥

જો તમને કોઇ બીજો ચેતના આપતો હોય તો તેને ચેતના આપવાને સારૂ ત્રીજો જોઇએ અને તે ત્રીજાને ચેતના આપવાને કોઇ ચોથો જોઇએ; અને એમ કરતાં અનવસ્થા દોષ આવી જાય કે જે દોષ મૂળની હાનિ કરનાર છે.

अशुभाश्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत् ।
जन्तोश्चित्तं तु शिशुवत्तस्मात्तच्चालयेद्बलात् ॥ ३२ ॥

માણસનું ચિત્ત બાળક જેવું છે; તેને અશુભમાંથી અટકાવીએ તો શુભમાં જાય છે અને શુભમાંથી અટકાવીએ તો અશુભમાં જાય છે; એટલા માટે બળ વાપરીને તેને અશુભમાંથી અટકાવવું જોઇએ.

यद्यदभ्यस्ते लोके तन्मयेनैव भूयते ।
इत्याकुमारं प्राज्ञेषु दृष्टं सन्देहवर्जितम् ॥ ३९ ॥
शुभवासनया युक्तस्तदत्र भव भूतये ।
परं पौरुषमाश्रित्य विजितेन्द्रियपञ्चकम् ॥ ४० ॥

જગતમાં જે જે વિષયોનો આગ્રહપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તે વિષય સિદ્ધ થયા વિના રહેતો નથી, એ વાત બાળકથી માંડીને વિદ્વાનો પર્યંત નિઃસન્દેહ જોવામાં આવે છે; એટલા માટે દૃઢ પુરુષાર્થ કરી પાંચે ઇન્દ્રિયોને જીતીને કલ્યાણને વાસ્તે શુભ વાસનાથી યુક્ત થાઓ.

ततः पक्वकषायेण नूनं विज्ञातवस्तुना ।
शुभोऽप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघो निराधिना ॥ ४२ ॥
यदतिसुभगमार्यसेवितं तच्छुभमनुसृत्य मनोज्ञभावबुद्ध्या ।
अधिगमय पदं सदा विशोकं तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ॥४३

જ્યારે તમારા રાગદ્વેષાદિક મળો શિથિલ થઇ જાય અને આત્મવસ્તુ જાણવામાં આવે ત્યારે કશી ચિંતા નહિ રાખતાં શુભ વાસનાઓના ઓઘને પણ છોડી દેજો. શુભ વાસનાઓ કે જેઓ શ્રેષ્ઠ છે, અતિ સુન્દર છે અને મહાત્માઓએ સેવેલી છે તેઓનો અભ્યાસ કરીને તેઓથી ભરપૂર થયેલી બુદ્ધિવડે જે પદ સર્વદા શોકરહિત છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરો અને તે પછી શુભ વાસનાઓને પણ છોડી દઇને અખંડિત રીતે સ્વરૂપમાંજ રહો."

અજેય ઇચ્છાશક્તિ અને નિશ્ચિત લક્ષ્ય પોતાની મેળેજ પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢશે અથવા તેને બનાવશે.

ગેટે કહે છે કે "જે માણસ દૃઢ ઇચ્છા ધરાવે છે તે જગતને પોતાને અનુકૂળ બનાવે છે." વિકટર હ્યુગો જણાવે છે કે "લોકોમાં બળની ન્યુનતા હોતી નથી, પરંતુ ઉચ્ચ સમજણ અને ઇચ્છાઓનીજ ન્યુનતા હોય છે."

જે માણસ કોઇ મહાન્ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરે છે તે ખુદ એ નિશ્ચયનાજ બળવડે તેના માર્ગમાં આવતાં મહાન્ વિઘ્નોને મારી હઠાવે છે. જે માણસ પોતાની જાતને ઉચ્ચ વિચાર અને ઉમદા આચ-

રણુવાળી બનાવવાનો અસામાન્ય વિચાર અને ગંભીર નિશ્ચય કરે છે તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તે વિચાર–તે નિશ્ચય સદા જાગૃતિ અને ઉત્તેજના આપ્યા કરતો હોવાથી તે મનુષ્ય પ્રતિબંધક મુસ્કેલીઓને હઠાવી કાઢે છે અને સહાયક સાધનોને શોધી કાઢે છે યાતો બનાવે છે; અને તેથીજ તે નિરાશા, દુર્બળતા અને નિષ્ફળતાનો ભોગ નહિ થઇ પડતાં શ્રદ્ધા, બળ અને સફળતાને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ જગતમાં જે જે મહા પુરૂષો બીજા સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા છે તે પ્રાયઃ સઘળાઓજ બીજા સર્વ ગુણો કરતાં પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિને માટેજ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. જુલિયસ સીઝરના સંબંધમાં તેનો એક સમકાલિન જણાવે છે કે તેને પ્રાપ્ત થયેલા વિજયો તેના રણ-કૌશલ્યથી નહિ, પરંતુ તેના પ્રચંડ ઉદ્યોગ અને અડગ નિશ્ચયબળથીજ પ્રાપ્ત થયા હતા.

જે કોઇપણ યુવક, પોતાની જન્મસિદ્ધ મિલ્કતરૂપ પોતાના તનમનનો વધુમાં વધુ લાભ લેવાના અને પોતાની ઉન્નતિને માટે ઉપયોગમાં આવવી શકય હોય એવી કોઇ પણ વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાના નિશ્ચય સહિત પોતાના જીવનની શરૂઆત કરે છે, તે અવશ્ય પોતાના જીવનને અસામાન્ય અને સફળ બનાવે છે.

જે મનુષ્ય પોતાની પ્રગતિમાં સહાય કરી શકે એવા પ્રત્યેક ધ્વનિને માટે પોતાના કાન સદા ખુલ્લા રાખે છે; પ્રત્યેક તકને પકડી લેવા જે પોતાના હાથ તૈયાર રાખે છે; પોતાને ઉન્નતિપથમાં સહાય કરી શકે એવી પ્રત્યેક વસ્તુને જે તપાસતો રહે છે; જે જીવનના પ્રત્યેક અનુભવને પકડી લઇ તેનો પોતાની ઉન્નતિને માટે ઉપયોગ કરે છે; જે પ્રત્યેક ઉત્તમ વિચારને અને પ્રોત્સાહન આપનારી પ્રત્યેક વસ્તુને

ગ્રહણ કરવાને માટે પોતાનું અંતઃકરણ સદા ખુલ્લું રાખે છે; તે મનુષ્ય અવશ્ય પોતાનું જીવન અસામાન્ય અને સફલ બનાવશે.

ગમે તેવા દુઃખદાયક સંયોગો પણ દૃઢ ઇચ્છાને સદા કાળને માટે દબાવી રાખી શકશે નહિ.

નિશ્ચયવાન માણસને જગત હમેશાં રસ્તો કરીજ આપે છે. દેખીતી અશક્યતામાં પણ ઇચ્છાશક્તિ માર્ગ કરી લે છે.

" એ આંગળ આગળ વધેલો માણસજ સરત જીતી જાય છે; જે લશ્કર એક કૂચ વધારે કરે છે તે લડાઈ જીતે છે; જે નાહિમ્મત થયા વિના પાંચજ મિનિટ સામા કરતાં વધારે લડે છે તે વિજય મેળવે છે. "

અજીત કાર્ટર હૅરિસનને ચિકાગોના શિક્ષિત લોકોએ વારંવાર નિરાશ કર્યો હતો, પરંતુ કોઇપણ વસ્તુથી તે દબાઇ શક્યો નહિ. તે ખરેખર અજેયજ હતો. તે ચિકાગોનો પુત્ર (વતની) હતો અને પોતાની માતૃનગરીનો જુસ્સો તેનામાં પણ હતો. આપણે સઘળા જાણીએ છીએ કે ચિકાગોએ ઓગણીસમી શતાબ્દિમાં એક અલૌકિક ચમત્કાર કરી બતાવ્યો છે. એકવાર બળીને ભસ્મીભૂત થઇ જવા છતાં પણ હુમા *પક્ષીની પેઠે તે પુનઃ પોતાની ભસ્મમાંથી ઉત્પન્ન થઇછે અને અગાઉના કરતાં અધિક મહાન અને અધિક ભવ્ય બની છે. કાર્ટર હૅરિસનને કોઇપણ દાબી દઇ શક્યું નહિ. તે પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સમિતિ [Democratic Convention] માં દાખલ થયો અને તેમણે વાંધો લીધો તે છતાં પણ અનુપમ ધૈર્યપૂર્વક તેણે પોતાને તેમના ઉમેદવાર તરીકે જાહેર કર્યો. પોતાના " ટાઇમ્સ " પત્ર સિવાય ચિકાગોનાં સમસ્ત પત્રો તેની ચુંટણીની સામે થયાં હતાં; પરંતુ

* આ પક્ષીના સંબંધમાં એવી દંતકથા છે કે તે બળી ગયા પછી પણ પાછું પોતાની ભસ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

તેમના વિરોધ છતાં પણ વીશ હજાર અધિકમતથી તે ચૂંટી કઢાયો. રાજસત્તા પ્રેમીઓ [Aristocrats] તેને ધિક્કારતા હતા અને બીજાઓ તેનાથી ડરતા હતા; પરંતુ ગરીબ લોકોની તેનાપર શ્રદ્ધા હતી. તેણે તેમની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કર્યાં અને તેમાં તેમની વિશેષતાઓ તેમને સમજાવી; જેથી અંતે તેઓએ તેનેજ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટી કાઢ્યો. અમે કાર્ટર હૅરિસનને તરુણ પુરુષોની સમક્ષ એક આદર્શ પુરુષ તરીકે રજુ કરવા ઇચ્છતા નથી, છતાંપણ તેની ઇચ્છાશક્તિ અને પોતાના લક્ષ્યને વળગી રહેવાની તેની અદ્ભુત ચિવટમાંથી આપણે ઘણો બોધ ગ્રહણ કરી શકીએ છીએ.

કૉન્ફ્યુશિયસે કહ્યું છે કે, **" એક મોટી સેનાના સેનાધિપતિને તમે જીતી શકશો, પરંતુ એક ગામડિયાના દૃઢ નિશ્ચયને તમે જીતી શકશો નહિ. "**

પેલો ગરીબ, બ્હેરો, કંગાલ કિટો કે જે ધર્મશાળામાં જોડા શીવવાનું કામ કરતો હતો અને તે છતાં પણ જે બાઇબલનો મોટામાં મોટો પંડિત બન્યો હતો, તેણે યુવાનીના દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાંજ પોતાની રોજનીશીમાં લખ્યું હતું કે " હું કોઇપણ કાર્યને અશક્ય માનતો નથી. હું ધારૂં છું કે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની તક અને ઉદ્યોગના પ્રમાણમાં પ્રાયઃ પોતે ધારે તેવો બની શકે છે. "

કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે એક તરુણ કારીગર કલાઇડ નદીમાં સ્નાન કરતો હતો. તે તરીને આ કિનારેથી પેલે કિનારે જતો હતો એવામાં નદીતટપર એક સુંદર, અણખેડાયેલું સ્થાન તેના જોવામાં આવ્યું. તેણે ત્યાંને ત્યાંજ તે ભૂમિના સ્વામી થઇ, તેનું ખેડાણ કરી તેપર એક સુંદર હવેલી બાંધી તેને પોતાની પ્રિય પત્નિનું નામ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક અમેરિકન જણાવે છે કે " ગઇ ગ્રીષ્મઋતુમાં તે રાજમહાલય જેવા મકાનમાં ભોજન લેવાનું અને કલાઇડના મહાન

નૈસર્ગિક વિધાયકને મોઢેથી આ વાત સાંભળવાનું મને માન મળ્યું છે. આ કાર્ય સિદ્ધ કરવું એજ તેના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો અને તેને સિદ્ધ કરવાને માટે તેણે પોતાની સમગ્ર શક્તિઓનો ઉપયોગ કર્યો હતો."

એક આર્ય રસાયણી શું શું કરી શકે તેનું જીવંત દ્રષ્ટાંત ડૉક્ટર બોઝ છે અને એક દુર્બળશરીરી છતાં પણ દૃઢ મનવાળો સુસંયમી આર્યપુત્ર શું શું કરી શકે તેનું અદ્દ્ભુત દ્રષ્ટાંત મહાત્મા ગાંધી છે. એક નિર્ધન અમેરિકન માબાપનો સુપુત્ર શું શું કરી શકે છે તેનું સૌથી મહાન ઉદાહરણ લિંકન છે. તે અત્યંત રંક અવસ્થામાં જન્મ્યો હતો; સરહદપરના એક નગરના તોફાની અને જંગલી લોકોમાં ઉછર્યો હતો, ઘણીવાર તેને પ્રથમાવસ્થાની તંગી અને લોકોના રાજ-દ્વારી મતોમાં વારંવાર થતા પરિવર્તનથી નિરાશ થવું પડ્યું હતું; પરંતુ તે છતાં પણ અંતે, તે દેશ અને સ્વતંત્રતાનો સ્થંભ બન્યો હતો.

લિંકનનો માર્ગ તેની ઇચ્છાશક્તિથીજ ખુલ્લો થયો હતો. જ્યારે તેના મિત્રોએ તેને ધારાસભાના ઉમેદવાર તરીકે બહાર પાડ્યો ત્યારે તેના શત્રુઓ તેનો ઉપહાસ કરવા લાગ્યા. જ્યારે તે પોતાની ઉમેદ-વારીના સમર્થનમાં વ્યાખ્યાન કરતો હતો ત્યારે તે જીનનો અત્યંત ટુંકો કોટ, શણનું પાટલુન, પરાળની ટોપી અને હલકાં બૂટ પહેરતો હતો. શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને મિત્રો સિવાય આ જગતમાં તેની પાસે બીજું કાંઇપણ સાધન ન હતું.

જ્યારે તેના મિત્રોએ તેને ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની સૂચના કરી ત્યારે તેણે પ્રથમ તો તે વિચારને હસી કાઢ્યો. તેણે કહ્યું કે મારામાં જોઇએ એટલું મગજબળ નથી. પરંતુ ત્યારપછી તેણે તેનો સખ્ત અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તેના પડોશીઓ કહેતા કે તે ઝાડની નીચે બેસીને ઉઘાડે પગે ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો અને કેટલીકવાર જે સ્ટોરમાં તે કામ કરતો તેમાંજ ટેબલપર ઉંઘી જતો.

ધારાસભામાં મોભાદાર પોશાક પહેરીને જવા માટે કપડાં ખરીદવાને તેને ઉછીના પૈસા લેવા પડયા હતા અને તે વૅન્ડેલિયાની ધારાસભામાં હાજરી આપવાને માટે સો માઇલ પગે ચાલીને ગયો હતો. જ્યારે તે ધારાસભામાં હતો ત્યારે જૉન. એફ. સ્ટુઅર્ટ નામના સ્પ્રિંગફીલ્ડના એક સમર્થ વકીલે તેને કહ્યું કે, "તમે ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરો. ક્લેના સંજોગો તો તમારા કરતાં પણ ખરાબ હતા; તેને પોતાનું સઘળું શિક્ષણ બારી બારણા વગરના લાકડાના ઘરમાં મળ્યું હતું." આવો બોધ આપી તેણે અંતે લિંકનને ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાને લલચાવ્યો.

થર્લો વીડ ગરીબાઇની કાંઇપણ દરકાર રાખ્યા વિના જોડાને બદલે ચીંથરાં વીંટીને બરફમાં બે માઇલ ચાલી પુસ્તક લેવા જતો અને ઘાસની તાપણીના પ્રકાશ વડે તે વાંચતો. લૅાક એક કાતરિયામાં રહેતો અને રોટલી તથા પાણીપર નિર્વાહ ચલાવતો હતો. હીન ઘણા દિવસ સુધી વખારની પડારપર ઓશીકાની જગ્યાએ પુસ્તક મૂકીને સૂતો. સૅમ્યુઅલ ડ્રૂ ભોજનને બદલે પોતાના ઍપ્રન*ની દોરી તંગ કરીને ચલવી લેતો. યુવાન લૅાર્ડ એલ્ડન સૂર્યનો પ્રકાશ આવ્યા પૂર્વે વારંવાર 'કોક' ના પુસ્તકની નકલ ઉતારતો હતો. આવાં આવાં ઉદાહરણોથી તવારીખ ભરપૂર છે. જે માણસ વિજયની કિંમત ભરે છે તેણે તો કદિપણ સદાને માટે પરાજય મળવાનો ભય રાખવોજ જોઇએ નહિ. પ્રાચીન આર્ય અને રોમન યોદ્ધાઓને શાથી જ્યાં ત્યાં વિજય મળતો હતો? એજ કે તેઓ સ્વકર્તવ્ય બજાવવામાં ભૂમિ, સુવર્ણ, પુત્ર, સ્ત્રી, અંગ, ઉપાંગ, કોઇ પણ વસ્તુનો મોહ રાખતા નહોતા; અને આ લોકમાં સુખ–સ્વાતંત્ર્ય નજ ટકાવી શકાતું હોય

* કામ કરતી વખતે પોષાક ખરાબ ન થાય તે માટે શરીરના આગલા ભાગમાં બાંધેલું કપડું.

તો શરીરને જતું કરી દઇને પરલોકે પણ સુદશામાંજ જઇ રહેતા.

ફૉવેલ બક્સ્ટન પોતાના એક પુત્ર ઉપર લખતાં જણાવે છે કે, "હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે એક તરુણ પુરુષ ઘણે ભાગે પોતે ધારે તેવોજ બની શકે છે."

ડૉ૦ મૅથ્યુઝે ઠીક કહ્યું છે કે, "આખી માનવપ્રજાની ભાષામાં એવો તો કોઇ શબ્દ ભાગ્યેજ છે કે જેનો, 'ભાગ્ય' શબ્દ કરતાં વિશેષ ક્રુરતાથી દુરૂપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય." માણસોના સઘળા અપરાધો અને દોષોને તેમનાં પોતાનાંજ ચોખ્ખાં પાપો અને ગુન્હાઓ તરીકે ન ગણવાની અજ્ઞાનમય લાલચેજ, એ સર્વેના ધર્મ-પિતા અને જામીન તરીકે 'ભાગ્ય' શબ્દને બનાવવામાં આવ્યો છે. જે માણસે આંખ મીંચીને અવિચારી સાહસમાં ઝોંકાવવાથી, લખલૂટ ખર્ચ કરવાથી અથવા અજ્ઞાન કે અશક્તિથી પોતાના પૈસા ગુમાવી દીધા હોય તેની પાસે જઇને તમે વાત કરશો તો તે પોતાના અવિચારી કાર્યોને, જાણે કે 'સંયોગવશાત્' અથવા 'ફરજિયાત' જ કરવાં પડેલાં હોય તેવાં કાર્યો તરીકેજ જણાવશે અને પોતાને ગંભી-રતાપૂર્વક દુર્ભાગ્યના ભોગ તરીકે પ્રદર્શિત કરશે ! ! પોતાની જાતનો બચાવ કરવાની આ અલૌકિક રીતિ તો જુઓ ! જેણે પોતાના માનવબંધુના રક્તમાં પોતાના હાથ ખરડયા હોય એવા અતિ ક્રુર ગુન્હેગારની અથવા તેથી ઓછા ઘાતકી અપરાધીની પાસે જઇને વાત કરશો તો તે સરલતાથી તજી શકાય એવાં પ્રલોભનોને પણ દુર્દમનીય પ્રલોભનો તરીકેજ જણાવશે અને પોતાનાં અંતઃકરણની સાથે ત્વરાથી સંધી કરી લઇને પોતાને સંયોગોનો ભોગ બની પડેલો માનીને પશ્ચા-તાપની લાગણીને ઉગતીજ દાબી દેશે !!! બુદ્ધિમાં મંદ અને કાર્યમાં શિથિલ એટલે કે જેણે શક્તિ અને ખંતપૂર્વક ઉદ્યોગ કરવાને બદલે જગતમાં માત્ર થોડીજ પ્રગતિ કરી હોય એવા અથવા, જેઓ પોતા-

નાથી ઉતરતી શક્તિઓવાળા લોકોના હાથે પણ જીવનસંગ્રામમાં પરાજિત થયા હોય એવા મંદ મનુષ્યોની પાસે જઇને વાત કરશો તો તેઓ પણ 'ભાગ્ય 'નીજ સર્વવ્યાપક શક્તિનો સ્વીકાર કરશે અને પોતાને દુર્ભાગ્યના ભોગ માની પોતાના નિરૂત્સાહ અને ભગ્ન અભિમાનને માટે ખેદ કરશે નહિ. ટુંકામાં નજીવામાં નજીવી ભૂલથી માંડીને ઘાતકીમાં ઘાતકી પાપ પર્યંતનું કોઇપણ ખોટું અથવા બેદરકારી ભરેલું કાર્ય એવું નથી કે જેના ઉપર ઢાંકપિછોડો કરવાને માટે આ અનુકૂળ પરંતુ અત્યંત નાશકારક શબ્દ 'ભાગ્ય' નો પ્રયોગ કરવામાં ન આવ્યો હોય.

પૅરિસ જ્યારે હુલ્લડખોર લોકોના પંજામાં ફસ્યું હતું અને સત્તાવાળાઓ ગભરાઇ ગયેલા હોઇ પોતાના હાથ નીચેના અમલદારો પર વિશ્વાસ રાખી શકતા નહતા તેવામાં ત્યાં એક માણસ આવ્યો અને બોલ્યોઃ " હું એક તરુણ અમલદારને ઓળખું છું કે જેનામાં આ હુલ્લડખોરોને વશ કરવાની હિમ્મત અને શક્તિ છે. " સત્તાવાળાઓએ કહ્યુંઃ " તેને બોલાવી મંગાવો; તેને બોલાવી મંગાવો. " તરતજ યુવક નેપોલિયનને બોલાવવામાં આવ્યો. તેણે હુલ્લડખોરોને વશ કર્યા; ફ્રાન્સનું સામ્રાજ્ય હસ્તગત કર્યું અને ત્યાર પછી આખા યુરોપને પણ જીતી લીધો.

પોતાની સ્થિતિ વિષે ફરિયાદ કરતા, સફળતાનાં સ્વપ્ન જોતા અને જીવન સંગ્રામમાં પોતે પાછલી હારમાં શામાટે રહી ગયા છે તે વિષે આશ્ચર્યચકિત થતા તથા હિંદુસ્થાનનાં શહેરો, ગામડાંઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ઉભરાતા માંદલા, અશક્ત અને તરંગી માણસોને નેપોલિયનનું જીવન કેવો પાઠ આપે છે !

જીવનની સફલતા ઘણે ભાગે ઇચ્છાશક્તિપરજ આધાર રાખે છે અને જે જે વસ્તુ ઇચ્છાશક્તિને દુર્બલ કરે છે અથવા તેને

આક્રમણ કરે છે તે તે સફલતામાં ન્યુનતાજ આણે છે.

ઇચ્છાશક્તિને કેળવી શકાય છે અને ઇચ્છાશક્તિ સૌથી વિશેષ સરલતાથી આપણો સ્વભાવ બની જાય છે; એટલા માટે સમજણ અને આદર્શની ઉચ્ચતાપૂર્વક દ્રઢ ઇચ્છા કરતાં શીખો અને સુકાં પાંદડાં વાયુથી આમતેમ ઘસડાયા કરેછે તેની પેઠે તમારા જીવનને બાહ્ય સંયોગોવડે જેમતેમ ઘસડાયા કરતું અટકાવો.

માણસોમાં બુદ્ધિનો કે શક્તિનો અભાવ નથી, પરંતુ ઉદ્દેશનો અને પરિશ્રમ કરવાની ઇચ્છાનોજ અભાવ છે.

દ્રઢ જ્ઞાનપિપાસાએજ એક સ્કૅાટિશ ભરવાડના છોકરા જોન લીડનને ગરીબાઈ અને નિરાશાની વચ્ચે પોતાના કાર્યમાં ટકાવી રાખ્યો હતો. તે વાંચતાં શીખવાને માટે નિત્ય એકલો ઉઘાડે પગે છ સાત માઇલ ચાલીને જતો હતો. નિશાળમાં તો તેને માત્ર વાંચતાંજ શીખવવામાં આવ્યું હતું, છતાં પોતાની જ્ઞાનપિપાસાને તૃપ્ત કરવાને માટે તેણે ગરીબાઇની કાંઇપણ દરકાર રાખી નહિ. તેને કોઈપણ વિઘ્ન તેના લક્ષ્યથી ચ્યુત કરી શક્યું નહિ. પરિણામે જ્યારે તેને એક નાનું સરખું ગ્રંથ–સંગ્રહાલય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તે પોતાને શ્રીમંત માનવા લાગ્યો અને તેનો તૃષિત આત્મા કલાકોના કલાકો સુધી અમૂલ્ય ગ્રંથોમાંથી ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરવા લાગ્યો. આ વખતે તેની ઝુંપડીમાં રોટલા અને પાણીનું જે સાદું ભોજન તેની વાટ જોયા કરતું હતું તેનું પણ તેને ભાન રહેતું નહિ. કોઇપણ વસ્તુ તેને અભ્યાસદ્વારા સુસંસ્કારી બનવાનો પ્રયત્ન કરતાં અટકાવી શકી નહતી. તેને બસ એમજ લાગતું હતું કે જો માણસને પુસ્તકો મેળવવાની અને વ્યાખ્યાનો સાંભળવાની તક મળે તો પછી તેને બીજી કોઇપણ વસ્તુની આવશ્યક્તા રહેતી નથી.

પરિણામે આ સાધનરહિત ભરવાડના છોકરાએ ઓગણીશ વર્ષની વય પૂર્વેજ પોતાના ગ્રીક અને લૅટિન ભાષાના અભ્યાસથી એડિનબરોના અધ્યાપકોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા હતા.

સિવિલ સર્વિસમાં એક શસ્ત્રવૈદ્યના સહાયકની જગ્યા ખાલી હોવાની ખબર સાંભળતાં,–તે વૈદ્યકશાસ્ત્રનું કિંચિત પણ જ્ઞાન ધરાવતો નહતો છતાં પણ–તેણે તે જગ્યા મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. નોકરીમાં દાખલ થવાને માત્ર છ માસજ બાકી હતા, પરંતુ કોઇપણ વિઘ્નથી ડરી ન જતાં તેણે તેટલીજ મુદ્દતમાં માન સાથે વૈદ્યકની પરીક્ષા પસાર કરી. વૉલ્ટર સ્કૉટને આ છોકરો ખંતના ઉત્તમોત્તમ નમુનારૂપ લાગ્યો અને તેણે તેને વિદ્યાભ્યાસ ચાલૂ રાખવામાં સહાય કરી અને લીડને અંતે હિંદુસ્થાન તરફ પ્રયાણ કર્યું.

વેબ્સ્ટર ડાર્ટમૌથ કૉલેજમાં દાખલ થયો ત્યાર પછી પણ તે અતિ ગરીબ અવસ્થામાંજ હતો. તેના એક મિત્રે તેને બૂટને નરમ કરવાની રીત લખી જણાવી. આથી વેબ્સ્ટરે તેનાપર પત્ર લખી તેનો આભાર માન્યો અને ઉમેર્યું કે "પરંતુ મારાં બૂટને બીજી રીતની જરૂર છે, કારણકે તેઓ માત્ર પાણીનેજ નહિ પરંતુ વટાણા અને કાંકરાને પણ દાખલ થવા દેછે.' આમ છતાં પણ તે જગતના મહાનમાં મહાન પુરૂષો પૈકીનો એક થયો. સિડની સ્મિથે કહ્યું હતું કે "વેબ્સ્ટર એક જીવતું અસત્ય છે કારણકે તે જેવો મહાન જણાતો હતો તેવો મહાન પૃથ્વીપટપર કોઇ થઇ શકે નહિ." કાર્લાઇલે તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે "તેનું દર્શન માત્ર થતાંજ આખી દુનિયાની સામે પણ તેને ટેકો આપવાનું આપણને મન થઇ જાય છે."

'ભાગ્ય' જેવી લાગતી વસ્તુએ સ્ટિવન જિરાર્ડને આખી જીન્દગી સુધી સહાય કરી હતી. બીજાં માણસોને એમ લાગતું કે એ જે જે કાર્ય કરે છે તેમાં હમ્મેશાં એને સફલતાજ પ્રાપ્ત થાય છે. તે

ફિલાડેલ્ફિયામાં આવ્યો એ એક ભાગ્યશાળી અકસ્માત ગણાયો હતો. એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં ડેલાવર અખાતના મુખ આગળ ફ્રાન્સની પતાકા ફરકાવતું અને સંકટની સૂચના આપતું એક નાનું વહાણ દેખાયું. તરુણ જિરાર્ડ આ વહાણનો નાખુદો (કૅપ્ટન) હતો અને તે ન્યૂ ઑર્લિયન્સથી માલ ભરીને કૅનેડાના એક બંદર તરફ જતો હતો. એક અમેરિકન ટંડેલ તેને સંકટમાં પડેલો જોઈને સહાય કરવાને ગયો અને તેને જણાવ્યું કે અમેરિકામાં યુદ્ધ ચાલુ થયું છે, બ્રિટિશ વહાણો અમેરિકન કિનારાપર સઘળે ફેલાયેલાં છે અને તેઓ તમારા વહાણને પકડી લેશે, માટે અત્યારે તમારે બચવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે અને તે ફિલાડેલ્ફિયા જવાનો છે. જિરાર્ડ ત્યાં જવાનો માર્ગ જાણતો નહતો અને તેની પાસે દ્રવ્ય પણ નહતું. પેલા ટંડેલે તેને એક પૌંડ ઉછીનો આપ્યો, જે વડે તેણે એક ભોમિયાને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો. આ ભોમિયાએ પોતાના પૈસા અગાઉથીજ લઇ લીધા હતા.

એક બ્રિટિશ યુદ્ધનૌકાના પંજામાં સપડાતાં તે બચી ગયો અને આગળ ચાલ્યો. તેણે પોતાનું વહાણ અને માલ ફિલાડેલ્ફિયામાં વેચી નાખ્યાં અને તેમાંથી મળેલી મૂડીપર વેપાર કરવા લાગ્યો. તે એક પરદેશી હતો, અને અંગ્રેજી બોલી શકતો નહતો; વળી તે ઠીંગણો, જાડો, કદરૂપા ચહેરાનો અને કાણો હતો, આથી વેપારનો પ્રારંભ કરવો તેને માટે કઠિન થઇ પડ્યો હતો. પરંતુ તે હિમ્મત મૂકી દે એવો માણસ ન હતો. તેણે તેર વર્ષની વયથી 'કૅબિન બૉય' તરીકે પોતાના જીવનની શરૂઆત કરી હતી અને નવ વર્ષ સુધી બૉર્ડો અને ફ્રેન્ચ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ વચ્ચે જલપર્યટન કર્યું હતું. તેણે સમુદ્રમાં, પોતાની અવકાશની દરેક પળનો ઉપયોગ નૌકાશાસ્ત્રમાં પારંગત થવામાં કર્યો હતો.

આઠ વર્ષની વયે તેને પ્રથમજ જણાયું કે તેની એક આંખ

તદ્દન અંધ હતી. તેના પિતાએ તેનું જીવન નકામું ગણી કાઢી તેને માત્ર વાંચતાં લખતાં શીખવી અભ્યાસમાં આગળ વધવા દીધો નહિ, પરંતુ તેના નાના બંધુઓને પાઠશાળામાં મોકલ્યા. તે કાણો થયો હતો, તેના પિતાએ તેના તરફ બેદરકારી બતાવી હતી અને તેના બંધુઓ તેના કરતાં વધુ પ્રગતિ પામ્યા હતા તેથી તે અત્યંત ચીડાયો અને એ બનાવ તેને જીવનપર્યંત સાલ્યો.

જ્યારે ફિલાડેલ્ફીઆમાં તેણે પોતાનો વેપાર શરૂ કર્યો ત્યારે પૈસાને માટે તે કોઇપણ કાર્ય કરતાં અચકાતો હોય એમ લાગતું નહતું. તે સર્વ વસ્તુ ખરીદવા અને વેચવાનું કામ કરતો હતો. દારૂના વ્યાપારમાં તેને ઘણો નફો મળ્યો. પ્રત્યેક કાર્યમાં તેને સફલતા મળી. રાજ વિપ્લવ થયો ત્યારે તે ઑર્લિયન્સ અને સેન્ટ ડૉમિંગોમાં વેપાર કરતો હતો અને ૧૭૮૦માં તેણે પુનઃ તે નગરોમાં વેપાર શરૂ કર્યો. સેન્ટ ડૉમિંગો દ્વીપમાં જ્યારે મોટું હુલ્લડ થયું ત્યારે તેના એક બંદરમાં તેનાં બે વહાણ પડયાં હતાં. કેટલાક શ્રીમંત ખેડુતો પોતાનો કિંમતી માલ લઇને તેના વહાણમાં નાસી આવ્યા અને ત્યાં તે માલ સુરક્ષિત દશામાં રહેશે એમ ધારીને તેઓ વધુ માલ લેવાને પાછા પોતાના દેશમાં ગયા, જ્યાં તેઓ ઘાતકી સીદી લોકોના ભોગ થઇ પડવાથી પાછા ફર્યા નહિ અને જિરાર્ડ તે માલ ફિલાડેલ્ફિયામાં વેચવાથી દશ હજાર પૌંડનો ભાગ્યશાળી સ્વામી બન્યો.

ઉપર જણાવેલા બનાવોને લીધે પ્રત્યેક જણ, ખાસ કરીને તેના અદેખા વેપારી હરીફો, તેની સફળતાનું કારણ તેનું 'ભાગ્ય' છે એમ જણાવતા હતા. ખરેખર યોગ્ય સમયે યોગ્ય સ્થાનપર દૈવયોગે હાજર રહેવામાં તે ભાગ્યશાળી હતો; તોપણ ખરેખરી રીતે તો ચોકસી, નિયમ, બારીકી અને ઉદ્યોગનું પણ તે મૂર્તિમંત સ્વરૂપજ હતો. તે કોઇપણ કાર્ય દૈવપર છોડતો નહિ. તેની યોજનાઓ અને વ્યવ-

સ્થાઓ ગણિતશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે તથા અત્યંત સંભાળપૂર્વક અમલમાં મૂકવામાં આવતી હતી. પરદેશનાં બંદરોમાં પડેલાં પોતાનાં વહાણોના નાખુદાઓપર પત્ર લખીને તેમણે કયે માર્ગે આવવું તે જણાવતો અને વિસ્તારપૂર્વક સૂચનાઓ આપતો તથા કોઇપણ સંયોગોમાં તે તેમને પોતાની સૂચનાઓથી વિરુદ્ધ કામ કરવા દેતો નહિ. તેના આ પત્રો, ખરેખર અગમચેતી અને નિયમબદ્ધ યોજનાઓના આદર્શજ છે. તે કદિ કોઇપણ મહત્વનું કાર્ય અન્યની ઉપર છોડતો નહિ. તે પરમ સાવધાનતાપૂર્વક સૂચનાઓ આપતો અને તેનો જરાપણ અનાદર થવા દેતો નહિ. તે વારંવાર કહેતો કે મારા નાખુદાઓ મારી સૂચનાનો ભંગ કરીને એકવાર ભલે મને લાભ કરે; પરંતુ તેઓ બીજા નવ્વાણું દાખલામાં મને ગેરલાભજ કરશે. એકવાર તેણે જે બંદરમાંથી પનીર ખરીદવાની પોતાના એક નાખુદાને આજ્ઞા કરી હતી તે બંદરમાંથી નહિ ખરીદતાં બીજા બંદરમાંથી ખરીદીને વહાણમાં ભરીને તે પાછો ફર્યો. આથી જિરાર્ડ તેનાપર એટલો બધો ગુસ્સે થયો કે–તેના આ કાર્યથી તેને કેટલાક હજાર પાઉંડનો નફો થયો હતો છતાં પણ–તેણે તરતજ તે નાખુદાને બરતરફ કર્યો. આ માણસ ઘણાં વર્ષથી પ્રમાણિકપણે તેની નોકરી કરતો હતો અને તેની સૂચના વિરુદ્ધ કામ કરવામાં તેનો ઉદ્દેશ તો માત્ર પોતાના સ્વામીને પુષ્કળ પૈસા પેદા કરાવી આપવાનોજ હતો છતાંપણ આજ્ઞાના ઉલ્લંઘન માટે જિરાર્ડે તેને આ શિક્ષા કરી.

જિરાર્ડ એક ક્ષુદ્ર નાનાં ઘરમાં રહેતો હતો. આ ઘર તેના ઘણા નોકરોના ઘર કરતાં પણ હલકા પ્રકારનું હતું. તેણે એક ખૂબસુરત ચાકરડીની સાથે લગ્ન કર્યું, પરંતુ તે તેને માટે સર્વથા નાલાયક નિવડી અને અંતે એક દિવાનશાળામાં મરણ પામી.

જિરાર્ડનું એક પણ વહાણ ડૂબી ગયું નહોતું; અને ઇ. સ.

૧૮૧૨ ના યુદ્ધમાં જેમ બન્યું હતું તેમ જે ઘટનાથી બીજા ઘણા લોકો પાયમાલ થઇ ગયા હતા તેથી પણ તેનું દ્રવ્ય તો વૃદ્ધિંગતજ થયું હતું. ભાગ્ય તરીકે ખરેખર જે કાંઇ તેનામાં હતું તે બીજું કાંઇજ નહિ, પરંતુ તકને પકડી લેવાનું ઉત્તમ ડહાપણ અને ચપલતા તથા તે દ્વારા સૌથી વિશેષ લાભ પ્રાપ્ત કરવાની તેની મહાન્ કાળજીજ હતી.

ગણિતશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે જો તમે પાસા નાંખશો તો તમારો માગેલો અંક એકવાર આવશે તો ત્રીસવાર નહિ આવે; અને ઉપરાઉપરી ત્રણવાર આવશે તો સો વાર નહિ આવે. તો હવે ભાગ્ય શું છે ? શું એ પ્રકૃતિ દેવીની યુક્તિ છે ? શું કોઇપણ પંડિતે ભાગ્યની વ્યાખ્યા કરી છે ? શું કોઇપણ તત્ત્વવેત્તાએ તેનાં અંગેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે ? શું કોઇપણ રસાયનશાસ્ત્રીએ તેનાં દ્રવ્યોનું પૃથક્કરણ કર્યું છે ? શું ભાગ્ય એ કોઇ વિચિત્ર અવર્ણનીય દેવી છે કે જે માણસનાં સઘળાં કાર્યો કરે છે અને માણસોને તે માટે જવાબદાર થવા દેતી નથી ? જો એમ છે તો ભાગ્ય મૂર્ખાઓને ડહાપણની વાતો કરવાને શક્તિમાન શા માટે કરતું નથી અને અજ્ઞાન માણસોને તત્ત્વજ્ઞાનપર વ્યાખ્યાન આપવાને શક્તિમાન શામાટે બનાવતું નથી ?

જૉન વૅનામેકરની વિલક્ષણ કારકીર્દિની વાત જેમણે વાંચી હોય એવા ઘણા યુવકોએ તેમાંથી પોતાની ઉન્નતિ અને પ્રગતિને માટે ઘણું થોડું પ્રોત્સાહન અને મદદ મેળવી છે, કારણ કે તેઓ તેને સદ્ભાગ્ય, દૈવયોગ કે નશીબનું પરિણામ ગણે છે. તરુણો તેનું જીવન વાંચતા જાય છે તેમ મુખમાંથી બોલતા જાય છે કે " અહા ! એ કેવો ભાગ્યશાળી માણસ છે ! એને કેવો ઉત્તમ દાવ હાથ લાગી ગયો !" પરંતુ આપણે જ્યારે વૅનામેકરના જીવનનું સંભાળપૂર્વક પૃથક્કરણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને મહાન જીવનના પૃથક્કરણથી જે બોધ મળે છે તેજ બોધ તેમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે—અર્થાત્ આપણને એવો

બોધ મળે છે કે ઉત્તમ માતા, સારો બાંધો, પરિશ્રમ-મંદ મુરદાલ માણસોને મન સખ્ત ગણાય એવો પરિશ્રમ-કરવાનો સ્વભાવ, અજેય ઇચ્છાશક્તિ અને અડગ દૃઢ નિશ્ચયબળ, શક્તિઓને વિખરાવા ન દે એવી એકાગ્રતા, અટલ હિંમત, આત્મસંયમ, બારીકીથી કામ કરવાનો સ્વભાવ, દૃઢ પ્રમાણિકપણું, આનંદી સ્વભાવ, કાર્ય કરવામાં અમર્યાદ ઉત્સાહ, ઉચ્ચ ઉદ્દેશ, ઉમદા કાર્ય કરવાની વૃત્તિ,-આ સર્વ સફલતા પ્રાપ્ત કરાવી આપવામાં ઘણો ભાગ ભજવે છે.

યુવકોને એવું શિક્ષણ આપવું જોઇએ કે સંયોગોમાં પણ કાંઇક બળ છે ખરૂં; પગે ચાલનાર એક રંક માણસ માર્ગમાં દૈવયોગે કાંઇપણ વિઘ્ન નહિ આવવાથી પોતાના લક્ષ્યને સત્વર પ્રાપ્ત કરે છે; ત્યારે બીજો મોટર દોડાવનાર માણસ માર્ગમાં વિઘ્ન આવવાને લીધે સરત જીતી શકતો નથી. બીજી તરફ ઘણીવાર દ્રવ્યના જોરને લીધેજ અયોગ્ય માણસો ઉચ્ચ પદ્વિપર ગોઠવાઇ જાય છે; કુટુંબના પ્રભાવને લીધેજ ઘણીવાર વકીલને અસીલો, વૈદ્યને દરદીઓ અને સાધારણ વિદ્વાનને પણ અધ્યાપકની જગ્યા મળી શકે છે; પરંતુ અન્ય પક્ષે એ પદ્વિ, અસીલો, દરદીઓ, અધ્યાપકની જગ્યાઓ, વ્યવસ્થાપક અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની જગ્યાઓ કશીપણ ખરેખરી સફલતા પ્રાપ્ત કરાવી આપતાં નથી. તરુણ પુરૂષોના મનપર આ શિક્ષણ ખાસ કરીને ઠસાવવું જોઇએ કે લાંબાકાળે પણ **ઉત્તમોત્તમ પુરુષને ઉત્તમોત્તમ સ્થાન અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.** અને લાયક તથા આગ્રહી માણસને સફલતા પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતીજ નથી.

વેબ્સ્ટરના શબ્દકોષમાંથી ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો અવ્યવસ્થિત રીતે લઇ તેમને જેમ તેમ ગોઠવી દેવાથી 'પૅરૅડાઇઝ લૉસ્ટ' (નામનું કાવ્ય) રચાવાનો જેટલો સંભવ છે, પ્રાય: તેટલોજ સંભવ પ્રમાદી અને

અશક્ત માણસને ખરી સફલતા અને ઉચ્ચ પદ્ધિ મળવાનો છે. જે માણસો પોતાની બાંય ચઢાવીને ઉદ્યોગ કરે છે; જે માણસો અરોચક, કંટાળા ભરેલું વેતરૂં કરતાં ડરતા નથી; જે માણસો દ્રઢ અને સશક્ત હોય છે; જેઓ હલકું અને શ્રમભરેલું કાર્ય કરતાં પાછા હઠતા નથી તેમને પૈસા આવી મળે છેજ.'

યુવકોને એવું શિક્ષણ આપવું જોઇએ કે, જે માણસ બહાદૂરીથી ભાગ્યને જીતી લે છે તેજ માત્ર મહાન છે અને ઉદ્યોગ એજ સદ્-ભાગ્યની માતા છે. આપણે જેને ભાગ્ય, ભાગ્ય, કહ્યા કરીએ છીએ તે તો દશમાંથી નવવાર, માત્ર પ્રમાદી, આળસુ, ઉદ્દેશરહિત અને કાળજી વગરના માણસોનું બહાનુંજ હોય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ તો એજ છે કે જે માણસ પોતાને માટે યોગ્ય તકની તપાસ કરતો રહેતો નથી અને તેવી તક જણાતાં તેને પકડી લેતો નથી તેજ માણસને નિષ્ફ-લતા પ્રાપ્ત થાય છે. તક, શરમાળ અને ઉતાવળી ચાલવાળી હોવાથી શિથિલ, નિરીક્ષણશક્તિ વિહીન, પ્રમાદી અને કાળજી વિનાનો માણસ તેને પકડી શકે તે પૂર્વેજ ચાલી જાય છે.

"મૂર્ખાઓ ગાફેલ બની માત્ર નિષ્ક્રીય ઇચ્છામાંજ સડયા કરે છે અને નિશ્ચય તથા બુદ્ધિ ધરાવનાર માણસ ઉન્નતિનો માર્ગ શોધી કાઢે છે."

કોઇએ ઠીક કહ્યું છે કે "દ્રઢ ઇચ્છા, ચપલતા અને પરિશ્રમ કરવાની શક્તિ માટે જે માણસની કીર્તિ પ્રસરી હોય તે કીર્તિ તેને માટે અમૂલ્ય મિલ્કતની ગરજ સારે છે. તે ઘણીવાર શત્રુઓને દબાવી દે છે અને તેનાં કાર્યોની સામેના વિરોધને ઉગતોજ ડામી દે છે. આ વિરોધ અશક્ત માણસોને ઘણું નુકસાન કરે છે.

ઇમર્સન કહે છે કે "એરિક ગ્રીન્લૅન્ડથી નીકળે તે સમયે તેનું આરોગ્ય દ્રઢ હોય, તેણે સારી પેઠે નિદ્રા લીધી હોય, તેની સ્થિતિ

ઉત્તમ હોય અને તેની વય ત્રીશ વર્ષની હોય તો તે પશ્ચિમ તરફ પોતાનાં વહાણુ હંકારશે અને ન્યૂફાઉન્ડલૅંડમાં પહોંચશે; પરંતુ ઍરિકને બહાર કાઢો અને તેના કરતાં અધિક મજબૂત તથા અધિક હિમ્મતવાન માણસને તેના સ્થાનપર મૂકો એટલે તે વહાણો છસેં, એક હજાર, પંદરસેં માઇલની મુસાફરી કરશે અને લૅબ્રૅડોર તથા ન્યૂ ઇંગ્લાંડમાં પહોંચશે. પરિણામોમાં દૈવયોગનું કાંઈ ફાવતું નથી." વિઘ્નો, માણસની આડાં પર્વતોની હારની પેઠે ઉભાં રહે છે, તેનો માર્ગ અટકાવે છે અને તેની પ્રગતિમાં પ્રતિબાધ કરે છે. જો તેનામાં શક્તિ હોય તોજ તે તેમને ઉલ્લંઘી શકે છે,–તેમની ઉપર નવો માર્ગ બનાવે છે અને તેમને ઉલ્લંઘી જાય છે. તેઓ તેને અટકાવી શકતાં નથી. તે મુશ્કેલીઓને શક્તિના રૂપમાં ફેરવી નાંખે છે અને ક્ષણિક નિષ્ફલતાને અંતિમ સફલતાપર ચઢવાનું પગથિયું બનાવે છે.

જેઓ માત્ર ક્ષુદ્ર સ્થિતિમાં રહી ગયા છે એવા કેટલા બધા માણસો મહાન્ થઇ શકયા હોત! કેટલા બધા માણસો પોતાનામાં શકિત હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ કર્યા વિના મરણ પામ્યા છે!

જે માણસોને મોટી ઉમ્મરે સમજ પડી તેમણે એકદમ નિશ્ચય કરીને કેવાં મહાન્ કાર્યો કર્યાં છે તે જાણીને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઇએ છીએ.

આર્કરાઇટ જ્યારે અંગ્રેજી શીખવા અને પોતાનું લેખન તથા જોડણી સુધારવા લાગ્યો ત્યારે તેની વય પચાશ વર્ષની હતી. બેન્જામિન ફ્રાંકિલને પચાશ વર્ષની વય થઇ ગયા પછીજ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. મિલ્ટન જ્યારે પોતાનું જગપ્રસિદ્ધ કાર્ય સમાપ્ત કરવા બેઠો ત્યારે તે અંધ હતો અને તેની વય પચાશ ઉપરની થઇ ગઈ હતી. સ્કૉટે પંચાવન વર્ષની વયે પોતાનું ભારે કરજ ચૂકવવાને માટે પોતાની લેખિની ગ્રહણ કરી હતી. મિચલ

ઍન્જેલો જ્યારે સિત્તેર ઉપરની ઉમરનો થઇ ગયો હતો અને દીર્ઘ-કાલથી પોતાની કલાના મહાનમાં મહાન્ વિજયો મેળવી ચૂકયો હતો ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે "હું તો હજુ અભ્યાસ કરૂં છું."

અગત્યતાની બાબતમાં બુદ્ધિમત્તા સુદ્ધાં, ઇચ્છાશક્તિની પછીના નંબરે આવે છે. અનિશ્ચિત ચિત્તનો માણસ જીવનસંગ્રામમાં હમેશાં બાજુએ ધકેલાઈ જાય છે. દુર્બળ અને ચંચળ ચિત્તના માણસોજ પ્રતિકૂળ સંયોગો અને વિઘ્નોની આગળ અટકી જાય છે. વજ્ર સમાન દૃઢ ઇચ્છા, 'મને મહાન્ કાર્ય કરતાં કોઇપણ અટકાવી શકનાર નથી' એવો દૃઢ નિશ્ચય તથા ખંત અને શક્તિ ધરાવનાર માણસને સફ્લતા અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જે કાર્ય આપણને પસંદ હોય તેને માટે કદાચ આપણને વખત નહિ મળે, પરંતુ જે કાર્ય કરવાની આપણે તીવ્ર ઇચ્છા કરીએ અને આપણા સઘળા બળથી પ્રયાસ કરીએ તે કાર્યને સંપૂર્ણતાએ નહિ તો સંપૂર્ણતાની નિકટ તો અવશ્ય પહોંચાડી શકીએજ. ક્ષુધા પત્થરની દિવાલને પણ તોડી નાખે છે. સંપૂર્ણ આવશ્યકતા એની મેળેજ માર્ગ શોધી કહાડશે અથવા તેને બનાવશે.

સફ્લતા એ શરીર અને મનનું એક મહાન્ ઔષધ છે. ડૉ. જૉન્સન જણાવે છે કે "નિશ્ચય અને સફ્લતા એ દરેક એક બીજાને ઉત્પન્ન કરે છે."

સર જેમ્સ મૅકિન્ટોશ, કૉલરિજ, લા હાર્પે અને બીજા ઘણા માણસોએ પોતાની પ્રતિભાથી જગતને આંજી નાખ્યું હતું. જેમણે પોતે હાથ ધરેલાં કામોનો કિંચિત્ ભાગ પણ સિદ્ધ કર્યો નથી; જેઓ હમેશાં અદ્ભુત કાર્યો કરશે એવી આશા લોકોના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરતા હતા, પરંતુ જેમણે પોતાની શક્તિઓના પ્રમાણમાં કાંઇપણ કાર્ય કર્યું નથી; તેમનામાં ઇચ્છાશક્તિનોજ અભાવ હતો. ઇચ્છાશક્તિ ધરાવનાર સાધારણ માણસ, ઇચ્છાશક્તિ વિનાના

તેનાથી દશગણું બુદ્ધિબળ ધરાવનારા માણસ કરતાં પણ વિશેષ કાર્ય કરે છે. બોલોગ્નાવાળા મહાન્ ભાષાશાસ્ત્રીએ, સિંહ જેમ ગોધાઓને હરાવી નાખે છે તેમ, એક પછી એક સો ભાષાઓપર સંપૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો હતો.

માણસના જીવન સાફલ્યમાં અને તેના સુખમાં પણ ઇચ્છાશક્તિ કેવો મહાન્ ભાગ ભજવે છે તે તરુણ પુરુષોને શબ્દદ્વારા દર્શાવવું સર્વથા અશક્ય છે. ઇચ્છાશક્તિ કેવાં મહાન્ કાર્યો કરી શકે છે તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. જે માણસ દ્રઢ ઇચ્છા ધારણ કરી શકતો હોય તેને માટે ભાગ્યેજ કોઈ કાર્ય અશક્ય હોય છે.

જે તરૂણ સ્ત્રીને એકાએક ભાન થાય છે કે તેનો દેખાવ સાદો અને અનાકર્ષક છે, તેના સંબંધમાં આપણે તે વાત ખોટી પડેલી ઘણીવાર જોઈએ છીએ! એવી સ્ત્રી પોતાની પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિ અને અવિશ્રાંત ઉદ્યોગથી અપ્રસિદ્ધાવસ્થા અને સાધારણતામાંથી મુક્ત થવાનો નિશ્ચય કરીને પોતાની બાહ્ય ખામીઓનો બદલો વાળી નાખે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ એવી તો પ્રસિદ્ધિ અને મહત્તા પ્રાપ્ત કરે છે કે જે મહત્તા માત્ર શારીરિક સૌંદર્યથી તેને કદિ પણ પ્રાપ્ત થઇ શકત નહિ. ચાર્લો્ કુશમૅનમાં શરીર અથવા ચ્હેરાનું સૌન્દર્ય નહિ હોવા છતાં પણ તે તેના ધંધાના શિખરપર આરૂઢ થઇ હતી. કેટલા બધા તરુણ પુરુષોએ શારીરિક કુરૂપતા અથવા માનસિક ખામીથી ખિન્ન થઇને આગ્રહપૂર્વક દ્રઢ ઇચ્છા ધારણ કરીને સાધારણ સ્થિતિમાંથી આગળ વધી પોતાની ઘૃણા કરનાર લોકો કરતાં પોતાને ઉચ્ચ સ્થાનપર મૂકી દીધા છે!

ઇતિહાસ એવાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ઉદાહરણથી ભરપુર છે કે જેમણે વજ્ર સમાન દૃઢ ઇચ્છા ધારણ કરીને અપમાન, ગરીબાઈ અને દુર્ભાગ્યમાંથી પોતાની જાતને મુક્ત કરી છે. લોકો અમને હલકા ગણે છે;

બીજાઓ જે કાર્ય કરે છે તે કાર્ય કરવાને અમને અશક્ત ગણે છે; એવું ભાન થવાથી અને શાળામાં મૂર્ખ ગણાવાને લીધે લાગણી ઉશ્કેરાઇ આવવાથી ઘણા તરુણોએ ઉન્નત થવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને તેમનો ઉપહાસ કરનાર માણસો કરતાં અતિ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ન્યૂટન, ઍડમ, ક્લાર્ક, શૅરિડન, વેલિંગ્ટન, ગોલ્ડસ્મિથ, ડૉ૦ ચાર્મર્સ, ડિઝરાયલી અને બીજા સેંકડો માણસો આ બીનાનાં જ્વલંત ઉદાહરણ છે. "તમે જેવા થવાની ઇચ્છા ધરાવો છો તેવા તમે થાઓ છો; કારણકે માનવઇચ્છાનું બળ પરમાત્માની ઇચ્છા સાથે એવી રીતે જોડાયેલું હોય છે કે સાચા ઇરાદા અને ગંભીરતાપૂર્વક આપણે જેવા બનવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ તેવા આપણે અવશ્ય બનીએજ છીએ." આ વાત જો કે અક્ષરસઃ સત્ય નથી, તોપણ તેમાં ઘણું સત્ય રહેલું છે.

મિરાબો કે જે અશક્યતાઓને છૂંદી નાખે છે; નેપોલિયન કે જે તકને માટે રાહ જોતો નથી, પરંતુ તેમને ઉત્પન્ન કરે છે; ગ્રાંટ કે જે માત્ર શત્રુઓને બીન શરતે તાબે કરવાનીજ વાત જાણે છે; તેમના જેવા માણસો પૃથ્વીના પડપરના બનાવોમાં ફેરફાર કરી શકે છે. "આપણે જે ઉત્પન્ન કરીએ છીએ તેજ માત્ર આપણી મિલ્કત છે અને પ્રત્યેક **સદ્દવસ્તુને પ્રકૃતિએ આપણા વજ્રમય હાથમા આપી મૂકેલીજ છે."** તમારા તે વજ્રમય છતાં નિરૂપયોગી હાલતમાં પડી રહેલા હાથને ઉપયોગમાં લાવો અને ઇચ્છિત સદ્દવસ્તુના ભોક્તા બનો.

હેન્રી બલ્વરને સખત ખાંસી–ઉધરસ–થઇ હતી અને તે જરા પણ મોટેથી ભાગ્યેજ બોલી શકતો હતો, તોપણ તેણે તેની શી દરકાર કરી હતી? આવું દુઃખ હોવા છતાં પણ તેણે "આઇરિશ ચર્ચ" વિષેનું પોતાનું અમર ભાષણ કર્યું હતું.

એક નિષ્ફળ થયેલા સેનાપતિએ સીકંદરને કહ્યું: "હું આ કાર્ય કરી શકતો નથી; એ તો અશક્ય છે." આ શબ્દો સાંભળી તે

વિજેતા મેસિડોનિયન બોલ્યો: "દૂર થા! જે માણસ પ્રયત્ન કરે છે તેને માટે કોઈપણ કાર્ય અશક્ય નથી."

જે માણસોએ પોતાનાં જીવનની શરૂઆત મોટી આશાઓ સાથે કરી હતી, પરંતુ પાછળથી જેઓ નિષ્ફળ થયા હતા તેમની નિષ્ફલતાનું કારણ સંક્ષેપમાં જણાવવાનું જો મને કોઇ કહે તો હું જરાપણ વિચાર કર્યા વિના કહી દઉં કે 'તેમનામાં ઇચ્છાશક્તિનો અભાવ હતો. તેઓ ઈચ્છા ધારણ કરી શકતા નહતા.' ઇચ્છા વિનાનો માણસ કેવો છે? તે વરાળ વિનાના એન્જીન જેવો છે; તે દૈવનું રમકડું જ છે; તે હમ્મેશાં આમથી તેમ અથડાયા કરે છે અને બીજા ઇચ્છાવાળા માણસોની દયાપરજ જીવે છે. ઈચ્છાશક્તિજ તરુણ પુરૂષની શક્તિઓની કસોટી છે. માણુસે દ્દઢ ઈચ્છા ધારણ કરીને હાથ ધરેલા કાર્યને અત્યંત મજબૂત રીતે વળગી રહેવું જોઇએ. આથી તેનું જીવન ઘણું સુધરશે. જુસ્સાવાળા, સ્વાર્થી અને લોભી, એવા અસંખ્ય માણસોથી ભરેલી આ દુનિયા કે જેમાંની દરેકે દરેક વસ્તુ કાં તો બીજી વસ્તુને ધક્કો મારી રહી હોય છે કે કાં તો તે બીજી વસ્તુનો ધક્કો ખાયા કરતી હોય છે, તેમાં ઇચ્છા વિનાના અને મનપર કાબુ વિનાના તરુણ માણસને માટે પ્રગતિ કરવાની તક ક્યાંથીજ હોઇ શકે? નેપોલિયન કહે છે કે "**દ્દઢ નિશ્ચય એજ સાચામાં સાચું ડહાપણ છે.**" પરંતુ ધોરણ વિનાની એકલીજ દ્દઢ ઈચ્છા તો માત્ર એકાદ નેપોલિયનનેજ ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે ચારિત્ર્યયુક્ત ઇચ્છા તો એકાદ વેલિંગ્ટન, ગ્રાંટ કે ગાંધીને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેને દુરાકાંક્ષા અથવા લોભનો સ્પર્શ પણ થવા દેતી નથી.

"અવિભક્ત ઇચ્છાજ જગતનાં અન્ય તત્ત્વોને મદદ આપવાની ફરજ પાડે છે અને છૂટી છવાઈ હવામાંથી મનુષ્યને આહ્લાદ આપે એવું સંગીત ખેંચી કાઢે છે."

પ્રકરણ ૪ થું—મુશ્કેલીઓમાંથી વિજયપ્રાપ્તિ.

"જે વિજયો સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય છે તે સસ્તા હોય છે; સખ્ત લડતને પરિણામે જે પ્રાપ્ત થાય છે તેજ માત્ર પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે"

—બીચર.

"મુશ્કેલીઓની સામે બાથ ભીડવાની ઇચ્છાશક્તિની પ્રબળ લડત કે જેને આપણે "પ્રયત્ન" કહીએ છીએ તે દ્વારાજ ઘણુંકરીને મનુષ્યની ઉન્નતિ થાય છે; અને ઘણીયે વાર અશક્ય જણાતાં કાર્યોને જ્યારે આપણે આમ સિદ્ધ થતાં જોઇએ છીએ ત્યારે આપણે આશ્ચર્યચકિત થઇએ છીએ."

—એપ્સ સાર્જન્ટ.

"પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાની ચીવટનો ઉત્તમ ગુણ સાથીઓ, પંથો કે મિલ્કતના ફેરફારો વચ્ચે પણ બદલાતો નથી અને હિંમત અથવા આશામાં કિંચિત માત્ર પણ ઘટાડો થવા દેતો નથી. વિરોધને થકવી નાંખીને પોતાના લક્ષ્યસ્થાને પહોંચવાના સ્વભાવવાળા એ 'ચીવટ' ના ગુણ સિવાય પ્રબળ મનઃશક્તિવાળા મનુષ્યમાં બીજું એક પણ સચોટ લક્ષણ હોય એમ હું માનતો નથી."

—ઇમર્સન.

"જે માણસ પોતાની સ્વતંત્રતા અને જીવનને નિત્ય પુનઃ પુનઃ જીતી લે છે તેજ માત્ર તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; એ વિચારને હું દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહ્યો છું અને વિવેકબુદ્ધિનો છેવટનો નિર્ણય પણ તેનેજ સત્ય તરીકે સિદ્ધ કરે છે."

—ગેટે.

" નાના મગજના માણુસોજ સંકટોથી શિથિલ બની તેને તાબે થઇ જાય છે, પરંતુ મહાન મગજ ધરાવનાર માણુસો તો તેમને દાબી દઇ તેમનાપર સવાર થાય છે. "
—વૉશિંગ્ટન ઇર્વિંગ.

ઇ. સ. ૧૮૦૬માં એક દિવસ, બારવર્ષના એક છોકરાએ સાઉથ એમ્બૉયના એક વીશીવાળાને કહ્યું: " મારી પાસે હમણાં ત્રણ જોડ ઘોડા છે અને તેમને હું સ્ટેટન દ્વિપમાં લઈ જવા માગું છું. જો તમે મને મારાં પ્રાણીઓ સાથે ત્યાં પહોંચવાને માટે ચોવીસ શિલિંગ ધીરશો તો હું તમને મારો એક ઘોડો આડમાં આપીશ અને જો હું અડતાલીશ કલાકમાં એ રકમ ન મોકલી આપું તો તે ઘોડો તમારો થયો."

તે વીશીવાળાને આ નવાઇ જેવી માગણીનું કારણ પૂછતાં જણાયું કે, તે છોકરાના પિતાએ સૅન્ડી હૂક આગળ રેતીમાં ખૂંચી ગયેલા એક વહાણમાંનો સામાન બહાર કાઢી તેને હોડીઓમાં ભરી ન્યૂયૉર્ક લઇ જવાનો કૉન્ટ્રૅક્ટ રાખ્યો હતો. વહાણમાંથી માલ બહાર કાઢી રેતાળ કિનારાપર થઇને હોડીઓપર લઇ જવા માટે તે છોકરાને ત્રણ ગાડાં, છ ઘોડા અને ત્રણ માણસો સહિત મોકલવામાં આવ્યો હતો. કામ પૂરૂં કરીને તે પાછો ફર્યો ત્યારે તેની પાસે કેટલીક શિલિંગ રહી હતી; પરંતુ સાઉથ એમ્બૉય પહોંચ્યો ત્યારે તેના ગજવામાં પાઇ પણ રહી નહતી.

તે વીશીવાળાએ એ છોકરાની પ્રમાણિકતાસૂચક ચળકતી આંખો જોઇને કહ્યું: " ભલે, હું તેમ કરવાને ખુશી છું. " અને તે પછી થોડાજ સમયમાં તે છોકરો પૈસા આપીને પોતાનો ઘોડો છોડવી ગયો હતો.

આ છોકરાને દરિયાઇ જીવન ગાળવાની અતિ પ્રબલ હોંશ હતી તથા તેણે ઇ. સ. ૧૮૧૦ ના મે માસની પહેલી તારીખે પોતાને તે કાર્યમાં ઉપયોગી થઇ પડે તેવી એક હોડી ખરીદવાને પોતાની

મા પાસે વીસ પૌંડ માગ્યા. તેની માએ તેને કહ્યું: "બેટા, આવતી સત્તાવીશમી તારીખે તો તું સોળ વર્ષનો થઈશ. જો તેટલા વખતમાં તું આપણા આઠ એકરનાં ખેતરને ચાસી, કરબી, તેમાં વાવેતર કરી નાખીશ તો હું તને ખુશીથી એટલા પૈસા આપીશ. તે ખેતર અણખેડાયેલું અને ટેકરાઉ હતુ છતાંપણ ઉપલું સર્વ કામ તે છોકરાએ વખતસર પૂરૂં કર્યું અને તે પણ ઘણીજ સારી રીતે. આ નાની સરખી પણ અતિશય ખંતીલી શરૂઆતેજ કૉર્નેલિયસ વૅન્ડરબિલ્ટની શ્રીમંતાઇનો પાયો નાખ્યો. ઘણીવાર તે આખી રાત કામ કર્યાં કરતો અને દિવસના વખતે તે કદિ પણ પોતાની જગ્યાએથી ગેરહાજર રહેતો નહિ. તેની આ ખંતને લીધે તેણે અલ્પ સમયમાંજ ન્યૂયૉર્કના બંદરમાં પોતાનો વેપાર સૌ કરતાં વધારી દીધો.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં બ્રિટિશ નૌકાઓ તરફથી ન્યૂયૉર્કપર હુમલો થવાની ભીતિ રહેતી હતી, ત્યારે કૉર્નેલિયસ સિવાય સઘળા ખલાસીઓએ લશ્કરી થાણુંઓપર ખોરાક ઇત્યાદિ વસ્તુઓ પહોંચાડવા માટે ઘણાજ ઓછે ભાવે માગણી કરી. વૅન્ડરબિલ્ટના પિતાએ તેને પૂછ્યું: "તું શા માટે માગણી કરતો નથી?" તરુણ વૅન્ડરબિલ્ટે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "એમ કરવું તદ્દન નકામું છે, કારણકે પેલા લોકો તો અર્ધા દરે જ કામ કરવાને તૈયાર થયા છે; અને એ ભાવે એ કાર્ય થંઇ શકે એમ મને લાગતું નથી." તેના પિતાએ કહ્યું: "પણ માગણી કરવામાં આપણું જાય છે શું?" આથી ફક્ત પોતાના પિતાને પ્રસન્ન કરવા માટેજ અને સફલતાની કાંઇપણ આશા વિનાજ વ્યાજબી ભાવે તેણે પણ માગણી કરી. છતાં તે પરિણામ સરખુંયે સાંભળવા ગયો નહિ. જ્યારે તેણે પોતાના સાથીઓને બ્હીલે મ્હોડે પાછા ફરતા જોયા ત્યારે તે એ ખાતાના અમલદારની ઑફિસે ગયો અને પૂછ્યું "કૉન્ટ્રૅક્ટ અપાઇ ગયો?" જવાબ

મળ્યોઃ "હા, સારૂં નક્કી થઇ ગયું છે; કૉર્નેલિયસ વૅન્ડરબિલ્ટ નામના માણસને કૅાન્ટ્રૅક્ટ આપવામાં આવ્યો છે!" જાણે વજ્રપાત થયો હોય તેમ વૅન્ડરબિલ્ટને આશ્ચર્યચકિત થયેલો જોઇ તે અમલદાર બોલ્યોઃ "શું? તે માણસ તમે પોતેજ કે?" તેણે જવાબ આપ્યોઃ "હા જી, મારૂંજ નામ કૉર્નેલિયસ વૅન્ડરબિલ્ટ છે." તે અમલદારે પૂછ્યુંઃ "ઠીક, પણ, કૅાન્ટ્રેક્ટ ખાસ તમનેજ શામાટે આપવામાં આવ્યો છે તે તમે જાણો છો કે?" તેણે કહ્યુંઃ "ના." અમલદારે કહ્યુંઃ "કારણકે અમે તે કામને સંપૂર્ણ રીતે પાર પડેલું જોવા ઇચ્છીએ છીએ; અને અમને ખાત્રી છે કે તમેજ તે કરી શકશો." આ પ્રમાણે ચારિત્ર્યજ સામા માણસમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે.

ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં ન્યૂયૉર્ક ગોદીના સૌથી સરસ બે ત્રણ વહાણોનો તે માલિક હતો અને તેની પાસે બે હજાર પૌંડની મૂડી હતી. સઢથી ચાલતાં આ વહાણોને આગબોટો અલ્પ સમયમાં પાછળ પાડી દેશે એમ લાગવાથી તે પોતાની આ બહોળી કમાણીવાળો સુંદર ધંધો છોડી દઇને વાર્ષિક બસો પૌંડના પગારે એક આગબોટનો કપ્તાન બન્યો. બાર વર્ષ પર્યંત તેણે ન્યૂયોર્ક નગર અને ન્યૂજર્સીના ન્યૂબ્રન્સિવક નગર વચ્ચે મુસાફરી કરનારાં વહાણમાં નોકરી કરી. ઈ. સ. ૧૮૨૯ માં તેણે એક આગબોટ ખરીદી અને ફરીથી સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. પણ તેના સામે હરીફાઇ એટલી બધી હતી કે તે અત્યંત સંકટમાં આવી પડયો અને તેની પાસે ફૂટી બદામ પણ રહી નહિ. આમ છતાં તેની અડગ ખંતને લીધે થોડાજ વખતમાં નસીબનું ચક્કર ફર્યું અને તેની આબાદી એટલી ઝડપથી વધવા માંડી

અલ્પ સમયમાંજ તે એકસો સ્ટીમ બોટનો માલિક બન્યો. આ ઉપરાંત તે આગગાડીની સડકો વધારવાના વેપારમાં પણ સવેળા જોડાઈ ગયો અને થોડાજ વખતમાં કૉર્નેલિયસ આખા અમેરિકામાં

સૌથી પૈસાદાર માણસ ગણાવા લાગ્યો.

બાર્નમે પોતાનું વ્યાપારી જીવન ઉઘાડે પગે શરૂ કર્યું હતું. ૫ંદર વર્ષની વયે જ્યારે તેનો પિતા ગુજરી ગયો ત્યારે તેની ઉત્તરક્રિયા વખતે પહેરવાનાં બુટ પણ તેને ઉધાર લાવવાં પડયાં હતાં. મુશ્કેલીઓની વચમાં પણ વિજય કેમ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું તે એક જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે. કોઇપણ વિઘ્નથી તે દબાઇ ગયો નહિ; કોઇપણ મુશ્કેલીથી તે ડરી ગયો નહિ; ગમે તેની હરીફાઇથી પણ તે નાસિપાસ થયો નહિ; કોઇપણ પ્રતિબાધ તેને અનુલ્લંઘનીય લાગ્યો નહિ. પચાશ વર્ષની વયે પાયમાલ થયેલા—અરે! ખરાબખસ્ત થઇ ગયેલા મનુષ્યનો ખ્યાલ તો કરો! આ ઉમ્મરે તે કરજના બોજામાં દટાયલો હતો. છતાં પણ નિશ્ચલ હૃદય, અજીત આગ્રહ અને અડગ ખંતથી, પોતાની પાયમાલી થઇ તેજ દિવસથી તે નિષ્ફલતામાંથી સફલતાને ખેંચી કાઢવાને માટે માથું ઉચકીને પુનઃ ઉન્નત થવા લાગ્યો.

જે. પી. કયુરાનને તેના એક મિત્રે કહ્યું: "વકતૃત્વશક્તિ તમને જન્મથીજ પ્રાપ્ત થઇ હોય એમ લાગે છે." તે વક્તાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "ના જી, ખચિતજ નહિ; વસ્તુતઃ મારા જન્મ પછી ત્રેવીશ વર્ષે તે કળાનો મારામાં ઉદ્ભવ થયો." પછી એક વકતૃત્વોત્તેજક મંડળી આગળ ભાષણ કરવાના પોતાના પ્રથમ પ્રયાસનું વર્ણન કરતાં તેણે જણાવ્યું કે, "હું ઉભો થયો—મારાં અંગે અંગ કંપતાં હતાં; પરંતુ આ સ્થિતિમાં હું માત્ર ટુલિનું અનુકરણજ કરતો હતો એમ મને લાગવાથી મને હિમ્મત આવી અને મહા મહેનતે હું "પ્રમુખ મહાશય—" એટલા શબ્દો બોલી શક્યો. એટલામાં તો આશ્ચર્ય અને ગભરાટ સામે મેં જોયું કે દરેક શ્રોતા મારા સામે એકીટસે જોઇ રહ્યા હતો. જો કે તે ઓરડામાં હાજર તો ફક્ત છ કે સાત જણજ હતા—અને એથી વધારે તેમાં સમાઇ શકે તેમ પણ નહતું—છતાં

પણ હું ગભરામણુમાં પડેલો હોવાથી મને તો એમજ લાગ્યું કે આખી સૃષ્ટિનું મધ્યબિન્દુ અત્યારે હુંજ છું અને કરોડો લોકો ઉંચે શ્વાસે મારા તરફ આતુર નયને જોઇ રહ્યા છે! મારા મિત્રો બોલી ઉઠયાઃ 'ભાઇનું વ્યાખ્યાન સાંભળો;' પણ સાંભળવાનું તો કાંઇ હતુંજ નહિ." તે દિવસથી લોકો તેને "મૂંગો વક્તા" એ ઉપનામથી બોલાવવા લાગ્યા. અને નીચેનો બનાવ બન્યો ત્યાં સુધી તો તે એ ઉપનામનેજ લાયક હતો. એક દહાડો તેણે એક વક્તાને મ્હોડેથી આડી અવળી ગપસપ જેવું મૂર્ખાઇ ભરેલું ભાષણ સાંભળ્યું. વળી તે વક્તાએ ઉપહાસ અને તિરસ્કારપૂર્વક જણાવ્યું કે "'મુંગા વક્તા' માં વ્યાખ્યાન આપવાની અદ્દભુત શક્તિ છે એ વિષે મને લેશ પણ શંકા નથી; પરંતુ હું એમને ભલામણ કરૂં છું કે ભવિષ્યમાં તે પોતાની વક્તૃત્વશક્તિ "મૌન્ય" કરતાં કોઈ બીજી વધારે લોકપ્રિય પદ્ધતિથી આપણ સન્મુખ પ્રકટ કરે તો વધારે સારૂં." આ શબ્દો વીંછીના ડંખની માફક કયુરાનના અંતઃકરણમાં વેદના કરવા લાગ્યા. તેણે ઉભા થઇને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાંજ તે માણસને ખૂબ છટાદાર રીતે થોડાક શબ્દો સંભળાવી દઇને પોતાની મગજશક્તિ દર્શાવી આપી. આ સફ-લતાથી ઉત્તેજિત થઇને તેણે એ પછી એક પ્રચંડ વક્તા થવાનો ભગી-રથ પ્રયત્ન આરંભ્યો. દરરોજ પોતાને મનગમતા ફકરા ધીમેથી પણ સ્પષ્ટ રીતે વાંચીને તેણે પોતાની બોલતાં અચકવાની ટેવ સુધારી. આ પછી જ્યાં જ્યાં પ્રસંગ મળતો ત્યાં ત્યાં તે બોલ્યા વિના રહેતોજ નહિ.

પોતાને માટે જે બાટલીમાં દૂધ લાવવામાં આવતું તેના બુચ તરીકે વાપરવામાં આવતા ગુંચળું વળી ગયેલા રદી કાગળના કકડા-ઓને સીધા કરીને તેનાપર બનિયને પોતાનું "પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ" નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. ગિફર્ડે જ્યારે એક મોચીને ત્યાં ઉમેદવાર હતો ત્યારે તેણે ચામડાના નાના નાના ટુકડાઓપર ગણિતશાસ્ત્ર

સંબંધી એક પુસ્તકની પહેલી નકલ લખી હતી; અને મહાન્ ખગોલવેત્તા રિટનહાઉસે પોતાના હળના હાથાપર ગ્રહણોની ગણત્રી કરી હતી.

એક ગરીબ આઇરિશ છોકરાનું શરીર શીતળાનાં ચાઠાંથી એવું તો બેડોળ થઇ ગયું હતું કે છોકરાઓ તેની મશ્કરી કરતા. એ છોકરો શેરીઓમાં ફરીને ગાનારાઓને માટે નાનાં નાનાં ગીતો લખીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. ઘણીવાર તે આખા દિવસમાં માત્ર ત્રણ કે ચાર પેન્સજ કમાઇ શકતો હતો. ખેડુતોને ઝુંપડે ઝુંપડે વાંસળી વગાડીને અને ગીત ગાઇને ભીખ માગતાં માગતાં તેણે આખા ફ્રાન્સ અને ઇટાલિમાં પ્રવાસ કર્યો. અઠ્ઠાવીશ વર્ષની વયે જ્યારે તે લંડન આવ્યો ત્યારે તેના ગજવામાં એક કોડી પણ રહી ન હતી. તે લંડન શહેરની એકસ લેઇનમાં ભિખારીઓના મહોલ્લામાં રહેવા લાગ્યો. આ ગરીબાઇમાં તેણે લંડનનાં પરાંઓમાં વૈદ્ય તરીકે પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો. સડી ગયેલા મખમલનો રદ્દી ડગલો તે પહેરતો. તે ડગલાની છાતી ઉપરના ડાબી તરફના ભાગમાં એક થીગડું હતું અને જ્યારે તે પોતાના દરદીઓને જોવા જતો ત્યારે આ થીગડું સંતાડવાને માટે પોતાની ત્રણ ખુણાવાળી ટોપી જાણે કે માનમાં પકડતો હોય તેમ ઘણી ચાલાકીથી પોતાની છાતી આગળ ધરી રાખતો. એક દરદીએ તેની આ માનમાં પકડાયેલી ટોપી દૂર કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેની સાથે તેણે જે વાગયુદ્ધ કર્યું હતુ તે વાંચીને આપણને ભારે રમુજ થાય છે. જેમ જેમ તે દરદી તેની તે ટોપી દૂર કરાવવાનો વિશેષ આગ્રહ કરતો તેમ તેમ તે વિશેષ દૃઢતાપૂર્વક તેને હૃદય સાથે દબાવી રાખતો. વળી ભૂખમરાને લીધે ઘણીવાર તેને પોતાનાં વસ્ત્રો પણ ગીરો મૂકવાં પડતાં. તેને પોતાનું લખેલું "વૉલ્ટેરનું જીવનચરિત્ર" માત્ર ચાર પૌંડની કિંમતે વેચી નાખવું પડયું હતું. ઘણીજ હાડમારી પછી તે પોતાનું

"યુરોપમાં સંસ્કારી શિક્ષણનો અભ્યુદય" [Polite Learning in Europe] નામક પુસ્તક છપાવવાની વ્યવસ્થા કરી શક્યો. ત્યાર પછી તેનો "પ્રવાસી" નામનો ગ્રંથ પ્રકટ થયો અને તેને લીધેજ ફ્લીટ સ્ટ્રીટના કાતરિયામાં રહેતો આ કંગાલ માણસ સુપ્રસિદ્ધ બની ગયો. તે જે સ્ત્રીના ઘરમાં ભાડુત તરીકે રહેતો હતો તેણે એક વાર ભાડું વસુલ કરવા માટે તેને પોલીસદ્વારા પકડાવ્યો, પરંતુ ડૉક્ટર જૉન્સન તેની મદદે આવ્યો. તેણે તેના ટેબલમાંથી "વિકાર ઑાફ વેઇકફીલ્ડ" નામક પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રત ખેંચી કાઢી અને તે સાઠ પૌંડની કિંમતે વેચાવી આપી. "ડિઝર્ટેડ વિલેજ" નામનું કાવ્ય પ્રથમ વાર લખ્યા પછી તે સુધારવામાં તેણે બે વર્ષ ગાળ્યાં. જો કે તેના "પૃથ્વી અને પ્રકૃતિનો ઇતિહાસ" [History of the Earth and the Animated Nature] નામક ગ્રંથના આઠસો પૌંડ ઉપજ્યા હતા; અને "શી સ્ટૂપ્સ ટુ કૉન્કર" વગેરે ગ્રંથોનો ભારે ઉઠાવ થતો હતો; છતાંપણ તે એટલો બધો—હદ બહાર—ઉદાર હતો કે તે ઉદારતાને તેનો એકદોષજ ગણી શકાય. તે ભોળીઓા પાદશાહ હતો અને હાથમાં પૈસો તો જાળવીજ શકતો નહતો. વારંવાર બીજા લોકો તેની પાસેથી પૈસા કઢાવી જતા હોવાથી તે સદા કરજમાંજ ડૂબેલો રહેતો. ભાગ્યની અકૃપા અને તેની પોતાની દુર્બલતા છતાં પણ તેણે સફલતા અને કીર્તિ સંપાદન કરી. દુનિયા કે જે હમેશાં ઘણી મોડીજ, માન અને મદદ આપવા આવે છે તેણે "વિકાર ઑાફ વેઇકફીલ્ડ"ના આ દુર્બલ, નમ્ર, આર્દ્ર હૃદયના લેખકને તેના મરણ પછી 'વેસ્ટમિનિસ્ટર ઍબિ'ના 'કવિઓના આશ્રમ'માં એક સ્મરણસ્તંભ અર્પણ કર્યો.

ગરીબ, કંઠમાળના રોગથી પીડાતા અને પ્રાયઃ અંધ બાલક સૅમ્યુઅલ જૉન્સનને તેની માતા સાજો કરાવવાના હેતુથી મહારાણી

અનના હાથનો સ્પર્શ કરાવવાને માટે લઇ ગઇ હતી. તે ઑક્સફર્ડમાં એક નોકર તરીકે દાખલ થયો હતો. વિદ્યાર્થીઓની નોંધપોથીમાંથી વ્યાખ્યાનોની નકલો ઉતારીને તે પોતાનો અભ્યાસ ચાલૂ રાખતો. તેના જોડામાં મોટાં મોટાં બાકાં પડયાં હતાં તેથી તેના પગ ઘણી જગ્યાએ ખુલ્લા દેખાતા. આ જોઇને બીજા વિદ્યાર્થીઓ તેની મજાક કરતા. એક વખત, કોઇક માણસ તેના બારણા આગળ નવા જોડાની એક જોડ મૂકી ગયો. પણ તે એટલો બધો આત્માભિમાની હતો કે કોઇની પણ મદદ ચાહતો નહિ. તેણે આ જોડા જોઇને ગુસ્સે થઇને બારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધા. તે એટલો બધો ગરીબ હતો કે પૈસાને અભાવે તેને કૉલેજ છોડી દેવાની ફરજ પડી અને છવ્વીશ વર્ષની વયે તેણે અડતાલીશ વર્ષની વૃદ્ધ વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું. તેણે પોતાની પત્નીના પૈસાવડે એક ખાનગી શાળા શરૂ કરી, પણ માત્ર ત્રણજ વિદ્યાર્થીઓ આવવાથી તે તરતજ બંધ કરવી પડી. ત્યાર પછી તે લંડન ગયો અને દરરોજ પાંચ પેન્સપર નિર્વાહ કરવા લાગ્યો. પોતાની સંકટમય સ્થિતિમાં તેણે એક કવિતા લખી. જેમાં નીચેની લીટી મોટા અક્ષરે પ્રકટ કરીઃ-" **ગરીબાઇનાં દુઃખોમાં દબાયલી મહાનતા ધીમે ધીમેજ ઉદયને પ્રાપ્ત થાય છે.** " આ લીટીએ પુષ્કળ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેર વર્ષ સુધી તેને લંડનમાં સખત હાડમારી સહન કરવી પડી. એકવાર તેને પચાશ શિલિંગના કરજ માટે પકડવામાં આવ્યો હતો. ચાલીશ વર્ષની વયે તેણે "માનવ ઇચ્છાનું મિથ્યાત્વ" [Vanity of Human wishes] નામક કાવ્ય પ્રકટ કર્યું જેમાં નીચેની કડી પણ હતીઃ-

" Then mark what ills the scholar's life assail;
Toil, envy, want, the patron and the jail. "

(વિદ્વાનનાં જીવનપર કેવાં કેવાં સંકટો આક્રમણ કરે છે તે

તો જુઓ; વૈતરૂં, ઈર્ષ્યા, તંગી, આશ્રયદાતાનો અભાવ અને છેવટે કારાગૃહનિવાસ એ પંડિતના ભાગ્યમાં લખેલાંજ હોય છે.)

જ્યારે તેને એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો કે "તમારી નિષ્ફળતાઓ તમે કેવીરીતે સહન કરો છો?" ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "એક થાંભલાની માફક; નિશ્ચલ–અડગ રીતે." તે હમેશાં અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કરતો હતો. માત્ર સાતજ દિવસ સ્હાંજે સ્હાંજે કામ કરીને તેણે "રાસેલાસ" નામની સુખની શોધ વિષેની એક નાની સુંદર વાર્તા લખી હતી અને તેના ઉપજેલા પૈસાથી તેણે પોતાની માતાની મરણોત્તરક્રિયા કરી હતી. જે શબ્દકોષે તેનું ઉજ્જવળ ભવિષ્ય ઘડ્યું તે તૈયાર કરવા માટે ફક્ત ૬ સહાયકની મદદ લઇને તેણે સાત વર્ષ સુધી મહેનત કરી. તે શબ્દકોષ પ્રકટ થયો ત્યારે પ્રત્યેક જણના મુખપર તેનું નામ રમી રહ્યું; અને જેમ હમેશાં બને છે તેમ જ્યારે તેને સહાયની જરાયે જરૂર નહતી ત્યારે પ્રત્યેક સ્થાનેથી તેને મદદ મળવા લાગી. મહાન વિશ્વવિદ્યાલયો તેને પોતાની પદવીઓનું દાન કરવાને દોડયાં અને મહારાજા જ્યૉર્જે તેને પોતાના મહેલમાં આમંત્રણ કર્યું.

લૉર્ડ મૅન્સફીલ્ડ અત્યંત રંક અવસ્થામાં ઘેંશ ખાઇને નિર્વાહ કરતો, પરંતુ પાછળથી પોતાના અવિશ્રાન્ત ઉદ્યોગથી તે શ્રીમંત અને મુખ્ય ન્યાયાધીશ બન્યો.

"લિપિન કૉટસ મૅગેઝિન" નામક ચોપાનિયાપર પ્રતિવર્ષે પાંચ હજાર લેખો આવતા, પરંતુ તેમાંના માત્ર બસોનોજ સ્વીકાર થતો હતો. હોમરને પોતાના 'ઇલિયડ' માટે અને ડૅન્ટેને પોતાના 'પૅરેડાઇઝ" માટે શું મહેનતાણું મળ્યું હશે? તમે શું ધારો છો? ખાવાને સુક્કો રોટલો અને મીઠું તથા લોકોની સીડીપર ચઢઉતર કરવાના ધક્કા ખાઇને જોડા ફાડવા સિવાય બીજું કશુંજ નહિ! વિજ્ઞાનમાં

પણ એમજ. જે માણુસે પ્રથમ દૂરબીન શોધી કહાડયું અને પહેલવહેલું આકાશનું નિરીક્ષણ કર્યું તેને બદલામાં કારાગૃહવાસ મળ્યો હતો! જે માણુસે પ્રથમ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર શોધી કહાડયું અને પૃથ્વી-પરના પદાર્થોનું પ્રથમ નિરીક્ષણ કર્યું તે એમ ને એમ ભૂખ્યેજ મરી ગયો! આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે સઘળાં સત્કાર્યો અને સદ્દવચનોનો લાભ લોકોને વિનામૂલ્યે મળે એવો ઇશ્વરનો હેતુ છે. શેકસપિયરનો "હૅમલેટ" પ્રાયઃ પાંચ પૌંડે વેચાયો હતો, પરંતુ તેના હસ્તાક્ષર એક હજાર પૌંડે વેચાયા છે!

આઇઝૅક ન્યૂટને જે દશવર્ષમાં પોતાની મહાનમાં મહાન્ શોધો કરી તે સમય દરમ્યાન રૉયલ સોસાયટિના સભ્ય તરીકેની ફીની અઠ-વાડિયાની બે શિલિંગ પણુ તે મહામુશીબતે ભરી શકતો. તેના કેટલાક મિત્રો તેને આ લવાજમ ભરવાની ફરજમાંથી મુક્ત કરાવવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ તેણે તેમને તે વિષે કંઇપણુ હિલચાલ કરવા દીધી નહિ.

ઇમર્સન પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં અમુક એક પુસ્તકનો બીજો ભાગ વાંચી શકયો નહતો, કારણુકે તેની વિધવા માતા "સર્ક્યુલેટિંગ લાયબ્રેરી" (ફરતાં પુસ્તકાલય)માંથી તે પુસ્તક મેળવવા માટે જોઇતા પસા આપવાની જોગવાઇ કરી શકતી નહતી. ઇમર્સનના જીવનચરિ-ત્રનો આ ભાગ જેટલો રસિક છે તેથી અધિક રસિક ભાગ બીજા કોઇના પણુ જીવનચરિત્રમાં પ્રાપ્ત થતો નથી.

લીનિયસ જ્યારે વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે તે એટલો બધો ગરીબ હતો કે તેને કાગળની ગડી વાળીને તે વતી પોતાના જોડાને થીગડી મારવી પડતી હતી; અને ઘણીવાર પોતાના મિત્રોની પાસેથી ભીખ માગીને પેટનો ખાડો પૂરવો પડતો.

સમ્રાટ નેપોલિયન જ્યારે 'કવા કૅાન્તિ'માં આવેલા એક કાત-રિયામાં રહેતો હતો ત્યારે તેને તાલ્મા પાસેથી એક લુઇ (ફ્રેન્ચ

સિક્કો) ઉછીનો લેવો પડયો હતો. આ વાત પાછળથી યાદ કરવાની કોણે તસ્દી લીધી હશે ?

ડેવિડ લિવિંગ્સ્ટનને દશ વર્ષની વયે ગ્લાસગોની પાસેના એક સુતરના કારખાનામાં મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેણે પોતાના પહેલા અઠવાડિયાના પગારમાંથી એક લૅટિન વ્યાકરણ ખરીદ્યું અને રાત્રિશાળામાં ઘણાં વર્ષો સુધી અભ્યાસ કર્યો. તેને પ્રાતઃકાળમાં છ વાગે કારખાનામાં હાજર થવાનું હતું; તોપણ જ્યાં સુધી તેની માતા તેને ધમકાવીને સુવરાવી ન દેતી ત્યાં સુધી મધ્યરાત્રિ પર્યંત બેઠો બેઠો તે અભ્યાસ કરતો. આ રીતે તેણે વર્જિલ અને હૉરેસનો પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો અને વનસ્પતિશાસ્ત્રનું પૂર્ણ અધ્યયન કરવા ઉપરાંત બીજું પણ પુષ્કળ વાંચ્યું. જ્ઞાન મેળવવાને માટે તેની આતુરતા અને પિપાસા એટલી તો તિવ્ર હતી કે કારખાનામાં કામ કરતી વખતે પણ પોતાની સન્મુખ, કાંતવાના રેંટિયાના સંચાપર તે પુસ્તક મૂકતો અને કારખાનાના સાંચાકામના કાન ફાડી નાખે એવા ગડગડાટ વચ્ચે પણ પાનાં ઉપર પાનાં વાંચ્યે જતો !

" રેમોલા " નામના પોતાના ગ્રંથ ઉપર અનેક વર્ષ સુધી જ્યૉર્જ ઇલિયટે જે સખત કામ કર્યું હતું તેના સંબંધમાં તે જણાવે છે કે, " મેં મ્હારી તરૂણાવસ્થામાં આ ગ્રંથનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને સમાપ્ત કર્યો. " ઇમર્સનના ચરિત્રકારો પૈકીનો એક, તેની ફરીફરીથી લખવાની, ફરીફરીથી તપાસીને સુધારવાની, સંસ્કરણ કરવાની અને નાપસંદ પડતો ભાગ કાઢી નાખવાની પદ્ધતિના સંબંધમાં જણાવે છે કે, " તે પોતાનાં સફરજનની પુનઃ પુનઃ ચુંટણી કરતો અને માત્ર વિરલમાં વિરલ અને ઉત્તમમાં ઉત્તમનેજ રાખતો. કાઢી નાખેલાં સફરજન ઘણાં સારામાં સારાં હોય અને બગીચાની ઉત્તમતા વિષે આશા આપતાં હોય તેની તે યત્કિંચિત પણ દરકાર

કરતો નહિ; અને તેમને તે જરાપણ દયા લાવ્યા વિના ફેંકી દેતો." કાર્લાઇલના ગ્રંથોએ વાસ્તવમાં તેના રક્તનું પ્રત્યેક બિન્દુ ચૂસી લીધું હતું. એક નજીવી બાબતની પણ ખાત્રી કરવાને માટે તે એટલો બધો પરિશ્રમ કરતો હતો કે જેના કલ્પના પણ આપણે કરી શકીએ નહિ. ડિડરૉટ વિષે નિબંધ લખ્યા પહેલાં તેણે એક દિવસનો એક, એ હિસાબે પચ્ચીશ ગ્રંથો વાંચ્યા હતા. તેણે એડવર્ડ ફિટ્ઝજિરાલ્ડને જણાવ્યું હતું કે "નેઝબિની લડાઇનો સ્થાનનિર્ણય કરવાને માટે હું તે યુદ્ધનો ગુચવાડાભરેલો ઇતિહાસ હમણાં વીસમી વખત વાંચું છું."

જૉન્સન કહે છે કે "મનુષ્યજાતિની જે જે કૃતિઓ આપણે આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાની દૃષ્ટિથી જોઇએ છીએ તે સર્વે સતત ખંતનાજ પરિણામ રૂપ છે. ખંતથીજ પાષાણના પિરામિડ બનાવી શકાયા છે અને નહેરો વડે દૂર દૂરના દેશોને સાંધી શકાયા છે. જો કોઇપણ માણસ કોદાળી અથવા ત્રીકમના નાના સરખા પહેલા ઘાની અસર સાથે તે કાર્યના ભવ્ય પરિણામની તુલના કરે તો તે આશ્ચર્યચકિત થઇ જશે. આ ક્ષુદ્ર ઘા એવી અજબ વસ્તુ છે કે જો ને મારવાનું સતત રીતે ચાલૂ રાખવામાં આવે તો કાળે કરીને મોટામાં મોટી મુસ્કેલીઓનું ઉલ્લંઘન થઇ જાય છે; અને આ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિના ક્ષુદ્ર અને નાજુક લાગતા બળવડે પર્વતોને સપાટ ભૂમિમાં મેળવી દેવામાં આવે છે તથા મહાસાગરોને કાબુમાં રાખી શકાય છે."

ઍરન બુર સાથેના દંદ્વ યુદ્ધમાં ગોળીથી વીંધાઇને મરી ગયેલા મહાન્ રાજનીતિજ્ઞ ઍલેક્ઝાન્ડર હૅમિલ્ટનના મરણ વિષે વ્યાખ્યાન કરવા માટે રેવરંડ એલિફાલેટ નૉટ નામનો ધર્મગુરૂ પ્રસિદ્ધ હતો. જોકે નૉટ કોઇક પ્રકારે બ્રાઉન વિશ્વવિદ્યાલયમાં પોતાની પદવી લેવામાં સફલ થયો હતો, પરંતુ તે ધર્માચાર્ય થયો ત્યાર પછી એક સમયે તે

એટલો બધો રંક હતો કે એક ઓવરકોટ ખરીદવાની પણ તે જોગવાઇ કરી શક્યો નહતો. તેનીપાસે એક ઘેટો હતો; તેનું ઊન તેની સ્ત્રીએ જાન્યુઆરી માસમાં કાતરી લીધું અને તેને પીંજી, કાંતી, વણીને એક ઓવરકોટ તેણે તૈયાર કરી આપ્યો.

મહાન પુરૂષોને કદિપણ 'તક' માટે બહુ રાહ જોવી પડતી નથી; તેઓ તેમને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી તેઓ અનુકૂળ સંયોગોની પણ રાહ જોતા નથી; પોતાની સન્મુખ જે કાંઇ હોય તેને તેઓ ગ્રહણ કરી લે છે અને તેનાપર કામ કરવા મંડી પડે છે; તેનો તેઓ ઉકેલ આણે છે અને છેવટે વિજય મેળવે છે. એકાદ ફ્રાંકલિનને માટે મોટી પ્રયોગશાળાની જરૂર પડતી નથી; તે તો એક સાધારણ પતંગવતી પણ આકાશમાંથી વિદ્યુતને નીચે આણી શકે છે. એકાદ વૉટ એક જૂની પીચકારીમાંથી "કન્ડેન્સિંગ સ્ટીમ એન્જીન" નો નમુનો બનાવી શકે છે. એકાદ ડૉ૦ બ્લેક ફક્ત એક પાણીનું વાસણ અને બે થર્મામિટર લઇનેજ ગુપ્ત ઉષ્ણતા શોધી કહાડે છે. ન્યુટન સરખો કોઇ વળી પાસાવાળા કાચ, દૂરબીન અને કાગળના પૂઠાના કકડા વડે પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરી રંગોનું મૂળ શોધી કહાડે છે. એકાદ હંફ્રી ડેવી રસોડાનાંજ વાસણોવડે પ્રયોગ કરી શકે છે; અને એકાદ ફેરાડે ચોપડી બાંધવાનો ધંધો કરતી વખત પોતાના અવકાશના સમયમાં જૂની બાટલીઓવતી વિદ્યુતના પ્રયોગો કરી શકે છે.

વિજ્ઞાન જ્યારે પારણામાં ઝુલતું હતું ત્યારે માર્ક્વિસ ઓફ વૂર્સ્ટર નામનો લંડનના ટાવરમાં કેદ કરવામાં આવેલો એક અંગ્રેજ ઉમરાવ કે જે, જગતને માટે કંઇપણ ઉપયોગી કાર્ય કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતો છતાં પણ પોતાનો સમય વૃથા ગુમાવી દેવાનું પસંદ કરતો ન હતો. તેણે વરાળના જોરથી ઉંચાનીચા થતા ગરમ પાણીના વાસણના ઢાંકણાપરથી સંખ્યાબંધ અવલોકન કર્યાં અને તે

સઘળાં પાછળથી પોતાના " શતશોધો " [Century of Inventions] નામક પુસ્તકમાં પ્રકટ કર્યાં. વરાળની શક્તિ ઉપર એક પ્રકારનો આ ઉપયોગી મૂળગ્રંથ હતો કે જેની સહાયથી ન્યુકોમેને એક વરાળયંત્ર બનાવ્યું અને પાછળથી વૉટે તેમાં સુધારો વધારો કરીને તેને સંપૂર્ણ બનાવ્યું. એકાદ ફરગ્યુસન સરખો કોઇ માણસ વળી જમીનપર ચત્તો સૂઇને, પોતાની અને આકાશની વચ્ચે, મણકાઓ પરોવેલી દોરી રાખીને તેની મદદથી આકાશમાંના ગ્રહોનો નકશો દોરી શકે છે.

મિલ્ટને પોતાનું " પૅરેડાઇઝ લૉસ્ટ " નામનું પુસ્તક પોતાની સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી, જીવનના પૂર બહાર અને રાજકીય સત્તાના સમયમાં લખ્યું ન હતું; પરંતુ જ્યારે તે અંધ, અશક્ત અને પ્રતિસ્પર્ધીઓના હાથે પરાજિત થઇને રાજકીય સત્તા વિહીન બની ગયો હતો ત્યારેજ તેણે તે પુસ્તક રચ્યું હતું.

સ્વ. તીલક મહારાજ સરખા કેદખાનામાં પણ ' ગીતા રહસ્ય ' અને 'આર્યોનું આદિ નિવાસ સ્થાન' જેવાં અસામાન્ય પુસ્તકો લખી શકે છે.

ઘણાખરા મહાન પુરૂષોને પોતાના વિજયને માટે કોઇપણ તૈયાર રાજમાર્ગ મળી શક્યો નથી; તેમને હમેશાં ઉદ્યોગ અને ખંતના સનાતન માર્ગેજ પ્રયાણ કરવું પડ્યું છે.

એલિહુ બી. વૉશબર્ન નામનો ખેડુતનો છોકરો માસિક બે પૌંડના પગારે શિક્ષકનું કામ કરતો હતો અને બાલ્યાવસ્થામાંજ તેને ગરીબાઇનો પૂર્ણ અનુભવ મળ્યો હતો. પાછળથી કૉન્ગ્રેસમાં તેણે સારી નામના પ્રાપ્ત કરી હતી અને તે " રાજકોષનો રખવાળ " કહેવાયો હતો. વળી રાજસભામાં લાંબા સમય સુધી " સભ્ય " તરીકે વિરાજ્યો હતો તેથી તે " રાજસભાના પિતા " તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો

હતો. તેણે સ્પીકર* તરીકે શુલર કૉલ્ફૅક્સને ત્રણવાર પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી હતી. પાછળથી પ્રેસિડેન્ટ પદને પામેલા ગ્રાન્ટને, વૉલન્ટીઅરોની એક પલટણના સેનાપતિ તરીકે નીમવાની, તેણેજ ભલામણ કરી હતી. ગ્રાન્ટ જ્યારે પ્રેસિડેન્ટ થયો ત્યારે તેણે તેને સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટની જગ્યા પર નિયુક્ત કર્યો અને પાછળથી તેને ફ્રાન્સમાં એલચી તરીકે મોકલ્યો. કૉમ્યુનની સત્તા દરમ્યાન જ્યારે લગભગ બધાજ વિદેશી રાજ્યોના એલચીઓ ગભરાઇને પલાયન કરી ગયા હતા ત્યારે પણ વૉશબર્ન પોતાના સ્થાને દૃઢ રહ્યો હતો. ગોળાઓ તેની ઑફિસની નિકટમાંજ ફૂટતા હતા અને તેની આસપાસ પણ પડયા હતા છતાં પણ-પૅરિસ જ્યારે આગના ભભૂકાઓમાં સપડાઇ ગયું ત્યારે પણ-તે તેને છોડીને ચાલ્યો ગયો ન હતો. થોડા સમય માટે તો સઘળા પરકીય દેશોનો પૅરીસનો એલચી તેજ હતો અને તેણે પ્રશિયાના એલચીનું કામ તો પ્રાયઃ એક વર્ષ સુધી કર્યું હતું. સમ્રાટ વિલિયમે તેને "ઑર્ડર ઑફ ધી રેડ ઇગલ" નું પદવીદાન કર્યું અને તેને એક બહુમૂલ્ય રત્નજડિત ચાંદ અર્પણ કર્યો.

એલિહુ બુરિટ નામનો ગરીબ છોકરો કે જેને લગભગ આખો દિવસ લુહારની કોડમાં કામ કરવું પડતું હતું તે કેવી રીતે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હશે? તેની પાસે ફક્ત એકજ પુસ્તક હતું અને તે પુસ્તકને તે પોતાની ટોપીમાં સાચવી રાખતો હતો. કોઇપણ પ્રકારની તક મળ્યા વિનાનો આ છોકરો, જતે દહાડે અમેરિકાનો એક અદ્ભુત પુરુષ બન્યો હતો.

ગારફીલ્ડ જ્યારે શિક્ષકનું કામ કરતો હતો ત્યારે અત્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં હતો. તેને જ્યારે પગાર મળતો ત્યારે તે પોતાનું એકનું એક આસ્માની જીર્ણ પાટલૂન ઉખેડીને તેમાં તે પૈસા સંતાડી

---

* રાજસભાનો એક હોદ્દો.

દઇ ફાટને ટાંકણી વતી સાંધી લેતો; અને જે સ્ત્રીના ઘરમાં તે ખાતો તે સ્ત્રી તેનાં કપડાં શીવી સાંધીને ઠીકઠાક કરે એટલા માટે તે રાત્રે કપડાં ઉતારીને બ્હેલો સુઈ જતો. તે સ્ત્રી તેને કહેતી હતી કે " જ્યારે તું યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની રાજ્યસભાનો સભ્ય બનીશ ત્યારે કોઇપણ એમ પૂછવાનું નથી કે જ્યારે તું શિક્ષકનું કામ કરતો હતો ત્યારે કેવાં કપડાં પહેરતો હતો ! "

મિચલ ઍન્જેલોએ જુદા જુદા ત્રણ ધંધાઓમાં અમર કીર્તિ સંપાદન કરી છે. તેની શિલ્પી તરીકેની કીર્તિ સેઇન્ટ પિટરના ગુંબજપર, તેની કોતરકામ કરનાર તરીકેની કીર્તિ " મોઝિઝ " નામના પુતળાંપર અને તેની ચિત્રકાર તરીકેની કીર્તિ અંતિમ ન્યાય " [Last Judgement] નામક ચિત્રપર આધાર રાખે છે. હાલમાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં તેનો જે પત્રવ્યવહાર સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી આપણને માલૂમ પડે છે કે જ્યારે તે પોપ બીજા જુલિયસનું ધાતુનું પ્રચંડ પૂતળું બનાવતો હતો ત્યારે તે એટલો બધો રંકાવસ્થામાં હતો કે તે પોતાના નાના ભાઇને બોલોનામાં પોતાની પાસે આવવા દઇ શકતો નહતો! એ વખતે તેની પાસે એકજ બિછાનું હતું અને તેમાં તે તથા તેના ત્રણે સહાયકો સૂઇ રહેતા હતા.

ઝોલાએ જ્યારે લેખક તરીકેનો ધંધો શરૂ કર્યો ત્યારે તેને કેવાં કેવાં સંકટો સહન કરવાં પડયાં હતાં તેનું વર્ણન કરતાં તે જણાવે છે કે " મારી કોથળીનું તળિયું હમેશાં ખાલીજ રહેતું. ઘણીવાર મારી પાસે એક પાઇ પણ રહેતી નહિ અને એક પાઈ કયાંથી પેદા કરવી તે પણ હું જાણતો નહતો. સાધારણરીતે હમેશાં હું પ્રાતઃકાળમાં ચાર વાગે ઉઠતો અને એક કાચા ઇંડાંનો નાસ્તો કર્યા પછી અભ્યાસ કરવા બેસતો. ગમે તેમ પણ તે સમય સારો હતો. બંદર-

પર ફરી આવ્યા પછી હું મારા કાતરિયામાં પ્રવેશ કરતો અને આનંદપૂર્વક ત્રણ સફરજનનું ભોજન કરીને કામપર બેસી જતો. હું લખતો અને લખવામાં મને સુખ મળતું. શિયાળામાં મને સગડીની સગવડ મળતી નહિ. લાકડાં ઘણાં મોંઘાં હતાં–માત્ર તહેવારને દિવસેજ હું લાકડાં ખરીદતો. મારી પાસે ત્રણ સુ* આપીને ખરીદેલી એક મીણબત્તી અને થોડીક બીડીઓ હતી. ત્રણ સુની મીણબત્તી! એનો જરા વિચાર તો કરો! એ મીણબત્તીની સહાયથી હું આખી રાત વાંચ વાંચ કરતો."

જેમ્સ બ્રૂકસ કે જે એક સમયે 'ન્યૂયૉર્ક ડેઇલિ એકસ્પ્રેસ'નો તંત્રી અને સ્વામી હતો અને જે પાછળથી એક મહાન કૉન્ગ્રેસમૅન થયો તેણે મેઇનના એક સ્ટોરમાં કારકુન તરીકે પોતાના જીવનની શરૂઆત કરી હતી. તે પાઠશાળામાં જવાને એટલો બધો આતુર હતો કે વૉટર્વિલમાં જવાને પોતાની પીઠપર પોતાની ટ્રંક લઇને તે નીકળ્યો હતો અને જ્યારે ગ્રૅજ્યુએટ બન્યો ત્યારે પણ તે એટલો બધો રંક –પણ ચપળ–હતો કે ઘેર જતી વખત તે પોતાની પીઠપર પોતાની ટ્રંક મૂકીને સ્ટેશન સુધી લઇ ગયો હતો.

જ્યારે એલિયાસ હૌ લંડનમાં પોતાનો પહેલો શીવવાનો સાંચો સંપૂર્ણ બનાવતો હતો ત્યારે તે તંગી અને દુઃખથી એટલો બધો પીડિત હતો કે તેને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવાને માટે વારંવાર પૈસા ઉછીના લેવા પડતા. તે વાલ ખરીદીને પોતાને હાથે રાંધતો. પોતાની પત્નીને અમેરિકા પાછી મોકલવાને માટે પણ તેને પૈસા ઉછીના લેવા પડયા હતા. તેનો પહેલો સાંચો પચાસ પૌંડની કિંમતનો હતો છતાં તેણે તે પાંચ પૌંડે વેચી માર્યો હતો અને સ્વદેશ પાછા ફરવા માટે ભાડાની જોગવાઇ કરવા તેને પોતાનું 'પેટંટ' ગીરો મૂકવું પડયું હતું.

---

* એક જાતનું હલકું નાણું.

આર્કરાઇટે એક હજામ તરીકે પોતાના જીવનની શરૂઆત કરી હતી, પરંતુ તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની કને પંદરલાખ પૌંડની પુંજી હતી! પ્રત્યેક મનુષ્યની નવીન વસ્તુઓ પ્રત્યે જગતના લોકો જેવી રીતે વર્તે છે તેવીજ રીતે તેઓ આર્કરાઇટની નવીન વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ વર્ત્યા. તેના પ્રત્યે અત્યંત વિરોધ દર્શાવ્યો, તેના માર્ગમાં સર્વ પ્રકારનાં વિઘ્નો નાખ્યાં; પરંતુ તેણે વિરોધની કિંચિત પણ દરકાર કરી નહિ અને અંતે તે આબરૂદાર અને શ્રીમંત બન્યો.

એવું કોઈ મહાન સત્ય અથવા સિદ્ધાંત ભાગ્યેજ હશે કે જેને સર્વમાન્ય થવા માટે પ્રતિબાધ, નિંદા અને જુલમની વચ્ચેથી પોતાનો માર્ગ કાઢવો પડયો ન હોય. હીન કહે છે કે જ્યાં જ્યાં એક મહાત્મા પોતાના વિચાર દર્શાવે છે તે સર્વ સ્થળે તેને સંકટો તો સહન કરવાંજ પડે છે.

મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનારી લગભગ બધી શોધોને સર્વમાન્ય થવા માટે અત્યંત પ્રગતિશાળી માણસોના વિરોધની સામે થઇને પોતાનો માર્ગ કાઢવો પડયો હતો.

સર ચાર્લ્સ નેપિયરે સુદ્ધાં, નૌકાખાતામાં વરાળશક્તિનો ઉપયોગ કરવા સામે પ્રબલ વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. તેણે આમની સભામાં જણાવ્યું હતું કે "મિસ્ટર સ્પીકર, જ્યારે અમે મહારાણીના નૌકાખાતાની નોકરીમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ અને યુદ્ધ અમારા મસ્તકપર ઝઝુમી રહેલું હોય છે ત્યારે અમે ટુકડેટુકડા થવાને, ગોળીથી વીંધાઇ જવાને અને ફુરચે ફુરચા થઇને ઉડી જવાને તૈયાર હોઇએ છીએ; પરંતુ મિસ્ટર સ્પીકર, અમે જીવતા મુંઝાઇ મરવાને તૈયાર નથી!" આ શબ્દો તેણે અત્યંત ભાર દઇને ઉચ્ચાર્યા હતા.

અઢારમી સદીની આખરમાં વિલિયમ મર્ડોકે જ્યારે જણાવ્યું કે "કોલસાની ગૅસ સારો પ્રકાશ આપી શકે અને તેને નળીઓ વાટે

મકાનોમાં લઈ જઇ શકાય." ત્યારે પાર્લામેન્ટના એક સભ્યે પૂછ્યું કે "દિવેટ વિના દીપક શી રીતે થઈ શકે, તેનો કોઇ ખુલાસો કરશે?' મહાન વૈજ્ઞાનિક હંફ્રી ડેવીએ પણ ઉપહાસ કરીને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે "શું તમે સેંટ પૉલના ગુંબજને ગૅસમાપક યંત્ર બનાવવા માગો છો?" સર વૉલ્ટર સ્કૉટે પણ લંડનને "ધુમાડા" (ગૅસ) થી પ્રકાશિત કરવાની આ કલ્પનાને હસી કાઢી હતી; પરંતુ અલ્પ સમયમાં તેણે પોતેજ પોતાના એબાટસફર્ડના મકાનમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને વૈજ્ઞાનિક ડેવીએ એજ ગૅસ વડે પ્રયોગ કરીને પોતાની એક મહાનમાં મહાન્ ફત્તેહ પ્રાપ્ત કરી હતી–અર્થાત્ તેણે "સેફ્ટી લૅમ્પ" ની શોધ કરી હતી.

મહાન્ ચિત્રકાર ટિટિયન, રંગ મેળવવાને માટે ફુલોને કચરી નાખતો અને ટાઇરૉલમાં આવેલા પોતાના પિતાના ઝુંપડાની સફેદ ભીંતોને ચીતરી મૂકતો, કે જે જોઇને ત્યાંના પર્વતવાસીઓ આશ્ચર્યચકિત થઇ જતા.

મિચલ ઍન્જેલો નામનો એક નાનો બાળક ઘડો, બરા, ડોલ, સ્ટૂલ, વગેરેનાં ચિત્રો કાઢતો હતો તે જોઇને એક વૃદ્ધ ચિત્રકાર બોલ્યો: "એક દિવસ આ છોકરો મને પરાજિત કરશે." તે ઉઘાડપગા છોકરાએ ખંત અને ઉદ્યોગથી અંતે પ્રત્યેક મુસ્કેલી સામે વિજય મેળવ્યો અને ચિત્રકારોનો શિરોમણિ બન્યો.

જેને કોઈપણ પ્રકારની તક મળતી નથી એવો એક છોકરો શું કરી શકે છે તેનું એક જ્વલંત દૃષ્ટાંત આપણને વિલિયમ. એચ. પ્રેસ્કૉટ પૂરૂં પાડે છે. તે જ્યારે પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે રમતમાં એક છોકરાએ તેના તરફ એક કઠણ બિસ્કીટ નાખ્યું તેથી તેની એક આંખ ફૂટી ગઇ. તે સમયે ભોજન કર્યા પછી બિસ્કીટ ફેંકી ગમ્મત મેળવવાનો રિવાજ છોકરાઓમાં ઘણો

પ્રચલિત હતો. આ રમતથી પ્રેસ્કૉટની એક આંખ સર્વથા અંધ બની ગઇ અને તેની અસર બીજીપર થતાં, તે પણ લગભગ નકામી બની ગઇ. પરંતુ તે છોકરામાં બુદ્ધિબળ અને નિશ્ચયબળ હતું અને તે અનુપયોગી જીવન ગાળવાનું પસંદ કરતો નહતો. તેણે એક મહાન ઇતિહાસવેત્તા બનવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાની સમગ્ર શક્તિઓ તે દિશામાં વાળી. બીજા માણસોની આંખોની સહાયથી તેણે દશ વર્ષ પર્યંત અભ્યાસ કર્યો અને પોતાના પ્રથમ ગ્રંથને માટે ચોક્કસ વિષય નિર્ણિત કર્યો. ત્યાર પછી તેણે બીજાં દશ વર્ષ જૂનાં દફતરો અને હસ્તલિખિત ગ્રંથો તપાસવામાં વ્યતીત કર્યાં; અને છેવટે "ફર્ડિનાન્ડ અને ઇસાબેલા" નામનો ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો. તેના જીવનમાંથી તરૂણ પુરૂષોને કેવો ઉત્તમ બોધ મળે છે? તથા જે માણસોએ પોતાને મળતી તકોને ફેંકી દીધી છે અને પોતાની જીંદગી નિરર્થક ગુમાવી દીધી છે તેમને કેવો ઠપકો મળે છે?

ઇમર્સન જણાવે છે કે "ગૅલીલિયોએ એક ઓપેરા ગ્લાસ વડે આકાશની જેવી મહાન શોધો કરી છે તેવી મહાન શોધો તેની પછીનો કોઇપણ માણસ પ્રચંડ દૂરબીનોવતી પણ કરી શક્યો નથી. કોલંબસે તુતક વિનાની નૌકામાં બેસીને નવી દુનિયા (અમેરિકા) ની શોધ કરી હતી."

માણસો જે પરિસ્થિતિને પ્રતિકૂળ કહે છે તે તમારી શક્તિઓના વિકાસને અટકાવી શકતી નથી. શેક્સપિયરની બુદ્ધિ, કે જેણે સમસ્ત જગતને મોહિત કરી નાખ્યું છે તે એવનના મેદાન અને નીચી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઇ હતી. ન્યૂ હૅમ્પશાયરના ડુંગરાળ પ્રદેશમાંથી મહાનમાં મહાન્ અમેરિકન વક્તા અને રાજદ્વારી પુરૂષ ડૅનિયલ વેબ્સ્ટર ઉત્પન્ન થયો છે. મજૂર વર્ગમાંથી અને મોજશોખના સાધન વિનાનાં ઝુંપડાંઓમાંથીજ ઘણીવાર માનવજાતિના નેતાઓ અને

કલ્યાણકર્ત્તાઓ ઉત્પન્ન થયા છે.

ફ્રેડિક ડગલાસ જણાવે છે કે "એકવાર રંગવાળી જાતિનો એક નાનો છોકરો મારા જોવામાં આવ્યો હતો. તેનાં માતપિતા તેને ૭ વર્ષનો મૂકીને મરણ પામ્યાં હતાં. તે ગુલામ હતો અને તેનું જતન કરનાર કોઇ નહતું. તે એક ઝુંપડામાં ધૂળવાળી જમીનપર સૂતો અને શિયાળાની ઋતુમાં પોતાના શરીરનો ઉપલો ભાગ એક કોથળામાં ઘુસાડી દઇને પોતાના પગને ગરમ રાખવાને માટે રાખમાં ઘાલી દેતો. તે દાણાનું એકાદ કણસલું શેકી ખાઇને પોતાની ક્ષુધા શાન્ત કરતો અને અનેકવાર કોઠાર અથવા તબેલામાંથી ઇંડાં શોધી કાઢી તેને શેકીને ખાતો. તમે જેમ પાટલૂન પહેરો છો તેમ તે છોકરો પાટલૂન પહેરતો નહતો, પણ માત્ર એક શણના ખમીસથીજ ચલાવી લેતો. નિશાળનું તો તેણે મ્હોં સરખુંએ જોયું નહતું અને વેબ્સ્ટરની એક જૂની જોડણીની ચોપડી વાંચીને તે જોડણી કરતાં શીખ્યો હતો. ભીંત કે બારણાંપર ક્યાંક કાંઇક લખેલું દીઠામાં આવતું તે ઉકેલી ઉકેલીનેજ તે વાંચતાં લખતાં શીખ્યો હતો. આ કાર્યમાં બીજા છોકરાઓ અને માણસો તેને સહાય કરતા. ત્યાર પછી તેણે ઉપદેશકનો અને વ્યાખ્યાનકર્ત્તાનો ધંધો સ્વીકાર્યો અને થોડાજ સમયમાં તે પ્રસિદ્ધ થયો. પાછળથી તેણે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના કેટલાક માનવંત હોદ્દાઓ ભોગવ્યા અને કેટલુંક દ્રવ્ય પણ એકઠું કર્યું. તે સારાંસારાં કપડાં પહેરવા લાગ્યો અને હવે તેને, મેજની નીચે કુતરાઓની સાથે રોટલીના ટુકડાઓ વહેંચી લેવાનું રહ્યું નહિ. તે છોકરો ફ્રેડ્રિક ડગલાસ હતો. મારે માટે જે શક્ય હતું તે તમારે માટે પણ શક્ય છે. અમે રંગવાળી જાતિના છીએ તેથી અમે કંઇપણ કરવાને શક્તિમાન નથી એમ તમે ધારશો નહિ. તમારાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાને આતુરતાપૂર્વક યત્ન કરો. જ્યાં સુધી તમે અજ્ઞાન દશામાં રહેશો ત્યાં સુધી તમે

તમારા માનવબંધુઓ તરફથી સન્માન પ્રાપ્ત કરી શકશો નહિ.”

અબ્રાહામ લિંકનના કરતાં વિશેષ અસરકારક ઉદાહરણ આપણને કયાં મળશે? પ્રાચીનકાળના ગ્રીક મહાપુરૂષોના જેવુંજ તેનું જીવન, તેની કારકીર્દિ અને તેનું મરણ હતું. તેનાં માબાપ રંક હતાં; સંકટ અને દારિદ્રમાં તે ઉછર્યો હતો; તેને પ્રકાશના એક પણ કીરણની ઝાંખી થતી નહતી; તેની પરિસ્થિતિ સારી ન હતી; તેની જુવાની નિષ્ફળ કલ્પના અને તરંગોથી ભરેલી હતી; તેનામાં નૈસર્ગિક સૌંદર્ય ભાગ્યેજ હતું; તેનો સ્વભાવ અત્યંત વિચિત્ર હતો; પરંતુ એજ માણસ પોતાના જીવનના પાછલા ભાગમાં અપ્રસિદ્ધાવસ્થામાંથી મુક્ત થયો, ઉન્નત થઇને સર્વોચ્ચ સ્થાને પહોંચ્યો અને મહાન્ પ્રજાનું ભાગ્ય તેનાં હાથમાં સોંપાયું. તેના પક્ષના મહાન્ નેતાઓ એક બાજુએ ઉભા રહ્યા! તે સમયના સૌથી વિશેષ અનુભવી અને વિદ્વાન માણસો–સિવાર્ડ ચેઝ અને સુમ્નરના જેવા સુપ્રસિદ્ધ અને કેળવાયેલા રાજ્યકારીઓ–તેની પાછળ જઇને ઉભા રહ્યા અને આ અપરિચિત માણસને અદૃશ્ય સત્તાએ મોખરે આણીને તેના હાથમાં સતા સોંપી દીધી!

લંડનના એક માણસના સંબંધમાં કહેવાય છે કે તેના હાથ પગ બન્ને ભાગી ગયા હતા, પરંતુ તે પોતાના મુખવતી એવી સરસ રીતે લખતો અને બીજાં કામો કરતો કે જેથી તે સારી રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરવાને શક્તિમાન થયો હતો. તે કેટલાક કાગળો લઇ, તે વિખુટા પડી ન જાય એટલા માટે ખૂણામાં ટાંચણી મારતો; ત્યાર પછી તે કલમવડે કેટલીક કડીઓ લખતો; પછી તે પરમ ચાતુર્યથી લીટીઓને શણગારતો; ત્યાર પછી તે પોતાના મુખમાંથી કલમ નાંખી દઇ મુખવતીજ સોય દોરા લેતો, સોયમાં દોરો પરોવતો અને કેટલાક ટાંકા મારતો. વળી તે પીંછી વતી ચિત્ર પણ આલેખતો અને

આમ બીજી ઘણી રીતે તે એક અદ્દભુત માણસ હતો. પોતાના કુટુંબને બોજારૂપ થવાને બદલે આવો અસામાન્ય પુરૂષાર્થ કરીને તે તેની ઉન્નતિમાં સૌથી વિશેષ સહાય કરી શકતો હતો.

આર્થર કેવાનાધ. એમ. પી. હાથ અથવા પગ વિના જન્મ્યો હતો, છતાં એમ કહેવાય છે કે તે ઘણી સારી રીતે બંદુક ચલાવી શકતો; માછલાં પકડવામાં અને નૌકા ચલાવવામાં તે ઉસ્તાદ હતો; અને આયર્લાંડના ઉત્તમોત્તમ ઘોડેસ્વારો પૈકી તે એક હતો; વક્તૃત્વ-શક્તિમાં તે પારંગત હતો; અને પાર્લામેન્ટનો તે એક સમર્થ સભ્ય હતો. તે પોતાના એક ઠુંઠા હાથવતી કાંટો પકડીને ખાતો અને દાંતમાં કલમ પકડીને લખતો. અશ્વારૂઢ થઈ પોતાના મુખમાં તે ઘોડાની લગામ પકડતો અને તેના શરીરને જીનની સાથે બાંધી દેવામાં આવતું. એકવાર હિંદુસ્થાનમાં તેણે પોતાના નિર્વાહનાં સાધનો ગુમાવી દીધાં હતાં, પરંતુ તે પોતાના હમેશના ઉદ્યોગ સહિત કામ કરવા લાગ્યો અને તેણે ટપાલ લઇ જનાર તરીકે નોકરી મેળવી.

ગ્લૅડસ્ટને અંધ હેન્રી ફૅાસેટને ગ્રેટબ્રિટનના પોસ્ટ માસ્તર જનરલ તરીકે નિયુક્ત કર્યો તે લોકોને ઘણું વિચિત્ર લાગ્યું; પરંતુ પૂર્વે કદિ કોઇએ તેના જેવું સરસ કામ કર્યું નહતું.

બ્રિસ્ટલનો જૉન. બી. હેરેશૉફ જો કે પોતાની પંદર વર્ષની વયથી અંધ છે તોપણ તે જગતનાં સૌથી વિશેષ સુપ્રસિદ્ધ વહાણ બનાવવાનાં કારખાનાં પૈકી એકનો સંસ્થાપક અને પ્રમુખ છે. સમુદ્રમાં ફરતી કેટલીક સૌથી વધારે ઝડપથી ચાલનારી ટૉર્પિડો બોટ અને સ્ટીમ બોટો તથા સઢવાળી નૌકાઓ તેની દેખરેખ નીચે તૈયાર થઇ છે. અજમાયશ લેતી વખત ઘણીવાર તે પોતાની જાતે નૌકા હંકારે છે. તેનો નાનો ભાઇ નૅથેનિયલ તેને આ કામમાં ઘણી સહાય કરે છે. વળી, તેની સહાય વિના પણ તે વહાણોના નકશા તૈયાર કરી

શકે છે અને પોતાનો ધંધો ચલાવી શકે છે. વહાણનું પેડું અથવા વહાણનો એકાદ સારો નમુનો તપાસ્યા પછી તે તેનાજ જેવું એક બીજું વહાણ બનાવવાને બારીક સૂચનાઓ આપે છે અને ઘણા આંખવાળા નૌકાવિધાયકો કરતાં તેને બધારે સારી રીતે તૈયાર કરાવે છે.

રેવરંડ વિલિયમ. એચ. મિલ્મર્ન બાલ્યાવસ્થામાંજ અંધ બની ગયો હતો, પરંતુ તેણે ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો અને એકવીશ વર્ષનો થયા પૂર્વે ધર્માચાર્યના વર્ગમાં દાખલ થઈ ગયો. બાર વર્ષમાં તેણે ધર્મપ્રચારાર્થે પ્રાયઃ બે લાખ માઇલનો પ્રવાસ કર્યો. તેણે અર્ધો ડઝન ગ્રંથો લખ્યા છે અને તેમાં મિસિસિપિ ખીણનો પરમ કાળજી-પૂર્વક લખેલો એક ઇતિહાસ પણ છે.

ન્યૂયૉર્કની અંધ સ્ત્રી ફ્રેની ક્રૅારબી ઘણાં વર્ષો સુધી અંધ-શાળાની શિક્ષિકા હતી. તેણે લગભગ ત્રણ હજાર ભજનો લખ્યાં છે.

જગતમાં પોતાને ભાગે આવેલું કામ સંપૂર્ણ રીતે કરનાર અંધ માણસોનાં માત્ર આટલાંજ ઉદાહરણો નથી. માત્ર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ-માંજ સંગીતના ધંધામાં દોઢસો અંધ પિયાનો વગાડનાર, દોઢસો અંધ અંધશાળાના સંગીત શિક્ષકો, પાંચસો અંધ ખાનગી શિક્ષકો, એકસો અંધ મંદિરમાં સંગીતનું કામ કરનાર, પંદર કે તેથી અધિક ગાયન રચનાર તથા પ્રકટ કરનાર અને કેટલાક વાજિંત્ર વેચનારાઓ છે. પંજાબમાં સેંકડો આંધળાઓ ગુરૂ નાનકદેવ વગેરેની વાણી વાજીંત્રો સાથે ગાઈ સંભળાવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

સફળતાના મંદિરનું કોઇપણ દ્વાર ઉઘાડું તો રહેતુંજ નથી. પ્રત્યેક જણ પોતાના બળથીજ તેનું દ્વાર ઉઘાડે છે અને તેનો પ્રવેશ થતાંની સાથેજ બીજા સઘળાઓને માટે તે એવું તો બંધ થઇ જાય છે કે પછી તેમાં તેનાં પોતાનાં સંતાનો પણ પ્રવેશ કરી શકતાં નથી.

લગભગ ચાલીશ વર્ષ પૂર્વે ફિલાડેલ્ફિયામાં એક વિધવા ઉદાસ ચ્હેરે બેઠી હતી અને તેનો સ્વામી, કે જે નૌકાખાતાંનો એક અમલદાર હતો તેનું મરણ થવાથી તેનાં ત્રણ સંતાનોને અન્નવસ્ત્ર કેવી રીતે પૂરાં પાડવાં તેની ભારે ગુંચવણમાં પડી હતી. એકાએક તેને સ્મરણ થયું કે તેના પતિએ તેને એક દાબડા વિષે વાત કરી હતી. તેણે તે દાબડો ઉઘાડ્યો તો તેમાંથી તેને એક પત્ર મળ્યો. જેમાં રાત્રે સમુદ્રપર વાપરવાની રંગીન પ્રકાશની સિગ્નલો બનાવવા માટે કેટલીક સૂચનાઓ લખી હતી. આ સૂચનાઓ સંપૂર્ણ નહતી, પરંતુ ઉક્ત સ્ત્રીએ તેને સંપૂર્ણ બનાવી. પછી તે વૉશિંગ્ટન ગઈ અને નૌકાખાતાના મંત્રીને એ હકીકત સમજાવીને તેની અજમાયસ લેવાને ઉત્તેજિત કર્યો. થોડા સમયમાં એક ઍડમિરલે લખ્યું કે 'આ સિગ્નલો કાંઇ કામની નથી; જો કે એ વિચાર કિંમતી છે.' તે સ્ત્રીએ મહિનાઓ અને વર્ષો પર્યંત તે સિગ્નલોને સંપૂર્ણ બનાવવાનો પરિશ્રમ કર્યો અને અંતે તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો ઉજ્વલ પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન થઈ. પરિણામે નૌકાખાતામાં તે દાખલ કરવાના હક્કને માટે તેને પાંચ હજાર પૌંડ આપવામાં આવ્યા. સિવિલ વૉર દરમ્યાન પકડાયેલા લગભગ સઘળા બ્લૉકેડ રનરો એની કૉસ્ટન સિગ્નલોની સહાયથીજ પકડાયા હતા. આ સિગ્નલો, માણસોને ડૂબતાં બચાવવાના કામમાં પણ અમૂલ્ય ગણાય છે. મિસિસ કૉસ્ટન આ સિગ્નલો યુરોપના બીજા પણ કેટલાક દેશોના નૌકાખાતામાં દાખલ કર્યા અને એવી રીતે પૈસાદાર બની ગઈ.

એક આધુનિક લેખક જણાવે છે કે ઇશ્વરની ઉતમોત્તમ બક્ષિશ જે બુદ્ધિ, તેને ગરીબાઇથી પોષણ મળે છે. **બુદ્ધિનાં મહાનમાં મહાન્ કામો જગતનાં દુઃખી માણસોએજ અશ્રુપાત અને**

નિરાશાની વચ્ચે કર્યાં છે. સાધારણ રીતે મોટા મોટા મહાલયો, મોટા પુસ્તક ભંડારો તથા **સુખ અને દ્રવ્યની રેલછેલ વચ્ચે કાંઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્યો જન્મતા અને ઉછરતા નથી.** દેશના ઉદ્ધારકો, સુધારકો, **કાર્યગ્રાહી પુરૂષો, મહાત્માઓ અને વીર જનો** કાંઇ **મશરૂની ગાદીપર જન્મતા નથી.** ગરીબાઇ અને દારિદ્રમાં; બારી બારણાં અને સગડી વિનાનાં ઝુપડાંમાં; ગંદાં છોકરાંઓ, ગૃહકલહના ઘોંઘાટ અને ભારે નિરાશા તથા ઉંડી ઉદાસીની વચ્ચે બુદ્ધિમાન પુરૂષોનો જન્મ થાય છે; અને આવી અધમ, તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરનારી કંગાલ પરિસ્થિતિમાંજ તેઓ પરિશ્રમ તથા અભ્યાસ કરીને પોતાની જાતને કેળવે છે તથા અંતે અપ્રસિદ્ધાવસ્થાના તિમિરમાંથી બહાર નીકળી અતિ ઉજ્જવલ પ્રકાશ ફેલાવે છે. તેઓ મહારાજાઓના સાથી બને છે, મહાન્ પ્રજાના નેતા અને શિક્ષક બને છે તથા લોકોના વિચારની ઉપર એક પ્રકારની માનસિક સત્તા ભોગવતા થાય છે.

ચૅન્સિ જેરોમ દશ વર્ષની વયનો થયો ત્યાં સુધી દરવર્ષે ફક્ત ત્રણ માસ સુધીજ તાલુકાસ્કુલમાં અભ્યાસ કરી શકતો હતો. ત્યાર પછી તેનો પિતા તેને પ્લીમથના લોઢાના કારખાનામાં ખીલા બનાવતાં શીખવવાને લઇ ગયો. બાળક ચૅન્સિને પૈસા તો ભાગ્યેજ નજરે ચડતા. તેણે એકવાર અર્ધી પેનીને માટે લાકડાંનો ભારો કાપી આપ્યો હતો અને ઘણીવાર રાત્રે ચંદ્રના પ્રકાશમાં તે પોતાના પાડોશીઓના લાકડાના ભારા પાંચ પેન્સ કરતાં પણ ઓછા દરે કાપી આપતો હતો. તે જ્યારે અગિયાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેનો પિતા મરણ પામ્યો અને તેની માતાને, રડતી આંખે કપડાંની એક નાની પોટલી સાથે ખેતરમાં મજુરી કરી નિર્વાહ ચલાવવાને તેને બહાર મોકલી દેવાની ફરજ પડી. તે છોકરાનો નવો શેઠ

આખો દિવસ તેની પાસે ઝાડ કાપવાનું કામ કરાવતો. આ વખતે ઘણીવાર તેનાં સ્લીપરો (કારણકે તે એકવીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેને મોટાં બુટ પહેરવાને મળ્યાં ન હતાં) બરફથી ભરાઇ જતાં. ચાદ વર્ષની વયે સાત વર્ષની બંધણી કરી એક સુતારને ત્યાં ઉમેદવાર તરીકે તે રહ્યો. આ સુતાર તેને માત્ર અન્ન વસ્ત્રજ પૂરાં પાડતો હતો. તેની આ ઉમેદવારી દરમ્યાન કેટલીકવાર તેને પોતાની પીઠપર ઓજારો મૂકીને ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે લગભગ ત્રીસ ત્રીસ માઇલ સુધી જવું પડયું હતું. પોતાનો ધંધો શીખી રહ્યા પછી પણ ઘણીવાર પોતાનાં ઓજારોનો કોથળો પીઠપર લાદીને ત્રીસ માઇલ સુધી તે ગયો હતો. એક દિવસ તેણે કેટલાક લોકોને એવી વાત કરતાં સાંભળ્યા કે પ્લીમથ વાળા એલી ટેરીએ સામટાં બસેં ઘડિયાળો બનાવવાનું કામ માથે લીધું છે. એક જણ બોલ્યો: " આ ઘડિયાળો પૂરાં કરવાંને તે જીવવાનો જ નથીને ! " બીજાએ જણાવ્યું કે " જો તે જીવશે તો સંભવતઃ આટલાં બધાં ઘડિયાળો તે વેચી શકશે નહિ. આ વિચારજ હાસ્યાસ્પદ છે." ચૅાન્સિએ આ અફવાપર લાંબા વખત સુધી વિચાર કર્યો; કારણકે ઘણા વખતથી ઘડિયાળો બનાવવાનો ધંધો કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. ત્યાર પછી તેણે ઘડિયાળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો અને થોડા સમયમાં લાકડાનાં ઘડિયાળ બનાવતાં શીખ્યો. જ્યારે તેને પચાસ શિલિંગના દરે બાર ઘડિયાળ બનાવવાનો એક ઓર્ડર મળ્યો ત્યારે તો તેને એમજ લાગ્યું કે હવે મારો દિવસ ફર્યો. એક દિવસ રાત્રે દૈવયોગે તેને એવો વિચાર આવ્યો કે પિત્તળનાં પણ સસ્તાં ઘડિયાળો લાકડાનાં ઘડિયાળોની બેઠેજ બનાવી શકાય અને વળી તે કોઇપણ ઋતુમાં સંકોચ, વિકાસ, કે વક્રતાને આધીન થાય નહિ; તેના સંચા ફુલી જાય નહિ કે વાંકા વળી જાય નહિ. આ વિચારને તેણે અમલમાં મૂકયો અને તે પિત્ત-

બનાં ઘડિયાળોનો પહેલવહેલો મહાન શોધક બન્યો. તેણે રોજનાં છસોના હિસાબે લાખ્ખો ઘડિયાળો બનાવ્યાં અને તે સમસ્ત પૃથ્વીના બધા દેશોમાં વેચ્યાં.

જે. આર. ગ્રીન જ્યારે એક ભયંકર રોગથી પીડાતો હતો ત્યારે તેણે "અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ" લખ્યો હતો. તેણે એને લગતી સામગ્રીઓનો એક મહાન્ ભંડાર એકત્રિત કર્યો હતો અને લખવાની શરૂઆત કરી ત્યાં તો તે રોગના પંજામાં ફસાઈ પડ્યો. તેના વૈદ્યોએ જણાવ્યું કે "તમારો રોગ મટે એમ નથી." આથી તેણે અધિક ખંતથી કામ કરવા માંડ્યું. હવે તો તેને મૃત્યુના પંજામાંથી વખતને ખૂંચવી લઇને કામ કરવાનું હતું. લખવામાં પાંચ માસ ગયા; તેના વૈદ્યો જણાવતા હતા કે એ ગ્રંથ પૂરો કરવાની તેની તીવ્ર ઇચ્છા અને અડગ નિશ્ચયથીજ એનું જીવન લંબાયું હતું. અંતે તે એટલો બધો અશકત બની ગયો હતો કે તે એકાદ પુસ્તક પણ ઉચકી શકતો નહતો; એક કલમ સરખી પણ પકડવાની એનામાં તાકાત રહી નહતી. આથી તેણે મ્હોડેથી બોલીને એ ગ્રંથ લખાવવા માંડ્યો. કોઇ કોઈ વાર તો અત્યંત વેદનાની વચ્ચે તેના મુખમાંથી પ્રત્યેક શબ્દ બહાર પડતો હતો. તે છતાં પણ તેની લાગણી એટલી બધી તીવ્ર હતી કે એ ગ્રંથનો મોટો ભાગ પાંચ પાંચ વાર ફરીથી લખાયો હતો. જ્યારે એ ગ્રંથ પૂરો થયો ત્યારે તેણે "ઈંગ્લાંડની જીત" એ નામનો ગ્રંથ શરૂ કર્યો. આ ગ્રંથ તેણે લખ્યો, તેનું પુનરાવલોકન કર્યું અને પછી તેથી અસંતુષ્ટ બની તે આખાય ગ્રંથને રદ કરી તેણે ફરીથી લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. જ્યારે મૃત્યુના મુખમાં સપડાયો ત્યારે પણ તે બોલ્યો: "જેને હું સત્કાર્ય ગણું છું એવું કેટલુંક કામ હજી મારે કરવાનું છે; તે કરવાને માત્ર બીજું એક અઠવાડિયું મેળવવાને હું પ્રયત્ન કરીશ." જ્યારે તે ખરેખર મરવા

લાગ્યો ત્યારેજ માત્ર બોલ્યો કે "હવે હું કામ કરી શકતો નથી."

એક સંત જણાવે છે કે **"જે માણસે સંકટ સહન કર્યું નથી તે માણસ દુનિયામાં જાણેછેજ શું?"** શિલરે ભયંકર શારીરિક વેદનાની વચ્ચે પોતાના મહાનમાં મહાન્ કરૂણરસપ્રધાન નાટકો લખ્યાં હતાં. હૅન્ડલને મોતની ખબર પડી ચૂકી હતી અને તે ભારે વેદના અને દુઃખથી તરફડતો હતો ત્યારે તેણે પોતાના, સંગીતના મહાનમાં મહાન્ ગ્રંથો રચ્યા હતા. તેનું નામ એક સંગીતશાસ્ત્રી તરીકે અમર થઈ ગયું છે. મોઝાર્ટ જ્યારે કરજમાં ડુબી ગયો હતો અને ભયંકર રોગની સામે બાથ ભીડતો હતો ત્યારે તેણે પોતાના મહાન સંગીત નાટકો લખ્યાં હતાં અને પોતાનું સૌથી છેલ્લું સંગીત નાટક "રિક્વાયેમ" પણ એ સમયેજ લખ્યું હતું. બીથોવન જ્યારે અત્યંત વેદનાથી પીડાતો હતો અને લગભગ તદ્દન બહેરો બની ગયો હતો ત્યારે તેણે પોતાના મહાનમાં મહાન ગ્રંથો લખ્યા હતા.

જે વિઘ્નોએ ઘણા માણસોને હરાવી મૂક્યા હતા તેમને જીતી લેવાને ડિમોસ્થિનિસે જેવું યુદ્ધ કર્યું હતું તેવું સખ્ત યુદ્ધ કદાચ બીજા કોઇએ કદિ પણ કર્યું નહિ હશે. તેનો અવાજ એટલો બધો મંદ હતો, તે એટલો બધો અચકાતો અચકાતો બોલતો અને તેનો દમ એટલો જલ્દી ભરાઇ આવતો કે આરામ લેવાને થોભ્યા સિવાય તે ભાગ્યેજ એકાદ વાકય પણ પૂરૂં કરી શકતો. શ્રોતા વર્ગના ઉપહાસ, ઠઠ્ઠા અને તિરસ્કારથી તેના પ્રાથમિક પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. તેનો પહેલવહેલો સફલ પ્રયત્ન તેના પાલકની વિરૂદ્ધ બોલવાનો હતો. આ પાલકે તેની સાથે ઠગાઈ કરી તેના કેટલાક પૈસા હજમ કર્યા હતા, પરંતુ એણે તેની સામે ફરિયાદ માંડી તેનો કેટલોક ભાગ પાછો મેળવ્યો હતો. પોતાને મળેલા પરાજયથી તે એટલો બધો નિરાશ

બની ગયો કે તેણે વ્યાખ્યાન આપવાનો કદિ પણ પ્રયત્ન ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. છતાં તેનો એક શ્રોતા માનતો હતો કે તેનામાં કંઈક સત્વ છે અને તેથી તેણે તેને પોતાની વક્તૃત્વકલા કેળવવાને ઉત્તેજિત કર્યો. આથી એણે પુનઃ જાહેરમાં દેખાવ દીધો, પરંતુ આ સમયે પણ પહેલાંની માફકજ તેનો ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો. તે અત્યંત હતાશ થઈ નીચી મૂંડી કરીને ચાલ્યો જતો હતો એવામાં તેને સૅટિરસ નામનો પ્રસિદ્ધ નટ મળ્યો. એણે તેને તેના માર્ગમાંની અડચણ દૂર કરવાને હજી પણ પ્રયત્ન કરવાને ઉત્તેજિત કર્યો. તેની જીભ એટલી બધી ખેંચાતી હતી કે તે કેટલાક અક્ષરોનો તો બિલકુલ ઉચ્ચારજ કરી શકતો નહતો; અને એક વાક્ય પૂરૂં કરે તે પૂર્વે તો તેને દમ ભરાઈ આવતો હતો. અંતે ગમે તે ભોગે પણ તેણે વક્તા બનવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે સમુદ્રતટપર ગયો અને જીભને ખેંચાતી અટકાવવાને તથા સાથે સાથે શ્રોતા વર્ગના તિરસ્કાર અને ઘોંઘાટ પ્રત્યે ટેવાઇ જવાને માટે મોઢામાં નાના નાના કાંકરા ભરીને મોજાંના ઘુઘવાટની વચ્ચે વ્યાખ્યાન આપવા લાગ્યો. તેણે સમુદ્રતટપરની સીધા ઉંચાણવાળી અને ચઢવામાં મુશ્કેલ એવી જગ્યાઓ પર દોડાદોડી કરતા રહી, સાથે સાથે વ્યાખ્યાન આપતા રહી પોતાની હાંફી જવાની આદત પણ દૂર કરી હતી. વળી તેણે અરીસાની સન્મુખ ઉભા રહી લાંબા વખત સુધી દ્રઢતાપૂર્વક અભ્યાસ કરીને પોતાના વિચિત્ર અભિનયો સુધાર્યા હતા.

કપાશિયા છૂટા પાડવાની કંટાળાભરેલી ક્રિયામાં જે ભારે ખર્ચ થતો હતો તેથી નિરાશ થઇને દક્ષિણ વિભાગના ખેડુતો કપાસનું વાવેતર તદ્દન બંધ કરવાનો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરતા હતા. એક શેર કપાસ સાફ કરવા પાછળ એક ગુલામનો એક રોજ જતો હતો. એલિ વ્હિટની નામનો ન્યૂ ઇંગ્લાંડનો એક યુવક કે જે જ્યૉર્જીઆમાં

શિક્ષકનું કામ કરતો હતો તેણે આ વસ્તુસ્થિતિ જોઇ કપાશિયઃ છૂટા પાડનારૂં એક યંત્ર શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે એક ઘરમાં ગુપ્ત રીતે ઘણા માસ પર્યંત કામ કર્યું અને એક સંપૂર્ણ તથા શિઘ્રતાથી કપાસ સાફ કરનારૂં યંત્ર તૈયાર કર્યું. લાંબા સમય સુધી કરેલો તેનો આ પરિશ્રમ સફળ થયો એટલામાં ચોરો તેના ઘરમાં ઘુસી ગયા અને તે યંત્ર ચોરી ગયા. તેણે પોતાનું યંત્ર પાછું મેળવ્યું, પરંતુ તે બનાવવાની કળા ચોરાઇ ગઇ અને એની સંમતિ વિનાજ લોકોએ બીજાં યંત્રો તૈયાર કર્યાં. તેણે ન્યાયની અદાલતમાં ફરિયાદ કરી પોતાના હક્કનું સંરક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ નિષ્ફળ થયો. જ્યુરીએ તેની વિરૂદ્ધમાં પોતાનો ચુકાદો આપ્યો. તેણે દક્ષિણ ભાગમાં એક મોટો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો હતો અને તેની મિલ્કતમાં લાખો રૂપિયાનો વધારો કર્યો હતો. જે માણસોએ તેના 'પેટંટ' નો ભંગ કર્યો હતો તેમની સાથે ન્યાયાધીશો પણ તેની બુદ્ધિમત્તા અને ઉદ્યોગનું પારિતોષિક તેના હાથમાંથી ખૂંચવી લેવાને મળી ગયા હતા. અંતે તેણે કંટાળીને આ સઘળી માથાકૂટ છોડી દીધી અને તોપ, બંદુક વિગેરે હથિયારોની બનાવટમાં સુધારો કરવા તરફ પોતાનું લક્ષ દોર્યું. આ કાર્યમાં તેને એટલી બધી ફત્તેહ મળી કે તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય પેદા કર્યું.

રૉબર્ટ કોલિયર સત્તાવીશ વર્ષની વયે અમેરિકામાં આવ્યો; નવ વર્ષ પર્યંત તેણે પેન્સિલ્વેનિયામાં લુહાર તરીકે કામ કર્યું અને ત્યાર પછી ઉપદેશક બનીને આખા દેશમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

એક સૂક્ષ્મદૃષ્ટિનો અવલોકન કરનાર, ચીના લોકોના સંબંધમાં જણાવે છે કેઃ–"તેઓ અપરિચિત ભૂમિમાં પગ મૂકે છે કે તરતજ કામ કરવા મંડી જાય છે. તેઓ ગમે તેવું હલકું કિંવા ગમે તેવું કષ્ટદાયક કામ કરતાં કદિ પણ પાછા હઠતા નથી. તેઓ પૈસા પેદા

કરવા આવે છે અને અવશ્ય તે પેદા કરે છે. વળી કરકસરને લીધે તેમને બહુ ચીજોની જરૂર પડતી નથી. તેઓ ખાવાપીવામાં ભાગ્યેજ પૈસા ખરચે છે અને જેટલું કમાય તેટલું સંગ્રહી રાખે છે. તેઓ નાનામાં નાના પાયાપર વ્યાપાર શરૂ કરી શકે છે અને પોતાના સંગ્રહમાં સતત ઉમેરો કર્યે જાય છે. આ પ્રમાણે ચીના લોકો ધૈર્યપૂર્વક પરિશ્રમ કર્યે જાય છે અને તેથી તેઓ શ્રીમંત બને છે. થોડાં વર્ષ વીત્યા પછી તેઓ વખારોના માલિક બને છે, કારીગરો રાખે છે, પરદેશી માલ ખરીદે છે અને પોતાની મારફત ભાગ્યોદય કરવાની ધારણાથી તરતજ આવેલા પોતાના સ્વદેશી બાંધવોને નોકરીમાં રાખી લે છે. મતની બાબતમાં તેઓ કદિ ચોક્કસ હોતા નથી. તેઓ રાજદ્વારી બાબતોમાં કદિ માથું મારતા નથી. પોતાના ધારવા પ્રમાણે જો પોતાની ઉન્નતિ થવાનો કંઇપણ સંભવ હોય તો તેઓ ગમે તે મત પણ ધારણ કરશે અને ગમે તેના અનુ-યાયી બનશે. તેઓ સ્પૅનિયાર્ડ લોકોની વચ્ચે એકદમ ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે સ્પૅનિયાર્ડો જ્યારે નિદ્રા લે છે ત્યારે તેઓ કામ કરે છે. ડચ લોકોના કરતાં પણ તેઓ ઘણા ચપળ હોય છે અને બીડી પીતાં પીતાંમાંજ માલની ખરીદી કરી લે છે. અંગ્રેજોની હરિફાઇ વચ્ચે તેમને અધિક પરિશ્રમ કરવો પડે છે, તોપણ તેઓ તેમના કરતાં વિશેષ ઉદ્યોગી હોય છે અને તેથી તેઓ સફલતા અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આબોહવાની પણ તેમનાપર કાંઇજ અસર થતી નથી. આબોહવા, જ્યાં સુધી તેમને મારી નાખે નહિ ત્યાં સુધી તે હાથોને કામ કરતા અટકાવી શકતી નથી; અને સંયોગવશાત્ તે મરણ પામે ત્યારે પણ પૈસાને માટે છેવટ સુધી યુદ્ધ કરતા સશસ્ત્રજ મરણ પામે છે. તેઓ ગમે તે જાતના હોય, ગમે તે સ્થિતિમાં હોય અને સ્વદેશમાં હોય કે વિદેશમાં હોય; તો

પણ તેઓ ઉદ્યોગી, મિતાહારી અને શાંત હોય છે. તેઓ બોલેલું વચન પાળે છે, પોતાનું દેણું ભરે છે અને ઉદારતાભર્યાં ઉમદા કામો કરી શકે છે. ચીના લોકોની નિંદા કરવાનો અને પરદેશી લોકોના સંસર્ગથી જેમની નીતિ રીતિ સુધરી નથી એવા થોડાએક બંદરમાં વસતા હરામખોરો ઉપરથી આખી પ્રજા વિષે અભિપ્રાય બાંધી દેવાનો જે સાધારણ રિવાજ પડી ગયો છે તે ઠીક નથી."

કોલંબસને મૂર્ખ ગણીને અનેક દરબારોમાંથી હડધુત કરવામાં આવ્યો, છતાં પણ તેણે શંકાશીલ, અને ઉપહાસ કરતી દુનિયાની સામે પોતાનો મત ચાલૂજ રાખ્યો હતો. અનેક રાજાઓએ અને રાણીઓએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો, પરંતુ તેના હૃદયમાં જે ઉદ્દેશ અંકિત થઇ બેઠો હતો તેમાંથી તે રજમાત્ર પણ ખસ્યો નહતો. "નવી દુનિયા" આ શબ્દો તેના હૃદયપર અંકિત થયા હતા; અને તેને માટે કીર્તિ, ભોગવિલાસ, સુખ, દરજ્જો અને જરૂર પડે તો ખુદ જીવન સુદ્ધાં અર્પણ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ધમકીઓ, ઉપહાસ, અત્યાચાર, તોફાન, ગાબડાંવાળાં વહાણો અને ખલાસીઓનું બંડ–એ સઘળાં તેના દૃઢ ઉદ્દેશને ડગાવી શક્યાં નહતાં.

એક નિશ્ચયવાન મનુષ્યને સફલતા પ્રાપ્ત કરતાં તમે અટકાવી શકશો નહિ. તેને ગોથાં ખવરાવવાને માટે તેના માર્ગમાં વિઘ્નો નાખશો તો એ વિઘ્નોને તે પોતાનાં પગથિયાં બનાવશે અને એના દ્વારા ઉંચે ચઢીને મહત્તા પ્રાપ્ત કરશે; તેના પૈસા લઇ લેશો તો તે પોતાની ગરીબાઇને પોતાને આગળ ધસાવનારી એડ બનાવશે; જો તેને અશક્ત બનાવી દેશો તો તે "વેવર્લિ નૉવેલ્સ" લખશે; તેને કારાગૃહમાં બંધ કરશો તો તે અમર "પ્રિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ" કે "ગીતારહસ્ય" રચશે; અને અમેરિકાના જંગલમાં લાકડાના ઝુંપડામાં મૂકશો તો તે થોડાંજ વર્ષમાં તમને પાટનગરમાં એક મહાન પ્રજાના પ્રમુખપદને પ્રાપ્ત થયેલો જણાશે.

યુવકોના મગજમાં આ વાત ઠસાવવાની ઘણીજ જરૂર છે કે જગતમાં જે જે મહાન્ અને ઉદાત્ત કાર્યો તથા સત્કાર્યો થયાં છે તે નિરંતર સેવાયલા કઠિન પરિશ્રમ અને સતત ઉદ્યોગનુંજ પરિણામ છે.

જ્યારે રસાયનશાસ્ત્રી લેવોઇસિયરે એવી માગણી કરી કે "કારાગૃહમાં હું જે પ્રયોગો કરતો હતો તેનું પરિણામ નિશ્ચિત કરવાને મારી ફાંસી થોડા દિવસ મુલતવી રાખો તો ઠીક" ત્યારે સત્તાવાળાઓએ તેની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું કે આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યને તત્વજ્ઞાનીઓની કાંઇપણ આવશ્યકતા નથી. "અમારે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ નહિ જોઇએ" એવી બૂમો પાડતા લોકોએ ડૉ. પ્રીસ્ટલીનું ઘર બાળી મૂક્યું હતું અને તેનાં રસાયનશાસ્ત્ર સંબંધી પુસ્તકોનો ભંડાર નાબૂદ કર્યો હતો તથા તે બિચારાને દેશ છોડીને નાસી જવાની ફરજ પડી હતી. આકાશનો પડદો ખુલ્લો કરવા માટે બ્રુનૉનને રોમમાં બાળી મૂકવામાં આવ્યો હતો અને વર્સેલિયસને માનવશરીરપર વાઢકાપ કરવાને માટે શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ તે સર્વનાં નામ ચિરસ્મરણીય થઇ ગયાં છે. કોસુથ, બુડામાં બે વર્ષ પર્યંત કારાગૃહમાં રહ્યો હતો, પરંતુ તે જરાપણ હિમ્મત હાર્યા વિના પોતાના કામમાં મંડયો રહેતો. જૉન હંટરે કહ્યું છે કે જે થોડાં કાર્યો કરવાને હું શકિતમાન થયો છું તે મહાનમાં મહાન્ મુસ્કેલીઓની વચ્ચે થયાં છે અને તેમણે અત્યંત વિરોધ સહન કર્યો છે.

રૉજર બેકન કે જે જગતમાં થઇ ગયેલા ગંભીરમાં ગંભીર તત્ત્વચિંતકો પૈકી એક હતો તેનાપર પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા માટે ભયંકર અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો હતો; અને તે છતાં પણ તેણે ખંતપૂર્વક પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રાખી સફલતા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેનાપર જાદૂ શીખવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો, તેનાં પુસ્તકો જાહેરમાં બાળી મૂકવામાં આવ્યાં અને તેને દશવર્ષ પર્યંત કેદ રાખવામાં

આવ્યો હતો. જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટનપર પણ લોકોએ મહોલ્લાઓમાં હુમલો કર્યો હતો, કારણકે મહાશય જે (Jay) એ ગ્રેટબ્રિટનની સાથે જે સંધી ગોઠવી હતી તેને રદ કરવાના લોકોના પોકારને તે તાબે થતો નહતો. લોકોના આક્રમણ છતાં પણ તે દૃઢ રહ્યો અને અંતે લોકોએ તેનો મત ગ્રહણ કર્યો. ડ્યુક ઑફ વેલિંગ્ટનપર લોકોએ લંડનના રસ્તાઓમાં આક્રમણ કર્યું હતું અને તેની પત્ની ઘરમાં મૃત દશામાં પડેલી હતી છતાં તેના ઘરની બારીઓ ભાંગી નાખી હતી; પરંતુ તે પોતાના નિશ્ચયથી જરાપણ ડગ્યો નહિ કિંવા પોતાના ઉદ્દેશથી લેશમાત્ર પણ ખસ્યો નહિ.

વિલિયમ ફિપ્સે પોતાની તરૂણાવસ્થામાં બોસ્ટનના મહોલ્લામાં કેટલાક ખલાસીઓને એવી વાત કરતાં સાંભળ્યા કે બહામા દ્વિપની આગળ સ્પેનનું એક વહાણ ડૂબી ગયું છે. તે વહાણમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું. તરૂણ ફિપ્સે આ વહાણ શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે એકદમ બહાર પડ્યો અને ઘણાં સંકટો સહન કર્યાં. અંતે તેણે એ ગુમ થયેલો ભંડાર શોધી કહાડ્યો. ત્યાર પછી તેણે એવી વાત સાંભળી કે ઘણાંવર્ષ પૂર્વે પૉર્ટ ડિ લા પ્લાટા આગળ એક વહાણ ડૂબી ગયું હતું. તે ઇંગ્લાંડ જવા નીકળ્યો અને તેણે બીજા ચાર્લ્સને મદદ માટે પ્રાર્થના કરી. તે મહારાજાએ તેને રોઝ ઑલ્જિયર્સ નામનું વહાણ આપ્યું. ઘણા લાંબા વખત સુધી તેણે એ ડૂબી ગયેલા વહાણ સંબંધે તપાસ કરી, પરંતુ સફલતા પ્રાપ્ત થઇ નહિ. તેને પોતાના વહાણની મરામત કરાવવા માટે ઈંગ્લાંડ પાછા જવું પડ્યું. આ સમયે બીજો જેમ્સ સિંહાસનપર હતો અને તેને પાછા ફરવાને માટે નાણું ઉભું કરતાં ચાર વર્ષ લાગ્યાં. તેના ખલાસીઓએ બંડ કર્યું અને તેને વહાણપરથી ફેંકી દેવાની ધમકી આપી; પરંતુ તેણે વહાણપરની તોપોનાં મુખ તેમની તરફ ફેરવી દીધાં. એક દિવસ એક ઇંડિયન, સમુદ્રમાં

ડૂબકી મારીને એક વિચિત્ર પ્રકારના છોડની તપાસ કરવા લાગ્યો, એવામાં સમુદ્રને તળિયે કેટલીક તોપો પડેલી તેના જોવામાં આવી. તે જે વહાણની શોધ કરતો હતો અને જે પચાસ વર્ષ પૂર્વે ડૂબી ગયું હતું તેજ વહાણની આ તોપો હતી એમ સિદ્ધ થયું. માત્ર લોક શ્રુતિ-દંતકથાઓ સિવાય આ તપાસ કરવામાં તેને કોઈપણ પ્રકારનો આધાર નહતો; પરંતુ પરિણામે એ કામમાંથી તે ત્રણ લાખ પૌંડ લઇને ઇંગ્લાંડ તરફ પાછો ફર્યો. મહારાજાએ તેને ન્યૂ ઇંગ્લાંડનો વડો શેરીફ બનાવ્યો અને ત્યારપછી તે મૅસેચસેટ્સ એ કૉલોનીના સુબા તરીકે નિયુક્ત થયો.

બેન જૉન્સન જ્યારે કડિયાનું કામ કરતો હતો ત્યારે તેણે પોતાના હાથમાં થાપી અને ગજવામાં પુસ્તક રાખીને લંડનના લિંકન્સ ઇન નામના મકાનપર કામ કર્યું હતું. જૉસફ હંટર તરુણાવસ્થામાં સુતારનું કામ કરતો હતો. રૉબર્ટ બર્ન્સ હળ હાંકવાનું કામ કરતો હતો. કીટસ ગાંધીવટું કરતો હતો અને હ્યુ મિલર કડિયાનું કામ કરતો હતો. ડાંટે અને ડેસ્કાર્ટસ સૈનિક હતા. ઍન્ડ્રુ જૉન્સન દરજીનું કામ કરતો હતો. કાર્ડિનલ વૂલ્ઝી, ડેફો અને કર્ક વ્હાઇટ એ ખાટકીના છોકરા હતા. ફેરાડે લુહારનો છોકરો હતો અને તેનો શિક્ષક હંફ્રી ડેવી એક ગાંધીને ત્યાં ઉમેદવારી કરતો હતો. કેપ્લર એક જર્મન હૉટલમાં 'વેઇટર' હતો, બનિયન કંસારો હતો અને કૉપરનિકસ પોલૅંડના એક ભઠિયારાનો છોકરો હતો. હર્શલ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં સરણાઈ વગાડીને નિર્વાહ કરતો હતો. માર્શલ ને, કે જેને "વીરોમાં વીરતમ" ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી તે નિકૃષ્ટ પંક્તિના લોકોમાં-થીજ ઉત્પન્ન થયો હતો. વળી તેને તેના મહાન ઉદ્યોગીપણાને લીધે "અપરિશ્રમેય" (કદિ ન થાકે તેવો)ની ઉપાધિ પણ આપવામાં આવી હતી. સુલ્ટે ચૌદ વર્ષ પર્યંત નોકરી કરી ત્યાર પછી તેને સુબે-

દારની પદવી મળી હતી. જ્યારે તે ફ્રાન્સના વિદેશખાતાના મંત્રી તરીકે નિયુક્ત થયો ત્યારે તે ભૂગોળવિદ્યાનું પણ ઘણુંજ થોડું જ્ઞાન ધરાવતો હતો. રિચર્ડ કૉબ્ડન લંડનની એક વખારમાં નોકર હતો. પાર્લામેન્ટમાં ભાષણ આપવાનો તેનો પ્રથમ પ્રયત્ન તદ્દન નિષ્ફળ થયો હતો, પરંતુ પરાજયથી તે ગભરાયો નહિ અને અલ્પ સમયમાં તે એ વખતના મહાનમાં મહાન વક્તાઓની કોટિનો ગણાયો. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની પ્રથમ શતાબ્દિ દરમ્યાન સાત મોચીઓ કૉંગ્રેસમાં વિરાજમાન થયા હતા.

પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે કરેલું સતત યુદ્ધ એ સમસ્ત મહાન કાર્યોની કિંમત છે.

જે માણસે પોતાની જાતે યુદ્ધ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કર્યો નથી અને જે કેશરિયાંના પ્રહાર પોતાના અંગપર ધરાવતો નથી તે માણસ સફલતાનું ઉંચામાં ઉંચું રહસ્ય જાણતો નથી.

જે માણસોએ આ રીતે યુદ્ધ કરીને ઉન્નત થઈ સફલતા પ્રાપ્ત કરી છે તેઓ માત્ર પૈસાનેજ પોતાનું એકલું અથવા મુખ્ય પારિતોષિક ગણતા નથી. વર્ષોની મહેનત, વિરોધ, ઉપહાસ અને વારંવાર પ્રાપ્ત થયેલી નિષ્ફલતા પછી સાઇરસ. ડબ્લ્યુ ફીલ્ડે જ્યારે સમુદ્રમાં સંદેશા લઇ જનારા તારયંત્રપર પોતાનો હાથ મૂક્યો ત્યારે શું તમે એમ ધારોછો કે વિદ્યુતપ્રવાહ તેની આંગળીના ટેરવા કરતાં આગળ ગયોજ નહતો? જ્યારે ટૉમસ. એ. ઍડિસને મેન્લોપાર્કમાં જણાવ્યું કે હવે અંતે વિદ્યુતપ્રકાશ વાણિજ્યની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ લાભદાયી થઇ પડયો છે ત્યારે શું તમે એમ ધારોછો કે તે પ્રકાશમય કીરણો તેના આત્માના ઉંડામાં ઉંડા ભાગોને પ્રકાશિત કરવાને નિષ્ફળ નીવડ્યાં હતાં? એડવર્ડ ઇવરેટ જણાવે છે કે "મનુષ્યના જીવનમાં કેટલાક પ્રસંગો એવા આવે છે કે જ્યારે મહાબુદ્ધિવાન પુરૂષો વર્ષોનો

સુખાસ્વાદ માત્ર એક પળમાંજ લઇ લે છે. ગૅલીલિયોએ જ્યારે પહેલ વહેલાં પોતાનું તરતનું બનાવેલું દૂરબીન આકાશ તરફ ઉઠાવીને કૅાપર્નિકસની ભવિષ્યવાણી ખરી પડેલી જોઇ અને બીજના ચંદ્રસમા શુક્રના ગ્રહનું અવલોકન કર્યું ત્યારે તેના મનમાં કેવી લાગણી ઉત્પન્ન થઇ હશે તેની હું કલ્પના કરી શકું છું. મેન્ટ્ઝ અને સ્ટ્રૅસ્બર્ગના અમર મુદ્રકોએ જ્યારે બાઇબલની પ્રથમ પ્રત–તેમની દિવ્યકલાની કૃતિ–પોતાના હાથમાં લીધી; કોલમ્બસે જ્યારે ૧૪૯૨ના ઑક્ટોબરની ૧૨ મી તારીખે પ્રાતઃકાળના ઝઝકળામાં સૅન સૅલ્વાડૉરનો કિનારો જોયો; ન્યૂટનને જ્યારે ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ પહેલવહેલો જણાયો; ફ્રૅંકલિનને જ્યારે પતંગની દોરીવતી આકાશની વીજળી પોતાના કાબુમાં આવેલી જણાઇ; અને લેવેરિયરને જ્યારે બર્લિનથી એવી ખબર મળી કે જે ગ્રહના સંબંધમાં ભવિષ્યવાણી ભાખવામાં આવી હતી તે ગ્રહ જડયો છે; ત્યારે તેમને જેવો આનંદ થયો હતો તેવોજ આનંદ ગૅલીલિયોને ઉપલા પ્રસંગે થયો હતો.”

બલ્વરની નવલકથામાં ઝેનૉનિ, વાયોલાને કહે છે કે “ તમારા પડોશીના ઉદ્યાનમાં આવેલા પેલા વૃક્ષને તપાસો. સંકોચાઇને વાંકુંચુંકું થવા છતાં પણ તે કેવું વિકાસ પામે છે તે જુઓ. કોઇક વેળા પવનની લહરીમાં બીજ તણાઇ આવ્યું અને ખડકમાં પડીને ઉગ્યું. પત્થર અને ઇમારત, પ્રકૃતિ અને માણસે તેને દબાવી દેવામાં કાંઇ કસર રાખી નથી; પરંતુ પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવાને તેણે પોતાનો પ્રયત્ન જારીજ રાખ્યો છે. તે કેટલું સંકોચાઈ ગયું છે અને વાંકુંચુંકું થઇ ગયું છે? વિઘ્ન આવતાં શાખાદ્વારા કામ અને પરિશ્રમ કરી અંતે તેણે નિર્મળ આકાશ તરફ કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે જુઓ! જન્મ અને સંયોગોની પ્રત્યેક પ્રતિકૂળતાની વચ્ચે કયી વસ્તુએ તેને નિભાવી રાખ્યું છે? તમારી પાછળનો દ્રાક્ષનો વેલો કે જેની સઘળી

શાખાઓપર ખુલ્લો તડકો પડયા કરે છે તેનાં પાંદડાંનાં જેવાંજ લીલાં અને સુંદર પાંદડાં તેનાં શી રીતે રહ્યાં છે? મારા બાલક! જે હેતુએ તેને પરિશ્રમ કરવાને ઉત્તેજિત કર્યું તેજ આનું કારણ છે. પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી કરેલા પરિશ્રમેજ અંતે તેને પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યો છે. આ જ પ્રકારે બહાદૂર આત્મા પ્રત્યેક પ્રતિકૂળતાની વચ્ચે થઇને સૂર્યની તરફ વળે છે અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે પ્રયાસ કરે છે; આથીજ બળવાન મનુષ્યને જ્ઞાન અને દુર્બળ મનુષ્યને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે."

"સમુદ્ર જ્યારે શાંત હોય છે ત્યારે તો સાધારણમાં સાધારણ માણસ પણ વહાણ હંકારી શકે છે; પરંતુ જે માણસ તેને અંકુશમાં રાખીને તેના બંદરપર લઇ જવા માગતો હોય તેણે ભરતી અને પ્રવાહો જાણવા જોઇએ. વળી શઢો કેમ ચઢાવવા; હવા જ્યારે શાંત હોય ત્યારે કેમ વર્તવું અને તોફાની હોય ત્યારે કેમ વર્તવું; વહાણ જ્યારે ઉછાળા મારે ત્યારે શું કરવું અને નમી જાય ત્યારે શું કરવું; ખડકો અને ટેકરાઓ કયાં કયાં આવે છે, જુદી જુદી જાતના પવનનું બલાબલ અને પ્રકૃતિ કેવી હોય છે; તોફાનો અને વાવાઝોડાંની શક્તિ કેટલી હોય છે; વહાણ ઉછાળા કયારે મારે છે તથા બેસી કયારે જાય છે; આ સર્વ તેણે જાણવું જોઇએ અને ત્યારપછીજ તેણે એક નૌકા-પતિના નામ અને કામને છાજે એવી રીતે વહાણ હંકારવું જોઇએ."

પ્રકરણ ૫ મું—વિઘ્નોના ઉપયોગો.

"પ્રકૃતિ જ્યારે મુશ્કેલીઓ વધારે છે ત્યારે બુદ્ધિબળને પણ વધારે છે."
—ઈમર્સન.

"ઘણા માણસોની મહત્તાનું કારણ તેમની પ્રચંડ મુશ્કેલીઓ હોય છે."
—સ્પર્જિયન.

"જેમ પુષ્પોને કચરી નાખવાથી તેમાંથી વિશેષ સુગંધ નીકળે છે તેમ વિઘ્નથી અધિકાધિક કલ્યાણ થાય છે."
—રૉજર્સ.

"ચંદનનાં વૃક્ષો જ્યારે ઉગે છે ત્યારે તે પોતાની આસપાસ સુગંધ ફેલાવતાં નથી; પરંતુ જ્યારે તેમને છુંદી-કાપી નાખવામાં આવે છે ત્યારેજ તે ચોતરફ પોતાનો સુવાસ પ્રસારે છે."
—ગોલ્ડસ્મિથ.

"જેવી રીતે રાત્રી તારાઓને પ્રકાશ અર્પણ કરે છે તેવી રીતે સંકટ માણસને પ્રકાશ આપે છે."
—યંગ.

"ટેકાની ગરજ સારનારા વિરોધ શિવાય સંભવતઃ કદિપણ સફલતા પ્રાપ્ત થતી નથી. શક્તિ હમેશાં આક્રમણકારી હોય છે અને હમેશાં તેજ કાંઈક પ્રાપ્તિ કરે છે."
—હોમ્સ.

"મનુષ્યને આંતરિક અને બાહ્ય વિઘ્નો જેમ અધિક સહન કરવાં પડે છે તેમ તેનું જીવન અધિક મહત્ત્વનું અને વિશેષ પ્રોત્સાહક બને છે."
—હૉરેસ બુશનેલ.

"જે બુદ્ધિપ્રભા સુખમય સંયોગોમાં ગુપ્ત રહેલી હોય છે તે સંકટના સમયમાં ઝળકી ઉઠે છે."
—હૉરેસ.

"સુવર્ણની કસોટી અગ્નિમાં થાય છે અને માણસની કસોટી સંકટના સમયમાં થાય છે." —સિશાચ.

"જો કે હાનિઓ અને સંકટો એ અત્યંત કઠિન પાઠો છે, તોપણ તેમાંથી જે બોધ મળે છે તે અન્યત્ર કયાંય પણ મળતો નથી." —બ.સં.

"સંપત્તિ મગજને પુષ્ટિ આપે છે; વિપત્તિ તેને મજબૂત રીતે બાંધીને દૃઢ કરે છે." —હૅઝલિટ.

"વિપત્તિ એ મહાપુરૂષોની ઉન્નતિનું કારણ છે."

"કોઇ પણ માણસે સ્મશાનવત્ શાંતિમાં પોતાની ઉન્નતિ કરી નથી." —જૉન મિલ.

"પતંગો પવનની સામે થઇનેજ ઊંચે જાય છે, તેની સાથે જતા નથી."

હૅરિયેટ માર્ટિનો પોતાના પિતાને વ્યાપારમાં મળેલી નિષ્ફલતાના સંબંધમાં બોલતાં જણાવે છે કે, "ત્યાર પછી ઘણી વાર અમે કહ્યું છે કે જો અમને પૈસાની ખોટ ગઈ ન હોત તો અમે ગામડામાં વસતી થોડીક પુંજી ધરાવનાર સ્ત્રીઓ જેવુંજ અમારૂં જીવન ગાળ્યું હોત—શીવણ સાંધણ કરી કરકસરથી જીવન નિભાવીને પ્રતિવર્ષ અધિકાધિક સંકુચિત વિચારનાં અમે બની ગયાં હોત. અમે સખ્ત પરિશ્રમ કર્યો; ઉપયોગી જીવન ગાળ્યું; મિત્રો મેળવ્યા; કીર્તિ અને સ્વતંત્રતા સંપાદન કરી; દેશ પ્રદેશમાં દુનિયાનો પુષ્કળ અનુભવ મેળવ્યો; સંક્ષેપમાં બોજા રૂપી જીવન વહન કરવાને બદલે અમે સાચું જીવન ગાળ્યું છે."

જ્યૉર્જ મૅકડોનલ્ડે મિલ્ટનના સંબંધમાં બોલતાં જણાવ્યું હતું હતું કે "હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે ઇશ્વરને તે માણસ પાસેથી એક મહાન કાવ્ય લેવું હતું; અને તેથી તે લખી શકે એટલા માટે તેણે એને અંધ બનાવ્યો."

જગતના ત્રણ મહાનમાં મહાન વીરરસપ્રધાન કવિઓ પૈકી બે હોમર અને મિલ્ટન અંધ હતા, જ્યારે ત્રીજો ડાંટે પોતાના જીવનના

પાછળના ભાગમાં-તદ્દન નહિ તો-લગભગ અંધ બની ગયો હતો. પ્રાયઃ એમજ જણાય છે કે કેટલાક મહાપુરૂષો તેમની શક્તિને વિસ્ખલિત કરી નાખે નહિ પરંતુ તેને એકજ કાર્યપર એકાગ્ર કરે એટલા માટેજ તેમનાં કેટલાંક અંગો ઈશ્વિરે ખંડિત કરી નાખ્યાં હતાં.

ડેપ્યુટીઓની ચેમ્બરમાં થાયર્સે વ્યાખ્યાન આપવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેને સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા મળી. આ સમયે તે બોલ્યોઃ "મને નિષ્ફળતા મળી છે તોપણ હું નિરાશ થયો નથી. મેં હજી શસ્ત્ર મૂકી દીધાં નથી. રણક્ષેત્રની પેઠે રાજસભામાં પણ પરાજય વિજયના જેટલોજ ઉપયોગી છે."

એક સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક જણાવે છે કે "કદિપણ ઓળંગી નહિ શકાય એવું લાગતું વિઘ્ન જ્યારે મારી સામે આવીને ઉભું રહે છે ત્યારે હું કોઇ શોધની અણીપરજ હોઉં છું, એમ મને હમેશાં જણાયું છે."

"આભાર સહિત પાછું મોકલવામાં આવે છે" આવા શેરાઓ સહિત પાછાં વળતાં પુસ્તકોએ ઘણા માણસોને ગ્રંથકાર બનાવ્યા છે. નિષ્ફલતા ઘણી વાર મનુષ્યની ગુપ્ત શક્તિને સતેજ કરી, તેની મહત્વાકાંક્ષાને ઉત્તેજિત કરી, તેની નિદ્રિત શક્તિઓને જાગૃત કરીને સફલતાની સમીપ લઇ જાય છે. જેવી રીતે કાલુ માછલી, તેને સંતાપ આપનારી રેતીને મોતીના રૂપમાં ફેરવી નાંખે છે તેવી રીતે સત્વશાલી મનુષ્યો નિષ્ફલતાને, મદદ આપનારા સાધનના રૂપમાં પરિવર્તિત કરી નાખે છે.

"પવનનું તોફાન હંસના સંબંધમાં જેવું કામ કરે છે-અર્થાત તે તેને ઉંચે લઇ જાય છે-તેવું કામ વિરોધી ટીકા તમારા સંબંધમાં કરે-તમને ઉંચે લઈ જાય-તેમ કરો."

જો પતંગના નીચલા ભાગમાં દોરી ન હોય તો તે ઉંચે

ચડેજ નહિ. જીવનના સંબંધમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ આવીજ છે. જે માણસને છ સાત ભારે જવાબદારીભરેલાં કાર્યોની દોરી લાગેલી હોય છે તે જેટલો ઉન્નત અને દૃઢ થાય છે તેટલો, જવાબદારી વિનાનો માણસ થતો નથી. તેને દૃઢ રાખનારી કોઇપણ વસ્તુ નહિ હોવાથી તે હમેશાં ચંચલ વૃત્તિનો રહે છે. જો તમે જગતમાં ઉન્નત થવા માગતા હો તો કાંઇપણ બંધનમાં પડો.

મહાન અંગ્રેજ વકીલ પેમ્બર્ટન લી પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં પોતાને સહન કરવી પડેલી ગરીબાઇ તથા પોતાને કરવા પડેલા સખ્ત પરિશ્રમના સંબંધમાં જણાવે છે કે " એ, પાછળથી લણવાના પાકને માટે સખ્ત તૈયારી હતી. આથી હું અવિશ્રાંત પરિશ્રમને વિજયનું અચૂક સાધન ગણતાં અને આર્થિક સ્વતંત્રતાને સદ્ગુણ અને સુખના આવશ્યક સાધન તરીકે ગણતાં શીખ્યો. ઋણનું સંકટ દૂર કરવાને માટે ગમે તેવા ભોગો આપવાને આપણે તૈયાર રહેવું જોઇએ."

જ્યારે નેપોલિયનના સાથીઓ તેના હલકા કુળમાંથી થયેલા જન્મ અને તેની દરિદ્રતાને માટે તેનો ઉપહાસ કરવા લાગ્યા ત્યારે તે પુસ્તકોના પરિશીલનમાં સંપૂર્ણતઃ નિમગ્ન થઇ ગયો અને થોડાજ સમયમાં, પાંડિત્યમાં તેમના કરતાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરી તેમના આદરને પાત્ર થયો. અતિ અલ્પ સમયમાંજ તે વર્ગના સૌથી વિશેષ પ્રકાશમાન રત્ન તરીકે એ ગણાવા લાગ્યો.

એક મહાન ધારાશાસ્ત્રી જણાવે છે કે " જો એક તરૂણ પુરૂષે ઉત્તમ વકીલ થવું હોય તો તેણે એક ઋષિના જેવું જીવન ગાળવું જોઇએ અને એક ઘોડાની પેઠે કામ કરવું જોઇએ. અર્ધા ભૂખ્યા રહેવાથી એક તરૂણ વકીલને જેટલો લાભ થાય છે તેટલો લાભ બીજા કશાથી થતો નથી."

ઘણા માણસોને વિઘ્નોની સામે બાથ ભીડવી પડેલી નહિ

હોવાથી તથા તેમને, ગુપ્ત શક્તિઓને ગતિમાં મૂકે એવી મુશ્કેલીઓની વચ્ચે કામ કરવું પડેલું નહિ હોવાથી તેઓ કાંઇપણ કાર્ય કરી શકતા નથી. નૈસર્ગિક શક્તિ ધરાવનારા આવા સહસ્ત્રાવધિ માણસો આજ કારણથી જગતમાં નિષ્ફળ થયા છે. જે પ્રયાસથી આપણે આપણો ઉચિત ધંધો હસ્તગત કરી શકીએ તે પ્રયાસ ગમે તેવો મુશ્કેલી ભરેલો હોય તોપણ તે કરતાં આપણે પાછા હઠવું જોઇએ નહિ.

ગરીબાઇ અને અપ્રસિદ્ધાવસ્થા આપણી પ્રગતિમાં બાધ કરે છે, પરંતુ તે પાણીના પ્રવાહને અટકાવનાર બરફ અથવા કચરા સમાનજ છે. બરફ અથવા કચરો અલ્પ સમયને માટે પાણીના પ્રવાહને અટકાવે છે, પરંતુ તે એકઠું થઇ બળ સંચય કરે છે અને ત્યાર પછી જોશબંધ ધસારો કરીને તેને બળપૂર્વક દરિયામાં તાણી જાય છે. ગરીબાઇ અને અપ્રસિદ્ધાવસ્થા એ ઉલ્લંઘી ન શકાય એવાં વિઘ્નો નથી; પરંતુ ઘણી વાર તો તે પ્રમાદી મનુષ્યોને પ્રોત્સાહન આપે છે તેમજ મન તથા શરીરને દ્રઢ અને બળવાન બનાવે છે.

આ પણ સત્ય છેજ કે બીજાંકુરને પાષાણ અને કઠિન ભૂમિમાં થઇને પોતાનો માર્ગ કાઢવો પડે છે; તેને પ્રકાશ અને હવા પ્રાપ્ત કરવા માટે સખ્ત પરિશ્રમ કરવો પડે છે; તેને તોફાનો અને વાવાઝોડાંઓ, ધુમ્મસ અને બરફની સામે થવું પડે છે; પરંતુ એ રીતેજ તે વિશેષ મજબૂત અને દૃઢ બને છે.

એક આધુનિક શિક્ષક પૂછે છે કે "શું તમે સંકટ વિનાનું જીવન પસંદ કરો છો? જો તમે એ પ્રકારનું જીવન પસંદ કરતા હો તો તમે અર્ધું જીવન ભોગવીનેજ મરણ પામવાની ઇચ્છા રાખો છો. સંકટ વિના તમારામાં કેટલું સામર્થ્ય છે તેની તમે કલ્પના સરખી પણ કરી શકતા નથી. માણસો કાંઇ મેજ ઉપર તરતાં શીખતા નથી; તેમણે ઉંડા પાણીમાં જવું જોઇએ અને મોજાંઓના પ્રહાર

સહન કરવા જોઇએ. સંકટ એ પૌરુષ અને આત્મશ્રદ્ધાની જન્મભૂમિ છે. સંકટો એ સખ્ત શિક્ષકો હોય છે અને બળવાન શિક્ષકો પોતાના શિષ્યોને પણ બળવાનજ બનાવે છે. જે માણુસ સુખચેનમાંજ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે અને દુઃખના શેરડા વિનાજ સ્મશાનમાં જાય છે તે પોતાનું અર્ધું જીવન નિષ્ફળ ગુમાવે છે. મુશ્કેલીઓ એ ઇશ્વરના સંદેશા છે અને જ્યારે તે આપણુપર મોકલવામાં આવે છે ત્યારે આપણે તેમને ઇશ્વરના આપણાપરના વિશ્વાસના પ્રમાણ તરીકે ગણુવા જોઇએ. આપણે તેમનાવડે સર્વોત્તમ લાભ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ."

ટૅલીરૅન્ડ જણુાવે છે કે "જો તમે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતા હો તો શત્રુઓ ઉત્પન્ન કરો."

આપણા શત્રુઓપર આપણે પ્રેમ રાખવો જોઇએ. એ એક ઉત્તમ બોધ છે, કારણુકે ઘણીવાર તેઓ શત્રુના સ્વરૂપમાં આપણા મિત્રો હોય છે. મિત્રો જ્યારે આપણી મિથ્યા સ્તુતિ કરે છે ત્યારે તેઓ આપણુને સત્ય વાત રોકડી પરખાવી દે છે. તેમની સખ્ત ટીકા અને ભીષણુ ઠપકો ઘણી વાર દર્પણુની ગરજ સારે છે અને તેથી આપણુને આપણું સત્ય સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ ક્રૂરતાભરેલા ડંખ અને ગોદા આપણુને અધિક મહાન વિજય અને વિશેષ ઉદાત્ત પ્રયત્ન તરફ હડસેલે છે. મિત્રો આપણા દોષોપર ઢાંક પિછોડો કરે છે અને ક્વચિતજ આપણુને ઠપકો આપે છે; પરંતુ શત્રુઓ જરાપણુ દયા વગર આપણા સઘળા દોષોને પ્રકાશમાં ખેંચી લાવે છે. જેવી રીતે આપણે શસ્ત્રવૈદ્યની છરીથી ડરીએ છીએ તેવી રીતે આ ઘટસ્ફોટ અને દોષ પ્રદર્શનનો આપણુને ભય લાગે છે; પરંતુ તેથી વાસ્તવમાં આપણું હિતજ થાય છે. આથી આપણે સાવધ થઇએ છીએ અને તિરસ્કાર તથા નિકૃષ્ટ દશામાંથી મુક્ત

થવાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ.

આપણે આપણા વિરોધીઓના વિજેતા હોઇએ છીએ. આપણા વિરોધીઓએ સ્વયં આપણામાં તેમને જીતી લેવાની શક્તિનો વિકાસ કરેલો હોય છે. જો આપણા વિરોધીઓ ન હોય તો આપણે કદિ પણ દઢ અને મજબૂત થતા નથી. એક વૃક્ષ હજારો વાવાઝોડાં સહન કરીનેજ મજબૂત થયેલું હોય છે. આ જ પ્રમાણે આપણાં સંકટો, આપણી શોકમય સ્થિતિ અને આપણી વિપત્તિ આપણને દઢ બનાવે છે.

જે માણસે મુસ્કેલીઓને જીતી લીધેલી હોય છે તે પોતાનાં મુખારવિંદપર વિજયનાં ચિહ્નો ધરાવે છે. તેની પ્રત્યેક હિલચાલમાં વિજયની છાપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

જૉન કૅલ્વિન કે જેનો ધાર્મિક મત સત્તરમી અને અઢારમી શતાબ્દિમાં ઘણો પ્રચલિત થયો હતો તે ઘણાં વર્ષો સુધી એક વ્યાધિથી પીડાયો હતો અને રૉબર્ટ હૉલની દશા પણ તેવીજ હતી. જે મહા પુરુષોએ જગતને ઉચ્ચ ભૂમિકાપર મૂક્યું છે તેઓ સુખ-મય સ્થિતિમાં ઉછર્યા નથી, પરંતુ તેઓ મુશ્કેલીઓનાજ પારણામાં ઝૂલ્યા છે અને સંકટનીજ શય્યાપર ઉછર્યા છે.

"વિપત્તિની સામે બાથ ભીડતા પ્રમાણિક મનુષ્યનું દર્શન દેવને પણ દુર્લભ છે."

ઍનક્રિઝૅન્ડરને જ્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું કે "તમારૂં ગાયન સાંભળીને છોકરાંઓ પણ હસે છે" ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "ત્યારે મારે વધારે સારી રીતે ગાતાં શીખવું જોઇએ."

દૃઢ મનુષ્યોપર જેમ જેમ અધિક વિપત્તિ પડે છે તેમ તેમ તેઓ વધારે મજબૂત બનતા જાય છે. વર્ષોનાં વર્ષો સુધી મહાન મુશ્કેલીઓ સામે બહાદૂરીપૂર્વક ટકી રહેનાર અનેક માણસો ઘણી

વાર ઉન્નતિ સહન કરી શકતા નથી. જેવી રીતે શીત કટિબંધમાં ઉછરેલી પ્રજા ઉષ્ણ કટિબંધમાં જઇને શિથિલ થઇ જાય છે તેવી રીતે તેમનો ભાગ્યોદય તેમની શક્તિમાંથી સત્તા ચૂસી લેછે. કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે જ્યાં સુધી તેઓ પોતાની આસપાસના માણસોની દ્રષ્ટિમાં પરાભૂત, પરાજિત, નાસિપાસ, અને પાદાક્રાંત થયેલા જણાતા નથી ત્યાં સુધી તેઓ કદિપણ પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રકટ કરતા નથી. સંકટોજ તેમના સદ્‌ગુણોને પ્રકાશિત કરે છે અને પરાજયજના તેમના વિજયનું દ્વાર બને છે.

પરાજય હાડકાંને વજ્ર સમાન બનાવે છે. પરાભવ કુમળાં હાડકાંને કઠિન બનાવે છે; પરાજય માણસોને અજેય બનાવે છે. જે મનુષ્યો અત્યારે સત્તાધારી છે અને જેમણે જુલમના સખ્ત કાયદાને બદલે સ્વતંત્રતાનો સુમધુર કાયદો અર્પણ કર્યો છે તે બહાદૂર મનુષ્યોને પરાભવેજ ઉત્પન્ન કર્યા છે.

મુસ્કલીઓ મહાન ગુણોને પ્રકાશિત કરે છે અને મહત્તા અર્પણ કરે છે. શાંતિની કેટલી શતાબ્દિઓએ એક ગ્રાંટ ઉત્પન્ન કર્યો હોત? યુદ્ધના ભારે બોજાએ લિંકનનું ચારિત્ર્ય પ્રકાશિત કર્યું ત્યાં સુધી ઘણાજ થોડા માણસો તેને ઓળખતા હતા. શાંતિની એક શતાબ્દિએ કદિ પણ એકાદ બિસ્માર્કને ઉત્પન્ન કર્યો ન હોત. જો ગુલામનું અસ્તિત્વ ન હોત તો કદાચ ફિલિપ્સ અને ગૅરિસન કદિપણ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ થયા ન હોત.

એક કલાવિધાયક ઇટાલીનો પ્રવાસ કરીને તરતનોજ આવેલો હતો. તેના સંબંધમાં એક માણસે એવો પ્રશ્ન કર્યો કે "શું તું કદિ પણ એક મહાન ચિત્રકાર નહિ થઇ શકે?"

નૉર્થકોટે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે "ના; તે કદિ પણ નહિ થઇ શકે."

"શા માટે નહિ થાય ?" "કારણકે–" જવાબ મળ્યો, "તે વાર્ષિક છ હજાર પૌંડની આવક ધરાવે છે!" સાધારણ રીતે શ્રીમંતાઇમાં એક માણસને માટે એટલી બધી પ્રતિકૂલતા રહેલી છે કે જેથી તેને ભોગવનારો મનુષ્ય મહાન કલાવિધાયક બની શકતો નથી; જ્યારે આપત્તિની વૃષ્ટિ વારંવાર વરસીને તેની નસોને મજબૂત બનાવે છે. માટે માણસને કોઈ પણ મહાન મુશ્કેલીની સામે કામ કરવાની ફરજ પડવી જોઇએ.

અગ્નિમાં તપ્ત થઇ ઘણના પ્રહારો સહન કર્યા પછીજ ઓજારો ઉત્તમોત્તમ બને છે; અને ઉત્તમોત્તમ માણસોનો વિકાસ પણ આજ પ્રકારે થાય છે. હીરો જેમ વધારે કઠિન હોય છે તેમ તે અધિક તેજસ્વી હોય છે અને તેના પ્રકાશને બહાર લાવવા માટે વિશેષ સંઘર્ષણની જરૂર પડે છે. માત્ર તેનો પોતાનોજ ભૂકો એ સૌથી વિશેષ મૂલ્યવાન હીરાનું સંપૂર્ણ સૌંદર્ય પ્રકટ કરવા જેટલો કઠિન હોય છે.

જો સંઘર્ષણ ન થાય તો ચકમકમાંનો અગ્નિ સદાને માટે તેમાં ને તેમાંજ નિદ્રિત રહે. એવીજ રીતે જો વિરોધ ન હોય તો મનુષ્યમાં રહેલો અગ્નિ પણ કદિ ભભૂકો લઇ ઉઠે નહિ. સંઘર્ષણ, એન્જીનની શક્તિનો ચોથો ભાગ લઇ લે છે અને એટલે અંશે તેને પાટાપર આવતાં પ્રતિબંધ કરે છે, પરંતુ તેજ તેની ગતિનું પણ કારણ છે. પાટા પર દિવેલ ચોપડીને જો એ સંઘર્ષણને દૂર કરશો તો આગગાડી એક ઇંચ પણ ચાલશે નહિ. જે ક્ષણે મનુષ્યના માર્ગમાંથી વિઘ્ન અથવા સંઘર્ષણ દૂર થાય છે અથવા વડિલોપાર્જિત દ્રવ્ય તથા એવા બીજા પ્રકારની સહાયરૂપી દિવેલથી તેનો માર્ગ ઉંજાય છે તેજ ક્ષણે તે ઘણીવાર ઉદ્યોગ કરતો અટકે છે અને તેજ કારણથી વિકાસ પામનો પણ બંધ થાય છે.

આ સાધનોની ન્યૂનતા, આ નિરંતરનો તોટો, આ ચાલુ

પ્રતિરોધજ મસ્તકને પાણીની બહાર અને વરૂને આંગણાંની બહાર રાખવાને તથા સમાજને ચૂરેચૂરા થતી અટકાવવાને સમર્થ છે. દરેક માણસને તેને જોઇએ તે કરતાં થોડાંક વધુ પૈસા રાખવા દો એટલે અવશ્ય અંધાધૂની આગળ આવશે.

એક દહાડો જાહેર રસ્તાપર એક વિજળિક મૉટર ઘણા ઘોંઘાટ અને બળ સાથે એકદમ સામે ઉભેલા એક ખટારાની સામે અટકી પડી. તે ખટારાનાં મોટાં પૈડાં વરસાદથી ભીના અને લપસણા થઇ ગયેલા પાટાપર નિરર્થક ફરતાં હતાં, છતાં ગાડી જરા પણ આગળ ચાલતી નહતી. ગાડીવાનના હાંકવાના સઘળા પ્રયત્ન અને ઘોડાઓની તાણાતાણ નિષ્ફળ નીવડયાં. પણ જેવો મૉટર હાંકનારે વજનદાર પૈડાંની નીચેના પાટા પર ધૂળનો એક પાવડો ધીરેથી નાખ્યો કે તરતજ ગાડી રસ્તાપર ચાલવા લાગી. મૉટરમાં બેઠેલો એક જણ આ જોઇને બોલી ઉઠયો કે "વાહ! સંઘર્ષણ એ ઘણીજ સારી વસ્તુ છે."

તત્ત્વચિંતક કૅન્ટ લખે છે: "કબુતરને હવાના વિરોધનું માત્ર એકજ વિઘ્ન આડું આવતું હોઇને તે એમ ધારે કે જો રસ્તા આડી હવા ન હોય તો તે વધુ ઝડપથી અને સહેલાઇથી ઉડી શકે; પણ જો હવાને લઇ લેવામાં આવે અને પક્ષી એ ખાલી જગામાં ઉડવા મથે તો તે તરતજ જમીનપર પડે અને મુદ્દલ ઉડી શકે નહિ. જે તત્ત્વ ઉડ્ડયનનો અવરોધ કરે છે તેજ તત્ત્વ કોઇપણ ઉડ્ડયનનું મૂળ કારણ હોય છે."

તોફાની સમુદ્રો અને ઝંઝાવાતોથીજ મનુષ્ય, સમર્થ નાવિક બની શકે છે. અણધાર્યા બનાવોજ મનુષ્યને મહાન નર બનાવે છે. અમેરિકામાં જો સિવિલ વૉર ન જાગી હોત તો તેના મહા યોદ્ધાઓનાં નામો આ સમયના મહાન્ નરોની સાથે લખાયાં ન હોત.

જીવનમાં ઉચ્ચતર સ્થાને ચડવાને માટે સખ્ત પ્રયત્ન અને યુદ્ધ કર્યા પછીજ સામર્થ્ય અને ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થાય છે; અને જો કે આપણે લક્ષ્ય સુધી ન પહોંચી શકીએ તોપણ એ યુદ્ધને અંતે આપણે વધુ બળવાન તો અવશ્ય થઇશુંજ.

લક્ષ્ય વિનાના સુસ્ત અને નિરૂપયોગી મગજમાંથી, અણધાર્યા બનાવોને લીધેજ ઘણીવાર અણજાણ્યાં અને અણચિંતવ્યાં સામર્થ્ય અને સદ્ગુણો પ્રકટ થાય છે. માબાપનાં મરણ કે પૈસાના નાશ પછી અથવા તો કોઇ બીજી મુશ્કેલીને લીધે આધારનાં સઘળાં સાધનો નાશ પામી ગયાં હોય તે પછીજ એક યુવાન માણસને આપણે કેટલી બધી વાર આશ્ચર્યકારક બુદ્ધિબળ અને શરીરશક્તિ ખીલવતો જોઇએ છીએ ? કેદખાનાંએ ઘણાયે ઉદાત્ત ચિત્તોમાં સૂતેલી શક્તિને જાગૃત કરી છે. " રૉબિન્સન ક્રૂઝો " કેદખાનામાં લખાયું હતું. પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ " નો જન્મ બેડફર્ડ જેઇલમાં થયો હતો. બેક્સ્ટરનું " લાઇફ એન્ડ ટાઇમ્સ," ઇલિયટનું "મૉનર્કિ ઑફ મેન " અને પેનનું " નો ક્રૉસ નો ક્રાઉન " તથા તીલકનું " ગીતા રહસ્ય" અને " આર્યોનું આદિસ્થાન " એ બધાં પુસ્તકો કેદીઓએજ લખેલાં હતાં. સર વૉલ્ટર રૅલેએ " ધી હિસ્ટરી ઓફ ધી વર્લ્ડ " પોતાની ૧૩ વર્ષની કેદ દરમ્યાન લખી. જ્યારે લ્યુથર વૉર્ટબર્ગના કિલ્લામાં કેદ હતો ત્યારે તેણે બાઇબલનું ભાષાન્તર કર્યું. દેશનિકાલ થયેલા ડાન્ટેએ મોતની સજા નીચે વીશ વર્ષ કામ કર્યું. તેના મરણ બાદ તેનાં પુસ્તકોને જાહેરમાં સળગાવી દેવામાં આવ્યાં; પરંતુ પ્રતિભા કદિ પણ બળી જતી નથી.

એકજ ઓકવૃક્ષનાં બે સમાન બીજ લો. તેમાંના એકને એક ડુંગરીપર ખુલ્લી જગામાં વાવો અને બીજાને ધીચ જંગલમાં વાવો અને પછી તેમને ઉગતાં તપાસો. ખુલ્લામાં ઉગેલા ઓકને પ્રત્યેક વાવા-

ઝોડું સહન કરવું પડતું હોવાથી તેનાં મૂળિયાં પ્રત્યેક દિશામાં ફેલાય છે અને ખડકોને પકડીને ભૂમિમાં ઉંડાં ઉતરી જાય છે. પ્રત્યેક મૂળિયું જાણે પ્રકૃતિ સાથેના સખ્ત યુદ્ધની આગાહી કરીનેજ તે વિકાસ પામતા પ્રચંડ વૃક્ષને દૃઢ કરવાને માટે જીવતોડ મહેનત કરતું હોય એમ લાગે છે. કેટલીકવાર તો તેનો બાહ્યવિકાસ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી અટકેલો જણાય છે, પરંતુ તે સઘળો વખત તે પોતાના થડને અધિક મજબૂત કરવાને માટે એ મોટા ખડકમાં પોતાનાં મૂળિયાંને હડસેલવામાં પોતાની શક્તિનો વ્યય કરતું હોય છે. ત્યાર પછી તે સાભિમાન પોતાનું મસ્તક પુનઃ ઉંચું કરે છે અને વાવાઝોડાંની સામે થાય છે. તેની વિશાળ શાખાઓની સાથે ઘણીજ જંગલી રીતે રમત રમતા પવનના સપાટાઓ તેને પરાસ્ત કરી શકતા નથી; પરંતુ તેઓ માત્ર તેના ગર્ભથી લઇને છાલ પર્યંતના પ્રત્યેક સૂક્ષ્મતમ તંતુને દૃઢ કરવાનુંજ કામ કરે છે.

જે બીજને ઘીચ જંગલમાં વાવવામાં આવે છે તે દુર્બળ અને અશક્ત છોડજ ઉત્પન્ન કરે છે. તેના પડોશીઓ તેનું સંરક્ષણ કરતા હોવાથી તેને આધારને માટે પોતાનાં મૂળિયાં દૂર દૂર સુધી ફેલાવવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી.

બે સમાન છોકરાઓ લો. તેમાંના એકને શહેરના ઉતાવળીઆ શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિનો જેને સ્પર્શ પણ થયો ન હોય એવા દૂરના પ્રદેશમાં મૂકો; તેને માત્ર સામાન્ય શાળા કે રવિવારની શાળા અને થોડાંક પુસ્તકોનો લાભ લેવા દો; દ્રવ્ય અને તેનો પ્રત્યેક પ્રકારનો આધાર તેની પાસેથી લઈ લો. હવે જો તેનામાં ખરૂં સત્વ હશે તો તે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરશે. જીતાયેલું પ્રત્યેક વિઘ્ન બીજા નવા યુદ્ધને માટે તેને બળ આપશે. નવા યુદ્ધમાં તે પડશે તો પાછો પૂર્વના કરતાં અધિક દૃઢ નિશ્ચય સહિત તે ઉભો થશે. રબરના દડાની પેઠે

જેમ અધિક સખ્ત વિઘ્ન તેને નડશે તેમ તે વધારે ઉંચે ઉડશે. આ પ્રમાણે વિઘ્નો અને વિરોધ એ તો તેનાં વ્યાયામ કરવાનાં સાધનો બનીને તેના જ્ઞાનતંતુઓને દૃઢ કરશે અને જે માણસોએ તેની ગરીબાઇને માટે તેનો ઉપહાસ કર્યો હશે તેમને એ માન આપવાની ફરજ પાડશે. હવે બીજા છોકરાને એક વૅન્ડરબિલ્ટ (અમેરિકાનો એક કોટ્યાધિપતિ) ના કુટુંબમાં મૂકો; તેની સેવામાં ફ્રેંચ અને જર્મન સેવિકાઓને હાજર કરો; તેની પ્રત્યેક ઇચ્છાને પરિતૃપ્ત કરો; તેને મહાન શિક્ષકોની દેખરેખ નીચે શિક્ષણ આપો; અને તેને હાર્વર્ડ (આ નગરનું વિશ્વવિદ્યાલય સૌથી પ્રસિદ્ધ છે) માં મોકલી આપો; તેને પ્રતિવર્ષે હજારો રૂપિયા ગજવા-ખર્ચના આપો; અને તેને પુષ્કળ પ્રવાસ કરવા દો.

હવે ધારો કે ઉપર કહેલા બંને ભાઇઓ સામસામા મળે છે. શહેરવાળો છોકરો પોતાના ગામડિયા બંધુથી લજ્જા પામે છે. ગામડિયા છોકરાનાં સાદાં, ફાટયાંતૂટયાં કપડાં, સખ્ત હાથ, શામળો ચ્હેરો અને વિચિત્ર રીતભાત નગરના છોકરાના અમીરી દેખાવ આગળ અતિ કંગાલ દૃશ્ય રજુ કરે છે. પેલો ગરીબ છોકરો પોતાના દારિદ્રય માટે શોક કરે છે, પોતાને માટે જગતમાં કાંઇપણ સંધી નથી એવો અફસોસ કરે છે તથા નગરના છોકરાની ઇર્ષ્યા કરે છે. તે ધારે છે કે ઇશ્વરે અમારી વચ્ચે આવો મોટો ભેદ ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રૂરતા કરી છે. પરંતુ ધારો કે તેઓ અનેક વર્ષો પછી પુનઃ એક બીજાને મળે છે. હવે તેમની સ્થિતિમાં કેવો મોટો ફેરફાર થઇ ગયો છે! એક નૌકાવિધાયક, પર્વતપરના મજબૂત ઓકમાંથી બનાવેલા વહાણમાં અને ધીચ જંગલમાંના દુર્બલ ઓકમાંથી બનાવેલા વહાણમાં કેટલો ફરક છે તે જેટલી સરલતાથી કહી શકે છે તેટલીજ સરલ-તાથી જે માણસને આખા જીવનમાં દ્રવ્ય, દરજ્જો અને કુટુંબના

વગનો ટેકો હોય છે તેનાથી મજબૂત સ્વાશ્રયી માણુસ જૂદો ઓળખાઇ આવે છે. છતાં તમને એમ લાગે કે ઉક્ત બન્ને વહાણોમાં કંઈ પણ ફરક નથી તો એ બંનેને સમુદ્રમાં મૂકી તોફાનના સમયમાં અજમાયશ લેવાથી તેઓ વચ્ચેનો બહુ અગત્યનો અને સ્પષ્ટ ફરક તમને જણાઇ રહેશે.

જ્યારે ઇશ્વર એક માણુસને શિક્ષણ આપવા માગે છે ત્યારે તે એને સર્વ સાધનોથી ભરપૂર પાઠશાળામાં મોકલતો નથી, પણ તંગીની પાઠશાળામાં મોકલે છે. સંકટ અને કારાગૃહવાસથી જૉસેફને રાજ્યાસન મળ્યું હતું. અર્ધ દૈવી માનવજાતિની ઇચ્છામાં કેટલું પ્રચંડ બળ રહેલું છે તે હજી આપણે બરાબર જાણતાજ નથી. જ્યાં સુધી આપણે તંગી અને આવશ્યકતા અનુભવતા નથી ત્યાં સુધીજ આપણને આપણા હૃદયમાં રહેલા ઇશ્વરની પ્રતીતિ થતી નથી. પૉલ રોમના કારાગૃહમાં પડયો હતો; જૉન હડસનને કૉન્સ્ટંસમાં વધસ્થંભનો માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો હતો; ટિન્ડેલ આમ્સ્ટર્ડામના કારાગૃહમાં મરણ પામ્યો હતો; મિલ્ટન ક્રાંતિના ભયંકર ધરતીકંપ દરમ્યાન આલ્ડગેઇટ સ્ટ્રીટમાં બે નાના છોકરાઓને ભણાવીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો; ડેવિડ લિવિંગ્સ્ટન સર્વથા અશક્ત થઇ જઇ મધ્ય આફ્રિકામાં એક સીદીના ઘરમાં મરણ પામ્યો હતો. આ સર્વ માણુસોને પોતાનું જીવન કેટલું બધું નિરર્થક લાગ્યું હશે? તો પણ ઇશ્વરે બહારથી તેમને સંકટ આપીને તેમને હાથે કેવાં મહાન કાર્યો સિદ્ધ કરાવ્યાં છે !

બે લૂટારાઓ એકવાર એક શૂળીની પાસેથી પસાર થતા હતા. તે સમયે તેમાંનો એક બોલ્યો: " જો શૂળીઓ ન હોય તો આપણો ધંધો કેવો સુંદર થાય ? " બીજાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: " છટ! તું તો મૂર્ખો છે ! શૂળીઓએજ આપણને બનાવ્યા છે; કારણ કે જો શૂળીઓ

ન હોત તો પ્રત્યેક જણુ લૂટફાટનોજ ધંધો કરવા માંડત.” પ્રત્યેક કલા, પ્રત્યેક ધંધો અને પ્રત્યેક રોજગારની સ્થિતિ આવીજ છે; મુશ્કેલીઓ તો ફક્ત નાલાયક પ્રતિસ્પર્ધીઓનેજ બીવડાવીને નસાડી મૂકે છે અને એ રીતે પણ લાયક માણસોને તે મદદ કરે છે.

સ્માઇલ્સ જણાવે છે કે “ મુસ્કેલીઓને જીતી લેવાના પ્રયત્નમાંથીજ વિજયનો જન્મ થાય છે. મુસ્કેલીઓ નથી ત્યાં વિજય પણ નથી. મનુષ્યની પ્રગતિનું મુખ્ય કારણ પ્રયાસ કરવાની ફરજ પાડનાર મુસ્કેલીઓમાંજ રહેલું છે; વ્યક્તિ તેમજ પ્રજાની પ્રગતિ મુસ્કેલીઓદ્વારાજ થાય છે. મુસ્કેલીઓએજ આધુનિક સમયની ઘણી યાંત્રિક શોધો તથા સુધારાઓને જન્મ આપ્યો છે.”

મેન્ડલસોહન જ્યારે બર્મિંગહામમાં વાજીંત્રો વગાડવાનું કામ કરવા લાગ્યો ત્યારે તેણે પોતાના ટીકાકારોને જણાવ્યું કે “ મને ખૂબ ડંખ મારજો. તમને મારૂં જે કાંઇ પસંદ પડે તે મને કહેશો નહિ, પરંતુ જે નાપસંદ પડે તેજ કહેજો.”

જૉન હંટરે કહ્યું હતું કે “ જ્યાં સુધી શસ્ત્રવૈદ્યોમાં પોતાની સફલતાની સાથે નિષ્ફલતા પ્રકટ કરવાની હિમ્મત આવશે નહિ ત્યાંસુધી તેમની વિદ્યા કદિપણ પ્રગતિ કરશે નહિ.”

ડૉ. પીબોડી જણાવે છે કે “ તરૂણ પુરૂષોને એવું શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે કે તમે તમારા ઇપ્સિત પદાર્થ સંપૂર્ણ સરલતા અને નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવાની કદિપણ આશા રાખશો નહિ. એથી પોતાને સંતુષ્ટ થવાનું કારણ મળે એવી પદવી કોઇપણ માણસને મુસ્કેલીઓ અને નિરાશાઓ સહન કર્યાં સિવાય ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત થાય છે. જો યોગ્યરીતે મુશ્કેલીઓની સામે થવામાં આવે તો જેટલી કઠિન તેઓ બહારથી દેખાય છે તેટલી કઠિન વાસ્તવમાં હોતી નથી અને ઉલ્લટી પ્રતિરોધને બદલે સહાય કરનારીજ નિવડે છે. મુસ્કે-

લીઓને જીતવાથી આપણને જેટલો હિતકારક વ્યાયામ મળે છે તેટલો બીજા કશાથી મળતો નથી."

એમ કહેવાય છે કે જો ડાંટેને નિરાશા મળી ન હોત તો ફ્લૉરેંસનો લૉર્ડ મેયર કોઇ બીજોજ શ્રીમંત થયો હોત; દશ શતાબ્દિઓ સુધી લોકો સંગીત વિનાના રહ્યા હોત; અને બીજી દશ શતાબ્દિઓ–કે તેથી પણ વધારે વખત–સુધી લોકોને તેનું " ડિવાઇના કૉમેડિયા " સાંભળવા મળ્યું નહોત.

મૅડ્રિડના કારાગૃહમાં સર્વાન્ટ્સે " ડૉન ક્વિઝોટ " લખ્યું હતું. તે એટલો બધો ગરીબ હતો કે પોતાના લખાણના છેવટના ભાગમાં કાગળ સુદ્ધાં પણ તેને મળતા ન હતા અને તેથી તેને ચામડાના ટુકડાપર લખવાની ફરજ પડી હતી. એક શ્રીમંત સ્પૅનિયાર્ડને કોઇએ કહ્યું કે આ વિદ્વાનને સહાય કરો તો ઠીક. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે " તેની તંગી ઇશ્વર દૂર નહિ કરાવે તોજ સારૂં; કારણકે તેની ગરીબાઇજ જગતને શ્રીમંત બનાવે છે."

પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાને માટે કરેલું સતત યુદ્ધ–અવ્યાહત લડાઇ–એ જ સર્વ મહાન કાર્યોની કિમ્મત છે.

એક મહાન સંગીતશાસ્ત્રીએ જણાવ્યું: " તે બાઇ સારીરીતે ગાય છે, પરંતુ તેનામાં કાંઇક ખામી છે અને તે ખામી તેની સર્વ ઉત્તમતાને ઢાંકી દેછે. જો હું કુંવારો હોત તો હું તેના હાથની માગણી કરત; હું તેની સાથે લગ્ન કરત; હું તેને દુઃખ દેત; અને આથી તે છ માસમાંજ આખા યૂરોપમાં ગાયનવિદ્યામાં પહેલે નંબરે આવત."

બીથોવને રોઝીનના સંબંધમાં બોલતાં જણાવ્યું હતું કે "એનામાં એક ઉત્તમ સંગીતશાસ્ત્રી બનવાનું સામર્થ્ય છે; પરંતુ બાલ્યાવસ્થામાં તેને ખૂબ ફટકા મારવામાં આવ્યા હોત તોજ તે અત્યારે એક શ્રેષ્ઠ સંગીતશાસ્ત્રી બન્યો હોત; ભોગવિલાસમાં ઉછ-

રવાથીજ એ બગડી ગયો છે. ”

આપણે જે પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ તે પદાર્થને માટે આપણે મરણીઆ થઇને યુદ્ધ કરીએ છીએ. માર્ટિન લ્યુથર જયારે પોપની સાથે તીક્ષ્ણ વાગ્યુદ્ધમાં નિમગ્ન થયો હતો ત્યારેજ તેણે પોતાનું મહાનમાં મહાન્ કાર્ય કર્યું હતું અને પોતાનું ઉત્તમોત્તમ ચારિત્ર્ય રચ્યું હતું. તેના પાછલા જીવનમાં તેની પત્નિએ તેને પૂછ્યું: “ સ્વામીનાથ! આપણે જયારે પોપની સાથે વાદમાં ઉતરેલાં હતાં ત્યારે આપણે ઘણીવાર અને બહુ લાગણીપૂર્વક પ્રાર્થના કરતાં હતાં; અને હવે તો આપણે અત્યંત ઠંડાપણાથી અને કોઇકજ વાર પ્રાર્થના કરીએ છીએ તેનું કારણ શું ? ”

લૉર્ડ એલ્ડન જ્યારે ગરીબાવસ્થામાં હતો ત્યારે લૉર્ડ થર્લોએ તેને એક પદવી આપવાનું વચન આપ્યું હતું, પરંતુ પદવી આપી ન હતી. તેણે જણાવ્યું હતું કે “ આ સમયે આ પદવી હું તમને આપતો નથી તે એક પ્રકારે તમારૂં હિતજ કરૂંછું. ” આ સંબંધે એલ્ડન જણાવે છે કે “ તેનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે હું સ્વાભાવિક રીતે ઘણો આળસુ છું અને માત્ર તંગીથીજ હું પરમ ઉદ્યોગી બનીશ. ”

વૉટર્સ જણાવે છે કે “ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને અને જગતમાં પ્રગતિ કરવાને માટે કરેલો પ્રયાસ આપણા મનને દૃઢ બનાવે છે; આપણી શક્તિઓનું નિયમન કરે છે; આપણી તુલનાશક્તિને પૂર્ણ બનાવે છે; આપણી આત્મશ્રદ્ધા વધારે છે; અને આપણને વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય તથા ચારિત્ર્યબળ આપે છે. ”

ઍડિસન કહે છે કે “ દેવો આપણી આસપાસ મુશ્કેલીઓ નાખે છે, તેથી આપણને આપણા ગુપ્ત બળનો ઉપયોગ કરવાની સંધી પ્રાપ્ત થાય છે અને શાંતિના સરળ સમયમાં ગુપ્તદશામાં રહેલા આપણા સદ્‌ગુણો પ્રકાશિત થાય છે. ”

ઘરમાં કે વૃક્ષોના ઝુંડ વચ્ચે ઉછેરેલો છોડ ફિક્કો અને દુર્બળ હોય છે. દુનિયાને અન્ન તો સૂર્યપ્રકાશ અને ખુલ્લી હવામાં ઉછરેલા છોડોમાંથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. ખુલ્લાં મેદાનોમાં વિકાસ પામેલાં પુષ્પો-માંથીજ દુનિયાને ઉત્તમોત્તમ સુગંધ મળે છે અને ખુલ્લી હવાવાળાં જંગલોમાંથીજ તેને મંદિરો અને વહાણોને માટે મજબૂત કાષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઇમર્સન કહે છે કે "કોઇ પણ માણસ પોતાની શક્તિ ટકાવી રાખવાને અને નિદ્રા મેળાવવાને ખાતર પોતે જેમાં ભાગ લઇ શકે એવું કામ કર્યા વિના શી રીતે રહી શકે તે હું સમજી શકતો નથી. કામ એ તેના સંભાષણમાં મોતી અને હીરાની ગરજ સારે છે; અર્થાત્ ઉદ્યોગી મનુષ્ય બીજાના મનપર વાતચિતથી પણ ઘણી અસર કરી શકે છે. વૈતરૂં, સંકટ, વિપત્તિ, તંગી એ મનુષ્યને વક્તૃત્વકલા અને ડહાપણનું શિક્ષણ આપે છે. સાચો પંડિત એમજ માને છે કે કાર્ય કરવાની તક ગુમાવવી એ શક્તિનો હ્રાસ કરવા સમાન છે."

કોસુથ પોતાના સંબંધમાં જણાવે છે કે "હું એક તોફાનમાં અથડાતો આત્મા છું અને સંકટથી મારી દૃષ્ટિ અતિ સૂક્ષ્મ બની છે."

બેન્જામિન ફ્રાંકિલન પોતાના ઘરમાંથી નાસી ગયો હતો અને જૉર્જ લૉને તેના ઘરમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો હતો. તેમને તેમનાં પોતાનાં સાધનોપરજ આધાર રાખવાનો હોવાથી તેમણે બાલ્યાવસ્થામાંજ મુશ્કેલીઓને જીતી લેવાની શકિત અને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

બાલ હંસો ઉડવાને શકિતમાન થાય છે કે તરતજ વૃદ્ધ હંસો તેમને માળામાંથી નીચે ગબડાવી પાડે છે અને માળામાં તેમને સુવાડવા માટે પાથરેલાં પીછાં પણ વિખેરી નાખીને ફેંકી દેછે. બાલ હંસને આ પ્રકારે જે સખ્ત અને કઠિન અનુભવ મળે છે તેથીજ તે પક્ષીઓનો

બલવાન અને બહાદૂર રાજા બનવાને તથા પોતાના શિકારની પૂંઠ પકડવામાં નિપૂણ થવાને લાયક બને છે.

જે છોકરાઓનું ભરણપોષણ તેમનાં માતપિતા કરી શકતાં નથી અને જેમને લાત મારીને ઘર બહાર હાંકી કાઢવામાં આવે છે તેઓજ સાધારણ રીતે પોતાના જીવનનું સાર્થક કરે છે. જ્યારે બીજી બાજુએ, જે લોકોને આ ગેરલાભો સહન કરવા પડતા નથી તેઓ વારંવાર નિષ્ફળ થાય છે.

સિડનહામ પૉઇન્ટ્ઝ જણાવે છે કે મારા જીવનની સફલતાઓએ નહિ પરંતુ નિષ્ફલતાઓએજ મને મજબૂત બનાવ્યો છે.

પ્રાયઃ ઇતિહાસના પ્રારંભકાળથી યાહુદીઓપર અત્યાચાર થાય છે; તે છતાંપણ તેમણે જગતને ઉત્તમોત્તમ ગીતો, સૌથી વિશેષ ડહાપણ ભરેલી કહેવતો અને મધુરમાં મધુર સંગીત અર્પણ કર્યું છે. તેમના સંબંધમાં તો અત્યાચાર ઉન્નતિનો જન્મદાતાજ જણાય છે. જ્યાં બીજાઓ ભૂખે મરે ત્યાં તેઓ ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ ઘણી પ્રજાઓના કોષાધ્યક્ષો છે. તેમના સંબંધમાં સંકટ વસંત ઋતુના પ્રાતઃકાળની ગરજ સારે છે. વસંત ઋતુનો પ્રાતઃકાલ ધુમ્મસવાળો પરંતુ દયાશીલ હોય છે; તેની ઠંડી, જંતુને મારી નાખે છે પરંતુ છોડને જીવાડે છે.

ક્રીમિયાના યુદ્ધમાં એક તોપનો ગોળો એક સુંદર બગીચાને ચીરીને કિલ્લાના અંદરના ભાગમાં ઘૂસી ગયો. પરંતુ તેણે જે ભયંકર ખાઈ પાડી તેમાંથી પાણીનો ઝરો ફૂટી નીકળ્યો અને ત્યારથી તે હમ્મેશને માટે એક જીવતો ફુવારો બની રહ્યો છે!! સંકટો અને વિપત્તિઓ પણ આવી પડીને આપણાં હૃદયમાં જે ઉંડાં છિદ્રો પાડે છે તેમાંથી ઘણી વખત ઉચ્ચ અનુભવ અને નવીન આનંદોના સ્થાયી ફુવારા ફૂટી નીકળે છે.

ગુમાવી દીધેલા દ્રવ્યને માટે શોક અને સંતાપ કરશો નહિ. જ્યાં સુધી દ્રવ્ય તમારા ટેકામાં ઉભેલું હોય છે ત્યાં સુધી ઇશ્વર પણ તમારૂં પરમ કલ્યાણ સાધી શકતો નથી. તમારે દ્રવ્યરૂપી ટેકો-ઘોડી ફેંકી દઇને તમારા પોતાના પગપર ઉભા રહેવું જોઇએ અને લાંબા વખતથી શિથિલ દશામાં પડી રહેલા પૌરુષના સ્નાયુઓને મજબૂત કરવા જોઇએ. **ઇશ્વરે તમારામાં મેલના થર ચડી ગયેલો એક હીરો મૂક્યો છે; અને ગરીબાઇના સખ્ત પ્રહારોથીજ તે મેલ દૂર થઇ તેને ઓપ ચઢશે.**

આપણા જીવનનું ઉત્તમોત્તમ સંગીત ક્યાં છે અને તેને પ્રકટ કરવાને ક્યાં ક્યાં સાધનોની અપેક્ષા છે તે સર્વજ્ઞ ઇશ્વરજ સારી પેઠે જાણે છે. ધુમ્મસ, બરફ, વાવાઝોડાં અને વિજળી એ કઠોર શિક્ષકોજ ક્ષુદ્ર અંકુરમાંથી પ્રચંડ વૃક્ષ બનાવે છે. ઉનાળાની લાંબી ઋતુ તેને જેટલી આવશ્યક છે તેટલીજ જરૂરની સખ્ત શીતઋતુ પણ તેને માટે છે. જે ક્ષણે તે અંકુરિત થાય છે ત્યારથી માંડીને તે વહાણ બને છે ત્યાં સુધી અર્થાત્ પચાશ વર્ષ પર્યંત તે પોતાના અસ્તિત્વને માટે પ્રકૃતિની સાથે જે યુદ્ધ કરે છે અને પોતાના જીવનને માટે સંકટોની સામે જે બાથ ભીડે છે તેથીજ તેને મજબૂતી તથા કિંમતીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. જો તેને એ યુદ્ધ કરવું પડ્યું ન હોત અને બીજાં અનેક ઝાડના આશ્રયમાં ઉગ્યું તથા ઉછર્યું હોત તો જરૂર તે નિર્બળજ બની ગયું હોત અને તેને કદિપણ એવી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થઇ નહોત. સૌથી સુન્દર અને મજબૂત કાષ્ઠ ઉષ્ણ કટિબંધમાં નીપજતાં નથી પરંતુ શીત કટિબંધમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે, કે જ્યાં તેમને ધુમ્મસ અને શિયાળાની સખ્ત ઠંડીની સામે યુદ્ધ કરવું પડે છે.

ઘણા માણસો જ્યાં સુધી પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી દેતા નથી ત્યાં

સુધી તેઓ કદિપણ પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ જાણી શકતા નથી. માત્ર સંકટજ તેમનું સત્ય સ્વરૂપ ખુલ્લું કરી આપે છે. **વિઘ્નો અને સંકટો એ જીવનને સુંદર તથા મજબૂત બનાવનારાં હથિયારો છે.** ડુંગરની કોરણપરના પત્થરતળે સુરંગ નાખી તેને ફોડીને પૂતળાં બનાવવા માટે બહાર કાઢવામાં આવે છે ત્યારે પોતાની શતાબ્દિઓ થયાં ચાલી આવેલી શાંતિનો ભંગ કરનાર સુરંગના દારૂની તે નિંદા કરે છે; સુરંગના દારૂથી છિન્નભિન્ન થઇ જવાનું અને શિલ્પીઓના હથોડાના માર ખાવાનું તેને પસંદ પડે નહિ એ સ્વાભાવિકજ છે; પરંતુ પરિણામે તેના તરફ નજર કરો: ભાવપ્રદર્શક અને સુંદર પૂતળાંનું–સ્મરણ સ્તંભનું અવલોકન કરો; જાહેર ચોકમાં અનેક શતાબ્દિઓ પર્યંત બહાદુરીની મહાન વાતો કહેનાર પૂતળાંનું નિરીક્ષણ કરો!

હવે એ સંગેમરમરને જો સુરંગથી ફોડવામાં આવ્યો ન હોત, હથોડાથી ઘડવામાં આવ્યો ન હોત અને તેને ઘસી ઘસીને ઓપ દેવામાં આવ્યો ન હોત તો અત્યારે સુંદર જણાતું પૂતળું હજી પણ સંગેમરમરના ડુંગરમાંજ નિદ્રિત રહ્યું હોત ને! આ જ પ્રકારે **જો દુ:ખરૂપી સુરંગો ન ફોડવામાં આવે, વિઘ્નોરૂપી હથોડાના પ્રહાર ન થાય અને હજારો સંતાપરૂપી ઘસારાઓવડે ઓપ દેવામાં ન આવે તો આપણું ઉચ્ચતર અને શ્રેષ્ઠતર સ્વરૂપ ચિરકાળ પર્યંત આપણા જડજીવનરૂપી ખરબચડા પર્વતમાંજ ઉંઘી રહે.**

ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં પુરૂષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન પણ પોતાના ઇશ્વરભાવથી એમજ કહે છે કે જ્યારે કોઇ પ્રાણીનું હિત કરવાનું હોય છે ત્યારે તેનાં ધન, ધામ, સહાયક ઇ૦ સ્થૂળ સામગ્રી હું લઇ લઉં છું.

એકાએક આપત્તિ આવી પડવાથી અથવા કોઇ ભયંકર દુઃખ

આવી પડવાથી અનેક જડ જણાતાં જીવનને ચૈતન્ય અને ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થયેલી કોણે નથી જોઇ ?

ઘણા વ્યાપારીઓ જ્યારે કોઇ સંકટથી પોતાની એકેએક પાઇ ગુમાવી દે છે અને કોઇ વ્યાધિથી પોતાની મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુ ખોઇ બેસે છે; ત્યારેજ તેઓ પૌરુષ પ્રાપ્ત કરવા માટે પરાકાષ્ઠાના પ્રયત્ન કરે છે અને પોતાના મહાનમાં મહાન્ સદ્દગુણોનો વિકાસ કરે છે.

જ્યાંસુધી સંકટરૂપી સુરંગ આપણા જીવનને ખળભળાવી મૂકતી નથી અને મુશ્કેલીઓ તથા વિઘ્નો તેમાં પ્રહાર કરીને સુંદરતા તથા ઉચ્ચતા લાવતાં નથી ત્યાંસુધી ઘણીવાર આપણે આપણા જીવનરૂપી પાષાણમાં દેવનું-પૌરૂષની મૂર્તિનું-દર્શન કરી શકતા નથી.

ઘણા માણસો પાયમાલ થવાથીજ સાચો ઉદ્ધાર પામ્યા છે. જે વીજળીએ તેમની પ્રિયમાં પ્રિય આશાઓનો નાશ કર્યો હતો તેણેજ તેમના તિમિરમય જીવનમાં એક નવીન પ્રકાશ ફેલાવ્યો હતો અને તેમને માટે એવાં દ્રશ્યો ખુલ્લાં કર્યાં હતાં કે જેમનું તેમણે પૂર્વે કદિપણ દર્શન કર્યું ન હતું.

તેમની પ્રિયમાં પ્રિય આશાનો નાશ થયો હતો, પરંતુ તેને બદલે જે ધૈર્ય, સહનશક્તિ અને ઉત્સાહ, પહેલાં તેમને સ્વપ્નમાં પણ જણાયાં ન હતાં તે તેમને પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

એડમંડ બર્ક જણાવે છે કે: " ઇશ્વર આપણાપર અનંત પ્રેમ રાખે છે અને આપણે માટે હિતકારક વસ્તુ કઇ છે તે આપણા કરતાં પણ તે વધારે સારી રીતે જાણે છે; અને તેથીજ તેણે સંકટરૂપી કઠોર શિક્ષક આપણાપર મૂક્યો છે. જે માણસ આપણી સામે યુદ્ધ કરે છે તે આપણાં અંગને મજબૂત કરે છે તથા આપણી બુદ્ધિને તીવ્ર બનાવે છે; અને આ પ્રમાણે આપણો વિરોધીજ આપણો ખરો

સહાયક હોય છે. મુશ્કેલી સાથેનું યુદ્ધ આપણા લક્ષ્યનો આપણને પરિચય કરાવે છે અને તેનાં સમસ્ત અંગોને તપાસવાની આપણને ફરજ પાડે છે. તે આપણી ઉપરચોટિયા દૃષ્ટિ અને નીતિરીતિને ચાલવા દેતું નથી."

જે માણસોમાં ખરૂં સત્ત્વ હોય છે તેઓજ પોતામાં ગુપ્ત રહેલું ઉચ્ચ વ્યક્તિત્વ બહાર લાવે છે અને હજારો પ્રતિકૂળ સંયોગોની સામે થઇને ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. તમે તેમને અધોગતિમાં રાખી શકશોજ નહિ; કેમકે પ્રત્યેક વિઘ્ન પ્રગતિ કરવાની તેમની શક્તિને વૃદ્ધિગતજ કરતું જણાય છે.

કાસ્ટેલર જણાવે છે કે "ભિન્ન સંયોગોમાં સાવેનારોલા પણ બીજા હજારોની પેઠે ખરેખર એક સરસ પતિ, એક માયાળુ પિતા અને એક શાંત પરંતુ બીજાઓના જેવો એક સામાન્ય અને અપ્રસિદ્ધ માણસજ થયો હોત; અને સમયની રેતીપર તથા મનુષ્યોનાં હૃદયપર પોતાની જે ઉંડી છાપ એ મૂકી ગયો તે મૂકી જવાને સર્વથા અશક્તજ નીવડયો હોત. જે સંકટ તેની મુલાકાત લેવાને, તેના હૃદયને છુંદી નાખવાને અને તેને પરમ શોક અર્પણ કરવાને આવ્યું અને જે શોકે તેનાં ભવાંપર કાંટાનો મુકુટ મૂક્યો તેણેજ તેને અમરતાની અદ્ભુત વરમાલા પણ પહેરાવી. તે જે સ્ત્રીને ચાહતો હતો તેનામાંજ તેની સર્વે આશાઓ કેંદ્રિત થયેલી હતી, તેને પ્રાપ્ત કરવાને તેનું હૃદય બહુજ તલપી રહ્યું હતું અને જ્યારે કેટલેક અંશે તેના ધંધાને લીધે અને કેટલેક અંશે તેની કુરૂપતાને લીધે તે સ્ત્રીના વડીલોએ છેલ્લીવાર-તેનો અનાદર કર્યો ત્યારે તેણે એમજ ધાર્યું હતું કે હવે બસ મારૂં મૃત્યુજ આવ્યું છે! પરંતુ વાસ્તવમાં તે મૃત્યુ ન હતું પણ અમરતા હતી."

નિકૃષ્ટ પંક્તિના લોકોમાં જન્મીને જેઓ ઉચ્ચ વર્ગમાં

દાખલ થયા છે તેઓજ હમેશાં સૌથી મહાન પુરૂષો ગણાશે.

એમ કહેવાય છે કે ઝુંપડીઓમાંથી જ્યારે દસ હજાર બુદ્ધિવાન, પ્રતિભાશાળી અને સદ્‌ગુણી માણસો બહાર પડે છે ત્યારે મહાલયોમાંથી તે પ્રકારનો માત્ર એકજ માણસ બહાર પડે છે.

ઓપી પોતાની તરૂણાવસ્થામાં લાકડાં વહેરીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો, પરંતુ પાછળથી તે રાજવિદ્યાલય (Royal Academy) માં અધ્યાપક થયો હતો. તેની વય માત્ર દશ વર્ષની હતી ત્યારે તેણે એક ઢાળવાળા પાટિયાપર એક સુંદર ચિત્ર આલેખીને પોતાનું પાણી બતાવી આપ્યું હતું. ઍન્ટોનિયો કૅનોવા એક મજુરનો પુત્ર હતો, થૉર્વૉલ્ડસનનાં માતપિતા રંક હતાં, પરંતુ તેઓ બીજા સેંકડો માણસોની પેઠે પોતાના હાથમાં જે કામ આવતું તે જાતમહેનતથી કરતાં અને તેને સારી રીતે પાર ઉતારતાં. જેવી રીતે આર્કરાઈટ હજામની સ્થિતિમાંથી ઉન્નત થયો હતો, બનિયન કંસારાની સ્થિતિમાંથી ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત થયો હતો, વિલ્સન મોચીના ધંધામાંથી ઉન્નત થયો હતો અને ગ્રાંટ ચામડાં સમારવાના ધંધામાંથી ઉન્નતિ પામ્યો હતો તેવીજ રીતે ઉપર જણાવેલા બન્ને જણા ઉચ્ચ દૃષ્ટિ રાખીને ઉન્નત થયા હતા. **માણસો પ્રથમ પંક્તિના હજામ, કંસારા, મોચી વગેરે બનીને પણ એવી શક્તિ અને તકોને પ્રાપ્ત કરે છે કે જેથી તેઓ મહાન શોધક, લેખક, રાજદ્વારી અને સેનાપતિ થવાને પણ સમર્થ થાય છે.**

સંકટ મૂર્ખાને ગભરાવી નાખેછે અને કાયરોને નિરૂત્સાહ બનાવી દે છે. શાણા અને ઉદ્યોગી માણસોની શક્તિઓને તે બહાર ખેંચી આણેછે અને સાધારણ શક્તિવાળાને તેની બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર પાડે છે. **સંકટ શ્રીમંતને ડરાવે છે અને આળસુને ઉદ્યોગી બનાવે છે.**

બીજી બાજુએ નિર્વિઘ્ને મળતી સફલતા અને ઉન્નતિ પણ માણસને ખરો ઉપયોગી અને સુખી થવાને લાયક બનાવતાં નથી. દરિયાનાં તોફાનોની પેઠે સંકટનાં તોફાનો પણ શક્તિઓને જાગૃત કરે છે અને પ્રવાસીની શોધકબુદ્ધિ, ડહાપણ, ચાતુર્ય તથા સાહસિકતાને ઉત્તેજિત કરેછે. પ્રાચીન કાળના આત્મવિસર્જન કરનાર વીરો સંકટો સહન કરીને બહાદુરી અને ઉચ્ચવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરતા હતા. જે માણસ ઉપર સુખરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ હમેશાંજ પડયા કરેછે તેઓ ઉન્હાળાની પૃથ્વી સમાન શુષ્ક અને સખ્ત બની જાયછે. ઘણાખરા માણસોએ સંકટ દ્વારાજ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી છે. જો તમને નિરાશા પ્રાપ્ત થાય તો તમે તમારા કરતાં વધારે નિર્ધન અને દુઃખી માણસોની સ્થિતિનું અવલોકન કરજો. જે વસ્તુપર હીરાને જડવામાં આવ્યો હોય તે વસ્તુ જેમ અધિક કાળી હશે તેમ હીરો અધિક પ્રકાશિત જણાશે. આમ તેમ દોડીને તમારા પરિચિતોને તમારા દુર્ભાગ્યની વાત કહ્યા કરશો નહિ; કારણકે લોકો દુર્ભાગી માણસોની સાથે પરિચય રાખવાનું પસંદ કરતા નથી.

બીથોવને જ્યારે પોતાના મહાનમાં મહાન્ ગ્રંથો લખ્યા ત્યારે તે લગભગ તદ્દન બ્હેરો અને શોકથી પીડાતો હતો. શિલરે મહા શારીરિક વ્યથાની વચ્ચે પોતાના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો લખ્યા હતા. પંદર વર્ષ પર્યંત તે દુઃખમાંથી મુક્ત થયો નહતો. મિલ્ટન જ્યારે અંધ, ગરીબ અને વ્યાધિગ્રસ્ત હતો ત્યારે તેણે પોતાના મહાન્ ગ્રંથો લખ્યા હતા. તે જણાવે છે કે **"જે માણસ સૌથી વિશેષ સંકટ સહન કરી શકે છે તેજ વધારે ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે."** બનિયન કહેતો કે "જો કાયદો પરવાનગી આપતો હોય તો અધિક સુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે હું અધિક સંકટની પ્રાર્થના કરૂં."

ડૉ. પેસન જ્યારે વ્યાધિથી પથારીવશ થયો ત્યારે તેણે તેની મુલાકાતે આવેલા એક માણસને હસતાં હસતાં પૂછયું: "ઇશ્વર આપણને

ચત્તા સુવાડે છે તેનું કારણ તમે જાણો છો?" તે માણસે જવાબ આપ્યો "ના." પેસને જણાવ્યું કે "આપણે ઉંચે જોઇએ એટલા માટે તે આપણને ચત્તા સુવાડે છે." તે મિત્ર બોલ્યોઃ "હું મારી દિલગીરી પ્રદર્શિત કરવાને આવ્યો નથી, પરંતુ આપની સાથે આનન્દ લૂટવાને આવ્યો છું; કારણકે આ કંઇ વિલાપ કરવાનો સમય નથી." ડૉ. પેસન બોલ્યોઃ "આ વાત સાંભળીને મને આનન્દ થયો. લોકો ઘણી વાર મને આ પ્રમાણે કહેતા નથી. વાસ્તવમાં હમણાં મને વિલાપની કાંઇપણ આવશ્યકતા નથી અને તે છતાં પણ પ્રત્યેક માણસ મારી ખબર લેવા આવીને વિલાપજ કર્યા કરે છે. ઉલટું હું જ્યારે સાજો અને ઉન્નત દશામાં હતો તથા એક ફત્તેહમંદ ઉપદેશક હતો અને મને વિલાપની ખરેખરી અવશ્યક્તા હતી ત્યારે લોકો મારી મિથ્યા સ્તુતિ કરતા હતા અને મને અભિનંદન આપતા હતા."

જર્મનીના એક ઉમરાવે પોતાના કિલ્લાના એક મિનારાથી બીજા મિનારા સુધી તાર ફેલાવીને એક પ્રચંડ વાજિંત્ર બનાવવા માંડ્યું. જ્યારે તેણે પોતાનું વાજિંત્ર સંપૂર્ણ બનાવ્યું ત્યારે તે વાગવાને બદલે મૂંગુંજ રહ્યું; પરંતુ જ્યારે વાયુની લહરી ફૂંકાવા લાગી ત્યારે તે વાજિંત્રમાંથી, દૂરના વાજિંત્રમાંથી નીકળતા ધ્વનિના સરખો મંદ સૂર નીકળવા લાગ્યો. અંતે એક વાવાઝોડું જોરપૂર્વક ઉક્ત કિલ્લાપર ફરી વળ્યું ત્યારે તે વાદ્યના તારોમાંથી ઉત્તમોત્તમ અને સુંદરમાં સુંદર સંગીત નીકળવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે કેટલાક માણસોપર સાધારણ ઘટનાઓ અસર કરતી નથી અને તેમનામાંથી ઉત્તમોત્તમ સંગીત–ઉચ્ચતર પૌરૂષ–બહાર ખેંચી આણતી નથી.

લંડનમાં જ્યાંસુધી ભયંકર પ્લેગે ફાટી નીકળી એક લાખ માણસોનો નાશ કર્યો નહિ અને મ્હોટી આગે હલકા, ગીચ અને ખરાબ લત્તાઓને બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યા નહિ ત્યાંસુધી તે નગર

ફીનિક્સ પક્ષીની માફક પોતાની ભસ્મ અને વિધ્વંસમાંથી ઉઠીને ભવ્ય અને પ્રચંડ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયું નહિ.

સાચા વીર પુરૂષો અત્યાચારની અગ્નિમાં વધારે મજબૂત બને છે.

આલ્બિયન ટૂર્જી જણાવે છે કે "જો શ્રીમંત માણસોનો સાચો ઇતિહાસ જાણવામાં આવે તો આપણને પ્રતીત થશે કે તેમાંનો પ્રત્યેક જણ એક વાર દેવાળિયો બની ગયો હતો. ગ્રાંટ લશ્કરમાં એક હલકી નોકરી મેળવવામાં નિષ્ફલ ગયો તેથીજ તે અંતે વડો સેનાધિપતિ બન્યો અને હું પોતે જે કાર્ય કરવાને નીકળ્યો હતો તે કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફલ ગયો તેથીજ અંતે, જેની મેં કદિ પણ આંકાક્ષા રાખી ન હતી તે કરવાને સફલ થયો."

જીવનના મહા સંગ્રામમાંથી અજ્ઞાન અને ભ્રમણાનો નાશ કરવાને તથા જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યનો ઉંચો ઝુંડો સ્થિરભાવે રોપવાને માટે તમને તમારા પોતાનાજ સ્વયંસેવક બનવાની સૂચના કરવામાં આવે છે. તમારી પ્રગતિને પ્રતિબંધ કરનાર વિઘ્નોને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખો અને આશાને વળગી રહો. તમારી ધ્વજા ઉંચી રાખો અને મક્કમ પગલે તથા નિર્ભયતાપૂર્વક સતત આગળ વધો.

આરામ નહિ પરંતુ પ્રયત્ન અને સુગમતા નહિ પરંતુ મુશ્કેલીજ ખરા માણસોને ઉત્પન્ન કરે છે. સખ્ત પરિશ્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલું શિક્ષણ એ મહાન્ સફલતાની કિંમત છે અને મહાન્ ચારિત્ર્યનો ધીમો વિકાસ એ તેનું ખાસ આવશ્યક અંગ છે. આપણા શ્રેષ્ઠતમ કવિઓ પૈકીના ઘણાક "સંકટના પારણામાં ઝુલીને કાવ્ય રચતા થયા છે અને તેઓ વિપત્તિમાં જે શીખ્યા છે તેનું તેમણે કાવ્યમાં શિક્ષણ આપ્યું છે."

બાયરન જ્યારે માત્ર ઓગણીસ વર્ષનો હતો ત્યારે તેણે "આળસના

કલાકો " એ નામનો કાવ્યગ્રંથ પહેલવહેલો પ્રકટ કર્યો હતો. આ ગ્રંથ ઉપર જે તીક્ષ્ણ ટીકા થઇ તેથી તેના હૃદયને તીવ્ર ડંખ લાગ્યો અને તેણે ઉત્તમોત્તમ કવિ બનવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના સંબંધમાં મૅકૉલે જણાવે છે કે "બાયરન એટલી બધી ત્વરાથી એટલી બધી ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે કે તેના જેવું ઉદાહરણ ઇતિહાસમાં ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત થાય છે." માત્ર થોડાં વર્ષોમાંજ તે સ્કૉટ, સાઉધી અને કૅમ્પબેલ જેવા માણસોની પંક્તિમાં ઉભો રહ્યો અને સાડત્રીશ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો. મહા બુદ્ધિવાન માણસો ઘણું કરીને આ જ વયે મરણ પામે છે. કુરન એક વાર "તોતડો પંચીગર" અને "મૂંગો વકતા" કહેવાતો હતો, પરંતુ ઉપહાસ અને નિંદાથીજ તે મહાન વકતા બનવાને પ્રોત્સાહિત થયો હતો.

આ તો કાખલાઘોડીનો જમાનો છે. પ્રત્યેક સ્થળેથી "સહાયો" અને "મદદો" માગવાની જાહેર ખબરો છપાય છે. આપણે સંસ્થાઓ, પાઠશાળાઓ, વિશ્વવિદ્યાલયો, શિક્ષકો, પુસ્તકો, પુસ્તકાલયો, વર્તમાન-પત્રો અને માસિકો ધરાવીએ છીએ. આપણે માટે વિચાર બીજા માણસો કરે છે. આપણા ગણિતના બધા દાખલાઓ 'ખુલાસા' અને 'કુંચીઓ' દ્વારા કરવામાં આવે છે. આપણા છોકરાઓ ઘણીવાર અતિ અલ્પ અભ્યાસ કરીને પાઠશાળાની બહાર નીકળે છે. "ટુંકા માર્ગ" અને "સંક્ષિપ્ત પદ્ધતિ" આ શતાબ્દિમાં ઘણી વધી પડી છે. પ્રત્યેક પાઠશાળાના અભ્યાસક્રમમાંથી મહેનતને હદપાર કરવાને ચતુરાઇ-ભરેલી યુક્તિઓનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. વર્તમાનપત્રો આપણને આપણો રાજદ્વારી મત આપે છે અને ધર્મોપદેશકો ધર્મ આપે છે. સ્વાશ્રય અને આત્મશ્રદ્ધાને તો બસ દિવસે દિવસે પાણીચુંજ મળતું જાય છે. કુદરત જાણે કે પોતાની અદ્ભુત શક્તિઓ સહિત મનુષ્યને આરામ આપવાને દોડી આવી છે અને લોકોનું વૈતરૂં જાતે કરી તેમને

સમસ્ત દુઃખોમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે!

પરંતુ કુદરતના કાર્યનો ઉંધો અર્થ કરશો નહિ. માણસોને **મોટાં સંકટોમાં નાખવાને માટેજ કુદરત તેમને નાનાં સંકટોમાંથી મુક્ત કરે છે.** માણસોને કરવાનું કામ પોતાને માથે લઇને તે કાંઇ લોકોને એદીપણામાં કે મોજશોખમાં ડૂબી તેમની શક્તિઓને નિર્બળ બનાવવાની આજ્ઞા કરતી નથી; પણ મસ્તિષ્ક અને અંતઃકરણને પ્રવૃત્તિશાલી બનાવવાને-ખીલવવાને માટેજ સ્નાયુઓને આરામ આપે છે.

ઉષ્ણ કટિબંધમાં સુંદરમાં સુંદર અને મજબૂતમાં મજબૂત માણસોનો પણ વિકાસ થતો નથી; કારણકે ત્યાં માણસોને વૃક્ષપરજ (ફળ ફુલ રૂપે) તૈયાર રોટલો મળે છે અને પરિશ્રમ કરવો અતિ મુસ્કેલ થઇ પડે છે. પરમ સૌંદર્યવાન અને દૃઢ માણસોની ઉત્પત્તિ શીત કટિબંધમાંજ થાય છે.* હિંદુ મજૂરને આખો દિવસ કામ કરવાને માટે માત્ર બે ત્રણ આના મળે છે ત્યારે અમેરિકન મજૂરને બેથી ત્રણ ડોલર મળે છે. મેક્સિકોમાં ખનીજ દ્રવ્ય પુષ્કળ હોવા છતાં પણ તે રંક છે અને ન્યૂ ઇંગ્લાંડ પહાડી તથા હિમાચ્છાદિત પ્રદેશ હોવા છતાં પણ શ્રીમંત છે. છતાં આ કાંઇ આકસ્મિક ઘટના નથી, પરંતુ પ્રકૃતિના નિયમ અનુસાર બનેલી ઘટના છે. અત્યંત આવશ્યકતા,

* અત્યારની પરિસ્થિતિ ઉપરથી આ વાતને સિદ્ધાંત રૂપેજ અહીં જણાવી દીધી છે એ ભૂલ છે. હજારેક વર્ષથી ઉષ્ણ કટિબંધ તરફના દેશોની પડતી શરૂ થઇ તેની અગાઉ અનેક હજાર વર્ષો સુધી તેમણે ઉચ્ચ દશા ભોગવી છે; કે જ્યારે શીત કટિબંધવાળાઓ અને 'તેમનોજ વિકાસ થાય' એ સિદ્ધાંત, એ બધુંજ જંગલી હાલતમાં સડતું હતું; અને અત્યારનો હિંદનો મજુર તે સમયનો ગૃહસ્થ કારીગર હોઇ તેની કારીગરીથી યુરોપનાં દીવાનખાનાં શોભતાં અને શરીર ઢંકાતાં હતાં. સંપાદક.

સાધન પ્રાપ્ત કરવા માટે કરેલું યુદ્ધ, ગરીબાઇરૂપી અમૂલ્ય એડ,–આ વસ્તુઓ પૌરુષનો વિકાસ કરે છે અને મનુષ્યને જંગલી અવસ્થામાંથી ખેંચી કાઢી સંસ્કારી બનાવે છે. પરિશ્રમે જંગલને પણ સુંદર ઉદ્યાનના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખ્યું છે.

જેવી રીતે શિલ્પી માત્ર સંગેમરમરના ટુકડામાં સમાયેલા દેવદૂતનુંજ ચિંતન કરે છે તેવી રીતે કુદરત પણ સાડા ત્રણ મણના શરીરમાંથી માત્ર ખરા મનુષ્યત્વનીજ દરકાર કરે છે. શિલ્પી જેમ સંગેમરમરના ટુકડાની પાષાણ તરીકે જરાપણ દરકાર કરતો નથી તેજ પ્રકારે કુદરત પણ માત્ર શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા કરનાર માટીનાં પૂતળાંને માટે કિંચિત પણ દરકાર કરતી નથી. દેવદૂતનો આકાર પ્રકટ કરવાને માટે શિલ્પી જેમ તેમાંનો સઘળો અનાવશ્યક ભાગ જરા પણ સંકોચ ન લાવતાં કાપી કાઢીને ફેંકી દે છે, તેજ પ્રકારે કુદરત પણ આપણી સર્વોત્તમ શક્તિ બહાર આણવાને માટે આપણને જરા પણ સંકોચ વિના ઠોકી પીટીને ઘડી નાખે છે. તે આપણા શુદ્ધ ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવાને માટે આપણું સર્વ દ્રવ્ય ખુંચવી લે છે; આપણો ગર્વ ખંડિત કરે છે; આપણી મહત્વાકાંક્ષા દબાવી દે છે; આપણને કીર્તિના દાદરપરથી નીચે પાડે છે અને એવી એવી અનેક રીતે તે આપણને આપણી મજબૂતી, ગુણ, સૌંદર્ય અને ઉન્નતિની સ્થિતિ તરફ લઇ જાય છે. શુદ્ધ ચારિત્ર્યના પ્રકાશને માટે સર્વ વસ્તુઓનો ભોગ અપાય છે. એના આગળ જડ દ્રવ્ય કાંઇપણ ગણત્રીમાં નથી; દરજ્જો કાંઇજ હિસાબમાં નથી; કીર્તિ કુછ બિસાતમાં નથી; કેમકે **ચારિત્ર્ય એજ સર્વસ્વ છે.**

આપણે સાચા મનુષ્ય ન બનીએ ત્યાંસુધી કુદરત આપણને સુખચેન આપવા ઇચ્છતી નથી; પરંતુ આપણને સાચા મનુષ્ય બનાવવાનોજ પ્રયત્ન કરે છે. મહાન ચિત્રકારોના પ્રત્યેક મહાન ચિત્રમાં

એક ભાવ અથવા એક આકૃતિ બીજા સઘળા ભાવો અને આકૃતિઓ કરતાં મુખ્ય હોય છે. બીજા સઘળા ભાવો અથવા આકૃતિઓ ગૌણ હોય છે પરંતુ તેઓ પ્રધાન ભાવનાં પોષક હોવાથી તેમની સાર્થકતા, તેમની ગૌણતામાંજ સમાયેલી હોય છે. આ પ્રકારે ઇશ્વરના આ અતિ **વિશાળ જગતમાં પણ પ્રત્યેક વસ્તુ મનુષ્યત્વનીજ પોષક છે.** કુદરતે આ વિચાર પ્રત્યેક પાંદડાપર લખ્યો છે અને પ્રત્યેક વસ્તુ-દ્વારા એજ વિચારને તે બૂમ પાડીને જાહેર કરે છે. પ્રત્યેક પુષ્પમાંથી એજ વિચારનાં પરાગ–ભભક નીકળે છે અને પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં પણ એજ વિચાર પ્રકાશી રહ્યો છે.

અહો! એક ખરો મર્દ–પોતાનો એક સાચો સપૂત–ઉત્પન્ન કરવાને માટે કુદરત કઇ કિંમત નથી આપતી? ખરા મનુષ્ય–મર્દ–ના આગમનને માટે તૈયારી કરવાને અથવા તેનું અસ્તિત્વ સંભાવિત કરવાને માટે તે અબજો વર્ષ પાણીની પેઠે ખરચી નાખે છે. ખરા મર્દનો વિકાસ કરવાને માટે તેણે શતાબ્દિઓ ખરચી દીધી છે અને સમગ્ર જગતને તેના ચરણમાં મૂકી દીધું છે. જગત એ માત્ર તેની કિન્ડરગાર્ટનની શાળા છે અને પ્રત્યેક વસ્તુ એનો પદાર્થપાઠ છે. પોતાના સરજેલા મહાનમાં મહાન પદાર્થને આકાર આપવા માટે–તેને મનુષ્યનો સંપૂર્ણ નમૂનો બનાવવાને માટે–કુદરત હજારો ઉપાય કરે છે. પોતાનો આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે તે માણસને તેના પોતાના અને કુટુંબના નિર્વાહને માટે કામ કરવાની ફરજ પાડે છે. તે તેને આ વાત કદિપણ ભૂલવા દેતી નથી કે "પરિશ્રમજ ખરા માણસનો વિકાસ કરે છે." જે વસ્તુ દૂરથી આપણને આકર્ષક લાગે છે અને જેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણે ઘણો પરિશ્રમ કરીએ છીએ તે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે કે તરતજ કુદરત તેનાથી પણ અધિક આકર્ષક વસ્તુને આપણી સન્મુખ મૂકીને પહેલા પદાર્થનું આકર્ષકપણું લૂટી લેછે.

એક તત્ત્વવેત્તા જણાવે છે કે "જીવનમાંથી પરિશ્રમ અને સંકટ દૂર થવાં શક્ય નથી. હજારો કામ એવાં હોય છે કે જે આપણા એકલાના હિત કરતાં વધારે મોટાં હિતો સાધ્ય થવાને માટે, આપણી ઇચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ, થવાંજ જોઇએ. આપણને સુખેથી નિદ્રા લેવાદેવાને માટે, પગનાં આંગળાંપર ચાલવાને દુનિયા કદિપણ સમ્મત થશે નહિ. લોકો ઘણા જલ્દી ઉઠે છે અને ઘણા મોડા સૂએ છે. આ સઘળો વખત કઠિન વસ્તુઓને ઘડવાને માટે અસંખ્ય હથોડાઓ, કરવતો અને કુહાડાઓનો પ્રયોગ થાય છે, કારણકે કેટલીક વસ્તુઓ આ ઓજારો વિના મનુષ્યની સેવા બજાવવાને ઉપયોગી થઇ શકતી નથી. વળી આ કુહાડા અને હથોડા પકડતાં અને વાપરતા દુઃખ–શ્રમ પણ થયા વિના નથી રહેતાં. લાખો મજૂરો રોતા પીટતા અને અશ્રુપાત કરતા આ ઓજારોનો પ્રયોગ કરે છે. આપણા નિત્યના ધંધામાં જે હજારો હરીફ ઉભેલા હોય છે; આપણે જ્યારે પરાજિત થઇએ ત્યારે આપણી વિરૂદ્ધ જે સખત શત્રુતા પ્રકટી નીકળે છે; જ્યારે આપણે આપણા પ્રતિસ્પર્ધીને પરાજિત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે જે મોટી ડંફાસ મારવા લાગી જઇએ છીએ; આપણાપર જે આપત્તિના પ્રચંડ પ્રહારો આવી પડે છે; પરાભવથી આપણા હૃદયમાં જે ભારે નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે; તે સર્વને આપણે અટકાવી શકતા નથી અને કદિપણ અટકાવી શકીશું નહિ. વળી આપણે તેને અટકાવવાની ઇચ્છા શા માટે કરવી જોઇએ? બંધુ! અધિક ઉત્તમ જીવન–આત્મ સૌંદર્ય–પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ આપણે આ જગતરૂપી ઈશ્વરના કારખાનામાં એ પ્રમાણે ઘડાઇએ છીએ અને ઇશ્વરની એરણપર ઘણના પ્રહાર ખાઇએ છીએ." **ખૂબ યાદ રાખજો કે જે અંગ વધારે વપરાશમાં આવે છે તેજ માત્ર મજબૂત થાય છે.**

"આપણા અંતઃકરણના ઉંડા ભાગમાં એક પ્રકારનું એવું તો

અસાધારણ મૂલ્યવાન બળ રહેલું હોય છે કે તે નાજુક સ્થાનને (અંતઃકરણના ઉંડા ભાગને) ઈશ્વરના પ્રહારો જ્યાંસુધી છિન્ન ભિન્ન કરી નાખતા નથી ત્યાંસુધી આપણે પોતે પણ તેને ભાગ્યેજ જાણીએ છીએ અને તેની દરકાર કરીએ છીએ. પૃથ્વીમાંથી રત્નો જડે તે પૂર્વે શું તેને ખોદવી પડતી નથી ?" —મિસિસ હેમન્સ.

" તમારી વહાલામાં વહાલી વસ્તુ પણ એકાએક નાશ પામે ત્યારે ગભરાઈ જઇને તમારી જાતને પણ દુઃખના ખાડામાં નાખી દઇ આપત્તિરૂપી શત્રુને બેવડા બળવાળો બનાવવાની મૂર્ખતા કદિ પણ કરતા નહિ, પણ ધીરજનેજ ધારણ કરજો. કેમકે ખરી ખુબી તો પ્રયાસમાંજ રહેલી છે; પ્રાપ્તિમાં રહેલી નથી.

" ઘણા સુપ્રસિદ્ધ અને મહાન પુરૂષોએ દુઃખની સાથે વાતચિત કરી છે અને દુઃખની શાળામાં અભ્યાસ કર્યો છે તથા એવી રીતે પોતાના સહવાસથી તેમણે તેને પવિત્ર બનાવી દીધું છે; અને ભાગ્ય-દેવીના કૃપાકટાક્ષને બદલે તેની કુદ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવાની મહત્વાકાંક્ષા ધારણ કરી છે."

" માટે જગતના સરલ માર્ગને કઠિન બનાવનાર પ્રત્યેક વિઘ્નને અભિવંદન આપો; બેસવા કે ઉભા રહેવા નહિ દેનાર પરંતુ ચાલ-વાની ફરજ પાડનાર પ્રત્યેક દુઃખનો આદર કરો." —બ્રાઉનિંગ.

પ્રકરણ ૬ ઠું—એક અવિચલ લક્ષ્ય.

"જીવન એ એક બાણ છે; માટે તે કોની તરફ તાકવું અને ધનુષ્ય કેવી રીતે પકડવું તેનો તમારે પ્રથમ નિશ્ચય કરવો જોઇએ અને પછી તેને અગ્ર ભાગ સુધી ખેંચીને છોડી દેવું જોઇએ." —હેન્રી વાન ડાઈક.

"એકજ મુખ્ય લક્ષ્ય રાખવું અને તેનેજ પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી તથા પ્રયત્ન ધારણ કરવાં એ આપણા જીવનની મહત્વની બાબત છે." —ગેટે.

"માત્ર આત્મ-સમર્પણથીજ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે." —સી. બકસ્ટન.

"ઊંડા અભ્યાસનું નામજ કુશાગ્ર બુદ્ધિ છે." —બાલ્ઝાક.

"એકી વેળા બે સસલાંની પાછળ પડનારો મનુષ્ય તેમાંના એકેયને પકડી શકતો નથી."

"બે મનનો માણસ પોતાનાં સઘળાં કામમાં અસ્થિર હોય છે."

"પ્રત્યેક માણસે પોતાના લક્ષ્યને બંધબેસતો ખાસ માર્ગ યાને પ્રવૃત્તિ નિશ્ચિત કરવી જોઇએ અને જો તેમાં સફળજ થવાની ઇચ્છા હોય તો તેનેજ વળગી રહેવું જોઇએ." —ફ્રેન્કલિન.

"એક તરૂણ મનુષ્યના જીવનમાં અસ્થિરતા, એ અક્રિયતાના જેટલીજ ભયંકર નીવડે છે."

"સાવધતાપૂર્વક અવલોકન કરનાર અને દૃઢતાપૂર્વક નિશ્ચય કરનાર પ્રત્યેક માણસ અજાણતાં બુદ્ધિમાન બની જાય છે." —બલ્વર.

મિચલ ઍન્જેલોને તેના એક મિત્રે પ્રશ્ન કર્યો: "તમે આવું એકાંત જીવન શામાટે ગાળો છો?" આ સાંભળી તે કલાવિધાયકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: **"કલા એ ઈર્ષાળુ પ્રિયા છે. તે મનુષ્યનો અનન્ય–અવિભક્ત પ્રેમ માગે છે."** ડિઝરાયલીના જણાવવા અનુસાર જ્યારે તે સિસ્ટાઇન મંદિરપર કામ કરતો હતો ત્યારે તેણે પોતાના ઘરમાં પણ કોઇને મુલાકાત નહિ આપવાનો નિયમ રાખ્યો હતો.

કોલંબસ પોતાની રોજનીશીમાં હમેશાં "આજે અમે પશ્ચિમ તરફ વહાણ હંકાર્યું, કારણકે એજ અમારો માર્ગ છે" આ સાદા પરંતુ ભવ્ય શબ્દો લખતોજ ગયો. આશાનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થતો હતો; ઘડી ઘડીમાં ખલાસીઓમાં ભય અને ગભરાટ ફેલાતો હતો; પરંતુ કોલંબસ જરાપણ ભયભીત થયા વિના પશ્ચિમ તરફ પોતાનું વહાણ હંકારતોજ ગયો અને પ્રતિદિન, રાત્રી સમયે પોતાની રોજનીશીમાં ઉપરોક્ત શબ્દો ઉમેરતો ગયો.

માત્ર એકજ ઉદ્દેશની અદ્દભુત શક્તિને લીધે નેપોલિયને પોતાનું નામ સમસ્ત ફ્રેંચ જાતિના હૃદયમાં ઉંડું કોતરી દીધું હતું અને સમગ્ર યૂરોપમાં અમર બનાવી દીધું હતું. ફ્રાન્સ અદ્યાપિ પર્યંત તે નામ પ્રત્યેનો સદ્દભાવ ત્યજી શક્યું નથી. સીન નદીપર આવેલા સુંદર શહેરમાં હજી પણ એ જાદુઇ " N " (Napoleon–નેપોલિયન) અક્ષર સર્વત્ર તમારી દ્રષ્ટિએ પડશે.

અહો, એકજ મુખ્ય લક્ષ્યમાં અદ્દભુત કાર્યો કરવાની કેવી પ્રચંડ શક્તિ રહેલી હોય છે! એ મહાન્ લક્ષ્યેજ ભૂતળમાં અનેક ઉથલ પાથલો કરી છે. નેપોલિયન જાણતો હતો કે ફ્રાન્સમાં પુષ્કળ મહાપુરૂષો હયાતીમાં છે, પરંતુ તેઓ એક અવિચલ લક્ષ્યમાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે તે જાણતા નથી. તે જાણતો હતો કે "સમાન સત્તા"નો પોકાર એ માત્ર તરંગી સ્વપ્નજ છે; અને ઘટનાઓને અંકુ-

રામાં રાખે એવો કોઇ મહાપુરૂષ જન્મશે નહિ ત્યાંસુધી સર્વ સાધારણ માત્ર અંધાધૂનીનુંજ રાજ્ય ચલાવશે. તેની વજ્રમય ઇચ્છાશક્તિએ આ તક ગ્રહણ કરી લીધી અને વિલિયમ પિટની પેઠે તેણે વિજય થશે કે પરાજય થશે એવા શંકાશીલપણામાં ગોથાં ખાધાં નહિ તેમજ તે પોતાના લક્ષ્યથી પણ ચલિત થયો નહિ. તેણે આમતેમ દષ્ટિપાત કર્યોજ નહિ; તેણે તરંગો અને કલ્પનાઓમાં સમય ખોયો નહિ; તેણે હવાઇ કિલ્લા બાંધવામાં કાલક્ષેપ કર્યો નહિ; પરંતુ એકજ ઉદ્દેશ અને એકજ દૃષ્ટિ સહિત તે પોતાના લક્ષ્ય તરફ સીધો ને સીધો આગળજ ધસ્યો ગયો. તે હમેશાં એકજ દૃષ્ટિ રાખતો હતો. યુદ્ધમાં તેને મહાન વિજય મળ્યો હતો તેનું કારણ ઘણે ભાગે તેનું "નિશ્ચિત લક્ષ્ય" હતું. તે સૂર્યનાં કિરણોને એકજ સ્થાનપર એકત્રિત કરનાર મહાન આગીઆ કાચ સમાન હતો. તે જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં પોતાની એકાગ્ર ઇચ્છાશક્તિનાં તપ્ત સૂર્યકિરણોવડે લક્ષિત સ્થાનને બાળી તેમાં છિદ્ર પાડતો ત્યારેજ જપતો. **તેના સામર્થ્યની કુંચી પોતાનાં સમસ્ત બળોને માત્ર એકજ બિન્દુપર એકાગ્ર કરવાની તેની શક્તિમાં રહેલી હતી.** શત્રુઓના સૈન્યમાંના દુર્બલ સ્થાનને શોધી કાઢી તે પોતાનાં માણસોને ત્યાં એકત્રિત કરતો અને એ સ્થાનપર તેમને એક પ્રચંડ વજ્રપાતની પેઠે છોડી મૂકતો તથા એ સ્થાનમાં જ્યાં સુધી છિદ્ર પડે નહિ ત્યાં સુધી તે તોપના ગોળા છોડયેજ જતો. આ માણસના જીવનમાંથી આપણને એકાગ્રતાની શક્તિનો કેવો સરસ પાઠ મળે છે? તે જેમ પોતાની શક્તિઓને આખા રાજ્યપર એકત્રિત કરી શકતો હતો તેમ નાનામાં નાની બાબતપર પણ એકત્રિત કરી શકતો હતો; અને છેવટે પણ તે પોતાની એવી રણનીતિનો ભંગ કરવાથીજ પરાજિત થયો હતો. એકજ સ્થાનપર પ્રચંડ દળોને ધસાવવાના તેના નિયમનો ભંગ થવાથીજ તેણે હાર ખાધી હતી.

આજે પણ સફળ થવાને માટે આપણે આપણા મનની સમગ્ર શક્તિઓને એકજ અવિચલ લક્ષ્યપર એકાગ્ર કરવી જોઇએ અને "**देहं पातयामि वा कार्यं साधयामि**" એવો અડગ નિશ્ચય કરવો જોઇએ; તથા તે લક્ષ્યને ચૂકાવનાર પ્રત્યેક પ્રલોભનનું દમન કરવું જોઇએ.

દસ પાંચ જાતના ધંધારોજગારનું અધું જ્ઞાન ધરાવનાર અથવા તો જોયેલી–સાંભળેલી પરોપકારની દસ પાંચ–બધીજ બાબતો હાથ ધરીને સબ બંદરકા વેપારી થનાર માણસ છેવટે કોઇ પણ બાબતમાં સફલતા મેળવી શકતો નથી અને મેળવે છે તો તે પણ નામ માત્રનીજ હોય છે; જ્યારે **હલકામાં હલકા ધંધામાં પણ એકનિષ્ઠાથી પૂરતું જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પુરૂષાર્થ ધરાવનાર માણસ સફલ અને સુપ્રસિદ્ધ થાય છે.**

મહાબુદ્ધિમાન ગ્લેડસ્ટન જણાવે છે કે "હું એકજ સમયે બે કામ સાથે કરી શકતો નથી." તે જ્યારે અમુક કામ લઇ બેસતો ત્યારે તેની ઉપરજ પોતાના સમગ્ર બળનો પ્રયોગ કરતો. તે જે પણ કાર્ય હાથમાં લેતો તેના ઉપરજ પોતાનું સઘળું ધ્યાન રોકતો અને પોતાના અવકાશના સમયનો પણ તેમાંજ ભોગ આપતો. જ્યારે ગ્લૅડસ્ટન સરખાને પણ સફલતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે આવી રીતે પોતાની સમગ્ર શકિતઓને એકાગ્ર કરવી પડે, ત્યારે આપણે સાધારણ માણસો તો એકીવેળા અનેક બાબતોના ખાં બનવા માગીને કયાંથીજ સફલતાની આશા રાખી શકીએ?

સઘળા મહાપુરૂષોની મહત્તા, સફલતા અને કીર્તિનું મુખ્ય રહસ્ય એજ છે કે પોતાની સઘળી શક્તિઓને તેઓ એકજ બાબતમાં એકાગ્ર કરતા અને વાપરતા; પોતાના લક્ષ્ય સિવાયની પ્રત્યેક બાબતને પોતાના મગજમાંથી હાંકી કહાડતા.

ઇ. સ. ૧૮૩૦ ની ક્રાંતિ દરમ્યાન વિક્ટર હ્યુગોના ઉદ્યાનમાં ગોળીઓ પડતી હતી તે સમયે તેણે પોતાનો "નૉટર્ડામ" નામક ગ્રંથ લખ્યો હતો. પોતાને બહાર નીકળી મહોલ્લામાં જવાની લાલચ ન થાય એટલા માટે તેણે માળપર પોતાનાં સઘળાં કપડાં મૂકી તેને બંધ કરીને તાળું માર્યું અને પછી એક ઓરડામાં ગોંધાઈ પોતાના નગ્ન શરીરપર એક મોટું જાડું બન્નૂસ ઓઢી, શીઆળાનો મોટો ભાગ પોતાનો ગ્રંથ લખવામાંજ વ્યતીત કર્યો! આવી એક-નિષ્ઠા અને સંયમને લીધેજ એ ગ્રંથમાં તે પોતાનો આત્મા બહુ ઉમદા રીતે ઉતારી શક્યો છે.

ઉંડો અભ્યાસ એનુંજ નામ કુશાગ્રબુદ્ધિ છે. અબ્રાહામ લિંકનની એકાગ્રતાશક્તિ એટલી પ્રબલ હતી કે તે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં સાંભળેલો ધર્મોપદેશ એક પણ ચૂક વિના ફરીથી બોલી શકતો હતો. ડૉ૦ ઓ૦ ડબ્લ્યુ૦ હોમ્સ જ્યારે ઍન્ડોવરમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે તે, શાળામાં ચાલતા ગ્રંથપર પોતાની દૃષ્ટિ એવી રીતે ઠેરવતો હતો હતો કે જાણે પોતાને કરોડો રૂપિયાનો વારસ બનાવનારૂં એકાદ વસિયતનામું ન વાંચતો હોય!

જે માણસો આ જગતમાં એકજ કામ સર્વભાવે હાથમાં ધરી રાખે છે તેઓજ તેને બહુ સારી રીતે પાર પાડી શકે છે; અને જેઓ એક કામને બહુ સારી રીતે પાર પાડી શકે છે તેઓજ આ જગતમાં મોખરે આવે છે.

લોકપ્રિય નટ કોણ થઈ શકે છે? "રિપ વાન વિન્કલ"ના નાટકને પોતાનું આખું જીવન સમર્પણ કરનાર જેફરસન તથા જગતના કોઇપણ વિદ્યમાન નટ કરતાં પોતે સારી રીતે ભજવી શકે ત્યાં સુધી એકજ પાત્રનો પાઠ ભજવનાર બૂથ, ઇર્વિંગ અને કીન જેવા માણસોજ લોકપ્રિય નટ બની શકે છે. સર્વ પાત્રોના પાઠ ભજવનાર ઉપર-

ચોટિયા નરો લોકપ્રિય થતા નથી. જે પોતાના ખાસ લક્ષ્યને કદિ પણ છોડતો નથી અથવા પોતાના વ્યક્તિત્વને વિસ્ખલિત કરી નાખતો નથી તેજ ખરો માણુસ છે અને તેનેજ સફલતા પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રોઝ, ગજ્જર, ઍડિસન, મૉર્સ, બેલ, હો, સ્ટીવન્સન અને વૉટ જેવા એકતાન બની શકનાર માણુસોજ વિજયધ્વજ ફરકાવે છે. "પ્રજાઓનું દ્રવ્ય" એ નામના ગ્રંથપર દશ વર્ષ ગાળનાર ઍડમ સ્મિથ જેવા માણુસોજ વિજયનાં દુંદુભી વગડાવે છે. "રોમન સામ્રાજ્યની અધોગતિ અને પડતી" એ નામના ગ્રંથપર વીશ વર્ષ ગાળનાર ગિબન જેવા પુરૂષોનેજ સફલતાદેવી વરમાળ આરોપે છે. "ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસ" પર પ્રતિદિન તેર કલાક કામ કરનાર હ્યુમ જેવા માણુસોપરજ વિજયલક્ષ્મી પ્રસન્ન થાય છે. પોતાના શબ્દકોષપર છત્રીસ વર્ષો વ્યતીત કરનાર વેબ્સ્ટર જેવા માણુસોનેજ અસામાન્ય સફલતા વરે છે. "યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ઇતિહાસ"પર છવીશ વર્ષ પર્યંત કામ કરનાર બૅન્ક્રૉફ્ટ જેવા પુરુષસિંહોજ વિજયની અદ્દ્ભુત દેવીને પ્રસન્ન કરી શકે છે. દુનિયા ઉપહાસ કરતી હોવા છતાંપણુ તારનું દોરડું નાખવા માટે પચાસ માઇલનો જલ પ્રવાસ કરનાર ફીલ્ડ જેવા શખ્સોનેજ કીર્તિપ્રદ સફલતા પ્રાપ્ત થાય છે. "પ્રાચીન પ્રજાઓના કાળનો ઇતિહાસ" એ નામનો ગ્રંથ સોળવાર લખનાર ન્યૂટન જેવા માણુસોનેજ ઉમદા વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. "આખો ઉનાળો વહી જાય તો શું થયું, પરંતુ હું યુદ્ધનો ત્યાગ કરનાર નથી" એમ બોલનાર ગ્રાંટના જેવા માણુસોજ મહાન ફત્તેહ મેળવે છે. આવા માણુસોજ જગતના ઇતિહાસમાં પોતાનાં નામ અમર કરી શકયા છે. સિંહણુ આખા જન્મારામાં એકજ વાર એક સંતાન જણુવા છતાં "વનરાજ માતા" નું માન ભોગવે છે; જ્યારે ભૂંડણુ સો સંતાન જણુવા છતાં પણુ હલકીજ ઉપમાને પાત્ર રહે છે!

જે માણુસ પોતાની શક્તિઓને વિશ્ખલિત કરી નાખે છે અને કોઇપણુ અમુકજ કાર્ય કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી શકતો નથી, તેના કરતાં તેનાથી દશમાભાગનીજ બુદ્ધિ ધરાવનાર પરંતુ એકજ ચોક્કસ કાર્ય કરવાના દૃઢ નિશ્ચયવાળો માણુસ વધુ સફલ બની શકે છે. દુર્બલમાં દુર્બલ પ્રાણી પણુ માત્ર એકજ વસ્તુપર પોતાની શક્તિઓને એકાગ્ર કરવાથી કંઇક કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે છે; જ્યારે સમર્થમાં સમર્થ માનવ પ્રાણી પોતાની શક્તિઓને ઘણી બાબતોમાં વેરી નાખવાથી કાંઇપણુ કાર્યસિદ્ધિ કરવામાં નિષ્ફલ નીવડે છે ! પાણીનું એકેક નિર્બલ ટીપું પણુ સતત પડયા કરીને કઠિનમાં કઠિન ખડકમાં માર્ગ બનાવી દે છે અને કાલાંઇલ જણાવે છે તેમ, " ઉતાવળિયું વાવાઝોડું ભયંકર ઘોંઘાટ સહિત તે ખડકપરથી પસાર થવા છતાંપણુ પોતાની પાછળ એક પણુ ચિહ્‌ન મૂકી જઇ શકતું નથી ! "

એકજ મહાન ઉદ્દેશ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામવાની અસાધારણુ શક્તિ ધરાવે છે અને તે એક મોટા લોહચુંબકના પહાડની પેઠે પોતાના જેવી અને પોતાના ઉપયોગની પ્રત્યેક વસ્તુનું આકર્ષણુ કરે છે.

એક અમેરિકન ખલાસી ઘણી જૂદી જૂદી રીતે દોરડાંને સાંધે છે; ત્યારે એક અંગ્રેજ ખલાસી દોરડાંને સાંધવાની માત્ર એકજ રીત જાણુતો હોવા છતાં તે રીત સૌથી ઉત્તમ હોય છે. જે માણુસ એકજ કાર્યપર લક્ષ્ય રાખે છે; જે માણુસ માત્ર એકજ ઉદ્દેસ ધરાવે છે; જે માણુસનો માત્ર એકજ વિચાર હોય છે; અને સ્વર્ગનું સુખ બતાવામાં આવે તોપણુ જે માણુસ આમ કે તેમ જોતો નથી તેજ માણુસ વિઘ્નોમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપી કાઢી શકે છે અને દુનિયાને મોખરે આવે છે. એકાદ બેકન જેવો માણુસ સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોવાનો દાવો કરી શકે અથવા એકાદ ડાંટે જેવો માણુસ સર્વજ્ઞાનસંપન્ન તરીકે પૅરિસના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ચૌદ પ્રતિસ્પર્ધીઓની સામે

દલીલ કરી તે સર્વને જીતી શકે એવા દહાડા હવે વહી ગયા છે. અજ્ઞાન અને આળસભર્યા જમાનામાં "ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન" ની પેઠે કોઇ માણસ દસ પાંચ જાતનું થોડું થોડું જ્ઞાન ધરાવતો તોપણ તે પંડિતમાં ખપી શકતો; ઉપરચોટિયાપણે દસ પાંચ સંસ્થાઓના સેક્રેટરી કે પ્રમુખપદે ચઢી બેસનારા પણ મહાન પુરૂષમાં ખપી જતા; ગાંધીજી, ગોખલે, તિલક, ટાગોર, અને લાજપતરાય ઇ૦ના વર્તમાન જમાના પૂર્વે ગમે તેવા ચારિત્ર અને અર્થલોભવાળા મનુષ્યો પણ માત્ર વાચાળશક્તિને કોઇકોઇવાર કોંગ્રેસ કે કાઉન્સિલ માં દર્શાવ્યા કરવાથી "મહાન દેશભક્ત" માં ખપી શકતા, પરંતુ તે સમય હવે રહ્યો નથી. દુનિયા હવે તેટલી અજ્ઞાન, ભોળી અને એદી રહી નથી. પદવી કે ઇલ્કાબોનાં પુછડાંને અને ઉપલકિયા કામોને મહાન ગણવાનો જમાનો હવે વહી ગયો છે; હવે તો ઉંડાણ અને એકનિષ્ઠાની મજબૂત ચાવીવડે ખરી મહત્તાનો દરવાજો ખોલ્યા વગર માલ વગરનામાંજ ગણાવું પડવાનું.

વૈજ્ઞાનિકોએ એવી ગણત્રી કાઢી છે કે પચાસ એકર કરતાં પણ ઓછી જમીનમાં પથરાયેલા તડકાને એકત્ર કરવામાં આવે તો તે દ્વારા આખા જગતનું સર્વ યાંત્રિક કામ ચાલી શકે અને જો આગિયા કાચ વતી તેટલાં સૂર્યકિરણોને એકત્ર કરવામાં આવે તો તે નક્કર ગ્રેનાઇટ પત્થરને પણ પીગળાવી નાખે તથા હીરાને પણ વરાળ બનાવી દે એમાં જરાપણ શક નથી. પરંતુ તેવી એકત્રતા ન થાય ત્યાંસુધી એના કરતાં અબજોગણી શક્તિ રોજ વહેવરાવ્યા કરનારો સૂર્યદેવ એકાદ ક્ષુદ્ર દાતણને પણ બાળવા સમર્થ થઇ શકતો નથી. એજ પ્રમાણે આ જગતમાં ઘણાક માણસોમાં પુષ્કળ શક્તિ હોય છે, પરંતુ જુદી જુદી અનેક બાબતોમાં તેમણે તેને થોડી થોડી વેરી નાખેલી હોય છે તથા તે તમામ શક્તિને એકત્રિત કરીને તેનો એકજ લક્ષ્ય-

સ્થાનપર પ્રયોગ કરવાના લાભ તેઓ સમજતા હોતા નથી. તેથીજ તેઓ કોઇપણ બાબતને અસાધારણ બનાવી શકતા નથી તેમજ જાતે પણ સબલ બની શકતા નથી. સર્વ શાસ્ત્રમાં પારંગત પંડિતો તેમજ બહુ ગોખણિયા વિદ્યાર્થીઓ એજ કારણને લીધે ઘણુ: ખરા દુર્બલ હોય છે. તેઓ એકજ બિંદુપર પોતાની શક્તિઓને એકાગ્ર કરી શકતા નથી એજ તેમને અસામાન્ય સફલતાથી દૂર રાખી નિર્માલ્ય કે સામાન્ય તરીકે રાખી મૂકનારૂં કારણ છે.

એક પ્રવાસી આપણને જણાવે છે કે, વીએનાના પાદશાહી કબ્રસ્તાનમાં ઑસ્ટ્રિયાના હતાસ્—ભગ્નહૃદય રાજા બીજા જોસફની સમાધિપર નીચેના શબ્દો કોતરવામાં આવ્યા છે: '**અહીંઆ એક એવો રાજા સુતેલો છે કે જે ઉત્તમોત્તમ વિચારો ધરાવતો હોવા છતાં એક પણ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકયો નથી!**'

સર જેમ્સ મૅકિનટૉશ ઘણી સારી શક્તિ ધરાવતો હતો. જે જે માણસોના પરિચયમાં તે આવ્યો હતો તે સર્વના હૃદયમાં તેણે મોટી મોટી આશાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી. ઘણા માણસો અતિ રસપૂર્વક તેની કારકીર્દિ તપાસતા હતા અને તે જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખશે એવી આશા રાખતા હતા; પરંતુ વાસ્તવમાં તેનું જીવન ઉદ્દેશરહિત હતું. કોઇકોઇવાર મહાન્ કાર્યો કરવાના પ્રોત્સાહક તરંગો તેના હૃદયમાં ઉઠતા હતા, પરંતુ શું કરવું તેનો નિશ્ચય તે કરી શકે તે પૂર્વેજ તેનો સઘળો ઉત્સાહ હવામાં ઉડી જતો. તેના ચારિત્ર્યમાં રહેલી આ ભયંકર ખામી તેને ભિન્ન ઉદ્દેશોની વચ્ચે ત્રિશંકુની પેઠે લટકાવી રાખતી હતી અને આ રીતે તેનું જીવન લગભગ તદ્દન અનુપયોગી નીવડયું હતું. એક કાર્ય પસંદ કરી પ્રત્યેક પ્રતિભાવક વૃત્તિનો ભોગ આપી, એકાગ્રતા અને ખંતપૂર્વક તેજ કાર્યને સિદ્ધ કરવાની શક્તિ તે ધરાવતો ન હતો. કાંઇક લખવા બેસતાં "ઉપયોગિતા"

શબ્દ વાપરવો કે "ઉપયુક્તતા" શબ્દ વાપરવો તેનો નિશ્ચય કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તે અઠવાડિયાંના અઠવાડિયાં ગુમાવી દેતો અને છેવટે કાંઈ પણ નિર્ણયપર આવી શકતો નહિ.

દશગણી શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન વિસ્ખલિત કાર્યોમાં ખરચી નાખવાથી જેટલો લાભ થાય છે તે કરતાં એકગણી શક્તિનો માત્ર એક જ કાર્યમાં પ્રયોગ કરવાથી સેંકડોગણો લાભ થાય છે. બંદુકની નળીમાં ભરેલો ચપટી દારૂ પણ પચાસ મણ છુટા દારૂ કરતાં વધારે કામ કરે છે. એકનિષ્ઠારૂપી નળીમાં ભરાયલો એક ઉમદા વિચારરૂપી દારૂ દૂર સુધીના લક્ષ્યને વીંધે છે; તેના વિના તે ગમે તેટલો સારો હોય તોપણ નકામો થઇ પડે છે. શાળા અથવા પાઠશાળામાંનો છેલ્લે નંબરે રહેતો છોકરો પણ ઘણીવાર વ્યવહારિક જીવનમાં, પહેલા નંબરવાળા છોકરાને અથવા એક 'સિનિયર રૅંગ્લર' સુદ્ધાંને પાછળ મૂકી દે છે; અને તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ હોય છે કે તેનામાં જે થોડી શક્તિ હોય છે તેનો તે એક નિશ્ચિંત કાર્યમાં વિનિયોગ કરે છે; જ્યારે તેનાથી વિશેષ બુદ્ધિ ધરાવનાર છોકરો પોતાના વ્યાપક જ્ઞાન તથા ઉચ્ચતર ભાવીપર આધાર રાખીને કદિપણ પોતાની શક્તિઓને એક ચોક્કસ કાર્યપર એકાગ્ર કરી શકતો નથી.

આપવડાઇમાંથી નહિ પરંતુ લક્ષ્ય સાથેના તાદાત્મ્યમાંથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલો ઉદાત્ત આત્મવિશ્વાસ મનુષ્યને એકવાર તો સંકટ અને મૃત્યુના ભયમાંથી પણ મુક્ત કરે છે.

એકજ લક્ષ્યવાળા માણસને હસી કાઢવાનો આજે રિવાજ પડી ગયો છે, પરંતુ જે માણસોએ જગતને ઉથલપાથલ કરી નાખ્યું છે તેઓ બધા એવાજ માણસો હતા. આ વિશિષ્ટતા (Speciality) ના જમાનામાં જે માણસ માત્ર એકજ લક્ષ્ય-એક મહાન લક્ષ્ય-પ્રધાનલક્ષ્ય-ધરાવતો નથી તે કદિપણ અસામાન્યપણું અને કદાચ

સામાન્ય સફળતા પણ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. આ પ્રવૃત્તિશાળી પૃથ્વીપર જે માણસે રણ જીતવું હોય અને જેણે લોકોના અવિશ્વાસ રૂપી કિલ્લાને તોડવો હોય તેણે તો પોતાની સઘળી તોપો એકજ લક્ષ્યસ્થાનપર છોડવી જોઇએ. અસ્થિર મનના માણસને માટે આ વીશમી શતાબ્દિમાં સ્થાન નથી, અસ્થિર મનજ ઘણા માણસોની નિષ્ફલતાનું કારણ છે. ખાલી કુવામાં ખાલી ઘડાની કાઢઘાલ કર્યા કરવામાં પોતાનું જીવન ખર્ચી નાખનાર નિષ્ફલ માણસોથી જગત્ ભરપૂર છે.

એક તરુણ રસાયનશાસ્ત્રીએ કહ્યું: "હું માત્ર એકજ વિચારનો માણસ છું; એટલા માટેજ મહાશય ! એ મારો ઉપહાસ કરે છે. તે પ્રત્યેક વસ્તુ વિષે વિવેચન કરે છે; ઘણા વિષયોમાં ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા રાખે છે; પરંતુ હું તો એટલુંજ શીખ્યો છું કે જો મારે રણક્ષેત્રમાં વિજય મેળવવો હોય તો મારે માત્ર એકજ કામપર મારી તોપોનો અવ્યાહત મારો ચલાવવો જોઇએ."

આ મહાંન રસાયનશાસ્ત્રી જ્યારે એક અપ્રસિદ્ધ શિક્ષક હતો ત્યારે તે લાકડાની ઝુંપડીમાં તેલિયા દેવદારની સળગાવેલી પાતળી સળીના પ્રકાશવડે+ અભ્યાસ કરતો હતો. ત્યાર પછી થોડાંજ વર્ષમાં તે અંગ્રેજ સરદારોની આગળ વિદ્યુતની આકર્ષણશક્તિના પ્રયોગો કરવા લાગ્યો અને ત્યારબાદ તે અમેરિકાની મોટામાં મોટી વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓ પૈકી એકનો પ્રમુખ બન્યો. આ માણસ તે વૉશિંગટનના સ્મિથ્સોનિયન ઇન્સ્ટિટયુટ વાળો સ્વર્ગસ્થ અધ્યાપક હેન્રી હતો.

ડગલાસ જિરૉલ્ડ એકવાર એક એવા માણસના પરિચયમાં આવ્યો હતો કે જે ચોવીસ ભાષાઓ જાણતો હતો; પરંતુ તેમાંની

+ આજે પણ હિમાલય તરફના ગરીબ પહાડી વતનીઓ જરૂર પડે છે ત્યારે અંધારૂં દૂર કરવાને એનોજ ઉપયોગ કરે છે. સંપાદક.

એક પણ ભાષામાં એક પણ વિચાર તે સારી રીતે પ્રદર્શિત કરી શકતો નહતો!

ગેટે જણાવે છે કે "આપણે જે શકિતનો સંપૂર્ણ ચિત્ત પરોવીને ઉપયોગ કરવાની ધારણા રાખી શકીએ નહિ તે શક્તિનો વિકાસ કરવા પાછળ વખત ખોવો જોઇએ નહિ; કેમકે આપણે તેનો ગમે તેટલો વિકાસ કરીશું તોપણ જો તે શક્તિ પૂર્ણ તલ્લીનતાથી આપણે પ્રયોગમાં નહિ મૂકીએ તો છેવટે જ્યારે સત્ય વાત સમજાશે ત્યારે નિરૂપયોગી રીતે ગુમાવેલા સમય અને શક્તિને માટે આપણને પસ્તાવોજ થવાનો." એક પ્રાચીન દંતકથા એવી છે કે "એક ધંધો જેણે સંપૂર્ણ રીતે હસ્તગત કર્યો હશે તે માણસ દશ જણનું પણ ભરણપોષણ કરી શકશે; પરંતુ દસ ધંધાનો કરનાર પોતાનું પણ પોષણ કરી શકશે નહિ."

શું ધંધારોજગારમાં કે શું પરોપકારમાં, પણ જે માણસો અનેક જાતની મહત્વાકાંક્ષાઓ ધારણ કરે છે તેમનાં નામ ઇતિહાસમાં ભાગ્યેજ આવે છે; કેમકે માનવંત પુરૂષોની યાદીમાં પોતાનાં નામ અમર કરવાને માટે, જોઇએ તેટલા લાંબા વખત સુધી તેઓ પોતાની શક્તિઓને એક લક્ષ્યવાળી—એકાગ્ર—કરી શકતા નથી. એડવર્ડ એવરેટમાં મહાન્ શક્તિઓ હતી પરંતુ તેના મિત્રોએ તેના સંબંધમાં જે આશાઓ ધારણ કરી હતી તે તેણે સફલ કરી ન હતી. જ્ઞાન અને ઉચ્ચ કોટિના સાહિત્યના સમગ્ર ક્ષેત્રપર તે ફરી વળ્યો હતો, પરંતુ ગૅરિસન અને ફિલિપ્સનાં નામનો નિર્દેશ થતાં આપણને જેમ કોઇક મહત્ કાર્યસિદ્ધિનું સ્મરણ થાય છે તેમ એવરેટનું નામ સાંભળતાં થતું નથી. વૉલ્ટેર, ફ્રેંચમૅન લા હાર્પના સંબંધમાં જણાવતો હતો કે "તે એક એવો ચુલો છે કે જે હમેશાંજ બળ્યા કરે છે, પરંતુ તેના વડે કાંઈ પણ રસોઇ થતી નથી." હાર્ટલિ કોલરિજ પણ સર જેમ્સ મૅકિન-

ટૅાશની પેઠે ઘણી સારી બુદ્ધિમત્તા ધરાવતો હતો; પરંતુ તેનામાં એજ ભયંકર ખામી હતી કે તેનો કોઇ ખાસ ઉદ્દેશજ ન હતો અને તેથી તેનું જીવન નિષ્ફલ નીવડ્યું હતું. તે પાણીના જેવો અસ્થિર હોવાથી કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકતો નહિ. તેનો કાકો સાઉધી જણાવે છે કે "કૅાલરિજ બે ડાબા હાથ ધરાવે છે." તે પોતાના કલ્પનાપ્રદેશમાં એકલો વસતો હતો તેથી એટલો બધો કાયર બની ગયો હતો કે તે ધ્રૂજ્યા વિના એક પત્ર પણ ખોલી શકતો ન હતો. તે ઘણીવાર પોતાના ઉદ્દેશરહિત જીવનક્રમનો ત્યાગ કરી અપ્રસિદ્ધાવસ્થામાંથી મુક્ત થવાનો નિશ્ચય કરતો; પરંતુ મૅકિનટૅાશની પેઠે તે પણ પોતાના જીવનના અંતપર્યંત માત્ર આશાવાદી માણસજ રહ્યો હતો.

બિસ્માર્ક અથવા ગ્રાંટની પેઠે સહેતુક અને એકલક્ષી જીવન ગાળનાર માણસનેજ જગત રસ્તો કરી આપે છે. રૂફસ ચોટ પ્રથમ એક જ્યૂરરના મગજપર પોતાની દલીલ ઠસાવતો, પછી બીજાના મગજપર ઠસાવતો અને એ રીતે વારંવાર યત્ન કરીને અંતે જ્યારે તે પોતાની દલીલ તેમના અંતઃકરણમાં ઠસાવી દેતો ત્યારેજ અટકતો. જ્યાંસુધી તે તેમનાં અંતઃકરણ આકર્ષી લેતો નહિ; જ્યાંસુધી તે તેમને તેમની આંખવડે જોતા કરતો નહિ; તેમને પોતાના મનથી વિચાર કરતા કરતો નહિ; પોતાની લાગણી તેમના અંતઃકરણમાં ઉતારી દેતો નહિ; ત્યાંસુધી તે શાંત થતો નહિ. જ્યાંસુધી તે પોતાનું મન તેમના મનમાં ઉતારી દેતો નહિ અને પોતાના વ્યક્તિત્વથી તેમના જીવનને ઓતપ્રોત કરી દેતો નહિ ત્યાંસુધી તે કદિપણ અટકતો નહિ. તેનો એક ઉદ્દેશ, તેનું હૃદયદ્રાવક ભાષણ, તેની મજબૂત દલીલ, જ્યૂરરોના મનપર અસર કર્યા વિના રહેતાં નહિ. તે તરુણ વકીલોને કહેતો કે ગમે તે ભોગે પણ જ્યૂરીપર અસર કરો અને ત્યાર પછી તમારી ઉત્તમોત્તમ શક્તિનો પ્રયોગ કરીને ન્યાયાધીશની સાથે કાયદાના પ્રશ્નો ઉપર વાદ કરો.

નિશ્ચિત કાર્યક્રમવાળો માણસજ ફત્તેહ પામે છે, કેમકે તે પોતાનું કામ નિશ્ચિતપણે કરે છે અને તેને અનુસરે છે. તે યોજનાઓ ઘડે છે અને તેમને પાર પાડે છે. તે સીધો પોતાના લક્ષ્ય તરફજ ચાલ્યો જાય છે. જ્યારે જ્યારે તેના માર્ગમાં વિઘ્ન આવે છે ત્યારે ત્યારે તે આ બાજુ કે પેલી બાજુપર પડી જતો નથી. જો તે વિઘ્નનું ઉલ્લંઘન કરીને જઇ શકતો ન હોય તો તેને ચીરીને પણ ચાલ્યો જાય છે. એક મુખ્ય ઉદ્દેશને માટે વારંવાર અને દઢતાપૂર્વક આપણી શક્તિઓનો પ્રયોગ કરવાથીજ આપણને બલ અને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; જ્યારે ઉદ્દેશ અથવા હેતુ વિના આપણી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાથી માત્ર દુર્બલતાજ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે એક નિશ્ચિત હેતુપર આપણા મનને એકાગ્ર કરવું જોઇએ, નહિતો 'બૅલેન્સ વ્હીલ' (સમતોલ રાખનાર ચક્ર) વિનાના યંત્રની પેઠે તેના ટુકડે ટુકડા થઇ જશે.

એકાગ્રતાના આ જમાનામાં માત્ર શિક્ષિત માણસોની, માત્ર બુદ્ધિમાન માણસોની, માત્ર બલવાન માણસોની, અને ગમે તે બાબતમાં માથું ખોસી બડેખાં બની જવા ઇચ્છનાર ચંચલવૃત્તિના માણસોની જરૂર નથી; પરંતુ ઉત્તમોત્તમ પ્રકારે માત્ર એકજ કાર્ય કરવાનું શિક્ષણ પામેલા માણસોની જરૂર છે. નેપોલિયન, પોતાના કોઇપણ સૈનિક કરતાં કવાયત સારી રીતે કરી શકતો હતો.

એકજ વિષયને વળગી રહો. વારંવાર વિષયો બદલ્યા કરવાથી ભયંકર પરિણામ આવે છે. એક તરુણ માણસ પાંચ છ વર્ષ પર્યંત કાપડિયાનો ધંધો કર્યા પછી ગાંધીનો ધંધો કરવાનો વિચાર કરે છે અને તેથી તે તેટલાં વર્ષનો કિમતી અનુભવ ફેંકી દે છે; કારણકે આ અનુભવ તેને ગાંધીના ધંધામાં જરાપણ ઉપયોગી થઇ

પડતો નથી, આ પ્રકારે તે એક ધંધો છોડી બીજો ધંધો ગ્રહણ કરી પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ નકામો ગુમાવી દે છે. તે પ્રત્યેક ધંધાનું થોડું શિક્ષણ મેળવે છે, પરંતુ કોઈ પણ ધંધો સંપૂર્ણ અંશે હસ્તગત કરતો નથી. અનુભવ એ દ્રવ્ય કરતાં પણ વિશેષ કિંમતી છે અને વ્યાપાર ધંધો શીખવામાં ગાળેલાં વર્ષો અત્યંત મૂલ્યવાન હોવાની વાત તે ભૂલી જાય છે. એક માણસ અર્ધા અર્ધા વીશ ધંધા જાણતો હોય છતાંપણ તે સારી રીતે પોતાનો ધંધો ચલાવી શકશે નહિ, તો પછી દ્રવ્ય તો ક્યાંથીજ પેદા કરી શકે ?

કેટલા બધા તરુણો થોડા વખતમાં હતાશ થઈ જઇ એકથી બીજા ધંધામાં પડયા કરીને કોઇપણ ધંધામાં ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ! પોતાના ધંધા રોજગારમાં માત્ર કાંટાજ કાંટા અને બીજાના ધંધામાં માત્ર ગુલાબજ ગુલાબ તેમને દેખાયા કરે છે ! દાખલા તરીકે એક તરુણ વ્યાપારી, એક વૈદને ઘોડાગાડીમાં બેસી શહેરમાં ફરતો અને દરદીઓને ઘેર જતો જોઇને એમજ ધારે છે કે સુખી અને આદર્શ જીવન તો આ જ માણસ ગાળે છે અને આપણેજ બંદા આવા કંટાળાભરેલા અને સંકટભરેલા ધંધામાં પડયા છીએ ! શુષ્ક, કંટાળાભરેલા અભ્યાસમાં તે વૈદે કેટલાં વર્ષ ગાળ્યાં હશે તેનો તો તે વિચાર સરખો પણ કરતો નથી ! દરદીઓ મેળવવાને માટે તેને મહીનાઓના મહીના અને કદાચ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી રાહ જોવી પડી હશે, તેની પણ તે કલ્પના કરતો નથી અને અંગછેદન વિદ્યા (ઓપરેશન) નો શુષ્ક અભ્યાસ તથા દવાઓનાં જે અનંત નામો અને અસંખ્ય શાસ્ત્રીય શબ્દો તેને ગોખવા પડયા હશે, તે વિષે તો તે પોતાના મનમાં ખ્યાલ સરખો પણ લાવતો નથી !

વૈજ્ઞાનિકો જણાવે છે કે અત્યંત પ્રકાશ જેને સુન્દર ન બનાવી શકે એવી બેડોળ અને કદરૂપી વસ્તુ આ જગતમાં કોઇપણ નથી.

એક ધંધો સંપૂર્ણરીતે હસ્તગત કરવાથી શુષ્કમાં શુષ્ક અભ્યાસ પણ રસિક બને છે. હું પૂરતું જ્ઞાન ધરાવું છું એવી પ્રતીતિ અને પ્રત્યેક વસ્તુ સાંગોપાંગ કરવાની આદત, એ આપણા હૃદયમાં બળ અને ઉચ્ચતાની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી આપણામાંથી વૈતરાની ને વેઠની ભાવના દૂર થાય છે. એક બાબત અથવા ધંધો આપણે જેમ વધારે સંપૂર્ણરીતે હસ્તગત કરીએ છીએ તેમ આપણે તેમાંથી અધિક આનંદ લૂટીએ છીએ. વાસ્તવમાં જે માણસને પોતાનું ખરૂં સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે અને જે તેનો સ્વામી બન્યો છે તે ભલેને એક સુતાર, ખેડુત કે ગાંધી હોય, તોપણ તે એક સુબા અથવા દરબારીનું સ્થાન લેવાને લલચાશે નહિ. **તમારૂં સ્થાન શોધી કાઢી તે હસ્તગત કરવું, તમારા આસનપર બેસી તેના સ્વામી બનવું એનુંજ નામ જીવનસાફલ્ય છે.**

એક માણસ જ્યારે એક ધંધામાં પારંગત થઇને ઉત્પાદક દશાએ પહોંચે છે તથા તેની બુદ્ધિ અસરકારક થઈ લાભપ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે ત્યારથી તેને મહાન શક્તિની પ્રતીતિ થાય છે. જ્યાં સુધી તે પોતાનો ધંધો શીખે છે ત્યાંસુધીનો સમય વૃથા ગયા જેવો લાગે છે, પરંતુ તેવું જરા પણ હોતું નથી, કેમકે એ સઘળો વખત તે બારીક જ્ઞાન અને અનુભવનો વિશાળ ભંડાર એકત્રિત કરતો હોય છે; પોતાના ભાવી ઉદયરૂપ ઇમારતનો પાયો નાખતો હોય છે; માણસોની સાથે પરિચય કરતો હોય છે; સત્યતા, વિશ્વાસપાત્રતા તથા પ્રમાણિકતા માટેની કીર્તિ સંપાદન કરતો હોય છે અને પોતાની આંટ સ્થાપિત કરતો હોય છે. જ્યારે તે પોતાના ધંધામાં સંપૂર્ણ પાવરધો થાય છે ત્યારે આ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરેલું સર્વ જ્ઞાન, કુશળતા, ચારિત્ર્ય, વજન અને આંટ તેની મદદે આવે છે; અને શીઘ્ર પ્રતીત થાય છે કે જેને તે સંપૂર્ણ હાનિ ગણતો હતો તેમાંથી જ તેની ઉન્નતિ

થઇ આવી છે.એક કારકુન તરીકે તે જે આંટ મેળવે છે-તે જે વિશ્વાસ, પ્રમાણિકપણું અને મૈત્રી સંપાદન કરે છે તે જ જ્યારે તે પોતાના સ્વતંત્ર ધંધાની શરૂઆત કરે છે અને સંપત્તિનો રાજમાર્ગ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે એક મોટી મૂડીની ગરજ સારે છે. પણ અનેક ધંધા અર્ધા અર્ધા શીખનાર તરુણ માણસ હતાશ થઇ જાય છે અને ઉત્તમતાની છેક નિકટ જઇને પણ અટકી જાય છે અને તેની સફલતાનો આ ભાગ નિષ્ફલતારૂપ જ બની જાય છે; કારણકે તે પૂરતો દૂર ગયેલો હોતો નથી; તેનું શિક્ષણ જે સ્થાને લાભદાયક બને તે સ્થાન પર્યંત તે ગયેલો હોતો નથી.

આગળ જણાવ્યું છે તેમ સારી રીતે સફલ થયેલા ઘણાખરા માણસોએ એકજ કાર્યને પોતાનું જીવન સમર્પણ કરેલું હોય છે; તે છતાં જ્યાં જ્યાં આપણે જોઇએ છીએ ત્યાં ત્યાં આપણને સેંકડો તરુણ સ્ત્રી પુરૂષો, એક ધંધો છોડી બીજો ધંધો પકડતાં, આજે એક કાર્ય તો કાલે બીજું કાર્ય કરતાં, દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેઓ બસ જોડા બદલવા અને ધંધા બદલવા એ બન્ને સરખું જ ગણે છે. એક માર્ગપરથી બીજા માર્ગપર જવું તેમને જેમ કઠિન લાગતું નથી તેમ એક ધંધો છોડી બીજો ધંધો ગ્રહણ કરવાનું કામ પણ તેમને કઠિન લાગતું નથી. ધંધા ધંધામાં પણ ફેર હોય છે અને જેમ એક માણસના બાંધેલા રસ્તાપર બીજા માણસનું એન્જીન ત્વરાથી કે સહીસલામત ચાલી પાર ઉતરતું નથી તેમ એક માણસનો ધંધો, બીજો કરવા જતાં સફલતા પામતો નથી. આ વાત તરફ તેઓ બીલકુલ લક્ષ્ય આપતાં નથી. એક ધંધો છોડીને બીજો ધંધો ગ્રહણ કરવાની આવી ચંચલ વૃત્તિ આપણા લોકોમાં ઘણી જ છે અને તે એટલી બધી હદ સુધી કે એક તરુણ માણસ જ્યારે પોતાના એક લાંબા વખતપર જોયેલા મિત્રને મળે છે ત્યારે તે ઘણું કરીને આ

જ સવાલ પૂછેછે કે "હમણાં તમે શું ધંધો કરો છો?" આનો અર્થ એટલો જ કે તે જ્યારે તેને ગયે વખતે મળ્યો હતો ત્યારે જે ધંધો કરતો હતો તેજ ધંધો તે હમણાં પણ કરતો હશે કે નહિ તે વિષે તે શંકાશીલ હોય છે અને આજ કારણથી ઉપલો સવાલ પૂછાય છે.

કેટલાક લોકો એમ ધારે છે કે જો અમે માત્ર વગર અટક્યે કામ કર્યેજ જઈશું તો અમને સફલતા પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ આવી નથી. ઉદ્દેશ અને યોજના વિના કામ કરવું એતો સુકાન અને હોકાયંત્ર વિના વહાણ હંકારવા જેવું જ મૂર્ખાઇભરેલું છે. જે વહાણનું સુકાન મહાસાગરના મધ્ય ભાગમાં ભાંગી ગયું હોય તે ભલેને ચિરકાલ પર્યંત પર્યટન કર્યા કરે, પરંતુ તે માત્ર દૈવયોગ શિવાય કોઇ પણ કિનારે અથવા કોઇ પણ બંદરે પહોંચતું નથી; અને જો તે કોઇ બંદરે પહોંચે તો તેમાંનો માલ ત્યાંના લોકોને, ત્યાંની આબોહવાને, ત્યાંની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હોતો નથી. વહાણમાંનો માલ જે બંદરને અનુકૂળ હોય અને જ્યાં તેની માગણી થતી હોય એવા નિશ્ચિત બંદર તરફજ તે હંકારવું જોઇએ અને તડકો હોય કે તોફાન હોય, વાવાઝોડું હોય કે ધુમ્મસ હોય, તોપણ દૃઢ રીતે તે તરફજ હંકાર્યા કરવું જોઇએ. આ પ્રકારે જે માણસ સફલતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવતો હોય તેણે જીવનના મહાસાગરપર સુકાન વિના કદિ પણ હંકારવું જોઇએ નહિ. જ્યારે દરિયો શાંત હોય અને પ્રવાહ તથા પવન અનુકૂળ હોય ત્યારે જ નહિ, પરંતુ જ્યારે પવન અને તોફાનનું ભારે જોર હોય અને ધુમ્મસ વગેરેથી અત્યંત નિરાશા પ્રાપ્ત થતી હોય ત્યારે પણ તેણે પોતાનું વહાણ સીધું પોતાના નિશ્ચિત બંદર તરફ જ હંકારી લઈ જવું જોઇએ. તેણે તોફાનો અને ધુમ્મસથી ડરીને તે લક્ષ્ય તજી દેવું જોઇએ નહિ; તેણે તો માત્ર એક જ ચીજ-પોતાનું નિશ્ચિત બંદરજ–ધ્યાનમાં રાખીને તોફાની દરિયામાં પણ

હંકાર્યાજ જવું જોઇએ. ગમે તેવો પવન હોય, ગમે તેટલાં વિઘ્નો સહન કરવાં પડતાં હોય; તોપણુ તેણે પોતાના નિશ્ચિત બંદર તરફ પર્યટન કરવું જ જોઇએ. જો આમ કરવામાં આવશે તો જ કરાંચી જવાને નીકળેલું વહાણુ કોલંબે જશે નહિ.

એક જાતનું પુષ્પ થાય છે તે હમેશાં એક જ દિશા તરફ વળેલું હોય છે. જો કોઈ પ્રવાસી પોતાનો માર્ગ ચૂકી જાય અને તેની પાસે હોકાયંત્ર અથવા નકશો ન હોય તો તે ઉક્ત પુષ્પને વિશ્વાસપાત્ર ભોમિયો ગણીને તેના બતાવેલા માર્ગે સુરક્ષિત રીતે જઈ શકે છે; કારણુકે ગમે તેટલો વર્ષાદ વરસતો હોય અથવા ગમે તેટલો પવન વાતો હોય તોપણુ તેની પાંખડીઓ ઉત્તર તરફ જ વળેલી હોય છે. આ જ પ્રકારે કેટલાક માણુસોના ઉદ્દેશો એટલા સુપ્રસિદ્ધ હોય છે, તેમનાં લક્ષ્યો એટલાં નિશ્ચિત હોય છે કે તેમની ઉપર ગમે તેટલાં સંકટો આવી પડે અથવા તેમને ગમે તેવો વિરોધ સહન કરવો પડે તોપણુ પ્રાયઃ ખાત્રીપૂર્વક તમે તેમની દિશા કહી શકો છો. સામે ફૂંકાતા પવન અને આડાતેડા પ્રવાહોથી ભલે તેમના પ્રવાસમાં ઢીલ થાય, પરંતુ તેઓ હમેશાં પોતાના નિશ્ચિત બંદર તરફજ હંકારશે અને સીધા તે તરફ જ ચાલ્યા કરશે. તેઓ બીજી ગમે તે વસ્તુ ગુમાવી દેશે પરંતુ પોતાનું હોકાયંત્ર અથવા સુકાન ગુમાવશે નહિ.

આ પ્રકારના માણુસપર ગમે તેવું સંકટ આવી પડે; તેના સઢો તૂટી જાય; તેની ડોલ તૂતક ભેગી થઈ જાય; અને ગમે તેવાં તોફાન થાય; તોપણુ તેના હોકાયંત્રનો કાંટો ઉત્તર તરફ જ વળેલો હોય છે. ગમે તે થાય તોપણુ તેનું જીવન ઉદ્દેશરહિત થશેજ નહિ. જે વહાણુના સઘળા સઢો સાજા હોય અને જેની ડોલ તથા દોરડાં સુરક્ષિત હોય, છતાં માત્ર દૈવયોગના આશ્રયપર આમ તેમ ભ્રમણુ કર્યા કરતું હોય તેના કરતાં એક નિશ્ચિત બંદર તરફ

હંકારવામાં આવતું ભાંગેલું વહાણુ પણ હજાર દરજ્જે સારૂં છે.

એક ચંચલ જીવનને સ્થિર કરવું અને તેને નિશ્ચિત દશા આપવી એ સરલ નથી, તોપણુ નિશ્ચિત લક્ષ્ય વિનાના અને મિથ્યા તરંગી વિચારોમાં જ ખર્ચાઇ જતા જીવન કરતાં તો કોઈ પણુ ભોગે કાઇ એક ઉદ્દેશવાળું જીવન બનાવવું જ જોઇએ. "લક્ષ્ય વિનાના ક્ષુદ્ર જીવો" "ઉદ્યોગી આળસુઓ," "ઉદ્દેશરહિત ઉદ્યોગી માણુસો" આજે સર્વત્ર ઉભરાઇ જાય છે. **એક જ સારૂં નિશ્ચિત લક્ષ્ય, ઉદ્દેશરહિત જીવનની હજારો ખરાબીઓને અટકાવે છે.** નિશ્ચિત લક્ષ્યની આગળથી અસંતોષ મૂઠી વાળીને નાસી જ જાય છે. એક નિશ્ચિત લક્ષ્ય જીવનમાંથી વેતરૂં દૂર કરે છે, શંકાઓને લત્તાપ્રહાર કરી હાંકી મૂકે છે અને જીવનનો માર્ગ સ્પષ્ટરીતે દર્શાવે છે. આપણે ઉદ્દેશ વિનાના હોઇએ છીએ ત્યારે જે કાર્ય વેતરા જેવું ગણીને બડબડાટ સહિત કરીએ છીએ તે જ કાર્ય જ્યારે આપણો ઉદ્દેશ નિશ્ચિત થાય છે ત્યારે આપણે માટે આનંદમય બની જાય છે. જે કાર્ય ઉત્સાહ સહિત કરવામાં આવતું નથી તે સારૂં થઇ શકતું નથી. ઉદ્દેશનું લક્ષ્ય જેટલું પણુ ઉત્તમ હોય છે અને યત્નમાં જેટલી પણુ એકતાનતા હોય છે તેટલે દરજ્જે પરિણામ પણુ અસાધારણુ અને અમ્મર રહેવાવાળું આવે છે.

માત્ર શક્તિ હોવી જોઇએ એટલું જ પૂરતું નથી; તેને કોઇ દૃઢ, સ્થિર લક્ષ્યપર એકાગ્ર કરવી જોઇએ. આજે "નિષ્ફળ થયેલા બુદ્ધિમાન પુરૂષો" જેટલા સાધારણુ છે તેટલી સાધારણુ બીજી કોઇપણુ વસ્તુ નથી. "બુદ્ધિની કદર નથી" આ શબ્દો હાલમાં ખરેખર કહેવતરૂપ થઇ પડયા છે; પ્રત્યેક નગરમાં નિષ્ફળ થયેલા સુશિક્ષિત અને બુદ્ધિમાન માણુસો ઉભરાઇ જાય છે; પરંતુ તેઓ સમજતા નથી કે જ્યાંસુધી તેમની વિદ્યા અને બુદ્ધિ કાંઇ કાર્યસિદ્ધિ કરી શકતી

નથી ત્યાંસુધી તેની કાંઇપણ કિંમત નથી. જે માણસો અનેક દિશામાં માથાં મારી રહ્યા હોય અને તેથી કરીને એક પણ દિશામાં જાણવા જેવું જ્ઞાન અને પુરૂષાર્થ દાખવી શકતા ન હોય, તેવાઓનો આ જમાનાને કાંઇપણ ખપ નથી. પૅરિસમાં ઑસ્ચોર કૅનાર્ડ નામના માણસે પોતાને "જાહેર લેખક, નાણું જાણનાર, પુષ્પોની ભાષા જાણનાર અને તળેલા બટેટા વેચનાર" તરીકે જાહેર કર્યો હતો! આજ કાલ સર્વ ધંધામાં માથું મારનારા આવા માણસો બહુ ઉભરાઇ જાય છે.

આ જમાનામાં તો એવાં તરુણ સ્ત્રી પુરૂષોની જરૂર છે કે જેઓ પોતાનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવી દીધા સિવાય અથવા સંકુચિત અને મખ્ખીચૂસ બન્યા સિવાય એક જ કાર્ય કરી શકે. એક જ **નિશ્ચિત ઉદ્દેશ** જેવી ઉત્તમ વસ્તુ દુનિયામાં કોઈ છે જ નહિ. ગમે તેવાં શિક્ષણ, બુદ્ધિ, શક્તિ, ઉદ્યોગ અને ઇચ્છાશક્તિ પણ તેની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી. ઉદ્દેશરહિત જીવન હમેશાં નિષ્ફળ જ નીવડે છે. જ્યાં સુધી આપણી શક્તિઓ અને સામર્થ્યનો ઉપયોગ આપણે એક ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે કરી શકીએ નહિ ત્યાં સુધી તે આપણને શું લાભ કરશે? જ્યાં સુધી સુતાર પોતાનાં ઓજારોનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી ત્યાં સુધી તે તેને શું ફાયદો કરશે? જે માણસો પાઠશાળાના શિક્ષણનો અને પોતાના અગાધ જ્ઞાનભંડારનો એક નિશ્ચિત કાર્યમાં વિનિયોગ કરી શકતા નથી તેમને શિક્ષણ અને જ્ઞાન શું ઉપયોગનાં છે?

ઉદ્દેશ વિનાનો માણસ જગતમાં પોતાનું નામનિશાન કદિ પણ મૂકી જતો નથી. તેનું વ્યક્તિત્વજ હોતું નથી. તે કાયર, દુર્બલ, ચંચલ, અશક્ત બનીને અપાર લોકસંખ્યામાં કોણ જાણે ક્યાંય ખોવાઇ જાય છે. તેનું વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્ય ભુંસાઇ જાય છે અને તે સાધારણ જનસમૂહમાં ડૂબી જાય છે.

આ ટુંકા માનવજીવનમાં જેને કાંઇપણ મહત્કાર્ય

કરવું હોય તેણે પોતાની સર્વ શક્તિઓ વડે એવું તો એકાગ્રતાપૂર્વક કામ કરવું જોઈએ કે આ જગતમાંના મોજશોખ કરવાને જન્મેલા આળસુ માણસોને મન તો તે ગાંડા માણસ જેવોજ લાગે !

પિટની કારકીર્દિમાં આપણને માત્ર એકજ ઉદ્દેશની કેવી પ્રતીતિ થાય છે! તે રાજદ્વારી નેતા થવાને માટેજ જીવતો હતો અને તે માટેજ મરણ પામ્યો હતો. બાલ્યાવસ્થાથીજ તેના મગજમાં એવો વિચાર ઘૂમતો હતો કે મારે મારા સુપ્રસિદ્ધ પિતાને છાજે એવીજ સાર્વજનિક કારકીર્દિ સંપાદન કરવી જોઈએ. બાલ્યાવસ્થાથીજ તે પોતાની સઘળી શક્તિઓનો પ્રયોગ આ મહદ્ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે કરતો હતો. તે પાઠશાળામાંથી બહાર પડીને સીધો આમની સભામાંજ દાખલ થઈ ગયો. એક વર્ષમાં તો તે 'ચૅન્સેલર ઑફ ધી એક્સચેકર' બન્યો; બે વર્ષ પછી તે ઇંગ્લાંડનો મુખ્ય પ્રધાન બન્યો; અને ખરૂં કહીએ તો પા શતાબ્દિપર્યંત તેણે રાજા તરીકેજ કામ કર્યું. પોતાના ઉદ્દેશ બહારની કોઈપણ વસ્તુપર તે ધ્યાન આપતો ન હતો. પ્રેમ, કલા અને સાહિત્યની બાબતો તરફ તે જરા પણ લક્ષ્ય આપતો ન હતો. તે માત્ર રાજ્યસત્તા ધારણ કરવાના ઉદ્દેશને માટેજ જીવતો હતો અને દ્રઢતાપૂર્વક એ કામ કરતો હતો. રાજદ્વારી સત્તા હસ્તગત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાનેજ તેણે પોતાનો સમગ્ર આત્મા અર્પણ કર્યો હતો.

રોલૅન્ડ હિલે ઈંગ્લાંડના મુખ્ય પ્રધાનને જણાવ્યું: "મારા લૉર્ડ, આ વાત જરા ધ્યાનમાં લો કે આયર્લૅાંડમાં એક પત્ર મોકલવામાં અને તેનો જવાબ પાછો મંગાવવામાં મારા હજારો સહૃદય દેશબાંધવોને તેમના એક દિવસના પગાર કરતાં પણ વિશેષ ખર્ચ કરવો પડે છે; અને આજે તમે જેમ કરો છો તેમ હમેશને માટે જો તમો તેમને માટે પોસ્ટ ઑફિસ બંધ કરો તો તમે તેમના કુટુંબનાં માણસોની,

સગાં વ્હાલાંની અને તેમના મિત્રોની લાગણી અને પ્રેમ બંધ કરો છો."

તે યુવકને જણાયું હતું કે લંડનથી એડિનબરો સુધી—અર્થાત્ ચારસો ચાર માઇલના અંતરપર—એક પત્ર લઇ જવામાં સરકારને ઘણો થોડો ખર્ચ લાગવા છતાં સરકાર તો એક સાદા કાર્ડને માટે પણ એક શિલિંગ અને દોઢ પેન્સ લેતી હતી અને નાનામાં નાનું પરબીડિયું હોય તોપણ તેના માટે તેથી બમણું લેતી હતી. પોસ્ટ ખાતાના વિરોધ અને તિરસ્કારથી જરાપણ હિમ્મત હાર્યા વિના તેણે પોતાનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો અને અંતે સફળતા મેળવી ત્યારેજ તે જંપ્યો. તેના ઉદ્યોગથી ઇ. સ. ૧૮૪૦ ના જાન્યુઆરીની ૧૦ મી તારીખે સમગ્ર ગ્રેઇટબ્રિટનમાં 'પેની પોસ્ટેજ'ની પદ્ધતિ દાખલ થઇ. આ પદ્ધતિ દાખલ કરવાને માટે મહાશય હિલને વાર્ષિક પંદરસો પૌંડના પગારે ચૂંટી કહાડવામાં આવ્યો. તેની સફલતા અત્યંત પ્રોત્સાહક હતી; પરંતુ બે વર્ષને અંતે એક ટોરી પ્રધાને (સામા પક્ષના પ્રધાને) સરત પ્રમાણે તેની સેવાઓને માટે પગાર આપ્યા વિનાજ તેને બરતરફ કર્યો. આથી લોકો ઘણા ગુસ્સે થયા અને તેમણે તેને માટે એકદમ તેર હજાર પૌંડ એકત્રિત કર્યા તેમજ મહારાણી વિક્ટોરિયાની ભલામણથી પાર્લામેંટે તેને વીસ હજાર પૌંડ ઇનામ આપવા ઉપરાંત જીવનપર્યંત પ્રતિવર્ષ બે હજાર પૌંડ આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

મનુષ્યના જીવનમાં માત્ર એકજ જાતનો પ્રેમ પ્રબળ હોય છે એ વાત ક્રાઇસ્ટ જાણતો હતો અને તેથીજ તેણે કહ્યું છે કે "કોઇ પણ માણસ બે સ્વામીઓની સેવા કરી શકતો નથી." આપણામાં એકજ જાતનો પ્રેમ, એકજ ઉદ્દેશ પ્રબળ હોય છે અને બીજી પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરવામાં આવે છે અથવા તો તે અરધે મરી થાય છે. માણસ ભલે ઘણી ગૌણ યોજનાઓ ધરાવતો હોય પરંતુ તે પ્રધાન લક્ષ્ય તો એકજ ધરાવી શકે છે અને આ લક્ષ્યમાં-

ચીજ બીજી સકલ ગૌણુ યોજનાઓને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.

મહાન ઉદ્દેશ ધારણુ કરવાથી આપણું જીવન સાર્થક થાય છે; કેમકે તે આપણી સમસ્ત દુર્બળ, વિખુટી અને છિન્ન ભિન્ન શક્તિઓને એકત્ર કરી એક સૂત્રમાં બાંધીને બળવાન બનાવે છે. માઇકલ ઍન્જેલોને જ્યારે એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો કે "તમે શામાટે લગ્ન કરતા નથી ?" ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "**ચિત્રકળા એ મારી પત્ની છે અને ચિત્રો એ મારાં સંતાનો છે.**" માત્ર ગોખણુપટ્ટી કરી જાણુનારાઓજ દુર્બળ અને ઉપરચોટિયા રહે છે. જે માણુસ પ્રત્યેક વિષયનું થોડું થોડું જ્ઞાન ધરાવે છે પણ કોઇપણ વિષયનું અધિક જ્ઞાન ધરાવતો નથી તે શું કામનો છે ? હેતુપૂર્વક, એકતાનતાથી અને સતતપણે કાર્ય કરવાથીજ ઉમદા પરિણામ આવે છે અને લોકોપર સારી અસર થાય છે. તારી આંખ તારા નાકની દાંડી સામે સીધે સીધી રાખ; તારા માર્ગનોજ વિચાર કર અને તારો સમગ્ર યત્ન તેને માટેજ કર. ડાબા કે જમણા હાથ તરફ ફર નહિ." સેઇન્ટ પૉલની શક્તિની એક ચાવી તેના દ્રઢ ઉદ્દેશમાં રહેલી હતી. કોઇ પણ વસ્તુથી તે હિમ્મત હારતો નહિ; કશાથી તે ડરતો નહિ; રોમનો સમ્રાટ પણ તેને ભયભીત કરી શકતો નહિ; કારાગૃહ તેને ડરાવી શકતું નહિ; વિઘ્નો તેને હતાશ કરી શકતાં નહિ; તેના કામપર સર્વત્ર "હું આ એકજ કાર્ય કરૂં છું" એ શબ્દો અંકિત થઇ રહેતા. તે જે પરમ ઉત્સાહથી પોતાનું મહાન કાર્ય કરતો હતો તે ઉત્સાહ અનેક શતાબ્દિઓ ભેદીને આપણા સમયમાં પણ આવી પહોંચ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેનો પ્રવાહ મનુષ્યોનાં હૃદયને પ્રોત્સાહિત કરતો બંધ થશે નહિ.

ગૅમ્બેટાને જ્યારે તેની પ્રેમાળ માતાએ શિક્ષણુને માટે પૅરિસ મોકલ્યો ત્યારે તે બોલીઃ "પ્રયત્ન કરજે અને કાંઇક પણ મહત્વ પ્રાપ્ત

કરીને ઘેર આવજે." આ છોકરો જ્યારે એક કાતરિયામાં રહીને અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે ગરીબાઇ તેના હૃદયને ડંખી ખાતી હતી અને તેનાં કપડાં અત્યંત ખરાબ હતાં. પરંતુ તેથી શું થયું? તેણે જગતમાં પ્રગતિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. વર્ષોનાં વર્ષો સુધી આ છોકરાએ દૃઢતાપૂર્વક મેજની આગળ બેસીને વીરપુરૂષની પેઠે કાર્ય કર્યું. અંતે તેને ખરી તક મળી. અમુક દિવસે એક મહાન્ વિષયપર જ્યુલ્સ ફ્રાવર વ્યાખ્યાન આપવાનો હતો પરંતુ તે, એકાએક બીમાર પડી જવાથી તેણે આ અજ્ઞાત અને ચીથરિયા છોકરાને પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કરવાને પસંદ કર્યો. ઘણાં વર્ષોથી ગૅમ્બેટા આવી સંધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તૈયારી કરી રહ્યો હતો અને તેને માટે તે પુરતો લાયક હતો. આ પ્રસંગે તેણે ફ્રાન્સમાં થયેલાં મહાનમાં મહાન્ ભાષણો પૈકીનું એક ભાષણ કર્યું. તે દિવસે ફ્રાન્સનાં સમસ્ત પત્રો આ ચીથરિયા બોહીમિયનનાં સ્તુતિગાન કરવા લાગ્યાં અને ઘણાજ થોડા સમયનાં આખા ફ્રાન્સે તેને પ્રજાસત્તાક પક્ષના હિમાયતીઓના નેતા તરીકે સ્વીકાર્યો. ફ્રાન્સના લોકોએ તે પૂર્વે કદિ પણ તેનું નામ સાંભળ્યું ન હતું; ધર્મોપદેશ કરવાનું શિક્ષણ આપનાર વિદ્યાલયે તેને ધર્માચાર્યના પદને માટે સર્વથા નાલાયક ગણીને પોતાની હદમાંથી હાંકી કાઢ્યો હતો; પરંતુ એજ અઠવાડિયામાં એક ઇટાલિયન ગાંધીના આ ચીથરિયા છોકરાએ રાજસભામાં ઉભા થઇને એવો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો કે નેપોલિયનના વંશજોને સિંહાસનપરથી પદભ્રષ્ટ કરવા અને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપિત થયેલું જાહેર કરવું!

જ્યારે લુઇ નેપોલિયનનો સેડન આગળ પરાજય થયો અને તેણે પોતાની શમશેર પ્રશિયાના રાજા વિલિયમને અર્પણ કરી અને જ્યારે જર્મન સેનાએ પૅરિસને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે બહાદુર ગૅમ્બેટાએ એક બલૂનમાં બેસી પ્રશિયન તોપોની છેક પાસે થઇને શહેરનો ત્યાગ

કરી એમિયન્સમાં ઉતરીને પોતાના દૈવી ચાતુર્યથી આઠ લાખ માણસોની ત્રણ સેનાએ ઉભી કરી, તેનો નિભાવ કર્યો અને તેની સહાયથી યુદ્ધ કર્યું. એક જર્મન અમલદારે તેના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે, " આવી પ્રચંડ શક્તિ તો આધુનિક ઇતિહાસમાં સૌથી વિશેષ મહત્વની ઘટના છે અને તે ગૅમ્બેટાના નામને દીર્ઘકાળ પર્યંત અમ્મર રાખશે. " બીજા યુવાનો જ્યારે એપ્રેસ ઑલિસિસમાં ટેલતા હતા ત્યારે આ છોકરો પોતાના કાતરિયામાં અભ્યાસ કરતો હતો; અને તે જો કે માત્ર બત્રીશ વર્ષનો હતો તો પણ વાસ્તવમાં આખા ફ્રાન્સ દેશપર પૂર્ણ સત્તા ભોગવતો ફક્ત દેશનો મહાનમાં મહાન્ વક્તા ગણાતો.

કોઇ કોઇ બદફેલીભર્યું જીવન ગાળનારાઓમાં પણ મહાન્ શક્તિ હોઇને મહાન્ સંકટના સમયમાં તે શક્તિ પ્રકટ થાય છે. ગૅમ્બેટા આ જ પ્રકારનો માણુસ હતો. જ્યારે તેને જણાયું કે તેનાં પ્રથમ ભાષણેજ આખા ફ્રાન્સ દેશપર વીજળીના જેવી અસર કરી છે ત્યારે તેની અપ્રકટ શક્તિ એકદમ પ્રકટ થઈ આવી અને તેણે એકદમજ પોતાના બદફેલીભરેલા જીવનનો સદાને માટે ત્યાગ કરી દઇને મહાન્ કાર્યો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. છતાં તેણે આમ એકે સપાટે કીર્તિ સંપાદન કરી તેથી તે અભિમાની થઈ ગયો નહિ. તે હજીપણ પોતાના નાના નિવાસસ્થાનમાંજ રહ્યો. જો કે તે સરલતાથી કોટયાધિપતિ થઈ શકયો હોત, પરંતુ જરાપણ સંકોચ માન્યા વિના તે છેવટ સુધી નિર્ધન દશામાંજ રહ્યો; અને જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે ફિગારોના મુખદ્વારા દુનિયાનો અભિપ્રાય ગાજી ઉઠયો કે " ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યે પોતાનો **સૌથી મહાન્** પુરૂષ ગુમાવ્યો છે. "

એક મહાન્ ઉદ્દેશ-એક અડગ લક્ષ્ય ધરાવનાર તરુણ પુરૂષ કરતાં વિશેષ ભવ્ય દ્રશ્ય આ જગતમાં કોઇજ નથી. તેને અવશ્ય સફલતા પ્રાપ્ત થાય છે. જગત્ આખુંપાછું થઇ જઇને તેને

માટે હમેશાં માર્ગ કરી આપે છે; અનિશ્ચિત વૃત્તિનો અને ઉદ્દેશ વિનાનો માણસ વિઘ્નોને તાબે થઇ જાય છે, કારણ કે તેનામાં તેમને હડસેલી કાઢવાની શક્તિ હોતી નથી; પરંતુ સહેતુક જીવન ગાળનાર માણસને તો તેનાથી અર્ધા પણ વિઘ્નોની સામે થવું પડતું નથી. **સીધા પોતાના લક્ષ્ય તરફ ધસી જતા, વિઘ્નોમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપી કાઢતા અને બીજા માણસોને હતાશ બનાવી દે એવાં વિઘ્નોને જીતી લેતા એકાદ તરુણ પુરૂષને જોવાથી આપણને કેવો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે?** પરાજય માત્ર તેને વ્યાયામની પેઠે નવીન શક્તિ અર્પણ કરે છે; વિરોધ માત્ર તેના શ્રમને અને દ્રઢતાને વધારે છે; અને સંકટો માત્ર તેની હિંમતને વધારે છે. બીમારી, ગરીબાઈ, વિપત્તિ કે ગમે તેવાં સંકટો આવી પડે તો પણ તે પોતાના લક્ષ્યપરથી પોતાની આંખ જરાપણ ખસેડતો નથી.

પ્રકરણ ૭ મું—વાવવું અને લણવું.

"ભ્રમમાં પડશો નહિ, ઈશ્વરનો કદિપણ ઉપહાસ કરી શકાતો નથી, કારણકે માણસ વાવે છે તેવું લણે છે." —ગૅલેશિયન્સ.

"કાર્યને વાવશો તો સ્વભાવને લણશો; સ્વભાવને વાવશો તો ચારિત્ર્યને લણશો; ચારિત્ર્યને વાવશો તો ભાગ્યને લણશો."—જી. ડી. બૉર્ડમૅન.

"જે દિશામાં શાખાને વાળવામાં આવે છે તે દિશામાં વૃક્ષ વળે છે." —પોપ.

"આપણો કાર્યક્રમ ચમત્કારિક રીતે આપણો સ્વભાવ બની જાય છે." —શેકસપિયર.

"જેવી રીતે નાળાંઓની નદી બને છે અને નદીઓના સમુદ્ર બને છે તેવી રીતે નાની નાની કૃતિઓ વડે સ્વભાવ બને છે." —ડ્રાઇડન.

"સારી આદતથી આપણને અનંત લાભ પ્રાપ્ત થાય છે અને સારી આદત, સારાં માણસોનું અનુકરણ કરવાથી, તેમના સંસર્ગમાં આવવાથી, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી અને સત્કાર્યો કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે." —પ્લેટો.

"આદતની સાંકળ જ્યાંસુધી તોડી ન શકાય એટલી મજબૂત બની જતી નથી ત્યાં સુધી તે એટલી સૂક્ષ્મ હોય છે કે આપણને તે દેખાતી પણ નથી." —સૅમ્યુઅલ જાન્સન.

"પાપના વિચાર માત્રથી પણ શરૂમાં તો આપણે ભયભીત થઇ જઇએ છીએ, પણ ધીમે ધીમે તે માર્ગ પકડાયા પછી તો ઘોર કર્મો પણ

આપણને સરલ અને આનંદદાયક લાગે છે. એ પછી આપણે વારંવાર પાપકર્મ કરવા લાગીએ છીએ. અંતે તે સ્વભાવરૂપે થઇ જાય છે અને તે સ્વભાવ દ્રઢીભૂત થતાં આપણે તે માટે જરાપણ પશ્ચાતાપ કરતા નથી: એટલુંજ નહિ પણ આપણે દુરાગ્રહપૂર્વક પાપ કરવા લાગીએ છીએ અને અંતે આપણે તિરસ્કારપાત્ર બની જઇએ છીએ." —જેરેમી ટેઈલર.

"બદમાશોમાં ઝાઝો ફરક હોતો નથી; પ્રત્યેક બદમાશે આજ્ઞાલોપી પુત્ર તરીકે પોતાના જીવનની શરૂઆત કરેલી હોય છે."

"દુનિયામાં ચાલેલી કોઈ પણ મરકી કરતાં ખરાબ સ્વભાવ એ મોટી મરકી છે." —જૉન ફૉસ્ટર.

"જો માત્ર દંભ એ જ તમારા જીવનનો અભ્યાસ હશે તો તમે કોઈપણ કાર્યમાં પહેલા જ પ્રયત્ને સહૃદયી બની શકશો નહિ."

—એફ. ડબ્લ્યુ. રૉબર્ટસન.

"આપણા પોતાના જ રંગોથી આપણે આપણા ભાવી જીવનને રંગીએ છીએ; અને ભાગ્યના ક્ષેત્રમાં જેવું વાવીએ છીએ તેવું જ આપણે લણીએ છીએ." —વ્હિટિયર.

મહાન વકીલ લૉર્ડ ટેન્ટર્ડન પોતાની મરણશય્યાપર બેભાન અવસ્થામાં પડેલો હતો તેમાંથી તે એક ક્ષણને માટે જાગૃત થયો અને બોલ્યો: "જ્યૂરીના સદ્‌ગૃહસ્થો! હવે કેવો નિર્ણય આપવો તે વિષે આપ વિચાર કરશો." આટલું બોલ્યા પછી તેણે હમેશને માટે પોતાની આંખ બંધ કરી. નેપોલિયન પોતાની મરણશય્યાપર "ટેટ ડિ આર્મી" (સેનાધિપતિ) એ શબ્દ મંદ અવાજે બોલ્યો અને ત્યાર પછી તે અદ્‌ભુત યોદ્ધાનો જુસ્સાદાર પ્રાણ ચાલ્યો ગયો. ચેસ્ટરફીલ્ડ મરતી વખતે પોતાના સનાતન વિવેક સહિત બોલ્યો: "ડેરોલ્સને ખુરશી આપો" અને ત્યાર પછી બીજી જ ક્ષણે તેનો પ્રાણ તેને છોડી ગયો. જૉન બી. ગફ મરતી વખતે આ શબ્દો બોલ્યો હતો: "તરુણ પુરુષ, તારો હિસાબ ચોકખો રાખજે." પ્રબલ

વિચાર માણસના હૃદયપર કેવો અંકિત થઇ જાય છે તે આવાં ઉદાહરણોપરથી સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. તેનો પ્રબલ વિચાર તેની સમગ્ર પાર્થિવ કારકીર્દિનો હેતુ ઘડે છે અને તે પોતાના લક્ષ્યની દિશામાં જઇને અનંતમાં ભળી જાય છે.

"પ્રકૃતિની આ એક સુંદર વ્યવસ્થા છે કે જે કાર્યને આપણે કર્તવ્ય તરીકે કરીએ છીએ તે વારંવાર કરવાથી સ્વભાવરૂપ બની જાય છે અને સત્કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ, આપણા ગળામાં પુષ્પમાળાની પેઠે લટકે છે."

ટુલોનમાં કૉલેરા ભયંકર રીતે ફાટી નીકળ્યો અને સંભાળપૂર્વક તપાસ કર્યા પછી વૈદ્યોને પ્રતીત થયું કે મૉન્ટેબેલો નામના સરકારી વહાણુપર કામ કરતા બે ખલાસીઓ તેના પ્રથમ ભોગ થઈ પડ્યા હતા. આ વહાણુ લાંબા વખતથી ફરતું ન હતું અને તે બંદરમાંજ પડી રહેલું હતું. જૂનો નિરુપયોગી લશ્કરી સમાન રાખવાને માટે ઘણાં વર્ષો થયાં આ વહાણુનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. વૈદ્યોને જણાયું કે મૉન્ટેબેલોમાં જે સરસામાન ભરી રાખવામાં આવ્યો હતો તેમાંનો કેટલોક ભાગ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ફેરવ્યા પછી પેલા બે ખલાસીઓને એકાએક ભયંકર બીમારી લાગુ પડી હતી. ટુલોનમાં કૉલેરા સીધો વાર્નાના ચિકિત્સાલયમાંથી આવ્યો હતો. તે તેના દરદીઓનાં કાઢી નાખેલાં કપડાંના ઢગલામાં સૂક્ષ્મ—ચેપી જંતુઓરૂપે ત્રીસ વર્ષ પર્યંત નિદ્રિત રહ્યો હતો અને તક મળતાં તુરત જ તેણે પોતાનું ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું.

- ટયૂરિનવાળા અધ્યાપક બોનેલીએ એક પ્રાણીના મુખમાં એક સર્પનો દાંત દાખલ કર્યો હતો. આ સર્પનું મસ્તક સોળ વર્ષ સુધી શુષ્ક પડી રહીને હવા તથા ધૂળના સપાટા સહન કર્યા કરતું હતું અને તે પહેલાં પણ ત્રીસ વર્ષ સુધી તેને દારૂમાં બોળી રાખવામાં

આવ્યું હતું; પરંતુ જ્યાં તે મુખમાંનો દાંત કહાડીને પેલા જીવતા પ્રાણીના મ્હોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો કે તરત જ તેના ભારે આશ્ચર્યની વચ્ચે તે પ્રાણી મરણ પામ્યું! આજ પ્રકારે ભલી કે બૂરી આદત ભલે ઘણાં વર્ષો સુધી અદૃશ્ય રહે પરંતુ જેવી રીતે મમી*ના હાથમાં રહેલા ઘઉંના દાણા ચાર હજાર વર્ષ પછી વાવવામાં આવતાં ઉગી નીકળ્યા હતા તેજ પ્રમાણે કોઈ એક સંકટની ક્ષણે તે ટેવ આપણને લાભ વા હાની કરવાને ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઘઉંને જેવી રીતે અંકુરિત થવાને માટે માત્ર ભીનાશ, ઉષ્ણતા અને હવાનીજ અપેક્ષા હોય તેવી રીતે ભલી વા બૂરી ટેવ પણ માત્ર અનુકૂળ સંયોગોનીજ વાટ જોઈ રહી હોય છે.

જેફર્સનના "રિપ વાન વિન્કલ" નામના નાટકમાં જ્યારે જ્યારે તેની સન્મુખ દારૂ ધરવામાં આવતો ત્યારે ત્યારે તે કસમ ખાઇને તેનો સ્પર્શ સુદ્ધાં કરતો નહિ, પરંતુ અંતે એકવાર તે બોલ્યો: "ઠીક, આ સમયે લેતાં હું કાંઇ હરકત માનતો નથી." અધ્યાપક જેમ્સ કહે છે તે પ્રમાણે તે દારૂ લેવામાં કાંઇ હરકત માનતો ન હતો અને બીજા પણ હજારો માણસોએ હરકત માની નથી; તોપણ તેમાં હરકત તો અવશ્ય રહી છેજ. તેના પાનથી શરીરનાં તંતુઓમાં અને પરમાણુઓમાં ભારે હાનિ થાય છે અને બીજીવાર તેને દારૂ પીવાની લાલચ થાય છે ત્યારે તે હાનિમાં વૃદ્ધિ થાય છે. આ એક કઠોર પ્રાકૃતિક સત્ય છે કે આપણે જે જે કાર્યો કરીએ છીએ તે કદિપણ નાશ પામતાં નથી. એકવાર કરેલું કાર્ય નિયમિત અંતરે પુનઃ કરવાનું આપણા જ્ઞાનતંતુઓનું વલણ હોય છે. ડૉ૦ કૅમ્પ જણાવે છે કે

*મસાલો ભરીને સાચવી રાખેલું શરીરનું ખોખું. આવાં 'મમી' ઇજીપ્તના પિરામિડમાં હજારો વર્ષનાં જૂનાં જોવામાં આવે છે. તે શબ ત્યાંના અગાઉ થઇ ગયેલા મહા પુરુષો તથા રાજાઓનાં છે.

"જ્ઞાનતંતુઓને લગતા સઘળા રોગો નિયમિત અંતરે પુનઃ દેખા દેવાનું ખાસ વલણ ધરાવે છે." જો આપણે પ્રતિદિન એકજ સમયે એકજ પ્રકારનું માનસિક કાર્ય કરીએ તો આપણે અંતે તે કાય તે સમય આવતાં, અગાઉથી ચિંતવન કર્યા વિના કરી શકીએ છીએ."

સર્વ શિક્ષણમાં મોટામાં મોટું કાર્ય આપણા જ્ઞાનતંતુઓને, આપણા દુશ્મનને બદલે મિત્ર બનાવવાનું છે. આપણી પ્રાપ્તિની મૂડી સાચવી રાખવી અને તે મૂડીના વ્યાજપર સુખપૂર્વક નિર્વાહ કરવો એ તે કાર્ય છે. એટલા માટે જેમ બને તેમ જલ્દી અને જેટલાં બને તેટલાં ઉપયોગી કાર્યોને આપણે સ્વાભાવિક અને પોતાની મેળે બનતાં કરી દેવાં જોઇએ અને જેમ આપણે પ્લેગથી બચવાના ઉપાય લઇએ છીએ તેમ તેમને પણ અહિતકારક બનતાં અટકાવવાં જોઇએ.

આપણા શરીરરૂપી જીવંત ફોનોગ્રાફનાં જ્ઞાનતંતુઓ ઍડિસનના જડ ફોનોગ્રાફનાં જ્ઞાનતંતુઓ કરતાં પણ વિશેષ અદ્ભુત હોય છે. તેના ચમત્કારિક યંત્રકામમાં ગમે તેવો મંદ—ગમે તેવો નાનો અવાજ પણ નોંધાયા વિના રહેતો નથી. યદ્યપિ આ જીવનયંત્રનાં પરમાણુઓ આખા જીવનમાં થઇને ઘણીવાર સર્વથા પણ બદલાઇ જાય છે, પરંતુ આ છાપો તો કદિ પણ ભૂસાતી અથવા નષ્ટ થતી નથી. તેઓ હમેશને માટે ચારિત્ર્યમાં અંકિત થાય છે. રિપ વાન વિન્કલની પેઠે તરુણ પુરુષ ભલે એમ કહે કે હું માત્ર આ કાર્ય કેવું છે તે જોવાને માટે ફક્ત એકજવાર કરીશ; તોપણ પુનઃ તે કરવાની લાલચ તેને થયા વિના રહેનારજ નથી. તરુણ મનુષ્ય જ્યારે માત્ર "સામાજિક નિયમનો અનાદર નહિ કરવાને માટે" દારૂ લે છે ત્યારે તે એમજ કહે છે કે હું આટલોજ વખત લઉં છું, પરંતુ તેથી કરીનેજ ઘણા માણસોની પાયમાલી થઈ છે. "દારૂ કેવો હોય છે" તે જોવા જતાં ઘણાં માણસોએ પોતાનું મનઃસ્થૈર્ય ગુમાવી દીધું છે અને પાપકુંડમાં

ભુરકો માર્યો છે.

ઘણીવાર માણસો એમ ધારે છે કે ' આટલી મુશ્કેલીમાંથી મુક્ત થવાને માટે એક જરાક અસત્ય બોલીશ તો શું થઈ જવાનું છે? એ તે શું હિસાબમાં? થોડા ઘણા પૈસા હાલ એવી રીતે લઇશ તો શું થઇ જશે? કોઈ પણ માણસ તે જાણવા પામશે નહિ અને પૈસાની જરૂર પડશે તે પૂર્વે તો હું એ ભરી દઇશ. જરાક દારૂ પીશ તો શું થઇ જશે? એટલો તે શું વિસાતમાં? રાત્રે સારી નિદ્રા આવશે એટલે સૌ સારૂં થઇ જશે. જરાક ઓછું કામ કરીશ તો શું થશે? તેથી કાંઇ ઝાઝો ફરક પડશે નહિ; અને સાધારણ રીતે હું એટલી કાળજી રાખું છું કે આવી ક્ષુલ્લક બાબત કાંઇ મોટી વિસાતની થઇ પડશે નહિ.'

પરંતુ મારા તરુણ મિત્ર! તમે ચાહો કે ન ચાહો તોપણ તેથી ફરક તો અવશ્ય પડશેજ. તમારૂં કરેલું કાર્ય બારીકમાં બારીક વિગત સહિત લોઢાની કલમથી લખાઇ ગયું હોય છે. તે લખનારો દૂત કાંઇ કલ્પિત હોતો નથી. તેનો વાસ આપણા પોતાના શરીરમાંજ હોય છે. તેનું નામ સ્મરણશક્તિ છે અને તે પ્રત્યેક વસ્તુને ગ્રહણ કરી રાખે છે. જ્યાં સુધી કોઇ ભયંકર આપત્તિ, તાવ અથવા બીજો કોઇ ઉત્તેજક પદાર્થ ફોટોગ્રાફની પેઠે તમારાં કાર્યને ચોખ્ખા રૂપમાં પ્રકટ ન કરે ત્યાં સુધીજ તમે તેમને તમારા સ્મરણમાંથી નીકળી ગયેલાં ધારો છો. કેટલીકવાર એવું બને છે કે એક માણસની આખી જીંદગી એક પળમાં તેની આગળથી પસાર થતી જણાય છે; પરંતુનો વાસ્તવમાં સઘળો વખત તેનામાં સ્વયંભૂ ઉત્પન્ન થતી તેની ભાવનામાં, વિચારમાં, લાગણીમાં, તેની આગળથી પસાર થતી હોય છે."

"આપણાં ભલાં બુરાં કૃત્યોજ આપણા દેવદૂતો કે યમદૂતો બને છે. આપણી ભલી કે બૂરી છાયા હમેશાં આપણી સાથે સાથે

જ ચાલે છે. ”

એક એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે એક માણસે એવા સૂક્ષ્મ દોરા વણ્યા કે જે જરા પણ દેખાય નહિ; પરંતુ તે પોતેજ આ યુક્તિનો ભોગ થઇ પડયો, કારણકે તે તત્કાલ ત્યાં ને ત્યાં ખુદ પોતાના એ દોરાવતીજ મુસ્કેટાટ બંધાઈ ગયો.

ઇન્ડિયન લોકોને સુધારવાને માટે મોકલવામાં આવેલા ફાધર ગુનમેકરે જંગલી જાતિઓમાં સુધારો દાખલ કરવાને ઘણાં વર્ષો સુધી પ્રયત્ન કર્યો. પંદર વર્ષ પર્યંત સખત પરિશ્રમ કર્યા પછી તેણે ઇન્ડિયન લોકોના એક નેતાને, અસભ્યતાના ચિહ્નરૂપ તેની ધાબળીનો ત્યાગ કરવાને લલચાવ્યો. પણ તે જણાવે છે કે “ તેને કાઢતાં પંદર વર્ષ લાગ્યાં, પરંતુ તેને પાછી ધારણ કરતાં એ માણસને માત્ર પંદરજ મિનિટ લાગી. ”

સર્વેન્દ્રિયશાસ્ત્રીઓ (Physiologists) જણાવે છે કે ઝીબ્રા નામના પ્રાણીના શરીરપર જે કાળા પટ્ટા થાય છે તેના જેવા પટ્ટાઓ સો કે હજાર પેઢીઓ પછી ઘોડા, ગધેડા અને ખચ્ચરના પગ અને સ્કંધપર ફરીથી દેખાય છે. દરિયામાંના દ્વીપોપર જ્યાં પક્ષીઓને હેરાન કરનારા પશુઓ હોતાં નથી ત્યાં મોટાં પક્ષીઓ ઉડવાની શક્તિ ગુમાવી દેછે.

એક ગુન્હેગારનું મસ્તક કાપી નાખ્યા પછી તેની છાતીમાં ચળવળાટ થયો હતો અને જાણે ખિન્ન કરનાર કારણને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતો ન હોય તેમ તેણે પોતાના હાથ કેટલીકવાર ઉંચક્યા હતા! એમ કહેવાય છે કે ચાર્લોટ કૉર્ડેનું મસ્તક ધડથી જૂદું કરવામાં આવ્યા પછી એક અસભ્ય સૈનિકે તેને સ્પર્શ કર્યો ત્યારે તેના શબ-પર લજ્જાની છાયા ફરી વળી હતી !

હંબોલ્ટને દક્ષિણ અમેરિકામાં એક એવો પોપટ મળ્યો હતો

કે જે એક નષ્ટ થયેલી જાતિની ભાષાનો શબ્દ બોલી શકનારૂં માત્ર એકલુંજ જીવંત પ્રાણી હતું. તે પક્ષીના શિક્ષકો મરણ પામ્યા પછી તેણેજ તેમની બોલીનો અભ્યાસ સાચવી રાખ્યો હતો.

કૅસ્પર હૅાસરને લગભગ જન્મથીજ એક એવા કારાગૃહમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યો હતો કે જ્યાં બહારનો પ્રકાશ અથવા અવાજ જઇ શકતો ન હતો. તે સત્તર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેનું મગજ એક બાળકના જેવું હતું. તે કાંઇપણ જ્ઞાન વિના રોતો અને બોલવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. જ્યારે તે મુક્ત થયો ત્યારે પ્રકાશ તેની આંખને પ્રતિકૂળ થઇ પડયો. તેને થોડા શબ્દો શીખવવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી તેણે અરજ કરી કે મને પુનઃ કેદખાનામાં નાખો તો સારૂં. માત્ર ઠંડી અને શૂન્યમય શાંતિજ તેને સંતોષ આપતી જણાતી હતી. જે જે વસ્તુઓ બીજા માણસને આનન્દ આપતી હતી તે સર્વે તેની ભ્રષ્ટ ઇન્દ્રિયોને માત્ર દુઃખજ આપતી હતી. મધુરમાં મધુર ગાયન પણ તેને વેદનાનું કારણ થઈ પડતું હતું. તે માત્ર કાળો રોટલોજ ખાઇ શકતો હતો; અને જો કદાચ બીજી કોઇ પણ વસ્તુ તે ખાતો તો તેને જોરથી ઉલટી થતી હતી !

એક ને એક કાર્ય વારંવાર કરવામાં આવવાથી જે સરલતા અને વલણ પ્રાપ્ત થાય છે તેને આપણે સ્વભાવ કહીએ છીએ અને તે સર્વે પ્રાણીઓમાં જોવામાં આવે છે. મનુષ્યો પોતાનાં વારંવાર કરેલાં કાર્યોના એજ પ્રકારે ગુલામ બની જાય છે. વિરોધની ઇચ્છા છતાં અને ઘૃણા ધરાવવા છતાં પણ ટેવાયલાં જ્ઞાનતંતુઓ પૂર્વના સ્વભાવ પ્રમાણેનાં કર્મ વારંવાર કર્યાંજ કરે છે. પ્રથમ જે કાર્ય મનુષ્ય સ્વેચ્છાથી કરે છે, તે અંતે ફરજિયાત કરવું પડે છે. જે પ્રકારે પરમાણુઓ ગુરૂત્વાકર્ષણથી એક બીજા સાથે બંધાયેલા હોય છે તે પ્રકારે મનુષ્ય પણ પોતાના કર્મજન્ય સ્વભાવોથી બદ્ધ થયેલો

હોય છે. જેવી રીતે ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ કોઇપણ પદાર્થને લાગુ પડયા વિના રહેતો નથી તેવી રીતે તમારા નાનામાં નાના કાર્યની પણ અનિવાર્ય અસર તમારા ચારિત્ર્ય અને ભાગ્યપર થયા વિના રહેતી નથી. જ્યૉર્જ ઇલિયટ જણાવે છે કે "છોકરાંઓને ભલે દાબીને મારી નાખવામાં આવે, પરંતુ કર્મોને તો કદિપણ મારી શકાતાં નથી; કર્મો અમર છે." નાનપણમાં પડેલું ચાઠું કદિપણ ભૂસાતું નથી.

વાસ્તવમાં મનુષ્યજાતિનાં સમસ્ત કાર્યો સ્વભાવથી થયેલાં કાર્યો છે. આપણે કહીએ છીએ કે ગ્લૅડસ્ટન એક દિવસમાં એટલું બધું કાર્ય કરે છે કે તે અદ્ભુતજ ગણાય; પરંતુ આપણે જ્યારે તેની કાર્ય કરવાની શક્તિની બારીક તપાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને તે ઘણે ભાગે સ્વભાવના ફળનીજ બનેલી જણાય છે. સ્વભાવના બળથીજ તેને પ્રચંડ શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ છે. તે પોતાના સમગ્ર જીવનમાં જે આદતો પાડતો આવ્યો છે તેનો હવે તે એક મોટો કોથળો બની ગયો છે. નિઃશંક તેને પ્રથમ ઉદ્યોગ કરતાં કંટાળો આવ્યો હતો, પરંતુ અંતઃકરણપૂર્વક અને આગ્રહપૂર્વક કામ કરીને અંતે તેણે એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે કે હવે તે જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે છે. આગ્રહ અને દ્રઢતાપૂર્વક સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની તેની આદતે તેને એક મહા શક્તિશાળી મનુષ્ય બનાવ્યો છે. તેણે શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની આદત પાડી કોઇપણ વસ્તુને પોતાના લક્ષ્યની બહાર જવા દીધી નહિ અને તેથી તે "છતી આંખે આંધળા" એવા કુંડીબંધ લોકો કરતાં ઘણું સારૂં અવલોકન કરી શકે છે. આ પ્રકારે તેણે અપાર સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેણે સાવધાનતાપૂર્વક કામ કરવાના અભ્યાસથી ઘણીવાર પિષ્ટપેષણ થતું અટકાવ્યું છે અને આ રીતે પોતાના જીવનમાં ઘણાં અમૂલ્ય વર્ષો બચાવ્યાં છે, કે જેને બીજા ઘણા લોકો, કે જેઓ તેની કામ કરવાની શક્તિ જોઇને આશ્ચર્યચકિત

થાય છે, તેમણે વ્યર્થ ગુમાવી દીધાં હોત.

ગ્લૅડસ્ટને પોતાની બાલ્યાવસ્થાથીજ પોતાનો સ્વભાવ આનંદી બનાવ્યો હતો. તે પોતાની બાલ્યાવસ્થાથી વસ્તુઓની પ્રકાશિત બાજુ જોતાં શીખ્યો હતો. સિડની સ્મિથ જણાવે છે તેમ, " આ પ્રકારનો સ્વભાવ વાર્ષિક હજાર પૌંડની ઉપજની તોલે આવે છે. " આ સ્વભાવથી તેની શક્તિનો પુષ્કળ ભાગ નાશ પામતાં બચ્યો છે. તે જણાવે છે કે, " પાર્લામેન્ટમાં ચાલેલી કોઇપણ તકરાર અથવા કામકાજથી મેં એક પણ કલાકની નિદ્રા ખોઇ નથી. " આ પ્રકારના શક્તિના હ્રાસથી ઉપયોગી જીવન ગાળનાર ઘણા માણસોનાં અનેક વર્ષો વ્યર્થ ગુમાઇ જાય છે, કે જે વર્ષોનો આનંદી સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવાથી બચાવ થઇ શક્યો હોત.

આનંદી સ્વભાવ સાધારણમાં સાધારણ માણસને પણ સુખ અને સૌન્દર્યનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ બનાવી દે છે. આપણે આપણી ઇચ્છાશક્તિના બળવડે આનંદી સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરી શકીએ તેમ છીએ. જે વસ્તુઓથી આનંદ થાય તે વસ્તુઓ તરફ સતત દૃઢતાપૂર્વક આપણી ઇચ્છાને દોરવવાથી આપણને ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર બાબતોમાં પણ આનંદ અને સંતોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગ્ય રીતે ઇચ્છાશક્તિને કેળવવાથી અસંતોષ ઉત્પન્ન કરનારા સમસ્ત વિચારોને તે હાંકી કાઢી શકે છે અને ચિરશાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરી શકે છે. આપણા સંબંધમાં પંચાતી એ છે કે આપણે ઇચ્છાશક્તિને અર્ધી પણ કેળવતા નથી. એક માણસની આદતો સારી રીતે સ્થાપિત થયા પછી તો તે માત્ર એટલુંજ કરી શકે છે કે તે પોતે કઇ તરફ જાય છે તે જોયા કરે છે. તે ગમે તેટલો પશ્ચાતાપ કરે, પરંતુ આદતના મજબૂત દોરડાથી બંધાયેલો હોવાથી સર્વથા અશક્ત અને લાચાર બની ગયેલો હોય છે; અને આ દોરડું, જે કાર્યો તેને સંપૂર્ણતઃ પોતાનેજ આધીન લાગતાં હતાં તેવાં એકે એક કાર્યના

નાજુક દોરાથીજ વણાયેલું હોય છે!

એક સીધા ઉંડાણવાળી ખાઇમાં પત્થર નાખો. ગુરૂત્વાકર્ષણના નિયમાનુસાર તે ત્વરાથી, વધતી જતી ગતિથી નીચે ચાલ્યો જાય છે. જો પ્રથમ સેકંડે તે ૧૬ ફીટ નીચે જશે તો બીજી સેકંડે તે ૪૮ ફીટ નીચે જશે અને પાંચમી સેકંડે તે ૧૪૪ ફીટ નીચે જશે; અને જો તે દશ સેકંડ પર્યંત પડવાનું ચાલુ રાખશે તો તે છેલ્લી સેકંડમાં ૩૦૪ ફીટ નીચે ચાલ્યો જશે. તેજ પ્રકારે આદત પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિજ પામતી જાય છે. પ્રત્યેક કાર્ય કર્યા પછી આપણે પૂર્વના જેવા માણસ હોતા નથી પરંતુ કોઇ બીજાજ માણસ હોઇએ છીએ; એટલે કે તેની પૂર્વેક્ષણના કરતાં વધારે ભલા અથવા બૂરા બન્યા હોઇએ છીએ, પણ તેના તેજ હોતા નથી. દરેક કાર્યવડે ચારિત્ર્યના વજનમાં કાંઇક વધારો વા કાંઇક ઘટાડો થાય છે.

રસ્કિન જણાવે છે કે, " મારા જીવનનાં કોઇપણ દોષ અથવા કોઇપણ મૂર્ખતા એવી નથી કે જે મારા સામે ખડાં થતાં નથી અને મારો આનંદ ઝુંટવી લેતાં નથી તથા મારી ઉપાર્જન કરવાની, જોવાની, અને સમજવાની શક્તિનો હ્રાસ કરતાં નથી! તેવીજ રીતે મારા જીવનના પ્રત્યેક ગત પ્રયત્ન—તેમાં રહેલી સત્યતા અથવા ભલાઇનું પ્રત્યેક કિરણ—હમણાં મારી પાસે છે અને તે મને અત્યારે પણ, આ હમણાંનો કલાક—અત્યારની પળ—પકડી લેવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં સહાય કરે છે.

રૂમીમાં એક છોકરો ઘણા ખરાબ અક્ષર લખતો હતો તેથી તેના શિક્ષકે તેને ઠપકો આપ્યો. ત્યારે તે બોલ્યોઃ " ઘણા બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ પણ મારા કરતાંયે ખરાબ અક્ષર લખ્યા છે, માટે આ ક્ષુલ્લક દોષને માટે આટલી બધી ચિંતા કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી." દશ વર્ષ પછી જ્યારે તે ક્રીમીઆમાં એક અમલદાર બન્યો હતો

ત્યારે તેની લેખિત આજ્ઞાની એક ઉકેલી ન શકાય એવી પ્રતે ઘણા બહાદુર માણસોના જીવનનો નાશ કર્યો હતો.

"પ્રારંભને અટકાવો" એ એક પ્રાચીન કહેવત છે અને તે આપણા જમાનામાં ઘણી ઉપયોગી છે. બાલ્યાવસ્થાની મૂર્ખતા, તરુણાવસ્થાના દુર્ગુણમાં પરિણમે છે અને પછી પુખ્ત વયે તે અપરાધના સ્વરૂપને પહોંચે છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં ઑબર્નના કારાગૃહમાંના ૯૦૭ કેદીઓ પૈકી ૪૦૭ બીજીવાર સજા પામેલા હતા! કેદીઓ બીજી, ત્રીજી અથવા ચોથીવાર સજા પામે છે તેનું શું કારણ છે? તેનું અંતઃકરણ જે કાર્યને ધિક્કારે છે અને ખુદ તેનો આત્મા જેના પ્રતિ તિરસ્કાર ધરાવે છે તે કાર્ય કરવાની, આદત તેને ફરજ પાડે છે. સત્યના માર્ગથી હજારોવાર ચ્યુત થવાથી આપણા સ્વભાવપર ઘણીજ ખરાબ અસર થાય છે, કારણકે બરાબર સત્યના પંથે ચાલવું અને સત્યથી જરાક ચ્યુત થવું એમાં મોટો ભેદ છે. એકવાર કરેલું ખરાબ કાર્ય વારંવાર થયા કરે છે માટેજ ખોટે માર્ગે જતાં અટકવું જોઇએ.

એક સ્ત્રીનો પતિ દારૂના વ્યસનમાં પડી તેની સાથે અત્યંત ઘાતકી વર્તણુક ચલાવતો હતો અને તેને પરિણામે તે મોતના બિછાનાપર પડી. મૃત્યુ શય્યાપરથી તેણીએ તેને પાસે આવવાનું કહ્યું અને પુનઃ વિનતિ કરી કે, "છોકરાને ખાતર હવે તમે કદિ પણ દારૂ પીશો નહિ." તે સ્ત્રીએ પોતાની પાતળી લાંબી આંગળીઓ વતી તેનો હાથ પકડી એવું વચન લીધું કે "મેરી, તારો આ હાથ જ્યાં સુધી મને દારૂ નહિ આપે ત્યાં સુધી હું કદિ પણ દારૂ પીશ નહિ." પરંતુ તેજ દિવસે રાત્રીના સમયે તેણે એક દારૂનો ભરેલો પ્યાલો લીધો. તે સ્ત્રી જે ઓરડામાં મૃત દશામાં પડેલી હતી તે ઓરડામાં તે ચુપકીથી ઘુસી ગયો, તેના પાતળા જડ હાથમાં તે પ્યાલો મૂક્યો

અને પછી તેને ઉચકીને તળિયા સુધી ખાલી કરી ગયો. જૉન. બી. ગફ આને એક ખરી બનેલી વાત તરીકે જણાવે છે. એક પ્રચંડ આદતની આગળ મનુષ્ય કેવો લાચાર બની જાય છે! એક ખરાબ આદત તેની ઇચ્છાશક્તિ, તેનું આત્મબળ અને તેના પુરુષત્વ આપનારા સર્વ સદ્દગુણો લૂટી લે છે અને અંતે તેને પોતાનો ગુલામ બનાવી દે છે.

વૉલપોલ જણાવે છે કે એક જુગારી જુગાર ખેલતાં ખેલતાં માથે લોહી ચઢી જવાથી બેભાન બની ગયો અને તેના સાથીઓ તે સાજો થશે કે નહિ થાય તેની શરત બકવા લાગ્યા. જ્યારે વૈદ્ય આવ્યો ત્યારે તેમણે તેને કહ્યું: "એની ફસ ખોલશો નહિ, કારણકે તેમ કરશો તો અમારી શરતમાં ખલલ પડશે!" જે સમયે પ્રેસિડેન્ટ ગાર્ફીલ્ડ જીવન અને મૃત્યુની વચ્ચે ઝોલાં ખાતો હતો ત્યારે પણ સટોરિયા લોકો પરિણામ વિષે ભારે રકમની શરત બકયા હતા!

કોઇ પણ રોગ કૉલેરા કરતાં વિશેષ ત્રાસ અથવા ભય ફેલાવતો નથી, પરંતુ એકવાર તે એક માણસને લાગુ પડે છે ત્યાર પછી તે માણસ સંપૂર્ણતઃ બેદરકાર બની જાય છે. તેનાં અશ્રુ સુકાઇ જાય છે અને પોતાની ઇચ્છા છતાં પણ તે રોઇ શકતો નથી. તેનું શરીર ટંડુ અને ચીકણું બની જાય છે અને તેનું માંસ મરી ગયેલા જેવું લાગે છે. તે છતાં પણ તે કહે છે કે "હું ગરમ છું" અને બરફવાળું પાણી માગે છે. જેમની આદતો તેમને ચિરસ્થાયી મૃત્યુના ખાડમાં ઘસડી જતી હોય છે તેઓ પણ આજ પ્રકારની નિર્ભયતા પ્રદર્શિત કરે છે. શું આવા દાખલા તમે કદિપણ જોયા નથી? આપણે મોજશોખમાં મસ્ત થઇને પડેલા હોવાથી જ્યારે સેતાન આપણા ચારિત્ર્યની આંગળીઓ અને હાથપગ, સુદ્ધાં કાપી નાખે છે ત્યારે આપણને જરાપણ વેદના થતી નથી, પરંતુ જ્યારે આપણી બેભાન-

વસ્થા દૂર થાય છે અને આપણા સદ્‌ગુણનો ભોગ અપાઇ ગયો છે તથા આપણું પૌરુષ નષ્ટ થયું છે એવી જ્યારે આપણને પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે આપણને જે દુઃખ થાય છે તે અવર્ણનીય હોય છે.

રક્તપિત્તગ્રસ્ત માણસને તે રોગનો ભય લાગતો નથી, કારણકે તે રોગ તેની પ્રાથમિક અવસ્થામાં કાંઇપણ વેદના કરતો નથી. સૅન્ડ-વિચ દ્વીપોના એક આગેવાન વકીલ અને સરકારી અમલદારના હાથપર એકવાર એક બળતું ફાનસ તૂટી પડયું. પરંતુ તેના ભારે આશ્ચર્યની વચ્ચે તેને જણાયું કે તેને કાંઈ પણ વેદના થતી ન હતી. અંતે તેને પ્રતીત થયું કે તેને રક્તપિત્તનો વ્યાધિ લાગુ પડયો છે. તેણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું અને રક્તપિત્તગ્રસ્ત લોકોના દ્વિપમાં જઇ વસ્યો, જ્યાં તે મરણ પામ્યો. આ જ પ્રકારે પાપ પોતાની પ્રાથ-મિક અવસ્થામાં વેદનારહિત હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ ઘણીવાર આનન્દદાયક સુદ્ધાં હોય છે.

ભ્રષ્ટ આચાર–વિચારથી માણસની લાગણી કેવી જડ અને સખ્ત બની જાય છે તે આપણને રોમનોના જીવનપરથી સારી રીતે પ્રતીત થાય છે.

નીરોના અમલમાં લોકોના આચાર–વિચાર એટલા ભ્રષ્ટ અને પતિત થઇ ગયા હતા કે તેમને માત્ર કરુણારસપ્રધાન નાટક જોવા-વડેજ સંતોષ થતો ન હતો; પરંતુ તેઓ એવી ભયંકર માગણી કરતા હતા કે પાત્રોને રંગભૂમિપર ખરેખર કાપી નાખવાં જોઇએ. ક્રૂર અને ભ્રષ્ટ રોમનો ભય અને આનંદના અત્યંત હૃદયવેધક અનુભવો વગરના જીવનને નકામું ગણતા હતા. કરુણરસપ્રધાન નાટકમાં ખરેખર રક્તપાત થવોજ જોઇએ અને શૃંગારરસપ્રધાન નાટકમાં બરાબર નાગી ઉઘાડી ક્રિયા થવીજ જોઇએ એવી તેમની માન્યતા હતી. જ્યારે રંગભૂમિપર આગનો દેખાવ આપવામાં આવતો ત્યારે તેઓ એવી

માગણી કરતા કે એક ઘર બાળી મૂકવું જોઇએ અને તેમાંનાં રાચ-રચીલાં લૂટી લેવાં જોઇએ. જ્યારે "લૉરિયોલસ"નો નાટક ભજવવામાં આવતો ત્યારે તેઓ એવી માગણી કરતા કે તે પાત્રનો ખરેખર એક રીંછની પાસે નાશ કરાવવો જોઇએ. તેમની માગણી અનુસાર તે પાત્રને પોતાના રક્તથી રંગભૂમિને રંગી નાખવી પડતી હતી. 'પ્રૉમેથિયસ'ને ખરેખર ખડકની સાથે સાંકળ વતી બાંધી દેવામાં આવતો હતો અને ડર્સને જંગલી ગોધો ફાડી નાખતો હતો. ઑર્ફિયસને ખરેખરૂં રીંછ ફાડીને તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાખતું હતું અને ઇકેરસના પાત્રને મૃત્યુની પૂરેપૂરી ખાત્રી છતાં નાસવાની ફરજ પડતી હતી. જ્યારે મ્યુસિયસ શિવોલાની વીરતા રજુ કરવામાં આવતી ત્યારે એક ખરેખરા ગુન્હેગારને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના અગ્નિજ્વાલામાં પોતાનો હાથ ધરવાની અને તે બળતો હોય ત્યારે જરાપણ હાલ્યા ચાલ્યા વિના ઉભા રહેવાની ફરજ પડતી હતી. હર્ક્યુલિસના પાત્રને ચિતાપર ચઢી જીવતા બળવાની ફરજ પડતી હતી. પોતાને જ્વાલાઓ વીંટળાઇ વળે ત્યાં સુધી રંક ગુલામો અને ગુન્હેગારોને વીરતાપૂર્વક પોતાના પાઠ ભજવવાની ફરજ પડતી હતી.

ચાંચીઓ ગિબ્સ કહેતો હતો કે "જ્યારે મેં પહેલીવાર વહાણુ લૂટયું, ત્યારે મારા અંતઃકરણમાં ભારે વ્યથા થઇ, પરંતુ કાળા વાવટાની નીચે ઘણાં વર્ષો સુધી મેં મારૂં વહાણ હંકાર્યું; ત્યાર પછી હું દરેક વહાણ લૂટી લઇ તેમાંના સઘળા ખલાસીઓને મારી નાખતો અને પછી નિરાંતે શય્યાપર પડી ઘસઘસાટ ઉંઘતો." માણસ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ પોતાના સ્વભાવને એવો ભ્રષ્ટ બનાવી દે છે કે પોતાનાં પાપકર્મનો બચાવ કરવાને અથવા તેનો વિસ્તાર વધારવાને તે ભયંકરમાં ભયંકર ગુન્હા કરતાં પણ ખંચાતો નથી.

આપણાં મોટાં સંગ્રહસ્થાનોમાં તમે કેટલાક પાષાણોપર ઍડમના

સમય કરતાં પણ સેંકડો વર્ષપૂર્વે પડેલા વર્ષાદનાં ચિહ્નો અને પ્રાચીનકાળમાં ચાલી ગયેલાં કોઇ જંગલી પક્ષીનાં પગલાંનાં ચિહ્નો જુઓ છો. જલવૃષ્ટિ અને નાજુક પગે મૃદુ કાદવપર પોતાનાં ચિહ્ન મૂક્યાં; ત્યાર પછી યુગો ને યુગો વહી ગયા અને કાદવમાંથી પાષાણ બન્યો; તો પણ હજુ તે ચિહ્નો રહ્યાં છે અને તે હમેશને માટે રહેશે. આ જ પ્રકારે મૃદુ અને નવા વિચારો પ્રાપ્ત કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવનાર બાળકો, તેમને જે વિચારો મળે છે તે સર્વને સંગ્રહી લે છે, એકત્રિત કરી લે છે અને હમેશને માટે જાળવી રાખે છે.

એક ઇન્ડિયન જાતિએ ગોરા લોકોના એક સંસ્થાનપર આક્રમણ કર્યું અને ત્યાંના ગોરા નિવાસીઓનાં ખૂન કર્યાં. તે જાતિની એક સ્ત્રી એક ઘણી નાની વયના ગોરા બાળકને લઇ ગઇ અને તેનું પોતાના બાળકની માફકજ પાલન કર્યું. તે ગોરૂં બાળક ઇન્ડિયન બાળકોની વચ્ચે ઉછર્યું. પરિણામે તેનો માત્ર વર્ણજ ભિન્ન રહ્યો હતો; બાકી બીજી સર્વ બાબતોમાં તે તેમના જેવુંજ હતું. દુશ્મનોના અધિકમાં અધિક માણસોના માથાપરથી ખાલ ઉખેડી નાખવી એ તેની દૃષ્ટિમાં સૌથી વિશેષ પરાક્રમી કાર્ય ગણાતું હતું. તે યુવાન થયો ત્યારે કેટલાક ગોરા વ્યાપારીઓની નજરે પડયો અને તેઓ તેને ફરીથી સુધરેલા સમાજમાં લઇ આવ્યા. આ નવી જીંદગીથી તે અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને તેણે પ્રબળ જ્ઞાનાભિરુચિ તથા ધર્મવૃત્તિ પ્રદર્શિત કરી. તેને ધર્માચાર્ય બનવાની ઇચ્છા થઇ. તેણે પાઠશાળાનો અભ્યાસ સારા માનસહિત પૂર્ણ કર્યો અને તેની ધર્માચાર્ય તરીકે નિમણુક થઇ. તે ઉત્તમ પ્રકારે પોતાનું કર્ત્તવ્યપાલન કરવા લાગ્યો અને સુખી તથા સંતુષ્ટ જણાયો. થોડાં વર્ષ પછી જે સ્થાનપર બ્રિટન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું તેની નજીક ક્યાંક નોકરી કરવાને તે ગયો અને થોડાજ સમયમાં તે એ યુદ્ધમાં જોડાયો. આ વખતે

પણ તે પોતાનો હમેશનો પોશાકજ પહેરતો હતો; અર્થાત્ તે કાળો કોટ અને સફેદ ખમીસજ પહેરતો હતો. તે પાછો ફરતો હતો એવામાં તેનો એક ઓળખીતો તેને મળ્યો, જે તેના ચહેરામાં અને દેખાવમાં અસાધારણ ફેરફાર થયેલો જોઇને તેમજ તેની અસાધારણ ભીરુતા અને ત્વરા જોઇને ચકિત થઇ ગયો. યુદ્ધના સમાચાર પૂછયા પછી તે સદ્ગૃહસ્થે કહ્યું: "શું તમે ઘાયલ થયા છો?" તે બોલ્યો: "ના" "શું તમે ઘાયલ થયા નથી? આ તમારી છાતી આગળ ખમીસપર લોહી છે ને?" તે તરુણ પુરૂષે ત્વરા અને દૃઢતાપૂર્વક પોતાની છાતીપર હાથ મૂકી દીધા. તેના મિત્રે ધાર્યું કે એ પોતાનો ઘાવ છુપાવવા માગે છે, પરંતુ એને જોવો જોઇએ; એ કારણથી તેણે એનું ખમીસ ઉઘાડી નાખ્યું. પેલા તરુણ પુરુષે નિરાશાથી પોતાના હાથ હેઠા પાડી દીધા. તેના ખમીસ અને તેની છાતીની વચ્ચે તેણે છુપાવી રાખેલું માથાની ખાલ ઉખેડી નાખનારૂં ભયંકર હથિયાર તેના મિત્રે ખેંચી કાઢયું. તે બાલ્યાવસ્થાની આદતના ભોગ થયેલા માણસે તે પછી દુઃખી અવાજે કહ્યું: "હું લાચાર છું!" પછી તેણે પોતાનું મુખ ફેરવ્યું અને એટલી ત્વરાથી નાઠો કે પકડી શકાયો નહિ. તે પાછો ઇન્ડિયન લોકોમાંજ ભળી ગયો અને ફરીથી કદિપણ ગોરા લોકોમાં જોવામાં આવ્યો નથી.

એક ઇન્ડિયને એકવાર એક તરુણ સિંહને ઉછેર્યો અને તેને દુર્બલ તથા નિરુપદ્રવી જોઇને અંકુશમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. દિન પ્રતિદિન તે સિંહ બળવાન થવા લાગ્યો અને અંતે ગુસ્સાથી તપ્ત થઇ તેણે પોતાના સ્વામીના અંગપર તૂટી પડી તેને ફાડી ખાધો. આ પ્રકારે નિર્દોષ જણાતા પ્રાણીએ અંતે પોતાના સ્વામીનો નાશ કર્યો.

પાપ તરફ નજર સરખીયે નાખતા પહેલાં સાવધ રહેજો, કેમકે આપણે જેમ જેમ તેની તરફ વધુ દૃષ્ટિપાત કરીએ છીએ તેમ તેમ

તે આપણને અધિકાધિક સારૂંજ દેખાતું જાય છે.

મધ્યમ વયના માણસને માટે આદત એ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ જોતાં ભાગ્ય છે; કારણકે દાખલા તરીકે, હું જે કાર્ય વીશ વર્ષ થયાં કરતો આવ્યો છું તે કાર્ય આજે પુનઃ કરૂં એ શું સંપૂર્ણતઃ ચોક્કસ નથી ? જે માણસે પોતાનું આખું જીવન આળસ અને પ્રમાદમાં ગાળ્યું હોય તે માણસ આવતી કાલે પ્રાતઃકાલમાં એકદમ ઉદ્યોગી બની જાય એવો સંભવજ નથી. એક ઉડાઉ માણસ કરકસરીઓ બની જાય, એક સ્વચ્છંદી માણસ સદ્‌ગુણી બની જાય, એક ગંદો, ભ્રષ્ટ માણસ એકદમજ સ્વચ્છ અને પવિત્ર બની જાય એવો કેટલો ઓછો સંભવ છે ?

એક ગ્રીક વાંસળી વગાડનારો, હલકી પંક્તિના શિક્ષકોના હાથ નીચે શીખેલા શિષ્યોને વાંસળી શીખવવા માટે બમણી ફી લેતો; કારણકે તે કહેતો કે આદત પાડવી તેના કરતાં તેમની પડેલી આદત છોડાવવામાં મને ઘણી મુશ્કેલી નડે છે.

શરૂમાં માત્ર એક ક્ષણને માટેજ આપણે જેવા થયા હોઇએ છીએ તેવાજ પ્રકારની આપણી જાતને ચિરકાલને માટે બનાવવી એ આદતનો ધર્મ છે. જે વસ્તુ આપણા ચારિત્ર્યમાં વણાઇને ઓતપ્રોત થઇ ન ગઈ હોય તે વસ્તુને આપણે સંભવતઃ જોઇ, સાંભળી, સ્પર્શી કે અનુભવી શકતા નથી. હમણાં આપણે જેવા હોઇએ, હમણાં આપણે જે કરતા હોઇએ, જેનો હમણાં આપણે વિચાર કરતા હોઇએ, તે સઘળું આપણા ભાવી ચારિત્ર્યમાં, ફોનોગ્રાફમાંથી નીકળતા શબ્દોના જેટલીજ સ્પષ્ટતાથી વંચાશે.

બેએજ જણાવે છે કે “ વાતાવરણ પોતેજ એક વિશાળ સંગ્રહાલય છે અને તેના દફતરમાં માણસ જે કદિપણ બોલ્યો હોય, ગણગણ્યો હોય, વા તેણે જે કાંઈ વિચાર કે કાર્ય કર્યું હોય તે ચિરકાલને

માટે લખાઇ રહે છે.'' કોઇકિ દિવસ પણ તમે કરેલું હોય એવું દરેકે દરેક પાપ તમારો હંમેશનો સાથી બની જાય છે. તમે જ્યારે જ્યારે બોલો છો ત્યારે તે તમારા ઓષ્ઠ આગળ ધસી આવે છે અને તમે જ્યારે જ્યારે વિચાર કરોછો ત્યારે તે તમારા મગજમાં ભયંકર સ્વરૂપ ધસડી લાવે છે. તમે જે જે દિશા તરફ ફરો છો તે તે દિશા તરફ તમારા માર્ગમાં તે પોતાનો પડછાયો નાખે છે. બેંકવોના ભૂતની પેઠે તે કદિપણ નાશ પામતું નથી. તમે તેની સાથે જીવનપર્યંત બંધાઓ છો અને તે ચિરકાલને માટે તમારી સાથે ને સાથેજ રહે છે. શું તમે તમારી જાતને મુક્ત માનો છો? તમે તમારા કદિ પણ કરેલા પ્રત્યેક કાર્યના ગુલામ હો છો. પાપ તમારી કલમમાં પણ દાખલ થાય છે અને તમારા લખેલા પ્રત્યેક શબ્દમાં તે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરે છે.

સદાચરણ, એ સત્કૃત્ય કરવાની દૃઢીભૂત થયેલી આદત છે. કેટલાક માણસો અસત્ય બોલીજ શકતા નથી. તેમની સત્ય બોલવાની આદત દૃઢીભૂત થયેલી હોય છે; એ આદત તેમની પ્રકૃતિમાં મિશ્રિત થઇ ગયેલી હોય છે. તેમનું ચારિત્ર્ય, સત્યની કદિ પણ ભૂસાય નહિ એવી છાપ ધરાવે છે. આપણા પરિચયના કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે જેમનો પ્રત્યેક શબ્દ સત્યપૂર્ણ હોય છે. કોઇ પણ વસ્તુથી આપણી તેમનાપરની શ્રદ્ધા ડગતી નથી; જ્યારે બીજા કેટલાક માણસો એવાજ હોય છે કે જેઓ સત્ય કદિજ બોલી શકતા નથી. તેમના ચારિત્ર્યમાં અસત્યજ ભરેલું હોય છે અને તે તેમના શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે.

એક દિવસ રૂલ્હાયરે ટૅલિરૅન્ડની સમક્ષ કહ્યું: "મેં મારા જીવનમાં કદિ પણ એક કરતાં વધારે મૂર્ખાઇભરેલાં કાર્યો કર્યાં નથી." ટૅલિરૅન્ડે આ સાંભળી પ્રશ્ન કર્યો: "પરંતુ એક વખત એક ને બીજી વખત બીજું મૂર્ખાઇભરેલું કાર્ય થયા કરવાથી તેનો અંત ક્યારે

આવશે?" તે મૂર્ખાઇભરેલું કાર્ય તેના જીવનપર્યંત પહોંચ્યું. જો એકની એકજ ભૂલ ઘણીવાર થયા કરે તો તે ભૂલનો નાશ થાય છે ખરો; પરંતુ એક પછી એક નવી નવી ભૂલો કે પાપો થયા કરે તો તેની સંખ્યા વધ્યાજ કરવાની ને સુધારો નહિ થવાનો.

કેટલા બધા માણસો ઇચ્છે છે કે અમે ભિક્ષુક તો છીએ, પણ રૉથસચાઇલ્ડ અથવા ઍસ્ટર બની જઇએ તો કેવું સારૂં! કેટલા બધા મૂર્ખ માણસો સૉલોમન જેવા બનવાને રાજી હોય છે! પરંતુ તમે જે વાવ્યું હોય તેજ તમે લણો છો. જે માણસોએ મૂર્ખતા, દુર્ગુણ અને પ્રમાદનાં બીજ વાવ્યાં હોય તેમને તેવોજ પાક મળે છે. 'વાવે તેવું લણે' એ પ્રકૃતિનો નિયમજ છે.

આદત, બાળકની પેઠે નકલ કરે છે. અહો! એકજ કાર્ય પુનઃ પુનઃ કેટલી બધી વાર થાય છે! પરંતુ એ એક એવી શક્તિ છે કે જેનો વિનિયોગ આપણે પ્રગતિ કરવામાં કરી આપણું બળ વધારી શકીએ છીએ અથવા તો તેની સાથે તણાઇને, અફળાઇ–ઝીકાઇને નાશ પણ પામીએ છીએ.

જીવનમાં સત્યપંથે વિચારવાનો પ્રારંભ કરવો એ કેવું મહાન કાર્ય છે! પ્રત્યેક તરુણ માણસ જાણે છે કે બીજા માણસો પ્રથમ જે પંથે ચાલે છે તેજ પંથ તેઓ અંતપર્યંત પકડી રાખે છે, પરંતુ તે પોતે પણ આજ નિયમને અનુસરે છે એ વાત તો તે ભૂલી જાય છે! તે જરા અસત્ય બોલવાથી પોતાને જૂઠો બની ગયેલો માનતો નથી, પરંતુ બીજા માણસને અવશ્ય જૂઠો માને છે! તે બીજા માણસોને પ્રમાદી અને નાશના માર્ગપર ચડેલા માને છે, પરંતુ પોતાને તેવી સ્થિતિમાં માનતો નથી!

ખરાબ આદતોની વચ્ચે પરસ્પર અદ્ભુત સગાઇ હોય છે. તે સઘળી એક કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. તમે તેમાંની એક ગમે

તેવી ક્ષુલ્લક અથવા નાની આદત ગ્રહણ કરશો તો અલ્પ સમયમાં સર્વ તમારી પાસે આવીને તમને વરમાળ આરોપવા ઉભી રહેશે. જે માણુસ આળસુ અથવા પ્રમાદી બની ગયો હોય છે તે હમેશાં પોતાનાં કાર્યો મોડાં કરે છે; અને જે માણુસ પોતાનાં કાર્યો મોડાં કરે છે તે જૂઠાં બહાનાં કાઢે છે, માફી માગે છે અને અસત્ય બોલે છે. જે માણુસ યોગ્ય સમયે કામ પૂર્ણ કરતો નથી તે સંપૂર્ણ સાચો હોઈ શકતો નથી.

તમે ગોદીમાં ભરતી અને તરંગોથી ઝોલાં ખાતું વહાણુ જુઓ છો; સઘળા સઢો સારી સ્થિતિમાં હોવા છતાં પણુ તે આગળ ચાલતું નથી તે જોઇને તમે આશ્ચર્ય ચકિત થાઓ છો; પરંતુ વાસ્તવમાં તે આગળ ચાલી શકતું નથી તેનું કારણુ એજ હોય છે કે પાણીની અંદર તે લાંગરેલું હોય છે. આજ પ્રકારે આપણે એક માણસને બહારના દેખાવપરથી સારી રીતે સજ્જ થયેલો–શિક્ષિત થયેલો જોઇએ છીએ છતાં તેને પૌરુષ અને ચારિત્ર્ય તરફ પ્રગતિ નહિ કરતો જોઇને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઇએ છીએ; પરંતુ અફસોસ! આપણુને પ્રતીત થાય છે કે તે કોઇ ગુપ્ત દુર્ગુણુની સાથે લંગરાયેલો હોય છે. જ્યાંસુધી તે દુર્ગુણુ સાથેનું દોરડું કાપી નાખતો નથી ત્યાંસુધી તે કદિ પણુ પ્રગતિ કરી શકતો નથી.

“પ્રથમ ગુન્હો આપણુને વિશેષ ગુન્હા કરવાની ફરજ પાડે છે અને પ્રથમ જે માત્ર ઐચ્છિક વિષય હતો તે આગળ જતાં આપણે માટે ફરજિયાત વિષય બની જાય છે.”

“નાની નાની આદતોને જો આપણે વળગી રહીએ તો કેટલીકવાર તે ગુન્હાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે.”

ડેવિડના નીચલા ઉદ્ગારો પ્રત્યે હજારો માણસો સહાનુભૂતિ ધરાવી શકશેઃ–“મારા અપરાધો મને એટલી દૃઢ રીતે વળગી પડયા

છે કે હું ઉંચે જોઇ શકતો નથી; મારી સઘળી હિમત છૂટી જાય છે." લેડિ મૅકબેથના હાથપરના તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરનારા લોહીના ડાઘની પેઠે મગજમાં આ પાપરૂપી ભયંકર કલંક ભૂસાતાં નથી. શારીરિક પાપને માટે પ્રકૃતિ કેવો ભારે દંડ લે છે? દેવ ન્યાયી છે અને તે આપણા આનન્દદાયક દુર્ગુણોને, આપણને વ્યાધિગ્રસ્ત બનાવવાનાં ઓજાર બનાવે છે.

પ્લેટોએ પોતાના ઘરના બારણાપર લખ્યું હતું કે, "ભૂમિતિથી અજાણ્યા એવા કોઇ પણ માણસે આ ઘરમાં પ્રવેશ કરવો નહિ." સાહિત્યના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોના અને ગણિતશાસ્ત્રના અભ્યાસનો મોટામાં મોટો લાભ એ છે કે તેથી આપણને શુદ્ધ અને ચોક્કસ રીતે વિચાર કરવાની આદત પડે છે. આપણા જીવનના જે સમયમાં આદતનું બંધારણ થાય છે તે બહુજ અગત્યનો સમય છે અને આપણા અભ્યાસમાં નિમગ્ન રહેવાને માટે આપણને અતિ સૂક્ષ્મ ધ્યાનની જરૂર હોય છે.

વૉશિંગ્ટને પોતાની તેર વર્ષની વયે સભ્યતા અને સદાચારના એકસો દશ નિયમો લખ્યા હતા અને પોતાની સઘળી આદતોનું સ્વરૂપ ઘડવામાં તે અત્યંત સંભાળ રાખતો હતો. ફ્રૅંકલિને પણ આત્મસંસ્કાર અને ચારિત્ર્ય ગઠનની એક યોજના ઘડી હતી. નિઃશંક આ બે માણસોનું ચારિત્ર્ય અલૌકિક હતું; પરંતુ વાસ્તવમાં તે તેમની શરૂઆતની કાળજી અને સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાના અંતઃકરણપૂર્વકના પ્રયાસનુંજ નૈસર્ગિક પરિણામ હતું.

ખીસાકાતરૂ જોનાથન વાઇલ્ડ અને એક જુગારી અમીરના સંબંધમાં ફિલ્ડિંગ જણાવે છે કે, "આ સુપ્રસિદ્ધ માણસોનાં હૃદયપર આદતનો એટલો બધો પ્રભાવ બેસી ગયો હતો કે, અમીરના ખીસા ખાલી છે એમ મહાશય વાઇલ્ડ જાણતો હોવા છતાંપણ તે તેમાં

હાથ ધાલ્યા વિના રહેતો નહિ; તેમજ તે અમીર સારી પેઠે જાણતો હતો કે મહાશય વાઇલ્ડની પાસે પૈસા નથી છતાં પણ તે તેની સાથે જુગાર રમ્યા વિના રહેતો નહિ."

મૉન્ટેન જણાવે છે કે, "આદત એ કઠોર અને દગલબાજ શિક્ષિકા છે. તે ધીમે ધીમે ગુપચુપ અને અદૃશ્ય રીતે સત્તા પ્રાપ્ત કરે છે અને કાળે કરી તેને દઢીભૂત કર્યા પછી તે ક્રોધાયમાન અને આપખુદ બની જાય છે; અને પછી આપણામાં તેની સામે આંખ ઉચકવાની હામ પણ રહેતી નથી."

આદતમાં કેટલું બળ હોય છે અને બહારથી લાચાર જણાતા એક ગુલામમાં દાસ્યવિમોચન કરીને સ્વતંત્ર બનવાની કેટલી શક્તિ હોય છે તેનું અદ્ભુત ઉદાહરણ આપણને ગફનું જીવન પુરૂં પાડે છે. તે પોતાની નવ વર્ષની વયે અમેરિકામાં આવ્યો હતો. ગાયનકળા, નકલ કરવાની કળા તથા અભિનયકળામાં તે પ્રવીણ હતો. વળી તે અત્યંત મીલનસાર હતો તેથી તેની હમેશની પાયમાલીનો માર્ગ હજારો પ્રલોભનરૂપી પુષ્પોથી છવાયલો હતો.

પાછલાં વર્ષોમાં જ્યારે તે તરુણ પુરુષોને તેમની અધમાધમ આદતોમાંથી મુક્ત થવાનો બોધ આપતો હતો ત્યારે તે વારંવાર કહેતો કે, "પતિતાવસ્થાનાં ભયંકર સાત વર્ષોમાંથી મુક્ત થવાને માટે આ મારો જમણો હાથ પણ આપવાને હું રાજી છું."

ફેરાડેની પ્રયોગશાળામાં એક દિવસ એક મજુરે ક્ષારની એક બરણીમાં એક રૂપાનો પ્યાલો પાડી નાખ્યો. તે પ્યાલો અદૃશ્ય થઇ ગયો. ક્ષાર તેને ખાઇ ગયો અને તે જડી શકયો નહિ. હવે તે કદિ પણ જડી શકશે કે નહિ તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. તે મહાન રસાયન-શાસ્ત્રી પ્રયોગશાળામાં આવ્યો અને તેણે તે બરણીમાં કેટલીક જાતનાં રસાયનો નાખ્યાં; તેથી રૂપાનો એકે એક અંશ તળિયે એકઠો

થયો. ત્યાર પછી તેના સંગ્રહને એક સોનીને ત્યાં મોકલી આપવામાં આવ્યો, એટલે તે પ્યાલો પુનઃ મેળવી શકાયો. આ પ્રકારે દુરાચારમાં ફસેલા અને પાપમાં ખોવાઇ ગયેલા તથા નાશ પામેલા બુદ્ધિમાન તરુણને માત્ર અસામાન્ય મનુષ્ય રૂપી મહાન્ રસાયનશાસ્ત્રીજ પુનઃ સત્ય પંથપર લાવી શકે છે.

જીવનના પ્રારંભમાં પડેલી આદત સમગ્ર જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. સ્પર્જિન જણાવે છે કે, "૨૭૦૦ સભ્યોના ધાર્મિક મંડળમાંથી મને કોઇપણ એવા એક માણસને કાઢી મૂકવાની જરૂર પડી નથી કે જેને બાલ્યાવસ્થામાંજ સભ્ય તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યો હોય." નાનામાં નાની વયે કરેલું પાપ સૌથી વિશેષ નુકસાન કરે છે.

બેનેડિક્ટ આર્નોલ્ડ, એ ક્રાંતિના સમયમાં પોતાના દેશને કલંક લગાડનાર માત્ર એકજ સેનાપતિ હતો. તેનામાં મહાન લશ્કરી શક્તિ હતી અને અદ્ભુત સામર્થ્ય હતું તથા ગમે તેવા સંકટની સામે થવાની તેનામાં હિંમત હતી; પરંતુ તેણે યોગ્ય દિશામાં ચાલવાનો આરંભ કર્યો ન હતો. જ્યારે તે બાળક હતો ત્યારે પણ તેની ક્રૂરતા અને સ્વાર્થવૃત્તિને માટે લોકો તેને ધિક્કારતા હતા. એ જંતુઓ અને પક્ષીઓનાં શરીર ખંડિત કરી તેમની વેદના જોઇ આનન્દ પામતો હતો. તે જે દુકાનમાં નોકરી કરતો હતો તેની પરસાળ પર જોડા વગરના છોકરાઓના પગને ઘાયલ કરવાને માટે કાચના ટુકડાઓ અને નાની ખીલીઓ વેરી મૂકતો હતો. સૈન્યમાં તે બહાદૂર હોવા છતાં સૈનિકો તેને ધિક્કારતા હતા અને અમલદારો તેનાપર વિશ્વાસ રાખી શકતા ન હતા.

યંગ કહે છે કે, "પહેલીવાર ગુન્હો કરનાર માણસનો પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ; કારણ કે તે સીધા ઉંડાણ વાળી ખાઇના મથાળા પર

ઉમેલો હોય છે અને અંતે તે નરકમાંજ જઇ પડે છે."

કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે લંડનમાં વેસ્ટમિનિસ્ટર ઍબિની નજીક 'ડેવિલ્સ એકર' નામનો એક લત્તો હતો. તેમાં દુર્ગુણો શીખવવાની એક શાળા હતી; જ્યાં અધમાધમ યુક્તિઓનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. તેમાં ધંધાદારી ભિક્ષુકોને લોકોની પાસેથી પૈસા કઢાવવાની સઘળી યુક્તિઓ શીખવવામાં આવતી હતી. તેના સંચાલકો છોકરાંઓને ભાડે લેતા અને રખડતી સ્ત્રીઓને રસ્તામાં જતા આવતા લોકોનાં હૃદય પીગળાવી પૈસા કમાવાને માટે આપતા. આ શાળામાં ખીસાકાતરૂઓને પણ તેમની કળાનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું અને તેથી અંતે તેઓ વગર ભાડાની કોટડીમાં ચાલ્યા જતા.

વિકટર હ્યુગો જણાવે છે કે સત્તરમી સદીમાં એક વિચિત્ર મંડળ હસ્તી ધરાવતું હતું. તે છોકરાંની ખરીદી કરતું અને અમીર ઉમરાવોને આનન્દ આપવાને માટે તેમનાં અંગ વાંકાંચુંકાં કરી તેમને વિચિત્ર પ્રાણી બનાવી મૂકતું; પરંતુ આપણે તો ખુદ આપણી જાતનેજ એવાં રૂચિકર કાર્યોથી કુરૂપ બનાવી દઇએ છીએ કે તેથી આપણને તત્કાળ તો આનંદ મળતો લાગે છે; પણ અંતે આપણે એટલા ફેરવાઇ જઇએ છીએ અને એવા ગુલામ બની જઇએ છીએ કે આપણે ભાગ્યેજ આપણી જાતને ઓળખીએ છીએ. દુર્ગુણરૂપી મનગમતા પરોણાને આપણે પ્રથમ આપણા હૃદયમાં આમંત્રણ કરીએ છીએ; પરંતુ પાછળથી તે અતિ પરિચિત થઇ જાય છે અને આપણા આત્મામાં ઉંડો ઉતરી જાય છે. આપણે તેને જવાનું કહીએ છીએ, પરંતુ તે આપણને હસી કાઢે છે અને જવાની ના પાડે છે. આપણાં ગુપ્ત પાપોજ આપણા ગાલમાં ખાડા પાડે છે અને જ્યાં જઈએ ત્યાં આપણું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. પ્રત્યેક અપવિત્ર વિચાર આપણાં મુખારવિંદપર એટલી ઉંડી છાપ પાડે છે કે જે કદિપણ ભૂંસાતી

નથી અને આપણી નિસ્તેજ આંખ આપણા નાશ પામેલા ચારિત્ર્યની જાહેર ખબરનું કામ બજાવે છે.

સેતાન પોતાની દીવાસળી પ્રથમ કઠિન કોલસાને લગાડતો નથી, પરંતુ તે પ્રથમ તો ' નિર્દોષ પાપો 'નેજ પ્રદિપ્ત કરે છે; પ્રથમ તે નરમ લાકડાનેજ સળગાવે છે અને પછી તે લાકડું કઠિન કોલસાને પ્રદિપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે પાપ ધીમે ધીમે વૃદ્ધિગત થાય છે અને જ્યાં-સુધી માણસના સમગ્ર શરીરમાં તે વ્યાપી જાય નહિ ત્યાં સુધી તે બહાર પડતું નથી. ખૂન, વ્યભિચાર અને ચોરી, મનમાં જ્યાંસુધી વારંવાર થતાં નથી ત્યાં સુધી તે પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવતાં નથી.

એક હૉટેલની બારીના કાચમાં એક છોકરો હીરાકણીથી કંઇક લખતો હતો. તેને એક માણસે કહ્યું: " અહીં લખીશ નહિ. " તે છોકરાએ પ્રશ્ન કર્યો: " કેમ શું છે ? " ઉત્તર મળ્યો કે " જો તું અહીંઆ લખશે તો તેને ભૂંસી નાખી શકાશે નહિ. " આપણે ધારી શકીશું કે તે કાચ કોઈ પણ સમયે ભાગી જાત ત્યારે તો તે લખાણનાં સર્વ ચિન્હો નાશ પામતજ; પરંતુ માણસના અંતઃકરણપર જે લખાણ કરવામાં આવે છે તે તો શરીર છૂટવા છતાંપણ ભૂંસાતું નથી, કારણ કે તે તકતી અમર હોય છે.

ઓટ નામનું ધાન્ય એવું હોય છે કે તે ગમે તેવી જમીનમાં પણ ઉગ્યા વિના રહેતુંજ નથી. તેજ પ્રમાણે આપણે જે કર્મ કરીએ છીએ તેનાં ફળ ભોગવ્યા વિના આપણો છુટકોજ થતો નથી. બાલ, વૃદ્ધ વા યુવાન, જે કોઇ જેવાં કર્મ કરશે તેનાં તેવાંજ ફળ તેને પોતાનેજ ભોગવવાં પડશે. તેના સિવાય કોઇ બીજાને તે ફળ ભોગવવાં પડશે નહિ. ઓટનો નાશ કરવાનો માત્ર એકજ માર્ગ છે અને તે એ કે તેના પ્રત્યેક બીજને કાળજીપૂર્વક અતિ સખ્ત અગ્નિમાં નાખવું અને તેને બાળીને ભસ્મ કરી દેવું. તમે તેના બીજને ગમે તેવી ભૂમિમાં

રોપશો તો પણ તે અવશ્ય લાંબાં અને મજબૂત મૂળ નાખશે અને લીલાં છમ પાંદડાંથી ભરાઈ જશે.

જૉન કેબલ કહે છે કે, "આપણે પણ બેદરકારીથી આમતેમ કુકર્મરૂપી બીજ ફેંકીએ છીએ અને એમ ધારીએ છીએ કે આપણે પુનઃ તેમને કદિપણ જોઇશું નહિ; પરંતુ જમીનની ફળદ્રુપતાને અટકાવનારાં નીંદણ સ્વરૂપે તે પ્રકટી નીકળ્યા વિના રહેતાંજ નથી."

થિયોડોરા એવી ડંફાસ મારતી હતી કે હું સૉક્રેટિસના અનુયાયીઓને તેનાથી દૂર કરવાને શક્તિમાન છું. આ સાંભળી સૉક્રેટિસ બોલ્યો: "એ બની શકે એમ છે, કારણ કે તે તેમને નીચે લઇ જાય છે; અને હું તેમને સદ્‌ગુણના ડુંગરપર ચડાવું છું. આ રીતે ચડવામાં તેમને પુષ્કળ પરિશ્રમ પડે છે અને તેમાંના ઘણા માણસો તો ચાલી પણ શકતા નથી; જ્યારે નીચે ઉતરવું એ તો સહેલુંજ છે."

ડૅનિયલ વાઇઝ જણાવે છે કે "જ્યારે મને એમ કહેવામાં આવે કે અમુક વિદ્યાર્થી અત્યંત અભ્યાસ કરવાથી બીમાર પડયો છે, અથવા અમુક કારીગર સખ્ત કામ કરવાથી રોગનો ભોગ થઇ પડયો છે ત્યારે હું તેના મુખારવિંદને તપાસું છું અને ઘણીવાર મને તેની નિસ્તેજ ઉંડી આંખ, નિસ્તેજ ચામડી તથા બીરૂતાયુક્ત રીતભાતમાં શોચનીય સત્યની પ્રતીતિ થાય છે. આ ચિન્હો જાહેર કરે છે કે તે તરુણ પુરુષ કોઇક પ્રકારે પ્રકૃતિના નિયમોનો ભંગ કરે છે; તે ગુપ્ત રીતે પોતાનો નાશ કરતો હોય છે; છતાં તેના અજ્ઞાની અને પ્રશંસક મિત્રો કહે છે કે તે પોતાના ઉદ્યોગનો ભોગ થઇ પડયો છે. આ તે કેવો નિરાધાર અને અસત્ય નિર્ણય! ખરી વાત તો એ હોય છે કે તે પોતાના જીવનના મૂળનેજ ખોદી નાખતો હોય છે; અને અલ્પ સમયમાં તે નષ્ટ થઇ જાય છે. માટે તરુણ પુરુષો! એનો દાખલો જોઇ સાવધ થઇ જાઓ. "તમારી જાતને શુદ્ધ અને

પવિત્ર રાખો." પ્રકૃતિના નિયમોનું પાલન કરો એટલે ગમે તેવો અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ પણ તમારૂં આરોગ્ય ખુંચવી લેશે નહિ, તેમજ તમારા જીવનને રજ પણ ટુંકું કરશે નહિ; કારણ કે **ઉદ્યોગ અને આરોગ્યતા એ સાથીઓ છે; દીર્ઘાયુષ્ય એ ઉદ્યોગનો વારસો છે."**

જૉન બૉઇલ ઓરીલી કહે છે કે, "જેવી રીતે તમે એક ટેવ પાડી હોય તેવીજ રીતે તેનો નાશ પણ કરો; જેવી રીતે તમે સંચય કર્યો હોય તેવી રીતે તમારે તેને ગુમાવવોજ જોઇએ; જો તમે આપી ચૂકયા હો તો હવે તમારે ના જ પાડવી જોઇએ. આપણે એક એક દોરો વીંટાળીને આપણી ગરદન અને આપણા હાથને બાંધી લઇએ છીએ અને આપણે જો છૂટા થવું હોય તો ધૈર્યપૂર્વક એક એક દોરોજ ઉકેલવો જોઇએ. જેવી રીતે આપણે એક એક પત્થર મૂકીને દિવાલ બાંધીએ છીએ તેવી રીતે તેને તોડી પાડવી હોય ત્યારે પણ આપણે એકલાએજ અને એક એક પત્થર કાઢીનેજ એનો નાસ કરવો જોઇએ."

પ્રકરણ ૮ મું—સ્વાશ્રય.

"મેં મારૂં હાલનું સ્વરૂપ મારી જાતેજ ઘડયું છે." —હંફ્રી ડેવી.

"મારા પુત્ર! ખાત્રી રાખ અને સ્મરણમાં રાખ કે ઉત્તમોત્તમ માણસોએ પોતેજ પોતાને તેવા બનાવ્યા હોય છે." —પેટ્રિક હેન્રી.

"વંશપરંપરાગત ગુલામો! તમે જાણતા નથી કે જેઓ સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતા હોય તેમણે પોતેજ પહેલો પ્રહાર કરવો જોઇએ."

—બાયરન.

"ઇશ્વર પ્રત્યેક પક્ષીને ખોરાક આપે છે, પરંતુ તે તેના માળામાં ખોરાક ફેંકતો નથી." —જે. જી. હોલેંડ.

"આપણે માટેના ઉપાયો ઘણીવાર આપણા પોતાનામાંજ રહેલા અને આપણા પોતાનાથીજ ઉદ્ભવેલા હોય છે, છતાં આપણે ભૂલથી તેને ઇશ્વરનીજ મિલ્કત માન્યા કરીએ છીએ." —શેકસપિયર.

"નિર્વાહનાં સાધનોને માટે કરેલી જીવતોડ મહેનતથી આપણને જે જે શિક્ષણ મળે છે તેજ સૌથી ઉત્તમ કોટિનું શિક્ષણ છે." —વેન્ડેલ ફિલિપ્સ.

"પ્રત્યેક માણસ બીજાઓની પાસેથી જે શિક્ષણ મેળવે છે તેના કરતાં ઘણુંજ વધારે મહત્વનું શિક્ષણ તો તે પોતે પોતાની જાત પાસેથી મેળવે છે તેજ છે." —ગિબન.

"મોટો માણસ પોતાનામાં રહેલાંનીજ શોધ અને સદુપયોગ કરે છે અને નાનો માણસ બીજાઓનીજ પાસે શોધ્યા કરે છે." (મોટા અને નાના વચ્ચેનો તફાવત આથી કેવો સરસ સમજી શકાય છે?)

—કૉન્ફ્યુશિયસ.

"મારૂં કાર્ય કોઇ બીજો માણસ મને શોધી આપશે અથવા નક્કી કરી આપશે એવી જે રાહ જોયા કરે છે તે પોતાનો સંદેશો પહોંચાડયા વિનાજ મરણ પામશે." —લૉવેલ.

"યુદ્ધમાં હો કે ધંધારોજગારમાં હો, ધારાશાસ્ત્રમાં હો કે પ્રેમશાસ્ત્રમાં હો, સત્તા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં હો કે દ્રવ્યોપાર્જન કરવાના યા તો પરમાર્થ કે પરોપકાર કરવાના માર્ગપર હો, પરંતુ 'સ્વાવલંબન' નેજ તમારો મૂળ મંત્ર થવા દેજો." —સૅક્સ.

"પ્રત્યેક જણે પોતાની ભાંજગડ પોતાની જાતેજ કરવી. બીજાપર આધાર રાખવો નહિ." —શેક્સપિયર.

"કર્નલ ક્રૉકેટ પોતાને માટે પોતાની જાતેજ જગ્યા કરે છે" આ પ્રમાણે એક કૉન્ગ્રેસમૅન રાજસભાના દ્વારપાળના "કર્નલ ક્રૉકેટ માટે જગ્યા કરો" એ શબ્દોના પ્રત્યુત્તરમાં બોલ્યો હતો. આ મહા પુરુષ, એક મહા પ્રજાના પ્રમુખની સામે થતાં પણ ડર્યો ન હતો. તેણે **પ્રમુખ થવા કરતાં પ્રમાણિક થવું વધુ પસંદ કર્યું હતું.** ક્રૉકેટ જો કે જાડી બુદ્ધિનો, અશિક્ષિત અને અસંસ્કૃત હતો, તોપણ તે મહા હિમ્મતવાન અને નિશ્ચયવાન પુરુષ હતો.

ગાર્ફીલ્ડ જ્યારે લોકનિયુક્ત સભામાં દાખલ થયો ત્યારે તે સૌથી ન્હાની ઉમ્મરનો સભ્ય હતો; પરંતુ તે ઉક્ત સભામાં હજુ પૂરા બે માસ સુધી તો બેઠો ન હતો એટલામાંજ તેની શક્તિઓનો સ્વીકાર થયો. તેને યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થયું અને તે મોખરે પહોંચી ગયો. તે મોખરે પહોંચી ગયો તેનું કારણ એજ હતું કે આખી દુનિયા સંપ કરે તોપણ તેને કોઈ પાછળ રાખી શકે એમ ન હતું. જ્યારે તે મોખરે આવ્યો ત્યારે તેણે પરમ સરલતાથી અને પરમ નિર્ભયતાથી પોતાનો ભાગ ભજવ્યો. આ નિર્ભયતા અને સરલતા તો તેનામાં જે શક્તિભંડાર ભર્યો હતો તેનાં માત્ર બાહ્ય ચિન્હોજ હતાં.

ઍમર્સન કહે છે કે, "તમે તમારૂં યોગ્ય સ્થાન અને કાર્યપ્રણાલિ

પ્રાપ્ત કરશો એટલે સર્વ માણસો તે બાબતમાં તમારી સાથે સમ્મત થશે. દુનિયા અવશ્ય ન્યાયી છે, કેમકે તે–**દુનિયા પ્રત્યેક માણસને તેની પોતાની કિંમત આંકવાની સંપૂર્ણ છૂટ આપે છે અને તેમાં જરા પણ ડખલ કરતી નથી.**"

ગ્રાંટ કાંઇ પુસ્તકમાંથી રણનીતિ શીખીને યોદ્ધો થયો ન હતો. તેની કેટલીક જીતો તો રણવિદ્યાના ગ્રંથોમાંના બધા શિક્ષણની વિરૂદ્ધ ચાલવાથીજ તેને મળી હતી. વિક્સબર્ગને ઘેરો ઘાલવા માટેની પોતાની વ્યવસ્થા ખુલ્લી કરવાનું તેણે સાહસ કર્યું ન હતું અને તેણે પોતાના ઉપરી અમલદાર જનરલ હૅલેક તરફથી કાંઇ પણ આજ્ઞા પોતાને પહોંચતી અટકાવવાને માટે મિસિસિપિ નદીપરનો સઘળો વ્યવહાર સાત દિવસ સુધી બંધ કરી દીધો હતો; કારણકે તે જાણતો હતો કે હૅલેક પુસ્તકમાંની સુચનાનુસાર ચાલતો હતો અને તે પોતે તો રણ-વિદ્યાના ગ્રંથોમાંના શિક્ષણનો જરાપણ આદર કરતો ન હતો. તેના સમય સુધીમાં રણવિદ્યાનો જેટલો ઇતિહાસ લખાયો હતો તે કરતાં વિશેષ ઇતિહાસ તો તે એકલોજ પોતાના વર્તનવડે બનાવતો હતો. તે પોતે રણનીતિના સમગ્ર ગ્રંથો કરતાં મોટો હતો. **શક્તિની પ્રતીતિમાંજ સર્વ વસ્તુસ્થિતિનો સમાવેશ થઇ જાય છે. જે માણસ સૌથી વિશેષ સ્વાશ્રયી હોય છે તેજ સૌથી વિશેષ બલવાન છે.**

પેસ્ટાલોઝી જણાવે છે કે "**હે મનુષ્ય! તારા પોતાનામાંજ-તારી શક્તિની આત્મપ્રતીતિમાંજ–તારા વિકાસ માટે ઉત્તમોત્તમ હથિયાર કુદરતે મૂકેલું છે.**"

આર્કરાઇટ તેનાં માતપિતાનો તેરમો બાલક હતો. તે એક ઝુંપડીમાંજ રહેતો હતો. તેને કાંઇપણ શિક્ષણ મળ્યું ન હતું અને આગળ વધવાની કાંઇપણ તક પ્રાપ્ત થઇ ન હતી; છતાં પણ તેણે કાંતવાને

કિંમદા સંચો જગતને અર્પણ કર્યો અને ઈંગ્લાંડના જમણા હાથમાં એક એવો રાજદંડ અર્પણ કર્યો કે જે ખુદ મહારાણીએ પણ કદિ ધારણ કર્યો ન હતો!

લીવી જણાવે છે કે "જે માણસ દૃઢ ખાત્રીપૂર્વક માને છે કે મને સાધનો મળશેજ તે ખરેખર સાધનો ધરાવતોજ હોય છે."

સોલારિયો જ્યારે એક ભટકતા કંસારાની અવસ્થામાં હતો ત્યારે તે કૉલ ઍન્ટોનિયો ડેલ ફ્રિયોર નામના ચિત્રકારની પુત્રી સાથે ગાઢ પ્રેમમાં પડ્યો; પરંતુ તે છોકરીના પિતાએ જણાવ્યું કે મારી પોતાની બરાબરી કરી શકે એવા ચિત્રકાર સિવાય કોઇની પણ સાથે એ છોકરીને પરણાવવાની નથી. ત્યારે તેણે એવો પ્રશ્ન કર્યો કે, "ત્યારે આપ મને ચિત્રકલા શીખી, આપની પુત્રીના હાથને માટે હકદાર બનવાને દશ વર્ષની મહેતલ આપશો?" ઍન્ટોનિયોએ તે ભામટાનું મુખ પોતાની નજર આગળથી સદાને માટે દૂર કરવાની ઇચ્છાથી આ શરત કબૂલ કરી. દશ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં હતાં એવામાં રાજાની બ્હેને એકવાર કૉલ ઍન્ટોનિયોને 'મેડોના અને બાલક' નું ચિત્ર બતાવ્યું. એ જોઇને તે ચિત્રકારે તેની અત્યંત તારીફ કરી; પરંતુ જ્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે તેનો ચીતરનાર તો સોલારિયો હતો ત્યારે તેને કેટલું આશ્ચર્ય થયું હશે તેનો વિચાર કરો! એ પછી તેના જમાઇએ પોતાની વિરલ કુશલતાથી વળી તેને તેથી પણ વધુ આશ્ચર્યચકિત કર્યો હતો.

લુઇ ફિલિપે કહ્યું હતું કે આખા યૂરોપમાં રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય જો કોઇપણ રાજા હોય તો તે માત્ર હુંજ છું, કારણકે મારી જાતેજ મારા જોડા હું પૉલિશ કરી શકું છું.

પોતાની આત્મશક્તિથી પ્રમુખપદે પહોંચેલા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એક પ્રમુખને એકવાર એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો કે "તમારા

કુળનું હાલનું રાજચિન્હ શું છે?" ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, "ખમીસની બાંહ્ય."

જેમ્સ. એ. ગારફીલ્ડ કહે છે કે "હું ખાત્રીપુર્વક જણાવું છું કે ગરીબાઇ અગવડકારક છે ખરી; તોપણ એક તરુણ માણસને માટે વહાણુમાંથી દરિયામાં ફેંકાઇ જઇ તરવાની કે ડૂબી જવાની ફરજ પડવી એ સેંકડે નેવું ટકા ઉત્તમોત્તમ ઘટના છે. મારા સઘળા ઓળખીતાઓમાં એવો કોઇ પણ માણસ નથી કે જે બચવાને યોગ્ય હોવા છતાં ડૂબી ગયો હોય."

જે માણસોને પુષ્કળ વારસો મળ્યો હોય (આત્માની ઉદાત્તતા અને કાર્યકુશળતાના વારસાની આ વાત નથી) તેઓ કદિ પણ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચતા નથી; પરંતુ જેમની પાસે પ્રારંભ કરવાને માટે કાંઇપણ મૂડી હોતી નથી તેઓજ પુષ્કળ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરે છે અને પ્રતિકૂળ સંયોગોને ઉન્નતિ તથા કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન બનાવે છે. આવા માણસોજ નિશ્ચિત લક્ષ્યે પહોંચી શકે છે અને બુદ્ધિવાન તથા શક્તિમાન માણસો ધારણ કરી શકે એવી પ્રત્યેક પ્રમાણિક મહત્ત્વાકાંક્ષાની પરાકાષ્ઠા તેમને માટે પ્રાપ્ત હોય છે.

તમે તમારા પુત્રને માટે ભલે કરોડો રૂપિયા મૂકી જાઓ, પરંતુ તે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરતાં તમને જે કેળવણી, અનુભવ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ છે તે તમે તેને આપી શકતા નથી. સંપત્તિ મેળવવામાં જે આનંદ મળે છે; વિકાસ પામવામાં જે મોજ મળે છે; દ્રવ્ય સંપાદન કરવાથી જે શુભ અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે; તથા તેથી ચોક્કસતા, નિયમબદ્ધતા, ચપલતા, ધૈર્ય, કાર્યકુશળતા, પ્રમાણિકતા, નમ્રતા આદિ જે ગુણોનો વિકાસ થાય છે; તે તમો તેને અર્પણ કરી શકતા નથી. દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં બુદ્ધિ, ડહાપણ, અગમચેતી વગેરે જે ગુણો કેળવાય છે તે તમે તેને આપી શકતા નથી. આ ગુણોની કિંમત

તમે ગમે તેટલી આંકતા હો, પરંતુ તમારો પુત્ર તો તેની લેશ પણ કિંમત ગણતો નથી. ઉન્નતિના શિખરપર ચઢવામાં તમે તમારા સ્નાયુઓ, શક્તિ અને બળને વિકસિત કર્યાં હોય છે અને તેથીજ તમે તમારી ઉન્નતાવસ્થાને પહોંચવાને તથા તમારા ધનને સાચવી રાખવાને શક્તિમાન થયા છો. આ પ્રમાણે તમારી સંપત્તિએ તમને તો અવશ્ય અનુભવ, આનંદ, શિક્ષણ, ચારિત્ર્ય અને વિકાસજ અપાવ્યાં છે, પણ તેજ સંપત્તિ તમારા પુત્રને માટે તો પ્રલોભન અને ચિંતાનુંજ કારણ થઇ પડશે અને સંભવતઃ તેને સંકુચિત હૃદયનો બનાવી દેશે. જે સંપત્તિએ તમારા સંબંધમાં પાંખનું કામ કર્યું છે તેજ સંપત્તિ તેને માટે ભારે બોજા રૂપ થઇ પડશે. તમારા સંબંધમાં તેણે શિક્ષણ આપવાનું અને તમારી ઉત્તમોત્તમ શક્તિઓનો વિકાસ કરવાનું કામ કર્યું છે; પરંતુ તેના સંબંધમાં તો તે સંભવતઃ શિથિલતા, આલસ્ય, પ્રમાદ, દૌર્બલ્ય અને અજ્ઞાનનીજ જનેતા થશે; કારણકે તમે તેની પાસેથી **આવશ્યકતા રૂપી અમૂલ્ય એડ** લઇ લીધી છે, કે જે એડેજ પ્રહાર કરી કરીને માણસની પાસે જગતના **ઇતિહાસનાં લગભગ સમસ્ત મહાન્** કાર્યો કરાવ્યાં છે.

તમે જ્યાં સુધી આવી ચૂકયા છો ત્યાંથી તમારો પુત્ર આગળ મુસાફરી કરવા માંડે એટલાજ માટે તમે તેને તમારી સંપત્તિ અર્પણ કરી છે અને તે તમે એક દયાનું કાર્ય ગણો છો. તમને જે વૈતરું કરવું પડયું હતું; જે સંકટો અને દુઃખો સહન કરવાં પડયાં હતાં; તમને જે તકોનો અભાવ હતો અને તમને ઝુંપડીમાં જે કંગાલ શિક્ષણ મળ્યું હતું; તે સર્વમાંથી તેને મુક્ત કરવાનો મહેરબાની ભરેલો વિચાર તમે રાખ્યો છે; પરંતુ યાદ રાખજો કે તમે તેના હાથમાં બળવાન ડાંગ આપવાને બદલે ટેકવવાની કાખલાઘોડીજ આપી છે. તમે તેની પાસેથી આત્મવિકાસ, આત્મોન્નતિ, આત્મ-

શિક્ષણ અને સ્વાશ્રય રૂપી મહાન ધનને પ્રાપ્ત કરાવનારી એડ ખુંચવી લીધી છે, કે જેના વિના ખરી સફલતા, ખરૂં સુખ અને મહાન ચારિત્ર્ય કદિપણ પ્રાપ્ત થઇ શકતાં નથી. અનાયાસે સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવાથી તેનો ઉત્સાહ ઉડી જશે; તેની શક્તિનો હ્રાસ થશે અને આત્મોન્નતિ માટેના પ્રયાસનું ઉત્તેજન નહિ મળવાથી તેનામાંથી મહત્વાકાંક્ષા પણ ધીમે ધીમે નષ્ટ થશે. જો તમે પોતેજ તમારા પુત્રને માટે પ્રત્યેક કામ કરશો, તેને માટે રણભૂમિમાં તમે પોતેજ ઉભા રહેશો, તો તે એકવીશ વર્ષની વયે એક દુર્બળ પ્રાણી બનીનેજ તમારી પાસે ઉભો રહેશે.

સાઇરસ. ડબ્લ્યુ. ફીલ્ડે મરતી વખતે જણાવ્યું હતું કે, "મારૂં જીવન અફળ ગયું છે, મારી સંપત્તિ નષ્ટ થઇ ગઈ છે અને મારા કુળને લાંછન લાગ્યું છે. અહો! જ્યારે હું એમ ધારતો હતો કે હું મારા પુત્ર એડવર્ડપર કૃપા કરૂં છું ત્યારે ખરેખરીરીતે તો હું તેનાપર અકૃપાજ કરતો હતો. જો મારામાં મારા છોકરાઓને તેમનો રોટલો રળવા ફરજ પાડવા જેટલી દ્રઢતા હોત તો તેમણે પૈસાનો ખરો ઉપયોગ જરૂર જાણ્યો હોત." તેણે બે ખંડોને જોડા જોડ લાંગરી દઇને સંસ્કૃતિને માટે જે મહાન કાર્ય કર્યું અને જે અમર કીર્તિ સંપાદન કરી તેની કદરદાની તરીકે ઘણા દેશોના લોકો તરફથી તેને પુષ્કળ ચાંદો અને માનપત્રો મળ્યાં હતાં; પરંતુ અત્યાર સુધી જે નામને જરાપણ કલંક લાગ્યું ન હતું તે નામને તેના પુત્રે જે કલંક લગાડ્યું તેને વિષે વિચાર આવતાંજ તેના મનમાં અતિશય સંતાપ થતો હતો અને તેને વીંછીના દંશ કરતાં પણ વિશેષ દુઃખ થતું હતું.

ઇ.સ. ૧૮૫૭ માં જ્યારે નાણાંબજાર ભારે વિપત્તિમાં સપડાયું ત્યારે મૅરિયા મિચલ ઇંગ્લાંડમાં પ્રવાસ કરતી હતી. તેણે એક

અંગ્રેજ સ્ત્રીને પૂછ્યું: "તમારી પાસે કાંઇપણ સંપત્તિ ન રહે ત્યારે તમારી પુત્રીઓનું શું થાય?" તેને પ્રત્યુત્તર મળ્યો કે, "તેઓ પોતાના **ભાઇઓને આશ્રયે રહે.**" પછી સાથે સાથેજ તે અંગ્રેજ સ્ત્રીએ પણ સામો પ્રશ્ન કરી દીધો કે, "કદાચ અમેરિકન છોકરીઓ પાસે કાંઇપણ પૈસા ન રહે તો તેઓનું શું થાય?" તેને જવાબ મળ્યો કે, "તેઓ **કમાઇને નિર્વાહ કરે.**"

જે માણસોને હમેશાં ટેકો મળ્યા કરે છે તેઓ સંકટના સમયમાં ભાગ્યેજ ટકી શકે છે. જ્યારે તેમની ઉપર વિપત્તિનું વાદળ ઘેરાઇ આવે છે ત્યારે તેઓ પારકાની ઓથે ઉભા રહેવાને આમતેમ દૃષ્ટિપાત કરે છે અને જો તેમને આશ્રય નથી મળતો તો તેઓ અવનતિના ખાડામાં જઇ પડે છે; અને એક વાર તેઓ પડયા એટલે તદ્દન લાચાર બની જાય છે. સર્વ આધારસ્થંભો તૂટી પડવાથી અને પોતાનાજ પગપર ઉભા રહેવાની ફરજ પડવાથી સરહદપરના ઘણા છોકરાઓ ધાર્યા કરતાં વિશેષ સફળ થયા છે.

રૉબર્ટ કોલિયર જણાવે છે કે "મનુષ્યના ઉત્તમોત્તમ મિત્રો તેની દશ આંગળીઓ છે." જે તરુણો હમેશાં કાંઇ ને કાંઇ આધાર ખોળ્યા કરે છે તેઓ કોઇ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકતા નથી.

લાચાર છોકરાઓમાંથી સમૃદ્ધ માણસો બનાવી દે એવું કોઇ પણ કારખાનું જગતમાં હસ્તી ધરાવતું નથી. જેને તમે "તકનો અભાવ" કહો છો તેજ કદાચ તમારી "મુખ્ય તક" થઇ પડે. તમારે માટે બીજો કોઈ માણસ આસન ઘડી આપે એવી આશા રાખશો નહિ; તમારી જાતેજ તમારી યોગ્ય બેઠક મેળવી લેજો. તમને કોઈ બીજો માણસ ઉંચે ચઢાવે એવી ઇચ્છા રાખશો નહિ પણ તમે જાતેજ ઉંચે ચઢજો. હેન્રી વૉર્ડ બીચર કાંઇ કોઈ મોટા દેવાલયમાં ભારે પગારથી નીમણુક થવાની રાહ જોતો બેસી રહ્યા

ન હતો. તેને પ્રથમ સિન્સિનેટીની નજીકમાં એક નાના કસ્બામાં ધર્માચાર્યની જગ્યા આપવાની માગણી થઇ, જે તેણે તરતજ સ્વીકારી લીધી. તે પોતાના દેવાલયમાં સર્વ કામ પોતાનેજ હાથે કરતો હતો. તે ફાનસ સાફ કરતો, ચુલો સળગાવતો, ઓરડા વાળતો અને ઘંટ પણ વગાડતો. તેને માત્ર વાર્ષિક ચાલીસ પૌંડનોજ પગાર મળતો હતો, પરંતુ તે જાણતો હતો કે એકાદ વિશાળ અને સુંદર દેવાલયના ધર્માધ્યક્ષનો **મોટો હોદ્દો અને ભારે પગાર મળવાથીજ કંઇ મહાપુરુષ બની જવાતું નથી.** તે તો માત્ર કામ અને તકજ માગતો હતો. તે માનતો હતો કે **મારામાં જો કાંઇ સત્વ હશે તો તે કામથીજ પ્રકટ થશે.**

વૉટર્સ જણાવે છે કે " શરીરશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે મસ્તિષ્કનો સંપૂર્ણ વિકાસ થતાં અઠ્ઠાવીશ વર્ષ લાગે છે. જો આ વાત સત્ય હોય તો માણસ, દીર્ઘકાળે વિકાસ પામતા આ અવયવને એક ચોક્કસ વલણ, એક ચોક્કસ ચારિત્ર્ય આપવાને શામાટે શક્તિમાન ન થાય? મસ્તક તેમજ કરોડનું બંધારણ આપણી ઇચ્છા અનુસાર શામાટે કરી ન શકાય? ઇચ્છા એ આપણામાં રહેલી વરાળશક્તિ રૂપ છે અને આપણે ફાવે તે કામમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ. આપણા ચારિત્ર્યનું બંધારણ કરવામાં કે તેનો નાશ કરવામાં, ફાવે તે કામમાં તે આપણી આજ્ઞાનુસાર વર્તશે. સત્ય બોલવાનો અને પ્રમાણિકપણે ચાલવાનો અભ્યાસ પાડવામાં પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે અને અસત્ય બોલવાની તથા અપ્રમાણિકપણે વર્તવાની ટેવ પાડવામાં પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. મનુષ્ય બનાવવાની ક્રિયામાં પણ તે સહાય કરશે, પશુ બનવામાં પણ તે સહાય કરશે અને કાયર બનવામાં પણ તેજ સહાય કરશે. તે, માણસને દૃઢ નિશ્ચયવાન બનાવી તેની પાસે પ્રાયઃ ચમત્કારિક કામો પણ કરાવે છે; અને તેને શિથિલ

તથા અસ્થિર વૃત્તિનો બનાવી તેના જીવનને બોજારૂપ પણ કરી દે છે. જ્યાંસુધી તમે ઉદ્યોગી અને ખંતીલા રહો છો અને જ્યાંસુધી તમને પ્રમાદ અને અપ્રવૃત્તિ દુઃખકારક લાગે છે ત્યાંસુધી તે તમને તમારા કામમાં નિમગ્ન રાખે છે; તેમજ જ્યાંસુધી તમને પ્રત્યેક પ્રયત્ન પ્રતિકૂળ લાગે છે અને પ્રત્યેક સફળતા અશક્ય લાગે છે ત્યાંસુધી તે તમને આળસુ અને બેદરકાર પણ બનાવી દે છે.

જે. ટી. ડેવિડસન જણાવે છે કે, "મારે તમારા મગજપર પહેલવહેલી આ વાત ઠસાવવાની છે કે આપણને સ્વપરિશ્રમથીજ સત્કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણને વડિલોપાર્જિત સંપત્તિ તરીકે કાંઇ ખરી કીર્તિ મળતી નથી; આપણે તેને દ્રવ્યથી ખરીદી શકતા નથી; આપણને તે દૈવયોગે મળતી નથી; ઉત્તમ કુળમાં જન્મવાથી, ઉચ્ચ દરજ્જો મળવાથી, બુદ્ધિમાન હોવાથી અને શ્રીમંત હોવાથીજ કાંઈ તે પ્રાપ્ત થતી નથી. તે આપણા પોતાનાજ પરિશ્રમના પરિણામ તરીકે પ્રાપ્ત થઇ શકે છે; તે આપણાજ ઉત્તમ સિદ્ધાંતો અને શ્રેષ્ઠ વર્તનનું પારિતોષિક હોઇ શકે છે. સફલતા આપનાર સર્વ ગુણોમાં સ્વાવલંબન કરતાં વિશેષ મહત્ત્વનો ગુણ કોઈપણ નથી. આપણી પોતાની સત્કીર્તિ અને પ્રગતિના ઉત્પન્ન કરનાર આપણે પોતેજ થવું, એવા નિશ્ચય કરતાં વિશેષ મહત્ત્વનો ગુણ બીજો એકેય નથી. જો તમારા માર્ગમાં વિઘ્નો આવીને ઉભાં રહેતાં હોય, જો તમારી વિરુદ્ધ પ્રચંડ પ્રતિકૂળતાઓ આવીને ઉપસ્થિત થતી હોય તો જ્યાં સુધી તેમને હડસેલી કાઢીને આગળ વધવાનું તમારામાં બળ હોય ત્યાં સુધી તે તમને હાનિને બદલે લાભજ કરશે. પ્રત્યેક તરુણ પુરુષે આત્મશ્રદ્ધા રાખી પારકા આશ્રય અને આધારરૂપી કાખલાઘોડી અને ટેકાને લાત મારીને આગળ વધવું જોઇએ. ઘણા તરુણોમાં સારૂં સત્વ રહેલું હોય છે, પરંતુ તેઓ શાંત જીવન પસંદ કરતા હોવાથી

તેઓ કાંઇપણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકતા નથી. સાધારણ રીતે જે માણસોને ભારે મુસ્કેલીઓ સહન કરવી પડે છે તેઓજ જગતમાં નામના કાઢે છે."

બીથોવન જ્યારે મોશેલિસનો ગ્રંથ તપાસતો હતો ત્યારે તેણે તેના અંતમાં "ઇશ્વરની સહાયથી સમાપ્ત" આ શબ્દો લખાયેલા જોયા. તેની નીચે તેણે લખ્યું કે, "હે મનુષ્ય ! તારી જાતને સહાય કર."

એક તરુણ પુરુષ એકવાર એક પૂલ ઉપર, કેટલાક માછીઓ માછલાં પકડતા હતા તે જોતો ઉભો હતો. તે ગરીબ અને હતાશ દશામાં હતો. અંતે તે માછલીઓથી ભરેલો ટોપલો પડ્યો હતો તેની પાસે જઇ નિઃશ્વાસ નાખીને બોલ્યો: "જો મારી પાસે પણ અત્યારે આટલી માછલીઓ હોય તો હું કેવો સુખી થાઉં. હું તે વેચીને અન્ન તથા નિવાસસ્થાન મેળવી શકું." પેલા ટોપલાનો માલિક કે જેના કાનપર દૈવયોગે આ શબ્દો પડયા હતા તે બોલ્યો: "જો તું મારૂં સહેજ કામ કરશે તો હું તને આટલી અને એવીજ સારી માછલીઓ આપીશ." તે તરુણ બોલ્યો: "વારૂ, શું કામ છે?" "જ્યાં સુધી હું પાછો આવું ત્યાં સુધી માત્ર આ માછલાં પકડવાની ગલને પકડી રાખીને સંભાળવાની છે. હું સહેજ કામને વાસ્તે જાઉં છું." તેની આ માગણી તે તરુણે આનંદપૂર્વક સ્વીકારી. તે વૃદ્ધ માણસે એટલી બધી વાર લગાડી કે તે તરુણ અકળાવા લાગ્યો. આ અરસામાં એક ગલમાં એક માછલી સપડાઇ તેથી તે ખેંચવા લાગ્યો અને આ કામમાં પડવાથી તે પોતાનું સઘળું દુઃખ વિસરી ગયો. પેલો વૃદ્ધ માણસ આવ્યો ત્યાં સુધીમાં તો આવી રીતે તેણે પુષ્કળ માછલીઓ પકડી. તે વૃદ્ધ માછીએ પેલા ટોપલામાંની સઘળી માછ-લીઓ તે તરુણને ગણી આપી અને પછી તે બોલ્યો: "તેં ઘણી

માછલીઓ પકડી છે માટે હું મારૂં વચન પાળું છું અને તને એવી શીખામણ આપું છું કે તને જે વસ્તુની આવશ્યકતા હોય તે વસ્તુ મેળવનારા બીજા માણસોને જ્યારે તું જુએ ત્યારે મૂર્ખતાભરેલી રીતે ઇચ્છા કરવામાં જરાપણ સમય ગુમાવીશ નહિ, પરંતુ તુરતજ ઉદ્યોગ કરવા મંડી જજે; ઉદ્યોગ ન આવડતો હોય તો તેનો ખરો કામગરો નોકર બનવાથી તે પણ આવડશેજ."

સ્કૉટલૅન્ડના એક સરોવરમાં કેટલાક પ્રવાસીઓ હોડીમાં મુસાફરી કરતા હતા એવામાં એક મોટા મગરમચ્છે આવી પહોંચીને તે હોડી ઉંધી વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે તેમને જણાયું કે આપણે ભારે સંકટમાં ફસ્યા છીએ ત્યારે પ્રવાસીઓમાંના એક તરુણ અને બળવાનમાં બળવાન માણસે અત્યંત ભયભીત થઇને કહ્યું: "પ્રાર્થના કરો, પ્રાર્થના કરો!" પરંતુ હોડીનો વૃદ્ધ ખલાસી બોલ્યો: **"ના, ના; પ્રાર્થના તો પેલા બીમાર માણસનેજ કરવા દો અને તમે તો પ્રયત્નજ કરો–હોડીનું હલેસુંજ પકડો."** ખરેખર, પરાવલંબન એતો એક તરુણ પુરુષનું મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય છે.

બળ, બુદ્ધિ અને ઇચ્છા સિવાયની બીજી કોઇ પણ મૂડી નહિ ધરાવનાર માણસોએજ પોતાના પરિશ્રમથી જગતમાં વિશેષમાં વિશેષ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે. ક્રિસસથી માંડીને રૉકફેલર સુધીના પુરૂષોને માત્ર દ્રવ્યોપાર્જન કરવાની બાબતમાંજ નહિ પરંતુ મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાની બાબતમાં પણ આ પ્રમાણેજ બનેલું છે. **જે માણસોએ પોતાની જાતપર સૌથી વિશેષ આધાર રાખ્યો છે તેમણેજ સૌથી વિશેષ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી છે.**

નિરોગી રક્ત, વિશાળ વૃક્ષસ્થલ, મજબૂત પીંડી સશક્ત સ્નાયુઓ અને સાડા ત્રણ મણનું દૃઢ શરીર ધરાવનાર તરુણ પુરુષ અદૃષ્ય વાળીને સહાયનેજ માટે રાહ જોતા ઉભો રહે એ, જગતનાં **અધમાધમ દૃશ્યો પૈકીનુંજ એક છે.**

એક લેખકે આળસુ લોકોનો ઉપહાસ કરતાં લખ્યું છે કે "એદી પરગણાના ભામટાપુર કસ્બાના પુરુષવર્ગના રહેવાસીઓને ગરીબાઇ અને સ્વતંત્રતાની વચ્ચે કોઇ સરલ રસ્તો નહિ હોવાથી બારે અગવડ જણાઇ છે; અને એટલા માટે તેમણે સત્તાવાળાઓને એવી અરજી કરી છે કે આવો એક વિશાળ અને પાકો રાજમાર્ગ બનાવવાને માટે પરગણાની મિલ્કતવાળાઓપર કર નાખવો !"

સૅલસ્ટ કહે છે કે "પ્રત્યેક માણસ પોતાના ભાગ્યનો રચનાર છે."

મનુષ્ય પોતાના ભાગ્યનો સૃષ્ટા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાને આવશ્યક એવાં સર્વે કર્મો તેને પોતાનેજ કરવાં પડે છે. ઍયર્ડ ટેલરે પોતાની ત્રીસ વર્ષની વયે લખ્યું હતું કે "મારા પોતાના મગજરૂપી પુતળાનો શિલ્પી હુંજ થઇશ." પોતાના આદર્શ અનુસાર પોતાની જાતને ઘડવાને માટે કેટલીબધીવાર તે ટાંકણાં અને હથોડાનો ઉપયોગ કરતો હતો તે આપણને તેના જીવનચરિત્રપરથી પ્રતીત થાય છે. સૅમ્યુઅલ જૅાક્સ કહે છે કે "મારા સમયના કોઇપણ મહાપુરુષને મેં જોયો નથી, કોઇપણ મહાપુરુષના પરિચયમાં હું આવ્યો નથી; મારી સમગ્ર શક્તિ એકજ લક્ષ્યપર–મારી જાતને સુધારવાપરજ એકાગ્ર થઇ હતી." બીજા હાથપર બીચારા સામાન્ય મનુષ્યો કોઇએક અસામાન્ય પુરૂષને જુએ છે ત્યારે એમજ ધારી લે છે કે એને કોઇએ ચડાવ્યો હશે.

ગેટે કહે છે કે "મનુષ્ય આ જગતમાં આત્મશિક્ષણને માટેજ અસ્તિત્વ ભોગવે છે. તે કાર્યસિદ્ધિ કરવાને માટે જીવતો નથી, પરંતુ આત્મોન્નતિ કરવાને માટે જીવે છે. કાર્ય તો માત્ર સાધન છે."

જ્યારે પ્રૅાફેસર ટિન્ડેલ પોતાની તરુણાવસ્થામાં સરકારી નોકરીમાં હતો ત્યારે તેનું કોઈ સ્થિર લક્ષ્ય ન હતું. અંતે એક દિવસે તેને એક સરકારી અમલદારે પૂછ્યું કે "તમે તમારા અવકાશના

સમયનો શેમાં ઉપયોગ કરો છો? તમને હમેશાં પાંચ કલાકનો અવકાશ મળે છે અને તમારે પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવામાં એ સમય રોકવો જોઇએ. હું તમને હમણાં જે સલાહ આપું છું તેવી રીતે સલાહ આપનાર મને તમારા જેટલી વયે કોઇ મળ્યો હોત તો અત્યારે હું આ હલકા દરજ્જાપર હોવાને બદલે મારા ખાતાનો પ્રમુખ બન્યો હોત." બીજેજ દિવસે તરુણ ટિન્ડેલે પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવા માંડયો. તે માર્બર્ગના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગયો અને ત્યાં પોતાના અવિરત ઉદ્યોગથી સુપ્રસિદ્ધ થયો. તે એટલો બધો ગરીબ હતો કે તેણે એક પીપ ખરીદીને તેને કાપીને નહાવાનું 'ટબ' બનાવ્યું હતું. તે ઘણીવાર અભ્યાસ કરવાને માટે સૂર્યોદય થયા પૂર્વે-જ્યારે તેની આસપાસની દુનિયા તો હજુ સુતી હોય ત્યારે-મંડી પડતો હતો.

માત્ર પરિશ્રમથીજ જગતમાં ખરી સફલતા પ્રાપ્ત થાય છે. દેવો પરિશ્રમરૂપી કિંમત આપનારને પ્રત્યેક વસ્તુ વેચી નાખે છે, પરંતુ તેના વિના તેઓ કાંઇપણ આપતા નથી. તમને કદિપણ તૈયાર સફલતા મળશેજ નહિ. વિજયમંદિરનું દ્વાર કદિપણ ખુલ્લું રાખવામાં આવતું નથી. તેમાં પ્રવેશ કરનાર પ્રત્યેક માણસ પોતાનું દ્વાર પોતે જ બનાવે છે; જે તેની પાછળ બીજા સર્વ માણસોને માટે બંધ થઇ જાય છે.

સંયોગો, મહાપુરુષોને કદિપણ અનુકૂળ રહ્યા નથી. મહાપુરુષોએ પોતેજ સર્વ પ્રકારનાં વિઘ્નો સામે ભારે સંગ્રામ કરીને પોતાનો માર્ગ ચોકખો કર્યો છે. ક્ષુદ્ર પ્રારંભ અને નાનું મૂળ એ કાંઇ મહાન કારકીર્દિને માટે પ્રતિબાધક નથી. ખેડુતોના છોકરાઓ પણ ધારાસભા તથા રાજસભાઓનાં ઉંચાં આસનોપર વિરાજે છે; અને તેમાંના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ વકીલો, ધર્માચાર્યો તથા કૉંગ્રેસમૅનો છે; રંક માબાપને ઘેર જન્મેલા છોકરાઓએ મહાનમાં મહાન્ શોધો કરી

છે અને બેંકો, પાઠશાળાઓ તથા વિશ્વવિદ્યાલયોના પ્રમુખ બન્યા છે; અનેક રંક છોકરા અને છોકરીઓએ આપણા અનેક મહાનમાં મહાન ગ્રંથો લખ્યા છે અને શિક્ષક તથા વર્તમાનપત્રકાર તરીકે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવ્યાં છે. આપણાં મોટાં શહેરોમાંના કોઇપણ મોટા માણસને તમે એવો પ્રશ્ન કરશો કે, " તમારૂં મૂળ વતન ક્યાં છે ? " તો પ્રાયઃ તમને એવોજ પ્રત્યુત્તર મળશે કે " મારૂં વતન તો અમુક નાનું ગામડું છે. " શહેરના લગભગ બધાજ શ્રીમંતો ગામડાંમાંથી આવેલા હોય છે. માટે રંક ઘરમાં જન્મ થવો એ દુર્ભાગ્ય નહિ પણ સદ્ભાગ્યનીજ ઘટના છે.

બોસ્ટન વિશ્વવિદ્યાલયનો સ્થાપનાર, માત્ર સોળ શિલિંગની મૂડી લઇને પોતાની ઉન્નતિ કરવા માટે કેપ કૉડ છોડી બોસ્ટનમાં આવ્યો હતો. હૉરેસ ગ્રીલીની પેઠે તેને ક્યાંય પણ પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર મળી શકતું ન હતું. પરંતુ તેથી શું થયું ? તેણે પોતેજ એક દ્વાર બનાવ્યું. તેણે હાથે ચલાવવાની એક ગાડી એક ઓળખીતા પાસેથી માગી લીધી અને ત્રણ માઇલ દૂર એક છીપ લાવનારા વહાણુપર જઇને ત્રણ બુશલ છીપો ખરીદી અને તેને ગાડીમાં ભરી બજારમાં ઘસડી લાવ્યો. થોડાજ સમયમાં આ ધંધામાંથી તેણે છવ્વીસ પોંડ બચાવ્યા અને તેમાંથી તેણે ઘોડો અને ગાડી ખરીદી. એજ રંક છોકરો પોતાના સતત ઉદ્યોગથી અંતે કરોડપતિ આઇઝૅક રીચ બન્યો.

ચૉન્સી જેરોમ કે જેણે સાંચાકામવાળા મોટા ઘડિયાળની શોધ કરી હતી તેણે બીજા બે માણસોની સાથે ન્યૂ જર્સીમાં પ્રવાસ કરીને પોતાની કારકીર્દિનો પ્રારંભ કર્યો હતો. પેલા બે માણસો ઘડિયાળ વેચતા અને એ તેમને માટે દાબડા બનાવતો હતો. ન્યૂયૉર્ક તરફ જતાં ન્યૂ હેવનમાં તેણે એક ખટારામાં પ્રવાસ કર્યો હતો અને તે સમયે તેણે રોટલા અને પનીરપર નિર્વાહ કર્યે હતો. ત્યાર પછી થોડાજ સમયમાં

તે ન્યૂ હેવનમાં એક સુંદર હવેલીમાં રહેવા લાગ્યો.

જગતનાં લગભગ બધાં મહાન કાર્યો સ્વાશ્રયથીજ સિદ્ધ થયાં છે. કેટલા બધા તરુણ પુરુષો પ્રારંભ કરવાને માટે પોતાની પાસે મૂડી નહિ હોવાથી મંદ અને શિથિલ બની જઇને પોતાનું કાર્ય છોડી દે છે, તથા પોતાને ઉંચે ચઢાવનાર કોઇ સારી તકની રાહ જોયા કરે છે ! પરંતુ **સફલતા એ ઉદ્યોગ અને ખંતનુંજ સંતાન છે.** તે કાંઇ લાંચ રૂશ્વતથી વશ થતી નથી.

ઍલિહુ બુરિટ એક લુહારને ત્યાં ઉમેદવારી કરતો હતો. તેના કારખાનામાં તેને આખો દિવસ અને ઘણીવાર તો રાત્રે પણ કામ કરવું પડતું હતું. ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનો એના કરતાં ઓછો સંભવ આજે કોને છે ? અને તે છતાં પણ ભોજન કરતી વખત પોતાની સન્મુખ પુસ્તક રાખી તેનો અભ્યાસ કરીને તથા અવકાશની મળતી પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ કરવાને માટે પોતાના ખીસામાં પુસ્તક રાખીને તેમજ રાત્રે તથા રજાના દિવસે અભ્યાસ કરીને તેણે, જે સમયના ટુકડાઓ ઘણા છોકરા વ્યર્થ ગુમાવી દે છે તેમાં ઉત્તમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. જે સમયે શ્રીમંતના છોકરાઓ અને આળસુના છોકરાઓ અગાસાં ખાતા સુતા હોય કે હાથ જોડીને બેસી રહેતા હોય તે સમયે બુરિટ ઉદ્યોગ કરીને આત્મોન્નતિ કરતો હતો. ત્રીશ વર્ષની વયે તેણે યૂરોપની મુખ્ય ભાષાઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી લીધું અને તે એશિયાની ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

આવા છોકરાને પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની કઇ તક મળી હતી ? આ પુસ્તકોના વાંચકોમાં કોઇપણ તરુણ એવો નહિ હોય કે જેને સફલતા મેળવવા માટે આથી વધારે સારી તક ન મળતી હોય. પરંતુ આ યુવકની જ્ઞાનપિપાસા અને આત્મસંસ્કાર કરવાની ઇચ્છા એટલી પ્રબળ હતી કે તેની સહાયથી તેણે પોતાના માર્ગમાંનાં સઘળાં વિઘ્નોને જીતી

લીધાં. એક શ્રીમંત માણસે તેનો હાર્વર્ડનો ખર્ચ પૂરો પાડવાની માગણી કરી, પરંતુ તેણે તેનો અસ્વીકાર કરીને કહ્યું કે, મારે લુહારના કારખાનામાં દરરોજ બાર કે ચૌદ કલાક કામ કરવું પડે છે તોયે હું મારી મેળેજ શિક્ષણ મેળવીશ. તે દૃઢ નિશ્ચયવાન છોકરો હતો. તે કારખાનામાં મળતી અવકાશની પ્રત્યેક ક્ષણ જાણે સુવર્ણની હોય તેમ તેને ગ્રહણ કરી લેતો. ગ્લૅડસ્ટનની પેઠે તે પણ માનતો હતો કે સમયની કરકસર, ભવિષ્યમાં વ્યાજ સાથે બદલો આપશે અને તેને વ્યર્થ ગુમાવી દેવાથી મારી કદિપણ ઉન્નતિ થશે નહિ. લુહારના કારખાનામાં લગભગ આખો દિવસ કામ કરનાર અને તેમ છતાં માત્ર એકજ વર્ષમાં સાત સાત ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવાનો સમય મેળવનાર છોકરો કેવો અદ્‌ભુત હોવો જોઇએ તેની કલ્પના કરો !

જે તરુણ પુરુષો મહત્ત્વનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને અને મહત્ત્વના પુરુષ બનવાને માટે ક્રૂર સંયોગોની સામે બાથ ભીડે છે તેઓ માત્ર એટલુંજ સમજે છે કે જેને બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે તેમાંના નેવું ટકા આગ્રહ અને નિશ્ચયપૂર્વક કરવામાં આવતા ઉદ્યોગનું પરિણામ છે અને તે ઘણા દાખલામાં તો માત્ર ચોકખા વૈતરાનુંજ પરિણામ છે. વળી તેઓ સમજે છે કે **માત્ર એકજ બાબત પાછળ મંડી પડવાથી સાધારણ બુદ્ધિ ધરાવનાર ઘણા માણસો મહાબુદ્ધિમાન તરીકે કીર્તિ પામ્યા છે.** હવે પણ જેઓ આવી સમજણ ધારણ કરશે તેમનામાં નવીન આશાનો સંચાર થશે. આ એક ખાસ નોંધ લેવા લાયક ઘટના છે કે જે માણસો 'બુદ્ધિ, બુદ્ધિ' ના મોટા પોકાર કરે છે તેઓ ઘણુંજ થોડું કાર્ય કરે છે. **માણસ જેમ વધારે આળસુ હોય છે તેમ તે વધારે વધારે ગપ્પાં હોકે છે** કે "બુદ્ધિમાન પુરુષોજ મોટાં કામ કરી શકે છે." "એ તો મહાત્માઓનું કામ!" "અમુક તો મહાત્મા છે; તે ચાહે સો કરે, આપણું ગજું નહિ!"

કામ કરવાની વધુમાં વધુ નિષ્ઠા ધરાવનાર માણસોજ મહાનમાં મહાન બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો નીવડયા છે. શેરિડન બુદ્ધિશાળી પુરુષ ગણાતો હતો, પરંતુ આમની સભાને આંજી નાંખવાને માટે તે જે તેજદાર વાકયોનો પ્રયોગ કરતો હતો તે સઘળાં તે અનેકવાર સુધારી સુધારીને પોતાની સ્મરણનોંધમાં અગાઉથીજ ટાંકી રાખતો હતો અને સમય આવ્યે તેનો પ્રયોગ કરતો.

'બુદ્ધિ' એટલે 'શ્રમ કરવાની અનન્ત શક્તિ' એવી જે તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે યોગ્યજ છે. જે માણસોએ મહાન્ કાર્યો કર્યાં છે તેઓ જો આજના આમથી તેમ અથડાતા તરુણને માત્ર એટલુંજ દર્શાવી શકે કે તેમની કીર્તિનો મોટો ભાગ ચોકખા પરિશ્રમ અને સતત ઉદ્યોગનુંજ પરિણામ છે, તો તેઓ તેમને કેવું ઉત્તેજન અને પ્રોત્સાહન આપી શકે? જે કામો જગતની પ્રશંસા પામ્યાં છે, પરંતુ જેમણે તેમના કર્તાઓની શક્તિનું બિંદુએ બિંદુ ચૂસી લીધું છે તે કરવામાં તેમને કેટલી માથાકૂટ, કેટલી નિરાશા, કેટલાં સંકટો અને કેટલા ભયો સહન કરવા પડયા છે, તે જો આજના હતાશ અને નિરાશ થયેલા તરુણો જાણી શકે તો કેવું સારૂં થાય! તમે માત્ર આનંદ અને મોજ સહિત એકાદ કાવ્ય અથવા એકાદ ગ્રંથ થોડી મિનિટમાં અથવા થોડા કલાકમાં વાંચી શકો છો, પરંતુ તેને રચવાને માટે ઘણીવાર દિવસોના દિવસો અને મહિનાના મહિના સુધી જે બારીક વર્ણન અને કંટાળા ભરેલા પરિશ્રમની જરૂર પડે છે તેને તો તમે માની પણ નહિ શકો.

સાહિત્યના મહાનમાં મહાન ગ્રંથોનો દરેકે દરેક પૅરેગ્રાફ સુધારી સુધારીને લખવામાં આવ્યો છે અને તેમાંના ઘણા ગ્રંથો તો બાર બાર વાર લખવામાં આવ્યા છે. સમયની કસોટીમાં ઉભા રહેલા ગ્રંથોની રચના કરવા માટે સાહિત્યપ્રેમી પુરુષોએ જે પરિશ્રમ કર્યો

છે તે ભાગ્યેજ કલ્પનામાં ઉતરી શકે એવો છે.

લ્યુક્રેશિયસે માત્ર એકજ કાવ્ય રચવામાં લગભગ પોતાનું સમગ્ર જીવન વીતાવ્યું હતું; તે કાવ્યમાંજ તેણે પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. એમ કહેવાય છે કે બ્રાયંટે પોતાનો ' થૅનાટૅાપ્સિસ ' નામનો ગ્રંથ ફરી ફરીને સો વાર લખ્યો હતો અને તો પણ તે સંતુષ્ટ થયો ન હતો. જૉન ફૅાસ્ટી કોઈ કોઇવાર માત્ર એકજ વાક્યની રચના કરવામાં આખું અઠવાડિયું વ્યતીત કરી દેતો હતો. તે જે જે લખતો તેને કાપી નાખતો, ચીરી નાખતો, ટુંપી નાખતો, જડમૂળથી ઉખેડી નાખતો અથવા તેપર બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરતો; અને જ્યાંસુધી તેને જીવવાને માટે તેની સમ્મતિ મળે ત્યાં સુધી તેની આ ક્રિયા ચાલુ રહેતી. એકવાર ચામર્સને કોઇએ એવો પ્રશ્ન પૂછયો કે " ફૅાસ્ટૅર લંડનમાં શું કરે છે? " ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે " તે લખવામાં ખૂબ મશગૂલ થઇ ગયો છે અને દર અઠવાડિયે એક **લીટીને** હિસાબે લખ્યોજ જાય છે. " આધુનિક સમયની કલ્પિત કથાઓના મહાનમાં મહાન્ લેખકો પૈકી એક મહાશય ડિકન્સ સખ્ત પરિશ્રમથી એટલો બધો થાકી જતો કે તે " ખૂનીના જેવો ભયંકર દેખાતો. " લૉર્ડ બેકન કે જે જગતના મહાનમાં મહાન્ બુદ્ધિમાન પુરુષો પૈકીનો એક હતો તે પણ પોતાની પાછળ " ઉપયોગને માટે લખેલા એકાએક સ્ફુરી આવેલા વિચારો " થી ભરેલા પુષ્કળ હસ્તલિખિત ગ્રંથો મૂકી ગયો છે. હ્યુમ પોતાના ' ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસ ' પર દરરોજ તેર કલાક સુધી પરિશ્રમ કરતો હતો. લૉર્ડ એલ્ડને પોતાના કાયદાના જ્ઞાનથી જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યું હતું, પરંતુ જ્યારે તે અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે તે એટલો બધો રંક હતો કે પુસ્તકો ખરીદવાને માટે પણ તેની પાસે પૈસા પણ ન હતા; અને તેણે મોટા મોટા કાયદાના ગ્રંથો માગી લાવીને તેનાં સેંકડો પાનાંની નકલ ઉતારી

લીધી હતી. આ રીતે તેણે કાયદાના જ્ઞાનથી પોતાનું મગજ ભરી લીધું અને પાછળથી, જગત્ જેને મહાન્ બુદ્ધિમત્તા કહે છે તેમાં તે પરિણામ પામ્યું. મૅથ્યુ હેઇલે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પ્રતિદિન સોળ કલાક કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ફૅાકસના સંબંધમાં બોલતાં એક માણસે જણાવ્યું હતું કે તે ચીપી ચીપીને લખતો હતો. રૂસો પોતાની સરળ અને રસિક લેખનપ્રણાલિમાં પોતાને જે પરિશ્રમ પડતો હતો તે સંબંધે લખતાં જણાવે છે કે " ડાઘાડુઘીવાળા, છેકાછેકવાળા, લીટીઓ વચ્ચે લીટીઓવાળા અને ભાગ્યેજ ઉકેલી શકાય એવા મારા હસ્તલિખિત ગ્રંથો લખતાં મને કેટલી મહેનત પડી હતી તે, એ ગ્રંથો પોતેજ દર્શાવી આપે છે. તેમાંનો એક પણ ગ્રંથ એવો નથી કે જે પ્રેસમાં ગયા પૂર્વે ચાર કે પાંચવાર લખવાની મને ફરજ પડી ન હોય...... મારાં કેટલાંક લખાણોને કાગળપર લખ્યા પહેલાં પાંચ છ રાત સુધી મેં મારા મગજમાં વારંવાર ઘૂમાવ્યાં હતાં. "

એમ કહેવાય છે કે વૅાલ્ટેરે પોતાના એક કાવ્યની દશ લીટીઓ ઉપર આખી ગ્રીષ્મઋતુ વીતાવી હતી. સંભવતઃ બીથોવન આગ્રહપૂર્વક ઉદ્યોગની બાબતમાં સર્વ સંગીતશાસ્ત્રીઓનો શિરોમણિ હતો. તેના ગાયનમાં એક પણ ટુક ભાગ્યેજ એવી હશે કે જેને તેણે નિદાન બાર વખત ફરી ફરીને લખી ન હોય. તેનો પ્રિય મૂળમંત્ર એ હતો કે " હજુ સુધી એવા પ્રતિબંધો બાંધવામાં આવ્યા નથી કે જે મહત્ત્વાકાંક્ષી, બુદ્ધિમાન અને ઉદ્યોગી પુરુષોને ' બસ હવે બહુ થયું; આગળ જઇ શકાશે નહિ ' એમ કહી શકે. " ગિબને પોતાનું આત્મજીવન નવ વાર લખ્યું હતું અને તે ગ્રીષ્મઋતુમાં તેમજ શીતઋતુમાં હમેશાં સવારે છ વાગે પોતાના અભ્યાસગૃહમાં આવીને બેસતો હતો; અને તે છતાં પણ પોતાનો સમય વ્યર્થ ગુમાવી દેનારા તરુણો " રોમન સામ્રાજ્યનો અધઃપાત અને પડતી " ના લેખકની બુદ્ધિમત્તા વિષે

આશ્ચર્યચકિત થાય છે! ઉપરોક્ત ગ્રંથપર ગિબને વીશ વર્ષ પર્યંત કામ કર્યું હતું. પ્લેટો કે જે જગતના મહાનમાં મહાન લેખકો પૈકી એક છે તેણે પણ પોતાના "પ્રજાસત્તાક રાજ્ય" નું પ્રથમ વાક્ય જૂદી જૂદી રીતે નવ વાર લખ્યું ત્યારેજ તે સંતુષ્ટ થયો હતો. બર્કનો 'એક ઉમરાવપર લખેલો પત્ર' કે જે અંગ્રેજી ભાષાનાં સુંદરમાં સુંદર લખાણો પૈકીનું એક છે તેનું પ્રુફ જ્યારે છાપખાનામાં પાછું ફર્યું ત્યારે તેમાં એટલો બધો ફેરફાર કરેલો જણાયો કે કંપોઝિટરોએ તેને, તેની તેજ દશામાં સુધારવાની ના પાડી અને તેનાં બધાં બીબાં ફરીથીજ ગોઠવ્યાં! હેસ્ટિંગ્સની તપાસ ચાલતી હતી તે સમયે બર્કે પોતાના ભાષણનો છેવટનો ભાગ સોળ વખત લખ્યો હતો અને બટલરે પોતાનો સુપ્રસિદ્ધ 'ઍનેલૉજી' નામનો ગ્રંથ વીશ વાર લખ્યો હતો. વર્જિલને પોતાનો "જ્યૉર્જિક્સ" નામનો ગ્રંથ લખતાં સાત વર્ષ લાગ્યાં હતાં અને "ઇનીડ" લખતાં બાર વર્ષ લાગ્યાં હતાં; અને તે છતાં પણ તે પોતાના આ પાછલા ગ્રંથથી એટલો બધો અસંતુષ્ટ હતો કે તેણે તેને અગ્નિમાં હોમી દેવા માટે મરણશય્યા પરથી ઉઠવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો!

હેડન અત્યંત ગરીબ હતો. તેનો પિતા પૈડાં બનાવવાનો ધંધો કરતો હતો અને તે મિત્ર વિનાનો તથા નિઃસહાય હોવાથી તેણે એક દાસીની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેણે પોતાના પુત્ર–હેડન–ને ઘર બહાર કાઢી એક સંગીતશિક્ષકને ત્યાં નોકર રાખ્યો હતો. તેણે પુષ્કળ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું, પરંતુ જ્યાં સુધી તેણે વિયેનામાં હજામનો ધંધો કરવા માંડયો નહિ ત્યાં સુધી તેને અત્યંત સંકટ સહેવું પડયું હતું. આ શહેરમાં તેણે એક વજનદાર ગૃહસ્થના જોડા પૉલિશ કરી આપ્યા તેથી તે તેનો જીવનપર્યંતનો મિત્ર બની ગયો. ઈ. સ. ૧૭૯૮ માં આ ગરીબ છોકરાનું "સૃષ્ટિ" નામનું કીર્તન સંગીતપ્રેમીઓને ઘણું

પસંદ પડ્યું અને તેની લોકપ્રિયતા હજુ પણ તેવી ને તેવીજ કાયમ છે, વાસ્તવમાં આ કીર્તનથી તેને અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. રાજકુમારોએ તેનું સન્માન કર્યું અને રાજા મહારાજાઓ તથા મહારાણીઓએ તેને ખાણું આપ્યું. હવે તેને હજામત કરવાની રહી નહિ અને તેની ગરીબાઇ નાશ પામી; પરંતુ તેણે જે આઠસો ગાયનો રચ્યાં તેમાં 'સૃષ્ટિ' ની બરોબરી તો કોઇ પણ ગાયન કરી શક્યું નહિ. નેપોલિયનની તોપો જે સમયે વિયેના પર મારો ચલાવતી હતી તે સમયે તે મરણ પામ્યો. કેટલાક ગોળા તેના બગીચામાં પણ પડયા હતા.

અમેરિકાનો સર્વોત્તમ કાળો માણસ ફ્રેડ્રિક ડગલાસ, ગુલામને ઘેર જન્મ્યો હતો અને દાસત્વમાંજ ઉછર્યો હતો. તે સ્વપરિશ્રમથીજ દાસત્વમાંથી મુક્ત થયો હતો અને બુદ્ધિ તથા ખંતથી શિક્ષણ ગ્રહણ કરી ઉચ્ચ દરજ્જે ચઢયો હતો અને સમગ્ર દુનિયાની પ્રશંસા પામ્યો હતો.

જ્યારે લૉર્ડ કૅવાનાઘના જેવો માણસ હાથ પગ વિના પાર્લામેન્ટનો સભ્ય બને છે; જ્યારે ફ્રૅન્સિસ જૉસેફ કૅમ્પબેલ જેવો અંધ માણસ એક મહાન ગણિતવેત્તા, સંગીતશાસ્ત્રી અને મહા પરમાર્થી પુરુષ બને છે; ત્યારે આપણી જાત અને આપણી સંધિઓનો સારામાં સારો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે સંબંધે આપણને કેવી આબાદ સૂચના મળે છે! છતાં આવા દુર્ભાગી સંયોગોમાં સપડાયેલામાંના સેંકડે નેવું ટકા માણસો છેવટ સુધી પારકાની ઉદારતાપર જીવતાં લાચાર પ્રાણી બની રહે છે. જો તમને મગજશક્તિને બદલે આર્થિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તોપણ તમે તમારી પ્રાપ્ત શક્તિને એવડી વધારજો.

ગ્લાસગોના એક મોજાંના વેપારીને ત્યાં કામ કરનારો ઉમેદવાર એટલો બધો રંક હતો કે તે પોતાના ઉપયોગ માટે એકાદ મીણબત્તી

અથવા સગડી પણ રાખી શકતો નહિ. તેણે મહોલ્લાઓમાં દુકાનની બારીઓમાંથી આવતા પ્રકાશવતી અભ્યાસ કર્યો હતો; અને જ્યારે દુકાનો બંધ થઇ જતી ત્યારે તે એક હાથમાં પુસ્તક પકડી તથા બીજા હાથવતી મ્યુનીસીપલ બત્તીના થાંભલાને વળગી તે થાંભલાપર ચઢતો અને આવી રીતે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખતો. આ રંક છોકરો સ્કૉટલૅન્ડનો સૌથી મહાન પંડિત બન્યો.

રસ્તાપરના શહેર સુધરાઇ ખાતાના ફાનસ પાસે રાત્રે બેસી અભ્યાસ કરનાર અત્યંત ગરીબ સ્થિતિનો યુવક, પોતાની ખરી ખંતવડે આગળ વધીને અંતે "મહાત્મા ગોખલે"ના પદને પામ્યો હતો.

ફ્રાન્સિસ પાર્કમૅન અરધો અંધ હતો તો પણ તે અમેરિકાના સૌથી મહાન્ ઇતિહાસવેત્તાઓ પૈકી એક બન્યો. તેણે માત્ર પોતાની ઇચ્છાશક્તિથીજ પોતાની સામે આવેલાં સઘળાં વિઘ્નોને જીતી લીધાં હતાં. પોતાની કિંમત કેટલી આંકવી એ પ્રત્યેક માણસના પોતાના મન ઉપરજ આધાર રાખે છે. **માણસે પોતાની જાતની જેટલી કિંમત આંકી હોય છે તેટલીજ કિમ્મત બીજા તેની ગણે છે.** ફ્રૅંકલિન એ માત્ર એક ગરીબ છાપનારનો* છોકરો હતો અને એક સમયે ફિલાડેલ્ફિયાના મહોલ્લાઓમાં માત્ર એક પેનીના પાંઉવડે ઉદર ભરવામાં તે સૌથી વિશેષ આનંદ માનતો હતો. રિચર્ડ આર્કરાઇટે પોતાનું પ્રથમનું સઘળું જીવન હજામનો ધંધો કરવામાં વીતાવ્યું હતું. તેણે જ્યારે ગરીબાવસ્થામાંથી મુક્ત થઈ દ્રવ્ય અને કીર્તિ સંપાદન કર્યાં ત્યારે તેને પોતાના જીવનમાંની ખામીઓ સુધારવાની જરૂર જણાઇ; અને પંચાવન વર્ષની વય થઇ ગયા પછી તેણે હમેશાં ઉંઘ પાસેથી બે કલાક ખુંચવી લઇને તેનો શુદ્ધ લેખનકળા અને વ્યાકરણ શીખ-

---

* તેના જીવનચરિત્રપરથી જણાય છે કે તેનો બાપ મીણબત્તી અને સાબુ બનાવવાનો ધંધો કરતો હતો.

વામાં સદુપયોગ કરવા માંડ્યો.

માઈકલ ફેરાડે એક રંક લુહારનો પુત્ર હતો અને તેર વર્ષની વયે લંડનમાં તે એક બુકબાઇન્ડરને ત્યાં ઉમેદવારી કરતો હતો. તેને હાથે જે ચોપડીઓ બંધાતી તેની અંદર રહેલા જ્ઞાનનો પરિચય મેળવતા રહીને તેણે પોતાની ભાવી મહત્તાનો પાયો નાખ્યો હતો. રાત્રે બીજા માણસો ચાલ્યા ગયા પછી તે બંધાવા માટે આવેલા ઉમદા ગ્રંથો વાંચવાને અને તેનો અભ્યાસ કરવાને દુકાનમાંજ રહેતો. લૉર્ડ ટેન્ટર્ડેને પોતાનો પિતા જે દુકાનમાં એક પેનીએ એકના હિસાબે માથાં મુંડતો હતો તે દુકાન ગર્વસહિત પોતાના પુત્રને બતાવી હતી. નાઇમ્સનો ધર્માચાર્ય ફ્લેચિયર કે જે તરુણાવસ્થામાં મીણબત્તી બનાવવાનો ધંધો કરતો હતો તેને એકવાર એક ફ્રેંચ વૈદ્યે હલકા કુળનો કહીને તેનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે "જે સ્થિતિમાં મારો જન્મ થયો હતો તે સ્થિતિમાં જો તારો જન્મ થયો હોત તો તું તો હજુ મીણબત્તી બનાવવાનોજ ધંધો કર્યા કરતો હોત!"

ડયૂક ઑફ આર્ગાઇલે પોતાના બાગમાં ફરતાં ફરતાં ન્યૂટનના 'પ્રિન્સિપિયા' નામના ગ્રંથની એક પ્રત ઘાસપર પડેલી દીઠી. એ પ્રત કોઇ પોતાના પુસ્તકાલયમાંથી લઇ આવ્યું હશે એમ ધારી તેણે પોતાના એક માણસને તે પાછી મૂકી આવવાને બોલાવ્યો; પણ તેના માળીના છોકરા એડમંડ સ્ટોને કહ્યું કે તે તો મારી છે. આથી આશ્ચર્યચકિત થઇ ડયૂકે પૂછ્યું: "શું એ પુસ્તક તારૂં છે? શું તું ભૂમિતિ, લૅટિન અને ન્યૂટનનું લખાણ સમજે છે?" એડમંડે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: "હું તેમાંનું કંઇક જાણું છું." ડયૂકે પ્રશ્ન કર્યો: "પણ આ સઘળી બાબતનું જ્ઞાન તેં કેવી રીતે મેળવ્યું?" સ્ટોને પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "એક નોકરે દશ વર્ષપર મને વાંચતાં શીખવ્યું હતું. પોતાની ઇચ્છામાં આવે

એવી બીજી સર્વ બાબતો શીખવાને માટે માણસને ચોવીસ અક્ષરો કરતાં વધારે શીખવાની ક્યાં જરૂર પડે છે ?" આ સાંભળી ડ્યૂકના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહિ. તે છોકરો બોલ્યોઃ "હું પ્રથમ વાંચતાં શીખ્યો. તે સમયે કડિયાઓ આપની હવેલીપર કામ કરતા હતા. હું એક દિવસ તેમની પાસે ગયો તો મને જણાયું કે એક શિલ્પી આંકણી અને કંપાસનો ઉપયોગ કરતો હતો અને તે ગણત્રી પણ કરતો જતો હતો. મેં પૂછ્યું કે આ વસ્તુઓ શું છે અને એનો શું ઉપયોગ છે ? ત્યારેજ મને જણાયું કે જગતમાં ગણિતશાસ્ત્ર નામનું એક શાસ્ત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ પછી મેં ગણિતશાસ્ત્રનો એક ગ્રંથ ખરીદ્યો અને તેનો અભ્યાસ કર્યો. એ પછી વળી મને એવી ખબર પડી કે દુનિયામાં ભૂમિતિ નામની એક બીજી વિદ્યા છે; મેં એ વિદ્યાનાં પણ જરૂર જોગાં પુસ્તકો ખરીદીને તેનું પણ જ્ઞાન મેળવ્યું. વાંચતાં વાંચતાં મને પ્રતીત થયું કે લૅટિન ભાષામાં આ શાસ્ત્રના ઉત્તમ ગ્રંથો છે. આથી મેં એક શબ્દકોષ ખરીદ્યો અને હું લૅટિન ભાષા શીખ્યો. વળી પાછી મને ખબર પડી કે ફ્રેંચ ભાષામાં પણ આ વિષયના સારામાં સારા ગ્રંથો છે, તેથી મેં ફ્રેંચ ભાષાનો પણ એક શબ્દકોષ ખરીદ્યો અને તેનું પણ જ્ઞાન મેળવ્યું. સાહેબ, મેં આ પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવ્યું છે; અને મને લાગે છે કે **આપણે ચોવીસ મૂળાક્ષરો જાણીએ એટલે સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન સંપાદન કરી શકીએ છીએ.**"

એડવિન ચૅડવિકે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને કરેલા પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે "અર્ધો સમય કામ કરતાં—અર્થાત્ પ્રતિદિન ત્રણ કલાક અભ્યાસ કરતાં અને બાકીનો સઘળો વખત ઘર બહાર કામ કરતાં—છોકરાઓએ ખરેખર આ વર્ષમાં સૌથી વિશેષ માનસિક પ્રગતિ કરી છે." વ્યાપારીઓએ પોતાના અત્યંત ઉદ્યોગી સમયમાં દરરોજ માત્ર

એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર કલાક અભ્યાસ કે બીજાં સાહિત્ય વિષયક કાર્યો કરીને ઘણીવાર ચમત્કારિક કાર્યો કર્યાં છે.

જેમ્સ વૉટ શાળામાં માત્ર શિક્ષણનાં મૂળતત્ત્વોજ શીખ્યો હતો, કારણકે તેની નાજુક પ્રકૃતિને લીધે તે શાળામાં અનિયમિત રીતે હાજરી આપતો હતો; છતાં તેણે ઘર આગળ અત્યંત ઉદ્યોગપૂર્વક અભ્યાસ કરી પોતાની સઘળી ખામીઓ દૂર કરી અને ઘણીજ પ્રગતિ કરી. પોપ બીજો ઍલેકઝાન્ડર એક ભિક્ષુક હતો; તે કાદવના ઝુંપડામાં જન્મ્યો હતો અને સંગેમરમરના મહાલયમાં મરણ પામ્યો હતો. વિલિયમ હર્શલ, ચૌદ વર્ષની વયે હૅનોવેરિયન ગાર્ડઝની ટુકડીમાં સંગીતશાસ્ત્રી તરીકે નીમાયો હતો અને તે પોતાના અવકાશના સમયનો ઉપયોગ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં કરતો હતો. તેણે મોટા પ્રમાણમાં સામાન્ય જ્ઞાન મેળવ્યું અને ખગોળવિદ્યા કે જેનું જ્ઞાન તેણે કોઇની પણ સહાય વિના પોતાની મેળેજ મેળવ્યું હતું તેમાં તેણે જે શોધો કરી છે તેથી તે હમેશને માટે મહાનમાં મહાન ખગોળવેત્તાઓની હરોળમાં વિરાજમાન થયો.

જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટન, વેસ્ટ મોર્લૅન્ડના એક ખેડુતના ઘરમાં જન્મ્યો હતો અને તેનો પિતા મરણ પામવાથી તેની વિધવા માતાએ તેને પાળી પોષીને મોટો કર્યો હતો. છેક બાલ્યાવસ્થાથીજ તે અનાથ બન્યો હતો. કોઇ પણ વિદ્યાલયે તેનું સ્વાગત કર્યું ન હતું અને કોઇ પણ પાઠશાળાએ તેને બહુમાનની ઉપાધિઓ આપી ન હતી. તે માત્ર સાધારણ વાંચતાં લખતાં અને હિસાબ ગણતાં શીખ્યો હતો. શેકસપિયર પણ શાળામાં વાંચન લેખન સિવાય કાંઇપણ વિશેષ શીખ્યો ન હતો, પરંતુ આત્મશિક્ષણથી તે વિદ્વદ્ રત્નોનો શિરોમણિ બન્યો. બર્ન્સને પણ ઝાઝું શિક્ષણ મળ્યું ન હતું અને તેની તરુણાવસ્થા અતિ ગરીબ દશામાં વ્યતીત થઈ હતી.

જેમ્સ ફરગ્યુસન અર્ધા ભૂખે મરતા ગામડિયાનો પુત્ર હતો અને તે પોતાના મોટા ભાઇના મ્હોડામાંથી નીકળતી કવિતા સાંભળીને વાંચતાં શીખ્યો હતો. જ્યારે તે હજુ માત્ર નાનો બાળકજ હતો ત્યારે તેણે યંત્રવિદ્યાના કેટલાક સિદ્ધાંતો શોધી કાઢ્યા હતા; ચક્રીઓ અને કાંતવાના સંચાના નમૂના બનાવ્યા હતા; અને દોરીમાં મણકા પરોવી તેની સહાયથી આકાશનો એક ઉત્તમ નકશો તૈયાર કર્યો હતો. ફર્ગ્યુસને એક સાધારણ ચપ્પુવડેજ સારી સારી વસ્તુઓ બનાવી હતી. કેટલા બધા મહાપુરુષો આડમાર્ગે થઇને જ્ઞાનના શિખરપર ચઢ્યા છે! ગિફર્ડ ચામડાના ટુકડાપર મોચીની આરવતી ગુંચવાડા ભરેલા હિસાબો કરતો હતો. રિટનહાઉસે પહેલ વહેલાં પોતાના હળના દાંડાપર ગ્રહણોની ગણત્રી કરી હતી. **ઇચ્છા હોય તો માર્ગ અવશ્ય જડી આવે છે.**

જુલિયસ સીઝરે મહાન યુદ્ધો કર્યાં હતાં અને તેમાં તેણે લોકોપર ઘણો અત્યાચાર કર્યો હતો, પરંતુ તે માટે અનુચિત રીતે તેની પરમ પ્રશંસા કરવામાં આવે છે; જ્યારે વાસ્તવમાં જે " અદ્‌ભુત ટીકાત્મક લેખો " માં તેનાં લડાઇનાં પરાક્રમોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેને માટે તે વિશેષ પ્રશંસાને પાત્ર ઠરે છે. તેણે ખગોળવિદ્યા, વ્યાકરણ, ઇતિહાસ અને કેટલાક બીજા વિષયોપર લેખ લખીને નામના મેળવી છે. તે તેના સમયના મહાનમાં મહાન્ પંડિતો અને વક્તાઓ પૈકીનો એક હતો. તે છતાં પણ તેનું જીવન છાવણીની અશાંતિ અને સખત રાજખટપટમાં વ્યતીત થયું હતું. જો તેના જેવા માણસને પણ અભ્યાસને માટે પુષ્કળ સમય મળ્યો તો પછી બીજા કોને ન મળી શકે? મહાન ફ્રેડ્રિકે પણ પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ છાવણીમાં વ્યતીત કર્યો હતો, છતાં જ્યારે જ્યારે તેને અવકાશની એકાદ પળ મળતી ત્યારે તે અવશ્ય અભ્યાસમાં તેનો ઉપયોગ

કરતો. તેણે પોતાના એક મિત્રને લખ્યું હતું કે " હું દિન પ્રતિદિન સમયનો વિશેષ લોભી થતો જાઉં છું; હું મારી જાતને તેનો હિસાબ આપું છું અને સમયનો જરાપણ ભાગ વ્યર્થ જતાં મને પરિતાપ થયા વિના રહેતો નથી. "

કોલંબસ જ્યારે ખલાસી તરીકે જીવન ગાળતો હતો ત્યારેજ તે અભ્યાસ કરી શક્યો હતો; છતાં તે પોતાના સમયનો સૌથી મહાન ભૂગોળવેત્તા અને ખગોળવેત્તા થવાને શક્તિમાન થયો હતો.

જ્યારે મહાન પિટર ચૌદ વર્ષનો છોકરો હતો ત્યારે તે રશિયાનો સર્વસત્તાધારી શાસક બન્યો હતો. તે સમયે તેની પ્રજા જંગલી અવસ્થામાં હતી અને ખુદ તેનામાં પણ અસભ્ય મનુષ્યને છાજે તેવી લાગણીઓ અને વૃત્તિઓ એટલી પ્રબળ હતી કે તે તેના સમગ્ર જીવનમાં વારંવાર પ્રદર્શિત થતી. આમ છતાં પણ તેણે પોતાની જાતને અને રશિયનોને સુધારવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ઘણા બળપૂર્વક સુધારા દાખલ કર્યા અને છવ્વીશ વર્ષની વયે યુરોપખંડના બીજા દેશોની કલાઓ અને સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી તે દેશોમાં પ્રવાસ કરવાને માટે નીકળ્યો. હૉલેન્ડના સાર્ડામ નામક સ્થાનમાં મહાન્ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ગોદી જોવાથી તેના મનપર એટલી બધી અસર થઇ કે તે એક નૌકા વિધાયકને ત્યાં ઉમેદવાર તરીકે રહ્યો. ત્યાં તેણે ' સેઇન્ટ પિટર ' નામનું વહાણ બાંધવામાં સહાય કરી અને પાછળથી તે વહાણ તેણે ખરીદી લીધું. આ ધંધો શીખ્યા પછી તે ઈંગ્લાંડ ગયો અને ત્યાં તેણે કાગળનાં કારખાનાં, દોરડાં વણવાનાં કારખાનાં, ઘડિયાલનાં કારખાનાં અને બીજી જૂદી જૂદી જાતનાં કારખાનાંઓમાં સાધારણ મજૂરની પેઠે કામ કર્યું.

પ્રવાસ દરમિયાન જે જે સ્થાનની તે મુલાકાત લેતો તે તે સ્થાનના સંબંધમાં જેટલી મળી શકે તેટલી માહીતી તે પ્રથમથીજ

મેળવી લેતો અને પ્રત્યેક વસ્તુનું બારીક અવલોકન તથા અભ્યાસ કરતો. જ્યારે જ્યારે તે આવી તપાસ કરવાને નીકળતો ત્યારે ત્યારે તે પોતાની નોંધપોથી પોતાની સાથે લઈ જતો અને જે જે વસ્તુ તેને યાદ રાખવા યોગ્ય લાગતી તેની તે સંભાળપૂર્વક નોંધ કરી લેતો. રસ્તે જતાં માર્ગની બાજુએ ગામડિયા લોકોને કામ કરતા જોતો તો તે ઘણીવાર પોતાની ગાડીમાંથી ઉતરી પડતો અને તેમની સાથે ખેતી સંબંધી વાતચિત કરતો; એટલુંજ નહિ પણ તેમની સાથે તેમને ઘેર જતો, તેમનાં રાચરચીલાં તપાસતો અને તેમનાં ખેતીનાં ઓજારોનાં ચિત્રો આલેખી લેતો. આ પ્રકારે તેણે ઘણું સૂક્ષ્મ અને શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, જે બીજા કોઇ પણ સાધનોથી તે ભાગ્યેજ મેળવી શક્યો હોત. એ જ્ઞાનનો પાછળથી તેણે પોતાના દેશને સુધારવામાં પ્રશંસનીય ઉપયોગ કર્યો.

પ્રાચીન કાળના લોકો કહેતા કે "તારી જાતને ઓળખ." વીસમી સદીના લોકો કહે છે કે "તારી જાતને સહાય કર." આત્મશિક્ષણજ આત્માને નવીન જન્મ આપે છે. એક માણસને જ્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણ મળે છે ત્યારે તે સાધારણ રીતે માણસજ રહે છે; તે પશુ બની જતો નથી. પરંતુ જો તેને યોગ્ય શિક્ષણ મળ્યું ન હોય, જો માત્ર પાઠશાળામાં તેની મગજરૂપી કોઠીમાં જ્ઞાન દાબી દાબીને ભરવામાં આવ્યું હોય, જો માત્ર પરીક્ષામાં પાસ થવા પુરતીજ વાતો ગોખણપટ્ટીદ્વારા યાદ રાખવાનો પ્રયત્ન કરીને તેણે પોતાની સ્મરણશક્તિનું સત્યાનાશ વાળ્યું હોય, તો તે અવનત દશાનેજ પ્રાપ્ત થશે; કારણકે **ગોખણપટ્ટીદ્વારા મેળવેલું અપકવ જ્ઞાન પાછળથી આપોઆપજ ભુલાઇ જવાનું અને તે પોતાની શ્રદ્ધા અને આત્મમાન બન્ને ગુમાવી દેવાનો.**

સ્ટ્રેસબર્ગમાં હંસોને દિવસમાં કેટલીકવાર તેમની નામરજી છતાં

પરાણે ખવરાવવામાં આવે છે; તેમનાં મુખ ઉઘાડી આંગળાંવતી તેમાં ખોરાક ઘુસાડી દેવામાં આવે છે; તેમને તેઓ સમાઇ રહે એવડીજ પેટીમાં ગોંધી મૂકવામાં આવે છે; અને તેમને જરા પણ વ્યાયામ કરવા દેવામાં આવતો નથી. તેમનું કાળજું અત્યંત મોટું બનાવવા માટે આ ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આજ પ્રકારે આપણા તરુણોના મગજમાં પરીક્ષા માટેનું જ્ઞાન ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે છે. જે છોકરાઓ ગોખણપટ્ટીથી અભ્યાસ કરે છે અને આમતેમ રખડે –ભટકે છે; અથવા રાત્રે શહેરમાં દુરાચાર કરે છે; અને જ્યારે પરીક્ષાને બે ચાર અઠવાડિયાં અથવા માત્ર થોડાજ દિવસ બાકી રહે ત્યારે જેઓ પોતાના માબાપના ખરા પરસેવાના પૈસાવતી ભારે પગાર આપીને ઘેર ખાનગી શિક્ષકો રાખે છે; તથા પોતાના મગજમાં જ્ઞાન ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યે જાય છે; તેમને માટે સફલતા મેળવવાનો કેટલો ઓછો સંભવ છે? તેઓ પોતાના મગજની ગ્રહણશક્તિ અથવા સામર્થ્ય વધારવાને માટે નહિ, તેને કેળવવાને માટે નહિ, જ્ઞાન પચાવીને તેને વૃદ્ધિંગત કરવાને માટે નહિ, પરંતુ સ્મરણશક્તિને ફુલાવવાને માટે એટલે કે પરીક્ષામાં સેંકડે પચાસ માર્ક ખાત્રીપૂર્વક મેળવી આપે એવડી મોટી તેને બનાવવાને માટેજ તેઓ પ્રયત્ન કરે છે.

ખરૂં શિક્ષણ જ્ઞાનપિપાસા જાગૃત કરે છે અને આ પિપાસા તૃપ્ત કરવાને માટે આતુર વિદ્યાર્થી પોતેજ જ્ઞાનામૃતના ભંડારની પાસે પહોંચે છે. "મનુષ્યને એવી રીતે શિક્ષણ આપવું જોઇએ કે તેની પૂર્વ-કલ્પનાઓ સત્ય બની જાય અને તેની સર્વ ભાવનાઓ સદ્‌ગુણ બની જાય."

શિક્ષણ અથવા કેળવણીનો પ્રત્યેક અંશ જીવનસંગ્રામમાં અત્યંત લાભદાયક છે. સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર કોઇ પણ નવીન વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી; પરંતુ તે ચમત્કારિક વસ્તુઓને પ્રત્યક્ષ કરે છે. આંખને શિક્ષણ

મળવાથી તેની સૂક્ષ્મદર્શનશક્તિમાં વૃદ્ધિ થાય છે; અને જ્યાં પૂર્વે તેને માત્ર કુરૂપતાજ જણાતી હતી ત્યાં તે સૌન્દર્યનું દર્શન કરે છે. આપણે જેની સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના કરી ન હોય એવી દુનિયાને તે પ્રત્યક્ષ કરે છે અને સાધારણમાં સાધારણ વસ્તુમાં પણ ઉત્તમોત્તમ સૌન્દર્યનું દર્શન કરાવે છે. એકાદ અગાસિઝની આંખ એવી દુનિયાઓ જોઈ શકે છે કે જેનું અશિક્ષિત આંખને કદિ સ્વપ્નમાં પણ દર્શન થયેલું હોતું નથી. અશિક્ષિત હાથ જે કામ કરી શકતો નથી એવાં હજારો કામ શિક્ષિત હાથ કરી શકે છે. જ્ઞાનવડે તે એટલો ચૈતન્યશાળી બની જાય છે કે તે સુંદર, દ્રઢ, મજબૂત અને કુશળ હોઈ, જાણે પ્રાયઃ વિચાર પણ કરી શકતો હોય તેવો જણાય છે. શિક્ષિત માણસની ઇચ્છા દ્રઢ અને બળવાન હોય છે અને પોતાના દૈવી સામર્થ્યવડે તે કોઇ પણ વસ્તુને પકડી શકે છે. શિક્ષિત માણસનો સ્પર્શ પ્રાયઃ ચમત્કારિક કાર્યો કરી શકે છે. એકાદ ગ્લૅડસ્ટનની શિક્ષિત, વિવેકશીલ, વિશાળ, અગાધ બુદ્ધિ; અને માત્ર કોલ કેમ બનાવવો અને ઇંટ કેમ ઉંચકી જવી એટલા જ્ઞાનની મર્યાદા બહાર પોતાની બુદ્ધિનો જેણે કદિ પણ વિકાસ કર્યો ન હોય એવા તગારાં ઉંચકનારની બુદ્ધિમાં કેટલો બધો ભેદ હોય છે ?

બલ્વર કહે છે કે " આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એવી ઉત્તમોત્તમ વસ્તુની નિરંતર પસંદગી કર્યાજ કરવી એનું નામ શિક્ષણ છે. હમેશાં તમારા મગજને કેળવો, ઉદ્યોગથી તમારી બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ કરો અને લોકોને આનન્દ અથવા બોધ આપવાનો પ્રયત્ન કરો. આમ કર્યા છતાં પણ ધારો કે તમે તમારો કોઈ પણ આદર્શ સંપૂર્ણ ન કરી શકો, ધારો કે તમે કીર્તિ સંપાદન ન કરી શકો, તોપણ તમે આળસુ માણસો કરતાં તો વધારે ઉદાત્ત જીવન ગાળીજ શકશો. ધારો કે તમે નામના મેળવી નહિ શકો, પરંતુ ભૌતિક નહિ તો આધ્યાત્મિક જગ-

તમાં તો **અવશ્ય** તમે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકશો. સ્થૂલ શક્તિ કરતાં **માનસિક શક્તિ** કાંઈ ઓછી અમર નથી. માનસિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાથી તે આપણને અનંતકાળ સુધી સાથ આપે છે; અને આપણે આપણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને ઇશ્વરનાં ગંભીર કાર્યો સમજવાને અને સિદ્ધ કરવાને આપણી જાતને વધતી યા ઓછી લાયક બનાવીએ તેના પ્રમાણમાંજ આપણને ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ વા નીચ સ્થાન પ્રાપ્ત થશે."

પરંતુ કદિ પણ તમે તમારી નૈતિક શક્તિના ભોગે માનસિક કે આર્થિક શક્તિનો વિકાસ કરશો નહિ. અમેરિકાની એક પાઠશાળાનો એક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાન પ્રૉફેસર જણાવે છે કે, શિક્ષણથી મગજને એવું ગોળ, સ્થિર તથા લીસું કરી શકાય છે કે જેથી તેની કોઈ પણ શક્તિ વિશેષ પ્રબળ બની શકે નહિ. કેટલાક માણસો કે જેમનું મગજ આવી રીતે કેળવાતું નથી તેમનું ખામી ભરેલું અને તીક્ષ્ણ તથા ખંડિત ધારવાળું જ્ઞાન તેમને ખાડા પૂરી દેવાને માટે પ્રયત્ન કરવા ઉત્તેજિત કરે છે અને નિદાન તેમને ખાડાખપચા વિનાના સરલ ગ્રૅજ્યુએટો કે જેઓ માત્ર **પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવાપૂરતુંજ જ્ઞાન ધરાવે** છે તેના કરતાં અતિ ઉત્તમ બનાવે છે. મગજની સર્વ શક્તિઓને કેળવવી જોઇએ એ વાત સત્ય છે, તોપણ તેમાં બે ત્રણ મજબૂત અને ખરબચડા ખૂણા રહેવા દેવાની જરૂર છે. તરુણ પુરુષો **જીવનનો મહાન ઉદ્દેશ** વિસરી જાય એવો ઘણો સંભવ છે. એ ઉદ્દેશ, બીજા માણસો કેવા થયા છે અને એમણે શું કર્યું છે તે વિષે વાંચવું તથા વિચાર કરવો એટલોજ નથી, પરંતુ **તેવા થવું અને તેવાં કામ કરવાં** તે છે.

કસરતશાળામાં તમારા શરીરનો વિકાસ કરવાને માટે તમે ખેંચતાણ કરો છો; તમારી છાતી પહોળી કરો છો; તમે ધક્કામુક્કી કરો છો; અને દોડાદોડ કરો છો. આ રીતેજ સતત પ્રયત્નો દ્વારા તમે

તમારી માનસિક તેમજ નૈતિક શક્તિઓનો પણ વિકાસ કરી શકશો.

રૂસોએ કહ્યું હતું કે "હું ફરીથી કહું છું કે તેને જ્ઞાન આપવું એ મારો ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ તેને જરૂર પડે ત્યારે તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું એ રીત શીખવવાનો મારો ઉદ્દેશ છે."

સર્વ જ્ઞાન આત્મશિક્ષણથી પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્યાર્થીની માનસિક ક્રિયાપરજ તેના જ્ઞાનની પ્રગતિનો આધાર રહે છે. **શિષ્યને, પોતાની જાતને શીખવતાં શીખવવું એજ ગુરુનું મહાન કાર્ય છે.**

આઇઝૅક ટેઇલર કહે છે કે "શારીરિક વિકાસ નહિ, પરંતુ માનસિક વિકાસ આપણને મનુષ્યત્વ અર્પણ કરે છે; એટલા માટે તમારૂં માનસિક બળ વધારો. તમે જે જે જુઓ અથવા વાંચો તે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરો. વાંચનની સાથે ચિંતનનો યોગ કરવો એ આપણા ઉત્તમ જીવનના પ્રથમ સિદ્ધાંતો પૈકીનો એક છે અને તે સરલમાં સરલ કાર્ય છે."

"જે થોડા માણસો ચિંતનશીલી હોય છે તેમાંથી પણ કેટલા થોડા માણસો યોગ્ય રીતે ચિંતન કરે છે! જેઓ પોતાને ચિંતનશાળી ધારે છે એવા કેટલા બધા માણસો ખરા અર્થમાં કદિપણ ચિંતન કરતા નથી!"

પ્રકરણ ૯ મું.—કામ કરો અને ધૈર્ય ધરો.

" કોઈ મહાન પ્રસંગે આપણે કેવા નિવડીશું તેનો આધાર ઘણુંકરીને આપણે અત્યારે કેવા છીએ તેના ઉપરજ રહે છે; અને આપણે અત્યારે જેવા છીએ તે પણ આપણા પ્રથમનાં આત્મશિક્ષણનુંજ પરિણામ છે."

—એચ. પી. લિડન.

" સઘળાં કાર્યોમાં આરંભ કર્યા પૂર્વે ઉત્તમ તૈયારી કરી રાખવી જોઇએ."

—સિસેરો.

" હું અશિક્ષિત મનુષ્યના આત્માને પહાડપરના આરસપહાણ સમાન ગણું છું. આરસપહાણમાંથી કારીગરની બુદ્ધિ જ્યાં સુધી અવયવો ખુલ્લા કરે નહિ અને તેના પૃષ્ઠભાગને ચકચકિત કરે નહિ તેમજ તેના અંગમાં રહેલા પ્રત્યેક સુંદર ડાઘ તથા રેષાને પ્રત્યક્ષ કરે નહિ ત્યાં સુધી તેમાં રહેલું સૌન્દર્ય જરાપણ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી."

—ઍડિસન.

"ઘણા બુદ્ધિમાન પુરૂષો ધીમે ધીમેજ વિકાસ પામ્યા છે. ઓકનાં ઝાડ કે જે એક હજાર વર્ષ પર્યંત જીવે છે તે બરૂની પેઠે એકદમ ખીલી આવીને સૌન્દર્ય પ્રકાશિત કરતાં નથી."

—જ્યૉર્જ હેન્રી લ્યુસ.

" તમારા ગુણોનો સદુપયોગ કરો એટલે તે વિકાસ પામશે. તમારામાં જે કાંઈ જ્ઞાન હોય તેનો સદુપયોગ કરો એટલે તમને વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે."

—આર્નોલ્ડ.

" જે ડહાપણભરેલી રીતે ધૈર્ય ધારણ કરે છે તેને સદ્વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે."

—થૉરો.

" અધીરાઈ એ અત્યંત ખરાબ પ્રકારની ઝડપ છે." —ચર્ચિલ.

" ઉતાવળ ગોથાં ખવરાવે છે અને બંધન તથા અંતરાય ઉત્પન્ન કરે છે." —સેનેકા.

" જેઓ અતિ વેગથી દોડે છે તેઓ રસ્તામાંજ ઠોકર ખાઇને તૂટી પડે છે."

" જેમને ઉત્તમ વિચારોનું વાવેતર કરવાનો સમય મળ્યો નથી તેઓ ઉત્તમ સદ્ગુણોના પાકની આશા શી રીતે રાખી શકે?" —થૅારો.

" જે શિક્ષણ મનુષ્યને સાર્વજનિક અને પોતાનાં તેમજ શાંતિ તથા યુદ્ધ સંબંધી સઘળાં કાર્યો પ્રમાણિકપણે, કુશલતાપૂર્વક અને ઉદાત્ત રીતે કરવાને લાયક બનાવે છે તેજ શિક્ષણને હું સંપૂર્ણ અને ઉદાર કહું છું." —મિલ્ટન.

" પ્રત્યેક ધંધામાં ઉત્તમતા અને સફલતા પ્રાપ્ત કરવાનો સુરક્ષિત માર્ગ, ઉચિત પૂર્વ શિક્ષણ, કળા શીખવાને માટે ખંતપૂર્વક ઉદ્યોગ અને તેનો ઉપયોગ કરવા માટેનો શ્રમ, એ છે." —એડવર્ડ એવરેટ.

" જેમ જેમ તમે અધિક જ્ઞાન મેળવો છો તેમ તેમ તમે તમારી જાતનો અને તમારી સંપત્તિનો વિશેષ બચાવ કરી શકો છો અને ઓછા પ્રયાસથી અધિક કાર્ય કરી શકો છો." —ચાર્લ્સ કિંગ્સ્લી.

હેન્રી બૅસેમરે ઇ. સ. ૧૮૩૧માં લંડનમાં થયેલા પોતાના આગમનના સંબંધમાં બોલતાં કહ્યું હતું કે "તે માનવ સાહસના વિશાળ સમુદ્રમાં હું તો માત્ર એક બિંદુ હતો." જો કે તે સમયે તેની વય માત્ર અઢાર વર્ષની હતી અને શહેરમાં તેનો કોઇ પણ પરિચિત નહતો તોપણ તેણે અલ્પ સમયમાંજ છાપેલા કાગળપરથી નકલ લેવાની એક પદ્ધતિ શોધી કહાડીને ઉધમ મેળવ્યો. તેની આ પ્રણાલિ એટલી સરલ હતી કે કોઇ પણ માણસ એક પેની આપીને દશ મિનિટમાં વેલદાર સ્ટૅમ્પની નકલ લેતાં શીખી શકતો હતો. પરંતુ પાછળથી તેને પ્રતીત થયું કે આ પદ્ધતિ ચાલુ થવાથી ઈંગ્લાંડના સર્વ સરકારી કાગળોપરના સ્ટૅમ્પની સહેલાઇથી નકલ થઈ શકશે;

તેથી મહેનત કરીને જેની નકલ પણ ન થઇ શકે અને દસ્તાવેજ પરથી ઉખડી પણ ન શકે એવો એક છિદ્રવાળો સ્ટૅમ્પ તેણે બનાવ્યો. સરકારી સ્ટૅમ્પ ઑફિસના પ્રમુખે તેને જણાવ્યું કે લોકો જૂના દસ્તાવેજોપરથી સ્ટૅમ્પ ઉખેડી લઇને ફરીથી તેનો ઉપયોગ કરે છે તેથી સરકારને દર વર્ષે એક લાખ પૌંડનું નુકશાન થાય છે. વળી બૅસેમરની પદ્ધતિથી સરલતાપૂર્વક ખોટા સ્ટૅમ્પ બનવાનો જે નવીન ભય ઉત્પન્ન થયો હતો તે પણ તે પ્રમુખના ધ્યાનમાં ન હતો; તેથી બૅસેમરને તેની છિદ્રવાળા સ્ટૅમ્પ બનાવવાની પદ્ધતિ માટે એક ચોક્કસ રકમ આપવાની અથવા જીવનપર્યંત આઠસો પૌંડની જગ્યા આપવાની માગણી કરી. બૅસેમરે જગ્યા લેવાનો સ્વીકાર કર્યો અને જે સ્ત્રીની સાથે પોતાની સંપત્તિ ભોગવવાને તે કબૂલ થયો હતો તેને આ ખુશાલીના સમાચાર સંભળાવવાને તે દોડી ગયો. પોતાની શોધ વિષે ખુલાસો કરતાં, તેણે એને સો વર્ષના જૂના દસ્તાવેજપરથી કોઈ પણ માણસ કિમતી સ્ટૅમ્પ કાઢીને તેનો પુનઃ ઉપયોગ કરતાં કેવી રીતે અટકશે તે સમજાવ્યું.

તેની પ્રિયા બોલી: “ હા, તે તો હું સમજી; પરંતુ જો સઘળાં સ્ટૅમ્પોની ઉપર તારીખ નાખવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં તેનો ઉપયોગ થતાં તે પકડાઇ ગયા વિના કદિપણ રહે નહિ. ”

આ ઘણા થોડાજ શબ્દો હતા; અને આપણે જો એ ત્રણ અક્ષરના એકજ શબ્દને બાદ કરીએ તો તેમાં કાંઇ ખાસ મહત્ત્વ રહેતું નથી; પરંતુ તે નાનો શબ્દ બ્રિટિશ મહેસુલી ખાતાના મોટા મોટા અમલદારોનાં પ્રચંડ ભેજાંઓમાં અત્યાર સુધી નહિ આવવાથીજ દીર્ઘકાળ પર્યંત પ્રતિવર્ષે એકલાખ પૌંડનું સરકારને નુકસાન થયું હતું! હવે જો આ નાનો શબ્દ એ અમલદારો આગળ જાહેર કરવામાં આવે તો તે બૅસેમરની છિદ્રવાળા સ્ટૅમ્પની યુક્તિને નકામીજ બનાવી દે

એમ હતું. હેન્રીને, ઉપલી સુચના સાંભળતાંજ તે તરુણ સ્ત્રીની બુદ્ધિ વિષે અભિમાન ઉત્પન્ન થયું અને તેણે પોતાના સ્વાર્થનો કાંઇપણ વિચાર મનમાં નહિ લાવતાં ઑફિસમાં જઇ તે સુધારો સુચવ્યો. પરિણામ એજ આવ્યું કે એની છિદ્રવાળા સ્ટૅમ્પની પદ્ધતિ કચરા-પટ્ટીને સ્વાધીન કરવામાં આવી અને સરકારે પેલા નાના ક્ષુદ્ર શબ્દમાં જે વિચાર ગર્ભિત રહેલો હતો તેનો કાંઇપણ પારિતોષિક આપ્યા વિનાજ મુંગે મોઢે ઉપયોગ કરી બૅસેમરને વચન આપેલી જગ્યા આપવાના અખાડા કર્યા !

આમ થવાથી બૅસેમરની આર્થિક સ્થિતિ તો નજ સુધરી; પરંતુ એક ઉત્તમ સ્ત્રી, એ એક તરુણ પુરુષની ઉત્તમોત્તમ મૂડી છે એમ જાણીને એકદમજ તેણે લગ્ન કર્યું. પરિણામે એ ઉત્તમ મગજના એકત્ર વિચાર તેની સેવામાં હાજર થયા; અને તેમના અનેક વર્ષોના ચિંતન અને પ્રયોગનું પરિણામ પોલાદને સરતું બનાવવાની બૅસેમરની પદ્ધતિ શોધા-વામાં આવ્યું ! આ પદ્ધતિએ સમગ્ર જગતના લોઢાના ઉદ્યોગમાં વિપ્લવ કરી મૂકયો. તે પદ્ધતિ માત્ર એજ છે કેઃ કેટલાક ટન પિગ આયર્ન (એક જાતનું લોઢું) ના રસમાં અત્યંત ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરવાને માટે નીચેથી ઉષ્ણ હવા ઘુસાડી દેવી અને પછી પૂરતું લુકિંગ ગ્લાસ આયર્ન (પુષ્કળ કાર્બનવાળું કાચું લોઢું) તેમાં ઉમેરીને તે સઘળા સમૂહનું પોલાદ બનાવી દેવું. આથી પણ અધિક મુશ્કેલ અને અધિક ખર્ચવાળી પદ્ધતિઓ અજમાવી તેમાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કર્યા પછીજ તેણે આ સરલ પદ્ધતિ શોધી કહાડી હતી.

" જે માણસ ધૈર્ય ધારણ કરે છે તેને સર્વ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. "

સંપૂર્ણતા અને સાંગોપાંગતાનો અભાવ એ આ જમાનાની મોટી ખામી છે. પોતાનાં જીવનકાર્ય માટે તૈયારી કરવા પાછળ પૂરતો

સમય રોકવાને કેટલાં થોડાં તરુણ સ્ત્રી પુરુષો રાજી હોય છે? માત્ર થોડુંક શિક્ષણ મળ્યું—થોડુંક પુસ્તકોમાંનું પોપટિયા જ્ઞાન મળ્યું કે તરતજ તેઓ ધંધો કરવાને તૈયાર થઇ જાય છે.

"થોભી શકતો નથી" એ આ સદીનું પ્રધાન લક્ષણ છે અને એ શબ્દો પ્રત્યેક વસ્તુપર લખાયેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વ્યાપાર, કેળવણી, સમાજ, ધર્મ એ સર્વની ઉપર એજ શબ્દો લખાયેલા છે. અમે હાઇસ્કૂલ યા પાઠશાળાના શિક્ષણને માટે થોભી શકતા નથી; છોકરો યુવક થવાને માટે થોભી શકતો નથી; તેમજ યુવક, માણસ થવાને માટે થોભી શકતો નથી. શિક્ષણ અથવા કેળવણી સારા જથ્થામાં પ્રાપ્ત કર્યાં વિનાજ તરુણો ધંધામાં ઝંપલાવે છે અને ઉતાવળા ઉતાવળા દમ વિનાનું કામ કર્યાં કરીને જીવનના મધ્યાહ્નકાળમાંજ હારી જાય છે; તથા ઘણાખરા તો ચાલીસ વર્ષમાંજ વૃદ્ધ બની જઇને મરણ પામે છે. પ્રત્યેક માણસ દોડાદોડમાં પડેલો હોય છે. ઇમારતો પણ એટલી ત્વરાથી બાંધવામાં આવે છે કે તે લાંબો સમય ટકી શકતી નથી અને પ્રત્યેક વસ્તુ ખસ 'વેચવાને માટે' જ બનાવવામાં આવે છે. થોડા સમયપર અમેરિકાના એક વિશ્વવિદ્યાલયના એક પ્રૉફેસરને પશ્ચિમ ભાગની એક તરુણ સ્ત્રી તરફથી પત્ર મળ્યો હતો. તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે "જો હું આપના વિશ્વવિદ્યાલયમાં આવું અને બાર પાઠ શીખું તો હું વક્તૃત્વનું શિક્ષણ આપી શકું કે નહિ?" આજના આપણા તરુણો પણ એ સ્ત્રી પેઠે કાંઇક કરવા માગે છે અને તે ત્વરાથીજ કરવા માગે છે. વિશાળ અને ઉંડા પાયા નાખવાને તેઓ રાજી નથી. તેમને તૈયાર બનાવનારી શાળા અને પાઠશાળામાં અનેક વર્ષો સુધી કંટાળાભરેલો અભ્યાસ કરવો પડે છે તેથી તેઓ નિરાશ બની જાય છે. તેમને માત્ર ઉપરચોટિયુંજ જ્ઞાન જોઇએ છે.

પોપ કહે છે કે "થોડું જ્ઞાન એ ભયંકર વસ્તુ છે; કાંતો જ્ઞાના-

મૃતનું પૂરતું પાન કરો, નહિ તો તેને જરા પણ ચાખો નહિ. નાના નાના ઘુંટડા મગજને ઉશ્કેરે છે અને પૂરતું પી લેવાથી આપણે શાન્ત બની જઇએ છીએ. "

અજ્ઞાનપર ઢાંકપિછોડો કરવાની યુક્તિઓ અને "રખેને કોઇક ભૂલથી આપણું તકલાદીપણું ખુલ્લું થઇ જશે" એવો નિરંતર ડર, એ ખરેખર માણસને દયાજનક સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે. આજે ટુંકા માર્ગો અને સંક્ષિપ્ત પ્રણાલિઓનો ભારે ખપ જાગ્યો છે, પરંતુ તમારી શક્તિનો ભંડાર વધારવામાં પુષ્કળ સમય રોકવો, એજ સફલતાનો માર્ગ ટુંકો કરવાનો ખરો ઉપાય છે. સૈન્ય જે સમયે કૂચ કરતું હોય તે સમયે કાંઇ તમે ઘાસચારો લેવાને થોભી શકતા નથી; જો તમે તેમ કરશો તો તમારા દુશ્મનો તમારી પહેલાં નક્કી કરેલે સ્થળે પહોંચી જશે. સખ્ત પરિશ્રમ, ચોક્કસ લક્ષ્ય અને ખંત, એજ તમારા માર્ગને ટુંકો બનાવશે. માત્ર જુજ તૈયારીના પાયાપર તમારી જીંદગીની ઇમારત ખડી કરશો નહિ.

તકનો લાભ લેવાને જો તમે તૈયાર રહેશો નહિ તો તક, તમારો ઉપહાસજ કરશે. તમે જેટલા પ્રમાણમાં એક સારી તકનો ઉપયોગ કરવાની તમારી જાતને કેળવણી આપી હશે તેટલા પ્રમાણમાંજ તે તમને કિમતી થઇ પડશે. વિચાર કર્યા વિના બોલવાની અને ઉપરચોટિયું કામ કરવાની ભયંકર ઝડપથી હમેશાં ચેતતા રહેજો. ઘણા તરુણો બોલવાની સરલતાને ખોટીરીતે ઉંડો અભ્યાસ, અને હસ્તકૌશલ્યને સખ્ત પરિશ્રમ માની બેઠા છે!

ધૈર્ય એ કુદરતનો મૂળ મંત્ર છે. એક પુષ્પને સંપૂર્ણ બનાવવાને માટે કુદરત યુગોના યુગો સુધી કામ કરે છે, તો પછી તેના સૃજેલા પદાર્થો પૈકી ઉત્તમોત્તમ પદાર્થને માટે તે શું કાંઇપણ નહિ કરે? યુગો અને લક્ષાવધિ વર્ષો તેના કાંઇ હિસાબમાં નથી. સંપૂર્ણ

મનુષ્ય બનાવવાને માટે તે અસંખ્ય વર્ષો ખર્ચી નાખે છે.

જૉન્સન કહે છે કે, એક માણસે એક પુસ્તક લખવાને માટે અર્ધું પુસ્તકાલય ઉથલાવી નાખવું જોઇએ. જ્યારે એક લેખિકાએ વર્ડ્ઝ-વર્થને કહ્યું કે "મેં એક કાવ્યપર છ કલાક ગાળ્યા છે" ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "મેં તેપર છ અઠવાડિયાં ગાળ્યાં હોત." રેવરંડ હૉલે પોતાના એક ગ્રંથપર ત્રીસ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. ઓવન્સે "કૉમેન્ટરી ટુ ધી એપીસલ્સ ટુ ધી હિબ્રૂઝ" નામના ગ્રંથપર વીશ વર્ષ પર્યંત કામ કર્યું હતું. મૂરે પોતાના એક સંગીત કાવ્યની કડીપર કેટલાંક અઠવાડિયાં ગાળ્યાં હતાં. તેની એ કડી એટલી સુન્દર છે કે જાણે તે મહા બુદ્ધિમાન પુરુષના મગજમાંથી નીકળી હોય તેમ લાગે છે. કાર્લાઇલ અત્યંત ચોકસી કરીને લખતો હતો. જ્યાં સુધી તે પ્રત્યેક જાણીતા પ્રમાણભૂત ગ્રંથનું અવલોકન કરતો નહિ ત્યાં સુધી તે પોતાના મહાન ઐતિહાસિક ગ્રંથનું એક પાનું પણ લખતો નહિ. આથી તેનું પ્રત્યેક વાક્ય, ઘણા ગ્રંથોનો સાર અને મહાન પુસ્તકાલયોમાં ઘણા કલાકો સુધી અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક કરેલા અન્વેષણનું ફળ ગણાય છે. આજે "સાર્ટર રેઝાર્ટસ" પ્રત્યેક સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાયઃ કોઇપણ બુકસેલરને ત્યાંથી તે તમને માત્ર થોડાજ પૈસામાં મળી શકે છે અને એની લક્ષાવધિ પ્રતો દુનિયામાં ફેલાયેલી છે; પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૫૧માં જ્યારે કાર્લાઇલ તેને લંડનમાં લાવ્યો ત્યારે ત્રણ આગેવાન પ્રકાશકોએ તિરસ્કારપૂર્વક તેનો અનાદર કર્યો હતો. અંતે જેમ તેમ કરી તેણે તે લેખ "ફ્રેઝર્સ મૅગેઝિન" માં દાખલ કરાવ્યો. હેન્રી વૉર્ડ બીચરે એક ધાર્મિક પત્રના પ્રકાશકપર તેનું લવાજમ ભરવાને માટે અર્ધો ડઝન લેખો મોકલ્યા હતા, પરંતુ તે 'માનપુર્વક પાછા વાળવામાં' આવ્યા હતા. 'આટલાંટિક મંથલિ' ના પ્રકાશકે કુમારી આલ્કૉટના લેખની હસ્તલિખિત પ્રત એવી સૂચના સાથે પાછી વાળી

હતી કે "તમે શિક્ષિકાના ધંધાનેજ વળગી રહો તો વધારે સારૂં." એક આગેવાન ચોપાનિયાના અધિપતિએ ટેનીસનની પ્રથમ કવિતાઓનો ઉપહાસ કર્યો હતો અને એ તરુણ કવિને જરાપણ ઉત્તેજન આપ્યું ન હતું. ઇમર્સનના માત્ર એકજ ગ્રંથનું સારૂં વેચાણ થતું હતું. વૉશિંગ્ટન ઇર્વિંગ છેક સિત્તેર વર્ષની વયે પોતાના ગ્રંથોની ઉપજમાંથી પોતાના ઘરનો ખર્ચ નિભાવવાને શક્તિમાન થયો હતો.

છોકરાઓને અમુક ધંધામાં બાંધી લેવાની જૂની પદ્ધતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે એ કેટલીક રીતે અતિ નુકશાનકારક છે. આજે ઘણા થોડા છોકરાઓ કોઇપણ ધંધો સારી પેઠે શીખે છે. જેવી રીતે એક વિદ્યાર્થી, કોઇપણ વિષયનું તેણે કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે જાણવાનો લેશ પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના માત્ર એક ચોક્કસ પરીક્ષામાં પસાર થવાને માટેજ ગોખી મારે છે; અને ચાલતાં ચાલતાં જે તેના જાણવામાં આવે તેટલુંજ તે લઇ શકે છે.

એક તરુણ કલાનો ઉત્તમોત્તમ આદર્શ ઉત્પન્ન કરવાને માટે માઇકલ ઍન્જેલોની સાથે બાર વર્ષ પર્યંત રહીને શારીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે તો તે કેવું સારૂં પરિણામ લાવી શકે તેનો વિચાર કરો; અથવા તો તે અશ્વના શરીરની રચના જાણવાને માટે ડૉ. વિન્સીની સાથે દશ વર્ષ પર્યંત રહી ઘોડાના પૂતળાનો અભ્યાસ કરે તો તે કેવું ઉત્તમ પરિણામ લાવી શકે તેની કલ્પના કરો. ઉપર જણાવેલા સમયના પા ભાગ જેટલા સમયમાં ઘણા તરુણ કલાવિધાયકો, એકાદ એપોલો બૅલ્વિડિયર બનાવવાની આશા રાખી શકે. જ્યારે માઇકલ ઍન્જેલો 'સિસ્ટાઇન ચૅપલ' ચીતરતો હતો ત્યારે તે ખાવાનો, પોશાક પહેરવાનો કે પોશાક ઉતારવાનો પણ સમય લેતો ન હતો; પરંતુ જ્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે કામ કરતાં કરતાં તે ખાઇ શકે એટલા માટે

પોતાનો હાથ પહોંચે એટલે દૂર રોટલો રાખતો અને પહેરેલાં કપડાં-ભેરજ ઉંઘી જતો!

એક શ્રીમંતે હાવર્ડ બર્નેટને કહ્યું: "જરા તસ્દી લઇ મારી ચિત્રપોથીમાં ચિત્રો ગોઠવી આપશો?" બર્નેટ તેના કહેવા પ્રમાણે કર્યું અને પોતાના મહેનતાણાના તેની પાસે એકહજાર ફ્રાંક માગ્યા. તે શ્રીમંતે વાંધો લીધો કે "તમારી માત્ર પાંચ મિનિટજ આ કાર્યમાં તો ગઇ છે!" તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "પરંતુ એ કાર્ય પાંચ મિનિટમાં કેવી રીતે કરવું એ શીખતાં મારાં ત્રીસ વર્ષ ગયાં છે."

એક તરુણ ધર્માચાર્ય બોલ્યો: "મેં પેલું વ્યાખ્યાન અર્ધા કલાકમાં તૈયાર કર્યું અને એકદમ તે લોકોને સંભળાવ્યું તથા તે વિષે કાંઇ પણ વિચાર કર્યો નહિ." આ સાંભળી એક વૃદ્ધ ધર્માચાર્યે કહ્યું: "એ બાબતમાં તમારા શ્રોતાઓ પણ તમારી સાથે મળતા આવે છે, કારણકે તેઓએ પણ તે વિષે કાંઇ વિચાર કર્યો નહિ!"

આ સમયમાં એવા માણસોની જરૂર છે કે જેઓ જગતની નિંદા વા સ્તુતિની કાંઇ પણ દરકાર રાખ્યા વિના કામ કરવાની અને ધૈર્ય રાખવાની હિંમત અને શક્તિ ધરાવતા હોય. એકાદ બૅન્ક્રૉફ્ટ કે જે "યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ઇતિહાસ" પર વીશ વર્ષ ગાળી શકે એવા માણસની આ સમયમાં જરૂર છે. એકાદ નોહ વેબ્સ્ટર કે જે શબ્દકોષપર છત્રીસ વર્ષો ગાળી શકે એવાની જગતને જરૂર છે. એકાદ ગિબન કે જે "રોમન સામ્રાજ્યનું અધઃપતન અને પડતી" પર વીશ વર્ષ પર્યંત પરિશ્રમ કરી શકે તેવાની આજે આવશ્યકતા છે. એકાદ મિરાબો કે જે એક સામ્રાજ્યને કંપાયમાન કરી શકે એવી મહાન્ સંચિત શક્તિ બતાવવાની પોતાને તક મળે તે પૂર્વે ચાલીસ વર્ષો પર્યંત પરિશ્રમ કરી શકે તેવાની આ જમાનાને જરૂર છે. એકાદ ફેરેગટ કે એકાદ વૉન મૉલ્ટકે કે જેઓ પોતાની પ્રથમ મહાન

તકને માટે અરધી સદી સુધી કામ કરવાનો અને ધૈર્ય ધરવાનો આગ્રહ ધરાવ્યો હોય તેવાની આજે જરૂર છે. એકાદ ગાર્ફીલ્ડ કે જે પોતાના વિદ્યાલયમાં એક પ્રતિસ્પર્ધી વિદ્યાર્થી કરતાં પંદર મિનિટ મોડે સુધી પોતાની બત્તી બાળી શકે તેવાની હમણાં આવશ્યકતા છે. એકાદ ગ્રાંટ કે જે સર્વત્ર પોતાના સેનાપતિ બંધુઓ અને રાજદ્વારીઓની નિંદાનો વર્ષાદ વર્ષતો હોય છતાં પણ બહાદૂરીથી મૌન ધારણ કરી યુદ્ધો લડયે જાય તેવાની હાલમાં જરૂર છે. એકાદ ફીલ્ડ કે જે આખું જગત તેને મૂર્ખ ગણતું હોવા છતાં પણ અવિશ્રાંત પરિશ્રમથી તાર નાખ-વામાં વર્ષોનાં વર્ષો અને પુષ્કળ નાણું ખર્ચી નાખે તેવાની આજે જરૂર છે. એકાદ માઇકિલ ઍન્જેલો કે જે રખેને પોતાની પીછીને લોભનું કલંક લાગે, એવા ભયથી કાંઇપણ પૈસા લીધા વિના પોતાનાં અનુપમેય “સૃષ્ટિ” અને “અંતિમ નિર્ણય” નાં ચિત્રોદ્વારા સિસ્ટાઇન ચૅપલને શણગારવા માટે સાત વર્ષ જેટલા લાંબા વખત સુધી કામ કરે તેવાની આજે જગતને આવ-શ્યકતા છે. એકાદ ટીટિયન કે જે પોતાના “અંતિમવાળુ” નામના ચિત્રપર સાત વર્ષ પર્યંત કામ કરી શકે તેવાની હાલમાં જરૂર છે. એકાદ સ્ટિવન્સન કે જે આગગાડી ચલાવનાર યંત્રપર પંદર વર્ષ પર્યંત કામ કરી શકે તેની હમણાં જરૂર છે. એકાદ વૅાટ કે જે કંડેન્સિંગ એન્જિન-પર વીશ વર્ષ લગી કામ કરી શકે; એકાદ લેડિ ફ્રૅંકલિન કે જે પોતાના સ્વામીને ધ્રુવની પાસેના સમુદ્રોમાંથી બચાવવાને બાર વર્ષના દીર્ઘકાળ પર્યંત અવિશ્રાંત કામ કરી શકે; એકાદ થર્લો વીડ કે જે ફ્રેંચ રાજ્ય-ક્રાંતિનો ઇતિહાસ લેવાને જોડાને બદલે પોતાના પગપર ચીંથરાં વીંટીને બરફપર બાર માઇલ સુધી ચાલ્યો જાય અને તેને સગડીના પ્રકાશ આગળ આતુરતાપુર્વક વાંચે; એકાદ મિલ્ટન કે જે અંધ અવસ્થામાં ‘પૅરેડાઇઝ લૅાસ્ટ’ની રચના કરે અને પછી તેને માત્ર નામનીજ

કેમતે વેચી દે; એકાદ થૅકરે કે જે પોતાનો ‘ વૅનિટિ ફેર ’ નામનો ગ્રંથ મેક ડઝન પ્રકાશકોની પાસેથી પાછો ફર્યા પછી પણ આનંદપૂર્વક ામ કરે; એકાદ બાલ્ઝાક કે જે એક નિર્જન કાતરિયામાં ઉદ્યોગ કરીને ર્યં ધારણ કરે અને ગરીબાઇ, ઋણ તથા ભૂખની પીડાથી પણ ેરાશ તથા ભયભિત થાય નહિ; એવા માણસોની જગતને જરૂર . જે માણસો કામ કરી શકે અને ધૈર્ય ધરી શકે તેમનીજ આ 'માનામાં આવશ્યકતા છે.

ડૅનિયલ વેબ્સ્ટર નામના એક વકીલે એક વાર એક ગરીબ લુહા- ેા કેસ હાથમાં લીધો. આ કેસમાં તેને જે પ્રમાણભૂત ગ્રંથો અને ં વૃત્તાંતોની જરૂર હતી તે મેળવવાને માટે તેણે પોતાની નજીકના ે ધારાશાસ્ત્રીઓનાં પુસ્તકાલયોમાં તપાસ કરી, પરંતુ સફળતા ળી નહિ. અંતે તેણે પોતાની ગાંઠના દશ પૌંડ ખરચીને જરૂરનાં પુસ્તકો ગાવ્યાં. પરિણામે આ કેસમાં તેને વિજય મળ્યો પણ તેનો અસીલ ત્યંત ગરીબ હોવાથી તેણે તેની પાસેથી માત્ર ત્રણજ પૌંડ ફી લીધી! ા રીતે તેને પુસ્તક ખરીદવામાં “ગાંઠનાં ગોપીચંદન થયાં” એટલુંજ હે પરંતુ તેનો સમય પણ ગુમાયો. કેટલાંક વર્ષો પછી તે ન્યૂયૉર્ક ;રમાં થઇને જતો હતો તે સમયે સુપ્રીમ કૉર્ટમાં એક મહત્ત્વનો ; ગુંચવણભરેલો કેસ ચાલતો હતો, તેના સંબંધમાં આરોન બરે ી સલાહ પૂછી. તે એક પળમાં સમજી ગયો કે તે કેસ પેલા ારના કેસ જેવોજ હતો; અર્થાત હક્ક સંબંધી એક ગુંચવણ- લો પ્રશ્ન હતો કે જેનું સ્પષ્ટીકરણ તેણે એવી સંપૂર્ણ રીતે કર્યું કે હવે તેને તે કેસ માત્ર એક ગુણાકારના દાખલા જેટલોજ સરલ ાતો હતો. તે સંબંધે તેણે એટલી સરલતાથી અને પૂર્વાપર સંબં- . એટલી સ્પષ્ટતાથી, બીજા ચાર્લ્સના સમય સુધીના ધારા . પૂર્વ દ્રષ્ટાંતો ટાંકી બતાવ્યાં કે બરેએ બહુજ આશ્ચર્ય પામી તેને

પૂછ્યું: " આ કેસમાં પૂર્વે કદિ આપની સલાહ લેવામાં આવી છે ? " તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: " જરા પણ નહિ, મેં આજ દિન સુધી તમારા કેસની વાત સરખીયે સાંભળી નથી. " બરે કહ્યું: " ત્યારે તો ઠીક; આગળ ચાલો." જ્યારે તે પોતાની સલાહ સંપૂર્ણ રીતે આપી રહ્યો ત્યારે તેને એટલી ફી મળી કે જેથી તેણે પોતાના પ્રથમ અસીલને માટે જેટલો સમય અને પરિશ્રમ લીધો હતો તે સર્વનો અનેકગણો બદલો વળી રહ્યો !

આલ્બર્ટ બિયર સ્ટૅટે પહેલવહેલાં ઇ. સ. ૧૮૫૯ ની સાલમાં માણસોની એક ટોળી સાથે રૉકી પર્વતોનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું. આ સમયે તેણે પોતાનાં પાશ્ચાત્ય દ્રશ્યોનાં ચિત્રો કે જેને લીધે તે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેને માટે સ્કેચ ચીતર્યા હતા. તે પાઇકના શિખરપર ચઢ્યો ત્યારે જ્યાં સુધી દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી મેદાનમાં ભેંસોનાં મોટાં મોટાં ટોળાં પથરાયેલાં દૃષ્ટિગોચર થયાં; જેથી તેને અદ્‌ભુત આનંદ થયો. તેને ખ્યાલ આવ્યો કે જ્યારે સંસ્કૃતિ આ સ્થળે પણ પોતાની પ્રગતિ કરશે ત્યારે આ મેદાનમાં કેવો ફેરફાર થશે ? આ ખ્યાલ તેના મગજમાં ઘૂમતોજ રહ્યો અને અંતે ૧૮૯૦ માં 'ભેંસોમાંની છેલ્લી' એ નામના ચિત્રરૂપે એ ખ્યાલ પરિણામ પામ્યો. આ મહાન ચિત્રને સંપૂર્ણ બનાવવાને માટે તેણે વીશ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં.

ટકી રહે—સમયની કસોટીમાં ઉભી રહે—એવી પ્રત્યેક વસ્તુનો પાયો ઉંડો અને મજબૂતજ બનાવવો જોઇએ. રોમ નગરમાં ઘણીવાર ઇમારતનો પાયો બાંધવામાં સૌથી વિશેષ ખર્ચ કરવામાં આવે છે. આપણે પણ પ્રત્યેક શુભ કાર્યનો પાયો આવી રીતે ઉંડોજ નાખવો જોઇએ.

બંકર હિલના સ્મરણસ્તંભનો પાયો જમીનમાં પચાસ ફીટ ઉંડો નાખવામાં આવ્યો છે. એ ઐતિહાસિક સ્તંભની આસપાસ ફરનારા લોકો જો કે એ પાયાને જોઇ શકતા નથી, પરંતુ બહારથી બધે

જેવા જણાતા આ પાયાને લીધેજ તે સ્તંભ સઘળાં તોફાનોની સામે અડગ ઉભો રહેવાને શક્તિમાન થયો છે. **પ્રત્યેક સફલ જીવનનો મોટો ભાગ પાયો નાખવામાંજ વ્યતીત થાય છે. અર્થાત્ સફલતા એ પરિશ્રમ અને ખંતનુંજ ફલ છે.**

હૅવલોક ૨૮ વર્ષની વયે સૈન્યમાં દાખલ થયો હતો અને યોગ્ય તક મેળવવાને માટે તેણે બત્રીશ વર્ષ પર્યંત કામ કર્યું હતું તથા ધૈર્ય ધારણ કર્યું હતું. પોતાનામાં કેટલી શક્તિ છે તે એ સારીપેઠે જાણતો હતો અને દારૂડિયા તથા મૂર્ખ લોકોને પોતાના ઉપરી તરીકે નીમાતા જોઇને તેના ક્રોધનો પાર રહેતો નહિ; પરંતુ આ સઘળાં વર્ષો દરમ્યાન તે લખનૌ તરફની પેલી અદ્ભુત કૂચ કરવાને પોતાની જાતને લાયક બનાવી રહ્યો હતો.

ઘણાં વર્ષો પર્યંત પરિશ્રમ કરવાથી તથા એક હજાર ગ્રંથો વાંચવાથી જ્યૉર્જ ઇલિયટને "ડૅનિયલ ડેરોન્ડા" ને માટે દશ હજાર પૌંડ મેળવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. અસામાન્ય લેખકો કેવી રીતે પ્રસિદ્ધ થયા છે ? વર્ષોનાં વર્ષો સુધી કાંઇપણ લવાજમ લીધાવિના લખવાથી; માત્ર અનુભવ મેળવવાને માટે સેંકડો પાનાં મફત લખવાથી; અર્ધું જીવન ગુલામની પેઠે સાહિત્યનાં કામ કરવામાં ગાળવાથી.

'ધી એન્જેલસ' નામના ગ્રંથપર ઘણાં વર્ષો સુધી કંટાળાભરેલું કામ કરવાથી અને ધૈર્ય ધારણ કરવાથી તેના પચ્ચીસ હજાર પૌંડ ઉપજ્યા હતા. મિલેટના પ્રથમ પ્રયત્નો સર્વથા નિષ્ફળ નિવડયા હતા; પરંતુ તેના પાછલા પ્રયત્નો ભંડારના ભંડાર ખેંચી લાવતા હતા. શીલરને પોતાનું કામ પુરૂં થશે કે નહિ એમ હમેશાં લાગ્યા કરતું હતું. ડાંટે પોતાનો 'ડિવાઇન કૉમેડિ' નામનો ગ્રંથ લખતાં અત્યંત સુકાઇ ગયો હતો. **કામ કરવાથી અને ધૈર્ય ધરવાથીજ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે.**

બીચર કહે છે કે " જે દ્વારા કર્ત્તાને અમર કીર્તિ મળી હોય એવો કોઇપણ અગાધ પાંડિત્યવાળો ગ્રંથ, સાહિત્યનો અંશ કે કલાનો આદર્શ મારા જાણવામાં આવ્યો નથી કે જેને બનાવવા માટે દીર્ઘકાળ પર્યંત ધીરજથી કામ કરવામાં આવ્યું ન હોય."

સહનશક્તિ એ ગમે તે બહાદૂરીના કાર્ય કરતાં પણ ચારિત્ર્યની વધારે સારી કસોટી છે.

પિયાનો વગાડનાર થૅલ્બર્ગ કહેતો કે જ્યાંસુધી હું લગભગ પંદરસો વાર ખાનગી રીતે વગાડતો નહિ ત્યાંસુધી હું કદિપણ મારૂં એક પણ ગાયન જાહેરમાં મૂકતો નહિ. પોતે મહા બુદ્ધિશાળી છે એમ તે જરાપણ માનતો નહિ. તે કહેતો કે એ સર્વ માત્ર સખ્ત પરિશ્રમનોજ પ્રશ્ન છે. આવા ઉદ્યોગી અને ખંતી માણસે જે કાર્ય કર્યું છે તે જોઇને બુદ્ધિ ધરાવવાનો દાવો કરનાર ઘણા માણસો લજ્જિત થાય તેમ છે.

એડમંડ કીન ' લફંગા ગૃહસ્થ ' નો પાર્ટ અતિ ઉત્તમ રીતે ભજવતો હતો; પરંતુ તેણે દોઢવર્ષ સુધી હમેશાં પોતાની સામે દર્પણ રાખીને અભિનયનો અભ્યાસ કર્યો ત્યાર પછીજ જાહેરમાં પોતાનો પાર્ટ ભજવી બતાવ્યો હતો. જ્યારે તેણે રંગભૂમિપર દેખાવ દીધો ત્યારે બાયરન પણ મૂરની સાથે નાટકશાળામાં ગયો હતો. એને જોઇને બાયરન બોલ્યો: " આવો ભયંકર અને કર્કશ ચ્હેરો મેં કદિપણ જોયો નથી. " તે મહાન નટ પાપનાં ભયંકર દ્રશ્યો આબેહુબ બતાવવા લાગ્યો ત્યારે બાયરન બેશુદ્ધ થઇ ગયો!

એક શ્રીમંત શરાફ કે જેણે એક પણ ડૉલર વિના પોતાની કારકીર્દિની શરૂઆત કરી હતી તેણે જણાવ્યું હતું કે " ઘણાં વર્ષો સુધી સૂર્યોદય થતાંની સાથેજ હું મારા ધંધાપર વળગી પડતો હતો અને ઘણીવાર પંદર કે અઢાર કલાક પર્યંત કામ કર્યા વિના તેનો

ત્યાગ કરતો નહિ."

"ફેસ્ટિના લેન્ટ" (ધીમેથી ઉતાવળ કરો) એ એક સુંદર લૅટિન સૂત્ર છે. ધૈર્ય શેતૂરના પાંદડાનું રેશમ બનાવી દે છે. પ્રચંડ ઓકવૃક્ષ અનેક શતાબ્દિઓ પર્યંત તોફાનની સામે ટકી રહેવાને માટે ખડકમાં મૂળ નાખતી વખત મહિનાના મહિના અને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી બાહ્ય વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. મૉના લિસાનાં મસ્તકનું ચિત્ર કે જે સંભવતઃ જગતનું સૌથી સુંદર ચિત્ર છે તેને આલેખતાં ડા. વિન્સિને ચાર વર્ષ લાગ્યાં હતાં, પરંતુ તેમાં તેણે ચિરંજીવ કલા-કૌશલ્ય મુકયું છે.

કૅપ્ટન બિંગહામે કહ્યું હતું કે "જર્મન સૈન્ય એ કેવું અદ્ભુત યંત્ર છે અને યુદ્ધને માટે તેને કેવા ઉત્તમ પ્રકારે સજ્જ કરવામાં આવે છે તેની તમને કલ્પના પણ આવી શકે નહિ. એક એવો નકશો તૈયાર કરવામાં આવે છે કે જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓની સાથે યુદ્ધ કરતી વખત શું કરવું તે બતાવે છે; અને આ યોજનામાં પ્રથમથીજ પ્રત્યેક અમલદારનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. જે ક્ષણે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવે છે તે સમયે આગગાડીઓનાં સઘળાં આગલાં ટાઇમટેબલો રદ કરી નવું ટાઇમટેબલ અમલમાં મૂકવામાં આવે છે અને તેની વ્યવસ્થા એવી હોય છે કે અહીંનો સેનાપતિ એક પળમાં કોઇપણ અમલદારપર તાર કરીને તેને અમુક ટ્રેનમાં અમુક સ્થળે જવા આજ્ઞા કરી શકે છે. જયારે પ્રશિયા અને ફ્રાન્સ વચ્ચેની લડાઇ જાહેર થઇ ત્યારે વૉન મૉલ્ટકેને અર્ધરાત્રે જાગૃત કરીને એ વાત કહેવામાં આવી. જે અમલદારે તેને જગાડયો હતો તેને તેણે શાંતિ-પૂર્વક કહ્યું: "જાઓ, મારી તીજોરીનું—નંબરનું ખાનું ઉઘાડો, તેમાં એક કાગળ છે તે લો અને તેમાં જે સૂચનાઓ લખેલી છે તે પ્રમાણે રાજ્યની જૂદી જૂદી સેનાઓપર તાર કરી દો." ત્યાર પછી તે પાસું

ફેરવીને સૂઈ ગયો અને પ્રાતઃકાળમાં હમેશના રિવાજ પ્રમાણેજ ઉઠયો બર્લિનનો બીજો પ્રત્યેક માણસ યુદ્ધને લીધે ઉશ્કેરાઇ ગયો હતો, પરંતુ વૉન મૉટકે પોતાના સદાના નિયમ પ્રમાણે ફરવા ગયો. રસ્તામ તેને એક મિત્ર મળ્યો તે તેના પ્રત્યે બોલ્યોઃ "સરદાર સાહેબ, આપ તો કાંઇ ઘણાજ નિશ્ચિંત જણાઓ છો! શું તમને હાલના મામલાથી ચિંતા થતી નથી? હું ધારૂં છું કે આપ તો કામમાં રોકાયલા હશો!" વૉન મૉટકેએ પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "મારૂં હાલનું સઘળુ કામ લાંબા સમય પહેલાંથી થઇ ચૂકયું છે; અને હમણાં જે કરી શકાય તે પણ કરી દીધું છે."

જે કાર્ય સારી રીતે કરવામાં આવે છે તેજ શીઘ્ર થાય છે. જે ફળ જલ્દી પાકે છે તે શીઘ્ર સડી જાય છે. જેને ફળનો ઉપભોગ લેવાની ઇચ્છા હોય તેણે પુષ્પોને એકત્રિત કરવાની કાંઇપણ જરૂર નથી. **જે સ્વામી બનવાને ઉતાવળ કરે છે તે ગુલામ બની જાય એવો વધારે સંભવ છે.** પોતાને બુદ્ધિમાન ધારીને આળસુ બનો તેના કરતાં તમારી જાતને મૂર્ખ ધારીને કામ કરો એ વધારે સારૂં છે. પાઠશાળામાં પાંચ છ વર્ષ સુધી અપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવો તેના કરતાં એક વર્ષ સુધી સારી રીતે ચિંતન કરો એ વધારે સારૂં છે. સાધારણ વિદ્યાર્થી બિચારો એમજ ધારે છે કે હું ગ્રૅજ્યુએટ થયો એટલે આખી દુનિયાને આંજી નાંખીશ; પરંતુ ગ્રૅજ્યુએટ થયા પછી દુનિયા તેને કોણ જાણે પોતાના કયા ખૂણામાં સમાવી દે છે કે તેનો પત્તોજ લાગતો નથી! દરેક વિચાર ઉતાવળથી નહિ પણ ધીરજથીજ કરવો જોઇએ. માણસને જંગલમાં પેટ ઘસડીને ચાલવા માટે નહિ, પરંતુ પોતાની માનસિક અને નૈતિક શક્તિઓનો વિકાસ કરવાને માટેજ બનાવેલો હોવાથી શિક્ષણની અવશ્ય જરૂર છે; અને માત્ર તેની સહાયથીજ તે ખરો-સંપૂર્ણ મનુષ્ય બનશે. અજ્ઞાનનો અર્થ માત્ર

જ્ઞાનનો અભાવજ નથી; વિપરીત જ્ઞાન એવો પણ એનો અર્થ છે. બલ્વર કહે છે કે "જ્ઞાનમાં એકદમ આગળ વધવું એ પાપમાંથી એકદમ પાછળ હઠવા સમાન છે; અને પાપમાંથી એક પગલું પાછળ હઠવું એ સ્વર્ગની નિકટ જવા સમાન છે."

બલ્વર કહે છે કે "પ્રેક્ઝાઇટેલિસની કામદેવની મૂર્તિની આંખપર જો આડું કપડું ધરવામાં આવે તો તે પૂતળાનો ચ્હેરો ગંભીર અને ઉદાસ જણાય છે; પરંતુ જ્યાં તે કપડું ખસેડી નાખવામાં આવે છે કે તરતજ સુંદર હાસ્યની છટા તેના મુખારવિંદપર પ્રસરી રહે છે. આ જ પ્રકારે મનઃચક્ષુપરથી અજ્ઞાનનો પડદો દૂર કરવામાં આવે કે તરતજ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સુખની ઉજ્જવલ જ્યોતિ ઝગઝગી ઉઠે છે."

એક તરુણ પુરુષ થોડા વખતપરજ ગ્રૅજ્યુએટ બન્યો હતો. તે ટ્રિનિટી કૉલેજના પ્રમુખની પાસે ગયો અને બોલ્યોઃ "સાહેબ, મ્હારૂં શિક્ષણ પૂરૂં થયું છે અને હું આપને પ્રણામ કરવાને આવ્યો છું." આ સાંભળી પ્રમુખ બોલ્યોઃ "સાચું કહો છો? મેં તો મારૂં શિક્ષણ હજુ હમણાંજ શરૂ કર્યું છે."

અતિ સાધારણ એવા ઘણા છોકરાઓ અસાધારણ પુરુષ બન્યા છે; પરંતુ જેમને **અસાધારણ કાર્યો કરવાની ઇચ્છા હોય તેમણે બચપણમાંથી તેનો પાયો નાખવા માંડવો જોઇએ.** એક ગામડિયા, જંગલી અને જડભરત છોકરામાં પણ જો સારૂં સત્ત્વ હોય અને તેની આદતો દૃઢ થઇ ગયા પૂર્વે જો તે એકાદ કુશલ શિક્ષકના હાથ નીચે આવે તો શિક્ષણ, તેની પાસે પણ અદ્ભુત કામો કરાવી શકે એમ છે. છેલ્લા સિવિલ વૉરમાં સૌથી વિશેષ અશિક્ષિત અને જંગલીમાં જંગલી માણસોને માત્ર થોડાં અઠવાડિયાં અથવા થોડા મહિના કવાયત શીખવવાથી તેઓ એવા શિક્ષિત, બહાદૂર

અને નમ્ર યોદ્ધાઓ બની ગયા કે તેમના મિત્રો પણ ભાગ્યેજ તેમને ઓળખી શક્યા. પુખ્ત ઉમરે પહોંચેલા તરુણમાં શિક્ષણથી આટલો બધો ફેરફાર થઈ જાય છે તો બાળકને નાનપણમાંથી લઇને નિયમપૂર્વક શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક ઉમદા શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તે કેવાં ચમત્કારિક કાર્યો કરી શકે ?

જે માણસો આજે કારાગૃહમાં સડે છે; અનાથાશ્રમમાં કે અશક્તાશ્રમમાં જીવન વ્યતીત કરે છે; અથવા ભામટાઓની સાથે રખડે છે કે શહેરના હલકા લત્તાઓમાં પોતાનું કંગાલ જીવન પૂરૂં કરે છે; જેઓ જંગલી, કમ્મરેથી વાંકા વળી ગયેલા, ભૂખથી પીડિત અને કંગાલ દશામાં પોતાના દિવસો જેમ તેમ કરીને ગાળે છે; તે પૈકી ઘણા માણસોના ચીંથરેહાલ પોશાક નીચે એવી શક્તિઓ ગુપ્ત રહેલી હોય છે કે જો તેઓ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં નિયમબદ્ધ અને ઉત્તમ શિક્ષણ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયા હોત તો તેઓ ઉત્કૃષ્ઠ મનુષ્યો નીવડયા હોત અને માનવજાતિને અંગાર રૂપ થવાને બદલે અલંકાર રૂપ થઇ પડયા હોત.

આળસનાં તંતુઓ પ્રથમ કરોળિયાની જાળના તંતુઓ જેવાં નિર્બળ હોય છે, પરંતુ પાછળથી તે વજ્રમય બની જાય છે. મનુષ્યની પાસે જેમ વિશેષ કામ હોય છે તેમ તે વિશેષ કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે છે, કારણ કે તેથી તે સમયની કરકસર કરતાં શીખે છે.

એક શાણો પંડિત જણાવે છે કે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જે ઉદ્યોગ કરવો પડે છે; જે ધૈર્ય ધારણ કરવું પડે છે; જે આત્મસંયમ કરવો પડે છે; જે કિંમત આંકવાની શક્તિ આવે છે; અન્ય પરિશ્રમ

કરનારા માણસો પ્રત્યે જે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય છે; સાધારણ માણસને આઠ આના રળતાં પણ કેટલી મહેનત પડે છે તેનું તેને જે જ્ઞાન થાય છે તે સર્વ દ્રવ્યને જાળવી રાખવાને માટે તેને ઉત્તેજિત કરે છે. પરંતુ જે તરુણ ખેડુત ખેતીને ધિક્કારે છે; વાવેતર કરવું અને લણવું જેને પસંદ પડતું નથી; પોતાની જન્મભૂમિમાં થોડી પરંતુ સુરક્ષિત મિલ્કત પ્રાપ્ત કરવાની ધીમી અને શાન્ત રીત જેને ગાળવી નથી; અને જે કુબેરનો ભંડાર લૂટી એકદમ શ્રીમંત બની જવાની આશાથી શહેરમાં આવે છે તેના સંકટનો તો પારજ રહેતો નથી.

ઍડિસન, પોતાના ફોનોગ્રાફમાંથી પૂર્ણ ઉચ્ચાર કઢાવવા માટે પોતે જે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો તેનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે "છેલ્લા સાત મહિના થયા પ્રતિદિન અઢારથી વીશ કલાક સુધી આ એકલા 'સ્પેશિયા' શબ્દપર હું કામ કરૂં છું. હું ફોનોગ્રાફમાં 'સ્પેશિયા' 'સ્પેશિયા' કહેતો હતો, પરંતુ તે 'પેશિયા' 'પેશિયા' ઉચ્ચાર કરતું હતું. આ કામ એક માણસને દીવાનો બનાવી દેવાને પૂરતું હતું; પરંતુ હું દૃઢ રહ્યો અને હવે મને વિજય મળ્યો છે."

અનેક વર્ષો સુધી આત્મત્યાગ અને સખત પરિશ્રમ કરવાથીજ કીર્તિનો માર્ગ બંધાય છે.

મૅસેચ્યુસેટ્સમાં 'સર્વસાધારણ શાળા પદ્ધતિ' દાખલ કરનાર મહા પુરુષ હૉરેસ મૅન પરિશ્રમ અને ધૈર્યનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. ગરીબાઇ અને સખત મહેનત એજ માત્ર તેનો વારસો હતો, પરંતુ તે અખૂટ જ્ઞાનપિપાસા અને જગતમાં આગળ વધવાનો દૃઢ નિશ્ચય ધરાવતો હતો. જે પુસ્તકોને માટે તેનો આત્મા તલસતો હતો તે ખરીદવા માટે પૈસા મેળવવાને તેણે સાદડી ગુંથવાનું કામ કર્યું હતું.

જૉનાસ ચિકરિંગ પિયાનો બનાવતાં શીખવાને માટે ગમે તેવાં સંકટો સહન કરવામાં આઘુંપાછું જોતો ન હતો. બીજા માણસો જ્યારે પગારને માટે કામ કરતા હતા ત્યારે તે કીર્તિ અને લાખો રૂપિયા મેળવવાને માટે કામ કરતો હતો. ચોક્કસતા અને જ્ઞાનની આગળ, સમય અને પરિશ્રમને તે 'કુચ્છ બિસાદ' માં સમજતો ન હતો. તે કામ કરીને ધૈર્ય ધારણ કરી શકતો હતો અને ઉત્તમ કામ કરવું એ તેનું લક્ષ્ય હતું. વધારે કામ કરવું એ તેનો ઉદ્દેશ ન હતો. આજના પિયાના અને પચાસ વર્ષ પૂર્વેના પિયાનાની જ્યારે તુલના કરવામાં આવે છે ત્યારે આગલા જમાનાના પિયાના અત્યંત કંગાલ જણાય છે. ચિકરિંગે એક એવો પિયાનો બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જે સંપૂર્ણમાં સંપૂર્ણ અને ઉત્તમોત્તમ સૂર કાઢે અને જેથી વગાડનારને ઓછામાં ઓછો પરિશ્રમ પડે; તથા જે વાતાવરણના ફેરફારની સામે ટકી રહીને સૂરની શુદ્ધતા જાળવી રાખે. આ કાર્યમાં જ્યાં સુધી તેને સફલતા પ્રાપ્ત થઇ ત્યાં સુધી તેણે ધૈર્ય અને આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન જારી રાખ્યો.

કાર્લાઇલ કહે છે કે "ભલે પૃથ્વીના સઘળા માણસો કરતાં તારી સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક હોય તો પણ તારૂં જીવન એ કાંઈ મિથ્યા સ્વપ્ન નથી, પરંતુ ગંભીર સત્ય છે. એ તારૂં પોતાનું જીવન છે. એનાથીજ તારે ચિરકાલ પર્યંત સંતોષ પામવાનું છે. માટે એક નક્ષત્રની પેઠે ઉતાવળ કર્યા વિના તેમજ વિલંબ કર્યા વિના કામ કર્યો જા."

ગ્લૅડસ્ટનને સફલતા પ્રાપ્ત થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તેને એવી અદ્દભુત નૈસર્ગિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઇ હતી કે ઘણા તરુણ પુરુષોએ તેને પૂરતી માનીને કાંઇ પણ વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો ન હોત. આ વાત તે જાણતો હતો, છતાં પણ તેણે પોતાના જીવનકાર્યને

માટે તૈયારી કરવામાં ઘણાં વર્ષો વ્યતીત કર્યાં હતાં; અને પાર્લામેંટમાં જગ્યા મેળવવાનો તેને લોભ હતો તે પરિતૃપ્ત થયો તો પણ તેણે તેથી સંતુષ્ટ ન થતાં સૌના નેતા થવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો. તેનાં સર્વ સાર્વજનિક અને અંગત કામોની વચ્ચે તે કાયદાનો અભ્યાસ ખંતપૂર્વક કરતો હતો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે હમેશ ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ કરતો હતો અને તેને મળી શકે એવા પ્રત્યેક ઉત્તમ ગ્રંથ તથા લેખનું પરિશીલન કરવાને તે કદિ પણ ચૂકતો નહિ. તેણે પોતાની સર્વ શક્તિઓનો બની શકે તેટલો સંપૂર્ણમાં સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાનો અને વિશાળ તથા ઉચ્ચ જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

સમ્રાટ પહેલો વિલિયમ કાંઈ મહા બુદ્ધિમાન પુરુષ ન હતો, પરંતુ અવિશ્રાંત પરિશ્રમ એ તેના સામર્થ્યની કુંચી હતી. તેનો એક મિત્ર તેના સંબંધમાં જણાવે છે કે “ રાત્રે હું ગમે તેટલો મોડો બર્લિનના રાજમહેલ આગળથી જતો તોપણ હમેશાં તે ભવ્ય રાજમૂર્તિ લીલી બત્તીની પાસે ઉભેલીજ દેખાતી. આ દ્રશ્ય જોઇ હું મારા મનમાં બોલતો કે, ભાઇ, આ જ ગુણથી તને જર્મનીનો રાજમુકુટ પ્રાપ્ત થયો છે. ”

ઓલ બુલે કહ્યું હતું કે “ જો હું એક દિવસ કામ કરૂં તો તેનું પરિણામ હું જોઈ શકું છું; જો હું બે દિવસ કામ કરૂં તો મારા મિત્રો તેને જોઇ શકે છે; અને જો હું ત્રણ દિવસ કામ કરૂં તો આખી દુનિયા તેને જોઇ શકે છે. ”

જ્ઞાનનો અંશ ગમે તેટલો ક્ષુલ્લક જણાતો હોય તો પણ તેને હાથ કરી લઇ, પ્રત્યેક તક–પ્રત્યેક પ્રસંગને ગ્રહણ કરી લઇ તેનો કાર્યમાં વિનિયોગ કરવાના સ્વભાવની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. આ સર્વ વસ્તુઓ ઉપયોગી છે એમ તમને પ્રતીત થયા

વિના રહેશે નહિ. વેબ્સ્ટરે એક વાર એક કહેવત કહી પોતાના શ્રોતાઓના મનપર ઉંડી છાપ પાડી હતી. આ કહેવત તેણે ચૌદ વર્ષ પહેલાં સાંભળી હતી અને તે દરમ્યાન તેણે કદિ પણ તેનો વિચાર સુદ્ધાંયે કર્યો ન હતો. તે કહેવત ઉક્ત પ્રસંગને બરાબર બંધ બેસતી આવી હતી. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે "કોઇ પણ પત્થરનો અનાદર કરે તે સારો કડિયો ન કહેવાય."

વેબ્સ્ટરને એક વાર એક ભારે મહત્ત્વના વિષયપર બોલવાને કહેવામાં આવ્યું, પરંતુ તેણે એમ કહીને ના પાડી કે મારાપર હાલ કામનો બોજો ઘણો છે અને એ વિષય મારાથી તૈયાર થઇ શકે એમ નથી. આ સાંભળીને તેના મિત્રે કહ્યું: "પરંતુ તમારા મુખમાંથી બહાર પડેલા થોડા થોડા શબ્દો, એ તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવામાં ઘણી સહાય કરશે." વેબ્સ્ટરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "મારા શબ્દો જો ઘણા વજનદાર હોય તો તેનું કારણ એ છે કે જ્યાં સુધી મારૂં મગજ, બોલવાના વિષયથી ઓતપ્રોત થઇ જાય નહિ ત્યાં સુધી હું કોઈ પણ વિષયપર બોલવાની છૂટ લેતો નથી." એક પ્રસંગે હાર્વર્ડની ફી બેટા કાપા સોસાયટીએ વેબ્સ્ટરને એક ગ્રંથ ભેટ કર્યો ત્યારે તેણે એક ઉત્તમ ભાષણ કર્યું હતું, પરંતુ તેના ગયા પછી તેનું એ "તાત્કાલિક" (!) ભાષણ સંભાળપૂર્વક લખેલું, તેના પુસ્તકમાંથી જડી આવ્યું હતું કે જેને તે સાથે લેવાનું ભૂલી ગયો હતો.

ડિમૉસ્થિનિસને એક વાર એક મહાન અને આકસ્મિક પ્રસંગે બોલવાને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "મેં તૈયારી કરી નથી." વસ્તુતઃ ઘણા લોકો ભૂલથી એમ ધારતા હતા કે ડિમૉસ્થિનિસમાં બુદ્ધિનો છાંટો પણ નથી, કારણ કે તે પૂર્ણ તૈયારી કર્યા સિવાય કોઇ પણ વિષયપર બોલવાની છૂટ લેતો

ન હતો. એમ કહેવાય છે કે કોઇ પણ સભા અથવા મંડળમાં તેને બોલવાનું કહેવામાં આવતું ત્યારે તે અગાઉથી તૈયારી કર્યા સિવાય બે શબ્દો કહેવાને પણ કદિ ઉઠતો નહિ.

ઍલેકઝાન્ડર હૅમિલ્ટન કહેતો કે "લોકો મને બુદ્ધિમાન કહીને માન આપે છે, પરંતુ મારી સઘળી બુદ્ધિ આમાં રહેલી છે: જ્યારે મારા હાથમાં કોઇ વિષય હોય છે ત્યારે હું તેનો ઉંડો અભ્યાસ કરૂં છું; રાત્રિ દિવસ તે મારી સામે રહે છે; હું તેનાં સર્વ અંગોની તપાસ કરૂં છું; મારૂં મગજ તેમાં ઓતપ્રોત થઇ જાય છે; અને તે પછી હું જે પ્રયત્ન કરૂં છું તેને લોકો બુદ્ધિનું ફળ કહેવાની મહેરબાની કરે છે; પરંતુ વાસ્તવમાં તો એ પરિશ્રમ અને વિચારનુંજ પરિણામ હોય છે." પરિશ્રમનો કાયદો સાધારણ માણસને તેમજ બુદ્ધિમાન પુરૂષોને એક સરખી રીતેજ લાગુ પડે છે.

શું પરિણામો એટલાં બધાં દૂર હોય છે કે જેથી તમારી તૈયારી નકામી જાય એમ સમજીને તમે તૈયારી કરવાનું મુલ્તવી રાખો છો? ચોમાસામાં વાવેતર ન કરતાં ખેડુત તેને ઉનાળા સુધી મુલતવી રાખે તો તેનું પરિણામ શું આવે? આરોગ્ય ભોગવવાની ઇચ્છા રાખનાર માણસ પોતાના શરીરમાં રોગનાં બીજ વાવે અને પછી પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે તેની અસરમાંથી મુક્ત થઇ રોગને હાંકી કાઢવાની આશા રાખે, તો તેની એ આશા કેટલે દરજ્જે સફળ થશે તેનો વિચાર કરો. મહાન શસ્ત્રવૈદ્ય નેલાટન કહેતો કે, જે શસ્ત્રક્રિયાપર એક જીવનનો આધાર હોય તે કરવા માટે મારી પાસે ચાર મિનિટ હોય તો પણ તે ક્રિયા ઉત્તમોત્તમ પ્રકારે કેમ પાર પાડવી તેનો વિચાર કરવામાં હું એક મિનિટ તો લઉંજ.

લૉંગ્ફેલો કહે છે કે "ઘણા માણસો પોતાના સિદ્ધાંતોને જડ ઘાલવા દેતા નથી અને બાળ સ્વભાવને અનુસરી વારંવાર તેમને

ખેંચ ખેંચ કર્યા કરે છે," આપણે કામ કરવું જોઇએ એટલુંજ નહિ, પરંતુ ધૈર્ય પણ ધારણ કરવું જોઇએ.

સાઇઝર કહે છે કે "જે શૉંકડા તરુણો મુખ્યત્વે કરીને પોતાની મૂછ, બૂટ અને સુંદર ટોપી વિષેજ વિચાર કરે છે; મોજશોખ-ભરેલું જીવન ગાળવાનું ચિંતન તથા નાટકશાળા, એપેરા અને ઘોડ-દોડની શરત વિષેજ વાતચિત કર્યા કરે છે; તથા બીજા જે પ્રમાણિક તરુણો ધંધો શીખવાને તથા ખરા મનુષ્યો બનવાને આવ્યા હોઇને તેમના કુછંદમાં ન જોડાતા હોય તેમનો ઉપહાસ કરે છે; એવાઓની નિરૂપયોગી જીંદગી જો તેમના એવા જીવનને લીધે વહેલી ખતમ નહિ થઇ જાય તો તેઓ જરૂર એક એવો દિવસ જોશેજ કે જ્યારે, હમણાં જેમનો તેઓ ઉપહાસ અને ધિક્કાર કરે છે તેવા તરુ-ણોને ત્યાં નોકરીની એકાદ જગ્યા લેવાને તેઓ ખુશી થશે; અને એ સમયે પેલા સદ્દગુણી તરુણો દ્રઢતાપૂર્વક ધંધો રોજગાર કરી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરતા હશે !"

ડૉ. કુટલરે કહ્યું હતું કે "ન્યૂયૉર્ક શહેરમાં હું ત્રીસ વર્ષ કરતાં વધારે સમયથી હજારો તરૂણોની કારકીર્દિ તપાસતો આવ્યો છું. તેમાં મને જણાયું છે કે **સફલ અને નિષ્ફલ માણસોની વચ્ચેનો મુખ્ય ભેદ માત્ર એક ધૈર્યના તત્ત્વમાંજ રહેલો છે.** એકાએક ગમે તેવો મહાન્ પરિશ્રમ કરવાથી જેટલા માણસોને સ્થાયી સફલતા પ્રાપ્ત થાય છે તે કરતાં આગ્રહપૂર્વક કામને વળગી રહેવાથી ઘણા માણસોને હમેશની સફલતા પ્રાપ્ત થાય છે. નાના સરખા વિઘ્નથી હતાશ થઇ જનાર માણસો સઘળો વખત પાછળજ રહે છે. તેઓ કાં તો મરણ પામે છે કે કાં તો અપંગ થઇને લોકોનાં દયાદાન રૂપી ઠાઠડીપર સૂએ છે. જેઓ ધૈર્ય અને ખંતપૂર્વક ઉદ્યોગ કરે છે તેમ-નેજ ચિરસ્થાયી સફલતા મળે છે."

રસ્કિન કહે છે કે " જ્યારે એક માણુસ પોતાનું કામ કરી રહ્યો હોય અને જ્યારે તેના ભાગ્યમાં કોઇપણુ પ્રકારે કાંઈ મહત્ત્વનો ફેરફાર થઇ શકે એમ ન હોય ત્યારે ભલે તે પોતાનો પરિશ્રમ ભૂલી જાય અને ચાહે તો ભાગ્યની મશ્કરી પણુ કરે; પરંતુ જે સમયે તમારા ભાગ્યનો સર્વ આધાર તમારા નિશ્ચયોપર હોય તેજ સમયે તમે બેદરકારી ધારણુ કરો તો તેને માટે તમે શું બહાનું બતાવી શકો ? એક તરુણુના ગૃહનું હમેશનું સુખ જ્યારે એક કલાકના સંભવો અને મનોભાવોપર અવલંબેલું હોય અને તેજ સમયે તે બેદરકાર બની જાય તો તેનું પરિણુામ શું આવે? તેના આખા જીવનની કારકીર્દિ એક ક્ષણુનીજ તક ઉપર અવલંબિત હોય અને તેજ સમયે તે બેદરકાર બની જાય તો તેનું પરિણુામ શું આવે તેનો વિચાર કરો! જે સમયે તેનું પ્રત્યેક કાર્ય તેના ભાવિ વર્તનના પાયાનો પત્થર હોય અને તેની પ્રત્યેક કલ્પના તેના જીવન અથવા મૃત્યુના પાયારૂપ હોય ત્યારે તે બેદરકારી રાખે તો તેનું ફળ તેને કેવું મળે? માટે તરુણુાવસ્થામાં બેદરકાર થાઓ તેના કરતાં ઉત્તર જીવનનાજ કોઈ વર્ષમાં બેદરકાર બનજો. જોકે બેદરકાર બનવાથી કાંઈ પણુ હાનિ ન થાય એવું સ્થાન તો મનુષ્યને માટે માત્ર એકજ છે અને તે તેની મરણુ પથારી છે. માણુસને માટે ત્યાં કાંઇપણુ કરવાનું રહેતું નથી."

ડ્યૂક ઑાફ વેલિંગ્ટનને સૈન્યમાં ઉચ્ચ દરજ્જો ન મળ્યો તેથી તે એટલો બધો હતાશ થઈ ગયો કે તેણે જકાત ખાતામાં એક ઘણી હલકી જગ્યાને માટે પ્રાર્થના કરી; પરંતુ તેની આ અરજી પણુ મંજૂર થઇ નહિ. નેપોલિયન નોકરીમાં દાખલ થયો તે પહેલાં સાત વર્ષ પર્યંત તેણે પ્રત્યેક ખાલી જગ્યાને માટે પ્રાર્થના કરી હતી. પરંતુ આ સમય દરમિયાન તેણે પોતાના સઘળા બળથી પોતાના અભ્યાસને પણુ વધાર્યાજ કર્યો હતો અને તેમ કરીને તેણે પોતાના ભવિષ્યના

લડાયક શિક્ષણને નવીન શોધખોળ અને વિચારબળથી પુષ્ટિ આપ્યા કરી હતી. આના યોગે જ પાછળથી કસાયેલા યોદ્ધાઓ કે જેમણે તેની નવીન યુદ્ધકલાનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો ન હતો તેમને રણનીતિ શીખવવાને તે સહેલાઇથી શક્તિમાન થયો હતો.

શક્તિનો જે ભંડાર આપણને મહાન સંકટોમાંથી બહાર કાઢે છે તે દીર્ઘ કાળ પર્યંત કામ કરવાથી અને લાંબા સમય સુધી ધૈર્ય કરવાથીજ એકઠો થઇ શકે છે. કોલિયર કહે છે કે, એવી રીતે એકઠો થયેલો **શક્તિનો** ભંડાર એ **એક પ્રકારની કાર્યસિદ્ધિજ** છે. જ્યારે તમને એમ લાગે કે આ સમયે બની શકે તેટલું વધુમાં વધુ કાર્ય નહિ કરવામાં આવે તો કિમતી વસ્તુ ગુમાઈ જશે, ત્યારે વધુમાં વધુ **કાર્ય ધરવાની શક્તિ હોવી; હુમેશાં સારી રીતેજ કાર્ય કરવાની અને અણીના પ્રસંગે પણ ઉત્તમોત્તમ નીતિપૂર્વક કાર્ય કરવાની શક્તિ યાને આદત હોવી; અને દીર્ઘ કાળ સુધી યુદ્ધમાં ટકી રહેવાની તથા હજુ પણ આપણામાં કંઇક બળ રહેલું છે એમ ધારવાની અને પોતાને કદિ પણ પરાજિત થયેલા નહિ ધારવાની શક્તિ હોવી એનું નામજ શક્તિનો ભંડાર છે."** જે માણસની પાસે શક્તિનો આ ભંડાર હોતો નથી તેને પ્રત્યેક પરાજય વૅાટર્લુનીજ અર્થાત સદાને માટેના પરાજયનીજ ગરજ સારે છે.

જે માણસ કાળજી અને આતુરતાપૂર્વક સઘળી તૈયારી કરે છે તે માણસજ માત્ર અબાધિતરીતે કાર્ય કરે છે. "આપણે કાંઈ શાળાને માટે શિક્ષણ ગ્રહણ કરતા નથી, પરંતુ જીવનને માટે ગ્રહણ કરીએ છીએ." જે શિક્ષણને પરિણામે આપણામાં દીર્ઘ કાળને માટે સ્ફૂર્તિ, આતુરતા અને સાંગોપાંગતા આવી શકે છે, અથવા તો સુસ્તી, અનિશ્ચિતતા અને ઉપલકિયાપણું પ્રાપ્ત થાય છે

તે શિક્ષણને માટે રાજા, પ્રજા, શિક્ષક અને માબાપોએ કેટલી બધી કાળજી રાખવી જોઇએ?

"જે માણસો શોધોનો ઇતિહાસ વાંચે છે તેઓ તેમાં જે પ્રબળ ભાગ અકસ્માતોએ ભજવ્યો હોય છે તે જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ જાય છે. કેટલીક પરમ ઉપયોગી ક્રિયાઓ અને યંત્રોને માટે જગત દૈવયોગથી બનેલી ઘટનાઓનેજ આભારી હોય એમ જણાય છે. એક વસ્તુની શોધ કરનારા શોધકો તેની શોધમાં નિષ્ફળ નિવડયા છે, પરંતુ તેઓ જે વસ્તુની શોધ કરતા હતા તેથી પરમ કિમતી એવી કોઇક બીજીજ વસ્તુ એકાએક તેમને હાથ લાગી છે. ગધેડાની શોધ કરતાં રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરનાર કાંઈ સૉલ એકલોજ નથી. જ્યોતિષીઓ આકાશદ્વારા મનુષ્ય અને પ્રજાઓનાં ભાગ્ય જાણવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા અને તેમાંથી ખગોલવિદ્યાની ઉત્પત્તિ થઇ! કીમિયાગરો સ્પર્શમણિની શોધ કરતા હતા અને તેમના પ્રયત્નમાંથી રસાયનશાસ્ત્રનો જન્મ થયો! માણસો, ગ્રહોની ગતિમાં રહેલી અનિયમિતતાનો ખુલાસો મેળવવાને માટે એક નક્ષત્રની આકાશમાં શોધ કરતા હતા, પરંતુ તેઓ જે તારાની શોધ કરતા હતા તેને બદલે કોઈ બીજોજ તારો તેમને જડયો! આવી ઘટનાઓ પ્રત્યે બેદરકારીપૂર્વક દૃષ્ટિપાત કરવાથી કેટલાકોને કદાચ એવો ભ્રમ થઇ આવશે કે ઉદ્દેશ વિના જેમતેમ અથડાયા કરવાથી પણ ઉદ્દેશ સહિત કોઈ નિશ્ચિત લક્ષ્ય તરફ દૃઢતાપૂર્વક પ્રગતિ કરવાના જેટલીજ ફલસિદ્ધિ થવાનો સંભવ છે. પરંતુ આ વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઇએ કે જે માણસોએ આકસ્મિક શોધો કરી છે તેઓ કોઇ ને કોઈ પણ વસ્તુની શોધ તો કરતાજ હતા; અને તેમને થયેલી આકસ્મિક ફલપ્રાપ્તિ પણ માત્ર તેમનાજ પરિશ્રમનો બદલો હતો. બીજા માણસોએ તેજ ઘટનાઓ જોઇ હશે, પરંતુ દીર્ઘકાળના અવલોકનથી આતુર બનેલી આંખે, તેનો

મર્મ ચપલતાથી જાણી લીધો. ગુપ્ત ભંડારો માટેની નિષ્ફળ શોધોનો બીજો કોઇ બદલો ન મળે ત્યારે પણ તે નિદાન ખરી ધાતુનો પ્રથમ પ્રકાશ શોધી કાઢવાની શક્તિ તો આપેછેજ. માણસો ઘણીવાર જાગૃત થતાંની સાથેજ પોતાને પ્રસિદ્ધ થયેલા જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ જાય છે, પરંતુ તેમની તે પ્રસિદ્ધિનું કારણ, તેમનું નિદ્રા લીધા પૂર્વે (પૂર્વે સમયમાં યા પૂર્વ જન્મમાં) કરેલું કામજ હોય છે; કાંઇ તેમની નિદ્રા તેનું કારણ હોતી નથી. સુરંગમાં દારૂગોળો ભરીને સઘળી તૈયારી કરી રાખવામાં આવી હોય તો એક બાળક પણ જામગરી સળગાવે એટલે આખો પહાડનો પહાડ ઉડી જાય છે; પરંતુ દીર્ઘ કાળ સુધી જો તૈયારી ન કરી હોય તો એક રાક્ષસનું બળ પણ એ કાર્યને સિદ્ધ કરી શકતું નથી.

"સત્યની શોધ અને ચારિત્ર્યના બંધારણમાં પણ વિજ્ઞાન અને સાહિત્યમાં રહેલો આ સિદ્ધાંતજ લાગુ પડે છે. જગતમાં ઉપર જણાવેલા કારણને લઇને કેટલીકવાર નજીવી બાબતો પણ અદ્‌ભુત કાર્યો નીપજાવે છે; પરંતુ સામાન્ય ધોરણ તો એજ છે કે ઉત્તમ મોતીની શોધમાં નીકળેલા માણસનેજ કુદરતરૂપી ઝવેરી તરફથી ભારે કિંમતનાં મોતી બતાવવામાં આવે છે."

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો માનસિક અને શારીરિક પરિશ્રમમાં **સફલતા પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર ત્રણ મુખ્ય તત્ત્વો કાર્ય, ધૈર્ય, અને ખંત છે; અને તેમાં સૌથી મોટું તત્ત્વ ખંત છે.**

"ચાલો ત્યારે આપણે જાગૃત થઇને પરિણામની કંઇ પણ ઉતાવળ રાખ્યા વિના કામ કરીએ; કામ કરીએ; આગ્રહપૂર્વક કામ કરીએ અને પરિશ્રમ કરતાં તથા ધૈર્ય ધરતાં શીખીએ."

—લૅાંગ્ફેલો.

પ્રકરણ ૧૦ મું—સ્પષ્ટ ધ્યેય.

"મને જે પણ નાનીસૂની તક મળે તે દ્વારા હું મારૂં પાણી બતાવી આપીશ."

—શેક્સપિયર.

"દશ હજાર માણસો બેશુદ્ધ થઇ જાય, ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જાય અથવા તાબે થઈ જાય કે દુર્બળતાપૂર્વક પોબારા ગણી જાય તેથી શું થઇ ગયું ? સાધારણ લોકોના ગભરાટપર લક્ષ્ય આપતો ના! સેનાપતિનો મુળ મંત્ર જે 'વિજય' તેજ તારે તો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે."

—હૉરેશિયસ બોનર.

"ઈશ્વરની આપેલી તકો ખેંચાઇ જતી જોઈ તે તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના, જીવનના ફુલથી પથરાયેલા કિનારાપર સુઇ રહે તેના કરતાં, દુઃખી માણસોનાં દુઃખ અંતઃકરણપૂર્વક નિવૃત્ત કરવાં એ અત્યંત સારૂં છે. વિષયાસક્ત થઇ, ભોગવિલાસમાં મત્ત રહી, દૈવી શક્તિ અને દૈવી લક્ષ્યને વિસરી જવા કરતાં ખુલ્લે શરીરે સંકટ સહન કરવાં એ સારૂં કામ છે."

—વ્હિટિયર.

"ભલેને, ભાગ્યદેવી પોતાની સર્વ ભયકારક વસ્તુઓ મારાપર છોડી દે; પરંતુ મારો આત્મા એવો છે કે જે ઢાલની પેઠે સર્વ પ્રહારો સહન કરી શકે છે અને વિશેષ પ્રહારોને માટે તૈયાર રહે છે." —ડ્રાઇડન.

"તે એક બહાદૂર શખ્સ છે, તે એક બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય છે. ભલેને, આખું શહેર તેની વિરૂદ્ધ કાં ન હોય, તો પણ તે પોતાને જે કહેવું હોય તે કહેતાં ડરતો નથી."

—લૉંગફેલો.

" કદિ પણ પતિત ન થવું એમાં કાંઇ પરમ ગૌરવ રહેલું નથી, પરંતુ જ્યારે જ્યારે પતિત થઇએ ત્યારે ત્યારે પુનઃ ઉન્નત થવામાં પરમ ગૌરવ છે."

—કૉન્ફ્યુશિયસ.

પિઝારોએ પોતાની શમશેરવતી રેતીપર પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ રેષા દોરીને પછી દક્ષિણ તરફ ફરીને કહ્યું:-" મિત્રો અને સાથીઓ! પેલી બાજુએ પરિશ્રમ, ક્ષુધા, નગ્નાવસ્થા, ભારે તોફાન, નિર્જનતા અને મરણ છે; આ બાજુએ ભોગવિલાસ અને આનંદ છે. પેલી તરફ પોતાના દ્રવ્યભંડાર સહિત પેરૂ ઉભેલું છે; આ તરફ પોતાની ગરીબાઇ સહિત પનામા આવેલું છે. હવે એક વીર કૅસ્ટિલિયનને છાજે એવું કાર્ય પ્રત્યેક જણ પસંદ કરો. હું તો દક્ષિણ તરફ જાઉં છું." આમ કહીને તેણે પેલી રેષાનું ઉલ્લંઘન કર્યું અને તેર હથિયારબંધ સ્પૅનિયાર્ડો તેની પાછળ ગયા. આ પ્રકારે પૅસિફિક મહાસાગરમાં આવેલા ગૅલો નામના નાના દ્વિપમાં પિઝારોના માણસો જ્યારે પાછા ફરવાને બૂમરાણ કરતા હતા ત્યારે તેણે અને તેના થોડા સ્વયંસેવકોએ ઇંકાસના પ્રબલ રાજ્ય સામે કેસરિયાં કરી સફલતા મેળવવાને પોતાની જીંદગી જોખમમાં નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જે સમયે તે દેશમાં જવાને તેમની પાસે એક વહાણ સુદ્ધાંયે ન હતું તે સમયે તેમણે વિજયધ્વજા ફરકાવવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. આવા દ્રઢ નિશ્ચયની આગળ સર્વ વિઘ્નો છિન્નભિન્ન થઇ ગયાં, એ હવે જણાવવાની શું આવશ્યકતા છે?

" ખંત, એ પ્રાચીન અ[illegible] અને રોમન લોકોને છાજે એવો સદ્‌ગુણ છે; એ પ્રત્યેક દૈવી [illegible] કરે છે અને અણીના સમયે પણ એ વિજય પ્રાપ્ત કરે છે."

જે સમયે ઍબોલિશનિસ્ટ પંથના લોકો અત્યંત અપ્રિય થઇ પડ્યા હતા તે સમયે એકવાર કેપ કૉડના બળવાન માછીઓએ એવું

તોફાન મચાવ્યું હતું કે સ્ટિવન ફૉસ્ટર અને લ્યુસી સ્ટોન સિવાય, જાહેર કરવામાં આવેલા સઘળા વક્તાઓ, ભાષણ આપવાના ખુલ્લા સ્થાનમાંથી પલાયન કરી ગયા હતા. સ્ટોને કહ્યું: "સ્ટિવન! તમે નાસી જાઓ તો ઠીક; પેલા લોકો આવે છે." સ્ટિવન બોલ્યો: "પરંતુ તમારી સંભાળ કોણ લેશે?" એવામાં એક કદાવર હુલ્લડખોર એક મોટી ડાંગ લઇને ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. તેના હાથપર પોતાનો હાથ મૂકી તે સ્ત્રી સ્ટિવન પ્રત્યે બોલી: "આ ગૃહસ્થ મારી સંભાળ લેશે." ને હુલ્લડખોર એ ઠીંગણી સ્ત્રી તરફ જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ બોલ્યો: "શું ઉંઉંઉં—? તમે શું કહ્યું? હા, હું તમારી સંભાળ લઇશ અને કોઇ પણ માણસ તમારો વાળ વાંકો કરી શકશે નહિ." આટલું બોલી તેણે આગળ ચાલીને લોકોનાં ટોળાંમાંથી તેને માટે રસ્તો કર્યો અને તેની આતુરતાભરેલી માગણીથી તેને એક ઉચ્ચ સ્થાનપર ઉભી રાખી હાથમાં ડંગોરો લઇ તેની ચોકી કરવા લાગ્યો. તેણીએ એવું અસરકારક ભાષણ કર્યું કે શ્રોતાઓએ તેનાપર કાંઇ અત્યાચાર કર્યો નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ મહાશય ફૉસ્ટરનાં કપડાંને હુલ્લડમાં જે નુકશાન થયું હતું તેના બદલામાં ચાર પૌંડનું ઉઘરાણું એકઠું કરી આપ્યું.

હૅરિયેટ બીચર સ્ટો જણાવે છે કે "જ્યારે તમે અત્યંત સંકટમણમાં આવી પડો અને હવે એક મિનિટ પણ ટકી શકાશે નહિ એમ તમને લાગે તથા પ્રત્યેક વસ્તુ તમારી વિરુદ્ધ જતી લાગે ત્યારે પણ તમે પ્રયત્ન છોડી દેશો નહિ, કારણકે બરાબર તેજ સમયે કિસ્મતનું ચક્કર ફરી જશે."

ચાર્લ્સ સમ્નરે કહ્યું હતું કે "ત્રણ વસ્તુ આવશ્યક છે: પ્રથમ દ્રઢતા, બીજી દ્રઢતા અને ત્રીજી દ્રઢતા."

પૉમ્પી નગર ઇ. સ. પૂર્વે ૭૯ માં જ્વાળામુખી વિસુવિયસ

ફાટવાથી દટાઇ ગયું હતું. તેના ખંડિયેરોમાં ખોદકામ કરતાં મજુરોને શહેરના દરવાજા આગળ પહેરો ભરતા એક રોમન સિપાઇનું હાડપિંજર જણાયું. પાસેના ખડકની નીચે જઇને ઉભા રહેવાથી તેનું સંરક્ષણ થઇ શક્યું હોત; પરંતુ ખરેખરૂં મરણ આવી પહોંચેલું હોવા છતાં તે પોતાનાજ સ્થાનપર ઉભો રહ્યો હતો. સંપૂર્ણ નિયમબદ્ધતા, સતત સાવધતા અને નિમકહલાલીથીજ રોમન સૈનિકો આખી દુનિયાના સ્વામી બન્યા હતા; અને તેમના આ ગુણોનું જ્વલંત ઉદાહરણ ઉક્ત મરણ પામેલો સીપાઇ આપણને પૂરૂં પાડે છે. ધુળ, રાખ, ઉકળતા પાણીના ઝરા, ધાતુના ટુકડા, જોસબંધ વાતો પવન અને વિદ્યુતના ભયંકર ઝબકારાની વચ્ચે થઇને નાસતા કેટલાક લોકોનું વર્ણન કરતાં બલ્વર જણાવે છે કે " હવે થોડીક મિનિટ હવા શાંત પડી હતી; દરવાજામાંથી ફાનસનો પ્રકાશ ઘણે દૂર સુધી ફેલાયેલો હતો અને તે અતિ ઉજ્જવલ જણાતો હતો. નાઠેલા લોકો ત્વરાથી આગળ વધ્યા. તેઓ દરવાજાની પાસે આવી પહોંચ્યા. તેઓ રોમના પહેરેગીરની પાસે થઇને ચાલ્યા ગયા. તેના શામળા ચહેરા અને ચકચકિત લશ્કરી ટોપીપર વિજળીનો ચમકારો થયો, પરંતુ ભયમાં પણ તે કઠોર વદન ગંભીરજ રહ્યું. તે પોતાની જગ્યાપર સીધો અને અડગ ઉભો રહ્યો. એ સમયે પણ તે વજ્ર હૈયાના મહાન રોમનને સમયસૂચકતા વાપરી નાસી જવાને લલચાવ્યો નહિ! ભારે તોફાનની વચ્ચે તે ત્યાંનો ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. તેને પોતાનું સ્થાન છોડીને નાસી જવાની રજા મળી ન હતી. "

જે માણસ આકસ્મિક સંકટોથી કદિ પણ ગભરાતો નથી તેને જગત્ વખાણે છે; જે માણસ શાંતિ, ધૈર્ય અને હિંમતપૂર્વક સામે થાય છે, જે જરૂર પડે તો પોતાના સ્થાનપર મરણ પામે છે, તેની પ્રશંસા સૌ કરે છે.

"સ્પષ્ટ ધ્યેય" હમેશાં લોકોની માનવૃત્તિ આકર્ષે છે. આ ગુણથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે અને પ્રત્યેક માણસ કાર્ય સિદ્ધ કરનારની સ્તુતિ કરે છે. પક્ષો અને સિદ્ધાંતોની લડાઇમાં દઢતા વિનાના બુદ્ધિમાન માણસોને પરાજય અને બુદ્ધિ વિનાના દ્રઢ માણસોને વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. "સત્ય પક્ષવાળો દુર્બળ અને નમ્ર રાજદ્વારી, અસત્ય પક્ષના ખંતીલા અને ચિવટવાળા રાજદ્વારીની સામે હરીફાઇમાં ટકી શકતો નથી." તમે એક માણસની જીભ સાથે એક અભિપ્રાય લટકાવીને તેને તે અભિપ્રાય ધરાવનારો બનાવી શકતા નથી. સિદ્ધાંતોની કોઇ પણ લડાઇને અંતે તેનું નામ મરણ પામેલાની યાદીમાં જડશે નહિ અને ઘાયલ થયેલાની યાદીમાં પણ નહિ મળે; પરંતુ નાશી ગયેલા–ખોવાઇ ગયેલાઓની યાદીમાંજ મળશે.

'ટાઇમ્સ' એક ચીથરિયું પેપર હતું અને મહાશય વૅાલ્ટર તેનો પ્રકાશક હતો. આ પત્ર ચલાવવામાં તેને હમેશ ખોટ જતી હતી. નાના જૅાન વૅાલ્ટરની વય તે સમયે સત્તાવીશ વર્ષની હતી અને તેણે પોતાના પિતાને, તે પત્રનું સર્વ તંત્ર પોતાના હાથમાં સોંપવાની વિનતિ કરી. ઘણી માથાકૂટ થયા પછી અંતે તેના પિતાએ તે વિનતિ સ્વીકારી. હવે તે તરુણ પત્રકાર તે સંસ્થાને સુધારવા માટે સર્વત્ર નવીન કલ્પનાઓ દાખલ કરવા લાગ્યો. તે પત્રે સાર્વજનિક મત કેળવ્યો ન હતો અને તેને પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ કે ચારિત્ર્ય ન હતું. તેનો પક્ષ બંધાયો ન હતો. તે સાહસિક તરુણ અધિપતિએ હિંમતપૂર્વક પ્રત્યેક દુરાચારપર હુમલો કર્યો અને જ્યારે સરકાર ભ્રષ્ટતાના ખાડામાં પડેલી જણાઇ ત્યારે તેને પણ છોડી નહિ. આથી સરકારે તેને છાપવાનું કામ અને જાહેરખબરો આપવાનું બંધ કર્યું. આ જોઇ તેનો પિતા તો અત્યંત ગભરાઇ ગયો. તેના

મનમાં તો એમજ ઠસી ગયું કે આ ગાંડિયો છોકરો તેનું પોતાનું અને પત્રનું સત્યાનાશજ વાળવાનો. તેણે ઘણો ઠપકો આપ્યો, પરંતુ તે તરુણ, જગતને વજન, ચારિત્ર્ય, વ્યક્તિત્વ અને સ્વતંત્રતા અપાવનાર એક મહાન પત્ર અર્પણ કરવાના પોતાના લક્ષ્યથી ડગ્યો નહિ.

લોકોને તરતજ જણાયું કે ટાઇમ્સની પાછળ એક નવીન શક્તિ ઉભેલી છે; તેના લેખો કાર્યસિદ્ધિ કરવાને માટે લખાય છે; ચીથરિયા પત્રમાં નવું જીવન, નવું લોહી, નવો જુસ્સો અને નવા વિચારો પૂરવામાં આવ્યા છે. બુદ્ધિ, આગળ ધસવાની શક્તિ અને પોતાના કાર્યને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર માણસ–જ્યારે માર્ગ જડે નહિ ત્યારે નવીન માર્ગ બનાવી શકે એવો માણસ–તેનું સુકાન હાથમાં પકડીને ઉભો છે. તેણે તેમાં જે જે નવીન તત્ત્વો દાખલ કર્યાં તેમાં વિદેશી સરકારના પત્રો પણ હતા; અને ખાસ સરકારના પત્રમાં પ્રકટ થયા પહેલાં કેટલાક દિવસપર તે ટાઇમ્સમાં પ્રકાશિત થતા હતા. વળી હમેશને માટે અગ્ર લેખ દાખલ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ તે આક્રમણકારી તંત્રીપર સરકાર ગુસ્સે થઇ તેથી વિદેશી સરકારોના પત્રો અટકાવવામાં આવ્યા અને માત્ર પત્રકારોના ખાનગી કાગળોજ પસાર થવા દીધા. છતાં આ દ્રઢ નિશ્ચયવાન તરુણ પુરુષ કોઇ પણ વિઘ્નથી ડર્યો નહિ. પુષ્કળ ખર્ચ કરીને તેણે ખાસ ખબરપત્રીઓ રોકયા. તેના માર્ગમાં જે જે વિઘ્નો આવ્યાં અને સરકાર તરફથી તેને જે જે વિરોધ સહન કરવો પડયો તેથી તો સફલતા મેળવવાનો તેનો નિશ્ચય અધિકજ દ્રઢ થતો ગયો. સાહસ, આગળ ધસવાની શક્તિ અને દ્રઢતા, આ ગુણો ટાઇમ્સની પાછળ ઉભા રહેલા હતા અને તેથી તેની પ્રગતિ અટકાવવાની કોઇનામાં પણ શક્તિ ન હતી. વૉલ્ટર એ પત્રનો આત્મા હતો અને નાનામાં નાની બાબતમાં પણ તેનું વ્યક્તિત્વ તરી આવતું હતું. તે સમયનાં

ઉત્તમોત્તમ છાપખાનાં, એક કલાકમાં ટાઇમ્સની માત્ર ત્રણસોજ પ્રત છાપી શકતાં હતાં અને તે કારણથી વૉલ્ટરને એક એક લખાણના બબ્બે અને ત્રણ ત્રણ ગણા ટાઇપ ગોઠવવા પડતા હતા. આથી તે કોઇ નવીન યુક્તિ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અંતે તેણે દર કલાકે, બન્ને બાજુએ છપાયેલી સત્તરહજાર પ્રત કાઢનારો પ્રેસ બનાવ્યો, જે વૉલ્ટર પ્રેસના નામથી ઓળખાય છે. ઈ. સ. ૧૮૧૪ ના નવેમ્બરની ૨૯ મી તારીખે, વરાળબળથી ચાલતા પ્રેસમાં છપાયેલું પ્રથમ પત્ર જગતને અર્પણ કરવામાં આવ્યું. વૉલ્ટરમાં પોતાના કાર્યમાં વળગી રહેવાની ચિવટ અદ્ભુત હતી તે ગમે તેવા મોટા કામથી પાછો હઠતો નહિ અને ઝીણામાં ઝીણી બાબત પ્રત્યે પણ દુર્લક્ષ કરતો નહિ.

"મહા પુરૂષોની આગળ ક્ષુદ્ર માણસોને હમેશાં એક પ્રકારનો ભય લાગે છે અને એક ઉત્તમ પુરુષની હાજરીમાં ટપકાનો ડર લાગવાથી ઘણા માણસો નીચ વિચાર પ્રદર્શિત કરતાં, હલકો મત દર્શાવતાં અટકી ગયા છે." **શુદ્ધ ધ્યેય અને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય એજ હમેશાં સત્યનો પંથ હોય છે.** પોતાના ધ્યેયમાંજ નિમગ્ન રહેનારા દૃઢ ચારિત્ર્યવાન માણસની હાજરીમાં નીચતા અને હલકટપણું કોણ જાણે ક્યાંયે પલાયન કરી જાય છે. નીચ માણસોને કદિ પણ સુખ મળતું નથી; અપ્રમાણિક માણસો હમેશાં કંપતા ને કંપતાજ રહે છે અને દંભી મનુષ્યો હમેશાં અનિશ્ચિત મનના હોય છે.

લિંકનની મુલાકાત લેવા આવેલા એક માણસે શોકગ્રસ્ત ચ્હેરે તેને પૂછ્યું: "જો હુલ્લડ ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી શાંત ન થાય તો તમે શું કરો?" આ સાંભળી લિંકને પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "અરે! હુલ્લડ દાબી દેવાના પ્રયત્નને વળગી રહેવા સિવાય બીજો કોઇ ઉપાયજ નથી."

શેરિડન પાર્લામેંટમાં જ્યારે પહેલવહેલો ભાષણ કરવાને ઉભો થયો ત્યારે તેને નિષ્ફળતા મળી હતી. આ સમયે તેને એક જણે

કહ્યું કે " તમે કદિ પણ વક્તા બની શકશો નહિ." ત્યારે તેણે જવાબ વાળ્યો કે " વક્તા મારામાં બેઠેલો છે; અને તે અવશ્ય બહાર આવશેજ." અને પાછળથી તે પોતાના સમયના સૌથી આગેવાન વક્તાઓમાંનો એક બન્યો હતો.

હેન્રી ક્લે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં અતિ શરમાળ અને અસાહસિક હતો અને શાળામાં પોતાના વર્ગના છોકરાઓની આગળ કવિતા બોલવાની પણ ભાગ્યેજ હિંમત કરતો હતો. પરંતુ તેણે વક્તા થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે વ્યાખ્યાનો લખી ખેતરોમાં જઇ ઘોડા અને ગાયોને શ્રોતા તરીકે ગણી ત્યાંજ ભાષણ ઝૂડવા લાગ્યો.

દક્ષિણ વિભાગના એક પત્રમાં એકવાર ગૅરિસનના વાંચવામાં આવ્યું કે " ડબ્લ્યુ. એલ. ગૅરિસનનું મસ્તક લાવનારને જ્યૉર્જિયાના ગવર્નર તરફથી પાંચ હજાર ડૉલર ઇનામ આપવામાં આવશે." બીજીવાર, લોકો તેને દોરડાવતી બાંધીને બોસ્ટનના મહોલ્લાઓમાં થઇને લઇ ગયા. તેને કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવ્યો. જ્યારે તે કારાગૃહમાંથી બહાર આવ્યો ત્યારે તે પોતાના લક્ષ્યથી જરા પણ ડગ્યા વિના શાંતિપૂર્વક પાછો પોતાને કામે વળગ્યો અને જ્યાં આગળ તેના કામમાં વિઘ્ન નાખવામાં આવ્યું હતું ત્યાંથીજ તેણે શરૂઆત કરી. તેણે પોતાના ' ઉદ્ધારક ' (Liberator) પત્રમાં અગ્ર ભાગેજ આ શબ્દો મૂકયા: " મારામાં ખરી લાગણી ઉછળી રહી છે, હું દ્વિઅર્થી બોલીશ નહિ, હું માફી માગીશ નહિ, હું એક તસુ પણ પાછળ હઠીશ નહિ; અને મારૂં કહેવું સાંભળવામાં આવશે ત્યારેજ જંપીશ." શું ગૅરિસનના શબ્દો સરકારે અને લોકોએ સાંભળ્યા હતા ? ઘણુંખરૂં તેનાજ પ્રયત્નોથી ઉદ્ધાર પામેલી–સ્વતંત્ર થયેલી પ્રજાનેજ આ પ્રશ્ન પૂછો. તેનાં આંગણામાં ફાંસી ખડી કરવામાં આવી તેથી પણ તે ડર્યો નહિ. જ્યાંસુધી છેલ્લો ગુલામ મુક્ત થયો નહિ

ત્યાંસુધી તેણે પેલો જ્વલંત શબ્દ "સ્વતંત્રતા" સાંભળવાની અનિચ્છા ધરાવતી દુનિયાના કાનમાં તે રેડયાજ કર્યો. જ્યાંસુધી સર્વ ગુલામો ઉદ્ધાર પામ્યા નહિ ત્યાં સુધી ઉક્ત શબ્દનાં આંદોલનો કદિ પણ બંધ થયાં નહિ.

લોકભાષામાં જેને 'અસંભવિતપણું' કહેવામાં આવે છે તેનું જો આ દુનિયામાં કદિ પણ અસ્તિત્વ હોય તો તે પેલા બહેરા, રંક, પૂર્વ તરફના જ્ઞાનના ભંડાર સ્વરૂપ કિટોના જન્મ અને મૃત્યુની વચ્ચે ક્યાંક પ્રાપ્ત થવું જોઇએ. પરંતુ કિટોને ત્યાં તે પ્રાપ્ત થયું ન હતું. તેના નિશ્ચયબળ અને તેની ભીષણ શક્તિની આગળ તે પીગળીને પાણી થઇ ગયું. તેણે પોતાના પિતાને પ્રાર્થના કરી કે મને અનાથાશ્રમમાંથી કાઢી લો. તેણે કહ્યું કે "મારાં પુસ્તકો વેચી તથા મારો રૂમાલ ગીરો મૂકીને આશરે બાર શિલિંગ મેળવી શકીશ. હું કંદમૂળ ખાઇને દહાડા કાઢીશ અને ઘાસની ગંજીમાં ભરાઇને સૂઇ રહીશ." સાચી દ્રઢતા તે આનું નામ! આવા દ્રઢ નિશ્ચયવાન માણસને માટે તે કયું કાર્ય અસંભવિત છે? ક્રાંતિના સમયના મહાપુરુષોએ જે નિશ્ચય કર્યો હતો તેનું સ્વરૂપ પૅટ્રીક હેન્રીના આ શબ્દોપરથી તમને સમજાશે: "**શું જીંદગી એટલી બધી પ્રિય છે અથવા શાંતિ શું એટલી બધી મધુર છે કે તેને બંધન અને ગુલામીની કિંમતે ખરીદવી!** હે સર્વશક્તિમાન પ્રભો! તેનું મ્હોં બાળ! બીજા માણસો કયો માર્ગ ગ્રહણ કરશે તે હું જાણતો નથી; પરંતુ મને તો, કાં તો સ્વતંત્રતા આપ કે કાં તો મૃત્યુ આપ!"

દ્રઢતા એ સ્થાયી મજબૂત ગુણ છે અને તે શરીરના દરેકે દરેક તંતુમાં પ્રવેશી જાય છે. એક દુર્બલ, ચંચલ, નિશ્ચય વિનાનો માણસ ભલેને કોઇક પ્રસંગે કોઇક મહાન્ કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થાય, ભલેને તે કોઇક સંકટના પ્રસંગે બુદ્ધિશાળી બની જાય, પરંતુ દ્રઢતા

એ તો માત્ર મજબૂત માણસાનોજ ગુણ છે. લૉર્ડ અર્સ્કિન્ બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય હતો; તેનામાં બહાદૂરીના અંશો હતા અને જ્યારે તે દુર્બળ મનુષ્યોના સમૂહમાં હોય ત્યારે કાંઇક શક્તિ અને દ્રઢતા પણ તેનામાં દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. તે વકીલાત કરવામાં કુશળ હતો, તો પણ જ્યારે તે આમની સભામાં દાખલ થયો ત્યારે પિટની મગરૂરી તથા રૉફ અને તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ તથા માનસિક ઉત્તમતા જોઇને તે ઠંડોગારજ બની ગયો અને તેની દુર્બલતાઓ પ્રકટ થઇ ગઇ. પિટની પ્રભાવશાળી હાજરીમાં તે પોતાનું સમતોલપણું ગુમાવી દેતો; તેનું વ્યક્તિત્વ સ્થાનભ્રષ્ટ થઇ જતું; તે આકુળ વ્યાકુળ, નિર્બળ અને બેચેન બની જતો.

છેલ્લા વિગ્રહમાં અમેરિકાના ઘણા સેનાપતિઓએ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું; તેમણે ચપલતા અને ઘણીવાર પરમ દ્રઢતા દર્શાવી હતી; પરંતુ ખરી દ્રઢતા ગ્રાંટમાં હતી. તે કદિ પણ સ્થાનભ્રષ્ટ થયો નથી. તે પોતાના કેંદ્રમાંથી કદિ પણ ખસતો નહિ. તે સદા દ્રઢજ રહેતો. જો તમે એકાદ યુદ્ધની યોજના તેની પાસેથી કઢાવવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તે મૂંગે મોઢે સિગારમાંથી ધુમાડા કાઢયા કરશે; જો તમે તેને અશક્ત કહીને તેનો દોષ કાઢશો તો તે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના બીજી સીગાર સળગાવશે; જો તમે તેને વિદ્યમાન સેનાપતિઓનો મુકુટમણિ કહીને તેની પ્રશંસા કરશો તો તે શાંત રીતે પોતાની સીગારમાંથી ધુમાડાના વધારે ગોટા કાઢીને પ્રત્યુત્તર આપશે; અને જો તમે તેને એમ કહો કે તમારે પ્રમુખપદને માટે ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડવું જોઇએ તોપણ તેના મનઃસ્થૈર્યમાં ભંગ થશે નહિ; અને આ જીભ વિનાનો માણસ કેવા પ્રકારનું પ્રાણી હશે એ વિષે હજુ તો તમે આશ્ચર્યમાં ડુબેલા હશો એટલામાં તો તેના એકાદ મહાન વિજયના સમાચાર એકાએક સાંભળીને તમે ચોંકી ઉઠશો. હવેજ

તમારી ખાત્રી થશે કે એ સીગારની પાછળ, એ મૌનવ્રત ધારી ચ્હેરાની પાછળ, યોજનાઓ ઘડનારૂં ઉત્તમોત્તમ મગજ અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના સેનાપતિઓ કરતાં સૌથી હિંમતવાન હૃદય રહેલું છે.

ડિમૉસ્થિનિસ પણ પ્રસંગોપાત ઉચ્ચતમ પરાક્રમ દર્શાવી શકતો; પરંતુ તેનું પરાક્રમ ચિરસ્થાયી ન હતું; તેનો આધાર માત્ર તેના મનના તોરપરજ રહેતો હતો.

તે પ્રસંગોપાત બહાદૂરી અને પરાક્રમ દર્શાવી શકતો હતો, પરંતુ લિંકનમાં તો સાચી દ્રઢતા હતી. જ્યારે સર્વ સચિત્ર પત્રો તેનો ઉપહાસ કરનારાં ફુલાવેલાં ચિત્રો પ્રકટ કરતાં હતાં; જ્યારે તેની અત્યંત નિંદા કરવામાં આવતી હતી; જ્યારે તેના પોતાના પક્ષનાજ લોકો તેનાં કાર્યોપર ટીકા કરતા હતા; જ્યારે સેનાપતિઓ, એણે ગ્રાંટપર વિશ્વાસ રાખવામાં મોટી મૂર્ખાઇ કરી છે એમ કહીને તેની નિંદા કરતા હતા અને એ સેનાપતિને દૂર કરવાને લોકોનાં મંડળો તેની મુલાકાત લેતાં હતાં; તે સમયે પણ તે મહાન પ્રેસિડેન્ટ પોતાના નિશ્ચયમાં સર્વથા અડગ રહ્યો હતો

લિંકન અને ગ્રાંટમાં એવી દ્રઢતા હતી કે તેઓ લોકોના ઉપહાસની દરકાર કરતા ન હતા અને લોકોના પોકારથી લક્ષ્યચ્યુત થતા ન હતા. તેઓ નિંદા અને તિરસ્કાર સહન કરવાની શક્તિ ધરાવતા હતા. દ્રઢ નિશ્ચય અને મહાન આત્મશ્રદ્ધામાં પ્રબળ શક્તિ રહેલી છે. સત્યમાં પરમ બળ રહેલું છે એવું જ્ઞાન અને '**सत्यमेव जयते**' એવી દ્રઢ માન્યતામાં મહા સામર્થ્ય હોય છેજ.

સ્પષ્ટ ધ્યેયથી મનુષ્ય પોતાના લક્ષ્યને અત્યંત દ્રઢતાપૂર્વક વળગી રહેવાને અને અડગ રહેવાને શક્તિમાન થાય છે. તેને પોતાનાં કાર્યોની જાહેર ખબર ફેલાવવાની રહેતી નથી; કારણકે તેની દ્રઢતાજ તેના પ્રત્યેક કાર્યની જાહેર ખબર ફેલાવે છે. દ્રઢતાને લીધે તે કવચિત્

ક્વચિત્ કાર્ય કરતો નથી; પરંતુ કાર્યમાં નિરંતર નિમગ્ન રહેવું એ તેનો સ્વભાવજ બની ગયેલો હોય છે. તે પરમ સાહસિકતા અને બહાદૂરીનાં આંદોલનો ફેલાવે છે. ઘણા લોકો નિષ્ફળ થાય છે તેનું કારણ દ્રઢતા અને વ્યવહારકુશળતાનો અભાવ છે. એક તરુણ પુરુષ, દુર્બળતા, અશક્તિ અને અનિશ્ચિતતા સહિત પોતાની કારકીર્દિનો પ્રારંભ કરે અને પોતાનો માર્ગ નિશ્ચિત કર્યા પછી તેને વળગી ન રહે તો તેના જેવું દુર્ભાગ્ય બીજું કોઇ પણ નથી. જે તરુણ પુરુષમાં દ્રઢતાપૂર્વક "ના" કહેવાની શક્તિ ન હોય; જે પોતાના મિત્રની ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે ખોટના વેપારમાં પડવાને તૈયાર થઇ જતો હોય; અને જે એક મિત્રને નાખુશ કરવા કરતાં તેની ખોટી વાત માન્ય કરવાનું પસંદ કરતો હોય; તેના જેવો દુર્ભાગી બીજો કોઇ પણ નથી.

એક માણસે એક નાના છોકરાને પ્રશ્ન કર્યો કે "અલ્યા! તું બરફપર ચાલતાં કેવી રીતે શીખ્યો?" ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો; **"ઓહ! જ્યારે જ્યારે પડી જાઉં ત્યારે ત્યારે ઉભા થઇને!"**

માસેનાના સંબંધમાં બિહપસ એક એવી વાત કહે છે કે તે પરાજયમાંથી પણ વિજય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો તે સારી રીતે દર્શાવી આપે છે. તે જણાવે છે કે "એસ્લિંગની લડાઇમાં હાર ખાધા પછી પોતાના હારેલા સૈન્યને પાછું ખેંચી લેવાના નેપોલિયનના પ્રયત્નની સફલતાનો સઘળો આધાર માસેનાના વર્તનપર રહેલો હતો. તેની ઉપર સમ્રાટ નેપોલિયને એક દૂત મોકલી કહેવરાવ્યું કે 'તમે ઍસ્પર્નમાં બીજા બે કલાક સુધી ટકી રહેજો.' આ આજ્ઞા ભલામણના સ્વરૂપમાંજ હતી, પરંતુ તે એક અશક્ય કાર્ય કરવાનું ફરમાવતી હતી. નેપોલિયને જે માણસને આ આજ્ઞા કરી હતી તે માણસનાં અડગ ધૈર્યથી તે સારી પેઠે જાણીતો હતો. તે દૂત જ્યારે માસેનાની

પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તે એક કચરાના ઢગલાપર બેઠો હતો; તેની આંખમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો; ચાલીસ કલાકના યુદ્ધમાં તેણે જે અતુલનીય પરિશ્રમ કર્યો હતો તેથી તેનું શરીર દુર્બળ થઇ ગયું હતું અને તેના દેખાવપરથીજ જણાતું હતું કે તેની શારીરિક સ્થિતિ રણ-ક્ષેત્ર કરતાં દવાખાનાને વિશેષ અનુકૂળ હતી; પરંતુ તે દૃઢ આત્માપર જાણે કે શારીરિક નિર્બળતાની કંઈ પણ અસર થઇ ન હોય એવો તે જણાયો. પરિશ્રમથી તે અધમૂઓ થઇ ગયો હતો તે છતાં પણ તે જેમ તેમ કરી ઉઠયો અને બોલ્યોઃ ‘સમ્રાટને કહેજે કે માસેના બીજા બે કલાક સુધી ટકી રહેશે.’ અને તેણે પોતાનું વચન પાળ્યું પણ ખરૂં.”

મહાન સિકંદરના સંબંધમાં મેકૉલે જણાવે છે કે “રણભૂમિમાં તે ઘણીવાર પરાજિત થયો હતો, પરંતુ યુદ્ધમાં તો તે સર્વદા વિજયજ પામ્યો હતો.” વૉશિંગ્ટનના સંબંધમાં પણ આજ શબ્દોનો પ્રયોગ કરી શકાય; અને જે માણસો કોઇ પણ પ્રકારના મહાન્ વિજયો પ્રાપ્ત કરે છે તે સઘળાના સંબંધમાં પણ યોગ્ય ફેરફાર સહિત આ જ શબ્દો વાપરી શકાય.

મૅરેન્ગોના યુદ્ધમાં ઑસ્ટ્રિયનોને લાગ્યું કે આપણે જીતી ચૂકયા છીએ. ફ્રેંચ સૈનિકોની સંખ્યા થોડી હતી અને તેઓ પાછા હઠયા હતા. ફ્રેંચોની પાછળ પડવાને માટે ઑસ્ટ્રિયન સેનાએ પોતાની જમણી અને ડાબી બાજુની પાંખો વિસ્તારી. ત્યાર પછી, ફ્રેંચો પોતાને હારી ગયેલા માનતા હતા અને ઑસ્ટ્રિયનો પોતાનો નિશ્ચિત વિજય ધારતા હતા તોપણ નેપોલિયને તોપના ગોળા છોડવાની આજ્ઞા કરી. જ્યાં રણવાદ્ય વાગ્યાં કે તરતજ નેપોલિયનના ગોલંદાજોએ શત્રુઓના નિર્બળ થઇ ગયેલા મધ્ય ભાગમાં ગોળા છોડયા. શત્રુ સેના ગોળાના મારથી બે ભાગમાં વહેંચાઇ ગઈ અને નેપોલિયને તેનો એક એક

પાંખને એક એક બાજુએ ઘેરી લઈ તેનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખ્યો. આ રીતે ફ્રેંચોનો વિજય થયો.

બર્ક કહે છે કે "કદિ પણ નિરાશ થશો નહિ; છતાં નિરાશ થાઓજ તો પછી નિરાશામાં પણ સતત કામ કરજો."

એકવાર માર્શલ ને યુદ્ધમાં જતો હતો, તે સમયે તેનાં ઘુંટણો એક બીજા સાથે અથડાયાં; તે જોઇને તે બોલ્યો: "ભલે તમે ધ્રુજો; હું તમને ક્યાં લઇ જાઉં છું એ જો તમારા જાણવામાં આવે તો હજુ આથીયે વધારે તમે ધ્રુજશો."

યોદ્ધો વિજયપર વિજય મેળવવાથી, વિદ્યાર્થી પાઠપર પાઠ કરવાથી, મજુર પ્રહારપર પ્રહાર કરવાથી, ચિત્રકાર ચિત્રપર ચિત્ર આલેખવાથી અને પ્રવાસી માઇલપર માઇલ ચાલવાથીજ સફલતા, કે જે પ્રાપ્ત કરવાને આપણે આટલી બધી ઇચ્છા રાખીએ છીએ તે મેળવે છે.

હાર્વર્ડ વિદ્યાલયના એક આશાવંત વિદ્યાર્થીને બન્ને પગમાં સંધીવા લાગુ પડયો અને તેથી તે અશક્ત બની ગયો. વૈદ્યોએ જણાવ્યું કે હવે તેને માટે કાંઇ પણ આશા નથી; પરંતુ તે છોકરાએ પોતાનો પાઠશાળાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરીક્ષકોએ તેની શય્યા પાસે બેસીને તેની પરીક્ષા લીધી અને ચાર વર્ષમાં તે ગ્રૅજ્યુએટ થયો. તેણે ડાંટેનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, કે જે માટે તેને ઇટાલિયન અને જર્મન ભાષા શીખવાની જરૂર હતી. તેનાપર વારંવાર રોગના હુમલા થતા હતા અને તેની નજર પણ ઝાંખી થઈ ગઈ હતી, તો પણ તેણે પોતાનો અભ્યાસ આગ્રહપૂર્વક ચાલુ રાખ્યો. વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી જાહેર કરવામાં આવેલા ઇનામને માટે હરીફાઇમાં ઉતરવાની તેની ઇચ્છા હતી. તે છોકરો સંધીવાથી અશક્ત થઇને પથારીમાં પડેલો હતો અને મૃત્યુ તો તેના મસ્તકપર

ઝઝૂમી રહેલું હતું; તે છતાં પણ તે એક ઇનામની હરીફાઇમાં ઉતરવાની તૈયારી કરતો હતો! આ શું આશ્ચર્યકારક ઘટના નથી! આ આપણને કેવો બોધપાઠ પૂરો પાડે છે! તેનો ગ્રંથ પ્રકટ થાય અથવા તેને ઇનામ મળે તે પૂર્વે એ બહાદૂર છોકરો મરણ પામ્યો, પરંતુ તેનો પરિશ્રમ સફળ થયો. મારૂં જીવન બોજારૂપ થઈ પડવું ન જોઇએ અથવા તે નિષ્ફળ થવું ન જોઇએ એવો તેનો ઉદ્દેશ હતો અને તે અમેરિકાની ઉત્તમોત્તમ પાઠશાળાનો ગ્રૅજ્યુએટ બન્યો; એટલુંજ નહિ પરંતુ વિશ્વવિદ્યાલયના ઇનામની હરીફાઇમાં પણ વિજય પામ્યો અને સાહિત્યની કિંમતી સેવા બજાવવાને શકિતમાન થયો.

"ક્રેડો "નો સુપ્રસિદ્ધ લેખક પ્રૅાફેસર એલ. ટી. ટાઉન્સેન્ડ, સંયોગોની ઉપર દ્રઢતા કેવો વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેનું આપણને બીજું ઉદાહરણ પૂરૂં પાડે છે. બાલ્યાવસ્થામાં તેને સંયોગોની સામે સખત બાથ ભીડવી પડી હતી અને તેને બે શિલિંગપર એક આખું અઠવાડિયું ખેંચી કહાડવું પડયું હતું; તે છતાં પણ આમ્હર્સ્ટ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી તેણે સફલતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઑરેન્જ જડ્ડ, દ્રઢતા દ્વારા કેવો વિજય પ્રાપ્ત થાય છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આપણને પૂરૂં પાડે છે. તે ખેડુતોને ત્યાં કામ કરી ધાન્ય લેતો, તેને પોતાની પીઠપર લાદી દળાવવાને માટે ઘંટીએ લઇ જતો, તેના રોટલા બનાવતો, ગાયને દોહતો અને મહિનાના મહિના સુધી દૂધ ને રોટલાપર નિર્વાહ ચલાવતો. આવી સ્થિતિમાં પણ તેણે વેસ્લેયન વિશ્વવિદ્યાલયમાં યેલમાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

કૅાંગ્રેસમૅન વિલિયમ ડબ્લ્યુ. ક્રૅપો જ્યારે પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે તે એટલો બધો ગરીબ હતો કે તે એક શબ્દકોષ પણ ખરીદી શકતો ન હતો. આથી તે પોતાના ગામ ડાર્ટમથ માસ૦થી પગે ચાલીને ન્યૂ બેડફર્ડમાં જતો અને ત્યાંના પુસ્તકાલયમાંથી શબ્દ-

કોષ લઇને તેમાંના શબ્દો અને વ્યાખ્યાઓ ઉતારી લેતો. આ રીતે તેણે આખા શબ્દકોષની નકલ ઉતારી લીધી હતી.

અડગ દ્રઢતાનાં સ્તુતિગાન તે કેટલાંક ગાઇએ? એનાથીજ ફ્રૅંકિલન, છાપખાનામાં પોતાના હાથમાં પુસ્તક લઇને એક નાના રોટલાપર નિર્વાહ ચલાવવાને શક્તિમાન થયો હતો; એનાથીજ લૉક, હૉલેંડના એક કાતરિયામાં રોટલી અને પાણીપર નિર્વાહ ચલાવવાને સમર્થ થયો હતો; એનાથીજ ગીડિયન લી આછાં કપડાં પહેરી, અર્ધ ભૂખમરાની સ્થિતિમાં ઉઘાડે પગે બરફપર ચાલવાને શક્તિમાન થયો હતો; અને એનાથીજ લિંકન તથા ગારફીલ્ડ ઝુંપડીમાંથી વ્હાઇટ હાઉસ (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની રાજસભા) પર્યંન કઠિન પ્રવાસ કરવાને શક્તિમાન થયા હતા.

પ્રેસિડેન્ટ ચેડર્બૉર્ને પોતાના નષ્ટ થયેલા અવયવના સ્થાનમાં દ્રઢતા મૂકી અને તેની કબર ખોદવાની તૈયારી થયા પછી પાંત્રીસ વર્ષ પર્યંત કામ કર્યું.

લૉર્ડ કૅનાનાઘે હાથ તથા પગની જગ્યાએ દ્રઢતા મૂકી અને પોતાની ખોડની કાંઇ પણ દરકાર કર્યા વિના તે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો.

હેન્રી ફૅાસેટે આંખની જગ્યાએ દ્રઢતા મૂકી અને તે ઈંગ્લાંડનો સૌથી મહાન પોસ્ટ માસ્તર જનરલ બન્યો.

પ્રેસ્કૉટે પણ આંખની જગ્યામાં દ્રઢતા મૂકી અને તે અમેરિકાના મહાનમાં મહાન ઇતિહાસવેત્તાઓ પૈકી એક બન્યો.

ફ્રાન્સિસ પાર્કમૅને આરોગ્યતા અને આંખની જગ્યાએ દ્રઢતા મૂકી અને તે ઇતિહાસની પોતાની શાખામાં, અમેરિકાનો સૌથી મહાન ઇતિહાસકાર બન્યો. હજારો માણસોએ આરોગ્ય, હાથ, પગ, આંખ, કાન ઇત્યાદિના સ્થાને દ્રઢતાને મૂકીને અદ્દભુત વિજય મેળવ્યો છે.

વાસ્તવમાં જગતનાં મહાન કાર્યો પૈકી ઘણાંક દ્રઢતા અને ઉદ્યોગથીજ પાર પડયાં છે. જે માણસમાં આ ગુણો હોય તેને તમે કદિ પણ અધમ દશામાં રાખી શકશો નહિ. તેઓ વિઘ્નોને પગથિયાં બનાવશે અને સફલતાના શિખરપર ચઢી જશે.

બાર્નમ, પચાસ વર્ષની વયે પાયમાલ થઇ ગયો અને તેની દોલત કરતાં તેનું દેવું વધી ગયું; તે છતાં પણ તેણે દ્રઢતાપૂર્વક પોતાનો ધંધો ફરીથી શરૂ કર્યો અને પોતાનું કરજ વાળી દઇ પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ સારી સફલતા પ્રાપ્ત કરી. વારંવાર તે પાયમાલ થયો; પરંતુ તે દરેક વાર ફીનીકસ (હુમા) પક્ષીની પેઠે પોતાની પાયમાલીની રાખમાંથી ઉઠીને ઉભો થયો. જેમ જેમ તેની પાયમાલી થતી ગઇ તેમ તેમ તેની દ્રઢતા વધતી ગઈ.

કોલંબસના પ્રથમ પ્રવાસના છેલ્લા ત્રણ દિવસો ઘણાજ મહત્વના હતા. જો તેણે પોતાના બંડખોર ખલાસીઓને નમતું આપ્યું હોત તો તેની અનેક વર્ષોની સર્વ મહેનત ધૂળમાં મળી જાત. એ ત્રણ દિવસોમાંજ સર્વ રહસ્ય સમાયેલું હતું.

ચાર્લ્સ જે. ફૅાકસે કહ્યું હતું કે "અમુક તરુણ પુરુષે પોતાનું પ્રથમ ભાષણ ઉત્તમ રીતે કરીને સારી નામના મેળવી છે એમ મને કહેવું એ સામાન્ય વાત છે; તે કદાચ આગળ પ્રગતિ કરે કે કદાચ પોતાના પ્રથમ વિજયથીજ સંતુષ્ટ બની જાય; પરંતુ મને એક એવો તરુણ બતાવો કે જેને પ્રથમ વિજય મળ્યો ન હોય અને તે છતાં પણ જે પ્રયાસ કરીજ રહ્યો હોય; અને મારી ખાત્રી છે કે તે તરુણ પુરુષ પ્રથમ પ્રયત્નમાં સફલ થનારા તરુણોમાંના ઘણા કરતાં વધારે સારૂં કામ કરશે."

કૅાબ્ડેન જ્યારે પહેલીવાર માંચેસ્ટરમાં એક સભામાં બોલવા ઉભો થયો ત્યારે તેનો પ્રયત્ન સંપૂર્ણતઃ નિષ્ફળ ગયો અને પ્રમુખે

તેને માટે માફી ચાહી; પરંતુ પાછળથી ઈંગ્લાંડના પ્રત્યેક રંક મનુષ્યને મોટો, સારો અને સસ્તો રોટલો મળ્યો નહિ ત્યાં સુધી તેણે ભાષણો આપવાનું બંધ કર્યું નહિ.

ડિઝરાયેલીનો જન્મ એક તિરસ્કારાયેલી અને બોજા તળે દબાયેલી જાતિમાં થયો હતો; તેને કાંઇ પણ તક મળી ન હતી તો પણ તે મધ્યમવર્ગના લોકોમાંથી આગળ વધીને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોમાં દાખલ થયો. અંતે તે રાજકીય અને સામાજિક સત્તાના સર્વોચ્ચ શિખરપર ચઢીને દ્રઢતાપૂર્વક ઉભો રહ્યો. આમની સભામાં તેનો તિરસ્કાર, ઉપહાસ અને પરાજય થયો, પરંતુ તે માત્ર એટલુંજ કહેતો કે "એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે તમે મને સાંભળશો." તે સમય અવશ્ય આવ્યો અને તક વિનાના તે છોકરાએ ઈંગ્લાંડનો રાજદંડ પા સદી સુધી ગ્રહણ કર્યો.

જે પક્ષના માણસો ડિઝરાયેલીની જાતિ પ્રતિ સૌથી વિશેષ ઘૃણા ધરાવતા હતા અને સ્વાશ્રયી માણસો તથા પરકીય ધુસણદાસો તરફ સખ્ત તિરસ્કાર ધરાવતા હતા, તેજ પક્ષના માણસોનો તે નેતા બન્યો! તેની અદ્દભુત શક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આ છે. જ્યારે આ ક્ષુદ્ર યાહુદી, ખરેખાત 'ચાન્સેલર ઑફ ધી એક્સચેકર' બન્યો ત્યારે અંગ્રેજોને કેટલું આશ્ચર્ય થયું હશે તેની કલ્પના આપજ કરી લો! તે સખ્તમાં સખ્ત નિંદા સહન કરી શકતો હતો; પોતાના આત્મસંયમથી ગ્લૅડસ્ટન સુદ્ધાંને તે આશ્ચર્ય ચકિત કરી નાખતો હતો; પોતાની જાતને અને સંયોગોને કેવી રીતે અંકુશમાં લેવા તે એ સંપૂર્ણ રીતે જાણતો હતો; પ્રગતિજ કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ હતો; દ્રઢતા તેના રોમે રોમમાં પ્રદર્શિત થતી હતી; તે આનંદી યુવક હતો; તે ખુબસુરત હતો; દબાયલી યાહુદી જાતિનું લોહી તેની નસોમાં વહેતું હતું; અને પાર્લામેન્ટની ચુંટણીમાં

ઘણુવાર તે નિષ્ફળ થયો હતો; તો પણ તે જરાયે ડગ્યો નહિ. તે જાણતો હતો કે મને સફલતાનો દિવસ પ્રાપ્ત થયા વિના રહેનારજ નથી; અને અવશ્ય તેને એ દિવસ પ્રાપ્ત પણ થયો. મહાન મુખ્ય પ્રધાન લૉર્ડ મેલ્બૉર્નની સાથે આ આનંદી અને તરુણ છેલબટાઉનો જ્યારે પરિચય કરાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે તેને પૂછ્યું કે "તમે શું થવા ઇચ્છો છો ?" તેણે બળપૂર્વક ઉત્તર આપ્યોઃ "ઇંગ્લાંડનો મુખ્ય પ્રધાન!"

આધુનિક સમયના મહાનમાં મહાન ઉપદેશકો પૈકી એક લાકૅાર્ડેર વારંવાર નિષ્ફળ થયો હતો. પ્રત્યેક જણ કહેતો કે એ કદિ પણ ઉપદેશકનું કામ કરી શકનાર નથી, પરંતુ તેણે સફલતા પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને પોતાની લજ્જાસ્પદ નિષ્ફળતાનાં બે વર્ષ વીત્યા પછી તે નૉટર્ડામમાં મોટી મોટી મંડળીઓ સન્મુખ વ્યાખ્યાન આપતો હતો.

બાળ થૅાર્વાલ્ડસન કે જેનો પિતા અનાથાશ્રમમાં મરણ પામ્યો હતો અને જેનું શિક્ષણ એટલું કંગાલ હતું કે જેને પોતાના પત્રો વારંવાર ફરી ફરીથી લખવા પડતા હતા, તેણે પોતાની અડગ ખંત અને દ્રઢતાથી જગતને મોહિત કરી નાખ્યું. તેનો વિરોધી પિતા, ગરીબાઇ, અથવા સંકટ પણ તેની શક્તિને દાબી શકયાં ન હતાં.

વિલિયમ એચ. સિવાર્ડને તેના પિતાએ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવાને બસેં પાંડ આપ્યા હતા; તેજ તેની સંપત્તિ હતી. એક વર્ષ પૂરૂં થયું ત્યારે તે છોકરો મોટા મોટા વિચાર લઇને, પરંતુ કાંઇ પણ પૈસા વિના, પોતાના પિતાની પાસે પહોંચ્યો. તેના પિતાએ તેને બીજી એક પણ પાઇ આપવાની ચોકખી ના પાડી અને તેને કહ્યુંઃ "મારા ઘરમાંથી ચાલ્યો જા." જ્યારે તે તરુણને જણાયું કે તેના સઘળા આધારસ્તંભો તૂટી પડયા છે અને હવે તરવું કે ડૂબવું એ તેના

પોતાનાજ હાથમાં છે; ત્યારે તે ખાલી ગજવે પોતાની પાઠશાળામાં પાછો આવ્યો અને પોતાના વર્ગમાં પહેલે નંબરે પાસ થઇને ગ્રૅજ્યુએટ બન્યો ! તેણે ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ કર્યો; તેને ન્યૂયૉર્કના ગવર્નર તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યો અને અંતે સિવિલ વૉર દરમ્યાન તે લિંકનનો મહાન સેક્રેટરી ઑાફ સ્ટેટ બન્યો.

લુઇસા એમ. આલ્કોટે "એક જૂની પદ્ધતિની છોકરી" નામે પુસ્તકનો છેવટનો ભાગ જ્યારે લખ્યો હતો ત્યારે તેનો ડાબો હાથ ભાંગી જવાથી ઝોળીમાં લટકતો હતો, તેના શરીરમાં વેદના થતી હતી અને તે બોલી પણ શકતી ન હતી. તે પોતાની ડાયરીમાં અભિમાન સહિત લખે છે કે "**વીશ વર્ષ પૂર્વે,** જો બની શકે તો મારા કુટુંબને સ્વતંત્ર કરવાનો મેં **નિશ્ચય કર્યો; અને મારી ચાલીસ વર્ષની વયે મારૂં તે કાર્ય સિદ્ધ થયું**; સર્વ કરજ ભરાઇ ગયું, ગેર કાયદેસર હતું તે પણ ચૂકવી દેવામાં આવ્યું અને તે ઉપરાંત સુખપૂર્વક રહેવાને માટે અમારી પાસે પૂરતું ધન બચ્યું છે."

આ સ્ત્રી પોતાની કલમવડે ચાલીસ હજાર પૌંડ કમાઇ હતી.

મિસિસ ફ્રૅંક લેસ્લી પોતાના સ્વામીનું દેવું ચુકવવાને માટે પ્રયાસ કરતી હતી એ સમયે તે એક સાદડી વિનાના કાતરિયામાં રહેતી હતી. નવ લેણદારોને સંપૂર્ણ પૈસા તેણે ભરપાઈ કરી દીધા. તે પોતાની જાતે પોતાના પ્રસિદ્ધ કરેલા દશ ગ્રંથોની વ્યવસ્થા કરે છે, સઘળા ચેકો અને મનીઑર્ડરોપર પોતાનીજ સહી કરે છે, સઘળાં પ્રુફો પોતાની જાતેજ તપાસે છે અને કામ પ્રેસમાં મોકલ્યા પૂર્વે તેના દરેક અંગનું જાતેજ અવલોકન કરે છે. તેણે મહાન કાર્યશક્તિનો વિકાસ કર્યો છે. પૂર્વે કોઇને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે તેનામાં આટલી બધી કાર્યશક્તિ છે.

ગારફીલ્ડ કહેતો હતો કે "**સખત પરિશ્રમ કરવાની શક્તિ,**

એ જો બુદ્ધિમત્તા નહિ હોય તો પણ તેની ગરજ સારનારી ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ તો અવશ્ય છેજ." અમેરિકા જેવા પુષ્કળ તક મળી શકે એવા દેશમાં ઉદ્યોગ અને દૃઢતાથી ગરીબાઇ અને પ્રતિકૂલતાઓપર જે જીત પ્રાપ્ત થાય છે, તે જીત પોતાના દુર્ભાગ્ય વિષે બડબડાટ કર્યા કરનારા અને ઉદ્દેશ વિનાના તથા ચંચલ વૃત્તિના માણસોને, અને 'શું કરે, બિચારાઓને તક મળતી નથી ત્યારે ને!' એમ કહી બચાવ કરાવનારાઓને શરમમાં ડુબાવી દેવાને પૂરતી છે.

ઉપહાસ અને ફજેતીનો ભય મનુષ્યને ઘણીવાર નિશ્ચયપૂર્વક કર્તવ્ય કરતાં અટકાવે છે. એટલા માટે હિંમત એ નિશ્ચયનું અતિ મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે. ન્યૂ ઇંગ્લાંડના એક વિદ્યાલયમાં એક ઉપશિક્ષક એકવાર બીજગણિતનો એક દાખલો કરી શક્યો નહિ. આ દાખલો તેને પોતાના શિષ્યોને શીખવવાનો હતો. તેણે ઘણીવાર માથાકૂટ કરી, પરંતુ દાખલો બેઠો નહિ. તેને એ દાખલો મુખ્ય શિક્ષકની પાસે લઈ જતાં શરમ લાગી, પરંતુ આખરે તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી. શિક્ષકે પણ એ દાખલો કર્યા વિનાજ પાછો ફેરવ્યો. હવે શું કરવું? પોતે દાખલો કરી શકતો નથી એમ શિષ્યોની આગળ સ્વીકાર કરવા તે ઇચ્છતો ન હતો. ઘણીવાર ફરી ફરી માથાકૂટ કર્યા પછી પણ જ્યારે તેને સફલતા મળી નહિ ત્યારે તે પોતાના એક મિત્રની સહાય લેવાને માટે એક દૂરના શહેરમાં ગયો. તે ધારતો હતો કે એ મિત્ર આ દાખલો કરી શકશે. પરંતુ અફસોસ! તેનો મિત્ર બહારગામ ગયો હતો અને એક અઠવાડિયા સુધી પાછો આવવાનો ન હતો. ત્યાંથી પાછો વળતાં માર્ગમાં તે બોલ્યો: "હું કેવો મૂર્ખ છું? હું બીજગણિતનો એક દાખલો ગણવાને અસમર્થ છું; તેથી શું હું પાછો જઇશ અને મારા વર્ગના છોકરાઓની સમક્ષ મારી અજ્ઞાનતાનો સ્વીકાર કરીશ? હું એ દાખલો કરી શકીશ અને એને જ્યારે કરીશ ત્યારેજ

છોડીશ.” તે ઘેર જઇ પોતાનો ઓરડો બંધ કરી તેમાં પુરાયો અને જ્યાં સુધી દાખલો ન થાય ત્યાં સુધી કદિ પણ નિદ્રા ન લેવી એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. અંતે તેને સફલતા મળી. દાખલા નીચે તેણે આ શબ્દો લખ્યાઃ “એક ડઝન કરતાં વધારે વાર પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં વીશ કરતાં અધિક કલાકોનો વ્યય થયો અને ત્યાર પછી સોમવાર તા. ૨ જી સપ્ટેમ્બરે રાત્રે સાડાઅગિયાર વાગ્યે આ દાખલો થયો.”

ઇ. સ. ૧૮૧૨ ના યુદ્ધમાં સખ્ત ઠંડી પડતી હતી ત્યારે એકવાર સેનાપતિ જૅક્સનના હાથ નીચેના માણસો અન્નના અભાવે ભુખે મરતા હતા; આથી તેઓ અસંતુષ્ટ બની ઘર તરફ જવાને તૈયાર થયા; પરંતુ ઉક્ત સેનાપતિએ કંદમૂળપર નિર્વાહ કરવા માંડ્યો અને જે માણુસ છાવણીનો ત્યાગ કરવાની પહેલ કરશે તેને ગોળીબારથી વીંધી નાખવામાં આવશે એવી ધમકી આપી.

વિશેષ ઝડપથી દોડનારોજ કાંઇ હમેશાં સરત જીતતો નથી; બળવાન માણુસનેજ કાંઇ હમેશાં યુદ્ધમાં વિજય મળતો નથી. કેટલીકવાર શરતના ઘોડાને માર્ગમાં દોડતાં દોડતાં વિઘ્ન નડે છે. તેમને કેટલીકવાર ભારે બોજો ઉપાડીને દોડવાનું હોય છે અને તેથી શરતનાં પરિણામપર અસર થાય છે. આ જ પ્રકારે જીવનરૂપી શરતમાં પણ માત્ર માર્ગની લંબાઈ ઉપરજ આધાર રાખવાનો નથી; વિઘ્નો, બોજાઓ શિક્ષણ, કુળ, પરિસ્થિતિ, સંયોગો વગેરેની પ્રતિકૂળતા પણ આપણે લક્ષ્યમાં લેવી જોઇએ. કેટલા બધા તરુણ પુરુષો, દેવું, ગરીબાઇ, તથા અશક્તિમાન માબાપ, ભાઇ, બહેન અથવા મિત્રોના ભરણપોષણના બોજા તળે કચરાઈ જાય છે! કેટલા બધા તરુણોને અજ્ઞાન, પ્રતિકૂળ સંયોગો અને તેમની શક્તિથી અજ્ઞાત એવાં માતાપિતાનો વિરોધ અડચણરૂપ થઇ પડે છે! કેટલાં બધાં ગોળાકાર છોકરાંઓને ચોરસ બાંકોરાંઓમાં ખોસી ઘાલીને પાયમાલ કરવામાં આવે છે!

કોઇ પણ માણસની શ્રદ્ધા નહિ હોવાથી; કોઇ પણ માણસનું ઉત્તેજન નહિ હોવાથી; કોઈ પણ માણસની સહાનુભૂતિ નહિ હોવાથી; તથા જે કાર્યની સામે પોતાના શરીરનો પ્રત્યેક તંતુ થતો હોય તથા જેની સામે પોતાના લોહીનું દરેકે દરેક બિન્દુ બંડ કરતું હોય તે કાર્ય નહિ કરવાના વાંક માટે નિરંતર સાણસીવડે માંસ તોડવામાં આવતું હોવાથી કેટલા બધા તરુણોને પોતાના માર્ગમાં વિલંબ થયો છે! કેટલા બધા તરુણોને અજ્ઞાનાંધકાર અને અનુભવના અભાવથી પોતાના લક્ષ્યપર પહોંચવું કઠિન થઇ પડયું છે! કેટલા બધા તરુણોને પોતાના પસંદ કરેલા ધંધામાં, બાલ્યાવસ્થાની કેળવણી અને શિક્ષણના અભાવથી ઠોકર ખાતાં ખાતાં આગળ વધવું પડે છે! કેટલા બધા તરુણોને પિતાના દ્રવ્ય અથવા માતાના લાડની છાયાએ ઉભા રહેવાની અને નહિ કે સ્વાશ્રયી થવાની કેળવણી મળી હોવાથી કાખલાઘોડીવતી ચાલવું પડે છે! મોજવિલાસ, વિષયસુખ અને જીવનનું સત્યાનાશ વાળનારી કુટેવોથી કેટલા બધા માણસો જીવન પ્રવાસ કરવાને અશક્ત બની જાય છે; અને કેટલા બધા માણસો વ્યાધિ, દુર્બળ શરીર, નિસ્તેજ દૃષ્ટિ અથવા અશક્ત કાનથી કાર્યસિદ્ધિ કરવાને અસમર્થ નિવડે છે!

જે મહાન ન્યાયાધીશ આપણી દુર્બળતાઓ અને આપણા દોષો, આપણે કાપેલું અંતર તથા આપણે વહન કરેલો બોજો, ઇત્યાદિ સર્વ વિષે જાણે છે, તે જ્યારે જીવનનાં પારિતોષિક આપશે ત્યારે તે સઘળી અડચણો પણ ધ્યાનમાં લેશેજ. આપણે જે અંતર કાપ્યું હોય તેપરથી નહિ, પરંતુ આપણે જે વિઘ્નો જીતી લીધાં હોય તથા જે પ્રતિકૂલતાઓની વચ્ચે આપણે શરત જીતવાને દોડયા હોઇએ તે પરથીજ આપણને આપવામાં આવનાર પારિતોષિકોનો નિર્ણય કરવામાં આવશે. જે ગરીબ અને કંગાલ માણસે અસંખ્ય પ્રલોભનોની સામે કામ કર્યું હશે; જે રંક સ્ત્રીએ પોતાના શોકને પોતાના અંતઃકરણમાં

દાખી દઈને મૌનપૂર્વક પોતાનું જીવનકાર્ય કર્યું હશે; જેમણે પોતાનાં સંકટો શાંત રીતે સહન કર્યાં હશે; અને જેમની બીજા માણસોએ કદર નહિ કરી હોય; અથવા જેમને લોકોનો તિરસ્કાર સહન કરવો પડ્યો હશે; તેઓનેજ ઘણીવાર મોટાં ઈનામો મળશે.

"શાણા અને ઉદ્યોગી માણસો હિંમતપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને મુશ્કેલીઓને જીતી લે છે; જ્યારે આળસુ અને મૂર્ખ માણસો શ્રમ અને સંકટને જોતાંજ કંપવા તથા ધ્રુજવા મંડી જાય છે અને જે અશકયતાનો તેઓ ડર રાખતા હોય છે તે અશકયતાનેજ તેઓ ઉત્પન્ન કરે છે."

"મને નીચો તોડી પાડો તો પણ હું હસતો હસતો મારા ખંડિ-ચેરની ઉપર બેસીશ; મારા ટુકડે ટુકડા કરી નાખો તો પણ હું ધૈર્ય ધરીશ; મારા ચીથરિયા હાલ જોઈને મારો ઉપહાસ કરો અને મને ચેપી રોગ જેવો ગણી મારાથી ભય પામી મારો ત્યાગ કરો તોપણ હું તમારા તિરસ્કારની લેશ પણ દરકાર રાખ્યા વિના ઓઠાંની પેઠે ચાલીશ."

—રૉબર્ટ હૅરિક.

પ્રકરણ ૧૧ મું—જગતની મહાનમાં મહાન વસ્તુ—ચારિત્ર્ય.

"ખરા મનુષ્યના રક્તનું એક ટીપું પણ સમુદ્રના તમામ પાણી કરતાં વધુ કિંમતી છે."

"મનુષ્ય, એ ખિતાબ સર્વ ખિતાબો કરતાં ઉત્તમ છે."

"મનુષ્યની સંખ્યા, શહેરોનું કદ, તેમજ પાક, એ કાંઇ સંસ્કૃતિનું સાચામાં સાચું પ્રમાણ નથી; પરંતુ દેશ જે પ્રકારનાં માણસો ઉત્પન્ન કરે તેજ તેનું સાચામાં સાચું પ્રમાણ છે." —ઈમર્સન.

"અડચણને કાપી નાખો અને મનુષ્યને બહાર કાઢો." —પોપ.

"અપ્રતિમ અને અમર કીર્તિ ધરાવનાર વૉશિંગ્ટને માનવજાતિપર કેટલો ઉપકાર કર્યો છે તે માત્ર અનન્તકાળજ તેને જણાવશે."

—જેમ્સ. એ. ગારફીલ્ડ.

"ઉદાત્ત ન બનો તેના કરતાં નામશેષ થઇ જાઓ તેજ બહેતર છે."

—ટેનિસન.

"ઉદાત્ત બનો, એટલે બીજા માણસોમાં પણ જે ઉદાત્તતા સૂતેલી હશે-કેમકે તે કોઇનામાંથી કદિપણ નષ્ટ થયેલી તો હોતીજ નથી-તે જાગૃત થશે અને તમારી ઉદાત્તતાને મળવા આવશે." —લૉવેલ.

"માત્ર સદ્ગુણજ પિરામિડો કરતાં ઉંચી ઈમારતો બાંધે છે; અને મિસરનું પતન થશે તો પણ તેના સ્મરણ સ્તંભો તો ખડાજ રહેવાના." —યંગ.

"એક માણસ એટલો બધો ઉંચો હોય કે તે ધ્રુવને સ્પર્શ કરે અથવા સૃષ્ટિ આખીને પોતાની મુઠીમાં સમાવી દે, તો પણ તેનું માપ તેના આત્માદ્વારાજ થવું જોઇએ; મન એજ મનુષ્યનું માપ છે." —વૉટ્સ.

"આપણું જીવન વર્ષોથી નહિ પણ કાર્યોથીજ મપાય છે; વિચાર દ્વારા તેનું માપ થાય છે, કાંઈ શ્વાસોચ્છવાસ દ્વારા થતું નથી; લાગણીઓ દ્વારા તે મપાય છે, ઘડિયાળના કાંટાવડે મપાતું નથી. જે માણસ સૌથી વિશેષ વિચાર કરે છે, ઉત્તમોત્તમ મનોવૃત્તિઓ ધરાવે છે અને જે જે ઉત્તમોત્તમ કર્મ કરે છે તેજ માણસ સૌથી વિશેષ જીવે છે." —બેઇલી.

"પુરુષ અથવા સ્ત્રીની સત્કીર્તિ એજ તેના આત્માનો પ્રથમ અલંકાર છે."

"સદ્‌ગુણો કાંઈ મારી સાથે બીમાર પડતા નથી, તેમજ તેઓ મારી કબરમાં પણ દટાશે નહિ." —ઈમર્સન.

એક મૂર ગૃહસ્થ પોતાના બગીચામાં ટહેલતો હતો એવામાં એક સ્પૅનિશ યોદ્ધા સહસા તેની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેને પગે પડી આજીજી કરવા લાગ્યો: "મારા હાથથી એક મૂર સદ્‌ગૃહસ્થ માર્યો ગયો છે એટલા માટે કેટલાક માણસો મારી પાછળ પડી મારો જીવ લેવા માગે છે; માટે જો આપ મને છુપાવાનું સ્થાન આપશો તો આપનો મારાપર મોટો ઉપકાર થશે." એ મૂરે તેને સહાય કરવાનું વચન આપ્યું અને રાત્રે નાસી જવાની તક મળે ત્યાંસુધી તેને છુપાવવાના ઉદ્દેશથી પોતાના એક ઘરમાં બંધ કર્યો. થોડાજ સમયમાં એજ મૂરના પુત્રનું મુડદું લઇને કેટલાક લોકો તેના ઘરમાં આવ્યા અને તેમણે ખૂનીની જે નિશાની આપી તે પરથી તેને જણાયું કે પેલો સ્પૅનિયાર્ડજ તેના પુત્રનો ઘાતક હતો. તે છતાં પણ તેને જે દુઃખ થયું તે તેણે ગુપ્ત રાખ્યું અને અર્ધી રાત્રે તેણે તે સ્પૅનિયાર્ડને બહાર કાઢીને કહ્યું: "હે ખ્રિસ્તી! જે તરુણનું તેં ખૂન કર્યું છે તે મારો પોતાનોજ એકનો એક પુત્ર હતો. તારા અપરાધને માટે

તું સખ્તમાં સખ્ત શિક્ષાને પાત્ર ઠર્યો છે; પરંતુ તને ન ફસાવવાને માટે મેં તને મારૂં ગંભીર વચન આપ્યું છે; અને એક ક્રૂર શત્રુની સાથે કરેલા અવિચારી ઠરાવનો ભંગ કરવો એ પણ હું તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય સમજું છું." ત્યાર પછી તેણે પોતાના એક સૌથી વધારે ઝપાટાબંધ દોડનાર ખચ્ચરને સજ્જ કરી તેને કહ્યું: "રાત્રિના અંધકારનો લાભ લઇ નાસી જા. લોહીથી તારા હાથ કલંકિત થયા છે; પરંતુ ઈશ્વિરપરની મારી શ્રદ્ધા નિષ્કલંક રહી છે; તેને માટે હું નમ્રતાપૂર્વક તેને ધન્યવાદ આપું છું."

ચારિત્ર્ય કદિપણ મરણ પામતું નથી. લૉંગ્ફેલો કહે છે કે: આકાશમાં એક તારો નષ્ટ થાય તે પછી પણ તેનો તેની હયાતીમાં આપણા તરફ આવવાને નીકળી ચુકેલો પ્રકાશ નીચે આવતાં લાંબા સમય સુધી આપણી સ્થૂલ દૃષ્ટિની સામે પ્રકાશે છે. આજ પ્રકારે એક મહાપુરુષ પોતાના દેહાંત પછી પોતાની પાછળ જે પ્રકાશ મૂકી જાય છે તે માણસોના માર્ગપર વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ઝગઝગે છે."

સૉક્રેટિસનું ચારિત્ર્ય મહા પ્રબળ હતું અને તેથીજ તે મૃત્યુનો ભય અને વેદના દૂર કરવાને શક્તિમાન થયો હતો.

હૅરિસનને જો કે ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યો હતો તો પણ તમે તેના એક પણ અણુનો નાશ કરી શકતા નથી. સત્યને માટે આત્મવિસર્જન કરનાર વીર પુરુષોની મહાન શક્તિ આ જગતમાં સદાકાળ જીવંત રહે છે.

મોગરો પાડી નાખ્યા પછી બત્તી વધુ પ્રકાશ સાથે બળે છે. "પાંડિત્યના ચકચકાટ અને ઝગઝગાટથી, તથા તર્કશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રના જ્ઞાન અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તમે કદિ પણ જગતમાં નિશ્ચયાત્મક શક્તિરૂપે બનશો નહિ; તમારા ઉત્તમ ચારિત્ર્યથીજ તમે

અવશ્ય નિશ્ચયાત્મક શક્તિ બનશો."

ચારિત્ર્ય એજ શક્તિ છે,
ચારિત્ર્ય એજ પૈસો છે,
ચારિત્ર્ય એજ ધર્મ છે,
ચારિત્ર્ય એજ મોક્ષ છે.

દેશની દરેકે દરેક શાળામાં, દરેક ગૃહમાં અને દરેક યુવકના ઓરડામાં ઉપલાં સૂત્ર ટાંગો. માતાઓ! દરેક બાળકના હૃદયમાં તે ઉંડા અક્ષરે કોતરો.

લંડનના એક ચોકમાં ઉભા કરવામાં આવેલા જ્યૉર્જ પીબોડીના પુતળાને ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરવામાં આવી ત્યારે શિલ્પી સ્ટોરીને ભાષણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. બે વાર તેણે તે પુતળાને પોતાના હાથવડે સ્પર્શ કર્યો અને ત્યાર પછી તે બોલ્યો: "આ મારૂં ભાષણ છે, આ મારૂં ભાષણ છે." આ કરતાં વિશેષ પ્રભાવશાળી ભાષણ શું હોઇ શકે? **ચારિત્ર્યને કંઇ પણ ભલામણની આવશ્યકતા નથી. તે પોતાની ભલામણ પોતે જાતેજ કરે છે.**

ખલીફ઼ ઉમરે યોદ્ધા અમરૂને કહ્યું: "જે શમશેરવડે તમે આટલાં બધાં યુદ્ધો લડયા છો અને આટલા બધા કાફરોને મારી નાખ્યા છે તે શમશેર મને બતાવો." અમરૂએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો "આહ! શમશેર જ્યાં સુધી શમશેરબહાદુરના હાથમાં ન આવી હોય ત્યાં સુધી તે ગમે તેટલી પાણીદાર હોય તોપણ એકાદ કારકુનની કલમ કરતાં પણ વધારે હલકી–તુચ્છ છે."

આજ પ્રમાણે ચારિત્ર્ય વિનાનું સાડાત્રણ મણનું શરીર ગમે તેટલી તાકાત, પૈસો કે સત્તા ધરાવવા છતાં પણ તુચ્છજ છે.

માર્શલ ને (Nay)ની હિંમત અને કર્તૃત્વશક્તિ જોઇને નેપોલિયન

એટલો બધો પ્રસન્ન થયો હતો કે તે કહેતો કે "મારી તીજોરીમાં વીશ કરોડનો અવેજ છે અને તે સર્વ હું, તેને માટે આપવો પડે તો આપવાને તૈયાર છું."

હિંદુસ્તાનના આગ્રા શહેરમાં પૌર્વાત્ય શિલ્પનો મુકુટમણિ તાજ-મહાલ ઉભો છે. તે આખી દુનિયામાં સૌથી સુંદર ઇમારત ગણાય છે. તે શાહજહાનની પરમ પ્રિય બેગમનો રોજો છે. જ્યારે શાહ-જહાનને તેના પુત્ર ઔરંગઝેબે પદભ્રષ્ટ કર્યો ત્યારે તેની પુત્રી જહાન-આરાએ પોતાના પાપી બંધુને આશ્રયે રહી સુખ ભોગવવા કરતાં પોતાના રંક પિતાની સાથે કારાગૃહમાં નિવાસ કરવાનું પસંદ કર્યું. દિલ્હીમાં આવેલી તેની કબરપર તેના મરતી વખતના શબ્દો કોતરવામાં આવ્યા છે. એ શબ્દો આ પ્રમાણે છે: "મારી કબર-પર કોઇ કિંમતી ચાદર ઢાંકશો નહિ; પવિત્ર પુરુષોની રંક, ક્ષુદ્ર, ક્ષણભંગુર શિષ્યા અને સમ્રાટ શાહજહાનની પુત્રી જહાન-આરાની કબરને માટે આ ઘાસજ ઉત્તમ આચ્છાદન છે." જે પ્રવા-સીઓ સુંદર તાજમહાલ જોવા જાય છે તેઓ દિલ્હીની, ઉપરોક્ત ઘાસથી છવાયેલી કબરની પાસે લાંબા સમય સુધી થોભે છે, અને પાછળથી તેના સ્મારક તરીકે જે સુંદર જુમ્મા મસ્જિદ બાંધવામાં આવી છે તેને તો માત્ર ઉપર ટપકેજ જોઇને ચાલ્યા જાય છે!

કોઇ લેખકે ઠીક કહ્યું છે કે "રાજસિંહાસનાધિકારી ડેવિડનું સ્મરણ થતાં આપણને સદા આનન્દ થઇ શકતો નથી, પરંતુ આપ-ણને ઉત્તમ સ્તોત્રો આપનાર ડેવિડને તો આપણે વીસરતાજ નથી. આગલા ડેવિડનો સર્વ આડંબર અને અભિમાન જોઇને તેપર તિરસ્કારપૂર્વક આપણી આંખ ફર્યા પછી, પાછલા ડેવિડની દ્રઢ શ્રદ્ધા, આપણા આત્માની બંધ બારીઓમાંથી પણ સૂર્યપ્રકાશની પેઠે ઝળહળી નીકળે છે."

રૉબર્ટસન જણાવે છે કે "જ્યારે તમે તમારા અંતઃકરણના છેક ઉંડા ભાગમાં ઉતરો છો ત્યારે તમને માત્ર સુખ લાલસાના જેવીજ નહિ, પરંતુ અજની ઇચ્છાના જેવીજ—તમારા જીવનને અધિક ઉદાત્ત અને ઉચ્ચતર બનાવવાની—ઇચ્છા પ્રાપ્ત થાય છે."

"વર્મોન્ટ વૉલંટિયર્સની રેજીમેન્ટનો સૈનિક, બેન્જામિન ઓવન ગઇ રાત્રે પોતાના પહેરાપર ઉંઘતો જણાયો હતો. આ ગુન્હો એક અણીના વખતે બનેલો હોવાથી કૉર્ટ માર્શ્યલે તેને ચોવીસ કલાકમાં ગોળીથી વીંધી નાખવાની શિક્ષા ફરમાવી છે." તેના ખેડુત પિતાએ જ્યારે પોતાના પુત્રને થયેલી શિક્ષા સંબંધી ઉપરની મતલબનો તાર વાંચ્યો ત્યારે તે પોતાના મન સાથે બોલ્યોઃ "મેં જ્યારે બેનીને તેના દેશને સમર્પણ કર્યો ત્યારે મેં ધાર્યું હતું કે આ આવડા મોટા દેશમાંથી આવું અમૂલ્ય દાન બીજા કોઇ પણ પિતાએ કર્યું નથી. તે પોતાની જગ્યાપર માત્ર એક મિનિટ સુધીજ ઉંઘ્યો હશે; કારણ કે હું જાણું છું કે બેની પોતાની જગ્યાપર પૂર્વે કદિ ઉંઘ્યો ન હતો. તે કેવો ચપળ અને વિશ્વાસપાત્ર છે! તે મારા જેટલો ઉંચો છે અને માત્ર અઢાર વર્ષનો છે; અને તે પહેરો ભરતી વખત ઉંઘી ગયેલો જણાયો હતો એટલા માટેજ શું તેના ઉપરીઓ તેને ગોળીથી વીંધી નાખવાને તૈયાર થયા છે?" ત્યાર પછી થોડીજ વારમાં બેનીની નાની બેન બ્લૉસમ તેના પિતાની આજ્ઞાથી ત્યાં આવી અને તેના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો. તે માત્ર એટલુંજ બોલી કે "આ પત્ર તેના તરફથી આવ્યો છે." આ પત્ર નીચે પ્રમાણે હતોઃ

"પ્રિય પિતાજી—પહેરાપર ઉંઘી જવાના ગુન્હા માટે મને ગોળીબારથી વીંધી નાખવામાં આવનાર છે. પ્રથમ તો મારા ભયનો પાર રહ્યો નહિ; પરંતુ મેં એના સંબંધમાં એટલો બધો વિચાર કર્યો છે કે હવે મને જરા પણ ડર રહ્યો નથી. મારા ઉપરીઓ મને

જણાવે છે કે અમે તમને બાંધીશું નહિ, તેમજ તમારી આંખે પાટા પણ બાંધીશું નહિ; પરંતુ તમને એક વીર પુરુષની પેઠે મૃત્યુ પામવાની સગવડ કરી આપશું. મેં ધાર્યું હતું કે મારા દેશને માટે રણક્ષેત્રપર લડતાં લડતાં મારૂં મૃત્યુ નીજપશે અને હું ગૌરવપૂર્વક યુદ્ધ કરતો કરતો રણમાં પડીશ; પરંતુ પ્રાયઃ દેશદ્રોહ કરવાને માટે–કર્તવ્ય વિમુખ થવાને માટે–એક કૂતરાને મોતે મરવું મને જરા પણ પસંદ નથી. ઓ પિતાજી! આ વિચાર આવતાંની સાથેજ હું શામાટે મરી જતો નથી તે વિષે હું આશ્ચર્યચકિત થાઉં છું! પરંતુ હું આપનું નામ કલંકિત કરીશ નહિ. જે બીના બની છે તે સઘળી હું આપને લખું છું; અને હું જ્યારે મરણ પામું ત્યારે તમે મારા મિત્રોને ખબર આપશો."

"તમે જાણો છો કે મેં જેમી કારની માતાને એવું વચન આપ્યું હતું કે હું તેની સંભાળ લઇશ; અને જ્યારે તે માંદો પડયો ત્યારે મેં તેને માટે મારાથી બનતું સઘળું કર્યું. જ્યારે તેને લશ્કરમાં પુનઃ જોડાવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી ત્યારે તેનામાં શક્તિ ન હતી. અને જે રાત્રે અમે અહીં આવ્યા તેને આગલે દિવસે માર્ગમાં મેં મારા સામાન ઉપરાંત તેનો સર્વ સામાન પણ ઉચકી લીધો હતો. રાત્રિ પડવા આવી તે વખતે અમને 'ડબલ ક્વિક માર્ચ'–અમણી ત્વરાથી ચાલવા–નો હુકમ મળ્યો અને મને સામાન ઘણો ભારે લાગવા માંડયો. પ્રત્યેક જણ થાકી ગયો હતો અને જેમીને જો માર્ગમાં મેં હાથવતી વારંવાર ટેકો આપ્યો ન હોત તો તે માર્ગમાંજ તૂટી પડયો હોત. અમે જ્યારે છાવણીમાં આવ્યા ત્યારે હું સંપૂર્ણતઃ થાકી ગયો હતો; અને તે વખતે જેમીનો પહેરો ભરવાનો વારો હતો. છતાં મેં તેનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું હતું. પિતાજી, હું અત્યંત થાકી ગયો હતો અને મારા મસ્તકની સામે બંદુક

તાકવામાં આવી હોત તો પણ હું જાગી શકત નહિ; પરંતુ હું વખતસર ચેત્યો નહિ. અમારો ભલો કર્નલ-સેનાપતિ-કહે છે કે 'સંયોગવશાત્ તમારા પિતાજી ઉપર પત્ર લખવાને તમને થોડો વખત આપવામાં આવે છે.' પિતાજી એને માફ કરશો. એ તો માત્ર પોતાનું કર્ત્તવ્ય બજાવે છે. જો તેનાથી બની શકે એમ હોય તો તે મને ખુશીથી બચાવે. વળી જેમીપર પણ મારા મૃત્યુની જવાબદારી નાખશો નહિ. તે ગરીબ છોકરો હૃદયભગ્ન થઇ ગયો છે અને મારી જગ્યાએ મરવાને માટે મારા ઉપરી અમલદારોને આજીજી કરી રહ્યો છે. માતાજી અને બ્લૉસમનો વિચાર આવતાં મારૂં હૈયું ફાટી જાય છે. પિતાજી, તેમને આશ્વાસન આપજો. તેમને કહેજો કે એક બહાદૂર તરુણે જેવી રીતે મરવું જોઇએ તેવી રીતે હું મરૂં છું અને જ્યારે યુદ્ધનો અંત આવશે ત્યારે તેમને મારે માટે લજ્જા પામવાનું કાંઇપણ કારણ રહેશે નહિ. ઇશ્વર મને સહાય કરો; આ આપત્તિ સહન કરવી અતિ કઠિન છે. પિતાજી, છેલ્લા પ્રણામ! આજ રાત્રે સંધ્યાના પ્રથમ ઝઝકલામાં હું સર્વ ગાયોને ચરીને ઘેર આવતી છેલ્લીવાર જોઇશ; અને મારી વ્હાલી નાની બ્હેન બ્લૉસમ બારણે ઉભી રહીને મારી વાટ જોશે-પણ-પણ-હું કદિ-કદિયે-પાછો આવીશ નહિ. પ્રભુ તમો સર્વનું કલ્યાણ કરો!"

મિ. ઓવન પૂજ્યભાવથી બોલી ઉઠયો: "ધન્ય પ્રભો! હું જાણતોજ હતો કે બેની બેદરકારીથી ઉંઘે એવો છોકરો નથી."

તે રાત્રે ઘણો સમય વ્યતીત થઇ ગયા પછી એક નાની આકૃતિ ઘરમાંથી બહાર નીકળી. બે કલાક પછી મિલ ડેપો આગળ, દક્ષિણ તરફ જતી ટ્રેનના કન્ડકટરે તેને પોતાના ડબ્બામાં બેસારી દીધી. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તે ન્યૂયૉર્ક જઈ પહોંચી અને ત્યાર પછી તે વૉશિંગ્ટનમાં જઇ વ્હાઇટ હાઉસમાં દાખલ થઈ. પ્રેસિડેન્ટે તેને સુંદર આનન્દી સ્વરથી પૂછ્યું: "બેટા, આજે પ્રાતઃકાળમાં આટલું બધું વહેલું

તારે શું કામ છે ?" બ્લૅાસમ અચકાતાં અચકાતાં બોલીઃ "મહેરબાન સાહેબ, હું બેનીના પ્રાણનું દાન માગું છું." મહાશય લિંકને પૂછ્યુંઃ "બેની ? બેની કોણ છે ?" તે નાની છોડીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "સાહેબ, બેની મારો ભાઇ થાય છે. તે પોતાની જગ્યાપર ઉંઘી ગયો તેટલા માટે તેને મોતની શિક્ષા થઇ છે." પ્રેસિડેન્ટ બોલ્યોઃ "મને યાદ છે કે તે ભયંકર ઉંઘ હતી. બેટા! તું જાણે છે કે તે ખાસ ભયનો સમય હતો. તેની ગુન્હાભરેલી બેદરકારીથી હજારો જિંદગીઓનો નાશ થયો હોત." તે છોકરીએ કહ્યુંઃ "મારા બાપાજી પણ એમજ કહેતા હતા; પરંતુ સાહેબ, બિચારો બેની ઘણો થાકી ગયેલો હતો અને જેમી ઘણો અશક્ત હતો. સાહેબ, તેણે બે માણસનું કામ કર્યું હતું અને તે રાત્રે જેમીનો પહેરો હતો, કાંઇ બેનીનો ન હતો. જેમી અત્યંત થાકી ગયો હતો અને બેની પોતે પણ થાકી ગયો હતો; પરંતુ તેણે પોતાની જાત વિષે કશો વિચારજ કર્યો નહિ." પ્રેસિડેન્ટ બોલ્યોઃ "બેટા, તું શું કહે છે ? અહીં આવ; તારૂં કહેવું હું સમજતો નથી." બ્લૅાસમે પોતાના ભાઇનો પોતાના પિતા ઉપરનો પત્ર તેને આપ્યો. તે તેણે વાંચ્યો; થોડી લીટી લખી તેણે ઘંટડી વગાડી અને જે નોકર હાજર થયો તેને કહ્યુંઃ "આ પત્ર એકદમ મોકલી આપો." ત્યાર પછી બ્લૅાસમ તરફ ફરીને તે બોલ્યોઃ "મારી બેટી, ઘેર જા અને તારો પિતા કે જે પોતાના પુત્રને તેના દેશ તરફથી ફરમાવવામાં આવેલી શિક્ષાને અનુમત થયો છે તેને કહે કે અબ્રાહામ લિંકન તમારા પુત્રની જિંદગી એટલી બધી કિંમતી ગણે છે કે તેને ગુમાવી દેવાને તૈયાર નથી. પાછી જા, અથવા આવતી કાલ સુધી અહીંજ થોભ. બેની આટલી બધી બહાદુરીથી મોતની સામે ઉભો રહ્યો છે એટલા માટે તેને હવાની ફેર બદલીની જરૂર પડશે. તેને થોડો વખત રજા આપીશું. તે તારી સાથે આવશે." બ્લૅાસમ બોલીઃ "સાહેબ, પ્રભુ આપનું કલ્યાણ કરો."

બે દિવસ પછી તે તરુણ સૈનિક જ્યારે પોતાની બહેનની સાથે પ્રેસિડેન્ટનો આભાર માનવાને આવ્યો ત્યારે મહાશય લિંકને તેના ખભાપર લેફ્ટેનન્ટની પટી બાંધીને કહ્યું: " જે સૈનિક પોતાના એક બીમાર સાથીનો સામાન લઈ જઈ શકે, અને તેથી થયેલી બેદરકારીને માટે જરા પણ બડબડાટ કર્યા વિના મરવાને તૈયાર થાય તે પોતાના સ્વદેશ બાંધવોના સન્માનને પાત્ર છે. "

અમેરિકાના માંહોમાંહેના અંતિમ યુદ્ધ દરમ્યાન જ્યારે રણક્ષેત્રમાં ભયંકર ખૂનરેજી થયાના તાર આવતા હતા અને જ્યારે ઍન્ડર્સન વિલ, બેલ આઇલ અને લિબીના કારાગૃહમાં કેદ થયેલા અમેરિકાના માણસો પ્રત્યે ઘાતકી વર્તણુક ચલાવવામાં આવતી હોવાથી પ્રેસિડેન્ટ લિંકનનું હૃદય ભગ્ન થઇ ગયું હતું ત્યારે પણ તે પોતાના " કોઇની ઉપર પણ દ્વેપ રાખવો નહિ; સર્વ પ્રત્યે ઉદારતા વાપરવી." એ મૂળમંત્રથી દૂર ગયો ન હતો. જ્યારે એવા સમાચાર ફેલાયા કે દક્ષિણ તરફના કારાગૃહોમાંથી જે લોકો બાલ્ટિમોરમાં પાછા આવ્યા હતા તેમાંના સેંકડે નેવું ટકા, ભૂખમરા અને બેદરકારીને લીધે એવા અશક્ત બની ગયા હતા કે તેઓ ઉભા પણ રહી શકતા ન હતા. ઘણાં માણસોનાં શરીર જંતુઓથી એવાં ખવાઈ ગયાં હતાં કે તેમની ઉપર જાણે શીળીનાં ચાઠાં પડયાં હોય એમ લાગતું હતું; અને તેઓ એટલા બધા દુર્બળ બની ગયા હતા કે જાણે જીવતાં હાડપીંજર જેવાજ લાગતા હતા. તે વખતે એ સમાચાર પણ તે મહાન પ્રેસિડેન્ટને દક્ષિણવાસી કેદીઓ—જે પોતાના કારાગૃહમાં કેદ હતા તેમના—પર અત્યાચાર કરવાને પ્રવૃત્ત કરી શકયા નહિ.

ફ્રેડ્રિકસબર્ગની રણભૂમિપર જે માણસો મરણ પામ્યા હતા તેમાં એક તરુણના મૃતશરીરની છાતીપર લિંકનનો એક ફોટોગ્રાફ માલુમ પડયો હતો. તેના પાછલા ભાગપર આ શબ્દો હતાઃ " પ્રભુ, પ્રેસિ-

ડેન્ટ લિંકનનું કલ્યાણ કરો." જે તરુણને પોતાના સ્થાનપર ઉંઘવાને માટે મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી હતી, પણ પ્રેસિડેન્ટે જેને માફી આપી હતી, તે તરુણ આ જ હતો.

ડેવિડ ડડલિ ફીલ્ડ કહેતો કે "હું લિંકનને આધુનિક સમયનો મહાનમાં મહાન પુરુષ ગણું છું." વેબ્સ્ટર, કલે, કૅલહાઉન વગેરે મહાન પુરૂષો હતા; પણ તેઓ પોત પોતાની એકજ દિશામાં મહાન હતા; જ્યારે લિંકન ઘણી દિશામાં મહાન હતો. આ માણસમાં મહત્તાના એવા ગુપ્ત ઝરા હતા કે જે અત્યંત આકસ્મિક રીતે બહાર ફૂટી નીકળતા હતા. તેની અદ્‌ભુત શક્તિઓ તેની આસપાસના માણસો સમજી શકતા ન હતા. હૉરેસ ગ્રીલી પણ લગભગ તેના જેટલીજ દિશામાં કામ કરતો હતો, પરંતુ તેનામાં ભલાઇ અને દુર્બળતાનું અદ્‌ભુત મિશ્રણ થયેલું હતું, જ્યારે લિંકન પ્રત્યેક દિશામાં દ્રઢ જણાતો હતો. લિંકને ગુલામોના મુક્તિદાનના ઢંઢેરાપર સહી કર્યા પછી કહ્યું: "હવે વચન પાળવું જોઇએ; હું એક પણ શબ્દ પાછો ખેંચી લઇશ નહિ."

ગ્લૅડસ્ટન જ્યારે ઇટનમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે તેણે પોતાના એક સહાધ્યાયી હૅમિલ્ટન કે જે પાછળથી સૅલિસબરિનો ધર્માચાર્ય થયો હતો તેનાપર જે અસર કરી હતી તેના સંબંધમાં એ લખે છે કે "હું તદ્દન આળસુ હતો; પરંતુ ગ્લૅડસ્ટનનો પરિચય થવાથી હું અધમ દશાને પ્રાપ્ત થતો બચ્યો." એમ કહેવાય છે કે ઑક્સફર્ડમાં ગ્લૅડસ્ટનની અસર એટલી બધી થઇ હતી કે ત્યાંના જે લોકો તેના અનુયાયી બન્યા હતા તેમણે જાહેર કર્યું હતું કે "ગ્લૅડસ્ટન ચોત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષની વયે પણ હિંમત રાખીને મદિરાપાનથી દૂર રહેતો હતો એટલા માટે અંડર ગ્રૅજ્યુએટો ચુમ્માલિસ, પિસ્તાલિસ વર્ષની વયે પણ ઓછું મદ્યપાન કરે છે."

રેવરન્ડ જૉન ન્યૂટને કહ્યું હતું કે "હું આ જગતમાં, એક સુખનો અને એક દુઃખનો, એવા બે ઢગલા જોઉં છું; હવે જો હું એક ઢગલાથી નાનામાં નાનો ટુકડો લઇને બીજા ઢગલામાં ઉમેરી શકું તો મેં એક કાર્ય કર્યું એમ કહેવાય; હું જ્યારે ઘર તરફ જતો હોઉં ત્યારે જો હું એક બાલકને પોતાનો પૈસો ખોઇ નાખવા માટે રડતો જોઉં અને તેને બીજો પૈસો આપું અને આપીને તેનાં આંસુ લુછી શકું તો મેં કાંઇક કર્યું એમ મને લાગે."

એક પવિત્ર સાધુએ થિબેઇડની એક ગુફામાં છ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. આ સઘળો વખત તેણે અપવાસ, પ્રાર્થના અને કઠિન તપ કરવામાં તથા ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરી સ્વર્ગમાં સ્થાન મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં ગાળ્યો હતો. અંતે તેણે પ્રભુને એવી પ્રાર્થના કરી કે "મને મારા કરતાં મોટો એવો કોઇક સંત બતાવો કે જેથી હું તેનું અનુકરણ કરૂં અને પવિત્રતાની આથી પણ ઉચ્ચતર ભૂમિકાપર ચઢું." જે દિવસે તેણે આ પ્રાર્થના કરી હતી તેજ દિવસે રાત્રે એક દેવદૂત તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યોઃ "જો સદ્‌ગુણ અને પવિત્રતામાં સૌના મુકુટમણિ બનવાની તારી ઇચ્છા હોય તો પેલો મસ્ત બારોટ કે જે કવિત ગાતો અને ભિક્ષા માગતો ઘેરઘેર હડસેલા ખાય છે તેનું અનુકરણ કર." આથી પેલા સાધુને ખૂબ રીસ ચઢી અને તેણે પેલા બારોટને શોધીને પૂછ્યુંઃ "અલ્યા! તેં તે એવાં શાં કામ કર્યાં છે કે ઇશ્વર તારાપર આટલા બધા પ્રસન્ન થયા છે?" તે બારોટે નમન કરી ઉત્તર આપ્યોઃ "પવિત્ર મહાત્મા! મારી મશ્કરી કરો મા! મેં કાંઇ સત્કાર્યો કર્યાં નથી અને મેં કાંઇ પ્રાર્થના પણ કરી નથી; હું તો માત્ર કવિત ગાઇને લોકોને ખુશ કરવા ઘેર ઘેર રખડું છું." તે સાધુએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે "ના, ના, તેં કાંઇક સત્કાર્યો તો કર્યાંજ હોવાં જોઇએ." ભાટે પ્રત્યુત્તર વાળ્યોઃ "ના, મેં કાંઇ સત્કાર્ય કર્યું

હોય એમ હું જાણુતો નથી." સાધુએ પૂછ્યું: "પરંતુ તું ભિક્ષુક શી રીતે બન્યો? શું તેં ઉડાઉ બનીને તારા પૈસા ગુમાવી દીધા છે?" ભાટ બોલ્યો: "ના, મેં એમ કર્યું નથી. મેં એક ગરીબ સ્ત્રીને દુઃખિત ચ્હેરે ગાભરી ગાભરી આમતેમ દોડતી જોઈ. તપાસ કરતાં જણાયું કે તેનો પતિ અને તેનાં સંતાનો, દેવું ભરવાને માટે ગુલામ તરીકે વેચાઈ ગયાં હતાં; અને બેલિયલના કેટલાક પુત્રો તેને પણ પોતાના કબજામાં લેવા ચાહતા હતા, કારણકે તે બહુ સુન્દર–ખુબસુરત હતી. પરંતુ મેં તેને મારે ઘેર લઇ જઇને તેમના પંજામાંથી બચાવી. મારી પાસે જે કાંઈ મિલ્કત હતી તે સર્વે મેં તેના કુટુંબનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આપી દીધી અને તેને તેના પતિ તથા સંતાનો ભેગી મેળવી આપી. પણ શું કોઈ પણ માણસે આ પ્રમાણે ન કર્યું હોત?" આ હકીકત સાંભળી તે સાધુની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ સરી પડયાં અને તે બોલ્યો: "મેં મારા સમગ્ર જીવનમાં તમારા જેટલું કામ કર્યું નથી."

"મહાન દ્રવ્ય ભંડાર કરતાં કીર્તિ અને પ્રેમનો ભંડાર બહુજ મહત્ત્વનો છે."

એક સદ્‌ગૃહસ્થ પશ્ચિમ વર્જિનિયામાં પ્રવાસ કરતો હતો. તે એકવાર એક ઘરમાં ગયો અને ત્યાંથી પોતાને માટે, પોતાના સાથીને માટે તથા પોતાના ઘોડાઓને માટે ખોરાક લઇ આવ્યો. તે આ ખોરાકને માટે પૈસા આપવા માગતો હતો પરંતુ તે ઘરની સ્વામિની બોલી: "ભાઇ, રહેવા દો. વળી એના તે પૈસા કેવા?" તેણે ખૂબ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તે બોલી: "જો આપ મને નીચ નહિ ગણો તો હું તમારી પાસેથી ફક્ત એક શિલિંગ લઇશ અને તેનાં વારંવાર દર્શન કર્યા કરીશ, કારણકે આ ઘરમાં એક વર્ષ થયાં લક્ષ્મીનો જરા પણ વાસો નથી!"

દુનિયા જેને સફલતા ગણતી હોય તેને તમે સફલતા ગણશો નહિ. વૉશિંગ્ટનના સ્મરણસ્તંભની પૃથ્વીથી શિખર સુધીની ઉંચાઇ એજ કાંઇ તેની ખરી ઉંચાઇ નથી, પરંતુ ભૂગર્ભમાંના પચાસ ફીટના મજબૂત બાંધકામનો પણ તેની ઉંચાઇમાંજ સમાવેશ થાય છે. હિંદુસ્થાનની કેટલીક નદીઓ જમીનની અંદર વહે છે અને તેની ઉપર થઇને જે લાખો માણસો ચાલ્યાં જાય છે તે તેને જોતાં પણ નથી અને સાંભળતાં પણ નથી. ઘણાં એક ઉમદા અને સફળ જીવનો પણ આજ પ્રકારનાં હોય છે. નદીઓ જમીનની અંદર વહે છે તેથી શું પૃથ્વીના પૃષ્ટ ભાગપર તેની ઉપકારક અસર થતી નથી? ધાન્યથી લચી પડેલા છોડોને અને ફળથી લચી પડેલાં ઝાડોને પૂછો કે નીચે વહેતાં પાણીનું અમી તમને કેટલું બધું મળે છે? મહાનમાં મહાન કિંમત કદિ પણ આંકી શકાતીજ નથી. આપણે માત્ર સૌથી નજીકના તારાઓના અંતરનીજ ગણત્રી કરી શકીએ છીએ. જે જીવનની કિંમત ધનધાન્યાદિ વતીજ આંકી શકાય છે તે અંકાવાને પણ પાત્ર નથી.

પ્રકૃતિની જે જે શક્તિઓ સૌથી વિશેષ બળવાન છે તે સર્વ સૌથી વિશેષ શાંત છે. આપણે મેઘગર્જનાને બલશાળી માનીએ છીએ; પરંતુ ગુરૂત્વાકર્ષણ શક્તિ કે જે કાંઇ પણ અવાજ કરતી નથી અને તે છતાં પણ સઘળા ગ્રહોને તેમની કક્ષામાં રાખ્યા કરે છે અને જગતને અસ્ખલિત રાખે છે તથા પ્રત્યેક ગ્રહના પ્રત્યેક અણુને સમગ્ર આકર્ષણના મહાન કેન્દ્રની સાથે જોડી રાખે છે, તે શક્તિ મેઘના મહાન કડાકા કરતાં દશ હજાર ગણી વધુ બળવાન હોય છે. આપણે કહીએ છીએ કે પ્રકાશિત વીજળી બળવાન હોય છે. જ્યારે તે મજબૂત ઓકના ટુકડે ટુકડા કરી નાખે છે અને દ્રઢ કિલ્લાને તોડી પાડીને છિન્ન ભિન્ન કરી નાંખે છે ત્યારે તે બળવાન જણાય છે; પરંતુ જે મૃદુ વીજળી આકાશમાંથી એવી નરમાસ સહિત આવે છે કે આપણને

તેની પ્રતીતિ પણ થતી નથી; જે અકલ્પનીય ત્વરા સહિત આવે છે અને પૃથ્વીપર પડે છે છતાં આપણને જણાતી પણ નથી; અને જે પૃથ્વીપર એટલી બધી અસર કરે છે કે જેને લીધે પુષ્કળ લીલોતરી થાય છે; અને જેની નિરંતર ક્રિયાથી જ્યાં ત્યાં સૌન્દર્ય તથા મંગળજ પ્રસરી રહે છે; તેનામાં જેટલું બળ હોય છે તેનું અર્ધું બળ પણ પ્રકાશિત વીજળીમાં હોતું નથી. જે વસ્તુઓ કાંઇ પણ અવાજ **કરતી નથી અને જેઓ કાંઇ પણ કરવાનો દાવો કરતી નથી તેજ વસ્તુત: બળવાનમાં બળવાન ચીજો હોય છે. એકાદ મહા પુરૂષની મૂગી પવિત્રતા સમસ્ત લોકોપર જે અસર કરે છે તે અસર એકાદ વક્તા યા ઉપદેશકનાં જીંદગી સુધીનાં ભાષણો પણ કરી શકતાં નથી.**

એક પ્રાચીન સિસિલિયન કથાપરથી જણાય છે કે સિરેક્યુઝ-વાળા ડાયોનિસિયસે ક્રોધથી ઉતાવળ કરી પિથિયાસને મોતની શિક્ષા ફરમાવી હતી. પછી પિથિયાસે તેને પ્રાર્થના કરી કે "મારે મારી માતૃભૂમિ ગ્રીસમાં કંઇક કામકાજનો બંદોબસ્ત કરવાનો છે, માટે મને અમુક સમય માટે ત્યાં જવાની રજા આપો તો ઠીક. હું નિયત સમયે પાછો આવીશ; એ વિષે જરાપણ શંકા રાખશો નહિ." તે આપખુદ રાજાએ તેની આ માગણીને ધિક્કારપૂર્વક હસી કાઢી અને તે બોલ્યો: "એક વાર તું સિસિલીની બહાર જઇને સુરક્ષિત થયો એટલે પછી તું પાછો અહીં આવશે એની ખાત્રી શી? છે કોઇ તારો જામીન?" આ સમયે તે સજાપામેલા માણસનો ડામોન નામનો એક મિત્ર તેનો જામીન થવાને અને જો તે મુકરર સમયે પાછો ન આવે તો તેને બદલે મરવાને તૈયાર થયો. આ જોઇને ડાયોનિસિયસ આશ્ચર્ય-ચકિત થયો, પરંતુ તેણે આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. જ્યારે તે ભયંકર દિવસ આવી પહોંચ્યો ત્યારે પિથિયાસ, સિરેક્યુઝમાં જઈ પહોંચ્યો

ન હતો; પરંતુ ડામોન અડગ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતો હતો કે મારો મિત્ર આવ્યા વિના રહેશે નહિ. છેક છેલ્લી ઘડીએ પિથિયાસ આવી પહોંચ્યો અને તેણે જાહેર કર્યું કે હું મરવાને વાસ્તે તૈયાર છું! આવી હૃદયદ્રાવક પ્રમાણિકતાએ ડાયોનિસિયસના વજ્રમય હૃદયને પણ પીગળાવી નાખ્યું. તેણે બન્નેના પ્રાણ બચાવવાની આજ્ઞા કરી અને આવી ઉત્તમ મિત્રતામાં પોતાને ત્રીજો ભાગીદાર થવા દેવાને તેમને પ્રાર્થના કરી.

ઉત્તમ કુળમાં જન્મ લેવો તેના કરતાં ઉત્તમ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવી એજ ખરી મહત્તા છે.

જ્યારે ઍટિલા વિજયોન્મત્ત થઇને ઇ. સ. ૪૫૨માં પોતાના જંગલી સૈનિકો સહિત રોમના દરવાજા આગળ આવીને ઉભો રહ્યો ત્યારે સર્વ લોકોમાંથી માત્ર પોપ લિયોજ એકલો હિંમતપૂર્વક તેની પાસે ગયો અને તેના ક્રોધને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેની પાછળ માત્ર એકજ ન્યાયાધીશ ગયો હતો. તે નિઃશસ્ત્ર વૃદ્ધ માણસને ચાલી આવતો જોઇ હૂન સૈનિકો આશ્ચર્યચકિત થયા અને તેને પોતાના સરદારની આગળ લઇ ગયા. તેણે એને એટલું બધું માન આપ્યું કે જો તેને અમુક ખંડણી આપવામાં આવે તો તેણે નગરમાં પ્રવેશ નહિ કરવાનું કબૂલ કર્યું.

બ્લૅકી જણાવે છે કે એક મહાપુરુષના પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતથી જેવી અસર થાય છે તેવી અસર કોઇપણ ઉપદેશથી થતી નથી, કારણ કે તે મહાપુરુષને આપણે આપણી દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ એવું કાર્ય કરતો જોઇએ છીએ કે જેની આપણને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના આવી ન હોય.

એમ કહેવાય છે કે જે સમયે વૉશિંગ્ટન, અમેરિકન સૈન્યને, સેનાધિપતિપદ પોતે લઇને રણક્ષેત્રમાં ઉતારતો ત્યારે તે બમણા જોરથી લડતું.

જ્યારે જનરલ લી પોતાની સેનાની હીલચાલના સંબંધમાં પોતાના એક અમલદારની સાથે વાત કરતો હતો ત્યારે એક સાધારણ ખેડુતના છોકરાએ તે સેનાપતિના આ શબ્દો સાંભળી લીધા કે "મેં હૅરિસબર્ગ જવાને બદલે જેટિસબર્ગ જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે." તે છોકરાએ આ હકીકત પોતાના ગવર્નર કર્ટિનને તાર મારફતે જણાવી દીધી. તે છોકરાને લઇ આવવાને માટે એક ખાસ એન્જીન મોકલવામાં આવ્યું. ગવર્નર બોલ્યોઃ "આ છોકરો સત્ય કહે છે કે નહિ તે જાણવાને હું મારો જમણો હાથ આપવાને તૈયાર છું." આ સાંભળી એક કૉરપોરલે–નાયકે–ઉત્તર આપ્યોઃ "સાહેબ, હું એ છોકરાને ઓળખું છું; અસત્ય તો એ બોલી શકે એમ છે જ નહિ; એનામાં અસત્યનો અંશ પણ નથી." પંદર મિનિટમાં તો યુનિયન લશ્કર જેટિસબર્ગ તરફ કૂચ કરવા લાગ્યું અને ત્યાં તેને વિજય મળ્યો. ચારિત્ર્ય એ એક પ્રકારનું બળ છે. મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવું, ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત ઉદ્દેશ રાખવો, અંતઃકરણપૂર્વક કામ કરવું અને સત્ય તથા લોકકલ્યાણને માટે પરિશ્રમ કરવો એજ મહત્તાનું લક્ષણ છે.

વેલિંગ્ટને પાર્લામેન્ટમાં જણાવ્યું હતું કે "નામદાર ઉમરાવો, સ્વર્ગસ્થ સર રૉબર્ટ પીલનું ઉચ્ચ અને માનવંત ચારિત્ર્ય આપ સૌના ધ્યાનમાંજ હશે. મારા સાર્વજનિક જીવનમાં લાંબા સમય સુધી મારો તેમની સાથે સંબંધ રહ્યો હતો. અમે બન્ને આપણા રાજ્યની સભાઓમાં કામ કરતા હતા અને દીર્ઘકાળ પર્યંત તેમની અંગત મૈત્રી ભોગવવાનું મને માન મળ્યું છે. મારે તેમની સાથે જેટલો પરિચય રહ્યો તે બધા વખત દરમ્યાન એવો કોઇપણ માણસ મારી જાણમાં આવ્યો નથી કે જેના સત્ય અને ન્યાયપર મને તેના કરતાં વિશેષ શ્રદ્ધા હોય. જેનામાં મેં તેના કરતાં લોકસેવા કરવાનો વિશેષ ઉત્સાહ જોયો હોય. મારા સમગ્ર જીવનમાં મને કદિ પણ એવી

શંકા લાવવાનું કારણ મળ્યું નથી કે જે વાતને તેઓ દ્રઢતાપૂર્વક સત્ય ન માનતા હોય તે વાત વિષે તેમણે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો હોય."

મોટા પિટના સંબંધમાં ગ્રેટને કહ્યું હતું કે "રાજ્યમંત્રી, એકલાજ —અડગ ઉભા રહેતા હતા. આધુનિક પતિતાવસ્થા તેમની પાસે ગઇ ન હતી. તેઓ ઉત્પાદક શક્તિના ભંડારરૂપ હતા. તેઓ કદિપણ નમતું આપતા નહિ અને તેમનું ચારિત્ર્ય પ્રાચીન મહાપુરૂષોને શોભે તેવું હતું. તેમના ભવ્ય મગજની આગળ રાજાઓ પણ થરથર કંપતા; અને એક રાજા તો તેમનાથી એટલો બધો ભયભીત થયો હતો કે તેણે તેમના પ્રભાવમાંથી બચવાને માટે તેમને ખસેડવાનું કાવત્રું રચ્યું હતું. કોઇપણ રાજદરબારી છળપ્રપંચે કે કોઇપણ સંકુચિત અધમ રાજનીતિએ તેમને "મોટા સ્થાનપર બેઠેલા એકાદ કંગાલ માણસ"ની કક્ષાપર ઉતારી પાડયા ન હતા. તેઓ મહા પ્રભાવશાળી તથા માણુસના મનપર અમુક બાબત ઠસાવવાની અદ્દભુત શક્તિ ધરાવતા હતા અને ઈંગ્લાંડનું કલ્યાણ કરવું એજ માત્ર તેમનો ઉદ્દેશ હતો. ઈંગ્લાંડનું હિત કરવું એજ તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા હોઇને તેમને સત્કીર્તિ પ્રાપ્ત થઇ છે. આવા ઉન્નત, આવા નિષ્કલંક, આવા પ્રભાવશાલી ચારિત્ર્યેજ એક ભ્રષ્ટ યુગના લોકોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા. કોષાધ્યક્ષ, પિટનું નામ સાંભળીને થરથર કંપવા લાગ્યો; ભ્રષ્ટ લોકો આ રાજદ્વારી પુરૂષમાં ખામીઓ શોધવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા; અને કહેવા લાગ્યા કે એની રાજનીતિ ઢંગધડા વગરની છે અને એને મળેલા વિજયથી દેશની મોટી પાયમાલી થઇ છે; પરંતુ તેના દેશના ઇતિહાસે અને તેના દુશ્મનોનાં સંકટે આ વાત ખોટી પાડી. એકંદરે આ માણસમાં કાંઇક એવો ગુણ હતો કે જેથી તે કોઇપણ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી શકતા, નાશ કરી શકતા અને સંભાળી સુધારી પણ શકતા હતા. તેમનામાં એવી સમજશક્તિ, એવો ઉત્સાહ અને એવી

વક્તૃતા હતી કે તે મનુષ્યોને સંયુક્ત કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત કરી શકતા હતા, દાસત્વને છિન્નભિન્ન કરી શકતા હતા અને સ્વતંત્ર મગજના માણસોપર અમર્યાદ સત્તા ચલાવી શકતા હતા. તેમનામાં કોઇક એવો ગુણ હતો કે જેથી તેઓ સામ્રાજ્યની સુવ્યવસ્થા જાળવી શકતા હતા અને આખા વિશ્વમાં ગાજી રહે એવો પ્રહાર કરી શકતા હતા."

બીજા જ્યૉર્જના સમયમાં પિટ, પે માસ્તર જનરલ હતો. જ્યારે કોઇ વિદેશી રાજ્યને નાણાંની સહાય આપવામાં આવતી ત્યારે ઉપ- રોક્ત અધિકારીને સેંકડે અર્ધો ટકો આપવાનો રિવાજ હતો, પરંતુ પિટે એ કપાત કાપી લીધા વિના સાર્ડિનિયાના રાજ્યપર પૂરેપૂરી રકમ મોકલી આપી અને તેને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યો. તેની આ પ્રમાણિકતા માટે જ્યારે તે રાજાએ તેનાપર ભેટ મોકલી ત્યારે તે ભેટનો પણ તેણે અસ્વીકાર કરીને તેને વધારે આશ્ચર્યચકિત કર્યો. જો કે તે પોતે નિર્ધન માણસ હતો !

વૉશિંગ્ટન સેનાધિપતિ તરીકે કંઇપણ પગાર લેતો ન હતો અને પોતાના દરેક ખર્ચનો પાકો હિસાબ રાખતો હતો.

ધ્યાનમાં રાખજો કે **મહાન કાર્ય કરવું એજ કાંઇ જીવનનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય નથી; પરંતુ આપણે પોતે મહાન થવું એજ કર્ત્તવ્ય છે.** ચારિત્ર્ય એજ આપણા જીવનનું ઉત્તમોત્તમ અને સૌથી વિશેષ સ્થાયી ફલ છે.

ઍકરે જણાવે છે કે " પ્રકૃતિએ કેટલાક માણસોનાં મુખારવિંદ- પરજ આંટની છાપ પાડેલી હોય છે અને તેથી તેઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેમનો આદર થાય છે. આવા માણસોપર તમને વિશ્વાસ આવ્યા વિના રહેવાનોજ નહિ. ખુદ તેમની હાજરીજ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. ખુદ તેમના ચ્હેરાપરજ પૈસા પાછા ભરી દેવાના વચનની છાપ હોવાથી તેમનાપર વિશ્વાસ બેસે છે; અને બીજા માણસના

અવેજ કરતાં પણ આપણે તેને વધારે પસંદ કરીએ છીએ." ચારિ-ત્ર્ય એજ આંટ છે.

ઘણી પ્રજાઓ અને ઘણા લોકો અમુક વસ્તુની વેચાણ કિંમતને તેની ખરી કિંમત ગણે છે અને તેઓ શમશેર કરતાં સુવર્ણને વધુ બળવાન માને છે. જાણે દ્રવ્ય એજ તુલના કરવાનું મોટામાં મોટું ધોરણ ન હોય, એમ તેઓ માને છે.

થેમિસ્ટોક્લિસે ગ્રીસની રાજ્યસત્તા લેસેડિમોનિયન લોકોના હાથ-માંથી ખુંચવી લઇને ઍથેનિયનોના હાથમાં સોંપવાની યોજના ઘડીને તે મહાન યોજના વિષેજ નિરંતર ચિંતન કર્યા કર્યું. પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે સારાં સાધનોજ વાપરવાં એવો તેનો નિયમ ન હતો; જે પણ સાધનદ્વારા પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પડે એવા કોઇ પણ સાધ-નને તે સત્ય અને કાયદેસરજ માનતો. એક દિવસ તેણે લોકોની એક સભામાં જણાવ્યું કે " મારે એક મહત્ત્વની યોજના આપની સન્મુખ સાદર કરવી છે; પરંતુ હું સર્વ લોકોની આગળ તે જાહેર કરી શકતો નથી, કારણકે તેની સફલતાને માટે તેને ગુપ્ત રાખવાની ઘણીજ આવ-શ્યકતા છે; માટે આપ એક માણસને નિયત કરો કે જેથી હું તેને મારી ગુપ્ત યોજના જણાવું." તે સભાએ સર્વાનુમતે એરિસ્ટાઇડિસને ચૂંટી કહાડયો અને તેને સર્વ સત્તા આપી. થેમિસ્ટૉક્લિસે તેને એકાં-તમાં લઈ જઇને કહ્યું કે નજીકના બંદરમાં ગ્રીસનાં બીજાં સઘળાં સંસ્થાનોનાં લશ્કરી વહાણો પડયાં છે અને તેને બાળી નાખવાની મેં યોજના ઘડી છે; જો આપણે આ કરીશું તો સમગ્ર ગ્રીસના સ્વામી બનીશું." આ સાંભળી એરિસ્ટાઇડિસ પાછો સભામાં ગયો અને તેણે લોકોને જણાવ્યું કે "થેમિસ્ટોક્લિસની યોજનાથી આપણા રાજ્યને જેટલો લાભ થઇ શકે તેટલો લાભ બીજી કોઇ પણ વસ્તુથી થઇ શકે એમ નથી, પરંતુ તેની સાથે, એના જેવી અન્યાયી કૃતિ પણ જગતમાં

બીજી કોઈ હોઇ શકે નહિ." તે સભાએ સર્વાનુમતે જાહેર કર્યું કે વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી થેમિસ્ટૉક્લિસની યોજના તદ્દન પડતી મૂકવી એજ બહેતર છે.

એકવાર ઍથેનિયનોની નજીક એક કરુણરસપ્રધાન નાટક ભજવાયું. તેમાંના એક પાત્રના સંબંધમાં કહેવામાં આવ્યું કે "ન્યાયી તરીકે દેખાવાની તે જેટલી દરકાર કરતો તેટલીજ તે ન્યાયી થવાની દરકાર કરતો હતો." આ શબ્દો સાંભળી સઘળા માણસોની આંખ તરતજ ઍરિસ્ટાઇડિસ તરફ ફરી, કારણકે તે શબ્દો સઘળા ગ્રીકોમાં તેને સૌથી વિશેષ લાગુ પડતા હતા. ત્યાર પછી સર્વાનુમતે તેને ન્યાયીનું ઉપનામ મળ્યું. પ્લુટાર્ક કહે છે કે આ ઉપાધિ ખરેખર દૈવી હતી. તેને આ મહાન કીર્તિ મળેલી જોઇ કેટલાક માણસોના મનમાં ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઇ; અને આ ઇર્ષ્યાગ્નિ એટલો બધો પ્રજવલિત થયો કે તેને લીધે કેટલાંક વર્ષો સુધી તેને દેશપારની શિક્ષા સહન કરવી પડી. તેના ઉપર એવી અન્યાયી શંકા લાવવામાં આવી કે લોકોમાં તેનું જે વજન છે તે સ્વતંત્રતાને માટે અહિતકર છે. જ્યારે તેના સ્વદેશ બાંધવોએ તેને દેશપારની શિક્ષા ફરમાવી ત્યારે ઍરિસ્ટાઇડિસ પોતે તેમની વચ્ચે હાજર હતો. એક અપરિચિત માણસ કે જે તેની પાસે ઉભો હતો અને જે લખી શકતો ન હતો તેણે પોતાના મતપત્રકપર પોતાનો મત લખી આપવાની ઍરિસ્ટાઇડિસને વિનતિ કરી. તેણે પૂછ્યું: "ઍરિસ્ટાઇડિસને તમે શા માટે શિક્ષા કરાવવા માગો છો? શું તમે તેને ઓળખો છો? અથવા તેણે તમારૂં કાંઈ બગાડયું છે?" તે અપરિચિત માણસે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "હું તેને ઓળખતો પણ નથી અને તેણે મારૂં કાંઈ બગાડયું પણ નથી; પરંતુ જ્યાં જ્યાં હું જાઉં છું ત્યાં ત્યાં 'ન્યાયી ઍરિસ્ટાઇડિસ' એ શબ્દો

તેને શિક્ષા કરાવવા ઇચ્છું છું." ઍરિસ્ટાઇડિસની ગેરહાજરીએ શીઘ્ર તેના સ્વદેશ બંધુઓને તેની કિંમત સમજાવી. અલ્પ સમયમાં તેને પાછો બોલાવવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછી લાંબા વખત સુધી તેણે એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કારોબારમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો. આ સમયમાં તેણે પોતાના દુશ્મનો તરફ જરાપણ ગુસ્સો બતાવ્યો ન હતો કે દ્વેષ રાખ્યો ન હતો; તેમજ પોતાના સ્વદેશ બાંધવોની પ્રમાણિકપણે અને માન સાથે સેવા કરવા સિવાય બીજો કોઈપણ લાભ શોધ્યો ન હતો. ઍરિસ્ટાઇડિસના સદ્‌ગુણો નિષ્ફળ ગયા નહિ. તેને બે પુત્રીઓ હતી; તેમને રાજ્યના ખર્ચે શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું અને તેમનાં લગ્ન સમયે સાર્વજનિક તીજોરીમાંથી પહેરામણી આપવામાં આવી.

છતાં ઍરિસ્ટાઇડિસના ન્યાય અને પ્રમાણિકપણાનું મોટામાં મોટું પ્રમાણ તો એ છે કે તેણે તે પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ઓદ્ધાઓ ભોગવ્યા હતા અને તીજોરીનાં નાણાંનો ગમે તેવો ઉપયોગ કરવાની તેને સંપૂર્ણ સત્તા મળી હતી; તોપણ તે મરણ પામ્યો ત્યારે એટલો બધો નિર્ધન હતો કે તેના ઘરમાં તેની ઉત્તરક્રિયા પૂરતા પણ પૈસા ન હતા.

ચારિત્ર્યવાન માણસો જે સમાજમાં વસતા હોય છે તે સમાજનો આત્મા, જાણે તેઓજ છે. તેઓ—અને નહિ કે પોલીસ-લોકોને કાયદા પ્રમાણે ચલાવે છે તેમનું ચારિત્ર્યજ ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થાનું મૂળ હોય છે.

રશિયાના પ્રથમ સમ્રાટ ઍલેક્ઝાન્ડરના સંબંધમાં કહેવાય છે કે તેનું અંગત ચારિત્ર્ય તેના ધારાઓને અનુરૂપજ હતું. મૉન્ટેનના સંબંધમાં કહેવાય છે કે પ્રમાણિકપણા માટેની તેની મહાન કીર્તિ, એ ઘોડેસ્વારોની એક પલટણ કરતાં તેના સંરક્ષણનું ઉત્તમ સાધન હતું. ફ્રૅાન્સનાં યુદ્ધો ચાલતાં હતાં તે સમય દરમ્યાન ફ્રેન્ચ ઉમરાવો

પૈકી તેણે એકલાએજ પોતાના કિલ્લાનાં દ્વાર ખુલ્લાં રાખ્યાં હતાં. લોકોનું મોટું સદ્દભાગ્ય છે કે હજુ પણ કેટલાક લોકો એવા પડ્યા છે કે જેઓ **પ્રેસિડેન્ટ થવા કરતાં પ્રમાણિક થવું વધારે પસંદ કરે છે.**

ફિશર આમ્સે, રૉજર શર્મનના સંબંધમા કૉન્ગ્રેસની સમક્ષ જણાવ્યું હતું કે " હું એકાદ વિષયની ચર્ચા ચાલતી હોય તે સમયે ગેરહાજર રહ્યો હોઉં અને તેથી કયા પક્ષને મત આપવો તેની મને સમજ પડતી ન હોય ત્યારે હું હમેશાં રોજર શર્મનની તરફ જોઉં છું, કારણકે મારી ખાત્રી છે કે તે જે પક્ષને મત આપે તે પક્ષને હું પણ મત આપું તો હું ખરૂંજ કાર્ય કરૂં છું."

ચારિત્ર્ય આપણને ઉચ્ચ ભૂમિકાપર લઇ જાય છે; જ્યારે **ચારિત્ર્ય વિનાની એકલી બુદ્ધિ આપણને અધોગતિમાં લઇ જાય છે.** ઘણીવાર આપણે જોઇયે છીએ કે શાળા અથવા પાઠશાળામાં જે છોકરાઓ બહારથી ઠોઠ અને મૂર્ખ જણાય છે તેઓ ધીમે પરંતુ દઢતાપૂર્વક, બીજા ચારિત્ર્ય વિહીન છોકરાઓ કરતાં ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. આનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે તેઓ ઉન્નત થવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. આ વૃત્તિ ધીમે ધીમે પરંતુ ચોક્કસ રીતે વિકાસ પામે છે અને તેમને ઉન્નત કરીને માનવંત તથા વિશ્વાસપાત્ર સ્થાન અપાવે છે. જે માણસ મહત્ત્વાકાંક્ષી હોય છે, જે માણસ વિઘ્નો અને પ્રત્યવાયોને છિન્ન ભિન્ન કરીને પ્રગતિ કરવાની અને આગળ વધવાની વૃત્તિ ધરાવે છે તેનામાં કોઇક એવો ગુણ હોય છે કે જેને સર્વ કોઇ વખાણે છે.

આપણા અંતરાત્મામાં જે ગુપ્ત દેવ રહેલો છે તેનો અવાજ દાબી દેવાનો આપણે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ પરંતુ તે હમેશાં સત્કાર્યને અનુમોદનજ આપવાનો અને દુષ્કાર્યોને ધિક્કારીજ કાઢવાનો.

આપણે તેના પ્રત્યે ધ્યાન આપીએ યા ન આપીએ, પરંતુ તેના ઠરાવમાં યત્કિંચિત્ પણ ફેરફાર કરવાની કોઇનામાં શક્તિ હોતી નથી. આરોગ્ય, અનારોગ્ય, ઉન્નતિ, અવનતિ સઘળી અવસ્થામાં આ નિમકહલાલ સેવક આપણી પાછળ ઉભો રહે છે. તે આપણા કામમાં કદિ માથું મારતો નથી; પરંતુ જે જે કામ કરીએ અને જે જે શબ્દ બોલીએ એ સર્વને તે તોળે છે અને "સત્ય" વા "અસત્ય" એવો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરે છે.

ઈંગ્લાંડના ફ્રાન્સિસ હૉર્નરના સંબંધમાં સિડનિ સ્મિથે કહ્યું હતું કે "બાઇબલની દશ આજ્ઞાઓ તેના લલાટપર અંકિત થયેલી હતી." પ્રત્યેક સત્યપ્રેમી તરૂણે હૉર્નરના જીવનમાંથી જે કિંમતી બોધ ગ્રહણ કરવાનો છે તે એજ છે. તે આડત્રીશ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો તોપણ લોકોમાં બીજા કોઇ પણ ખાનગી માણસ કરતાં તેનું વજન વિશેષ હતું અને હૃદયશૂન્ય તથા નીચ માણસો સિવાય સર્વ માણસો તેની પ્રશંસા કરતા તથા તેનાપર વિશ્વાસ રાખતા; અને તેના મરણથી શોકાકુલ થયા હતા. પાર્લામેંટના કોઇ પણ ગત સભ્યને તેના કરતાં વિશેષ માન મળ્યું ન હતું. અને આ સર્વનું કારણ શું? શું તે મોટા દરજ્જાનો માણસ હતો? ના, તે માત્ર એડિનબરોના એક વ્યાપારીનો પુત્ર હતો. શું તે શ્રીમંત હતો તેથી લોકપ્રિય થયો હતો? ના, તેની પાસે તેમજ તેના કોઈ આપ્તની પાસે વધારાની કોડી પણ ન હતી. શું ઓદ્દો તેની આબરૂનું કારણ હતું? ના, તેણે ઓદ્દો તો માત્ર એકજ ભોગવ્યો હતો અને તે પણ થોડાંજ વર્ષ; વળી તે ઓદ્દો ઝાઝો વજનદાર પણ ન હતો અને તેનો પગાર પણ થોડો હતો. શું તેને બુદ્ધિથી આટલી બધી ઇજ્જત પ્રાપ્ત થઇ હતી? નહિ, તેની બુદ્ધિ કાંઇ ઘણી તીક્ષ્ણ ન હતી. તે સાવધ અને ધીમો હતો અને પ્રમાણિક થવું એજ તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. શું વક્તૃત્વકલાથી તેને આટલું બધું માન મળ્યું હતું? નહિ, તે

ધીમે બોલતો હતો અને તેની વાણીમાં લોકોને ડરાવી દેવાની કે અનુકૂળ મતમાં મેળવી દેવાની શક્તિ ન હતી. શું તેણે પોતાની કોઇ સુંદર રીતભાતથી લોકોને આટલા બધા વશ કરી લીધા હતા ? નહિ, તે માત્ર સાદી ચાલચલણનો માણસ હતો. ત્યારે તે આટલો બધો લોકપ્રિય શાથી થઇ પડયો હતો ? તે માત્ર સાધારણ બુદ્ધિ, ઉદ્યોગ, ઉત્તમ આશયો અને સહૃદયતા ધરાવનાર હતો. આ ગુણો સર્વ માણસો પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. તેના ચારિત્ર્યબળે તેને ઉન્નત કર્યો હતો; અને આ ચારિત્ર્ય તેને પ્રકૃતિએ આપ્યું ન હતું, પરંતુ તેણે પોતે પોતાનાં સ્થૂલ તત્ત્વોમાંથી ઘડયું હતું. આમની સભામાં તેના કરતાં વિશેષ સામર્થ્ય અને સુંદર વકતૃત્વ શક્તિ ધરાવનાર ઘણા માણસો હતા; પરંતુ તે ગુણોની સાથે નીતિમત્તા ધરાવવામાં તેના કરતાં મોટો કોઇ પણ ન હતો. સાર્વજનિક જીવનની હરીફાઇ અને ઇર્ષ્યાની વચ્ચે પણ શિક્ષણ અને ભલમનસાઇ સિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુની સહાય વિનાની સાધારણ શક્તિ શું કરી શકે છે તે દર્શાવવાને માટે હૉર્નરનો જન્મ થયો હતો.

એક ફ્રેંચ લેખક જણાવે છે કે " જ્યારે પૅરિસમાં એવા સમાચાર ફેલાયા કે મહાન નેપોલિયન મરણ પામ્યો છે, તે સમયે હું રાજમહેલ આગળથી પસાર થતો હતો. ત્યાં એક ડાંડીઓ પોકાર કરતો હતો કે ' બોનાપાર્ટના મૃત્યુની હકીકત અહીંઆથી મળશે. ' આ પોકાર કે જેણે એક વખતે સમગ્ર યૂરોપને સ્તંભિત કરી દીધું હોત તેની આ સમયે કાંઇ પણ અસર થઇ નહિ. હું કેટલીક હૉટેલોમાં દાખલ થયો તો ત્યાં પણ મને તેજ પ્રકારની બેદરકારી જણાઇ. જ્યાં જુઓ ત્યાં એકજ પ્રકારનું ઠંડાપણું હતું; અને એ વાતમાં કોઈ પણ રસ લેતું ન હતું. આ માણસ કે જેણે યૂરોપ ખંડ જીતી લીધો હતો અને આખી દુનિયાને થરથરાવી હતી તેણે પોતાના સ્વદેશ બાંધ-

વોનો પ્રેમ કે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી ન હતી. તેણે લોકોપર પોતાની અદ્ભુતતાની છાપ પાડી હતી અને તેમને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા હતા એ ખરૂં, પરંતુ તેણે તેમનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો ન હતો."

ઇમર્સન કહે છે કે નેપોલિયને નૈતિક સિદ્ધાંત વિનાજ પોતાની સમગ્ર શક્તિઓનો ઉપયોગ, જીવવાને અને ઉન્નત થવાને માટે કર્યો હતો. પરંતુ પ્રકૃતિના ચિરસ્થાયી નિયમે તેનું પતન અને નાશ કર્યો. આ પ્રકારના લાખો પ્રયત્નો કરવામાં આવે તોપણ પરિણામ તેનું તેજ આવશે. તેણે અનુકૂળ સંયોગોમાં સહૃદયતા વિનાજ માનસિક શક્તિઓની કસોટી કરવાનો પ્રયોગ કર્યો હતો. બીજા કોઈ પણ સ્થાનમાં કોઇ પણ નેતાની શક્તિઓ આવી મહાન ન હતી અને કોઇને પણ સાધનોની આવી વિપુલતા મળી ન હતી. વળી બીજા કોઈ પણ નેતાને આવી મદદો અને આટલા બધા અનુયાયીઓ પણ મળ્યા ન હતા. છતાં આ વિશાળ બુદ્ધિ અને શક્તિ, આ પ્રચંડ સૈન્યો, આ નગરોનો દાહ, આ દ્રવ્યની લૂટફાટ, આ લાખો માણસોનો નાશ અને આ નીતિભ્રષ્ટતાનું પરિણામ શું આવ્યું? નેપોલિયને ફ્રાન્સને અગાઉ કરતાં નાનું અને રંક બનાવી દીધું!

તમે શ્રીમંત હો વા ગરીબ હો, અમીર હો વા ફકીર હો, તે સો વર્ષ પછી સૌ સરખુંજ ગણાશે; પરંતુ તમારા સદાચરણ કે દુરાચરણની અસર તો એ સમયે પણ રહેવાનીજ.

જ્યૉર્જ વિલિયમ કર્ટિસ કહે છે કે "'વિકાર ઑફ વેઇકફીલ્ડ'નું વેચાણ ડૉ૦ જૉન્સનના વચ્ચે પડવાથી સાઠ પાંડે થયું હતું અને ત્યાર પછી દશ વર્ષે તેનો કર્તા મરણ પામ્યો. પરંતુ આપણે તે ગ્રંથનાં પાનાં કેટલા પ્રેમથી વાંચીએ છીએ! લાગણીના કેટલા ઝરા તેણે ખોલી દીધા છે! ગોલ્ડસ્મિથના ગ્રંથો આપણા ચિરસ્થાયી મિત્રો અને ઉપદેશકો છે; પરંતુ ઑલિવર ગોલ્ડસ્મિથ એમ૦ ડી૦ ને

ઘણીવાર અન્નના પણ વાખા પડતા હતા એની તમને કદાચ ખબર પણ નહિ હોય ! પેલો સાહિત્ય પ્રદેશનો છેલબટાઉ હૉરેસ વાલ્પોલ કે જે ગાડી ઘોડે મ્હાલતો તે એનો ધિક્કારપૂર્વક ઉપહાસ કરતો હતો ! જો કે ગોલ્ડસ્મિથે પોતાના પ્રતિકૂળ ભાગ્યની સામે આનન્દપૂર્વક બાથ ભીડી અને તે મરણ પામ્યો; પરંતુ તેણે જે લોકોને તેમની સંકટાવસ્થામાં સહાય કરી હતી તેઓ તેની શય્યાની આસપાસ એકઠા મળ્યા અને તેને માટે વિલાપ કરવા લાગ્યા; અને એક ઉચ્ચ કુળની સન્નારી કે જેની તે માત્ર દૂરથીજ પ્રશંસા કરવા હિંમત કરી શક્યો હતો તેણે આવીને સ્મારક તરીકે તેના વાળનો એક ગુચ્છો કાપી લીધો. આ પ્રકારે જ્યારે હું ગોલ્ડસ્મિથને પોતાનું હૃદય પોતાના હાથમાં લઇને ફરતો જોઉં છું ત્યારે હું તેને એક એવો સફળ માણસ ગણું છું કે જેને સંકટ તેની ઉચ્ચ ભૂમિકાપરથી નીચે લાવી શકતું નથી. ”

ડૉ૦ મૉડ્સ્લિ આપણને જણાવે છે કે દ્રવ્ય, ઉચ્ચ પદવી, સત્તા અને સત્કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના આપણામાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રબળ હોય છે; અને તે સંપાદન કરવાની તીક્ષ્ણ હરીફાઇમાં ઘણી ખરાબ વૃત્તિઓ અનિવાર્ય રીતે જન્મે છે અને પોષાય છે. વસ્તુતઃ આજ કારણથી નિરાશા, ઇર્ષ્યા, દ્રવ્યનાશથી થતો શોક વગેરે હજારો પ્રકારની વેદના થાય છે. ખરા મનુષ્યે આ પ્રકારના શોકના ભોગ થવું ન જોઇએ. જો એક માણસ એમ ધારે કે એક મહાન કાર્ય મેં કર્યું તોયે શું થયું અને બીજા કોઇ માણસે કર્યું તોયે શું થયું, ગમે તેમ પણ તે કામ તો થયું; તો તેને ઇર્ષ્યા અથવા દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય નહિ. દ્રવ્ય આપણને જે વસ્તુ આપી શકે છે અને જે વસ્તુ નથી આપી શકતું તેનો વિચાર કરીનેજ આપણે જો દ્રવ્યની યોગ્ય કિંમત આંકીએ તો તેના નાશથી આપણને કાંઇ પણ શોક થાય નહિ; અને જો આપણે આત્મત્યાગનો પાઠ શીખ્યા હોઇએ તો

માનાપમાનની પણ આપણાપર અસર થાય નહિ.

ફિલાડેલ્ફિયામાં સ્થિર થયા પછી થોડાજ વખતમાં તેના વર્તમાન પત્રમાં પ્રકટ કરવા માટે ફ્રૅંકલિનને, એક જણ તરફથી એક લખાણ મળ્યું. કામમાં ઘણોજ રોકાયલો હોવાને લીધે એ સમયે તેણે એ ગૃહસ્થને જણાવ્યું કે "કૃપા કરીને આપ એ લખાણ અહીં મૂકી જાઓ; એ વાંચી વિચાર કરીને હું મારો નિર્ણય આપને જણાવીશ." બીજે દિવસે તે ગૃહસ્થ આવ્યા એટલે ફ્રૅંકલિને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "મને કહેતાં દિલગીરી થાય છે કે આ લેખને હું અત્યંત નિંદા ભરેલો ધારૂં છું; પરંતુ મારી ગરીબાઇને લીધે તેનો અનાદર કરવો કે આદર કરવો તેનો તત્કાળમાં હું નિર્ણય કરી શક્યો નહિ તેથી મેં આ પ્રમાણે કર્યું. રાત્રે જ્યારે મારૂં કામ થઇ રહ્યું ત્યારે મેં બે પેનીનો એક પાંઉ ખરીદ્યો અને તેના ઉપર સારી પેઠે હાથ માર્યો; અને ત્યાર પછી મારા મોટા ઝભ્ભામાં લપેટાઇને ભોંયપર સૂઇ જઇ સવાર સુધી ખૂબ ઉંઘ્યો. સવારે એક બીજો પાંઉ અને એક પાણીનું ટંબલર મળીને મારો સુંદર નાસ્તો બન્યો. હવે કહો સાહેબ, જ્યારે હું આવા સાદા આહારથી પણ ઘણા સુખપૂર્વક નિર્વાહ કરી શકું છું ત્યારે મારે અધિક ભોગ વિલાસને માટે અંગત તિરસ્કાર અને પક્ષ ભેદ વધારવાને મારા પત્રને શા માટે ભ્રષ્ટ કરવું જોઇએ ?"

ફ્રૅંકલિનની આ વાત વાંચીને આપણને, સૅાક્રેટિસે રાજા આર્ચેલૅાસને જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો તેનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી. તે રાજાએ સૅાક્રેટિસને આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું કે "તમે ઍથેન્સના કંગાલ મહોલ્લાઓમાં ઉપદેશ આપવાનું છોડી દો અને મારી પાસે આવીને દરબારમાં રહો." તે બોલ્યોઃ "મહારાજાધિરાજ! ઍથેન્સમાં અન્ન બહુ સસ્તું મળે છે અને પાણી તો મને મફતજ મળે છે!"

સિકંદરે આફ્રિકાપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે એ પ્રજા શાંતિપૂર્વક

પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરતી જણાઇ. આ લોકો યુદ્ધ વા જીતની વાતજ જાણતા ન હતા. સિકંદર એ લોકોના સરદારની સાથે વાતો કરતો હતો એવામાં ત્યાંના બે પ્રજાજનો એ સરદારની પાસે ન્યાય કરાવવા આવ્યા. તકરાર આ પ્રમાણે હતીઃ એક માણસે બીજા માણસની પાસેથી એક જમીનનો ટુકડો ખરીદ્યો હતો. વેચાણ થઇ ગયા પછી તેમાં એક ખજાનો જણાયો, તેથી ખરીદનારે ધાર્યું કે આ ખજાનાને માટે મારે એને કિંમત આપવી એ મારી ફરજ છે. પરંતુ વેચનાર બોલ્યો કે " એ માટે મારે એક પાઇ પણ લેવી હરામ છે; કારણ કે જ્યારે મેં તમને જમીન વેચી ત્યારે મેં તેના બધા-પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ-લાભ સહિતજ વેચી હતી. " આ બન્નેની દલીલ સાંભળી તે સરદાર બોલ્યોઃ " તમારામાંથી એકને ઘેર છોકરો છે અને બીજાને ઘેર છોકરી છે; તે બન્નેનાં લગ્ન કરી દો અને ખજાનો તેમને પહેરામણીમાં આપી દો. " સિકંદર આ નિર્ણય સાંભળીને આશ્ચર્ય-ચકિતજ બની ગયો અને બોલ્યોઃ " જો આ મુકદ્દમો અમારા દેશમાં ઉપસ્થિત થયો હોત તો તેને કાઢી નાખવામાં આવ્યો હોત અને ખજાનો રાજાએ લઈ લીધો હોત. " તે સરદાર બોલ્યોઃ " શું તમારા દેશમાં સૂર્યોદય થાય છે અને વર્ષાદ પડે છે તથા ઘાસ ઉગે છે ? " સિકંદરે પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ " હા. " સરદારે પૂછ્યુંઃ " તમારા દેશમાં ઢોર છે ? " સિકંદરે જવાબ વાળ્યોઃ " હા. " આ સાંભળી સરદારે કહ્યુંઃ " ત્યારે તો એવાં નિર્દોષ પ્રાણીઓને માટેજ પ્રભુ તમારા દેશમાં વરસાદ વરસાવે છે અને ઘાસ ઉગાડે છે ! "

ઉત્તમ ચારિત્ર્યની કિંમત હીરા, સુવર્ણ, રાજ્યસત્તા અને સિંહા-સન કરતાં પણ વિશેષ છે અને એવું ચારિત્ર્ય ઘડવાનું કામ એ જગતનું ઉત્તમોત્તમ કાર્ય છે.

એડિનબરોના વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપક બ્લૅકીએ તરુણ પુરુષોના

એક વર્ગમાં જણાવ્યું હતું કે "દ્રવ્યની જરૂર નથી; સત્તાની જરૂર નથી; સ્વતંત્રતાની જરૂર નથી; આરોગ્ય પણ ખાસ જરૂરની વસ્તુ નથી; પરંતુ માત્ર ચારિત્ર્ય એકલુંજ આપણું ખરેખરૂં સંરક્ષણ કરી શકે છે; અને એ અર્થમાં જો આપણું સંરક્ષણ થયું ન હોય તો આપણે ખરેખર નાશજ પામીએ છીએ." એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે "જ્યારે ગરીબાઈ તમને વારસામાં મળી હોય ત્યારે સદ્‌ગુણો તમારી મૂડી હોવી જોઇએ."

અમેરિકન ક્રાંતિ દરમ્યાન ત્યાંની કૉંગ્રેસના પ્રમુખ જનરલ રીડને બ્રિટિશ કમિશનરોએ દશ હજાર ગીનીની લાંચ આપવા માગી; ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "ગૃહસ્થો, હું **ગરીબ છું–અતિ ગરીબ છું; પરંતુ મને ખરીદી શકવા જેટલો તમારો રાજા શ્રીમંત નથી.**"

સ્કૉટલૅન્ડની રાણી મેરીએ કહ્યું હતું કે "દશ હજાર માણસોની સેના કરતાં જૉન નૉક્સની પ્રાર્થનાથી હું વધારે ડરૂં છું."

જ્યારે ચોથા પોપ પાયસે કૅલ્વિનના મરણના ખબર સાંભળ્યા ત્યારે તે નિઃશ્વાસ નાખીને બોલી ઉઠયો: "અહા ! તે મગરૂર પાખંડીનું બળ શું દ્રવ્યમાં રહ્યું હતું ? ના. શું માનપાનમાં રહ્યું હતું ? ના. કશાથી પણ તે માર્ગચ્યુત થયો ન હતો તેમાંજ તેનું બળ રહેલું હતું. ભલા ભગવાન! જો આપણા ધર્મના આવા ફક્ત બેજ સેવકો હોય તો તે અલ્પ સમયમાંજ આખા જગતમાં ફેલાઈ જાય."

ગૅરિબાલ્ડી પોતાના માણસોપર ચમત્કારિક સત્તા ધરાવતો હતો. સૈનિકો અને અમલદારો તેને માટે મરવાને પણ તત્પર રહેતા. રોમમાંથી તેણે ચાલીસ સ્વયંસેવકોને એવે સ્થળે જવાને માટે બોલાવ્યા કે જ્યાં તેમાંનાં અર્ધાં માણસો તો અવશ્યજ મરે અને ઘાયલ તો બધાજ થાય; પરંતુ સ્વયંસેવકો એટલા બધા આતુર હતા કે તેના

આમંત્રણને માન આપી આખી પલટણ ધસી આ અને તેમાંના ઘણાને પાછા વાળવા પડયા !

એક મહાન નામમાં કેટલી જાદુઇ શક્તિ રહેલી છે! યુરોપમાં **એક પણ રાજ્ય એવું ન હતું કે જે વૉશિંગ્ટનના ચારિત્ર્યની સામે ટકી શકે.** લિંકન, ગ્રાન્ટ અથવા ગારફીલ્ડના નામની આગળ લોભી માણસોનાં કામ તે શી વિસાતમાં આવે ? આવા થોડાંક નામોએજ ઘણી પ્રજાઓને અકાળ મૃત્યુ પામતાં બચાવી છે.

"જે માણસનું ઉજ્જવલ અંતઃકરણ બીજાઓનાં અંતઃકરણને ઉચ્ચ ભૂમિકાપર લઈ જાય છે તે માણસ શું મરણ પામે છે? જે અંતઃકરણોને તે પોતાની પાછળ મૂકી જાય છે તે અંતઃકરણોમાં જીવવું એ કાંઇ મરણ નથી."

ગ્લૅડસ્ટને પાર્લામેન્ટમાં રાજકુમારી એલિસનું મૃત્યુ જાહેર કરતી વખતે તેણીની સેવા ચાકરીની એક હૃદયદ્રાવક વાત કહી હતી. તે રાજકુમારીનો નાનો કુંવર બીમાર હતો અને વૈદ્યરાજે તે દરદીનો વિષમય પ્રશ્વાસ પોતાના શ્વાસમાં નહિ લેવાની ચેતવણી તેણીને આપી હતી. તો પણ તે સખ્ત તાવની ભયંકર વેદનાથી પીડાતા બાળકને તે માતાએ પોતાના ખોળામાં લીધું અને તેના તપી ગયેલા કપાળને પંપાળવા લાગી. તે છોકરાએ પોતાના હાથ પોતાની માતાની ગરદનની આસપાસ વીંટાળ્યા અને ધીમેથી કહ્યું: "માજી મને ચુંબન કરો." વૈદ્યરાજની ચેતવણી કરતાં માતાની સ્વાભાવિક લાગણી પ્રબલ નિવડી ! તેણે બાલકના ઓષ્ઠ સાથે પોતાના ઓષ્ઠ દબાવ્યા. અને પોતાનું જીવન ખોયું !

ક્રીમિયન વિગ્રહ સમાપ્ત થયા પછી લૉર્ડ સ્ટ્રૅટફર્ડે એક મોટું ખાણું આપ્યું હતું. આ પ્રસંગે એક એવી દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી કે પ્રત્યેક જણે પોતાને જે નામ સૌથી વિશેષ સંસ્મરણીય લાગે તે એક

કાગળના ટુકડાપર લખવું. જ્યારે કાગળો ખોલવામાં આવ્યા ત્યારે તેમાંના પ્રત્યેકની ઉપર ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલનું નામ લખેલું જણાયું.

લેકી જણાવે છે કે દુનિયાનું પ્રથમ ઔષધાલય ચોથી શતાબ્દિમાં પેલી ઉદાત્ત ખ્રિસ્તી સન્નારી ફૅબિયોલાએ સ્થાપન કર્યું હતું. આધુનિક સમયનાં પરોપકારી મનુષ્યોમાં જૉન હાવર્ડ અને ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલ સૌનાં અગ્રણી છે. ક્રીમિયન યુદ્ધમાં ભાગ લેનારા બન્ને પક્ષના સેનાપતિઓ પૈકી એક પણ સેનાપતિનું નામ દશમાંથી એક પણ માણસ લઇ શકે એમ નથી; પણ જ્યારે તે ભયંકર ખૂનરેજીના સમયનો નિર્દેષ કરવામાં આવે છે ત્યારે જે એક નામ તત્ક્ષણ યાદ આવે છે તે ગંભીર માંદગીમાંથી તરતની ઉઠેલી તરુણ સ્ત્રી ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલનું છે. એક સૈનિકે કહ્યું હતું કે " તે સ્ત્રી આવી તે પૂર્વે શાપ દેવાનો અને કસમ ખાવાનો ભારે વ્યાપાર ચાલી રહ્યો હતો; પરંતુ તેના આવ્યા પછી સર્વત્ર દેવાલયના જેવી પવિત્રતા પ્રસરી રહી." તેણે યુદ્ધની અર્ધી ભયંકરતા ઓછી કરી નાખી. તેના સમય પછી સમસ્ત પ્રજાઓની યુદ્ધ સમયની દવાખાનાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થઇ ગયો છે. ક્લેરા બાર્ટનના જેટલો બહાદુર કોઈ પણ સૈનિક ન હતો અને તેણીના જેવો સાચો સ્વદેશભક્ત પણ કોઇ ન હતો. રેડક્રૉસ સોસાયટિની ઉદાત્ત પ્રોટેસ્ટંટ સ્ત્રીઓ પ્લેગ, કૉલેરા, રેલ, દુષ્કાળ વગેરેથી પીડાતા લોકોનાં દુઃખ વિદારવાને જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં આ અપરિશ્રમેય દેવદૂત સમી સ્ત્રી પણ લોકકલ્યાણ કરવાને પહોંચે છે. આપણા ધાર્મિક ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોપર જે નામો પોતાનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યાં છે તેમાં આના કરતાં વિશેષ ઉદાત્ત નામો આપણને ક્યાં પ્રાપ્ત થશે? મિસિસ જડસન, મિસિસ સ્નો, મિસ બ્રિટન, મિસ વેસ્ટ ઇત્યાદિનાં કાર્યો વિષે વાંચતાં મને એમ લાગ્યા વિના કદિ પણ રહેતું નથી કે આપણી જાતિનો

સત્યયુગ હજુ હમણાંજ શરૂ થાય છે અને આ યુગમાં સ્ત્રીઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે ક્ષેત્રમાં પારમાર્થિક કાર્યો કરી શકે છે.

" કર્તવ્ય એ એક પ્રકારનો સીમેન્ટ–ચુનો છે; એના વિના સઘળી સત્તા, ભલમનસાઇ, બુદ્ધિ, સત્યતા, સુખ અને પ્રેમ સુદ્ધાં સ્થાયી રહી શકતો નથી. એના વિના આપણા જીવનના સઘળા તંતુઓ તૂટી જાય છે; એના વિના આપણને આપણી પાયમાલીની વચ્ચે આપણા નાશ તરફ આશ્ચર્યસહિત જોતા બેસવાની ફરજ પડે છે." નિરંતર દૃઢ કર્ત્તવ્યપરાયણતા એજ શિક્ષણનું સાચું પર્યવસાન છે.

" મને સ્વપ્ન આવ્યું કે **ભોગવિલાસ** એજ જીવનનો હેતુ છે; પરંતુ હું જાગૃત થયો અને મને પ્રતીત થયું કે **કર્તવ્ય** એજ જીવનનો હેતુ છે."

આપણને જેમ ઋણ અદા કરવાની ના પાડવાનો હક નથી તેજ પ્રકારે આપણને કર્તવ્ય બજાવવાનો ઇન્કાર કરવાનો પણ અધિકાર નથી. જે માણસ પોતાના માનવબંધુઓ પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્ય તરફ દુર્લક્ષ કરે છે અથવા તેનો અનાદર કરે છે તે અવશ્ય નૈતિક દેવાળું કાઢયા વિના રહેશે નહિ. આપણે કોઇને પૈસા આપીને પણ તેની પાસે આપણું કર્તવ્ય કરાવી શકતા નથી. બલ્કે દ્રવ્ય તમારા કર્તવ્યમાં–ફરજમાં વૃદ્ધિ કરે છે; કારણકે તમને તે અધિક વિશાળ અને વિશેષ ઉદાત્ત કર્તવ્યો કરવાને શક્તિમાન કરે છે.

જો તમારા પૈસા પ્રમાણિકપણે મેળવેલા ન હોય, જો તમારા કોટયાવધિ રૂપિયામાં અપ્રમાણિકપણે મેળવેલી એકાદ પાઇ પણ હોય તો તમને સફલતા મળેલી ગણાશે નહિ. જો તમારી બેંકના હિસાબમાં રંક અને દુર્ભાગી અનાથો તથા વિધવાઓનું રક્ત હોય તો તમને વિજય મળેલો ગણાશે નહિ. જો તમારા દ્રવ્યે બીજાઓને ગરીબ બના-

વ્યા હોય તો તમને નિષ્ફળતાજ મળેલી સમજજો. જે ધંધો બીજા માણસોને મારી નાખે, બીજાઓનાં જીવન ટુંકાં કરે, બીજાઓનાં રક્તને વિષમય બનાવે અથવા તેમના શરીરમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે, એવા કોઈ ધંધા દ્વારા જો તમે દ્રવ્ય મેળવ્યું હોય; બીજાને ખરાબ કરે એવાજ કોઇ ધંધા દ્વારા જો તમે પૈસા મેળવ્યા હોય તો તમને નિષ્ફળતાજ મળી છે એમ સમજજો.

સ્મરણમાં રાખજો કે એક સમયે તમારી સમગ્ર રહેણીકરણીનો હિસાબ તમારે આપવોજ પડવાનો. તમને પુછાશે કે તમે દ્રવ્ય કેવી રીતે સંપાદન કર્યું હતું ? શું તેમાં બીજા માણસોના ભોગ અપાયા છે ? શું તેમાં બીજા માણસોની આશાઓ અને સુખની કબર ખોદાઇ છે ? શું તેને માટે બીજા માણસોના સુખનો ભોગ આપવામાં આવ્યો છે ? શું બીજા માણસોના હક્કો તેમાં નાશ પામ્યા છે ? કે તેમને મળવાની તકનો નાશ થયો છે ? કે તેમનો વિકાસ અટક્યો છે ? યા તેમનાં ચારિત્ર્યો ભ્રષ્ટ થયાં છે ? શું તેથી બીજા માણસોના રોટલા અને રહેઠાણમાં નુકશાન પહોંચ્યું છે ? જો એમ હોય તો તમારૂં જીવન નિષ્ફળજ નિવડેલું ગણાશે. તમારા કરોડો રૂપિયા તમને આ તિરસ્કારણીય લોકવાયકામાંથી બચાવી શકશે નહિ કેઃ " તમારી તુલના કરવામાં આવી છે અને તમે હલકી પંકિતના નિવડયા છો."

પોતાનાં પુસ્તકોના છાપનાર અને પ્રકાશકે દેવાળું કહાડયાથી જ્યારે સર વૉલ્ટર સ્કૉટની સામે ૧૨૦૦૦૦ પૌંડનું દેવું ધુરકતું ઉભું ત્યારે તેના મિત્રો તેની મદદે ધાયા અને તેના લેણદારોનાં મન મનાવવા જેટલા પૈસા એકઠા કરવાને તૈયાર થયા. પરંતુ તેણે સાભિમાન કહ્યુંઃ " આ જમણો હાથ કામ કરીનેજ સઘળું દેવું પતાવી દેશે; ભલે અમે બીજું સઘળું ગુમાવી દઇશું, પરંતુ નિદાન અમારી ઇજ્જત તો અમે નિષ્કલંકજ રાખીશું." આ મહાપુરૂષ, આપણને પૌરૂષ અને

પ્રમાણિકપણાનું કેવું મહાન ઉદાહરણ પૂરૂં પાડે છે! તેણે તે દેવું ચૂકવી આપવાને સખત પરિશ્રમ કરી અત્યંત ત્વરાથી "નેપોલિયનનું જીવન ચરિત્ર," "વૂડસ્ટૉક," "એક દાદાની વાર્તાઓ," એ ગ્રંથો લખીને પ્રસિદ્ધ કર્યા અને તે ઉપરાંત "ત્રૈમાસિક"ને માટે લેખો પણ લખતો ગયો તથા બીજાં લખાણો પણ કરતો ગયો. આ સઘળું લેખનકાર્ય તેણે મહા શોક, દુઃખ અને પાયમાલીની વચ્ચે કર્યું હતું. છતાં તે જણાવે છે કે "મારા લેણદારોનો ધન્યવાદ મેળવવાની અને એક પ્રમાણિક મનુષ્ય તરીકે મારૂં કર્તવ્ય બજાવવાની આલ્હાદદાયક ભાવનાથી હાલ હું જેવો ઘસઘસાટ ઊંઘી શકું છું તેવો હું આથી વિપરીત સ્થિતિમાં ઊંઘી શક્યો ન હોત. હું મારી સામે એક લાંબો, કંટાળા ભરેલો અને અંધકારમય માર્ગ જોઉં છું; પરંતુ તે માર્ગ મને નિષ્કલંક કીર્તિ તરફ લઇ જાય છે. જો હું આ રણભૂમિમાં મરણ પામીશ—કે જેમ બનવાનો ઘણો સંભવ છે—તો હું માન સહિતજ મરણ પામીશ."

તે જે અંતિમ વાક્યો બોલ્યો તેમાંનું એક આ હતું: "આધુનિક સમયના લેખકોમાં લગભગ સૌથી વધારે મેં લખ્યું છે અને મને આ વિચાર આવતાં આનંદ થાય છે કે મેં કોઈ પણ મનુષ્યની શ્રદ્ધા ડગાવવાનો કે કોઇ પણ માણસના સિદ્ધાંતો છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. વળી મેં એવું કાંઇ પણ લખ્યું નથી કે જેને મારી મૃત્યુશય્યાપર પણ રદ કરવાની મને ઇચ્છા થાય."

જો કે આગાસિઝે દ્રવ્યની એક મોટી રકમને માટે પણ ભાષણ કરવાની ના પાડી હતી, તો પણ દ્રવ્યને માટે ભાષણ કરીને તે આપી શક્યો હોત તેના કરતાં હાર્વર્ડ વિશ્વવિદ્યાલયને તે અધિક દ્રવ્ય આપી ગયો છે.

ફેરાડે જો વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ આગળ ન વધારત તો પ્રાયઃ દશ લાખ પૌંડની પુંજી સંપાદન કરી શક્યો હોત; પરંતુ તેણે વિજ્ઞા-

નનો અભ્યાસ ચાલુ રાખી ગરીબાઇનોજ આદર કર્યો. તેણે ગરીબા અને વિજ્ઞાનનેજ પસંદ કર્યા અને તેથી અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી.

બીચર જણાવે છે કે "આપણે સર્વ ચિરકાલને માટે આત્મા રૂપી ઘર બાંધીએ છીએ; અને તે છતાં પણ આપણા શિલ્પ અને આપણી કાળજીમાં કેટલો તફાવત છે!"

ધારો કે તમારા એક પાડોશીએ કારીગરો અને ઇમારત બાંધવાનાં સાધનો એકઠાં કર્યા હોય અને તમે તેને પૂછો કે "આ શું બંધાવો છો?" અને તમને એવો પ્રત્યુત્તર આપે કે "મને બરાબર ખબર નથી; શું બંધાશે તેજ જાણવાની હું વાટ જોયા કરૂં છું." તો તેનો આવો જવાબ સાંભળીને તમે તેને મૂર્ખનો સરદાર નહિ કહો? દિવાલો બંધાય અને ઓરડાઓ તૈયાર થાય છતાં તે માણસ બેદરકારીથી જોયા કરે તો લોકો તેને મૂર્ખ નહિ કહે? છતાં ઘણા લોકો આજ રીતે પોતાનું સ્થાયી ચારિત્ર્ય ઘડે છે. તેઓ નકશા અથવા ઉદ્દેશ વિનાજ પોતાને માટે ઇમારત બંધાવે છે અને મૂર્ખાઇભરેલી રીતે પરિણામની રાહ જોયા કરે છે. આવા માણસો કદિ પણ "ઇશ્વરના ચિરસ્થાયી ઘર"માં પેસવા–રહેવા પામશે નહિ.

ઘણા માણસો વ્યાપારનો સામાન ભરવાની વખાર જેવાજ હોય છે, કેમકે તેમના મસ્તકમાં અને અંતઃકરણમાં ભૌતિક વસ્તુઓનોજ વાસો હોય છે. શહેરના હલકા લત્તામાં આવેલા ગરીબ લોકોને રહેવાનાં ઘરો, પાછળથી જેમ પૈસાના બદલામાં વેચાઇ જઇને વેપારીઓના માલ ભરવાની વખારો બની રહે છે, તેની પેઠે આવા માણસોના આત્મામાં પૂર્વે જે રુચિ, પ્રેમ, આનંદ અને ભક્તિ ઇત્યાદિ હોય છે તે પાછળથી તેને છોડી જાય છે અને તે ભૌતિક વસ્તુઓની વખાર જેવો બની જાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું—ત્રેવડ ત્રીજો ભાઈ.

"કરકસર એ અર્ધો જીવનસંગ્રામ છે." —સ્પર્જિયન.

"કરકસર એ પ્રમાણિકતા, સ્વતંત્રતા અને સુખની માતા છે તેમજ મિતાહાર, આનંદ અને આરોગ્યની સુંદર બહેન છે." —ડૉ. જૉન્સન.

"થોડી જરૂરીઆતો હોવી અને પોતાની જરૂરીઆતો પોતાની જાતેજ પૂરી પાડવી એના જેવું શોભાભરેલું બીજું કયું કાર્ય છે?"

"રાજતંત્ર ચલાવવામાં જેટલા ડહાપણની જરૂર છે તેટલુંજ ડહાપણ ઘરસંસાર ચલાવવામાં પણ જરૂરનું છે." —ઈમર્સન.

"ત્વરાથી મેળવેલું નાણું ખર્ચાઈ જશે; પરંતુ પરસેવો ઉતારીને ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત કરેલું દ્રવ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિંગત થતું જશે." —ગેટે.

"તમારી પાસેના દ્રવ્યનો કરકસરપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી તમને જે લાભ થાય છે તેના જેવો નિશ્ચિત લાભ કોઇ પણ હોતો નથી."

—લૅટિન કહેવત.

"અકારણ નાની નાની રકમ ઉડાવી દેતાં સાવધ રહેજો. એક નાનું સરખું ગાબડું પડવાથી એક મોટું વહાણ પણ ડૂબી જાય છે."

—ફ્રૅંકલિન.

"ઋણ લઇને ઉઠવું તેના કરતાં વાળુ કર્યા વિનાજ સૂઇ જવું વધારે સારૂં છે." —જર્મન કહેવત.

"ઋણ એ બીજા કોઇ પણ બંધન જેવું નથી; તેમાં પ્રવેશ કરવાનું કામ જેટલું સહેલું છે, તેટલુંજ તેમાંથી બહાર નીકળવાનું કઠિન છે."

—એચ. ડબ્લ્યુ. શૉ.

"ડહાપણપૂર્વક ચાલે તો એક માણસ કોઇ પણ દેશમાં જુજ ખર્ચથી પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે; જ્યારે ઉડાઉપણા આગળ આખા બ્રહ્માંડનું રાજ્ય પણ પૂરતું થઇ પડશે નહિ." —મેકૉલે.

"કરકસર એ ગરીબ માણસોની ટંકશાળ છે." —ટપર.

"પૈસા ઉછીના લેવાથી તો તેનો વધારે ને વધારે નાશ થાય છે; આ રોગ અસાધ્ય છે." —શેકસપિયર.

"તમે ગમે તેવા બુદ્ધિમાન હો, તમારી ભાવી ઉન્નતિનો યોગ ગમે તેટલો પ્રબળ હોય, પરંતુ અશક્તાશ્રમમાં જતાં અટકાવવાને માટે તમને જે વસ્તુની જરૂર હોય તેને તમે કદિ પણ મહાલય મેળવવાની આશાથી ઉડાવી દેશો નહિ." —બલ્વર.

"ભોંયમાં દાટવાને માટે નહિ, સેવકોની પલટણ ઉભી કરવાને માટે નહિ, પરંતુ સ્વતંત્ર થવાનો ઉર્જ્વલ હક્ક મેળવવાને માટે માણસને કરકસરની જરૂર છે." —બર્ન્સ.

જૉન મુરેની પાસે બે સ્ત્રીઓ આવી અને એક પારમાર્થિક કાર્યમાં કંઇ પણ રકમ ભરવાને તેને કહ્યું. તે બે બત્તીઓના પ્રકાશમાં લખતો હતો, પરંતુ પેલી સ્ત્રીઓ આવી એટલે તેણે એમાંની એક બુઝાવી નાખી. આ દૃશ્ય જોઇ તેમાંની એક સ્ત્રી પોતાની સખી પ્રત્યે ધીમેથી બોલીઃ "અહીંઆથી આપણને કંઇ જીવ જેવું મળે તેમ નથી." તેણે આ બન્ને વચ્ચે થયેલી વાતચિત સાંભળી અને તેમને વીશ પોંડ આપ્યા. પેલી સ્ત્રી બોલીઃ "મિ૰ મુરે, આપની આ ઉદારતા જોઇ મને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે! મેં તો તમારી પાસેથી આટલી રકમ મેળવવાની આશા રાખી ન હતી." તે વૃદ્ધ ક્વેકરે કહ્યુંઃ "તમારો આવો અભિપ્રાય બંધાવાનું જે કારણ છે તેને લીધેજ હું આજે આપને વીશ પોંડ આપવા શક્તિમાન થયો છું. કરકસર કરીનેજ હું પારમાર્થિક કાર્યોને માટે પૈસા બચાવું છું. વાત કરતી વખતે એકજ બત્તી પૂરતી છે."

ઇમર્સન એક વાત જણાવે છે કે, બોસ્ટનના એક શ્રીમંત વ્યાપારીની પાસે તેનો એક મિત્ર એક પારમાર્થિક કાર્યમાં સહાય લેવા ગયો. આ સમયે તે, એક કારકુનને અર્ધાને બદલે આખાં વેફર* વાપરવાને માટે ઠપકો આપતો હતો. તેના મિત્રે આ જોઈ ધાર્યું કે અહીં આપણું કાંઇ વળે એમ લાગતું નથી. પરંતુ જ્યારે તેની માગણી સાંભળીને તેણે સો પૌંડ ભર્યા ત્યારે તે મિત્રના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ! તે બોલ્યોઃ "જે માણસ અર્ધા વેફરને માટે આટલો બધો ચોક્કસ હોય તે માણસ એક પરોપકારી કાર્યમાં સો પૌંડ આપે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક ઘટના છે!" આ સાંભળીને તે વ્યાપારી બોલ્યોઃ "અર્ધા વેફરો બચાવીને અને આવી ક્ષુદ્ર બાબતોપર ધ્યાન આપીનેજ હું કાંઇક આપી શકું એટલું મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે."

અનેક વહાણોના માલિક લૅમ્પિસને તેના એક મિત્રે પૂછ્યું: "તમે અઢળક દ્રવ્ય શી રીતે પેદા કર્યું?" તેણે જવાબ આપ્યોઃ "મેં અઢળક દ્રવ્ય તો સહેલાઇથી પ્રાપ્ત કર્યું છે; શરૂઆતમાં થોડુંક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવામાંજ મને ઘણો પરિશ્રમ પડ્યો છે."

એક ગરીબ માણસ પણ જો તે સખ્ત કામગરો, કરકસરિયો અને ઉત્સાહ તથા આવડતવાળો હોય તો પોતાનાં કાર્યોથી જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી શકે છે. ખરૂં પુછાવો તો દવાખાનાંઓ, ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને ભૂખે મરતા ગરીબોને, ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના લોકોજ સૌથી વધારે દાન આપે છે. માત્ર કરકસરજ શ્રીમંતોને પરાજિત કરવામાં તેમને મદદ કરે છે.

પરંતુ કંજુસાઇ અને લોભ એ વળી કરકસરથી બીજીજ જાતની વસ્તુ છે. જે કંગાલ માણસ દ્રવ્ય, સંગ્રહ કરવા માટેજ એકઠું કર્યા કરે છે તે કંજુસ કહેવાય છે. બીજો માણસ જ્યાં રૂપિયો ખર્ચે

* કાગળ ચોડવા માટેની લાખની ટીકડી.

ત્યાં કંજુસ માણુસ કંજુસાઇને વશ થઇ એક આનો પણ મહામહેનતે ખર્ચે છે; અને આ પ્રકારની કંજુસાઇ એ તો લોભનો નાનો ભાઇ છે.

અર્થશાસ્ત્રનો એક લેખક જણાવે છે કે "એક ખેતરના દરવાજાનો આગળો ભાંગેલો હોવાથી નીચે પ્રમાણે નુકશાન થયાં હતાં: તેમાંથી પસાર થનાર પ્રત્યેક જણ તે દરવાજાને વાસતું, પરંતુ આગળો ભાંગેલો હોવાથી પવનનો સપાટો આવતાંની સાથેજ તે ઉઘડી જતો. એક દિવસ તેમાંથી એક ડુક્કર નીકળીને જંગલમાં નાસી ગયું. ખેતરમાંના સર્વ માણસો તેને પાછું લાવવામાં મદદ કરવા દોડયાં. તે ડુક્કરને અટકાવવાને એક માળીએ અજાણ્યે એક ખાડાની ઉપર કુદકો માર્યો અને તેથી તેની ઘુંટીને એવી સખ્ત ઇજા થઇ કે તેને બે અઠવાડિયાં સુધી ખાટલો સેવવો પડયો! જ્યારે રસોઇયણ પાછી આવી ત્યારે તેને જણાયું કે તેણે સગડી આગળ સુકવવાને જે શણિયું મૂક્યું હતું તે વાર લાગવાથી દાઝી ગયું હતું. ગોવાલણ પણ ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં ગાયો છૂટી મૂકીને ચાલી ગઇ હતી અને તેમાંની એક ગાયે એક વાછરડાનો પગ ભાંગી નાખ્યો હતો. માળીનો પણ ઘણો કિંમતી વખત નકામો ગયો. સવેળા આગળો બદલાવ્યો હોત તો આ બધા નુકશાનને બદલે માત્ર બેજ આના ખર્ચાયા હોત."

લંડનનો પુસ્તક વેચનાર ગાઇ, કે જેણે પાછળથી એક મહાન દવાખાનું સ્થાપ્યું હતું તે અત્યંત કંજુસાઇ કરતો હતો. તે પોતાની દુકાનના પાછલા ભાગમાં રહેતો; એક જૂની પાટલીપર બેસીને ભોજન કરતો; પોતાના હિસાબ ગણવાના પાટિયાનો મેજ તરીકે ઉપયોગ કરતો અને વર્તમાનપત્રને કપડા તરીકે પાથરતો. તેણે લગ્ન કર્યું ન હતું. એક રાત્રિએ હૉપકિન્સ નામનો એક બીજો નામીચો કંજુસ તેને ત્યાં ગયો. ગાઇ કે જે અંધારામાં હતો તેણે મીણબત્તી સળગાવીને તેને પૂછ્યું: "તમારે શું કામ છે?" તેણે જવાબ આપ્યો: "તમે

કેવી રીતે પૈસા બચાવો છો તે હું જાણવા માગું છું." હૉપકિન્સનો ઉદ્દેશ જાણી લીધા પછી "આપણે એ વાત તો અંધારામાં પણ કરી શકીશું" એમ કહીને તેણે મીણબત્તી ઓલવી નાખી. આ જોઈ હૉપકિન્સ બોલ્યોઃ "ખરેખર, પૈસા બચાવવાની બાબતમાં તમે મારા ગુરૂ છો. હવે મારે બીજું પૂછવાની કાંઈ જરૂર નથી. તમારી ચાવી મારા હાથમાં આવી ગઈ છે !"

આવી કંગાલ કંજુસાઇ કરતાં તો ઉડાઉપણું સારૂં છે. એ બન્ને વાનાં જ્યારે હદ ઓળંગી જાય છે ત્યારે તે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ ચારિત્ર્યનો નાશ કરે છે.

એક ગૃહસ્થે પોતાની નોકરીમાં રહેલા એક આઇરિશમૅનને કહ્યુંઃ "વર્ષાદના દિવસને માટે કંઇક બચાવી રાખજો." થોડા દિવસ પછી તેણે તે આઇરિશમૅનને પૂછ્યુંઃ "તમે કેટલા પૈસા એકઠા કર્યા છે?" તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "કાંઇ પણ નહિ; આપની આજ્ઞાનુસાર મેં પૈસા એકઠા કર્યા હતા, પરંતુ કાલે ખૂબ વર્ષાદ પડ્યો તેમાં તે સઘળા તણાઇ ગયા—તે સઘળા દારૂ પીવામાં ચાલ્યા ગયા!"

રોમન સામ્રાજ્ય વખતે રોમમાં ઉચ્ચ અને હલકી પંક્તિના લોકોની વચ્ચે જેટલો મોટો ભેદ હતો તેટલો મોટો ભેદ બીજે કોઇ પણ સ્થળે ન હતો. એક તરફ ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયાથી અનાજના વહાણને આવતાં એકાદ દિવસ પણ વિલંબ થાય તો ઘણા લોકો ભૂખે મરી જાય એવી ત્યાંના ગરીબ રહેવાસીઓની દશા હતી; ત્યારે ઉચ્ચ પંક્તિના લોકો માત્ર એકજ મિજબાનીમાં લાખો રૂપિયાનો ધુમાડો કરી નાખતા! તેઓ દારૂ પીવા માટે રત્નજડિત પ્યાલીઓ વાપરતા અને મોઘામાં મોઘી તથા તરેહ તરેહના સ્વાદવાળી શાક તરકારી ખાતા. પરિણામે ભર્તૃહરિના કથન **भोगे रोग भयं** પ્રમાણે તેમના વચ્ચે વ્યાધિઓનો સુકાળ રહી તેઓ અલ્પાયુ થતા. એ

સમયે રોમન સ્ત્રીઓનો પોશાક ઘણોજ ભપકાદાર હતો. મોટો પ્લિની જણાવે છે કે "એક લગનના પ્રસંગે મેં મારી નજરે લોલિયા પોલિનાને સંપૂર્ણતઃ મોતી અને નીલમથી ભરેલો ઝભ્ભો પહેરીને આવેલી જોઈ હતી. આ ઝભ્ભો બનાવતાં લગભગ અર્ધા કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો અને તો પણ તે તેનાં બીજાં કેટલાંક વસ્ત્રો કરતાં ઓછીજ કિંમતનો હતો!" તે સમયે રોમન સમાજમાં અકરાંતિયાપણું, સ્વચ્છંદતા, ઉડાઉપણું, ભપકો અને અપવિત્રતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું હતું. તે લોકો પોતાનો કંટાળો અને નિરૂપયોગીતાથી થતી વેદના દૂર કરવાનો બીજો કોઇ ઉપાય જાણતા ન હતા. એ લોકો મિજબાનીમાં એટલો મોટો ખર્ચ કરતા કે તે આપણા માનવામાં પણ ન આવે.

હૉરેસ વાલ્પોલે કહ્યું હતું કે "હું આશા રાખું છું કે હવે બીજું લીલાંડું થશે નહિ, કારણ કે હવે મારી પાસે એક તસુપૂર જગ્યા પણ નથી તેમ એક પાઇ પણ નથી. જે વસ્તુ ઉપયોગી નહિ હોય તે વસ્તુ સસ્તી હોવાને લીધે ખરીદવી, એ આદત તમને ઉડાઉ થવાને ઉત્તેજિત કરે છે. ઘણા માણસો નાની નાની પુષ્કળ વસ્તુઓ ખરીદવાથી પાયમાલ થઇ ગયા છે." ડૉક્ટર જૉન્સન કહે છે કે "જ્યાં ડહાપણ નથી ત્યાં સદ્‌ગુણ પણ નથી."

એક વાર પ્રતિનિધિ સભામાં તરંગી જૉન રેન્ડૉલ્ફ પોતાની જગ્યાપરથી જોસબંધ ઉઠયો અને પોતાના હમેશના રિવાજ મુજબ તિક્ષ્ણ અવાજે બોલ્યોઃ "વકતા મહાશય–" અને આ વિચિત્ર અવાજથી જે શાંતિ પ્રસરી રહી તે દરમ્યાન તેણે ઉમેર્યુંઃ–"મને સ્પર્શમણિ જડયો છે; અને તે '**તરત દાન અને મહા પુણ્ય**' એ છે."

ઘણા તરુણો એમ ધારતા જણાય છે કે એક વાર સફલતા મળી એટલે તે સદા સર્વદા પહોંચશે; અને જાણે તેમને ફરી કદિ

નિષ્ફળતા મળવાનો સંભવજ ન હોય તેમ તેઓ ભપકાદાર રીતે રહેવા લાગે છે. જાણે હવે તેમને કાંઇ ડર રહ્યોજ ન હોય તેમ તેઓ પોતાની રહેણી કરણીમાં ફેરફાર કેરી નાખે છે. દુર્ભાગ્ય વશાત્ સરકાર એવો કાયદો ઘડી શકતી નથી કે જે પ્રજાનો ઉપજ કરતાં વિશેષ ખર્ચ કરવાનો દુર્ગુણ દૂર કરી શકે."

"મૂર્ખ માણસોની ઉન્નતિજ તેમના નાશનું કારણ થઇ પડશે." બાર્નમ જણાવે છે કે "દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું કામ ગમે તેટલું કઠિન હોય તો પણ તેનું સંરક્ષણ કરવાનું કાર્ય તો સૌથી વિશેષ કઠિન છે."

થોડાજ માણસો દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરી જાણે છે. તેઓ તેને કમાઇ પણ શકે છે અને ઉડાવી પણ શકે છે; સંગ્રહી પણ શકે છે અને નષ્ટ પણ કરી શકે છે; પરંતુ તેનો સદુપયોગ કરવો એ વાત તેમને માટે અત્યંત કઠિન થઈ પડે છે.

એક દેવાલયની રંગીન કાચની એક મોટી બારી બની રહ્યા પછી એક કલાવિધાયકે, ફેંકી દેવામાં આવેલા કાચના ટુકડા ઉઠાવી લીધા અને તેનાવતી એક બીજા દેવાલયને માટે આખા યુરોપની સર્વોત્તમ બારીઓ પૈકીની એક બારી બનાવી! આ જ પ્રકારે ઘણા છોકરાઓ બેદરકારીથી સમયના જે ટુકડાઓ ફેંકી દે છે તેનો સદુપયોગ કરીને બીજાઓ ઉત્તમ શિક્ષણ અને પુષ્કળ દ્રવ્ય સંપાદન કરે છે.

ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવાને માટે દેવાલય, ઘર અથવા દુકાન-પર દેવું હોવું જોઇએ એવી દલીલ, આજકાલ નવીન અર્થશાસ્ત્રના એક અંશ રૂપ થઇ પડી છે. પરંતુ ખરૂ જોતાં તો દેવું એક જાતનું બંધન છે; દેવું કલંક રુપ છે. ખેડુતોએ તો ગીરવી મૂકવાની રીતને કૉલેરાની પેઠે તજી દેવી જોઇએ. આપણામાં ભરવાની શક્તિ ન હોય તે છતાં દેવું કરવું એ ચોરી કરતાં કાંઇ નાનો ગુન્હો નથી. આ

જૂની પદ્ધતિના વિચાર મનમાં પ્રબલ રાખીને એક માણસ જો પોતાના ધંધાની શરૂઆત કરે તો નિદાન એટલા અંશમાં તો તેને સફલતા મળે છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તે પોતાના મિત્રો અથવા સરકારને બોજા રૂપ થઇ પડતો નથી.

ઉડાઉપણું અને કંજુસાઇ એ બન્નેની વચ્ચેનો માર્ગ પસંદ કરજો. પૈસા બચાવીને તમારા મગજને ભૂખે મારશો નહિ. "તમારી શક્તિઓને ઉચ્ચતર બનાવવાને માટે પૈસા ખર્ચજો; શરીરને બદલે મનને માટે પૈસા ખર્ચજો; વિલાસને બદલે શિક્ષણને માટે પૈસા ખર્ચજો." કેટલાક માણસો એટલા બધા કંજુસ હોય છે કે તેઓ બીજા લોકો પાસેથી ચીપી ચીપીને વાતો સાંભળવા પાછળ કેટલોય કિંમતી સમય ખર્ચ્યા કરે છે, પણ થોડાક રૂપિયા ખરચીને અનેક જરૂરી બાબતો અવકાશે વાંચી શકાય એવું એકાદ અઠવાડિક વર્તમાનપત્ર પણ ખરીદતા નથી. પરિણામે તેઓ અનેક બાબતોમાં અજ્ઞાન અને સંકુચિત વિચારના રહી જાય છે. તમારી જાત અને તમારા કુટુંબનાં જ્ઞાન તથા સગવડનો ભોગ આપીને પૈસા બચાવશો નહિ.

કુદરતનો હાથ પણ ઉદાર હોય છે, ઉડાઉ હોતો નથી.

ઈમર્સન કહે છે કે "પ્રકૃતિ સખ્ત કરકસર કરે છે. આજે જે ચીજ નકામી બની જાય છે તેનો કાલે તે નવીન વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગ કરે છે. તે રેતીનો એક દાણો પણ નકામો જવા દેતી નથી. તે આપણને પુષ્કળ આપે છે, પરંતુ આપણે જેને ફેંકી દઇએ છીએ તેને તે તરતજ ઉંચકી લેછે અને પોતાના ભંડારમાં પૂરી દે છે." પાનખર ઋતુમાં ફુલો અને પાંદડાંઓ ખરી પડે છે, પરંતુ બીજે વર્ષે તે દ્વારા સૌન્દર્યનાં બીજાં સ્વરૂપો અધિક ઉત્તમ બને છે. જો આપણે પણ આપણા પોતાના ઘરમાં મરણ પામીએ તોજ આપણા મિત્રો આપણું મુખ જોઈ શકે છે; અન્યત્ર મરણ પામીએ

તો પ્રકૃતિ આપણા મિત્રોને આપણું મુખ જોવાની તક પણ આપતી નથી. જે પળે શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી જાય છે તેજ પળે પ્રકૃતિ શરીરને છિન્ન ભિન્ન કરવા માંડે છે કે જેથી તે શરીરનો અન્ય વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ કરવામાં ઉપયોગ કરી શકાય.

કરકસરની ગુપ્ત શક્તિથી થોડા પૈસા ઝાઝા થાય છે; છિન્ન વિછિન્ન અંશો જોડાઇને તેનું અખંડ સ્વરૂપ બને છે; અને નહિ જેવી વસ્તુમાંથી ખરી વસ્તુનો ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આનું નામ 'કંજુસાઇ' નથી પણ "દીર્ઘ દૃષ્ટિ" અને "વ્યવસ્થા શક્તિ" છે કે જે શક્તિ નિરુપયોગી વસ્તુઓને ઉપયોગી બનાવે છે; નકામી ચીજોને કામમાં લાવે છે; નષ્ટ પામતી ચીજોમાં નવીન શક્તિ ઉમેરે છે અને દરેક વસ્તુનો મનુષ્યનું સુખ વધારવામાં ઉપયોગ કરે છે.

અંગ્રેજ મજુરો અતિ સખત કામ કરે છે, ભાગ્યેજ રજા ભોગવે છે અને ફ્રાન્સના મજૂરો કરતાં બમણા પૈસા મેળવે છે, તો પણ તેઓ ઘણુંજ થોડું બચાવે છે; કેમકે પૈસા મળતાંની સાથેજ તે દારૂ વગેરેના ક્ષણિક વિલાસ પાછળ ખર્ચાઇ જાય છે. બીજી તરફ ફ્રાન્સમાં પ્રત્યેક માણસને થોડામાંથી ઘણું કરવાની કળા શીખવવામાં આવે છે. ફ્રાન્સમાં રહેતી એક અમેરિકન સન્નારી જણાવે છે કે "મારા દેશમાં હું જે વસ્તુઓને હમેશાં ફેંકી દઉં છું તેમાંથી અહીંની મારી બહેનપણી સુંદર સુંદર વાનીઓ બનાવે છે; અને તે છતાં તેમાં તંગી અથવા કંજુસાઈ જેવું કાંઇ જણાતું નથી."

રેવરંડ વિલિયમ માર્શ જણાવે છે કે "જાણે સમગ્ર આકાશમાં 'કરકસર કરો.' એવું સુવર્ણાક્ષરે લખું એમ મને મન થાય છે."

બલ્વર જણાવે છે કે "તમારી જરૂરિયાતોનું પ્રમાણ એવું રાખો કે જેથી તમારાં સાધનો વધે. પોતાની આવક કરતાં વિશેષ

ખર્ચ કરનાર પ્રત્યેક માણુસ તંગીમાં રહે છે, પરંતુ આવક કરતાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કોઈ પણ માણુસ તંગી ભોગવતો નથી. હું મારા પૈસાની એવી ગેરવ્યવસ્થા કરી મૂકું કે મારી વાર્ષિક આવક પાંચ હજારની હોય તો પણ ગરીબાઇનાં ખરાબમાં ખરાબ અનિષ્ટો પણ મારે સહન કરવાં પડે, ભય અને લજ્જા મારૂં કલેજું કોરી ખાય; અને હું મારા પૈસાની એવી સુવ્યવસ્થા કરૂં કે વાર્ષિક સો પૌંડમાં પણ હું શ્રીમંતાઇનાં ઉત્તમોત્તમ સુખો ભોગવું અને માન મેળવું.

એડમંડ બર્કે એક પ્રસંગે આર્થિક સુધારા વિષે બોલતાં સિસેરોના આ શબ્દો ટાંકયા હતા:–"કરકસર એ સારી આવક છે" પરંતુ તેણે "આવક" શબ્દના ઉચ્ચારમાં ભૂલ કરી હતી તેથી લૉર્ડ નૉર્થે તે સુધારવાને માટે તેને ધીમેથી કહ્યું. પરંતુ બર્કે આ ભૂલનો પણ સદુપયોગ કર્યો. તે બોલ્યો: "નામદાર લૉર્ડ કહે છે કે 'તમે સિસેરોના જે શબ્દો ટાંકયા છે તેમાંના મુખ્ય શબ્દના ઉચ્ચારમાં ભૂલ કરી છે;' પરંતુ તેથી મને આનન્દ થાય છે, કારણ કે એથી 'કરકસર એ સારી આવક છે' એ અમૂલ્ય કહેવત ફરીથી બોલવાની મને તક મળે છે." "કરકસર એ સારી આવક છે" એ શબ્દો આપણે દરેકે વારંવાર ભાર દઇને ઉચ્ચારવા જોઇએ.

વૉશિંગ્ટન જ્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો પ્રેસિડેન્ટ હતો ત્યારે પણ તે પોતાના ઘરખર્ચની અત્યંત બારીક તપાસ લેતો હતો. તે સમજતો હતો કે **કરકસર વિના કોઇ પણ પ્રમાણિક માણસ શ્રીમંત થઇ શકતો નથી;** અને કરકસરવાળો કોઇ પણ માણસ ગરીબ રહી–થઇ શકતો નથી.

વેલિંગ્ટને કહ્યું હતું કે "મેં મારાં બીલો મારી જાતેજ ચૂકવવાનો નિયમ રાખ્યો છે."

જૉન જૅકબ એસ્ટરે કહ્યું હતું કે "કરોડો રૂપિયા પેદા કરતાં

મારે જેટલો પરિશ્રમ કરવો પડયો હતો તે કરતાં પ્રથમના એક હજાર રૂપિયા પેદા કરતાં વધારે પરિશ્રમ કરવો પડયો હતો." જે છોકરાઓ પાઇ પાઇ કરીને એકઠું કરતા નથી તેઓ કદિપણ પ્રથમના હજાર રૂપિયા મેળવતા નથી અને હજાર રૂપિયા વિના લાખ કે કરોડ મળવા–થવા શક્ય નથી.

તરંગ અને લહેર આવે ત્યારે કરકસર કરવી અને ન આવે ત્યારે કાંઇ નહિ, એ કાંઇ ખરી કરકસર નથી. કરકસર તો નિયમ-પૂર્વક થવી જોઇએ.

બાલ્યાવસ્થાથીજ એમ કહેતાં શીખવું કે "મારે ઉડાઉ થવું પરવડે એમ નથી" એ શક્તિ, હિંમત અને પૌરુષનું ચિન્હ છે. ડૉ. ફ્રૅન્કલિને કહ્યું હતું કે "આપણી પોતાની નહિ પરંતુ **પારકાનીજ આંખ આપણને પાયમાલ કરે છે."** શેકસપિયર કહે છે કે **"માણસ કરતાં ફૅશન વધારે કપડાં ફાડી નાખે છે."**

ડગલાસ જેરૉલ્ડ કહે છે કે "ઋણ કેવાં ભયંકર અનિષ્ટોને જન્મ આપે છે! એ કેવી નીચતા, કેવાં અપમાન, કેવી ચિંતા અને કેવા અસત્ય વાયદાને જન્મ આપે છે! સ્પષ્ટ ખુલ્લા ચ્હેરાને તે વખત જતાં તે કેવો કરચલીવાળો બનાવી દે છે! સારા ચ્હેરાને તે કેવો બેડોળ બનાવી દે છે! દેવું કરવાની ખરાબ ટેવ પડવાથી ખરો માણસ કેવો હૃદયહીન–પ્રપંચી બની જાય છે! જે માણસ ઋણમુક્ત હોય છે તેને શીતલ જલ કેવું મધુર લાગે છે; ને સૂકો રોટલો કેવો મીઠો લાગે છે? ખાત્રી રાખજો કે જે માણસ દેવું કરીને ખાય છે તે ભલે હમેશાં કંસાર ઘીનાં જમણ જમતો હોય, પરંતુ તે તેને રુચિકર લાગતાં નથી. હવે વસ્ત્રની વાત લો. જો દરજીને ત્યાંથી તમારાં કપડાં આવવાનાં હોય તો એક ફાટેલા તુટેલા કોટથી પણ તમારી ટાઢ કેવી ઉડી જાય છે! જો કાપડિયો તમારી પાસે કંઇ માગતો ન હોય

તો જૂની બંડી પણ તમને કેવું સુખ આપે છે! જો પાઘડી એક દેવાદારના વેદનાગ્રસ્ત શિરપર ન હોય તો ફાટી તૂટી હોય તોપણ કેવી શોભે છે! એક ઋણમુક્ત મનુષ્યને નાનું સરખું ઘર પણ કેવું મધુરૂં લાગે છે અને ઘરની બહાર પણ કેટલો આનન્દ મળે છે! પોતાનું બારણું ખખડતાં તેને ધારતી લાગતી નથી અને દાદરપર કોઈનાં પગલાંનો અવાજ થતાં તેનું શરીર કંપવા લાગતું નથી. તે હરકોઇ માણુસને હસતે મ્હોડે સ્વાગત આપી શકે છે અને તે છતાં પણ તેની નાડી જોશબંધ ચાલવા લાગતી નથી. તે બહાર જાય છે ત્યારે રસ્તે ચાલનારા કોઈપણ માણુસ તરફ કેવો જોઇ શકે છે! ગરીબાઈ એ મોટું દુઃખ એ વાત સાચી, પરંતુ દેવાદારપણાની અપેક્ષાએ તે સહેલાઇથી સહન થઇ શકે એવી છે. મારા પુત્ર! જો તું રંક હો તો ઝરાના વહેતા પાણીને અમૃત તુલ્ય માનજે, સાત દહાડાનો સૂકો રોટલો ખાજે, ફાટેલો તૂટેલો ડગલો પહેરજે અને કાતરિયાને એક ગૃહસ્થનું ઉત્તમોત્તમ નિવાસસ્થાન ગણજે; પણ ઋણથી બાર ગાઉ નાસજે. આથી તારા હૃદયને શાંતિ મળશે અને એલીફનો તારાપર કંઇપણ અધિકાર ચાલશે નહિ.”

કાર્લાઇલ કહે છે કે “જે માણુસની પાસે છ આના હોય તે માણુસ તેટલા પૈસા પહોંચે ત્યાં સુધી સઘળા માણસોનો સમ્રાટ હોય છે. તે છ આના પહોંચે ત્યાં સુધી રસોઇયાને ભોજન આપવાની, તત્ત્વજ્ઞાનીઓને શિક્ષણ આપવાની અને રાજાઓને ચોકી કરવાની આજ્ઞા કરી શકે છે.”

જો બીજો માણુસ તમારી પાસે એકાદ રૂપિયો પણ માગતો હશે તો તે અવશ્ય તમારા તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોશે. જો તમે પણ કોઇની પાસે પૈસા માગતા હો તો તમે તેના તરફ અનુદાર દૃષ્ટિથી જોશો એવો દરેક સંભવ છે. માટે પાછળથી પશ્ચાતાપ કરવાને બદલે

અગાઉથીજ કરકસર શામાટે ન કરવી?

જે લોકો કમાય તેટલું ખાય છે તે લોકો ઉપયોગી કળાઓમાં કદિપણ ઝાઝી પ્રગતિ કરતા નથી. પૈસાનો બચાવ એ એક જાતની શક્તિ છે. **જેઓ પોતાની ઇચ્છા મુલતવી રાખે છે તેમને ત્યાં સુખ અને સ્વતંત્રતા નિવાસ કરે છે.**

હૉરેસ ગ્રીલી કહે છે કે "ભૂખ, ફાટેલાં કપડાં, ઠંડી, સખત મહેનત, તિરસ્કાર, શંકા અને અન્યાયપૂર્વક આપેલો ઠપકો આ સર્વ અરોચક હોય છે, પરંતુ ઋણ તો એ સર્વ કરતાં પણ અત્યંત ખરાબ છે."

ઘણા પાયમાલ થયેલા માણસો પોતાના અધઃપાતની શરૂઆત, પૈસા ઉછીના લેવાની આદતના પ્રારંભની સાથેજ થયેલી જાણે છે. ડૅનિયલ વેબ્સ્ટર, થિયોડોર હૂક, શૅરિડન, ફૉકસ તથા પિટને દેવાએ કલંકિત કર્યા હતા; લેણદારોના તકાદાથી મિરાબોનું જીવન પણ કંગાલ બની ગયું હતું.

મિકૉબર કહે છે કે "વાર્ષિક આવક વીશ પૌંડ; વાર્ષિક ખર્ચ ઓગણીસ પૌંડ, ઓગણીસ શિલિંગ, છ પેન્સ;—પરિણામ સુખ. વાર્ષિક આવક વીશપૌંડ; વાર્ષિક ખર્ચ વીશ પૌંડ, ઓગણીસ શિલિંગ, છ પેન્સ;—પરિણામ દુઃખ."

કૉલ્ટન કહે છે કે "આપણને જેની ખરેખરી આવશ્યક્તા હોય તેનાથી આપણે પાયમાલ થતા નથી, પરંતુ જેની આપણે આવશ્યક્તા માનીએ છીએ તેનાથીજ આપણે પાયમાલ થઇ જઇએ છીએ. એટલા માટે કદિપણ આવશ્યક્તાની શોધમાં ફરશો નહિ; જો તે ખરી આવશ્યક્તા હશે તો તે તમને શોધતી શોધતી તમારે ઘેર આવશે. જે માણસ નિરુપયોગી વસ્તુઓ ખરીદે છે તે અલ્પ સમયમાં ઉપયોગી વસ્તુઓ ખરીદી શકશે નહિ."

પ્રત્યેક લેણદારને તેના પૈસા આપી દેવા એ માનવંત કાર્ય છે. આમ ન કરવું તેના કરતાં ભૂખે મરવું બહેતર છે. ઉધાર માલ લાવીને મોટો વેપાર કરવો તેના કરતાં રોકડેથી નાના પાયાપર વેપાર કરવો એ સારૂં છે. સેઇન્ટ પૉલ લખે છે કે "કોઇ પણ માણસ પાસેથી કરજે નાણું લેશો નહિ." આ મંત્ર પ્રત્યેક દેવાલયમાં અને પ્રત્યેક ઘરમાં લખી રાખવો જોઇએ.

સિસેરો કહે છે કે,

"કરકસર એ મોટી આવક છે."

પ્રકરણ ૧૩ મું—પૈસા વિના પણ શ્રીમંત થઈ શકાય છે.

"को वा दरिद्रो विशाल तृष्णा"

"બીજા માણસો ભલેને પેન્શનને માટે અરજ કરે, પરંતુ હું પૈસા વિના અને પ્રત્યેક ક્ષુદ્ર વસ્તુથી પર થવાનો પ્રયત્ન કરીને શ્રીમંત થઇ શકીશ. હું કોઇ પણ સ્વાર્થી હેતુથી મારી સ્વદેશ સેવાને કલંકિત કરવા માગતો નથી." —લૉર્ડ કોલિંગ્સવૂડ.

"જે દેશમાં લક્ષ્મીનો સંગ્રહ વધીને માણસો પતિત-વૈભવી થાય છે તે દેશનું અનિષ્ટ થાય છે અને તે ત્વરાથી આવતા અનિષ્ટોનો ભોગ થઈ પડે છે." —ગોલ્ડસ્મિથ.

"પાસે પાઇ પણ ન હોવી એ ગરીબાઇ નથી; અને દ્રવ્ય એ કાંઈ સંપત્તિ નથી. આપણી પાસે કોઇ વસ્તુ ન હોય તેથી એમ સમજવાનું નથી કે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની આપણામાં શક્તિ નથી; અને દૈવયોગે કોઇ વસ્તુ મળે તો તેથી એમ ધારવાનું નથી કે તે પ્રાપ્ત કરવાની આપણામાં શક્તિ છે." —હેલન હંટ.

"કોઈ માણસની પાસે પુષ્કળ ધનમાલ હોય તેટલા માટેજ મારે તેને મારા આગળ બડાઇ મારવા દેવો જોઇએ નહિ. મારે તેને બતાવી આપવું જોઇએ કે હું પૈસા વિના ચલાવી શકું છું અને મને કોઇ પૈસાવડે ખરીદી શકતો નથી—મને કોઇ સુખ અને માન આપીને પણ વેચાતો

લઈ શકતો નથી-અને જો કે મારી પાસે એક પાઇ પણ ન હોય અને મને રોટલો તેના તરફથીજ મળતો હોય, તોપણ તે મારી આગળ એક રંક માણસ છે." —ઇમર્સન.

"આપણી પાસે જે હોય તેથી સંતુષ્ટ થવું એ મોટામાં મોટી અને સૌથી વિશેષ સુરક્ષિત સંપત્તિ છે." —સિસેરો.

"સશક્ત શરીર એ પૈસા કરતાં મોટી સંપત્તિ છે અને નિર્વિષયી આત્મસુખ એ બીજા સર્વ વિષયજન્ય આનન્દો કરતાં મોટો આનંદ છે." —એક્લિઝિયેસ્ટિસ.

"તારો ખજાનો કયાં છે? સુવર્ણ કહે છે કે 'મારામાં નથી,' અને હીરો કહે છે કે 'મારામાં પણ નથી.' તે ખજાનાને તો તારા આત્મામાંજ શોધ." —યંગ.

"જે માણસ થોડામાં થોડી સંપત્તિથી સંતુષ્ટ થાય છે તે સૌથી વિશેષ શ્રીમંત છે, કારણકે સંતોષ એ સર્વશ્રેષ્ઠ કુદરતી દ્રવ્ય છે." —સૉક્રેટિસ.

"આ લોકમાં કોઇપણ વસ્તુએ કદિપણ મારા હૃદયને સૌથી વિશેષ સ્પર્શ કર્યો હોય તો તે **નાના ઘરમાંના મોટા અંતઃકરણે** કર્યો છે." —લાર્કોર્ડર.

" મારો રાજમુકુટ મારા અંતઃકરણમાં છે; તે મારા મસ્તકપર નથી, તેમજ તે હીરા માણેકથી શૃંગારવામાં આવ્યો નથી, અને તે જોઇ શકાય એમ પણ નથી. મારા રાજમુકુટનું નામ 'સંતોષ' છે. તે ખરેખર એક રાજમુકુટ કરતાં પણ વધારે છે, કેમકે રાજાઓ પણ ભાગ્યેજ તેનો ઉપભોગ કરી શકે છે." —શેક્સપિયર.

ઘણા માણસો પૈસા વિના શ્રીમંતાઇ ભોગવે છે. હજારો માણસો પોતાના ગજવામાં પૈસા વિના અને હજારો તો ગજવા વિના પણ શ્રીમંત હોય છે.

સશક્ત શરીર, સારી પાચનશક્તિ, સારૂં અંતઃકરણ અને આરોગ્ય અવયવો ધરાવનાર માણસ મોટામાં મોટો શ્રીમંત છે.

સારાં અસ્થિ સુવર્ણ કરતાં ઉત્તમ હોય છે. મજબૂત સ્નાયુ

રૂપા કરતાં ઉત્તમ છે. શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં શક્તિ લઇ જનાર તંતુઓ મકાનો અને જમીન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

બીચર કહે છે કે "સહૃદયતા, આત્મિકભાવ, આશા, આનન્દ અને પ્રેમ એજ સાચું દ્રવ્ય છે."

આ પૃથ્વીનો એક નાનો ભાગ મેળવવાને મારે સખ્ત પરિશ્રમ શામાટે કરવો જોઇએ? આ પૃથ્વી મારીજ છે; કાયદાની દૃષ્ટિમાં એ પૃથ્વી અન્યની હોય તેટલા માટે મારે તેની ઇર્ષ્યા શામાટે કરવી જોઇએ? જે માણસ એનો ઉપભોગ લઈ શકે છે તેનીજ એ સંપત્તિ છે. સંપત્તિના કહેવાતા માલિકોની ઇર્ષ્યા મારે કરવી જોઇએ નહિ, કેમકે તેઓ તો માત્ર મારી સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરે છે અને મારે માટે તેને ઉત્તમ સ્થિતિમાં રાખે છે. એકાદ બે રૂપિયા રેલ્વે ભાડું આપ્યું એટલે હું જ્યારે જ્યારે મારી ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે તેનો ઉત્તમોત્તમ ભાગ જોઈ અને મેળવી શકું છું. આવી રીતે તેને જોવામાં અને મેળવવામાં મારે કંઇ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. મારે કાંઇ ચિંતા કરવી પડતી નથી; અને તે છતાં પણ જ્યારે જ્યારે મારી ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે હું લીલુંછમ ઘાસ, નાના મોટા છોડ, મેદાનમાંના સ્મરણ સ્તંભો અને બારિક કારીગરી તથા ચિત્રકામ જોઇ શકું છું. તેમને મારી સાથે ઘેર લઇ જવાની આવશ્યકતા નથી, કારણકે તેમની હમણાં જેટલી સંભાળ લેવામાં આવે છે તેથી અરધી સંભાળ પણ હું લઇ શકું એમ નથી. વળી તે મારા અમૂલ્ય વખતનો ઘણો ભાગ લે અને મને હમેશાં એવી ચિંતા રહ્યા કરે કે તેઓ બગડી જશે અથવા તેને કોઇ ચોરી જશે. જગતનું ઘણું દ્રવ્ય મને મળેલું છે. એને માટે મારે કાંઇ પણ પરિશ્રમ કરવો પડયો નથી. બીજાઓએ એ સંપત્તિ મને તૈયાર આપી છે. મારી આસપાસના સર્વ લોકો મને પ્રસન્ન કરનારી વસ્તુઓ આપવાને સખ્ત પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે અને તે

સસ્તામાં સસ્તી કિંમતે મને આપવાને સખ્ત હરીફાઇ કર્યા જાય છે. પુસ્તકાલયો, રેલ્વે, ચિત્ર ગૅલેરીઓ તથા બાગોના ઉપયોગ માટે જે થોડા પૈસા હું ખર્ચું છું તે તેમાંની નાનામાં નાની વસ્તુની સંભાળને માટે ખર્ચવાના પૈસા કરતાં પણ ઓછા હોય છે. પ્રાણીઓ અને સૃષ્ટિસૌન્દર્ય મારાં છે, નક્ષત્રો અને પુષ્પો મારાં છે, સમુદ્ર અને હવા, પક્ષીઓ અને વૃક્ષો પણ મારાં છે. હવે મારે બીજી કઇ વસ્તુની જરૂર છે? સઘળા યુગો મારે માટેજ કામ કરી ગયા છે અને સર્વ મનુષ્યો મારા દાસ છે. મારે માત્ર અન્ન વસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાનીજ જરૂર છે, કે જે કાર્ય અનેક તક આપનારી આ ભૂમિમાં ઘણું સહેલું છે.

એક કરોડાધિપતિ ચિત્રોની એક ગૅલેરી માટે હજારો પૌંડ ખર્ચે છે અને એકાદ રસવૃત્તિવાળો રંક છોકરો યા છોકરી ત્યાં આવીને નાલિકે કદિ જોઇ પણ ન હોય એવી સુંદરતાનો ભંડાર જોઇ જાય છે. એક સંગ્રાહકે લંડનમાં એક સાર્વજનિક લીલાંઉમાં શેકસપિયરના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલું 'હૅમલેટ' નાટક એકસો સત્તાવન ગિનિએ ખરીદ્યું હતું; પરંતુ એક વિદ્યાર્થી વિના મૂલ્યેજ 'હૅમલેટ' નો ભંડાર વાંચીને પોતાના હૃદયમાં ઉતારી શકે છે!

"પૂરતું મળે તો ઠીક." એવા **મૃગજળની પાછળ દોડવામાં મારે મારી શક્તિઓ શામાટે ખર્ચી નાખવી જોઇએ? દરેક મનુષ્ય પોતાની પાસે જેટલી સંપત્તિ હોય તેથી કેટલીક વધારે તે માગે છે; અને તેની પાછળ દોડી દોડીને હાંફી ગયલા લાખો માણસોએ હજી કદિ પણ તેને પ્રાપ્ત કરી નથી.** શું આ જગતમાં સુવર્ણ અને ભોગવિલાસ સિવાય કોઇ ઇચ્છવાજોગ વસ્તુજ રહી નથી?

"આવશ્યકતા એ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો રાક્ષસ છે અને સંપત્તિનો ગમે તેટલો પહોળો ડગલો કદિ પણ તેના

શરીરમાં આવ્યો નથી.” ફિલિપ બ્રૂકસ કહે છે કે “સુંદરતાથી જેમ પેટી ભરાતી નથી અને સદ્‌ગુણથી જેમ વહાણ ભરાતું નથી તેમ દ્રવ્યથી મન ધરાતું નથી.”

સ્વાદ અને સ્પર્શની ઇન્દ્રિયો દ્વારાજ શું આપણે સુખને શોધ્યા કરીશું? શું આપણે આપણા જઠરને અને આપણી પીઠનેજ દેવ માનીશું? શું આપણે માટે એથી કોઈ ઉચ્ચતર કામ નથી? શું આપણે બાયલા બનીને—સ્વતંત્રતા કરતાં રોટલાને વિશેષ પસંદ કરીને—આપણી જાતને કલંકિત કરીશું?

પ્લેટો, ઝેનોફોન અને પ્લુટાર્કની ત્રણ મહાન “મિજબાનીઓ” માં અન્નનું તો નામ નિશાન પણ જણાવવામાં આવ્યું નથી.

તમારા પૈસા તમને શું કહે છે? તે તમને કયો સંદેશો સંભળાવે છે? શું તે તમને એમ કહે છે કે “ખાઓ પીઓ ને મઝા કરો, કારણ કે કાલે શું થશે તેની કોને ખબર છે?” તે સગવડ, શિક્ષણ, પ્રવાસ, ગ્રંથો અને તમારા માનવબંધુઓને સહાય આપવાની તકનો સંદેશો લાવે છે કે “વિશેષ જમીન અને વિશેષ દ્રવ્ય” નો સંદેશો લાવે છે? તે તમને કયો સંદેશો પહોંચાડે છે? નગ્નને માટે વસ્ત્રો, ભૂખે મરતાંને માટે અન્ન, અજ્ઞાનને માટે શાળા, બીમારને માટે દવાખાનું અને અશક્ત—અનાથને માટે આશ્રમનો સંદેશો તે લાવે છે કે “તમારે માટે અધિક અને બીજાઓને માટે કાંઇ નહિ” એવોજ સંદેશો લાવે છે? તે તમને ઉદારતાનો સંદેશો આપે છે કે સંકુચિતપણાનો? તે તમને ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવાને કહે છે કે જેથી કરીને તમે તમારા મનુષ્યત્વનો વિચાર કરવાને અને મહાન લક્ષ્ય તથા અતિ ઉદાત્ત મહત્ત્વાકાંક્ષા ધારણ કરવાને શક્તિમાન થાઓ; કે તે અધિક અને અધિક પૈસા જમા કરવાનેજ કહે છે?

તમે સુવર્ણનો બોજો ઉચકનાર પશુ છો કે એક નિશ્ચિત ઉદ્દેશ ધરાવનાર મનુષ્ય છો ?

જે માણસ ઉચ્ચ કોટિનું ચારિત્ર્ય ધરાવે છે અને જેના વિચાર લોકોની બુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરે છે તેજ માણસ સંપત્તિવાન છે.

સદાચરણ વિનાના માણસને-પછી તે ગમે તેટલો વિદ્વાન કે ધનવાન હોય તો પણ-જોવાથી આપણને ગ્લાનિજ ઉપજે છે.

કૅરિબિયન સમુદ્રમાં એક વહાણ ડૂબવાની તૈયારીમાં હતું. તે સમયે એક ખલાસી અતિ આતુરતાપૂર્વક પોતાનાં ગજવાંમાં નાણું ભરવા લાગ્યો. તેના સાથીઓ, માત્ર જે એકજ હોડી હતી તેમાં પોતાની સાથે બેસી જઇ જીવ બચાવવાનું તેને કહેતાજ રહ્યા; પરંતુ લાંબા વખત સુધી તેણે જે ચળકતા રૂપિયાની ઇચ્છા અને ભક્તિ કરી હતી તેના લોભને તે તજી શકયો નહિ અને વહાણની સાથેજ ડૂબી મુઓ !

સૉક્રેટિસ કહે છે કે "શ્રીમંતમાં શ્રીમંત મનુષ્ય કોણ છે ? **જે થોડામાં થોડી સંપત્તિથી સંતુષ્ટ થાય છે તેજ શ્રીમંતમાં શ્રીમંત છે.**"

મૂરના 'યુટોપિયા' માં સુવર્ણને ધિક્કારવામાં આવતું હતું. અપરાધીઓને હાથપગમાં સોનાની ભારે સાંકળ અને કાનમાં સોનાની ભારે કડીઓ પહેરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી. સોના તરફ ધિક્કાર ઠસાવવા માટે ત્યાંના બદમાસ લોકોને સોનાની ભારે ચીજો પહેરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી અને ગુનેહગાર બાલકોને હીરા મોતીથી લાદવામાં આવતાં હતાં કે જેથી લોકો તેના સંગ્રહ અને શોભાનો મોહ તજી દે.

ઇમર્સન કહે છે કે "અહો ! **શ્રીમંત માણસોને રંક લોકો**

જેટલા શ્રીમંત ધારે છે તેટલા શ્રીમંત તેઓ હોય તો કેવું સારું !"

"ઘણા શ્રીમંત મનુષ્યો અનાથાશ્રમમાં મરણ પામ્યા છે."

પૉમ્પી નગર ખોદતાં એક હાડપિંજર પોતાની મુઠ્ઠીમાં કેટલુંક સુવર્ણ પકડી રહેલું જણાયું હતું ! હલ નગરનો એક વ્યાપારી જ્યારે મરવા પડ્યો ત્યારે તેણે પોતાના ઓશીકા તળેથી પૈસાની એક કોથળી ખેંચી કાઢી અને પ્રાણ નિકળી જતાં સુધી તેને પોતાની મુઠ્ઠીમાંજ મજબૂત રીતે પકડી રાખી !

"અરે ઓ અંધ અને સારાસારના વિવેક વિનાના માણસો ! તમે ભૂસાને ભરી રાખો છો અને અનાજને બાળી મૂકો છો ! જે દ્રવ્યનો તમે ઉપયોગ કરી શકતા નથી તેને તમે એકઠું કરી રાખો છો; અને જે વડે સઘળું મેળવી શકાય તે દ્રવ્યને તમે નકામું જવા દો છો !"

શ્રીમંતો દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરતા નથી તે માટે એક રંક મનુષ્ય તેમનો ઉપહાસ કરતો હતો એટલામાં તેને એક અપરિચિત મનુષ્ય મળ્યો. તે મનુષ્યે તેને એક કોથળી આપીને કહ્યું કે "આમાંથી તમને હમેશાં એક રૂપિયો મળશે. તમે એમાંથી એક રૂપિયો કાઢશો એટલે એમાં બીજો રૂપિયો ઉમેરાશે; પરંતુ જ્યાં સુધી તમે એ કોથળીને ફેંકી દો નહિ ત્યાં સુધી તમે એમાંથી મેળવેલા રૂપિયા ખર્ચશો નહિ." પેલો માણસ તો રાજી રાજી થઈ ગયો અને કોથળીમાંથી રૂપિયા પછી રૂપિયા કાઢવા મંડી પડીને તેનો ઉપભોગ લેવાનું મુલતવીજ રાખતો ગયો. "હજુ થોડા વધારે કાઢી લઉં તો ઠીક" એવા વિચાર એક પછી એક તેને આવતાજ ગયા અને એક વિચાર પ્રમાણેની રૂપિયાની સંખ્યા પૂરી થાય તે પૂર્વેજ તેનાથી વધારે સંખ્યા મેળવવાનો વિચાર નક્કી થાય. આ પ્રમાણે સો, હજાર, લાખ સુધી

પણુ તેના ઉપભોગનો સમય તો લંબાતોજ ગયો અને અંતે તે કરોડો રૂપિયા ગણુતો ગણુતોજ મરણુ પામ્યો !

એકવાર એક ભિક્ષુકને લક્ષ્મીદેવી મળ્યાં અને તેને કહ્યું કે "હું તારી ઝોળી ફાવે તેટલા સુવર્ણથી ભરી આપવાને તૈયાર છું, પરંતુ શરત માત્ર એટલીજ છે કે તેમાંનું જેટલું જમીનપર પડશે તે સઘળું એકદમ ધૂળ થઇ જશે." તે ભિક્ષુકે પોતાની ઝોળી ઉઘાડી અને તેમાં સુવર્ણના સિક્કા ભરવા માંડયા. ઝોળી સંપૂર્ણ ભરાઇ ગઇ તોપણુ તે સંતુષ્ટ થયો નહિ અને તેણે વધુ ને વધુ માગ્યા કર્યા. અંતે સિક્કાના દબાણથી ઝોળી ફાટી ગઈ અને સઘળું સુવર્ણ જમીનપર પડી ધૂળ થઇ ગયું !

જ્યારે સેન્ટ્રલ અમેરિકા નામની આગબોટ ડૂબવાની અણીપર આવી ત્યારે તેની વ્યવસ્થા રાખનારી સ્ત્રીએ જેટલું પણુ હાથમાં આવ્યું તેટલું દ્રવ્ય લઇને પોતાના કપડામાં બાંધી લીધું અને આગ-બોટને છોડી જતી છેલ્લી હોડીમાં બેસવાને કુદકો માર્યો; પરંતુ ધનના બોજાને લીધે તેનો કુદકો હોડી સુધી નહિ પહોંચતાં તે દરિયામાંજ પડી અને તેનું સુવર્ણજ તેને સૌથી પહેલી ઉંધે માથે દરિયાને તળિયે લઇ ગયું !

ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં પૅડયુઆ શહેરમાં એક શ્રીમંત પરંતુ કંજુસ માણુસ રહેતો હતો. તે એટલો તો નીચ અને મખ્ખીચૂસ હતો કે કોઇપણુ માણુસને કે કોઇ પણુ કાર્યમાં એક પૈસો પણુ તે આપતો ન હતો! વળી તે બૅંકોથી પણુ એટલો બ્હીતો કે તેમાં પણુ તે પોતાના પૈસા મૂકતો નહિ; તે પોતાના દ્રવ્યરૂપી દેવની ચોકી કરવાને માટે આખી રાત હાથમાં તલવાર અને પિસ્તોલ પકડીને બેસી રહેતો. આ રીતે ચોકી અને ચિંતા કરવાથી પ્રકૃતિ બગડી ત્યારે તેણે એક ભોંયરૂં બનાવ્યું અને તેમાં એક એવી સ્પ્રિંગ મૂકી કે જો તેમાં ચોર પ્રવેશ કરે તો તે સ્પ્રિંગપર પગ પડતાંજ ભૂગર્ભની અંદર વહેતી એક નદીમાં

તે ફેંકાઇ જાય અને પછી બહારજ આવી શકે નહિ તેમ તેની નિશાની પણ મળે નહિ. એક દિવસ તે મખ્ખીચૂસ એ ભોંયરામાં, સઘળું બરોબર છે કે કેમ તેની તપાસ કરવાને ગયો. ત્યાં અકસ્માત તેનોજ પગ પેલી કમાનપર પડયો અને તે પોતેજ પેલા ઉંડા ગુપ્ત ઓરામાં ફેંકાઇને તણાઇ ગયો!

બોઝવેલે કહ્યું: "આ સર્વ (લૉર્ડ સ્કાર્સડીલ્ડના કેડલસ્ટન નામના કિલ્લા) નો સ્વામી સુખી હોવો જોઇએ." જૉન્સને જવાબ આપ્યો: "ના જી, આ સર્વ માત્ર એકજ અનિષ્ટ—ગરીબાઇ—નેજ દૂર કરે છે."

જૉન ડંકન એક સ્કૉટિશ વણકરનો પુત્ર હતો. તે અજ્ઞાન, ટૂંકી દૃષ્ટિનો, ખુંધો, અશક્ત અને ગરીબ હતો. જો તે મહોલ્લામાં જતો તો કેટલીકવાર બીજા છોકરાઓ તેનાપર પત્થરનો મારો ચલાવતા. તે જે ખેડુતનાં ઢોર ચારતો હતો તે પણ તેના પ્રત્યે ઘાતકી વર્તણુક ચલાવતો અને તે આખો દિવસ વર્ષાદમાં ભીંજાઇને આવ્યો હોય તોપણ તેને એવો ને એવોજ—ટાઢથી થરથરતો અને ભીંજાયેલોજ—બહારના એક અંધારા ઓરડામાં કંગાલ બિછાનાપર સુવાડતો જ્યાં તે પોતાના જોડામાંથી પાણી કાઢી નાખતો અને પોતાનાં કપડાં નીચોવી નાખીને જેમ તેમ ઉંઘતો. આમ છતાં પણ તે છોકરાને વાંચતાં લખતાં શીખવાની ઇચ્છા થઇ અને થોડા સમય પછી જ્યારે તેને વણાટકામ કરવાને રોકવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે બાર વર્ષની, એક નિશાળે જતી છોકરીને સમજાવીને તેની પાસે ભણવા માંડયું. સોળ વર્ષની વયે તે મૂળાક્ષર શીખ્યો અને ત્યાર પછી તેણે ઘણીજ ઝડપથી પ્રગતિ કરી. તે વનસ્પતિનો અત્યંત શોખીન હતો, તેથી વનસ્પતિશાસ્ત્રનો એક ગ્રંથ ખરીદવા માટે પાંચ શિલિંગ કમાવાને કેટલાક માસ પર્યંત તેણે ફાજલ વખતમાં કામ કર્યું. આગળ જતા તે એક ઉત્તમ વનસ્પતિશાસ્ત્રી બન્યો. એના અભ્યાસમાં તે

એટલો બધો રસ લેતો હતો કે એંશી વર્ષની વયે પણ એક નવો છોડ મેળવવાને માટે તે બાર માઇલ સુધી પગે ચાલીને ગયો હતો! તેનું શરીર દુર્બળ હતું અને તે કપડાં પણ જેવાં તેવાંજ પહેરતો હતો, પરંતુ તેનું મગજ ઉત્તમ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હતું. તેને મળેલો એક માણસ તે કંગાલ દેખાવના મનુષ્યને આવો મહા પંડિત બનેલો જોઇને આશ્ચર્ય-ચકિત થયો અને તેણે એની કારકીર્દિનું વૃત્તાંત પ્રકટ કર્યું. આ વૃત્તાંત વાંચનાર ઘણા માણસોએ તેનાપર પૈસા મોકલ્યા; પરંતુ એણે સંગ્રહીજ રાખ્યા અને પોતાના મૃત્યુપત્રમાં જણાવી ગયો કે "ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાને ઉત્તેજન મળે એટલા માટે આ પૈસાની આડ શિષ્યવૃત્તિ (સ્કૉલરશિપ) અને ઇનામો આપવાં." તે પોતાના નાના પરંતુ કિંમતી પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ પણ આવોજ કરવાનું ફરમાવી ગયો હતો.

ફ્રૅંકલિને કહ્યું હતું કે "હજી એકલા પૈસાએ આ જગતમાં કોઇ પણ મનુષ્યને સુખી કર્યો નથી." તેમાં સુખ ઉત્પન્ન કરવાનો કોઇ પણ ગુણ નથી. મનુષ્યની પાસે જેમ વિશેષ દ્રવ્ય હોય તેમ તે વિશેષ દ્રવ્ય ઇચ્છે છે. દ્રવ્ય એ ખાલી જગ્યા પૂરી દેવાને બદલે ખાલી જગ્યા વધારે છે—બનાવે છે. બૅંકમાં પુષ્કળ પૈસા જમા હોય તેથી કોઇ પણ માણસ શ્રીમંત થઈ શકતો નથી. માત્ર ઉમદા મનજ મનુષ્યને શ્રીમંત બનાવે છે. જે માણસનું અંતઃકરણજ સંકુચિત—ગરીબ હોય તેની પાસે ગમે તેટલા પૈસા કે જમીન હોય તો પણ તે શ્રીમંત થઇ શકતો નથી. જો મનુષ્યનું હૃદય ગરીબ હોય તો તે પોતે ગમે તેટલો ધનવાન કે સત્તાવાન છતાં પણ ગરીબજ છે. **મનુષ્ય પોતાના સદ્‌ગુણના પ્રમાણમાંજ શ્રીમંત યા રંક છે, તેની પાસેની બાહ્ય સંપત્તિના પ્રમાણમાં નહિ.**

ગાંધી, ગોખલે, લિંકન, ગ્રાંટ, ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલ, ભગવતી

દેવી અને ચાઇલ્ડ્સના જેવા મહાન કાર્યકર્તા થવાનું કોણ પસંદ કરતું નથી ? વિવેકાનંદ, દયાનંદ, રામતીર્થ, અરવિંદ, ઇમર્સન, લૉવેલ, શેક્સપિયર અને વર્ડ્ઝવર્થના જેવા ગંભીર વિચારવંત થવાને કોણ નથી ઇચ્છતું ? ગ્લૅડસ્ટન, બ્રાઇટ, સમ્નર, વૉશિંગ્ટન, લજપતરાય, અને તિલકના જેવા મહાન રાજદ્વારી બનવાનું કોને પસંદ નથી ?

કેટલાક માણસો આરોગ્ય, આનંદ અને ખુશમિજાજની બાબતમાં શ્રીમંત હોય છે અને તેથી તેઓ અસંખ્ય સાધારણ માણસોને દબાવી દે એવાં સંકટો અને દુઃખોથી અલિપ્ત રહે છે. બીજા કેટલાક માણસો સ્વભાવ, કુટુંબ અને મિત્રોની બાબતમાં શ્રીમંત હોય છે; તો કેટલાક એવા મીલનસાર સ્વભાવના હોય છે કે પ્રત્યેક માણસ તેમને ચ્હાય છે. કેટલાક માણસો એવા તો આનન્દી કે ઉત્સાહી હોય છે કે તેઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં ઉત્સાહ કે આનંદનુંજ વાતાવરણ પ્રસરાવી દે છે. કેટલાક માણસો પ્રમાણિકતા અને ચારિત્ર્યની બાબતમાં શ્રીમંત હોઇને જેમને પણ તેમના સમાગમ કે સહવાસનો લાભ મળે તેઓને અજાણતાં પણ તેવાજ બનાવતા ચાલે છે.

ખરી કિંમત આંકતાં શીખવું એ જીવનના પ્રાથમિક મહાન પાઠો પૈકી એક છે. એક તરુણ જ્યારે પોતાની કારકીર્દિનો પ્રારંભ કરે છે ત્યારે સર્વ પ્રકારનો સામાન તેને દર્શાવવામાં આવે છે અને તે ખરીદવાને માટે તેને ઘણા પ્રકારનાં પ્રલોભનો બતાવવામાં આવે છે. તેની આગળ જે જે વસ્તુ ધરવામાં આવે છે તેની દેખીતી કિંમત નહિ પરંતુ તેની ખરી કિંમત યોગ્ય રીતે આંકવાપરજ ઘણે અંશે તેની સફલતાનો આધાર રહેલો છે. ક્ષુદ્ર દ્રવ્ય તેની આંખ સમક્ષ પોતાની ધ્વજા ફરકાવશે અને ઇતર સર્વ વસ્તુઓ કરતાં પોતે ઉત્તમ હોવાનો દાવો કરશે; ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની શોભીતી વસ્તુઓ તેની આગળ ધસી આવશે અને પોતાની સર્વોત્તમતાનો દાવો રજુ

કરશે; પ્રત્યેક ધંધો અને રોજગાર વારાફરતી પોતાની સુંદરતા અને મોહકતા તેના આગળ સાદર કરશે; પરંતુ તે તરૂણ કે જેને સફલતા પ્રાપ્ત કરવી છે તે તો એવા કથાથી ઠગાશેજ નહિ. તેણે કોઇ પણ વસ્તુ કે સ્થિતિના માત્ર બાહ્ય દેખાવથીજ ઠગાવું નહિ, પરંતુ તેની ખરી ઉપયોગીતા અને કિંમત વિષે ખાત્રી કરવી.

એમ કહેવાય છે કે જૉન રસ્કિનના ગ્રંથોનો કોઈ પણ અભ્યાસક એવો નથી કે જે આપણાં આનંદ મેળવવાનાં સાધનો અનંત છે એ વાત જાણી શક્યો ન હોય. પુષ્પ, વાદળાં, વૃક્ષ, પર્વત, નક્ષત્ર, પક્ષી, પૃથ્વીપરનું કોઇ પણ પ્રાણી, સમુદ્ર અથવા આકાશ, લીલાંછમ ઘાસનું દૃશ્ય, ચિત્રકામ, શિલ્પકાર્ય, કાવ્ય અને સર્વાધાર સર્વજ્ઞ પરમાત્મા પ્રભુનો વિચાર; આમાંની કોઇ પણ વસ્તુ એવી નથી કે જે દ્વારા આપણને મધુરમાં મધુર આનન્દ ન મળે. સમગ્ર ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક જગત તથા મનુષ્યની વિવિધ કલાઓ એ સર્વ આપણા અખંડ આનન્દના ઝરા છે.

જગતમાં એવા કેટલાક માણસો દરેક સમયમાં હયાત હોય છેજ કે જેઓ સર્વત્ર સૌન્દર્ય અને સાચી સંપત્તિનુંજ દર્શન કરે છે અને ઇશ્વરની અગાધ લીલાનું પૂજ્યભાવથી અવલોકન કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ દરેકે દરેક વસ્તુમાં સાક્ષાત ઇશ્વરનુંજ દર્શન કરે છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રામતીર્થ, ભર્તૃહરી, ગોરખ, ગૌરાંગ, જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, અગાસિઝ, ફિલિપ્સ બ્રૂક્સ, થૅારો, ગૅરિસન, ઇમર્સન, બીચર, એ સઘળા પૈસા વિનાના શ્રીમંત હતા. તેઓ પુષ્પમાં સૌન્દર્યનું, ઘાસમાં ઇશ્વરની લીલાનું, વહેતા ઝરામાં ગ્રંથોનું, પાષાણમાં ધર્મોપદેશનું અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં કલ્યાણનું દર્શન કરતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે માણસને સૃષ્ટિસૌન્દર્યના સ્વામી–ભોક્તા બનવા માટે કાંઇ કર ભરવો પડે તેમ નથી. મધમાખી પુષ્પમાંથી મધુ ચુસે

છે તેવી રીતે તેમણે બીડ, ખેતર, પુષ્પ, પક્ષી, નાળાં, પર્વત અને જંગલમાંથી શક્તિ અને દ્રવ્ય ખેંચ્યું છે. તેમને જગતનો પ્રત્યેક પદાર્થ સૌન્દર્યના મહાન સૃષ્ટાની પાસેથી ખાસ સંદેશો લાવતો જણાયો હતો. આ વિરલ આત્માઓને જગતના પ્રત્યેક પદાર્થમાં શક્તિ અને સૌંદર્યની પ્રતીતિ થઇ હતી; અને જેવી રીતે રણમાંનો પ્રવાસી વૃક્ષઘટામાંનું દૈવાર્પિત પાણી પીએ છે તેવી રીતે તેમના તૃષાતુર આત્માઓએ તેમાંના અમૃતનું પાન કર્યું હતું. માણસો અને વસ્તુઓમાં રહેલી સારભૂત શક્તિ અને સાચું દ્રવ્ય તારવી કહાડવું અને તૃષાતુર માનવજાતિપર તેની વૃષ્ટિ કરવી એ તેમનું કર્તવ્ય હતું. તેઓ માનતા હતા કે મનુષ્યનો સૌથી વિશેષ મહત્ત્વનો ખોરાક મુખ દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ કરતો નથી. તેઓ માનતા હતા કે મનુષ્યો કાંઇ સંપત્તિ, દ્રવ્ય અને અન્નથીજ જીવી શકતાં નથી; અને જો તેઓ માત્ર તેનાથીજ જીવી શકતાં હોય તો તેઓ કેવલ પશુનીજ સ્થિતિમાંજ રહે. તેઓની એવી માન્યતા હતી કે ઉચ્ચતર જીવનને માટે ઉચ્ચતર ખોરાકની આવશ્યક્તા છે. મનુષ્યમાં વિકાસ પામવાની અમર્યાદ શક્તિ છે; અને આ વિકાસને માટે માત્ર સ્થૂળ જીવનને ટકાવી રાખનારા ખોરાક કરતાં ઉચ્ચતર ખોરાકની આવશ્યક્તા છે એમ તેઓ માનતા હતા. તેમણે સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં અને મનુષ્યોના અંતરાત્મામાં એવું સૂક્ષ્મ અન્ન જોયું કે જેનો મોઢાવડે ખવાય તેવો લોટ અને રોટલો બની શકતો ન હતો. તેમની ભાવના ઉંચી અને ઉંચી થતી ગઇ અને અંતે તે સૌંદર્યના કર્તાની સાથે જીવનનો અભેદ જોવા–અનુભવવાવાળી બની ગઇ. તેમણે વિકાસ પામતા છોડમાં, હાલતી વનસ્પતિમાં, સુંદર પાકમાં અને માનવ ચારિત્ર્યમાં પ્રભુનું દર્શન કર્યું. તેમણે પ્રત્યેક ઝરામાં, પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં, પ્રત્યેક પુષ્પમાં, પ્રત્યેક ઝાકળબિન્દુમાં અને પ્રત્યેક માનવ હૃદયમાં તેનું પ્રતિબિંબ જોયું. તેઓ

માનતા હતા કે **સૃષ્ટિ અને માનવપ્રકૃતિ એ બન્ને મનુષ્યના મહાન શિક્ષકો છે;** અને જો તેમનો યોગ્ય ઉપયોગ લેવામાં આવે તો તેઓ એની અસભ્ય રીતભાતને સભ્ય બનાવે, બેડોળ જીવનને સુંદર બનાવે, સુંદર જીવનને પવિત્ર બનાવે અને પવિત્ર જીવનને પ્રભુ-મય–પ્રભુરૂપ બનાવી આપે તેમ છે.

"મનુષ્ય જેટલા સેવકોને જુએ છે તેના કરતાં ઘણા સેવકો તેની સેવામાં હાજર હોય છે." જો તેણે કુદરતમાંથી અને પોતાના અંતરમાંથી આનંદ મેળવવો હોય તો તેણે સ્થૂળ કરતાં ઉચ્ચ ભૂમિકા-પર આરૂઢ થવું જોઇએ.

ઉપલા સત્ય વિચારો તરફ જોતાં ખાત્રી થાય છે કે આપણે સર્વ, જોઇએ તે કરતાં ઘણી નીચી ભૂમિકાપર વસીએ છીએ અને આપણે માત્ર અંધકારમય અને દુઃખદાયક ખીણોમાંજ ભ્રમણ કર્યાં કરીએ છીએ. આને બદલે આપણે સૂર્યથી પ્રકાશિત થયેલા શિખરપર ચઢવું જોઇએ. **ઇશ્વર આપણા દરેકના હાથમાં જીંદગીરૂપી જે મહાન ગ્રંથ આપે છે તેના પ્રત્યેક પાનાપર સ્પષ્ટ ગુહ્યો ખુલ્લી રીતે લખેલાં હોય છે; પરંતુ આપણે તેને વાંચ્યા વિનાજ ફેંકી દઇએ છીએ.**

ઇમર્સન કહે છે કે "આપણે એક એવા જગતમાં આવ્યા છીએ કે જે એક જીવંત કાવ્ય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ મારા જેવીજ છે." કુદરત આપણને નિરંતર ઉત્સવ પૂરો પાડે છે; ઉત્સાહી મનુષ્યને તે ઉત્સાહ ભરેલી લાગે છે અને સુખનો સ્વીકાર કરનારને તે સુખકારક લાગે છે. **જે સૃષ્ટિમાં આપણે વસીએ છીએ તેના કરતાં મનુષ્યના આનંદ સુખ અને સાચા દ્રવ્યને માટે વિશેષ ઉત્તમ યોજનાઓ અને અધિક મહાન તક આપનારી સૃષ્ટિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય તે હજુ અમે સમજી શકતા નથી.**

સુખ અને શ્રીમંતાઇ પ્રાપ્ત કરવાની અદ્દભુત યોજનાઓ, ચમત્કારિક યુક્તિઓ અને અનન્ત શક્તિઓથી મનુષ્યનું શરીર ભરેલું છે. કોઇ પણ શારીરશાસ્ત્રી અથવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હજી સુધી કદિ પણ માનવ શરીરની રચનાની નાનામાં નાની બાબતમાં પણ એકેય ખોડ દર્શાવી શક્યો નથી. કોઇ પણ શોધક હજી સુધી કદિ પણ માનવ શરીરરૂપી યંત્રમાં સુધારો સુચવવાને શક્તિમાન થયો નથી. કોઇ પણ રસાયનશાસ્ત્રી હજી સુધી કદિ પણ માનવ શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં વિશેષ ઉત્તમ પ્રકારની રચના સુચવી શક્યો નથી. આપણા જીવનમાં જે કાર્યો પ્રથમ કરવાનાં છે તે પૈકી એક એ છે કે આપણા ભાગ્ય વિષે અફસોસ કર્યા કરવો નહિ. આપણું ચિંતામણિ જેવું મન, ઇંદ્રિયો અને આસપાસની બીજી વસ્તુઓની ખરી કિંમત આંકીને પછીજ આપણે ભાગ્યશાળી છીએ કે નહિ, તે વાતનો નિર્ણય કરવો. આપણે ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોઇએ તો પણ આપણે સમજી શકીએ તે કરતાં અનેક ગણી વધારે વસ્તુસ્થિતિઓ આપણી આસપાસ વિદ્યમાન હોય છે; અને આપણે તેનું મહત્ત્વ, ઉપયોગ અને તેના ફાયદાઓ સમજવા ઇચ્છતા નથી—સમજતાયે નથી; તેથીજ તેના ભોક્તા—સ્વામી પણ બની શકતા નથી. એ આપણું **પોતાનુંજ દુર્ભાગ્ય છે.**

"પ્રભુનો આભાર માનો કે પૃથ્વીમાં અત્યારે પણ કેટલાક એવા મૅથ્યુ આર્નોલ્ડો વિદ્યમાન છે અને દરેક સમયમાં વિદ્યમાન હોય છે કે જેઓ દ્રવ્ય કરતાં પ્રકાશના સ્વર્ગીય માધુર્યને વિશેષ પસંદ કરે છે." આર્નોલ્ડ પોતાની પાછળ થોડા હજાર પૌંડ મૂકી ગયો હતો અને તે છતાં પણ શું તે જગતના સૌથી શ્રીમંત પુરુષો પૈકી એક ન હતો? જગતને એવા તરુણોની આવશ્યક્તા છે કે જેઓ માત્ર સોનાના સિક્કાજ

સંચિત કર્યા કરે નહિ, પરંતુ સુવર્ણમય વિચારો, સુવર્ણ-મય ડહાપણુ અને સુવર્ણમય કાર્યો પણ સંચિત કરે; જેઓ દ્રવ્યની મૂડી કરતાં વિચારની મૂડી અને ચારિત્ર્યની મૂડીને વિશેષ પસંદ કરે. જે માણસ પોતાના પૈસાની કિંમત સૌથી વિશેષ ગણે છે તે પોતાની જાતની કિંમત સૌથી ઓછી ગણે છે. ઇમર્સન કહે છે કે "જે માણુસ એકલો, રંક, હદપાર થયેલો અને દુઃખી નહિ હોય તેને–એવા શ્રીમંતમાં શ્રીમંત મનુષ્યને હું પૂજ્ય ગણું છું."

રાફેલ પણ વગર પૈસે શ્રીમંત હતો. સર્વ દ્વાર તેને માટે ખુલ્લાં હતાં અને તેનો સર્વત્ર સત્કાર થતો હતો. તે જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં તેનો સુમધુર આત્મા જ્ઞાન અને આનંદનુંજ વાતાવરણ ફેલાવતો.

હેન્રી વિલ્સન પણ વગર પૈસે શ્રીમંત હતો. પોતાના ઉચ્ચ દરજ્જાને ભૌતિક ઉન્નતિ કરવાનું સાધન બનાવવા પ્રત્યે તેને એટલો તિરસ્કાર હતો કે જ્યારે તેને દેશના વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ તરીકે સંસ્થાપિત કરવાનો સમારંભ થવાનો હતો ત્યારે તે પ્રસંગના આવશ્યક ખર્ચને પહોંચી વળવાને માટે તેને પોતાના સહ–સભાસદ ચાર્લ્સ સમ્નરની પાસેથી વીશ પૌંડ ઉછીતા લેવા પડયા હતા! પ્રથમ તે મોચીનો ધંધો કરતો હતો. તે ગરીબોનો પરમ મિત્ર હતો અને પ્રત્યેક કાયદાના સંબંધમાં તે હંમેશાં એજ પ્રશ્ન પૂછતો કે "શું એ કાયદો સારો છે? શું એથી લોકકલ્યાણ થશે?"

"રિકવાયેમ"નો રચનાર મહાન મોઝાર્ટ, પોતાની ઉત્તરક્રિયાને માટે પણ જરૂરી પૈસા મૂકી ગયો ન હતો, છતાં તે જગતને શ્રીમંત બનાવી ગયો છે.

સ્વામી રામતીર્થે તો પોતાના શરીર માટે સમાધિ ખોદવા જેટલી તસ્દીમાં પણ જગતને ઉતાર્યું ન હતું અને જીવતાં પણ કનક

કાન્તાના પૂર્ણ ત્યાગીજ રહ્યા હતા; છતાં પણ તેઓ સ્થૂળ કરતાં અનેકગણું કિંમતી એવું જ્ઞાન ધન જગતને આપી ગયા છે.

ઉત્તમ મગજ અને ઉદાત્ત આત્મા ધરાવનાર મનુષ્ય ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર ગૃહમાં પણ સૌન્દર્યનો એવો પ્રકાશ ફેલાવે છે કે જેવું સૌન્દર્ય કારીગરો કદિ પણ આણી શકતા નથી. ક્ષુદ્ર દ્રવ્ય સિવાય બીજું કાંઇ પણ પાસે ન હોય તેના કરતાં, ચારિત્ર્ય અને સંતોષ ધારણ કરવાનું કોણ પસંદ નથી કરતું ? જે માણસ સંસ્કૃતિને ઉન્નત કરે છે તે ભલેને એક પાઇ વિનાજ મરણ પામે, તો પણ ભાવી પ્રજા તેનું સ્મારક બંધાવશે.

શું આપણે બુદ્ધ, ક્રાઇસ્ટ, જરથોસ્ત, મહંમદ કે કૉન્ફ્યુશિયસનું અનુકરણ કરીને તેમના જેવા કોમળ, ઉદાર, સ્વાર્થત્યાગી, સંયમી, અને પ્રમાણિક થવા માગીએ છીએ? જો તેમ હોય તો ભલેને આપણાં ગજવાં તળિયાઝાટક ખાલી હોય, તો પણ આપણને તે મહા ઇચ્છા રૂપે અમૂલ્ય અને પરમ પવિત્ર વારસો મળેલો સમજવો.

એક એશિયાટિક પ્રવાસી આપણને જણાવે છે કે "રેતીના રણમાં એક દિવસ એક ઉંટના મૃત શરીરની બાજુમાં બે માણસોનાં શરીરો પડેલાં મારા જોવામાં આવ્યાં. તેઓ દેખીતી રીતે તૃષાથી મરણ પામ્યા હતા; અને તે છતાં પણ તેમાંના પ્રત્યેકની કમ્મરની આસપાસ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અલંકારોનો એક મોટો જથ્થો હતો! નિઃશંક, આ અલંકારોને ઇરાનના શહેરોમાં વેચવાને તેઓ રણમાં થઇને લઇ જતા હતા."

જે મનુષ્યની પાસે પૈસા હોતા નથી તે ગરીબ હોય છે, પરંતુ જેની પાસે પૈસા સિવાય બીજું કાંઇ પણ હોતું નથી તે તેના કરતાં પણ બહુજ વધારે ગરીબ હોય છે. જે માણસ પોતાની પાસે દ્રવ્ય ન હોવા છતાં પણ આનન્દ લૂટી શકે છે તેજ માત્ર શ્રીમંત છે; જે માણસ લોભી હોય છે તે ભલેને

કોટયાધિપતિ હોય તો પણ ગરીબજ છે. બુદ્ધિ એ દ્રવ્ય છે. બુદ્ધિમાન મનુષ્યને રંક કહી શકાયજ નહિ. જે મનુષ્ય માનવ-પ્રકૃતિનું એટલું થોડું જ્ઞાન ધરાવતો હોય કે તે પોતાની વૃત્તિ સિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુમાં ફેરફાર કરીને સુખ મેળવવા માગતો હોય તે માત્ર વ્યર્થ પ્રયત્નોમાંજ પોતાનું જીવન ખર્ચી નાખે છે; અને જે સંતાપને તે દૂર કરવા ઇચ્છે છે તેને તો તે ઉલટો વૃદ્ધિંગત કરે છે. જે માણસ આનન્દ અને હિંમતપૂર્વક ગરીબાઈ અને વિપત્તિની સામે થઇ શકે છે તે શ્રીમંત પણ છે અને બહાદૂર પણ છે.

આપણે આપણી ઇચ્છાશક્તિને એવી રીતે કેળવી શકીએ તેમ છીએ કે જેથી તે વસ્તુઓની પ્રકાશિત બાજુપર અને આત્માને ઉન્નત કરનારા પદાર્થોપરજ વિચારોને એકત્રિત કરે અને આપણામાં આનન્દ તથા સદ્‌વૃત્તિ પ્રેરે, કે જેથી કરીને આપણે એક શાહાનશાહ કરતાં પણ વધારે શ્રીમંત બની શકીએ. પ્રત્યેક વસ્તુનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કરવાનો અને પ્રત્યેક વસ્તુની પ્રકાશિત બાજુ તરફ જોવાનો સ્વભાવ એ પોતેજ એક મહાન સંપત્તિ છે.

જે માણસ એક સદાચરણી મનુષ્યને શ્રીમંત મનુષ્ય કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ ગણવા જેટલી સમજણ ધરાવતો હોય તેને પણ સંપત્તિવાન સમજવો. પ્રાચીનકાળના આર્ય, ગ્રીક અને રોમન લોકો દ્રવ્ય કરતાં કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ તેમની એ ઇચ્છા જ્યારે વ્યાપારની અને સ્થૂલ સંપત્તિનીજ વરતુ થઇ પડી ત્યારે તેમની મહત્તા નષ્ટ થઈ ગઈ.

વાણિજ્ય અને રાજદ્વારી પક્ષાભિમાનનું આ એક અનિષ્ટ છે. ઇમર્સન કહે છે તે પ્રમાણે વાણિજ્યવૃત્તિ પ્રત્યેક વસ્તુને બજારમાં મૂકે છે–બુદ્ધિ, સૌન્દર્ય, સદ્‌ગુણ અને ખુદ મનુષ્યને સુદ્ધાં તે લીલાંઉમાં મૂકે છે.

ડાયોજીનિસને ચાંચીઆઓએ પકડી લીધો અને ગુલામ તરીકે વેચી દીધો. તેના ખરીદનારે તેને સ્વતંત્ર કર્યો અને પોતાના ગૃહનો કારભાર તથા પોતાનાં બાલકોનાં શિક્ષણને સમગ્ર ભાર તેને સોંપ્યો. તે દ્રવ્ય અને આડંબરને ધિક્કારતો હતો અને એક ઝુંપડામાં રહેતો હતો. આવી કંગાલ અવસ્થામાં પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનીને પરમ આનન્દપૂર્વક રહેતો જોઇને મહાન સિકંદરને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું અને તેને પૂછ્યું: "તમને કાંઇ જોઇએ છીએ?" ડાયોજીનિસે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "હા, તમે જરા છેટા ઉભા રહો અને મારાપર તડકો પડવા દો. તમે મને જે આપી શકતા નથી તે મારી પાસેથી લઇ લો નહિ." તે મહાન વિજેતા બોલ્યો: "જો હું સિકંદર ન હોત તો ડાયોજીનિસ થવાનું પસંદ કરત."

અસામાન્ય બહાદૂર અને પ્રમાણિક માણસો કાંઈ સુવર્ણને માટે કામ કરતા નથી. તેઓ પ્રેમ, માન અને ચારિત્ર્યને માટે કામ કરે છે. પોતાના સત્ય અને નીતિના સિદ્ધાંતોનો ત્યાગ કરવાને બદલે સૅાક્રેટિસે મરણનું દુ:ખ સહન કર્યું હતું. લાસ કાસાસે રંક ઇન્ડિયનોનાં સંકટ ઓછાં કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો તે સમયે તેના મનમાં દ્રવ્ય અથવા દેશ મેળવવાનો વિચાર ન હતો. તેણે ફક્ત વિચારવંત માણસોની ઉન્નતિ અને સકલ દુ:ખી માણસોના છુટકારા માટેજ કામ કર્યું હતું.

એપિક્ટેટસ દ્રવ્ય તરફ જે તિરસ્કાર ધરાવતો હતો તેનો, એક શ્રીમંત રોમન વક્તાને ઉપહાસ કરતો જોઇ તેણે જણાવ્યું કે "મને એવી વસ્તુઓની અપેક્ષા નથી. એકંદરે તમે મારા કરતાં ગરીબ છો. તમારે ત્યાં ચાંદીનાં વાસણો છે, પરંતુ મારાં માટીનાં વાસણો તમારાં ચાંદીનાં વાસણો કરતાં મારા મનથી વધારે મૂલ્યવાન છે. મારૂં મન એ મારૂં સામ્રાજ્ય છે અને તમારા અશાંતિ ભરેલા આળસને બદલે એ મને પુષ્કળ અને સુખાવહ કામ આપે છે. તમારી સઘળી સંપત્તિ

સમમે થોડી લાગે છે, પરંતુ મારી એટલી સંપત્તિ મને મોટી-વધારા પડતી–લાગે છે. તમારી ઇચ્છા અસંતુષ્ટ છે અને મારી ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થઇ ગયેલી છે."

એકવાર એક લક્ષ્મીના ભક્તે જૉન બ્રાઇટને કહ્યું હતું કે "સાહેબ, તમે જાણો છો કે હું દશ લાખનો ધણી છું?" આ સાંભળી જૉન બ્રાઇટ પોતાનો ગુસ્સો દબાવી દઇ પોતાની સ્વાભાવિક શાંતતાપૂર્વક કહ્યું: "હા, હું જાણું છું; અને હું એ પણ જાણું છું કે તમારી સઘળી કિંમત એટલામાંજ સમાઇ જાય છે!"

એક પાયમાલ થઇ ગયેલો વ્યાપારી રાત્રે ઘેર ગયો અને પોતાની સદ્ગુણી પત્ની પ્રત્યે બોલ્યો: "પ્રિય, હું પાયમાલ થઇ ગયો છું; આપણી સઘળી સંપત્તિ સરકારના હાથમાં ગઇ છે." થોડી પળ સુધી મૌન ધારણ કરી તેણીએ પતિના મુખાર્વિંદ સામે જોઇને પૂછ્યું: "શું સરકાર તમને વેચી દેશે?" તે બોલ્યો: "નહિ." તેણીએ કહ્યું: "શું તે મને વેચશે?" પતિએ જવાબ આપ્યો: "ના, ના." તે સદ્ગુણી સ્ત્રી બોલી: "ત્યારે એમ કહેશો નહિ કે આપણે સઘળું ગુમાવી દીધું છે. પુરુષ, સ્ત્રી અને બાલક કે જે સોથી વિશેષ મૂલ્યવાન છે તે તો આપણી પાસે છે. આપણે માત્ર આપણી બુદ્ધિ અને ઉદ્યોગરૂપી થડનાં ડાળ પાંદડાં રૂપી સ્થૂલ દ્રવ્યજ ગુમાવ્યું છે. જો આપણી પાસે અંતઃકરણ અને હાથ હશે તો આપણે બીજી સંપત્તિ મેળવી શકીશું."

જે ઘરમાં પ્રેમી મનુષ્યો વસતાં હોય અને આરોગ્ય તથા અંતઃકરણના અખૂટ દ્રવ્યની પ્રતીતિ સહિત વિહરતાં હોય તેમની ઉપર ગરીબાઇ શું સત્તા ચલાવી શકે?

"દ્રવ્ય પહેલાં ચારિત્ર્યની જરૂર છે." એ આમોસ લૉરેન્સનો મૂળમંત્ર હતો. આ જ માણસે પોતાની નોંધપોથીમાં લખ્યું હતું કે

"એક માણુસ આખું જગત મેળવે અને તેનો પોતાનો આત્મા ગુમાવી દે તો તેને શો લાભ થાય ?"

જો તમે મોટી સંપત્તિ મેળવો તો તેની પાઇએ પાઇ પ્રમાણિક-પણેજ મેળવજો. લોકોને દારૂથી ઉન્મત્ત બનાવીને, અનાથોને રડાવીને અને વિધવાઓને વિલાપ કરાવીને તમારે પૈસા કમાવાની જરૂર નથી. **તમારા પૈસાએ બીજા માણસોને રંક અને કંગાલ બનાવેલા હોવા જોઇએ નહિ.**

મહાન સિકંદર ભટકતો ભટકતો સ્વર્ગના દરવાજા પાસે ગયો અને પ્રવેશ કરવાને માટે તે ઠોકયો. ત્યાં પહેરો ભરતા દેવે પૂછ્યું: "એ દરવાજો કોણ ખખડાવે છે ?" જવાબ મળ્યો: "સિકંદર." "કયો સિકંદર ?" "સિકંદર—સિકંદર—મહાન સિકંદર, જગદ્‌વિજેતા સિકંદર !" દેવે કહ્યું: "અમે તેને ઓળખતા નથી; આ તો પ્રભુનો દરવાજો છે; એમાં તો માત્ર ધર્મી મનુષ્યોનેજ પ્રવેશવાની પરવાનગી છે!"

ખોટા ધોરણથી તમારી કારકીર્દિનો પ્રારંભ કરશો નહિ; **ખરેખરો મહા પુરૂષ ધન, ધામ અને સત્તા વગેરે બાહ્ય સંપત્તિઓને એટલી ક્ષુદ્ર ગણે છે કે તેના તરફ ઝાંખીને જોતો પણ નથી. ઉમદા ચારિત્ર્યની આગળ કરોડો રૂપિયા પણ કશી વિસાતમાં નથી.**

અધ્યાપક અગાસિઝનો એક મિત્ર કે જે એક મહા વ્યવહાર-કુશળ મનુષ્ય હતો તેણે એકવાર અગાસિઝને જણાવ્યું હતું કે "આપ જેવા મહાન શક્તિશાળી પુરુષ આટલી સ્વલ્પ આવકથી સંતોષ માનો છો એ જોઇને હું આશ્ચર્યચકિત થાઉં છું." આ સાંભળી અગાસિઝે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "મારી પાસે પૂરતી સંપત્તિ છે. પૈસા પ્રાપ્ત કરવામાં સમય ગુમાવી દેવા હું માગતો નથી. **મનુષ્યનું જીવન એટલું બધું લાંબું નથી કે જેથી એક માણસ પુષ્કળ પૈસા પણ મેળવી**

શકે અને પોતાના માનવબંધુઓ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય પણ બજાવી શકે. ”

ચિકાગોની આગમાં જેણે પોતાની સર્વ સંપત્તિ ગુમાવી દીધી હતી તેવા હજારો માણસો પૈસા વિના એકદમ પોતાનો ધંધો ફરીથી શરૂ કરવાને કેવી રીતે શક્તિમાન થયા હતા? તેમનું પ્રમાણિકપણું એજ તેમની મૂડી હતી. વ્યાપારીઓ તેમને પ્રમાણિક માણસ તરીકે ઓળખતા હતા. તેઓ હમેશાં રૂપિયાના સોળે સોળ આના ભરી દેતા હતા એ વાત તેઓ જાણતા હતા. તેઓ વાયદા પ્રમાણે નાણાં ભરી દેતા હતા, ઉદ્યોગી હતા અને સઘળા માણસોની સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તતા હતા. તેમની આવી કારકીર્દિએ તેમની મૂડીની ગરજ સારી હતી. તેમને તેમનાં ચારિત્ર્યપર નાણાં મળ્યાં હતાં. ચારિત્ર્યરૂપી સંપત્તિએ કોડી વિનાના માણસોને હજારો પૌંડનો માલ ખરીદવાને શક્તિમાન કર્યા હતા. તેમના માલની સાથે તેમનું પ્રમાણિકપણું બળી ગયું ન હતું; તેમની મોટામાં મોટી સંપત્તિની આગળ આગ પહોંચી શકી ન હતી; તેમની એ સંપત્તિ બળી શકી ન હતી.

ડહાપણ અને જ્ઞાનના ભંડાર તથા વિજયવંત સદ્દગુણે સેંકડો પેઢીઓ દરમ્યાન જે શક્તિ, સૌન્દર્ય તથા ગૌરવથી ઘણાં મગજોને સંપત્તિવાન તથા સુશોભિત કર્યાં છે તેની સાથે જ્યારે એકાદ જીરાર્ડ અથવા એકાદ રૉથ્સ્ચાઇલ્ડની આસપાસ ગોઠવેલા સુવર્ણના ઢગલાઓની તુલના કરવામાં આવે ત્યારે સુવર્ણનું વજન કેટલું બધું ઓછું જણાશે?

ડાયોજીનિસ એક દિવસ મેળામાં ગયો હતો. તે સમયે તેમાં વેચવા માટે મૂકેલી વિવિધ વસ્તુઓ જોઇને તે પોતાના મિત્ર પ્રત્યે બોલ્યો: “ નામદાર લૉર્ડ, જગતમાં એવી કેટલી બધી વસ્તુઓ છે કે જેની ડાયોજીનિસને કંઇ પણ જરૂર નથી ? ”

ત્ર જોરીઓમાં, બેંકોમાં અને ધંધારોજગારમાં રોકેલા ધનના

ભંડાર છેવટે જ્યાંના ત્યાંજ રહી જાય છે; પરંતુ મનુષ્યે પોતાના હૃદયમાં ભરેલા ઉદારતા, પવિત્રતા, નમ્રતા, આત્મશાંતિ ઇત્યાદિ સદ્‌ગુણના ભંડારો તો, માણુસ આ જગતમાંથી ચાલ્યો જાય છે ત્યારે પણ પોતાની સાથેજ લેતો જાય છે.

તીક્ષ્ણ હરીફાઇના આ જમાનામાં તરુણોને પૈસા વિનાના શ્રીમંત થતાં તથા લૌકિક સફલતા વિનાજ ચલાવી લઇ તેવી સફળતા મેળવનારાઓની આગળ નિકળી જતાં શીખવવાની સર્વથી વધારે જરૂર છે.

સુવર્ણ જેમ મખ્ખીચુસને શ્રીમંત બનાવી દેતું નથી તેમ નિર્ધનતા પૈસા વિનાના શ્રીમંતને રંક બનાવી શકતી નથી.

"પરિવર્તિત વધસ્થંભ" નામક કાવ્યમાં એક થાકેલી સ્ત્રીને એવું સ્વપ્ન જોતી ચીતરવામાં આવી છે કે તેને એક એવા સ્થળે લઇ જવામાં આવી કે જ્યાં ભિન્ન ભિન્ન આકાર અને કદના ઘણા વધસ્થંભો (ક્રૉસ) પડેલા હતા. તેમાંનો સૌથી સુંદર સ્થંભ સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારવામાં આવ્યો હતો. આ વધસ્થંભ એવો નાજુક અને સુંદર હતો કે તેણીએ તેનો પોતાનો સાદો વધસ્થંભ મૂકી દીધો અને પેલા સુંદર સ્તંભને ઉપાડી લીધો. તેને આવો નાજુક અને સુંદર વધસ્થંભ મળવાથી બહુ આનન્દ થયો. પરંતુ અલ્પ સમયમાંજ તે સુન્દર સ્થંભના વિશેષ બોજાને લીધે તેની પીઠ પીડાવા લાગી; આથી તેણે તે મૂકી દઇને એક બીજો અતિ સુંદર અને ફુલથી ગુંથેલો વધસ્થંભ લીધો. પરંતુ થોડાજ સમયમાં ફુલોની નીચેના અણીદાર કાંટા તેનું માંસ વીંધી નાખવા લાગ્યા. છેવટે તે એક અલંકાર વિનાના સાદા વધસ્થંભ નજીક આવી પહોંચી. આ વધસ્થંભપર માત્ર "પ્રેમ" શબ્દ કોતરેલો હતો. તે સિવાય તેનાપર બીજું કાંઇજ કોતરકામ ન હતું. આ વધસ્થંભને તેણે ઉચકી લીધો અને તે હલકામાં હલકો તથા ઉત્તમોત્તમ

નિવડ્યો; પરંતુ તે જાણીને આશ્ચર્યચકિત થઇ કે તે તો તેનો પ્રથમનોજ તજી દીધેલો વધસ્થંભ હતો! બીજા લોકોના વધસ્થંભોપરના અલંકારો અને પુષ્પો સહેલાઇથી જોઇ શકાતાં હોવાથી તે આપણને ગમી જાય છે, પરંતુ જેઓ તેમને ઉચકે છે તેઓનેજ તેમના ભારે વજન અને કાંટાની વેદનાની માહિતી હોય છે. આપણને બીજા લોકોના બોજાઓ, આપણા બોજાઓ કરતાં કેટલા હલકા લાગે છે! પરંતુ તે બીજા માણસોનાં અંતઃકરણને છુંદી નાંખતા ગુપ્ત બોજાઓ; વિલંબિત સફલતા માટે તેમણે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી જોયેલી રાહ; સહાનુભૂતિને માટે તલસતાં તેમનાં હૃદયો; તેમની ગુપ્ત ગરીબાઇ અને દબાઇ ગયેલી લાગણી આ બધા વિષે આપણે કાંઈ પણ વિચાર કરતા નથી.

સર્વ સાધારણનો મહાન હિતચિંતક વિલિયમ પિટ લોકપ્રિયતા અને કીર્તિની તુલનામાં પૈસાને તો પગની રજ જેવાજ સમજતો હતો. પૈસાથી કદિપણ તે ભ્રષ્ટ થયો ન હતો.

આપણે જે ઉદ્દેશ સાધવાને માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે આપણા જીવનનો ઇતિહાસ કહી આપે છે. સ્ત્રીપુરુષો પોતાની આસપાસ જે સુખનું વાતાવરણ ફેલાવે છે તે પરથીજ તેમની યોગ્યતાની તુલના કરવી જોઇએ. **ઉત્તમ કાર્યોજ હમેશાં જગતને શ્રીમંત બનાવે છે; કરોડોના ઢગલા તો તેને માત્ર દરિદ્રીજ બનાવે છે.**

ચારિત્ર્ય એજ ચિરસ્થાયી દ્રવ્ય છે અને જે માણસ તે દ્રવ્ય ધરાવે છે તેની આગળ તે વિનાનો કોટ્યાધિપતિ કે છત્રપતિ પણ માત્ર એક કંગાલ જેવોજ છે. એ સાચા ધનની તુલનામાં ઘરો અને જમીનો, વખારો અને દસ્તાવેજો એ બધું શું હિસાબમાં છે? "નીચ ગુલામો મોટી હવેલીઓમાં રહીને જે દશા અનુભવે છે તેના કરતાં ચારિત્ર્યસંપત્તિવાળા મહાત્માઓ ઝુંપડીમાં રહીને સેંકડોગણી સુદશા અને ઉપકારકતા અનુભવે છે. **સાદું જીવન,**

ઉત્તમ વિચાર અને મહાન પ્રયત્ન એજ ખરૂં દ્રવ્ય છે.

તમારી જાતનેજ તમારી મૂડી બનાવો એટલે તમે કદિ પણ રંક થશો નહિ. રેલ તમારી એ સંપત્તિને તાણી જઈ શકશે નહિ, અગ્નિ તેને બાળી શકશે નહિ અને કાટ તેને જીર્ણ બનાવી શકશે નહિ.

ફ્રૅંકલિન જણાવે છે કે "જો એક મનુષ્ય પોતાની કોથળી પોતાના માથામાં ખાલી કરે તો કોઇ પણ માણસ તેની પાસેથી તે લઇ શકે નહિ. આપણી મૂડી જ્ઞાનમાં રોકવાથી આપણને સૌથી વિશેષ વ્યાજ મળે."

ઇમર્સન કહે છે કે "દ્રવ્યમાં ભારે કપટભાવ છે. હું જોઉં છું કે તે જે કાંઇ આપે છે તેના બદલામાં તેથી વધારે અગત્યનું હોય એવું કંઈક લઇ લે છેજ. હું ધનને લીધે મોટો માણસ કહેવાઉં છું ખરો; પરંતુ વસ્તુતઃ તો હું નાનોજ થઇ જાઉં છું.

મારી પાસે વિશેષ કપડાં હોય છે, પરંતુ મારામાં વિશેષ ગરમી આવતી નથી.

મારી પાસે વિશેષ હથિયારો હોય છે, પરંતુ મારામાં હિંમત ઓછી હોય છે; મારી પાસે વિશેષ પુસ્તકો હોય છે પરંતુ જ્ઞાન ઓછું હોય છે."

ટેનિસન કહે છે કે "ગમે તેમ હો પરંતુ મને તો એમ જણાય છે કે ભલા થવું એજ ઉત્તમ કાર્ય છે. રાજમુકુટ કરતાં પણ ઉમદા ચારિત્ર્ય વિશેષ કિંમતી છે અને ઉચ્ચ કુલ કરતાં પ્રેમી અંતઃકરણ અને સરલ વિશ્વાસ અધિક ઉત્તમ છે."

પ્રકરણ ૧૪ મું—જ્યાં જુઓ ત્યાં તકજ તક છે.

"પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનમાં એક ઉત્તમ સમય આવે છે; એકાદ દિવસે, એકાદ રાત્રે, એકાદ પ્રાતઃકાળે, એકાદ મધ્યાહ્નકાળે કે સાયંકાળે, એક લાભદાયક કલાક—એક તકની પળ મળીજ આવે છે. એકાદ ક્ષણ એવી આવે છેજ કે જ્યારે સિદ્ધિનો ઉત્તમ પ્રકાશ વિસ્તરે છે; એકાદ ઘડી એવી આવે છેજ કે જ્યારે આપણું ભાગ્ય ખુલી જાય છે. આહા, તે માણસ સુખી છે કે જે તેવા સમયની પ્રતીક્ષા કરી જાણે છે અને વળી તપાસી, કામ કરી તથા ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ્યની પહોળી ગરદન અને ખભાપર ઉભા રહી જાણે છે તથા ભાગ્યના મહાન્ ઘડિયાળમાં જ્યારે "હમણાં"નો ટકોરો થાય છે ત્યારે તકના પસારેલા હાથમાંથી મોટાં પરિણામ ઉઠાવી લઇ ચાલુ પળને પકડી લે છે." —**મેરી એ. ટાઉન્સેન્ડ.**

"પ્રત્યેક મનુષ્ય અને પ્રત્યેક પ્રજાના જીવનમાં એકવાર સત્યાસત્ય વચ્ચેના યુદ્ધમાં, સત્પક્ષમાં જવું કે અસત્ પક્ષમાં જવું, તેનો નિર્ણય કરવાની તક-પળ આવે છેજ." —**લૉવેલ.**

"જે માણસ તકનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી તેને તે શું કામની છે?" —**જ્યોર્જ ઇલિયટ.**

"મનુષ્યની ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ તેની નજીકમાં નજીક-તેના પગની આગળજ પડેલી હોય છે." —**આર. એમ. મીન્સ.**

"તક આવે ત્યારે તેને તત્પરતાપૂર્વક ગ્રહણ કરી લેવી એ જીવન-સાફલ્યની ચાવી છે." —ડિઝરાયેલી.

ધારાના એક અભ્યાસીએ ડૅનિયલ વેબ્સ્ટરની આગળ એવી ફરિયાદ કરી કે "હવે તરુણોને માટે સારી તકો રહી નથી." આ સાંભળીને તે મહાન ધારાશાસ્ત્રીએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે "મથાળે હમેશાંજ અવકાશ હોય છે."

જે દુનિયામાં અનેક નિર્ધન માણસો શ્રીમંત બની જાય છે અને જે મુલ્કમાં હલકામાં હલકી સ્થિતિમાં જન્મેલા માણસો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દરજ્જાપર આરૂઢ થાય છે તે દુનિયામાં તક ન હોય—સંધિ ન હોય એ કેવી ન માનવા જેવી વાત છે! **જગતમાં જેઓ સંધિઓને ઇચ્છે છે અને તેનો ઉપયોગ કરી જાણે છે તેમને માટે પુષ્કળ સંધિઓ છે;** પરંતુ પેલો નિરાશાના કિલ્લામાં આવી પડેલો યાત્રાળુ કે જે તેના દરવાજાની કુંચી સઘળો વખત પોતાની પાસેજ હોવા છતાં પણ ભૂલી ગયો હતો; તેની પેઠે આપણે પણ સદ્ પ્રવૃત્તિ કરવાની આપણામાં રહેલી શક્તિ તરફ નજરેજ નાખતા નથી. ઇશ્વરે આ શક્તિ જેમ સબલમાં સબલ માણસને આપેલી છે તેમ દુર્બલ માણસને પણ આપેલીજ છે. આપણે બાહ્ય સહાયપર અત્યંત આધાર રાખીએ છીએ. **"નજીકની ચીજોને માટે આપણે ઘણે દૂર—બહુ ઉંચે તાકયા કરીએ છીએ."**

બાલ્ટિમોરની એક સ્ત્રી એકવાર નાચ પાર્ટીમાં ગઇ હતી. ત્યાં તેની કિંમતી હીરાજડિત પોંચી ખોવાઇ ગઇ. તેણે ધાર્યું કે મારા ઝભ્ભાના ગજવામાંથી તે કોઇએ ચોરી લીધી છે. ઘણાં વર્ષો પછી તે નિર્ધન બની જવાને લીધે એક દિવસ પીબોડી ઇન્સ્ટિટયૂટનાં પગથિયાંપર ઉભી ઉભી અન્ન શી રીતે મેળવવું તે વિષે વિચાર કરતી હતી. પોતાના મસ્તકપર નાખવાનું કપડું બનાવવાને માટે

પોતાનો એક જૂનો, ઘસાઇ ગયેલો, ચીથરિયો ઝભ્ભો કાપી નાખતાં તેના અસ્તરમાંથી તેને પેલી હીરાજડિત પોંચી જડી! આથી તેના આનન્દનો પાર રહ્યો નહિ. જો કે પોતાના દારિદ્રના સઘળા સમયમાં તે, એ સાતસો પૌંડની મિલ્કત ધરાવતી હતી, પરંતુ એ વાત તે જાણતી ન હતી.

પોતાને ગરીબ માનનારા ઘણા માણસો જો માત્ર હીરાજડિત પોંચી કરતાં વિશેષ મૂલ્યવાન અને વિશેષ નિકટ એવી તકોનું અને પોતામાં રહેલી શક્તિઓનું અવલોકન કરે તો તેઓ શ્રીમંતજ છે. જે તરુણ પોતાની ચાલુ સ્થિતિમાં કાંઈ પણ તક જોઇ શકતો નથી અને બીજી કોઇ સ્થિતિમાં વધારે સારૂં કાર્ય કરી શકીશ એમજ ધાર્યા કરે છે તે ખરેખર દુર્ભાગીજ છે.

બ્રાઝિલના કેટલાક ભરવાડો કૅલિફૉર્નિયા તરફ સોનું ખોદવા જવાને માટે નીકળ્યા. તેમણે પ્રવાસ દરમ્યાન સોગઠાંબાજી ખેલવાને માટે થોડાક પારદર્શક પત્થરો લઈ લીધા. સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં આવ્યા પછી અને પેલા પારદર્શક પત્થરોમાંના કેટલાક નિરૂપયોગી તરીકે ફેંકી દીધા પછી તેમને જણાયું કે તે તો હીરા હતા! તેઓ વ્હેલા વ્હેલા પાછા બ્રાઝિલમાં ગયા; પરંતુ ત્યાં તેમને જણાયું કે જે ખાણોમાંથી તેમણે તે હીરા લીધા હતા તે ખાણો બીજાઓએ લઇ લીધી હતી અને સરકારને વેચી દીધી હતી!

નેવાડાની મોટામાં મોટી સોનારૂપાની ખાણોને તેના માલિકે બીજી ખાણો આગળ જવાનો પ્રવાસ ખર્ચ મેળવવાને માટે આઠ પૌંડે વેચી મારી હતી; કારણકે તે ધારતો હતો કે બીજી ખાણો પ્રાપ્ત થવાથી તે શ્રીમંત બની જશે! અધ્યાપક અગાસિઝે હાર્વર્ડના વિદ્યાર્થીઓને આ વાત કહી હતી કે "એક ખેડુતની પાસે નકામા વૃક્ષો અને ખડકોવાળું સેંકડો એકરનું એક ખેતર હતું. તેણે એ વેચી

નાખીને કોઇ વધારે સારા લાભદાયક ધંધામાં પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ગ્યાસલેટનો વ્યાપાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને તેને માટે ગ્યાસલેટના કૂવાની શોધ કરવા લાગ્યો. લાંબા વખત સુધી શોધ કર્યા પછી તેણે પોતાનું ખેતર ચાલીશ પૌંડે વેચી માર્યું અને બસેં માઇલ દૂર જઈ તે પોતાના નવીન ધંધામાં રોકાયો. જે માણસે તેનું ખેતર ખરીદ્યું તેને માત્ર થોડાજ સમય પછી ગ્યાસલેટનો એક મોટો ઝરો તેજ ખેતરમાં હાથ લાગ્યો!"

સેંકડો વર્ષ પૂર્વે સિંધુ નદીના તટની પાસે અલી હાફેજ નામનો એક ઇરાની રહેતો હતો. તે નદીના કિનારાપરના એક ઘરમાં રહેતો અને ત્યાંથી સમુદ્રપર્યંતના સુંદર પ્રદેશનો ભવ્ય દેખાવ જોઈ શકતો હતો. તેને સ્ત્રી અને સંતાનો હતાં. તેની પાસે વિશાળ જમીન, અનાજનાં ખેતરો, બાગબગીચાઓ અને અનેક કોશનું જંગલ હતું. તેની પાસે પુષ્કળ પૈસા અને સર્વ ઇચ્છિત વસ્તુઓ હતી. તે સંતુષ્ટ અને સુખી હતો. એક દિવસ સાયંકાળે એક વૃદ્ધ બૌદ્ધ ઉપદેશક તેને ત્યાં આવ્યો અને તેણે સગડીની આગળ બેસીને પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ હતી અને સૂર્યનાં પ્રથમ કિરણો પૃથ્વી પટપર આવીને હીરા કેવી રીતે બની ગયાં હતાં તે સમજાવ્યું અને કહ્યું કે " તમારા હાથના અંગુઠા જેવડો હીરો રૂપા અને સોનાની મોટી મોટી ખાણો કરતાં પણ વધુ કિંમતી હોય છે. જો તમને આવો એક હીરો મળે તો તમે તેનાવડે તમારી સર્વ જમીન કરતાં વધારે જમીન ખરીદી શકો અને સદ્‌ભાગ્યે જો તેની એકાદ ખાણજ હાથ લાગી જાય તો તમે એક આખું રાજ્ય ખરીદી શકો." અલી હાફેજે આ વાત સાંભળી એટલે તેની સર્વ શ્રીમંતાઇ નષ્ટ થઇ ગઇ! તેના હૃદયમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો કે જેની ઉત્પત્તિ થતાંની સાથેજ માણસની પાસે ગમે તેટલું હોવા છતાં પણ તે નિર્ધન બની જાય છે. (क्रो श्रा-

दरिद्रो विशाल तृष्णा) બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તેણે તેના અસુખના કારણભૂત પેલા ધર્મોપદેશકને જાગૃત કર્યો અને આતુરતાપૂર્વક પૂછ્યુંઃ "વારૂ, હીરાની ખાણ કયાં મળશે ?" તે ઉપદેશકે સાશ્ચર્ય પૂછ્યુંઃ "હીરાને તમે શું કરશો ?" "હું શ્રીમંત થવા અને મારાં સંતાનોને સિંહાસને બેસાડવા માગું છું." તે ધર્મોપદેશક બોલ્યોઃ "તમારે માત્ર એટલુંજ કરવાનું છે કે જ્યાં સુધી તે મળે ત્યાં સુધી તેની શોધ કર્યા કરવી." તે ગરીબ (!) ખેડુતે પૂછ્યુંઃ "પણ હું જાઉં કયાં ?" "ગમે તે તરફ જાઓ; ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ—ગમે ત્યાં !" "પણ આ હીરાની ખાણ આવી છે એમ મારે કેવી રીતે જાણવું ?" તે ધર્માચાર્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "ઉંચા ઉંચા પર્વતોની હારોની વચ્ચે સફેદ રેતીપર વહેતી નદી તમને મળે ત્યારે જાણજો કે ત્યાં તમને હીરા પ્રાપ્ત થશે."

તે અસંતુષ્ટ થયેલા ખેડુતે જે ઉપજ્યું તે લઇને પોતાનાં ખેતરો વેચી નાખ્યાં; પોતાના કુટુમ્બને પોતાના પાડોશીને સોંપ્યું, પૈસા ગાંડે બાંધ્યા અને ઇપ્સિત ખજાનો શોધવા માટે ચાલવા માંડ્યું. અરબસ્તાનના પર્વતોપર તથા પૅલેસ્ટાઇન અને મિસરમાં ઘણા વર્ષો સુધી તેણે ભ્રમણ કર્યું, પરંતુ તેને હીરા મળ્યા નહિ. જ્યારે તેના બધા પૈસા થઇ રહ્યા અને ભૂખે મરવાનો સમય આવી ઉભો ત્યારે પોતાની મૂર્ખાઈ અને ચીથરિયા હાલથી લંજ્જિત થઇને તે પાણીમાં કૂદી પડ્યો અને ડૂબી મૂઓ! હવે જે માણસે તેની જમીન ખરીદી હતી તે સંતોષી હતો; તે પોતાના સંયોગોનો ઉત્તમોત્તમ લાભ લેતો હતો અને ઘરબાર છોડીને પરદેશમાં રખડવાથી હીરા અથવા સફલતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનતો ન હતો. એક દિવસ તેનું ઊંટ બાગમાં પાણી પીતું હતું તે સમયે તેણે ઝરાની સફેદ રેતીમાંથી પ્રકાશનાં કિરણ નીકળતાં જોયાં. તેણે એક પત્થર ઉચકી લીધો અને તેના

પ્રકાશથી પ્રસન્ન થઇને તેને ઘેર લઇ જઈ રસોડાની પાસે અભરાઇપર મૂક્યો; ઘડીક પછી તે એ બાબત સંપૂર્ણ ભૂલી ગયો. જે વૃદ્ધ બૌદ્ધ ધર્માચાર્યે અલી હાફિજના હૃદયમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન કર્યો હતો તે એક દિવસ પેલી જમીનના નવીન સ્વામીને ઘેર આવ્યો. તે ઓરડામાં દાખલ થયો કે તરતજ તેની આંખ પેલા ચકચકિત પત્થરપર પડી. તે વૃદ્ધ ધર્મગુરૂ પરમ ઉલ્લાસ સહિત બોલ્યોઃ " આ તો હીરો છે! આ તો હીરો છે!! શું અલી હાફિજ પાછો આવ્યો ?" તે ખેડુતે કહ્યું: " ના, તેમજ આ હીરો પણ નથી; એતો માત્ર એક પત્થર છે " ત્યાર પછી તે બન્ને જણ બાગમાં ગયા અને પોતાના હાથવતી સફેદ રેતી ખણવા લાગ્યા. આથી તેમને પહેલા કરતાં પણ વધુ સુંદર હીરા મળ્યા! જો અલી હાફિજ પણ સંતોષપૂર્વક પોતાને ઘેરજ રહ્યો હોત અને દ્રવ્ય શોધવાને માટે પરદેશમાં જવાને બદલે તથા સંકટ, ગરીબાઇ, ભૂખમરો અને મૃત્યુનું દુઃખ સહન કરવાને બદલે જો તેણે પોતાના ઉદ્યાન-માંજ ખોદયું હોત તો તે જગતના સૌથી શ્રીમંત મનુષ્યો પૈકી એક થાત; કારણકે તેની સઘળી જમીન ઉંચામાં ઉંચી જાતના હીરાથી ભરપૂર હતી !

ઉપલા દ્રષ્ટાંતથી કહેવાની મતલબ એજ છે કે તમારી પાસેજ તમારૂં વિશિષ્ટ સ્થાન અને કાર્ય છે. સર્વથી પ્રથમ તેનેજ શોધી કાઢો અને પ્રાપ્ત કરો. આ પંક્તિઓ વાંચનાર કોઇ પણ મનુષ્ય એવો ભાગ્યેજ હશે કે જેને અન્ય હજારો અસામાન્ય મનુષ્યોના જેવી સફ-લતા પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્તમ સંધિ પ્રાપ્ત ન હોય. જો તમારે સફલતા પ્રાપ્ત કરવીજ હોય તો તક આવતાંજ તેને ગ્રહણ કરી લેવાને તમારે તત્પર રહેવું જોઇએ. સ્મરણમાં રાખજો કે ચાર વસ્તુઓ ગયેલી પાછી આવતી નથીઃ બોલાયેલો શબ્દ, ફેંકેલું બાણ, ગયેલું જીવન અને હાથમાંથી સરેલી તક. જેમ વિશેષ તકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે

છે તેમ તે દ્વારા બીજી વિશેષ તકો ઉત્પન્ન થાય છે. જેઓ પોતાની શક્તિનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કરે છે તેમનેજ સરલતાથી નવીન સંધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇમર્સન કહે છે કે "જગત હવે કામ કરનારાઓના હાથમાં માટી સ્વરૂપે રહ્યું નથી પરંતુ તે લોહ સ્વરૂપ બની ગયું છે; અને માણસોએ હવે સતત જોસપૂર્વક હથોડા મારી મારીનેજ પોતાને માટે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું પડે છે!"

હજારો માણસોએ જે ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ તરફ બીજાઓ જોતા પણ નથી તેમાંથી મોટી મોટી સંપત્તિ મેળવી છે. જે પુષ્પમાંથી કરોળિયાને વિષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી મધમાખ મધુ મેળવે છે. આવીજ રીતે ચામડાના ટુકડા, રૂ, ધાતુ વગેરેના કચરા જેવી સાધારણમાં સાધારણ અને ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વસ્તુઓમાંથી કેટલાક માણસો મોટી સંપત્તિ મેળવે છે. મનુષ્યના સુખ સગવડમાં વૃદ્ધિ કરનારી કોઇ પણ વસ્તુ, ગૃહનું કોઈ પણ રાચરચીલું, રસોડાનું એક પણ વાસણ, અન્ન વસ્ત્રની કોઇ પણ ચીજ એવી નથી કે જેમાં સુધારો કરવાથી માણસને એક મોટી સંપત્તિ ન મળે.

શું તકો? તકો તો આપણી ચારે તરફ છે. એડિસનને આગગાડીમાં તકો મળી હતી. વિદ્યુત કે જે મનુષ્યનું સર્વ વૈતરૂં કરે છે અને તેની ઇશ્વરદત્ત શક્તિઓનો વિકાસ કરવાને તેને મોકળો કરે છે તેના મહાન સામર્થ્ય પ્રત્યે મનુષ્યનું લક્ષ્ય ખેંચવાને આકાશમાં ચમકતી વીજળીએ યુગોના યુગો સુધી ચમકારા મારી મારીને પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિની શક્તિઓ આપણને તેનો સદુપયોગ કરવાને હમેશાં પ્રાર્થના કરે છે. અનેક શક્તિઓ નિરીક્ષક આંખની પ્રતીક્ષા કરી રહેલી હોય છે.

જગતને શાની જરૂર છે તે પ્રથમ શોધી કાઢો અને પછી તે જરૂર પૂરી પાડો. ધુમાડિયામાં ધુમાડાને અવળે રસ્તે મોકલવાની શોધ

નક્ષેને ઘણી ચતુરાઇ ભરેલી લાગે, પરંતુ તે માનવજાતિને કાંઇ ઉપયોગી થઇ પડે નહિ. પેટંટ ઑફિસમાં અદ્ભુત ચાતુર્યયુક્ત યંત્રો મોટી સંખ્યામાં નોંધાયેલાં હોય છે પરંતુ તેમાંનો સેંકડે એક ટકો પણ શોધક વા જગતને ઉપયોગી થતો નથી; અને તે છતાંયે કેટલા બધા માણસોએ અનેક વર્ષો સુધી નિરુપયોગી શોધખોળ કરી પોતાનાં કુટુંબને દરીદ્રી, રંક તથા વિપત્તિગ્રસ્ત બનાવી મૂકયાં છે! એ. ટી. સ્ટુઅર્ટે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં પોતાની છ શિલિંગની મૂડીમાંથી ત્રણ શિલિંગનાં એવાં બટનો અને દોરા લીધા હતા કે જેને લોકો ખરીદતા ન હતા. ત્યાર પછી તેણે, લોકોને જેની જરૂર ન હોય એવી કોઈ પણ વસ્તુ કદિ પણ ખરીદવી નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો અને તેથી તેની ઉન્નતિ થઇ.

એવો અડસટ્ટો કાઢવામાં આવ્યો છે કે અમેરિકાના કોટયાધિપતિ કારખાનાવાળાઓના સાતમા ભાગે, જે વસ્તુઓએ તેમને શ્રીમંત બનાવ્યા તે વસ્તુઓ પોતાને હાથે બનાવીને પોતાની કારકીર્દિનો પ્રારંભ કર્યો હતો. અવલોકન અને પરિશ્રમ કરવાની વૃત્તિનો અભાવ, એ મનુષ્યની પ્રગતિના મોટામાં મોટા અવરોધો પૈકી એક છે. એક માણસનાં બુટનાં વીંધ તૂટી ગયાં અને બીજાં બૂટ ખરીદવાની તેની શક્તિ ન હતી. પરંતુ તેની અવલોકનશક્તિ તીવ્ર હતી, તેથી તે પોતાના મન સાથે બોલ્યોઃ “ દોરી ભેરવવાની એક જાતની ધાતુની આંકડી હું બનાવીશ અને પછી તેને ચામડામાં જડી દઇશ! ” તે એટલો બધો ગરીબ હતો કે પોતાના ભાડે લીધેલા ઘરના આંગણામાંથી ઘાસ કાપી કાઢવાને માટે એક દાતરડું પણ તેને માગીને લેવું પડયું હતું! છતાં હવે તે મોટો શ્રીમંત બની ગયો છે!

એક નિરીક્ષક દૃષ્ટિના હજામે વાળ કાપવાની કાતરમાં સુધારો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો! તેણે વાળ કાપવાનો સંચો બનાવ્યો અને તે દ્વારા

તે શ્રીમંત બન્યો. ઇનના એક માણસની સ્ત્રી બીમાર હતી તેથી તેને કપડાં ધોવાની ફરજ પડી. કપડાં કેમ ધોવાય છે તે એ પહેલાં કદિ પણ તેના જાણવામાં ન હતું. કપડાં ધોવાની તાત્કાલિક પદ્ધતિ ધીમી અને શ્રમ ભરેલી જણાવાથી તેણે ધોવાનો સંચો શોધી કાઢયો અને તે દ્વારા પુષ્કળ દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું! એક માણસ દાંતની વેદનાથી બહુ જ પીડાતો હતો. તે પોતાના મન સાથે બોલ્યો: "દાંતની વચ્ચેના ખાલી જગ્યામાં જો કાંઇ પૂરવામાં આવે તો વેદના મટી જાય." આવો વિચાર કરી તેણે તેમાં સોનું પૂરવાની પદ્ધતિ શોધી કાઢી.

જગતમાંનાં મહાન કાર્યો કાંઇ મોટી સંપત્તિવાળા માણસો દ્વારાજ થયાં નથી. ઍરિક્સને એક ન્હાવાની ઓરડીમાં બેઠાં બેઠાં સ્ક્રૂ પ્રૉપેલર્સ (સ્ક્રૂને ધક્કેલવાનાં ડિસમિસ) બનાવવા માંડયાં હતાં! રૂ લોઢવાનો સંચો પહેલવહેલાં એક લાકડાના ઝુંપડામાં બન્યો હતો! જળ પ્રવાસને માટે ઉપયોગી ઘટિકાયંત્રના મહાન શોધક જૉન હૅરિસને પોતાની કારકીર્દિની શરૂઆત એક જીર્ણ કોઠારના મથાળાપર કરી હતી! અમેરિકામાં ચાલેલી પહેલી આગબોટ, ફિચે ફિલાડેલ્ફિયાના એક દેવાલયના ઓરડામાં તૈયાર કરી હતી! મૅક્ કૉર્મિકે પોતાનું સુપ્રસિદ્ધ લણવાનું યંત્ર એક દળવાના કારખાનામાં પહેલ વહેલું બનાવવા માંડયું હતું! વૂર્સ્ટરના વિશ્વવિદ્યાલયના સ્થાપક ક્લાર્કે એક ઘોડાના તબેલામાં, છોકરાંઓ માટે ખેલવાની ગાડી બનાવીને પોતાની મહાન સંપત્તિનો પાયો નાખ્યો હતો! ફ્રા કર્ન્હાર એક માળ ભાડે લેવાને શક્તિમાન થયો ત્યાં સુધી તે પોતાની પુત્રીની મદદથી પોતાના બેઠકગૃહમાં છત્રીઓ બનાવતો હતો! એડિસન પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં જ્યારે વર્તમાનપત્રો વેચીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો ત્યારે તેણે ગ્રાંડ ટ્રંક રેલરોડપર ચાલતી આગગાડીમાં પ્રયોગો કરીને પોતાની મહાન કારકીર્દિનો પાયો નાખ્યો હતો!

ફ્લૉરેન્સના એક મહોલ્લાને પડખે પડેલા કચરામાંથી માઇકલ ઍન્જેલોને સંગેમરમરનો એક ટુકડો પ્રાપ્ત થયો. કોઇ અણઘડ કારીગરે આ ટુકડાને કાપીને તોડીફોડી બગાડીને ફેંકી દીધો હતો. નિઃશંક ઘણા કલાવિધાયકોને લાગ્યું હતું કે આ સંગેમરમરનો ટુકડો ઉંચી જાતનો છે અને તેને બગાડી નાખવામાં આવ્યો હતો એટલા માટે તેમને શોક થયો હતો; પરંતુ માઇકલ ઍન્જેલો હજુ પણ તે બગડેલા પાષાણના ટુકડામાં દેવદૂતનું દર્શન કરતો હતો. પોતાની છીણી તથા હથોડીવતી તેણે તેમાંથી તરૂણ ડેવિડનું પૂતળું કે જે ઇટાલિનાં સુંદરમાં સુંદર પુતળાંઓ પૈકી એક છે તે બનાવ્યું !

નાન્ટયૂકેટનો એકાંત દ્વીપ સફલતા અને કીર્તિ સંપાદન કરવાને માટે કંઇ અતિ અનુકૂળ સ્થાન ગણાય નહિ; પરંતુ મૅરિયા માઇકલે નાન્ટયૂકેટ ઍથેનિયમના પુસ્તકાધ્યક્ષ તરીકે પંદર પોંડના વાર્ષિક પગારે કામ કરી એક સુપ્રસિદ્ધ ખગોલવેત્તા બનવાનો સમય અને તક પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. લ્યુક્રેશિયા મૉટ કે જે અમેરિકાનાં સૌથી આગેવાન પરમાર્થી મનુષ્યો અને સુધારકો પૈકી એક હતી અને આખા ખંડમાં જે સુપ્રસિદ્ધ થઇ હતી, તેણે ઉપદેશિકા તરીકેની પોતાની કીર્તિનો ઘણો ભાગ નાન્ટયૂકેટ દ્વીપમાં મેળવ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં માસાચ્યુસેટ પરગણાના વૉટર ટાઉનની એક છિછોરી છોકરીએ પોતાના પિતાને પ્રશ્ન કર્યોઃ " અમેરિકામાં સારા પૂતળાં કોતરનારા કેમ નથી ? " તેનો પિતા કે જે વૈદ્યનો ધંધો કરતો હતો તે બોલ્યોઃ "હું ધારૂં છું કે એક અમેરિકન પૂતળાં ઘડનાર પણ થઇ શકે, પરંતુ તે ઘણી જૂદી વાત છે." તે ચપલ કુમારિકા બોલીઃ " હું ધારૂં છું કે જો બીજો કોઇ અમેરિકન તે ધંધો શીખવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે તો હું કરીશ. " તેણે બોસ્ટનમાં શિલ્પકળાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. આ અભ્યાસ કરવાને માટે તે દરરોજ પોતાના રહેઠાણ

અને શહેર વચ્ચેનું સાત માઈલનું અંતર એ વખત કાપતી હતી; અર્થાત્ તે દરરોજ ચૌદ માઈલ ચાલતી હતી. બોસ્ટનની વૈદકશાળાઓએ તેને શારીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાને પોતાના દ્વારમાં પ્રવેશવા દીધી નહિ તેથી તેને સેંટ લુઈ જવું પડ્યું! ત્યાર પછી તે રોમ ગઇ અને ત્યાં લાંબો સમય નિવાસ કરીને શિલ્પશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર પછી તે સારાં સારાં પૂતળાં કોતરવા લાગી, જેથી હૅરિયેટ જી. હૅાસ્મરનું નામ સુપ્રસિદ્ધ થયું! તમે જ્યાં હો ત્યાંજ પ્રારંભ કરો; તમે જ્યાં હો ત્યાંજ કામ કરો; કોઇ દૂરના ભવિષ્યની સફલતાનાં સ્વપ્ન જોઈ તમે હમણાં જે કલાક ગુમાવી નાખો છો તે કદાચ મોટા પરિણામના કારણરૂપ હોય.

પૅટ્રિક હેન્રીને આળસુ છોકરો કહેવામાં આવતો હતો. તેને ખેડુતના ધંધામાં પણ સફળતા મળી ન હતી અને વ્યાપારમાં પણ વિજય મળ્યો ન હતો. તે હમેશાં ભવિષ્યમાં મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાનાં સ્વપ્ન જોયાં કરતો હતો તેને લાગતું હતું કે વર્જિનિયાના અનાજ, તંબાકુ અને કોથળાઓમાં કદિપણ મારો દિવસ વળવાનો નથી. ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છ અઠવાડિયાં સુધી કર્યા પછી તે વકીલાત કરવા લાગ્યો. લોકોને લાગ્યું કે તેને નિષ્ફળતા મળશે, પરંતુ પોતાના પ્રથમ મુકદ્દમામાંજ તેણે દર્શાવી આપ્યું કે તેનામાં ભાષણ કરવાની અદ્ભુત શક્તિ છે. હવે તેને પહેલીજવાર જણાયું કે તે વર્જિનિયાનો પરાક્રમી પુરુષ થઇ શકે એમ છે. સ્ટૅમ્પ ઍક્ટ પસાર થયો અને હેન્રી, વર્જિનિયાની પ્રતિનિધિ સભામાં દાખલ થયો તથા અમેરિકન સંસ્થાનોપર અન્યાયી રીતે કર નાખવા વિરુદ્ધ તેણે પોતાનો પ્રસિદ્ધ દરખાસ્ત રજુ કરી. ત્યારથીજ તે ઉન્નત થવા લાગ્યો અને અંતે અમેરિકાના મહાન વક્તાઓની પંક્તિમાં વિરાજમાન થયો. આ દરખાસ્તપરના પોતાના પ્રાથમિક ભાષણો પૈકી એકમાં તે બોલ્યો હતો

કે "સીઝરને બ્રુટસ મળ્યો હતો, પ્રથમ ચાર્લ્સને ક્રોમવેલ મળ્યો હતો અને ત્રીજા જ્યૉર્જે, તેમના દ્રષ્ટાંતમાંથી હિતકારક બોધ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. જો આનુંજ નામ રાજદ્રોહ હોય તો ફાવે તે કરો.' આ શબ્દો તેની શક્તિ અને તેની હિંમત પ્રકટ કરતા હતા.

મહાન પ્રાકૃતિક તત્ત્વવેત્તા ફેરાડે કે જે એક લુહારનો છોકરો હતો તેણે પોતાની તરુણાવસ્થામાં હંફ્રી ડેવીપર એક પત્ર લખી પોતાને રૉયલ ઇન્સ્ટિટયૂશનમાં એક જગ્યા આપવાને માગણી કરી હતી. ડેવીએ આ બાબતમાં પોતાના એક મિત્રની સલાહ લીધી. તે બોલ્યો: "ફેરાડે નામના એક તરુણનો આ એક પત્ર આવ્યો છે; તેણે મારાં વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાં છે અને તે મારી પાસે રૉયલ ઇન્સ્ટિટયૂશનમાં એક જગ્યા માગે છે; બોલો, હવે મારે શું કરવું?" તેનો મિત્ર બોલ્યો: "તેને બાટલીઓ ધોવા રાખો; **જો તે કાંઇપણ કાર્ય કરવાને લાયક હશે તો તે તરતજ તે કામ સ્વીકારશે; અને જો તે ના પાડશે તો કાંઇ પણ કામ કરી શકશે નહિ.**" પરંતુ જે છોકરો પોતાને મળતા અવકાશના સમયમાં એક વૈદ્યની દુકાનમાં એક જૂની કઢાઇ અને કાચની શીશીઓ વતી પ્રયોગો કરી શકતો હતો તેને બાટલીઓ ધોવાના કાર્યમાં પણ 'તક' નું દર્શન થયું અને પરિણામે તે વૂલિચની રૉયલ ઍકેડેમીમાં અધ્યાપક બન્યો! ટિન્ડેલ તક વિનાના આ છોકરાના સંબંધમાં જણાવે છે કે "તે જગતનો મોટામાં મોટો પ્રયોગ કર્તા વિજ્ઞાની છે." તે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં એ સમયનો ચમત્કારિક પુરુષ નિવડયો.

એમ કહેવાય છે કે એક કલાવિધાયકે મેડોનાનું ચિત્ર કોતરવાને માટે દીર્ઘકાળ પર્યંત ચંદનના ટુકડાની શોધ કરી. તે હતાશ થઇ પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ સાધ્ય કર્યા વિના છોડી દેવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં સ્વપ્નમાં તેને કોઇ કહી ગયું કે 'એક ઓકના લાક-

ડાનો ટુકડો કે જે બળી જવાને સૂજાયેલો છે તે પર તું મેડોનાનું ચિત્ર કોતર." આ આજ્ઞા તેણે શિરસાવંધ કરી અને સાધારણ બળતણના એક ટુકડાપર અત્યુત્તમ ચિત્ર કોતર્યું. ઘણા માણસો આજ પ્રમાણે ચંદનનો ટુકડો મેળવવાની આશામાં ને આશામાં મહાન તકો ગુમાવી દે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તો તે આપણા બળતણનાં સામાન્ય લાકડામાંજ ગુપ્ત રહેલી હોય છે. જ્યારે એક માણસ કોઈ પણ મહાન કાર્ય માટેની તક જોયા વિનાજ પોતાનું આયુષ્ય સમાપ્ત કરે છે, ત્યારે તેની પાસેનો બીજો માણસ તેના જેવાજ સંયોગોમાંથી અને તેના જેવીજ સ્થિતિમાંથી મહાન કાર્યો કરવાની સંધિઓ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ઍના ડિકિન્સને શાળાની એક શિક્ષિકા તરીકે પોતાના જીવનની શરૂઆત કરી હતી. એડિલેડ નિલ્સન નર્સ તરીકે કામ કરતી હતી. ચાર્લોટ કુશમૅનનાં માતપિતા રંક હતાં. સુપ્રસિદ્ધ જીની ડિ આર્ક ડુક્કરોને પાળવાનું કામ કરતી હતી. ક્રિસ્ટાઇન નિલ્સન સ્વીડનના એક ગરીબ ગામડિયાની બાલિકા હતી અને બાલ્યાવસ્થામાં તેને પગે પહેરવાને એક મોજડી પણ મળતી ન હતી. રંગવાળી પ્રજામાં જન્મ પામેલી સુપ્રસિદ્ધ કોતરનારી એડમૅાનિયા લૂઇએ પોતાની જાતિ અને પોતાની વર્ણ સામેના લોકોના તિરસ્કારના કોટને ભેદીને ઇટાલી દેશમાં પોતાનો ધંધો કર્યો હતો. ખગોળશાસ્ત્રજ્ઞ મૅરિયા માઇકલ દર અઠવાડિયે આઠ શિલિંગનો પગાર લઇ શિક્ષકનું કામ કરનાર એક ગરીબ માણસની પુત્રી હતી. જે અસંખ્ય માણસોએ પોતાના સંયોગોની સામે બાથ ભીડીને સ્વપરિશ્રમથી મહાન કીર્તિ સંપાદન કરી છે તેમાંના આ તો માત્ર થોડાકજ દાખલા છે.

શું તકો? તેઓ તો સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. "દુનિયા એ તકોનુંજ બીજું નામ છે. દુનિયા એટલેજ તકો."

કદાચ આપણે સર્વ ન્યૂટન, ફેરાડે, એડિસન કે ટૅામ્સનની પેઠે મહાન શોધો ન કરી શકીએ; એકાદ ઍન્જેલો અથવા એકાદ રાફેલની પેઠે આપણે અમર ચિત્રો આલેખી ન શકીએ; પરંતુ આપણે સર્વ સાધારણ પ્રસંગોને ગ્રહણ કરી લઇને અને તેમને મોટા બનાવીને આપણા જીવનને ઉચ્ચ તો અવશ્ય બનાવી શકીએ. બાલિકા ગ્રેસ ડાર્લિંગ પોતાનાં વૃદ્ધ માતા પિતાની સાથે એકાંત દીવાદાંડીમાં રહેતી હતી. આવી કફોડી સ્થિતિમાં તેને શી તક હતી? તેના બંધુઓ અને બ્હેનો દ્રવ્ય અને કીર્તિ સંપાદન કરવાને માટે શહેરોમાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં; પરંતુ તેમનાં નામ કોઇ પણ માણસ જાણતું નથી; અને એ બાલિકા એક રાજકુમારી કરતાં પણ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થઈ! આ ગરીબ છોકરીને અમીર ઉમરાવોને મળવાને લંડન જવાની જરૂર પડી નહિ; પણ તેઓજ તેને મળવાને દીવાદાંડીપર આવ્યા! પોતાને ઘેર બેઠાંજ આ તરુણ છોકરીએ એવી કીર્તિ સંપાદન કરી કે જેની યુવરાજો પણ ઇર્ષ્યા કરે! તેણે એવી નામના મેળવી કે જે પૃથ્વીપટ-પરથી કદિ પણ નષ્ટ થશે નહિ. તેણે દ્રવ્ય અને કીર્તિને માટે તરંગોને વશ થઇને દૂરના દેશમાં ભ્રમણ કર્યું નહિ, પરંતુ જ્યાં કુદરતે તેને મૂકી ત્યાંજ તેણે પોતાની ઉત્તમોત્તમ શક્તિ ખરચીને કામ કર્યું.

જો તમને શ્રીમંત થવાની અપેક્ષા હોય તો તમારી જાતનો અને તમારી પોતાની આવશ્યકતાઓનો અભ્યાસ કરો. તમને એ પરથી જણાશે કે કોટયાવધિ લોકોને પણ આજ આવશ્યકતાઓ છે. સૌથી વિશેષ બિનજોખમી કાર્ય હમેશાં મનુષ્યની પ્રધાન આવશ્યકતાઓની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મનુષ્યને વસ્ત્ર અને નિવાસસ્થાન જોઇએ છે; તેને અન્ન પાણી જોઇએ છે; તેને સુખ, સગવડ, મોજશોખ, શિક્ષણ તથા કેળવણીને માટે સર્વ પ્રકારની સરલતા જોઇએ છે. મનુષ્યજાતિની એ મોટી જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકે,

સુખ સગવડની કોઇ પણ માગણી પૂરી પાડી શકે અથવા કોઇ પણ પ્રકારે તેમના સુખમાં વૃદ્ધિ કરી શકે એવો કોઇ પણ માણસ મોટી સંપત્તિ મેળવી શકશે.

એડવર્ડ એવરેટ કહે છે કે "હમણાં જે સત્યો અજ્ઞાત છે તેઓ ભાવી સત્યપ્રેમીઓને તેમના ધૈર્ય અને પરિશ્રમનો બદલો આપવાને માટે ગુપ્ત રહેલાં છે, એ વિષે આપણે કિંચિત પણ શંકા કરી શકતા નથી. છેલ્લી પેઢીની ઉજ્જવળ શોધો જેવી રીતે પ્રાચીન જગતના સર્વજ્ઞાનની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી ગઇ છે તેવી રીતે ભાવી શોધો સાંપ્રત જ્ઞાનથી ઘણે દૂર જઇને ઉભી રહેશે."

"સોનેરી તક કદિ પણ બે વાર આવતી નથી; માટે જ્યારે પણ કર્તવ્ય, દિશા બતાવતું હોય તે સમયને ગ્રહણ કરી લો. ભયરૂપી સેતાનથી ડરીને હઠી જશો નહિ, તેમજ વિલાસ દેવી પોતાના મંડપમાંથી ઇશારત કરે તો પણ ઉભા રહેશો નહિ; પરંતુ બહાદૂરીથી લક્ષ્ય તરફ આગળ અને આગળજ ધસ્યા જજો." —ઍમર્સન.

"હિતકારક વસ્તુસ્થિતિ આટલી બધી નજીક છે તો પણ તું દૂરની હિતાવહ વસ્તુસ્થિતિને માટે ઇચ્છા કરે છે! જો તું તારી પાસેની હિતકારક વસ્તુસ્થિતિઓનો સદુપયોગ કરતાં શીખીશ તો દૂરની વસ્તુ અવશ્ય તને અહીંજ પ્રાપ્ત થશે." —ગેટે.

"આળસુ થઇને રાહ જોયા કર નહિ; કેમકે ભાગ્યદેવી પણ એવી આળસુ છે કે તે પોતાની મેળે તો કદિ પણ તારી પાસે આવશે નહિ. કોઇ પણ ક્ષેત્રમાં કામ કર; કામ કરતાં અથવા સાહસ કરતાં ડર નહિ; જો તને શ્રમ કરવાને માટે કોઇ એક ક્ષેત્રની જરૂરજ જણાશે તો તે તને કયાંકથી પણ અવશ્ય મળીજ જશે."

—એલન એચ. ગેડ્સ.

"જ્યારે તમારી આસપાસની પ્રત્યેક સુંદર વસ્તુ નિરંતર મંજુલ સ્વરે પોતાનું ગીત ગાયા કરે છે ત્યારે તમે દૂરની અપ્રાપ્ત-અસ્પષ્ટ વસ્તુની શા માટે ઇચ્છા કર્યા કરો છો અને તેને માટે હમેશાં નિઃશ્વાસ કેમ નાખ્યા કરો છો?" —હેરિયેટ વિન્સ્લો.

"સૌથી વિશેષ નજીકની હિતકારક વસ્તુને માટે કામ કરો; દૂરની મહત્તાનાં સ્વપ્નાં જુઓ નહિ. મનુષ્ય પોતાની ચાલુ સ્થિતિમાં રહીને જે કામ કરે છે તે હમેશાં સર્વોત્તમ હોય છે."

—ડબ્લ્યુ. મોર્લી પુંશોં.

પ્રકરણ ૧૫મું–નાની નાની ચીજોનું સામર્થ્ય.

"નાના નાના પ્રહારો મોટાં મોટાં ઓક વૃક્ષોને તોડી પાડે છે."
—ફ્રૅંકલિન.

"કોઇ પણ વસ્તુને ક્ષુદ્ર ગણશો નહિ, પછી ભલેને તે ક્ષુદ્ર જણાતી હોય. નાના નાના કણોનો પર્વત બને છે, પળ પળ મળીને વર્ષ બને છે અને ક્ષુદ્ર વસ્તુઓનું જીવન બને છે." —યંગ.

"નાનામાં નાના શબ્દ અથવા કાર્યને ધિક્કારશો નહિ, તેમજ તેને શક્તિરહિત પણ ધારશો નહિ; પવનથી ઉડી ગયેલા પ્રત્યેક બીજમાં પોતાના જન્મ સમયની રાહ જોતું ફૂલ હોય છે."

"છોટી વસ્તુમાં મોટાઇ ન જોવી એ માત્ર મનુષ્યનીજ છોટાઇ છે."
—વેન્ડેલ ફિલિપ્સ.

"જે માણસ નાની વસ્તુઓને ધિક્કારે છે તે ધીમે ધીમે પતિતજ થશે."
—એક્લિઝિયૅસ્ટિકસ.

"ઘણી વાર આપણી દુર્બળતામાંથીજ આપણા ચારિત્ર્યના દઢમાં દઢ સિદ્ધાંતો જન્મ પામે છે; અને પવનથી ઉડી આવેલા એકાદ બીજમાંથીજ, તોફાનની સામે દૃઢતાપૂર્વક ઉભું રહેનાર ઓક વૃક્ષ જન્મ પામે છે."
—બક્સ્ટર.

"એક બીજમાં હજારો જંગલોની સૃષ્ટિ હોય છે." —ઇમર્સન.

"ક્ષુદ્ર વસ્તુઓથી મનુષ્યો પ્રગતિ પામે છે."—પ્રથમ નેપોલિયન.

"કિનારાપર પડેલા એકાદ પત્થરના ટુકડાથી ઘણી નદીઓના પ્રવાહની દિશા બદલાઇ છે; નાના છોડપર એકાદ બરફનું ઢેફું પડવાથી ભવિષ્યનું રાક્ષસી ઓક પણ વાંકુ વળી જાય છે."

"તોફાનની માતા માખીની પાંખ કરતાં મોટી હોતી નથી."

—સ્કૉટલૅન્ડની કહેવત.

"ઘણી વાર સહેજ ધૈર્ય ધારણ કરવાથી ઉન્નતિનો માર્ગ ખુલ્લો થઇ જાય છે અને થોડાક પ્રેમથી આપણું ઘર અતિ સુખી બની જાય છે; સહેજ આશા ધારણ કરવાથી વર્ષાદનો દિવસ આનંદી લાગે છે અને સહેજ ઉદારતા વાપરવાથી કંટાળાભરેલો માર્ગ આનંદમય બની જાય છે."

જલપ્રલય થયા પહેલાંની રેતી જલપ્રલય પછીથી કઠણ રૂપે બની ગયેલી અનેક સ્થળે જણાય છે અને હવે પછી પણ લાંબા કાળ સુધી તે તેજ રૂપે રહેશે; તેના ઉપર વર્ષાદને લીધે થયેલા પરિવર્તનનું અવલોકન કરતાં તે સમયે કઇ દિશામાં પવન વાયો હતો તે આજે પણ આપણે કહી શકીએ છીએ. વળી હાલનાં માણસોએ કદિ ન જોયેલાં એવાં રાક્ષસી પ્રાણીઓ પોતાનો ખોરાક મેળવવાને માટે નદી કિનારાપર તે રસ્તે ગયાં હતાં એ પણ એ પ્રાણીઓનાં પગલાં એ પત્થરોમાં કોતરાઈ રહેલાં જોઇને આપણે કહી શકીએ છીએ.

જ્યારે બીજી કોઇ પણ વસ્તુ કૉરિયૉલેનસના વેરભુખ્યા હૃદયને પીગળાવી શકી ન હતી ત્યારે વેચ્યુરિયા અને વૉલ્યુમિયાના અશ્રુઓએ વૉલ્શિયનોના પંજામાંથી રોમનું રક્ષણ કર્યું હતું.

નાના સરખા ગ્રીસે એશિયાવાસીઓના મોજ વિલાસ અને આપખુદી સત્તાની ભરતીનાં પાણી પાછાં વાળ્યાં હતાં તેમજ યુરોપ તથા અમેરિકાને ઉચ્ચતમ રાજકીય સ્વતંત્રતાના આદર્શો અને અમર્યાદ માનસિક વિકાસનાં બીજ પૂરાં પાડયાં હતાં. પ્લેટિયામાં તેના કરતાં જૂદુંજ પરિણામ આવ્યું હતું અને એને લીધે

દસ સૈકા કરતાં વધારે વખત સુધી માનવજાતિની પ્રગતિ અટકી હતી.

એમ કહેવાય છે કે ઉંચા આલ્પ્સ પર્વતપર મુસાફરી કરનારાઓને કેટલીક વાર તેમના ભોમિયાઓ તદ્દન મૌન ધારણ કરવાનું કહે છે, કારણ કે તેમના અવાજનાં આંદોલનોથી કોઇ કોઇ વાર એકાદ બરફનો ડુંગર ધસી પડવાની ધાસ્તી રહે છે.

અમેરિકાના ઇન્ડિયનોની અવલોકનશક્તિ સુશિક્ષિત માણસોને પણ લજ્જિત કરે એવી હોય છે. એક ઇન્ડિયન બહારથી પોતાને ઘેર પાછો ફરતાં તેને જણાયું કે તેણે જે હરણનું માંસ સૂકવવા માટે લટકાવ્યું હતું તે કોઇ ચોરી ગયું છે. સંભાળપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને તે ચોરને શોધી કાઢવા નીકળ્યો. માર્ગમાં તેને એક માણસ મળ્યો તેને એણે પૂછ્યું: "તમોએ કોઈ ઠીંગણા, વૃદ્ધ, ગોરા માણસને જોયો છે? તેની પાસે એક ટુંકી બંદુક છે અને એક નાનો ગુચ્છાદાર પુચ્છડીવાળો કુતરો છે." તે માણસે તેને કહ્યું કે "એવો એક માણસ મને મળ્યો હતો." પરંતુ જ્યારે આ માણસને ખબર થઇ કે તે ઇંડિયને તે માણસને જોયો પણ ન હતો ત્યારે તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ અને તેને પૂછ્યું: "તમે જે માણસને કદિ પણ જોયો નથી તેનું આવું બારિક વર્ણન શી રીતે આપી શકો છો?" પેલો ઇન્ડિયન બોલ્યો: "તેણે હરણનું માંસ લેવા માટે એક પથ્થર ગોઠવ્યો હતો અને તે પર ઉભા રહીને તેણે એ લીધું હતું, તેથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે તે માણસ ઠીંગણો છે; એનાં પગલાં ટુંકાં હોવાથી મેં ધાર્યું કે તે ઘરડો છે; તેણે ચાલતાં ચાલતાં પોતાના પગની આંગળીઓને ઘૂમાવી હતી તે પરથી મેં જાણ્યું કે તે ગોરો છે, કારણ કે ઇંડિયનો કદિ એમ કરતા નથી; તેણે જે ઝાડની સાથે પોતાની બંદુક ટેકવી હતી તે પર જે નિશાની થઇ છે તે ઉપરથી મેં જાણ્યું કે તેની બંદુક ટુંકી હતી; કુતરાનાં નાનાં નાનાં પગલાંથી મેં

જાણ્યું કે તે નાનો હતો અને તે જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં ધૂળપર જે નિશાની થઇ હતી તે પરથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે તેની પુછડી ગુચ્છાદાર હતી ! ”

વર્ષાદનાં બે બિન્દુઓ સાથે સાથે આવતાં હતાં, પરંતુ પવનની એક નાની લહેરકીથી તેઓ છુટાં પડી જઇ તેમની વચ્ચે કેટલાક ઇંચનું અંતર પડ્યું. વિન્કોન્સિનના એક ન્યાયાલયનાં જૂદાં જૂદાં પડાળપર તે બિન્દુઓ પડ્યાં. તેમાંનું એક દક્ષિણતરફ જઇ રૉક અને મિસિસિપિ નદીમાં થઇ મેક્સિકોના અખાતમાં મળ્યું અને બીજું અનુક્રમે ફૉક્સ નદી, ગ્રીન અખાત, મિચિગન સરોવર, મૅકિનૉની સામુદ્રધુનિ, હ્યુરૉન સરોવર, સેન્ટક્લેર નદી, સેન્ટક્લેર સરોવર, ડેટ્રૉઇટ નદી, એરી સરોવર, નાયગરા નદી, ઑન્ટારિયો સરોવર અને સેન્ટ લૉરેન્સ નદીમાં દાખલ થઇ અંતે સેન્ટ લૉરેન્સના અખાતમાં પહોંચ્યું ! પવનની અસર કેટલી થોડી હતી અને તે છતાં પણ દેશની રચના એવી હતી કે તે સાથે પડનારાં બિન્દુઓના ભાગપર એક નાના સરખા કારણે એવી પ્રચંડ અસર કરી કે જેનું વર્ણન પણ શબ્દો દ્વારા થઇ ન શકે. જ્યારે કાદવમાં પડેલો એક નાનો ચીરો વધીને ઍમૅઝૉન જેવડો થાય અને એક આનાની ચોરી પણ આગળ જતાં ત્રણ લાકડે લટકાવનારી થઇ પડે ત્યારે ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર બાબતો ઉપરથી પણ કેટલાં મોટાં પરિણામ નિવડી આવે તે કોણ કહી શકશે ? ઘણીવાર એક પલમાં કરેલું કામ પણ મરણપર્યંત શોક ઉપજાવ્યા કરનારૂં નિવડે છે એ વાત કોણ નથી જાણતું ? બંદુકનો ઘોડો દબાવવામાં માત્ર એક ક્ષણજ વારજ લાગે છે, પરંતુ તેનાથી શરીરવિહોણો થયેલો મનુષ્યનો આત્મા કદિ પણ પાછો એ શરીરમાં આવી શકતો નથી.

કેટલાક સળગી ઉઠે એવા પદાર્થોપર એક નાની ચિણગારી પડવાને લીધે દારૂની શોધ થઇ હતી.

ક્રોધી સ્વભાવે ઘણા માણસોની કીર્તિને કલંકિત કરી છે; જેના પ્રત્યક્ષ દાખલા એડમંડ બર્ક, ટૉમસ કાર્લાઇલ વગેરે છે. મોજાં-પર થોડોક કચરો જામેલો જણાઇ આવવા ઉપરથી ભૂમિવાળો પ્રદેશ થોડા સમયમાં આવી પહોંચવાનું અનુમાન સમજાવીને કોલંબસ પોતાના નાવિકોનો બળવો દાબી દેવાને શક્તિમાન થયો હતો. જો આવી રીતે તે નાવિકોને શાંત કરવાને શક્તિમાન થયો ન હોત તો અમેરિકાની શોધ તેનાથી ભાગ્યેજ થઇ શકી હોત. ઇતિ-હાસમાં કેટલીક પળો એવી આવે છે કે જેની મહત્તા સાધારણ જીવનનાં અનેક વર્ષોની સમાન હોય છે. ડાના, રેતીના એક કણની ઉપર વ્યાખ્યાન આપીને વિદ્યાર્થીઓને કલાકોના કલાકો સુધી આનંદ આપી શકતો હતો. પૂર્વે કોઇએ જોયું ન હોય એવા માત્ર એકજ હાડકાપરથી અગાસીઝ એક પ્રાણીની સમગ્ર રચના અને તેના સ્વભાવ તથા ટેવોનું એવું શુદ્ધ અનુમાન કાઢી શકતો હતો કે પાછળથી થયેલી સંપૂર્ણ હાડપિંજરની શોધોએ તેનું એકપણ અનુમાન અસત્ય ઠરાવ્યું નથી.

એકવાર એક તમરાંએ એક આખી પલટણને નાશ પામતી બચાવી હતી. એક સેનાપતિ અને તેના હાથ નીચેના સેંકડો સૈનિકો એક મોટા વહાણમાં બેસીને દક્ષિણ અમેરિકા તરફ જતા હતા. એમાંનો એક સૈનિક પોતાની સાથે એક તમરૂં લાવ્યો હતો. જો એ વહાણમાં એ તમરૂં ન હોત તો ચોકીદારની બેદરકારીને લીધે એક ખડકની કોર સાથે અથડાઇને એ વહાણ ભાંગી ગયું હોત અને તેમાંનાં સર્વ માણસો મરણને શરણ થયાં હોત; કેમકે એ તમરાંને ભૂમિની ગંધ આવતાંજ તેણે તીક્ષ્ણ અવાજથી પોતાની દીર્ઘકાળની શાંતિનો ભંગ કર્યો અને તે ઉપરથી એ વહાણના ચલાવનારને ભયની ચેતવણી મળી!

એક પ્રચંડ માણસ એક ઓકની ડાળપર એક પક્ષી બેઠું હતું તેનાપર પોતાની બંદુક છોડવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં તેની મોટી

આંખમાં એક નાનું કણું પડયું. તેના એક ઠીંગણા મિત્રે તેનાપર ઉપકાર કરી તે કણું તેની આંખમાંથી બહાર કહાડીને તેના હાથમાં આપ્યું. એ કણુંને અતિ આશ્ચર્યપૂર્વક તપાસી તે પ્રચંડ માણસ પોકારી ઉઠયો: " આના જેવી એક ક્ષુદ્ર વસ્તુ માણસને આટલી બધી વેદના કરે એ ખરેખર એક ચમત્કારિકજ વાત છે. "

કેટલીકવાર એક સંભાષણ કે એકાદ પત્રમાંનું કોઇક વાકય અથવા એકાદ લેખમાંનો કોઇક ફકરો આપણને તેના કર્તાનું સમગ્ર ચારિત્ર્ય સમજવાને શક્તિમાન કરે છે. એકાદ હાડકું, એકાદ પાંખ અથવા એકાદ દાંત, વૈજ્ઞાનિક અને શારીરશાસ્ત્રીને અનેક યુગો પૂર્વે મરણ પામેલા પ્રાણીની શારીરિક રચના જાણવાને શક્તિમાન કરે છે. દેશમાં પાણી પેસી જઈ તેને ડુબાડી ન દે એટલા માટે કેટલાક દેશોમાં સમુદ્રની આડી મજબૂત પાળો–બંધ બાંધેલા હોય છે. આવા બંધમાં છેદ પાડીને એકાદ ઉંદર પણ એક પ્રજાને ડૂબાડી મારે છે ! હૉલૅન્ડના એક નાના છોકરાએ આવા એક પાણીના બંધના તળિયાની પાસેના એક નાના છેદમાંથી પાણી નીકળતું દીઠું. તે જાણતો હતો કે પાણીને જો એકદમ બંધ કરવામાં નહિ આવે તો તે છિદ્ર ત્વરાથી મોટું થઇ જશે ! આથી તેણે અંધકારમય અને ભયાનક રાત્રીના સમયે એ છિદ્રપર પોતાનો હાથ દાબી રાખ્યો. જ્યારે પ્રાતઃકાલ થયો ત્યારે જતા આવતા માણસોએ તેને એ સ્થિતિમાં જોયો અને હૉલૅન્ડ દેશપર આવી પડેલું સંકટ તેમના લક્ષ્યમાં આવીને એ છિદ્ર પૂરી દેવામાં આવ્યું. હૉલૅન્ડ વાસીઓ એ છોકરાનું નામ હજુપણ કૃતજ્ઞતા પૂર્વક યાદ કરે છે.

સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રની સહાય વિના જોઇ પણ ન શકાય એવાં નાનાં જંતુઓએજ ઇંગ્લાંડના ચાકના ડુંગરો બનાવ્યા છે.

અગ્નિમાં દારૂનું એક ખાલી પીપ નાખવાથી આગગાડીની કલ્પના પહેલવહેલી માણસના મનમાં આવી હતી ! એક ઇટાલિયન

રસાયનશાસ્ત્રીની સ્ત્રી બીમાર પડી અને તેણે ઉન્મત્ત બની જઇ સાપનો ખોરાક માગ માગ કર્યો તેથી (ટેલિગ્રાફ) તારની શોધ થઇ હતી !

મૅડમ ગાલ્વાનીના પતિએ એક વિજળીના યંત્રમાંથી વિજળીનો તણખો પાડયો. તેનો સ્પર્શ આકસ્મિક રીતે એક દેડકાને થયો અને તેથી તેના સ્નાયુઓ સંકોચાઇ ગયા. આ બનાવ મૅડમના જોવામાં આવ્યો. અને તેણે પોતાના પતિનું ધ્યાન ખેંચ્યું; જેને પરિણામે ગાલ્વાનિક ઇલેક્ટ્રિસિટીની શોધ થઇ કે જે હાલમાં કળાઓમાં તથા બોલેલા યા લખેલા શબ્દોનું સ્થાનાંતર કરવામાં અતિ ઉપયોગી થઇ પડી છે.

મિ. લુઇ પાસ્ચ્યૂર લિશિયમમાં ચોપદારનું કામ કરતો હતો. ગુરૂવારને દિવસે તે છોકરાઓને ફરવા લઈ જતો હતો. એક વિદ્યાર્થીએ નાના જંતુઓનું નિરીક્ષણ કરવાને માટે એક સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર સાથે લઈ લીધું અને પાસ્ચ્યૂરને પણ તે દ્વારા અવલોકન કરવા દીધું. તેની જે કારકીર્દિએ માણસોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા છે તેનો આ આરંભ હતો. તે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રે જે નવી દુનિયા પ્રત્યક્ષ કરી તે જોઇને તે પ્રાયઃ આનન્દોન્મત્ત બની ગયો.

સાઠ હજાર પૌંડ એકઠા કરવાને માટે વિદેશી સરકારે સ્ટૅમ્પ ઍક્ટ પસાર કરવાથી અમેરિકામાં રાજ્યક્રાંતિ થઇ જેમાં દશ કરોડ પૌંડનો ખર્ચ થયો ! ક્ષુદ્ર કારણોથી કેવાં પ્રચંડ યુદ્ધો ઉપસ્થિત થાય છે !

સ્વતંત્રતાના ઢંઢેરાપર વિચાર કરવાને કૅાંગ્રેસ મળી. ઘુંટણસુધી પાટલુન અને રેશમી મોજાં પહેરીને આવેલા સભ્યો માખીઓથી એટલા બધા કંટાળી ગયા કે તેઓ પોતાના રૂમાલને એક પળ પણ સ્થિર રાખી શકયા નહિ; અને એમ કહેવાય છે કે એમણે એથીજ કંટાળીને તે ચર્ચાને ટુંકી કરી નાખી અને ઇતિહાસના સૌથી મહાન દસ્તાવેજપર ત્વરાથી બધાએ પોતપોતાની સહી ઘસડી આપી !

ગ્લૅડસ્ટન કહે છે કે " એક પ્રજાનું ભાગ્ય ઘણીવાર સુંદર પકવાનના પૂર્ણ અથવા અપૂર્ણ પાચનપર અવલંબી રહ્યું છે."

એક તરુણ પુરૂષ એકવાર પૈસા કમાવાને હિંદુસ્તાન ગયો; પરંતુ કાંઇ તક નહિ મળવાથી તે પોતાના ઓરડામાં ગયો. તેણે પિસ્તોલમાં દારૂ ભર્યો અને ચાંપ ચઢાવીને ખેંચી; પરંતુ તે પિસ્તોલ ફૂટી નહિ. તે બારીની નજીક ગયો અને ફરીથી તેણે ચાંપ ખેંચી. આ વખતે તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે બીજીવાર પણ પિસ્તોલ જો ન ફૂટે તો તેને દૈવી કૃત્ય માની મને બચાવવાની ઇશ્વરની ઇચ્છા છે એમ ગણવું. આ સમયે પણ તે નિષ્ફળ ગઇ. આથી તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પોતાનું જીવન બચાવવાનો, તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરવાનો અને ફરીથી કદિપણ તેને વૃથા નહિ ગુમાવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ તરુણ પુરુષજ આગળ જતાં સેનાપતિ રૉબર્ટ ક્લાઇવ બન્યો, કે જેણે માત્ર મુઠ્ઠીભર સૈનિકોની સહાયથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને અગત્યની જીત મેળવી આપીને ગ્રેટ બ્રિટનની રાજ સત્તાનો પાયો વીશ કરોડની વસ્તીવાળા એક મોટા અને ફળદ્રુપ દેશમાં (હિંદુસ્તાનમાં) નાખ્યો !

હંસોના અવાજથી ચોકીદારો જાગી ઉઠયા અને ગૉલ લોકોના હાથમાંથી રોમનો બચાવ થયો. કાંટાની વેદનાથી એક સ્કૉટિશ સેનાને ડેન લોકોના આગમનની ચેતવણી મળી.

હેન્રી વૉર્ડ બીચરને જો એક મત વધારે મળ્યો હોત તો તે એક રેલ્વેના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે ચૂંટી કઢાયો હોત; અને જો તે રેલ્વેનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બન્યો હોત તો અમેરિકાએ કદાચ પોતાનો મહાનમાં મહાન ઉપદેશક ગુમાવ્યો હોત. ક્ષુલ્લક વસ્તુથી પણ આમ મનુષ્યના મહાન ભાવીનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે !

સુતર કાંતવાની શરૂઆત થઇ તે અરસામાં નાના તંતુઓ

બૉબિનની સાથે વળગી રહેતા હતા અને તેથી યંત્રને ચાલતું અટકાવી તેને સાફ કરવાની જરૂર પડતી. આમાં કેટલેક વખત બરબાદ જતો હોવાથી કારીગરોને ઓછો પગાર મળતો. પરંતુ રૉબર્ટ પીલના પિતાએ જોયું કે તેનો એક કાંતનારો પૂરેપૂરો પગાર મેળવતો હતો, કારણકે તેનો સંચો કદિપણુ અટકતો ન હતો. એક દિવસ મિ. પીલે તેને પૂછયું: "અલ્યા ડિક! આ અજબ વાત શી ? મુકાદમ કહે છે કે ડિકનાં બૉબિન હમેશાં સાફ રહે છે!" ડિક ફરગ્યુસને પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "હંઅં, શેઠ! તેમજ છે તો!" પીલે કહ્યું: "ડિક! તું તેમને સ્વચ્છ કેવી રીતે રાખે છે?" તે કારીગર બોલ્યો: "જાણ્યું, શેઠ! એ વાત જરા છાની છે, છાની! જો હું તને કહી દઉં તો તું મારી યુક્તિ જાણી જાય તે?" મિ. પીલે જરા હસીને કહ્યું: "હું તે જાણવાજ માગું છું. જો તું તે મને બતાવશે તો તેના બદલામાં હું તને કાંઈક આપીશ. તું તારા સંચાની પેઠે આ સઘળા સંચાઓને સરળતાપૂર્વક ચાલતા બનાવી શકશે?" ડિકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "તું જાણે છે કે! એકેએકને બરાબર ચાલતા બનાવી આપું!" પીલે પૂછયું: "બોલ, તારી ગુપ્ત વાતને માટે મારે તને શું આપવું?" ડિકે ઉત્તર આપ્યો: "શેઠ, જયાં સુધી હું તારી મીલમાં રહું ત્યાં સુધી રોજ એક બાટલી દારૂ આપજે, એટલે હું તને બધી યુક્તિ બતાવી દઈશ." મિ. પીલે કહ્યું: "કબૂલ!" એટલે ડિક ઘણીજ સંભાળથી તેના કાનમાં ધીમા સ્વરે બોલ્યો: "બૉબિનપર ચાક ઘસજે, ચાક!" બધું રહસ્ય આમાંજ સમાયેલું હતું! મિ. પીલ અલ્પ સમયમાંજ પોતાના સઘળા પ્રતિસ્પર્ધીઓની આગળ નીકળી ગયો, કારણ કે તેણે એવાં યંત્રો બનાવ્યાં કે જે યંત્રોવડેજ તેનાં બૉબિનોપર ચાક ચડી જાય! ડિકને દારૂને બદલે પૈસાની સારી રકમ આપવામાં આવી. આમ તેના નાના સરખા વિચારે પણ જગતના કરોડો રૂપિયા બચાવ્યા છે.

ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વસ્તુઓએ વિચારકોને એવા વિચારો સૂચિત કર્યા છે કે જેને લીધે જગતમાં મોટો ફેરફાર થઇ ગયો છે.

કેટલાક વેપારીઓની એવી રીત હોય છે કે તેઓ પોતાના નોકરો પાસે કોઇ ધંધામાં થોડા પૈસા રોકાવે છે અને નફા તોટામાં તેમનો ભાગ કરે છે. આ પ્રણાલિ અનુસાર એક વ્યાપારીએ પોતાની નોકરી કરતા એક ગરીબ અંગ્રેજ છોકરાને ઍાલ્જિયર્સ જતા એક વહાણમાં થોડાક પૈસા રોકવાને બોલાવ્યો. તે છોકરાએ, પોતે જે ઓરડીમાં સૂતો હતો તેમાંના ઉંદર પકડવાને માટે એક પેની આપીને એક બિલાડી ખરીદી હતી અને તેની સંપત્તિ યા સ્થાવર જંગમ મિલ્કત-જે કહો તે એજ હતી. આ બિલાડીને તે પોતાની સાથે વહાણપર લઇ ગયો અને મૂડી તરીકે તેને આપી. ઍાલ્જિયર્સ આગળ આવી પહોંચતાં નાખુદા (કૅપ્ટન) ને જણાયું કે એક માણસને ઉંદર બહુ હેરાન કરતા હતા; અને તેથી તેણે તેને પેલી બિલાડી આપી. તેણે એટલી ત્વરાથી ઉંદરોનો નાશ કર્યો કે એ માણસને તે બિલાડી ખરીદવાની ઇચ્છા થઈ, પરંતુ જ્યાં સુધી અતિ મોટી કિંમત આપવામાં આવી નહિ ત્યાં સુધી નાખુદાએ તે વેચી નહિ. તેના ઉત્પન્ન થયેલા પૈસાથી તેના સ્વામીને કિંમતી મોતીઓની ભેટ મળી. પરિણામે પુષ્કળ માલ ભરીને જ્યારે તે વહાણ પાછું ફર્યું ત્યારે તેમાંના માલનો મોટો ભાગ તે છોકરાનો હતો એવું જાણીને નાવિકો આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા! લંડનના એ વ્યાપારીએ તે છોકરાને પોતાનો ભાગીદાર બનાવ્યો; તે છોકરો ઘણો પૈસાદાર થયો અને તેણે વખત જતાં પેલી બિલાડીના ખરીદનારનેજ પૈસા ધીર્યા! આ બિલાડીના વ્યાપારીને લંડનના લૉર્ડ-મેયરનું અમીરપદ આપવામાં આવ્યું અને તેને એ શહેરના માણસોમાં બીજો નંબર મળ્યો! તેજ સર રિચર્ડ વ્હિટિંગ્ટન હતો!

ધર્મને માટે પ્રાણ આપનારો એરોમાંગાનો પાદરી જૉન વિલિ-

ચમ્સ જ્યારે દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં ગયો હતો ત્યારે તે એક અંગ્રેજ અમીરને ત્યાંથી માત્ર એકજ કેળ લઇ ગયો હતો; અને તે એકજ કેળની ઉત્પત્તિથી હાલમાં એ સર્વ દ્વીપો કેળાનાં વાવેતરથી છવાઇ ગયા છે ! વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ગુલામોને છુટા કરવામાં આવ્યા તે પહેલાં બ્રિટિશ સૈનિકોની એક પલટણે એક ખેતરની નજીક મુકામ કર્યો હતો. એક સૈનિક, એક ગુલામને એવી શરતે વાંચતાં શીખવવાને તૈયાર થયો કે "તારે બીજાને શીખવવું, બીજાએ ત્રીજાને શીખવવું અને આ રીતે કેળવણીનો પ્રચાર કરવો." પેલા ગુલામે આ કાર્ય પ્રમાણિકપણે પાર પાડ્યું. પેલા ખેતરના માલિકે તેને પુષ્કળ માર માર્યો તેની પણ તેણે કંઇ દરકાર કરી નહિ. તેને બીજા ખેતરમાં મોકલવામાં આવ્યો તો તેણે ત્યાં પણ તેજ કાર્ય કર્યું અને તેજ શરત કરી. અંતે જ્યારે આખા દ્વીપમાં સ્વતંત્રતા જાહેર કરવામાં આવી તથા બાઇબલ સોસાયટીએ વાંચી શકે એવા પ્રત્યેક સીદીને એક એક પ્રત આપવા માંડી ત્યારે પેલા ગુલામ દ્વારા છસો સીદીઓને શિક્ષણ મળેલું જણાયું !

અંગ્રેજ સરકારની પાસે એક માણેક વેચાવાને આવ્યું. સરકારી ઝવેરીએ તેને તપાસીને જણાવ્યું કે આવું સુંદર માણેક મેં કદિ જોયું પણ નથી અને સાંભળ્યું પણ નથી; પરંતુ તેનો એક પાસો બેમાલૂમ રીતે ખંડિત થયો છે. આ બેમાલૂમ રીતે થયેલી ખોડથી તેની કિંમત હજારો પૌંડ ઓછી થઇ ગઇ અને અંગ્રેજ સરકારે તેની ખરીદી કરી નહિ.

પિસાના દેવાલયમાં એક નોકર ફાનસને હાલતું મૂકીને ચાલ્યો ગયો એ એક નજીવી ઘટના હતી, પરંતુ ફાનસની એ નિશ્ચિત ગતિમાં બાલક ગૅલીલિયોએ પેન્ડ્યુલમનું દર્શન કર્યું અને તે વતી કાળને માપવાનો વિચાર કર્યો !

એડિસન કહે છે કે "હું એક ટેલિફોનના મુખ આગળ ગાતો

હતો એવામાં મારા અવાજના ધ્વનિથી ઉત્પન્ન થયેલાં આંદોલનોને લીધે એક પાતળી પોલાદની અણી તેની પાછળ ધરેલી તે મારી એક આંગળીમાં પેસી ગઈ! આથી હું વિચારમાં પડયો. મેં વિચાર્યું કે જો હું પોલાદની અણીની ગતિની નોંધ લઉં અને પછી તેની ઉપરજ તેને પાછી ફેરવું તો આપણા બોલેલા શબ્દો તે પુનઃ શામાટે બોલી નહિ જાય તે હું સમજી શકતો નથી. મેં શુદ્ધ રીતે કામ કરે એવું એક યંત્ર બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને મારી શોધની વાત મારા સહાયકોને કરીને તેમને આવશ્યક સુચના આપી. બસ, આટલીજ વાત છે. ફોનોગ્રાફ એ એક આંગળીમાં પોલાદની અણી વાગી તેનુંજ પરિણામ છે!"

એક ઝુંપડામાં એક માણસ એક ફાનસ મૂકીને ચાલ્યો ગયો અને એક ગાયે તેને લાત મારી. આ એક સાધારણ બનાવ હતો, પરંતુ તેણે ચિકાગોને બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યું અને એક લાખ માણસોને ઘરબાર વિનાનાં કરી મૂક્યાં!

તમે માત્ર એકજવાર ઠંડાપણું બતાવો, તમે માત્ર એકજ મર્મભેદક ટીકા કરો, પરંતુ તેથી તમે હંમેશને માટે એક મિત્ર ગુમાવશો.

તમે કહેશો કે આપણામાં સહેજ દુર્બળતા હોય; સહેજ વિલાસવૃત્તિ હોય; સહેજ ક્રોધ હોય કે સહેજ અનિશ્ચિતતા હોય તેમાં તે શું થઇ ગયું? પરંતુ એવી નાની ચીજોએ ઘણી મોટી કારકીર્દિઓનો નાશ કર્યો છે. ગ્રેટબ્રિટનની પાર્લામેન્ટ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની કૉંગ્રેસ, અને સમગ્ર જગતની લોકનિયુક્ત રાજ્યસભાઓની ઉત્પત્તિ, રાજા જૉને મૅગ્નાકાર્ટાપર જરાક જેટલી સહી કરી તેમાંથીજ થઈ છે!

બેન્થામ કહે છે કે "એક વાક્યે ઘણા માણસોની મિત્રતા નિશ્ચિત કરી છે અને આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી ઘણાં રાજ્યોનું ભાગ્ય પણ નિશ્ચિત કર્યું છે."

કુવિયરે એક માછલાને જોતાં તેનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને અંતે તેણે એક એવી શોધ કરી કે જેથી તે જગતના મહાનમાં મહાન પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનવેત્તાઓ પૈકીનો એક બન્યો! એક કરોળિયાની જાળ જોઈને કૅપ્ટન બ્રાઉનને લટકતા પૂલની કલ્પના સુચિત થઈ હતી. એક માણસ એક ખોવાઈ ગયેલા ઘોડાની શોધ કરતો હતો. તે ફરતો ફરતો ઈડાહો પર્વતપર જઈ ચડ્યો અને ત્યાં તેણે એક પત્થર ઉચક્યો તો તેને સોનાની ખાણ જડી!

એક અમલદારે સહેજ વિલંબને માટે ખગોલવેત્તા જનરલ ઓ. એમ. મિચલની માફી માગતાં જણાવ્યું કે "મને માત્ર થોડી પળોનોજ વિલંબ થયો છે." માઈકલે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "મને એક સેકંડના હજારમા ભાગની પણ ભારે કિંમત ગણવાનો અભ્યાસ પડેલો છે."

મિલરનો તગારૂં ઉપાડનારો એક માણસ એક લગ્નનું પ્રમાણપત્ર રજુ કરી શક્યો ન હતો તેથી તે ક્રૉફર્ડની જાગીરપર પોતાનો દાવો સાબિત કરી ન શક્યો. કડીઆઓ તેને એમ કહીને પોકારતા કે "ક્રૉફર્ડના અર્લ સાહેબ જૉન! જરા ચૂનાનું બીજું તગારૂં લાવજો!!"

થોડા સમય પહેલાં મહાન સ્ટીમર 'અમ્બ્રિયા' તેના એન્જીનના એક દાંડામાં ચીરો પડવાથી આટલાંટિક મહાસાગરના મધ્યભાગમાં અટકી પડી હતી!

કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે અમેરિકન કૉન્ગ્રેસમાં પસાર થયેલા એક બિલમાં એક અલ્પવિરામનું ચિન્હ ભૂલથી રહી ગયું હતું તેથી અમેરિકન સરકારને દશ લાખ ડૉલરનો ચાંલ્લો ચોંટ્યો હતો! માત્ર એકજ શબ્દની જોડણી ખોટી થઇ તેથી એક લાયક તરુણને ન્યૂ ઈંગ્લાંડ કૉલેજમાં શિક્ષકની જગ્યા મળતી રહી ગઇ હતી. આંખમાં એક નાનું કણું પડવાથી નેપોલિયન જેવો મહારથી પણ પરાજિત થઇ જાય છે. વિવેકનો

અભાવ, નિશ્ચયનો અભાવ, ક્રોધી સ્વભાવ, એવો કોઇક નાનો દોષ, વર્ષોની મહેનતપર એક પલમાં પાણી ફેરવી દે છે.

એક ગૃહસ્થે માઇકલ ઍન્જેલોને કહ્યું: "હું છેલ્લીવાર આપને મળ્યો ત્યાર પછી આપે કંઇ પ્રગતિ કરી હોય એવું જણાતું નથી." તે શિલ્પશાસ્ત્રી બોલ્યો: "પરંતુ મેં આ ભાગને સુધાર્યો છે, પેલા ભાગને સફાઇદાર બનાવ્યો છે, પેલા અવયવને લીસો બનાવ્યો છે, પેલા સ્નાયુને વધારે ખુલ્લો બનાવ્યો છે, પેલા અંગને વિશેષ બળવાન બનાવ્યું છે, વગેરે વગેરે કામો કર્યા છે." પેલો મળવા આવેલો માણસ બોલ્યો: "પરંતુ એ તો નજીવાં કામો છે." તે મહાન કલાવિધાયકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "ભલે એ નજીવાં કામો હોય, પરંતુ **નજીવાં–નાનાં નાનાં–કામોજ સંપૂર્ણતા આણે છે અને સંપૂર્ણતા એ કાંઇ નજીવી વસ્તુ નથી.**" એક પૂતળાના એક સ્નાયુને, એક ખરા સ્નાયુ સાથે અધિક અંશે મળતો બનાવવા માટે માઇકલ ઍન્જેલોએ જે અનન્ત ધૈર્યપૂર્વક એક અઠવાડિયા સુધી આરસ કોતર્યા કર્યો હતો, અને એક કોબીજના પાંદડાપર એક ઝાકળના બિંદુને પૂર્ણ અસરકારક બનાવવા માટે જર્હાર્ડ ડોએ જે અગાધ ધૈર્યપૂર્વક એક દિવસ ખર્ચ્યો હતો, તેજ સફલતા અને નિષ્ફલતા વચ્ચેના ભેદનું કારણ છે.

ફ્રૅંકલિને અનાજના એક ઢાળ પડતા ખેતરમાં ધાપાણને એવી રીતે નાખ્યું કે જેથી મોટા કદના (Effects of Gypsum) "ધાપાણનું પરિણામ" એ અક્ષરો બને; અને આ રીતે તેણે જમીનને ફળદ્રુપ બનાવનારી આ વસ્તુને અમેરિકામાં સર્વત્ર ઉપયોગમાં આણી. એક પતંગની સહાયથી તેણે વિદ્યુતશાસ્ત્રના એવા મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કર્યા કે તેઓ એ શાસ્ત્રના પ્રાયઃ સમસ્ત આધુનિક અંગોમાં બીજભૂત રહેલા છે અને ભવિષ્યમાં તેમની અનંત શાખા પ્રશાખા વિકસિત થશે.

સાડાચારસો વર્ષ કરતાંયે અધિક વર્ષ પૂર્વે, પવનચક્કીઓની ભૂમિમાં લૉરેન્સ કૉસ્ટર પોતાનાં બાલકોનાં નામ ઝાડોની છાલમાં કોતરીને તેમને ગમ્મત આપતો હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે પાદરીઓને નકલ કરવાના પોતાના જૂના ધંધાને હમેશને માટે તિલાંજલિ આપવી પડી. એના પરિણામે છાપવાનાં બીબાંની શોધ થઈ અને સ્વતંત્રતા દેવી પૃથ્વીની પ્રજાઓમાં પહેલીજ વાર પોતાનું મસ્તક ઉચકીને નિરંતર પોતાની સખી સરસ્વતી દેવીની સાથે સાથે ચાલવા લાગી. છતાં મનુષ્યજાતિને આટલો મોટો લાભ કરનાર મૂળ વિચાર કેટલો બધો સાદો હતો !

કાલાઘેલા શબ્દો બોલતાં પોતાનાં સંતાનોનાં નામ કોતરતાં કોતરતાં તેને એવો વિચાર સૂઝી આવ્યો કે જો અક્ષરોને ધાતુના છૂટા છૂટા નાના ટુકડાઓપર કોતરવામાં આવે અને તેને શાહી ચોપડવામાં આવે તો તે કલમ કરતાંયે વધારે ઝડપથી અને વધારે સ્પષ્ટ છાપ પાડે. આથી તેણે બ્લૉકો બનાવ્યા, તેને દોરીવતી બાંધી દીધા અને જૉન ગટનબર્ગ નામના એક માણસને નોકર તરીકે રાખીને તેની મદદથી એક ચોપાનિયું છાપ્યું. પાદરીઓ સાધારણ રીતે જે કિંમત લેતા હતા તેથી સહેજ ઓછી કિંમતે લોકોને આ ચોપાનિયું મળવા લાગ્યું. તેઓ તો હજી એમજ ધારતા હતા કે જૂની પદ્ધતિથીજ આ ચોપાનિયું તૈયાર થયું છે. ત્યાર પછી અલ્પ સમયમાં કૉસ્ટર મરણ પામ્યો, પરંતુ યુવાન ગટનબર્ગના હાથમાં આ કુંચી રહી ગઇ હતી. તેણે કેટલાક પ્રયોગો કર્યા પછી ધાતુના બ્લૉકો બનાવવા માંડ્યા. સ્ટ્રૅસબર્ગના એક ખૂણામાં આવેલા એક ઓરડામાં તેણે પોતાનો પ્રથમ ગ્રંથ છાપ્યો.

આ અરસામાં ફ્રાન્સના રાજા સાતમા ચાર્લ્સને એક પ્રવાસી મળવા આવ્યો. રખેને કોઇ માણસ મને ઝેર દઇ દેશે એવો ધાક

તે રાજાના મનમાં એવો તો સજ્જડ બેસી ગયો હતો કે તે માત્ર થોડુંકજ અન્ન ખાવાનું સાહસ કરી શકતો હતો અને કાંઇ પણ ચીજ ખાધા પૂર્વે તે પોતાના નોકરોને પ્રત્યેક થાળીમાંથી એક એક કોળીઓ ખવડાવતો હતો. જ્યારે અપરિચિત પ્રવાસી તેની સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો ત્યારે તેણે તેની તરફ શંકાયુક્ત દૃષ્ટિપાત કર્યો; પરંતુ જ્યારે તે બાઇબલની એક સુંદર પ્રત માત્ર સાડા સાતસો ક્રાઉનની કિંમતે આપવા તૈયાર થયો ત્યારે રાજાએ તે પ્રત એકદમ ખરીદી લીધી. રાજાએ મુખ્ય ધર્માચાર્યને તે પ્રત બતાવીને કહ્યું: "જગતમાં સૌથી સુંદર પ્રત આજ છે; એમાં એક પણ ડાઘો અથવા ભૂલ નથી. હું ધારૂં છું કે એની નકલ કરનારની આખી જીન્દગી એ લખવામાંજ ખરચાઇ ગઈ હશે." મુખ્ય ધર્માચાર્ય આશ્ચર્યચકિત થઇ બોલી ઉઠયો: "અરે, થોડા દિવસ પહેલાં મેં પણ બરાબર એનાજ જેવી એક પ્રત ખરીદી છે!" થોડાજ સમયમાં જણાયું કે પૅરિસમાં શ્રીમંત લોકોએ પણ તેજ પ્રકારની પ્રતો ખરીદી હતી! પાછળથી રાજાને માલૂમ પડયું કે સ્ટ્રૅસબર્ગના જૉન ફ્રૅાસ્ટ નામના માણસે ગટનબર્ગને બીબાંવડે છાપીને તૈયાર કરવાનો પ્રયોગ કરવા માટે પૈસા પૂરા પાડયા હતા.

લંડનનો વિલિયમ કૅકસટન નામનો એક વેપારી કપડાં ખરીદવાને માટે હૉલેંડમાં ગયો હતો; તે ત્યાંથી થોડાંક પુસ્તકો અને કેટલાક ટાઇપ ખરીદી લાવ્યો અને તેણે વેસ્ટમિનિસ્ટર ઍબિમાં એક છાપખાનું કહાડયું. આ છાપખાનામાંથી તેણે ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં "સેત્રંજની રમત" એ નામનો ગ્રંથ બહાર પાડયો. ઇંગ્લાંડમાં પહેલ વહેલો છપાયેલો ગ્રંથ આ જ હતો.

કોલંબસ જ્યારે ચિંતાતુર બની ગયો હતો ત્યારે માર્ટિન આલોન્ઝો પિન્ઝોને એને નૈઋત્ય કોણ તરફ ઉડતા પોપટોની પાછળ જવાને સમજાવ્યો, કારણકે તે સમયના સ્પૅનિશ નાવિકો કંઇ પણ શોધ કરવા

જતા ત્યારે તેઓ ઉડતાં પક્ષીઓની પાછળ જવામાં અહોભાગ્ય માનતા હતા. આ રીતે કોલંબસે જો માર્ગ ન બદલ્યો હોત તો તે ફ્લૉરિડાના કિનારાપર ઉતર્યો હોત. હંબોલ્ટ જણાવે છે કે "પક્ષીઓનાં ઉડ્ડયનને લીધે આના કરતાં અધિક મહત્વનાં પરિણામ કદિપણ આવ્યાં નથી."

એક ચશ્મા બનાવનારનાં છોકરાંઓએ રમતાં રમતાં ચશ્માની એચાર જોડ એક બીજાની આગળ મૂકી અને પોતાના પિતાને જણાવ્યું કે આથી દૂરના પદાર્થો મોટા મોટા જણાય છે; આ સુચનામાંથી દૂરબીનની ઉત્પત્તિ થઇ!

આકાશમાંની વિજળી અને વિદ્યુત્શક્તિ એ એકજ વસ્તુ છે એમ ફ્રેંકલિને જ્યારે જાહેર કર્યું ત્યારે લોકો એવો પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા કે "એનો તે શો ઉપયોગ?" ફ્રેંકલિને પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "બાલકોનો શો ઉપયોગ છે? શું એઓ એક દિવસ મનુષ્ય નહિ બને?"

ડૉક્ટર જૉન્સન જણાવે છે કે "જે માણસ પુષ્કળ કાર્ય એકદમ કરવાની આશા રાખે છે તે માણસ કદિ કાંઇ પણ કાર્ય કરી શકશે નહિ." તમારી પાસે જે કાર્ય હોય તેને સારી રીતે કરશો નહિ તો તે તમને કાંઇ પણ લાભ કરશે નહિ.

એક દિવસ એ નાનું જીવન છે; અને આપણું સમગ્ર જીવન એ માત્ર એક એક દિવસની પુનરાવૃત્તિ રૂપજ છે. જે માણસો એક દિવસ ગુમાવવાનું સાહસ કરે છે તેઓ ભયંકર રીતે ઉડાઉ હોય છે. તમારા જીવનનું સુખ શાનું બનેલું હોય છે? નાના નાના વિવેકો, નાની નાની માયાળુતાઓ, ખુશકારક શબ્દો, આનન્દમય સ્મિતો, મિત્રતા પ્રદર્શક પત્રો, સદિચ્છાઓ અને સત્કૃત્યોનુંજ તે બનેલું હોય છે.

જ્યાં બીજા મનુષ્યો ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ જોતા હોય ત્યાં જે માણસ મહાન વસ્તુઓને જુએ છે; જે માણસ સાધારણમાં અસાધારણનું દર્શન કરે છે તે મહાપુરુષ છે. રસ્કિન ગુલાબ અથવા ચંપામાં

કાવ્યનું દર્શન કરે છે અને જે સૂર્યાસ્ત રસ્કિનને આખું વર્ષ ખોરાક પૂરો પાડે તેનું દર્શન કરવાને એક મજુર એક ઇંચ પણ ખસે નહિ !

નેપોલિયન ક્ષુદ્ર વસ્તુઓપર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપતો હતો. જે વિગતો તેના હાથ નીચેના અમલદારો જરાપણ લક્ષ્ય આપવા યોગ્ય ગણતા ન હતા તેપર તે અત્યંત ધ્યાન આપતો હતો. ગમે તેવી નાની બાબતપર પણ તે લક્ષ્ય આપ્યા વિના રહેતો નહિ. અનાજ, ધાસચારો, બિસ્કિટ, કિટલી, જોડા, એમ દરેક ઉપયોગી વસ્તુ વિષે તે અવશ્ય માહિતી મેળવતો. યુદ્ધમાં જવાને કૂચ કરવા માટે રણશીંગડું ફૂંકાય ત્યારે તે પ્રત્યેક અમલદારને અમુક સ્થાને જવાનો ચોક્કસ માર્ગ, ચોક્કસ દિવસ, નીકળવાનો ચોક્કસ કલાક અને પહોંચવાની ચોક્કસ પળ જણાવી દેતો. ઑસ્ટર્લિટ્ઝનો વિજય કરવાને માટે તેણે જે ચિરસ્મરણીય કૂચ કરી તેને માટે તેણે જે તૈયારી કરી મૂકી હતી તેનાથી અધિક સંપૂર્ણ તૈયારી બીજો કોઇપણ યોદ્ધા કરી શક્યો નથી. ઑસ્ટર્લિટ્ઝમાં નેપોલિયનને વિજય મળવાથી યૂરોપનો ભાગ્યસૂર્ય ઘણાં વર્ષો સુધી અસ્તાચળમાં રહ્યો હતો. તે પોતાનાથી દૂર ગયેલા અમલદારોને ઘણીવાર નાનામાં નાની વિગતોથી ભરેલા સંપૂર્ણ અને ભાષાના કે વિરામચિન્હના એક પણ દોષ કે ભૂલ વિનાના રીપૅાર્ટો મોકલવાની આજ્ઞા ખાસ ભાર દઇને કરતો હતો. તે કહે છે કે " આ રીપૅાર્ટો જ્યારે મારી પાસે આવે છે ત્યારે તેમને સવિસ્તર વાંચવાને અને જૂદા જૂદા માસિક રીપૅાર્ટો વચ્ચેનો ભેદ સમજવાને માટે હું બીજા પ્રત્યેક કામને એટલો વખત તિલાંજલી આપું છું. આ રીપૅાર્ટો વાંચવાથી મને જેવો આનન્દ થાય છે તેવો આનંદ કોઇપણ તરૂણ બાળાને પોતાનું નૅાવેલ વાંચવાથી પણ થવાનો નહિ ! " જે નાખુદા (કૅપ્ટન) નેપોલિયનને એલ્બા ટાપુમાં લઇ ગયો તે વહાણને લગતી સમસ્ત સૂક્ષ્મ વિગતોનું તેનું જ્ઞાન જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો હતો. જ્યાંસુધી

બને ત્યાં સુધી નેપોલિયન કોઇપણ વસ્તુને દૈવયોગ અને અકસ્માતપર છોડતો ન હતો. તે **પ્રત્યેક કાર્ય શરૂ કરવા અગાઉ તેની સંપૂર્ણ તૈયારી કરી રાખ્તો હતો.**

વેલિંગ્ટન પણ **નાની વિગતોપર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવાથીજ મહાન થયો હતો.** તે કોઇપણ વસ્તુને વિસાતવિનાની ગણતો ન હતો. જ્યારે અન્ય સેનાધિપતિઓ પોતાના હાથ નીચેના માણસોપર આધાર રાખતા હતા ત્યારે તે **નાનામાં નાની વિગતપર પણ પોતેજ ધ્યાન આપતો હતો. ઘણી નિષ્ફળતાઓનો ઇતિહાસ "વિગત તપાસવાનો અભાવ" એ ત્રણ શબ્દોમાં લખી શકાશે.** કરારનામાં અને મહત્ત્વના દસ્તાવેજોની વિગતમાં બારિકીથી ન ઉતરવાથી અને નકામા જણાતા નાના નાના શબ્દો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવાથી કેટલા બધા વકીલો નિષ્ફળ થયા છે! આથી તેમના અસીલો મુકદ્દમા લડતાં લડતાં ખુવાર થાય છે અને ઘણીવાર તો મોટી હાનિ ભોગવે છે. વકીલોએ આવશ્યક શબ્દો નહિ વાપરવાથી અને દ્વિઅર્થી શબ્દો વાપરવાથી કેટલાં બધાં મૃત્યુપત્રો વિષે તકરાર ઉઠી છે!

પ્રિસ્ક્રિપ્શન લખવાની બેદરકારી અને સૂક્ષ્મ સુચના આપવાની નિષ્ફલતા, એવી એવી ભૂલો કરવાનો સ્વભાવ પડી જવાથી કેટલાબધા દાક્તરો નામના મેળવવામાં નિષ્ફળ થયા છે? ભૂલ કરનારાઓથી જગત ભરેલું છે; ક્ષુલ્લક લાગતી બાબતો પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરવાથી વ્યાપારીઓ પાયમાલ થાય છે; શાહુકાર તકાદો કરે ત્યાર પછીજ તેઓ નાણાં ભરવા જાય છે; તેઓ પોતાનાં બિલ ત્વરાથી ચૂકવી આપતા નથી; લેણદારોના પત્રોનો તેઓ સત્વર પ્રત્યુત્તર આપતા નથી અથવા તો તેમને સારીરીતે ફાઇલમાં ગોઠવતા નથી; તેમના હિસાબના ચોપડા ભૂલરહિત હોતા નથી; પોતાની સ્થિતિ કેવી છે તે તેઓ બરોબર જાણતા નથી; બસ તેમને **વિગત તરફ તિરસ્કારજ** હોય છે!

મહાન ફ્રેંચ ચિત્રકાર નિકોલસ પુસિન જણાવે છે કે "મારો સિદ્ધાંત એ છે કે **જે પણ કાર્યો કરવા યોગ્ય છે તે સારી રીતે કરવા યોગ્ય છે.**" જ્યારે તેને એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો કે "સુપ્રસિદ્ધ કલાવિધાયકોની ભૂમિમાં આપ આટલા બધા મહાન શી રીતે બની શક્યા?" ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "**કોઇ પણ નાની ચીજ તરફ દુર્લક્ષ્ય ન કરવાથી.**"

એમ કહેવાય છે કે ટ્રૉયવાળી હેલનના નાકની અણી જો જરા-કજ મોટી હોત તો તે પણ સૌન્દર્યવતી કહેવાત નહિ; અને ક્લિયો-પેટ્રાનું નાક જો એક ઇંચ ટુંકું હોત તો માર્ક ઍન્ટનિ કદિ પણ તેના અદ્ભુત સૌન્દર્યથી મોહિત થયો ન હોત અને તે કલંકે જગતનો આખો ઇતિહાસ ફેરવી નાખ્યો ન હોત! ઍન બોલીનના મોહક સ્મિતે રોમના મહાન દેવાલયના બે ભાગ કરી નાખ્યા અને એક પ્રજાના ભાગ્યને ફેરવી નાખ્યું! નેપોલિયન કે જે મગરૂરમાં મગરૂર રાજ્યપર પણ ખુદ તેના પાટનગરપર જઇને આક્રમણ કરતાં ડરતો ન હતો, તે અપ્રસિદ્ધ જીવન ગાળતી એક સ્વતંત્ર સ્ત્રી મૅડમ ડિ સ્ટાયેલની રાજ-કીય સત્તાથી ડરતો હતો! જો સ્કૉટ બાલ્યાવસ્થામાં લંગડો થઇ ગયો ન હોત તો તેણે લેખકના ધંધાને બદલે કદાચ જૂદીજ દિશા પકડી હોત અને અંગ્રેજી સાહિત્ય કેટલીક વાનીઓથી વંચિતજ રહ્યું હોત!

ક્રૉમ્વેલ અમેરિકા તરફ પ્રયાણ કરવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં પરદેશ જતા લોકોને કાયદાથી પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો. એમ કહેવાય છે કે એ સમયે તે ભ્રષ્ટ જીવન ગાળતો હતો અને તેણે પોતાની સર્વ સંપત્તિ ઉડાવી દીધી હતી. પરંતુ જ્યારે તેને માલૂમ પડ્યું કે તે ઇંગ્લાંડ છોડી શકતો નથી ત્યારે તેણે પોતાનું જીવન સુધાર્યું. જો તેનો અટકાવ થયો ન હોત તો ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ કેવો બન્યો હોત તે કોણ કહી શકે?

સ્કોપાસને જ્યારે તેના એક મિત્રે પૂછ્યું કે "આપને ઉપયોગી ન હોય એવી કોઇ વસ્તુ મને આપશો?" ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "**બીજાઓને નિરુપયોગી દેખાતી વસ્તુઓવડેજ હું શ્રીમંત અને સુખી થયો છું.**"

સૉલોમનના સમયમાં નાની નાની લોંકડીઓએજ દ્રાક્ષને બગાડી નાખી હતી. હાલમાં પણ નાનાં નાનાં જીવડાંજ આપણાં દહીં દૂધ બગાડી નાખે છે; નાનાં જંતુઓજ આપણાં વસ્ત્ર બગાડી નાખે છે અને નાના ઉંદરોજ આપણું અનાજ ખરાબ કરી નાખે છે! આપણા અર્ધા કરતાં પણ વિશેષ રોગોની ઉત્પત્તિ અત્યંત સૂક્ષ્મ જંતુઓમાંથીજ થાય છે.

ઘણા લોકો ગુસ્સાને એક નાનો દોષ—એક નાની જેવી ભૂલજ ગણે છે અને તેને દુર્ગુણ ગણતા નથી; પરંતુ એક માત્ર મદ્યપાન સિવાય તેના જેવો સુખશાંતિનો સંપૂર્ણ નાશ કરી દેનાર બીજો કોઇ પણ દુર્ગુણ નથી!

એક ફ્રેંચ રાણીનો હીરાનો હાર ચોરાઇ જવાને લીધે આખા યુરોપમાં મહા ઉત્પાત મચી રહ્યો હતો. છૂટી છૂટી લઇએ તો નજીવી લાગતી પરંતુ સામટી લઇએ તો પ્રમાણભૂત બનતી એવી અસંખ્ય ઘટનાઓનો સંભાળ અને આગ્રહપૂર્વક સંગ્રહ કરીને એકાદ ડાર્વિન પોતાનો ઉત્ક્રાંતિનો નિયમ શોધી કાઢે છે; અને લીનિયાસ વનસ્પતિશાસ્ત્ર રચે છે. એક પાણીનું વાસણ અને એક ઉષ્ણતામાપક યંત્ર લઇને ડૉક્ટર બ્લૅકે ગુપ્ત ઉષ્ણતાની શોધ કરી હતી; અને એક પાસાવાળો કાચ, એક દૂરબીન અને એક કાગળના પૂઠાવડે ન્યૂટન, પ્રકાશની રચના અને રંગોનું મૂળ શોધી કાઢવાને શક્તિમાન થયો હતો! એક મહાન વિદેશી પંડિત ડૉ. વૉલેસ્ટનની પાસે આવ્યો અને તેને પૂછ્યુંઃ "આપ જે પ્રયોગશાળામાં ઘણી મહાન શોધો કરીને વિજ્ઞાનને આટલી

ઉંચી ભૂમિકાપર લાવ્યા છો તે બતાવશો ?" ત્યારે ડૉકટર તેને એક નાના અભ્યાસગૃહમાં લઇ ગયો અને એક મેજપર મૂકેલી એક જૂની ન્હાની રકાબી તરફ આંગળી બતાવી કહેવા લાગ્યો: "પેલી રહી મારી પ્રયોગશાળા !" તેપર માત્ર થોડાક દૂરબીનના કાચ, થોડાક કાગળો, એક નાનો કાંટો અને એક નળી હતી ! એક બળેલી લાકડી અને એક કોઠારના બારણાએ વિલ્કીને માટે પેન્સિલ અને કાગળની ગરજ સારી હતી ! સર વૉલ્ટર રૅલે સોળમી શતાબ્દિમાં માત્ર એકજ બટાટું ઇંગ્લાંડમાં લઇ ગયો હતો. પરિણામે તેની એટલી વૃદ્ધિ થઇ છે કે તે આજે કરોડો માણસોને ખોરાક પૂરો પાડે છે અને આયર્લાંડમાંથી વારંવાર દુષ્કાળને હાંકી કહાડે છે !

વિલિયમ બ્રુસ્ટર, જૉન રૉબર્ટસન અને ઑસ્ટર્ફીલ્ડ તથા સ્ક્રુબીના ગરીબ લોકોને હમેશને માટે દેશવટો આપવામાં આવ્યો એ એક નજીવી ઘટના જણાતી હતી, પરંતુ એ પ્રવાસીઓ એક બળવાન પ્રજાના સંસ્થાપક બન્યા ! એક વાદળું સૂર્યનો નાશ કરવાની શક્તિ નથી ધરાવતું, તો પણ તેને ઢાંકવાની શક્તિ તો ધરાવે છેજ !

"જરાક સરખી ચીણગારીથી કેટલો બધો માલ બળી જાય છે !"

"એક જરાકજ ક્રોધપૂર્ણ દૃષ્ટિ; માત્ર એકજ બેપરવાઇ ભર્યો શબ્દ; સ્હેજ મદદ આપવામાં અવિચારી રીતે કરેલી આનાકાની; એથી એવાં પરિણામો આવે છે કે જેને માટે દીર્ઘકાળ પર્યંત પશ્ચાતાપ કરવો પડે છે."

સહેજ તકરાર થઇ, જરા મિજાજ ગયો, એક ક્ષણમાંજ પિસ્તોલની ચાંપ ખેંચી;-પરંતુ ગયેલો જીવ કદિપણ પાછો આવવાનો નથી !

ટૅનિસન અને ફિલિપ્સનાં થોડાંક અમર વાક્યો તથા લૉવેલ અને વ્હિટિયરની થોડીક કવિતાઓ કર્ણગોચર થઇ કે સ્ફૂર્તિ ફેલાઇ; અને ચાબુકનો માર તથા ગુલામીનો હંમેશને માટે અંત આવ્યો નહિ

ત્યાં સુધી તેની ક્રિયા બંધ પડી નહિ.

" એક ખીલાના અભાવે નાળ ખોવાઇ; નાળના અભાવથી ઘોડો ખોવાયો; ઘોડાના અભાવથી ઘોડેસ્વાર ખોવાયો; અને એ સર્વ, " ગરીબ રિચર્ડ કહે છે કે " એક નાળના ખીલાના અભાવથીંજ બન્યું ! "

મહોલ્લામાં એક અજ્ઞાન માણસે માત્ર એકજ ટીકા કરી તેથી " બ્રેડ વિનર્સ " નામની સફળ વાર્તાની રચના થઈ. રોમના બૃહસ્પતિના દેવાલયમાં ઉઘાડપગા ફકીરોએ એક ભજન ગાયું તેથી " રોમન સામ્રાજ્યની અધોગતિ અને પતન " નામના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકની રચના થઇ.

એક ફારસી કહેવત પ્રથમથીજ મોટી મોટી તકો અને સહાયતાઓ તથા મોટાં મોટાં કામોની ઇચ્છા રાખનારાઓને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છેઃ **" હમણાં નાનાં નાનાં કામ કર, એટલે મોટાં કામો તને પોતાની મેળેજ શોધતાં આવશે. "**

જો આપણે નાનાં કામો તરફ દુર્લક્ષ્ય નહિ કરીએ તો ઇશ્વર આપણા હાથમાં જરૂર મોટાં કામો સોંપશે.

બાઇરન કહે છે કે " શબ્દો એ વસ્તુઓ છે અને એક વિચારપરથી તુષારવત્ પડતું શાહીનું એક બિન્દુ, એક એવી વસ્તુ નિપજાવે છે કે જે હજારો બલ્કે લાખો માણસોને વિચારનિમગ્ન કરે છે ! "

ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં ન્યૂ હેવનની પૂર્વે થોડા માઇલપર આવેલા બ્રેન્ફોર્ડ ગામમાં દશ ધર્માચાર્યો એકઠા થયા હતા. તેઓ જે મેજની આસપાસ બેઠા હતા તે પર તેઓમાંના પ્રત્યેકે થોડા થોડા ગ્રંથો મૂકીને કહ્યુંઃ " હું આ ગ્રંથો આ સંસ્થાનમાં એક પાઠશાળા સ્થાપન કરવા માટે આપું છું. " યેલ પાઠશાળાની સ્થાપના આવી રીતે થઇ હતી.

વેબ્સ્ટર કહે છે કે " **વિગતમાં ઉતરવાનો ઉત્સાહ ધરાવનાર વિદ્યાર્થી વિશ્વવિદ્યાલયમાંના તેના કરતાં ઉપલે**

નંબરે ઝળકનારા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં જગતમાં વધારે દીપી નીકળશે. ”

સર્વ સ્થળેથી વીણી લીધેલા માહિતીના નાના નાના દાણાઓ તથા નાનાં નાનાં અવલોકનોવડેજ જ્ઞાનના પિરામીડ બંધાય છે.

એક હજાર વર્ષ પર્યંત એકલો એશિયા ખંડજ રેશમના વણાટનો ઇજારો રાખી રહ્યો હતો અને રોમમાં રેશમી કપડાં માટે ભારોભાર સોનું બેસતું હતું. છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં જસ્ટિનિયનની ભલામણથી બે ઇરાની ફકીરો, એક પોલી લાકડીમાં રેશમ ઉત્પન્ન કરનાર કીડાનાં બે ઈંડાં સંતાડીને ચીનથી યુરોપમાં લઈ આવ્યા અને ત્યાર પછી રેશમના વ્યાપારનો ઇજારો એશિયાની પાસે રહ્યો નહિ!

યૂરોપની મૂરલોકો સામેની સૌથી મહાન લડાઇમાં લઇ જવાને માટે ફર્ડિનાન્ડ પોતાનું જે પ્રચંડ સૈન્ય તૈયાર કરતો હતો તેની તુલનામાં કોલંબસનો-તરંગી શોધ કરવાને માટે અજ્ઞાત સમુદ્રમાં પર્યટન કરનાર ત્રણ નાનાં વહાણોમાં ઉપડવાને તૈયાર થયેલો-કાફલો કેટલો ક્ષુલ્લક હતો? પરંતુ ફર્ડિનાન્ડને મહાન વિજય મળ્યો હતો છતાં પણ હવે તેને ભાગ્યેજ જીનોવાના પેલા ગરીબ વહાણવટીના અદ્ભુત કાર્યની સાથે તુલના કરવા યોગ્ય ગણવામાં આવે છે!

મૅરેથૉનના યુદ્ધમાં માત્ર એકસો બાણુ ઍથિનિયનો મરણ પામ્યા હતા, પરંતુ તેથી યૂરોપ એક એવી મોટી સેનાના આક્રમણથી બચ્યું હતું કે જે સેના પાણી પીવા બેસતી ત્યારે નદીઓની નદીઓ સૂકાઇ જતી અને તેઓના ચાલવાથી ધરણી ધ્રૂજતી હતી.

મહાપુરુષો ક્ષુદ્ર બાબતો પ્રત્યે ધ્યાન આપવાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. ગેટે એકવાર એક રાજાની સાથે સંભાષણ કરતો હતો એવામાં અચાનક તેના મનમાં એક વિચાર સ્ફુરી આવ્યો. તેણે ઝટ રાજાને કહ્યું: “ જરા બેસજો, હું હમણાંજ આવું છું; આપને આ રીતે એકલા

છોડી જાઉં છું તે માટે આપની માફી માગું છું." એમ બોલીને તે પાસેના ઓરડામાં ગયો અને પેલો વિચાર કાગળપર નોંધી લીધો! હૅગાર્થ જ્યારે વિરલ મુખાર્વિંદો અને ભાવો જોતો ત્યારે મોહોલ્લામાંજ ઉભો રહી જતો અને તેમનાં ચિત્રો પોતાના નખપર આલેખી લેતો! વાસ્તવમાં એક ખરો **મહાપુરુષ કોઈ પણ વસ્તુને ક્ષુદ્ર ગણતોજ નથી.** બેકન કહે છે કે માનસિક ચક્ષુ પણ ચર્મચક્ષુના જેવાંજ છે; કારણકે જેવી રીતે તમે નાના ચીરાઓ તથા છિદ્રોમાંથી પદાર્થોને જુઓ છો તેવી રીતે નાનાં અને ધૃણાસ્પદ દષ્ટાંતો દ્વારા કુદરતના મહાન નિયમોનું દર્શન કરો છો." ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનાર માણસને મોટા મોટા પ્રશ્નોના નિર્ણય સુચિત કરે છે.

બાળકોને ગમ્મત આપવા માટે ગોઠવેલા કાચના ટુકડાઓથી કલેડોસ્કોપ (જેમાંથી જાત જાતના સુંદર રંગ દેખાય એવું એક યંત્ર)ની શોધ થઇ.

ગૂડિયરે એક જાતનું મિશ્રણ કે જેને તે નકામું ગણતો હતો તે એક વાસણમાં ભરી મૂકયું હતું. અગ્નિની આંચ લાગવાથી તે લાલચોળ બની ગયું ત્યાં સુધી તેનાપર ગૂડિયરની દષ્ટિ પડી નહિ. પરંતુ તેથી લાભ એ થયો કે તેણે રબ્બરને કઠણ બનાવવાની યુક્તિ શોધી કહાડી!

હેમહોલ્ટઝ્ને ટાઇફોઇડ તાવ લાગુ પડયાથી તે ઘરમાં ગોંધાઇ રહ્યો હતો. આ સમયે ઘણી કરકસરથી બચાવેલા થોડા પૈસાવતી તેણે એક સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર ખરીદ્યું. પરિણામે તે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં દાખલ થયો અને તેમાં તેને મહાન કીર્તિ મળી.

એક કીડાને એક લાકડાનો ટુકડો કોરતો જોઇ સર ઇસામ્બાર્ડ બ્રનેલને લંડન આગળ ટેમ્સ નદીની નીચે સુરંગ (ભોંયરૂં) બનાવવાનો વિચાર સૂઝયો! પ્રાચીનકાળના રાતી રેતીના પત્થરોપર નષ્ટ

થઈ ગયેલાં પશુઓનાં પગલાં જોઈ હ્યુ મિલરને ભૂસ્તરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો શોખ થયો અને અંતે તે પોતાના સમયનો સૌથી મહાન ભૂસ્તરશાસ્ત્રી થયો !

સર વૉલ્ટર સ્કૉટે એકવાર એક ભરવાડના છોકરાને દૃઢતાપૂર્વક ચાલતો જોયો અને તેણે તેને પોતાના અશ્વપર બેસવાને કહ્યું. આ છોકરો જ્યોર્જ કેમ્પ હતો. તે શિલ્પશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એટલા ઉત્સાહ-પૂર્વક કરતો હતો કે તે એક સુંદર પૂતળું જોવાને માટે પગે ચાલીને પચાસ માઇલ ગયો હતો અને પચાસ માઇલ પાછો આવ્યો હતો. તે સર વૉલ્ટર સ્કૉટનું માયાળુપણું ભૂલ્યો ન હતો. જ્યારે સ્કૉટ મરણ પામ્યો ત્યારે "વેવર્લિ"ના કર્તા (સર વૉલ્ટર સ્કૉટ)ના માનમાં, એડિન્બરોમાં જે ભવ્ય સ્મારક બાંધવામાં આવ્યું તેની રૂપરેખા તેણેજ અત્યંત ધ્યાનપૂર્વક આલેખી આપી.

એક ગરીબ છોકરાએ પૅરિસની એક બૅંકમાં એક જગ્યા મેળ-વવાને માટે અરજી કરી, પરંતુ તેને નિષ્ફળતા મળી. દરવાજામાંથી બહાર નીકળી, તેણે નીચે પડેલી એક ટાંકણી ઉઠાવી લીધી. તે બૅંકના મૅનેજરે આ ઘટના જોઇ અને તેમાંથી તે છોકરાની યોગ્યતા સમજી લઈને તેને પાછો બોલાવીને એક જગ્યા આપી; કે જે જગ્યાપરથી ઉન્નત થતો થતો તે અંતે પૅરિસનો મોટામાં મોટો બૅંકર બન્યો! તે લાફીટ હતો.

થિયૉડોર પાર્કરે એક કાચબા તરફ ફેંકવાને એક પત્થર ઉચ-કર્યો તે સમયથી તેના જીવનની દિશા બદલાઇ. તેના હૃદયમાંથી કોઇક બોલ્યું: "ફેંકીશ નહિ." અને તેણે કાચબા તરફ પત્થર ફેંક્યો નહિ. તે ઘેર ગયો અને પોતાની માતાને પૂછ્યું: "મારા હૃદયમાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે મને પત્થર મારતાં અટકાવે છે?" તેની માતાએ કહ્યું: "એ તારો અંતરાત્મા છે." અને ત્યાર પછી તે હંમેશાં પોતાના

અંતરાત્માને અનુસર્યો.

એમ કહેવાય છે કે ડેવિડ હ્યુમને એક વક્તૃત્વોત્તેજક મંડળમાં નાસ્તિકતાના પક્ષમાં બોલવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યાથી તે ઇશ્વરવાદી થયો હતો. વૉલ્ટેરે નાસ્તિકતા વિષેની એક કવિતા પોતાની પાંચ વર્ષની વયે મ્હોડે કરી હતી. તેની છાપને તે કદિ પણ પોતાના મગજમાંથી ભૂંસી શકયો ન હતો. 'અરેબિયન નાઇટ્સ' વાંચવાથી કોલરિજની બુદ્ધિ સતેજ થઇ હતી.

સિવિલ વૉર (અંદર અંદરનો વિગ્રહ) ચાલતો હતો તે સમયે માસાચ્યુસેટ્સના એક સીપાઇએ એક પક્ષીને ડાંગરના દાણાપરથી છાલાં કહાડી નાખતું જોયું. તેણે તરતજ તેને બંદુકથી નીચે પાડીને તેની ચાંચના નમૂના પ્રમાણે ડાંગરનાં છાલાં જૂદાં પાડવાનું એક યંત્ર બનાવ્યું કે જે યંત્રથી ચોખાના વ્યાપારમાં મોટો ફેરફાર થઇ ગયો છે!

બે વહાણમાંથી કયા વહાણને પાણી પહેલું આપવું એ સંબંધી તકરાર થવાથી ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે લડાઇ જાગી અને તેમાં એક લાખ કરતાં વધારે માણસોનો નાશ થયો !

બે ઇન્ડિયન જાતિના છોકરાઓ વચ્ચે એક તીડના સંબંધમાં તકરાર ઉઠવામાંથી એક મોટું યુદ્ધ થયું !

ઇંગ્લાંડનો ચોથો જ્યૉર્જ એકવાર બેભાન થઇ ગયો અને એક ગામડાના વૈદ્યે તેની ફસ ખોલી તેને શુદ્ધિમાં આણ્યો. પરિણામે રાજાએ તેને રાજવૈદ્ય બનાવ્યો; જેથી તેને મોટું માન અને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળવા લાગ્યું !

ઘણાંયે ઉત્તમ વહાણો બીજાં બધાં લાકડાં મજબૂત હોવા છતાં માત્ર એકજ ખરાબ લાકડાને લીધે ડૂબી ગયાં છે. **હમેશાં તમારા દુર્બલ ભાગથી વિશેષ સાવધ રહો.**

આંખદ્વારા જોયેલી કોઇ પણ વસ્તુ, કાનદ્વારા સાંભળેલો ગમે

તેવો નાનો શબ્દ—નાનો ધ્વનિ, તેમજ આપણી ઇંદ્રિયોની આગળથી પસાર થતી કોઇ પણ વસ્તુ કદિ પણ ખાલી જતી નથી. આંખ એ નિરંતર ચિત્ર લેતો કૅમેરા છે. તે માનસિક પ્લેટપર પ્રત્યેક મુખાર્વિંદ, પ્રત્યેક વૃક્ષ, પ્રત્યેક છોડ, પુષ્પ, ટેકરી, ઝરો, પર્વત, મહોલ્લામાંનું પ્રત્યેક દશ્ય—યાને તેના જોવામાં આવતી પ્રત્યેક વસ્તુનું ચિત્ર—આલેખી લે છે અને ભવિષ્યમાં તેનો ઉપયોગ કરવાને માટે તેને સંગ્રહી રાખે છે. આપણામાં એક એવું ફોનોગ્રાફ છે કે જે આપણા બોલેલા પ્રત્યેક—ગમે તેવા અવિચારી અને ક્ષણિક શબ્દને પણ પકડી લે છે અને નાનામાં નાના શબ્દની પણ હંમેશને માટે નોંધ લઇને તેને અમર બનાવી દે છે. આ નોંધો એક હજાર વર્ષ પછી પણ આપણા વંશજોમાં તેનાં સમસ્ત સુંદર વા ભયંકર અંગો સહિત પુનઃ દૃષ્ટિગોચર થાય છે!

આપણે જેને "આ સમય" કહીએ છીએ તેમાં સર્વ યુગોનો સમાવેશ થયેલો છે. પ્રત્યેક જીવનમાં તેની પૂર્વેની સર્વ વસ્તુઓ રહેલી હોય છે. "આજ" એ એક એવો ગ્રંથ છે કે જેમાં જગતની અત્યાર સુધીમાં બનેલી સર્વ ઘટનાઓનો ઇતિહાસ છે. જેમની ભસ્મ અનેક સૈકાઓ થયાં ધૂળની સાથે ભળી ગઇ છે એવા ભૂતકાળના કરોડો માણસો અદ્યાપિપર્યંત તેમના વંશજો રૂપે જીવે છે.

કોઇ પણ વસ્તુ કદિ પણ નષ્ટ થતી નથી. ભૂતકાળની સમસ્ત સૂક્ષ્મતમ વસ્તુઓ પણ હાલમાં વિદ્યમાન છેજ.

સર્વથી પહેલા અંકુરમાંજ જગતનાં સમસ્ત વટ વૃક્ષોનાં બીજ હતાં.

"નાનામાં નાનું બીજ એ મોટામાં મોટો પાક છે." કુદરતનો એ એક મહાન નિયમજ છે. સમસ્ત પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ સૂક્ષ્મતમ વસ્તુઓમાંથીજ થાય છે. કુદરતમાં કોઈ પણ વસ્તુ નાની નથી.

ઉંચે જેવડું જગત દૂરબીન ખુલ્લું કરે છે તેવડુંજ મોટું જગત સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર નીચે ખુલ્લું કરે છે. પ્રકૃતિના સઘળા નિયમો નાનામાં નાના અણુને પણ લાગુ પડે છે. માત્ર એકજ જલબિંદુ પણ મહાસાગરનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે.

સાંકળની સૌથી નબળી કડીમાંજ આખી સાંકળના બળનું માપ રહેલું હોય છે, પછી ભલેને તેની બીજી કડીઓ ગમે તેટલી મોટી અને મજબૂત કાં ન હોય! આપણે સર્વ આપણી ખુબીઓ–ગુણો-સબળતાઓ વિષે મગરૂર થઇએ છીએ અને આપણી દુર્બળતાઓ વિષે બેદરકાર રહીએ છીએ તથા જો કોઇ આપણને તેનું સ્મરણ કરાવે તો આપણને ખોટું લાગે છે, પણ સાંકળની નબળી કડીની પેઠેજ–આપણી તુચ્છમાં તુચ્છ નિર્બળતાઓમાંજ આપણા સામર્થ્યનું ખરૂં માપ રહેલું છે. હજારો યુદ્ધોના ગોળીબારથી બચેલો યોદ્ધા કોઇ વાર એક ટાંકણીના ઉઝરડાથીજ મરણ પામે છે; અને ઘણાં વહાણો બરફના ડુંગરો તથા મહાસાગરનાં તોફાનોથી બચીને શાંત દરિયામાં આવ્યા પછી ક્ષુદ્ર જંતુઓએ પાડેલાં છિદ્રોમાંથી ભરાયલાં પાણીને લીધે ડૂબી જાય છે!

કેટલી બધી વાર આપણે લોકોને એમ કહેતા સાંભળીએ છીએ કે "ઓહ! ભોજનના અથવા બહાર નીકળવાના સમયને હવે માત્ર દશ કે વીશ મિનિટની વાર છે; માટે હવે શું કામ કરવું?" પરંતુ ઘણા લોકો આવા અવકાશના જે નાના ટુકડાઓને–આ ફુરસદની પળોને ફેંકી દે છે તેવી પળોનો ઉપયોગ કરીને તો અનેક પુરૂષાર્થી માણસોએ શિક્ષણ મેળવ્યું છે, ગ્રંથો લખ્યા છે અને અમરતા પ્રાપ્ત કરી છે.

એક મહાત્મા જ્યારે નાની વસ્તુઓને જુએ છે ત્યારે એ વસ્તુઓ પણ મહાન બની જાય છે! એક માણસના ઉદાત્ત

અથવા પરાક્રમભરેલા કામે કેટલીક વાર એક આખી પ્રજાને ઉન્નત કરી દીધી હોય છે. ઘણા માણસો યોગ્ય સમયે એકાદ માયાળુ શબ્દ બોલવાથી અથવા લાગણીપૂર્વક મળવા ભેટવાથી માનવંત જીવન ગાળવાને શક્તિમાન થયા છે. "પ્રાતઃ સમયે તે (કુદરત) પોતાને રસ્તે ચાલી જતી હતી, ત્યારે માત્ર આનંદપૂર્વક તેને મેં પ્રણામજ કર્યા હતા; પરંતુ તેના બદલામાં તો તે પ્રાતઃકાળનો આનંદ આખા દિવસપર પથરાઇ રહ્યો !"

"માત્ર સહેજ વિચાર—એકાદ સ્મિત અથવા પ્રોત્સાહક શબ્દથી બીજી કોઇ પણ વસ્તુ જેને હલાવી પણ ન શકે એવો બોજો ઘણીવાર ઉચકાઇ ગયો છે."

માત્ર !—પરંતુ એ "માત્ર" માંથીજ મહા બળવંત "સર્વ" બને છે ને !

પ્રકરણ ૧૬ મું—આત્મસંયમ.

"મને તો એવો માણસ આપો કે જે મનોવિકારનો ગુલામ ન હોય; અને હું તેને મારા હૃદયના ઊંડા-અરે ઊંડામાં ઊંડા-ભાગમાં ધારણ કરીશ."

—શેકસપિયર.

"ચારિત્ર્યનું બળ બે વસ્તુઓનું બનેલું છે: ઇચ્છાશક્તિ અને મનોનિગ્રહ. એટલા માટે, તેના અસ્તિત્વને માટે બે વસ્તુઓની આવશ્યકતા છે: મજબુત લાગણીઓ અને તેને અંકુશમાં રાખવાની મજબુત શક્તિ."

—એફ. ડબ્લ્યુ. રૉબર્ટસન.

"આત્મમાન, આત્મજ્ઞાન અને આત્મસંયમ; માત્ર એ ત્રણ દ્વારાજ આપણને સર્વોપરિ સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે."

"માણસે પોતે પોતાની જાત ઉપર મેળવેલો વિજય, એ તેનો સૌથી વિશેષ બહાદુરી ભરેલો વિજય છે." —અર્લ ઑફ સ્ટર્લિંગ.

"આત્મવિજય એજ ખરો વિજય છે; અને તે વિનાનો વિજેતા ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર ગુલામ છે."

—ટૉમ્સન.

"મનુષ્ય જ્યારે પોતાનો ગુલામ બને છે ત્યારે તેનું મૂલ્ય અર્ધું ઘટી જાય છે."

—ઑડિસી.

"તારા હૃદયમાંના બંડખોર પ્રદેશને વશકર, તારા પોતાના દાસત્વને દાસ બનાવ અને તારા અંતઃકરણનો સીઝર બની જા."

—ટૉમસ બ્રાઉન.

"જે માણસ પોતાની ઇંદ્રિયોપર રાજ્ય ચલાવે છે અને મનોવિકાર, ઇચ્છા તથા ભયને તાબે કરે છે તે રાજા કરતાં પણ મોટો છે."

—મિલ્ટન.

"જે માણસ ક્રોધ કરવામાં વિલંબ કરે છે તે બળવાન મનુષ્ય કરતાં ઉત્તમ છે; અને જે પોતાના મનપર સત્તા ચલાવે છે તે એક શહેરને જીતી લેનાર કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે." —**બાઈબલ.**

"આત્મવિશ્વાસ એ વીરતાનું પ્રધાન તત્ત્વ છે." —**એમર્સન.**

"ખરો મનુષ્ય બનવા ઇચ્છનારે પોતાના અંતઃસામ્રાજ્યપર સત્તા સ્થાપવી જોઇએ." —**પી. બી. શેલિ.**

"અહા ડાયમંડ! તેં જે હાનિ કરી છે તેનું ભાન તને કયાંથી હોય?" સર આઇઝૅક ન્યૂટન વાળુ કરીને આવ્યો ત્યારે તેને જણાયું કે તેણે વર્ષો સુધી અતિ શ્રમ કરીને જે ગણત્રીઓ કરી હતી તેની ઉપર તેના ડાયમંડ નામના કુતરાએ એક સળગતી મીણબત્તી પાડી દઇને તેને ભસ્મીભૂત કરી દીધી હતી! આ જોઇને તે ઉપલા શબ્દો બોલ્યો હતો. ત્યાર પછી એ ગણત્રીઓ ફરીથી કરવાને તે બેઠો. આવી ઉત્તમ ધીરજ, આત્મસંયમ અને કર્તવ્યબુદ્ધિને લીધેજ તેણે પ્રકૃતિના નિયમોનું જ્ઞાન મેળવવામાં પોતાની પૂર્વેના અને પોતાના સમયના સર્વ વૈજ્ઞાનિકોને પાછળ હઠાવી દીધા.

એક માણસ મધ્યાહ્ન કાળે પેરિકિલસને ઘેર આવ્યો અને તેને ગાળો દેવા લાગ્યો. તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો ન હતો. તે સખ્તમાં સખ્ત ભાષામાં પોતાનો ગુસ્સો ખાલી કરતો ગયો. અંતે જ્યારે સાંજ પડી અને અંધારૂં થયું અને તે થાકીને લોથપોથ થઇ ગયો ત્યારે તે અટક્યો. ત્યાર પછી તે પોતાના ઘર તરફ જવા લાગ્યો ત્યારે પેરિકિલસે એક નોકરને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું: "ફાનસ લઇને આ ગૃહસ્થને ઘર સુધી પહોંચાડી આવ!" બોલો, હવે પેરિકિલસની ઉત્તમતા સાબિત કરવાને બીજી કોઇ દલીલની આવશ્યકતા છે?

તરવારથી પટા ખેલનાર રોમન મલ્લોને દુઃખની પરાકાષ્ઠા સહન કરતાં શીખવવામાં આવતું હતું. ઘાયલ થતાં તેઓ સત્વર મરણ પામે નહિ અને તેથી લાંબા સમય સુધી તેમની વેદના જોવાનો

લોકોને આનંદ મળે એટલા માટે તેમને એવો ખોરાક ખવડાવવામાં આવતો હતો કે જેથી તેમનું લોહી જાડું બને! પ્રત્યેક મલ્લને એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી કે "હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે મને બાંધવામાં આવે, જોરબંધનો માર મારવામાં આવે, બાળી નાખવામાં આવે અથવા તલવારવતી કાપી નાખવામાં આવે કે મારાપર ગમે તે દુઃખ પાડવામાં આવે તે સર્વ હું સહન કરીશ; અને હું સ્વતંત્ર મલ્લની પેઠે ધર્મભાવથી મારો આત્મા અને મારૂં શરીર મારા સ્વામીને અર્પણ કરૂં છું." જ્યારે ઘાતકી રીતે તેમનું મરણ નિપજાવવામાં આવે ત્યારે પણ ઉત્કૃષ્ટ આત્મસંયમ કરવાનું તેમને શીખવવામાં આવતું હતું.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં સેંટપિટર્સબર્ગમાં રહેતા અમેરિકન એલચીને, પો નામના એક તરુણ, દુર્વ્યસની, ભ્રષ્ટ, અમેરિકન યુવાનને પાપાચારમાંથી બચાવવાની ભલામણ કરવામાં આવી. એ એલચીની સહાયતાથી છૂટો થઈને તરુણ પો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં આવ્યો. થોડા દિવસ પછી 'બાલ્ટિમોર વિઝિટર' નામના પત્રે ઉત્તમોત્તમ વાર્તા અને ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય રચનારને અમુક રકમનું ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું. બધા હરીફોમાં જેની વાર્તા અને કવિતા સર્વોત્તમ નિવડી તે પેલોજ સ્વચ્છંદી, ભ્રષ્ટ, રંક, અનાથ તરુણ હતો! ઇનામ આપવાને માટે તેને જ્યારે બોલાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો; તેનાં કપડાં ફાટેલાં હતાં; તેના પગમાં ઠંડીથી બચવા માટે મોજાં પણ ન હતાં; તેનો કોટ ફાટેલો પરંતુ સારી રીતે સાફ કરેલો હતો અને પહેરણનો અભાવ છૂપાવવાને માટે હડપચી પર્યંત તેને બટન ઘાલવામાં આવ્યાં હતાં! રશિયામાંથી આવ્યા પછી તરુણ પોએ હિંમત અને દૃઢતા ધારણ કરીને થોડાજ સમયમાં દર્શાવી આપ્યું કે તેને પતિત કરનાર દુરાચારને તેણે જીતી લીધો હતો!

એક યોદ્ધાની કબરપર આ શબ્દો કોતરવામાં આવ્યા છેઃ— "સર્વ માણસોએ જેની વાહવાહ કરવી જોઇએ એવો એક સૈનિક અહીંઆ સૂતો છે. તે સ્વદેશ અને વિદેશમાં ઘણાં યુદ્ધો લડ્યો છે; પરંતુ તેનું સર્વથી મહાનમાં મહાન યુદ્ધ દુરાચાર સામે હતું અને તેમાં પણ તેને વિજય મળ્યો હતો."

ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં અબ્રાહામ લિંકનને પ્રમુખપદ મળ્યું હતું તેટલા માટે કેટલાક લોકો એકઠા મળીને તેને અભિનંદન આપવાને સ્પ્રિંગફીલ્ડમાં આવેલા તેના ઘરમાં ગયા. આ વખતે તેણે પોતાના નોકરને એક દેગ ભરીને પાણી અને કેટલાક પ્યાલા લાવવાની આજ્ઞા કરી અને બોલ્યોઃ "ઇશ્વરે, પીવાનો જે ઉત્તમોત્તમ પદાર્થ બનાવ્યો છે તે વતીજ આપણે એક બીજાની સલામતી લઇશું!"

પ્લેટો કહે છે કે "**પોતાની જાતપર વિજય મેળવવો એ મનુષ્યનો પ્રથમ અને ઉત્તમોત્તમ વિજય છે.** પોતે પોતાની જાતથીજ પરાસ્ત થવું એ સૌથી વિશેષ શરમભરેલું અને ખરાબ છે."

આત્મસંયમ એ સમસ્ત સદ્ગુણોનો પાયો છે. જે ક્ષણે મનુષ્ય પોતાના મનોવિકારોને તાબે થાય છે તે ક્ષણથી તે પોતાની નૈતિક સ્વતંત્રતાને તિલાંજલિ આપે છે.

વૉલ્ટર સ્કૉટ કહે છે કે "લોકોને આત્મસંયમ શીખવો અને તેમને તેમાંથી આનંદ મેળવવાનો માર્ગ દર્શાવો. આથી તેમને તમે સમર્થમાં સમર્થ વિચારકના આદર્શ કરતાં પણ વિશેષ ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ આપશો."

સ્ટોનવૉલ્ જૅક્સને પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં પોતાની પ્રત્યેક શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક દુર્બળતાને જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાની સમસ્ત શક્તિઓને મજબુતીથી અંકુશમાં રાખી પોતાના મહાન આત્મશિક્ષણ અને આત્મસંયમથી તેનાપર વિજય મેળવ્યો. પોતાની

જાતને ઋતુની જરાપણુ અસર ન થાય એવી સખ્ત બનાવવાને માટે તેણે એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો કે તેને ગમે તેટલું કહેવામાં આવે તો પણ તે શિયાળામાં ઓવરકોટ પહેરતો નહિ. તે કહેતો કે "હું ઠંડીને તાબે થઇશ નહિ." તેને અપચો થયો હતો તેથી એક વર્ષ સુધી તેણે છાશ અને લુખા રોટલાપર નિર્વાહ કર્યો હતો; અને તેના વૈદ્યે તેને શરીરપર ભીનું પહેરણ પહેરવાની જે સલાહ આપી હતી તે વાતને પ્રત્યેક જણે હસી કહાડવા છતાં પણ તેણે અમલમાં મૂકી હતી. આ વખતે તે વર્જિનિયા મિલિટરી ઇન્સ્ટિટયૂટ (વર્જિ-નિયા સૈનિક સંસ્થા) માં અધ્યાપક તરીકે કામ કરતો હતો. તેના વૈદ્યે તેને નવ વાગે સૂઇ જવાની સલાહ આપી હતી; આથી તે ગમે ત્યાં હોય કે તેની આગળ ગમે તે માણુસ બેઠેલું હોય તોપણુ તે હમેશાં બરાબર તેજ વખતે સૂઈ જતો. આ સખ્ત નિયમને તે મર-ણુપર્યંત અનુસર્યો હતો. આવું આત્મશિક્ષણુ—આવો **આત્મવિજય મનુષ્યને બીજાઓપર મહાન સત્તા આપે છે અને તેની કિંમત મહાન બુદ્ધિમત્તાના જેટલીજ છે.**

આપણા ભિન્ન ભિન્ન ગુણોનું વર્ગીકરણ કરી તેની યોગ્યતાનુસાર તેના ટકા (માર્ક) મૂકવાની ટેવ પાડવાથી આપણને લાભ થાય છે. આથી જેને ઓછામાં ઓછા ટકા મળ્યા હોય તે ગુણ હમેશાં આપણી નજર આગળ તરતો રહે છે અને તેથી આપણે તેને ઉન્નત અથવા મજબુત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને શક્તિમાન થઇએ છીએ. ધારો કે એક માણસનો દૃઢમાં દૃઢ ગુણ તેનો ઉદ્યોગ છે તો તેના સો માર્ક મૂકો; ધારો કે તેની શારીરિક હિંમત પચાસ માર્કને પાત્ર છે; તેની નૈતિક હિંમત પોણોસો માર્કને પાત્ર છે; તેનો મિજાજ પચીસ માર્કને લાયક છે; અને તેનો આત્મસંયમ માત્ર દશ માર્કનેજ લાયક છે. હવે આવા દુર્બળ આત્મસંયમની સાથે જો જુસ્સાદાર મનોવૃત્તિઓ

અને મનોવિકારોનો યોગ થયો હોય તો તેજ તેના નાશનું કારણ થઈ પડશે; એટલા માટે તેણે એને દુર્બળમાં દુર્બળ ગુણની પંક્તિપરથી સબલમાં સબલ ગુણની કોટિપર ચઢાવવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જો આપણે પ્રતિદિન અથવા પ્રત્યેક અઠવાડીએ આ ગુણોનું કોષ્ટક બનાવીએ અને પ્રત્યેક ગુણનો વિકાસ તથા સંકોચ તપાસી તેની લાયકાત અનુસાર માર્ક મૂકીએ તો દરરોજ આપણને બે ત્રણ મિનિટજ લાગે. જો તમે પ્રમાણિકપણે સખ્ત પરિશ્રમ કર્યો હોય તો ઉદ્યોગના સો માર્ક મૂકો. જો તમે તમારો મિજાજ ખોઇ દીધો હોય અને તેને પરિણામે આત્મસંયમનો ત્યાગ કરી તમારી જાતને મૂર્ખ બનાવી હોય તો તેના થોડાકજ માર્ક મૂકો. આથી તમને એ ગુણને ઉન્નત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને ઉત્તેજન મળશે. જો તમને ક્રોધ ચઢ્યો હોય તો તમારા મિજાજની લાયકાત પ્રમાણે માર્ક મૂકો અને પ્રયત્ન કરી ક્રમે ક્રમે ક્રોધમાંથી તમારી જાતને મુક્ત કરો. જ્યાં તમારે બહાદૂર થવું હોય ત્યાં જો તમે ભીરૂ થયા હો; જ્યાં તમારે નિશ્ચલ થવું જોઇએ ત્યાં તમે જો ચંચલચિત્તના બન્યા હો; જ્યાં તમારે સત્ય વદવું જોઇએ ત્યાં જો તમે અસત્ય બોલ્યા હો; જ્યાં તમારે શાણા થવું જોઇએ ત્યાં જો તમે મૂર્ખ બન્યા હો; જ્યાં તમારે રોકડું પરખાવવું જોઇએ ત્યાં જો તમે ગોળગોળ બોલ્યા હો; જ્યાં તમારે ન્યાયી થવું જોઇએ ત્યાં તમે જો અન્યની ભૂલ અને દુર્ભાગ્યનો લાભ લીધો હોય; જ્યાં તમારે પ્રમાણિક થવું જોઇએ ત્યાં જો તમે અપ્રમાણિક થયા હો; જ્યાં તમારે ધૈર્ય ધારણ કરવું જોઇએ ત્યાં જો તમે અધીરાઇને વશ થઇ ગયા હો; જ્યાં તમારે આનન્દી થવું જોઇએ ત્યાં જો તમે મ્હોડું ચડાવ્યું હોય; તો તે સર્વની લાયકાત પ્રમાણેજ તે પ્રત્યેકના માર્ક મૂકો. આથી તમને ચારિત્ર્યરચનામાં મોટી સહાય મળશે.

મનુષ્ય જ્યારે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખે છે ત્યારે પ્રકૃતિની

ગુણતા અને તેના ભયો તેનામાંથી અદૃશ્ય થઇ જાય છે. "તારી જાતને ઓળખ" એની સાથે "તારી જાતને સહાય કર" એનો યોગ થતાંવેંતજ સફલતાનો માર્ગ ખુલ્લો થઇ જાય છે.

તમારી દુર્બલતાથી સાવધ રહેજો. અનીતિ પોતાનું અરધો અરધ બળ તો પોતાનો ભોગ થઇ પડેલા મનુષ્યોની દુર્બળતામાંથીજ મેળવ્યા કરે છે. શું તમારો સ્વભાવ ક્રોધી અને આકરો છે? જો તેમ હશે તો પાણીના બંધમાંના ઉંદરના દરની પેઠે અનેક વર્ષોના તમારા કામપર તે પાણી ફેરવશે. ક્રોધપૂર્વક બોલાયેલા એકાદ શબ્દથી પણ કોઇકોઇવાર એવો ટંટો જાગે છે કે જે લાંબા સમય સુધી પણ શાંત થઇ શકતો નથી. માત્ર એકજ ક્રોધી શબ્દથી ઘણા મિત્રો દૂર થાય છે.

એક કવેકરપંથીએ પોતાના ધૈર્યથી એક વ્યાપારીને વશ કર્યો હતો. તેને પેલા વ્યાપારીએ પૂછ્યું: "મારી ગાળ સહન કરવાને તમે શી રીતે શક્તિમાન થયા?" તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "ભાઇ, હું તે તને કહીશ. મારો સ્વભાવ તારા જેવોજ ગરમ અને ક્રોધી હતો. મેં જોયું કે ગુસ્સે થયેલા માણસો હંમેશાં મોટેથી બરાડા પાડે છે. આથી મેં ધાર્યું કે જો હું મારા અવાજને કાબુમાં લાવી શકું તો હું મારા ક્રોધને દાબી દેવાને શક્તિમાન થાઉં. અંતે મેં મારા અવાજને અમુક મર્યાદાથી કદિ પણ ઉંચો નહિ જવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને આ નિયમનું સંભાળપૂર્વક પાલન કરીને ઇશ્વરની કૃપાથી મેં મ્હારા સ્વાભાવિક અવાજને સંપૂર્ણરીતે કાબુમાં આણ્યો છે." બૅંક ઑાફ ઇંગ્લાંડવાળા મિ૰ ક્રિસ્ટમસ જણાવે છે કે "ઘણા ખરાબ સંયોગોમાં પણ આત્મસંયમ કરી શકવાની ચાવી હું મહાન પિટની પાસેથી શીખ્યો હતો. નવથી ત્રણ વાગ્યા સુધી હું બૅંકમાં રહું છું, તે દરમ્યાન હું કદિ પણ મારો મિજાજ ખોતો નથી."

જ્યારે સૉક્રેટિસને અપ્રસન્નતાનું કોઇ સખ્ત કારણ મળતાં પોતના મનમાં ક્રોધ ચઢવાનો જરા પણ સંભવ જણાતો ત્યારે તે પોતાની અપ્રસન્નતાની વિરૂદ્ધમાં ધીમેથી બોલીને તેનું દમન કરતો. જો તમારા હૃદયમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થયેલો તમને જણાય તો તમે તમારૂં મુખ બંધ રાખજો; જો એમ નહિ કરો તો તમારો ક્રોધ વૃદ્ધિંગત થશે. ઘણા માણસો ક્રોધથી મરણ પામ્યા છે. ક્રોધ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. "દેવો જેનો નાશ કરવા માગે છે તેને પ્રથમ તેઓ ઉન્મત્ત બનાવે છે." વેબ્સ્ટર કહે છે કે "શાંત રહો, ક્રોધ એ કાંઇ દલીલ નથી." જૉર્જ હર્બર્ટ કહે છે કે "વાદવિવાદ કરતી વખત શાંત રહેજો, કારણકે **ક્રોધ એ ભૂલને દોષ બનાવે છે અને સત્યને અવિવેક બનાવે છે."**

એક દુર્બલ મનુષ્ય પ્રત્યે ક્રોધ કરવો, એ તો તમે પણ સબલ નથી એમ સાબિત કરવા સમાન છે. પાઇથાગોરસ કહે છે કે **"મૂર્ખાઇની સાથે ક્રોધનો આરંભ થાય છે અને પશ્ચાતાપની સાથે તેનો અંત આવે છે."** એક માણસની લાગણીઓનું દમન કરવાની શકિત ઉપરજ તેના બળનું માપ કરવું જોઇએ.

ડી લિયોન નામના એક સુપ્રસિદ્ધ સ્પૅનિશ કવિને રોમન કૅથોલિક પંથ પ્રત્યેના વિરોધને લીધે અનેક વર્ષો સુધી કારાગૃહવાસ ભોગવવો પડયો હતો. તેણે બાઇબલનો કેટલોક ભાગ પોતાની માતૃભાષામાં અનુવાદિત કર્યો હતો, તે માટે તેને પ્રકાશ વિનાની એક ભયાનક કોટડીમાં પૂર્યો હતો. કેટલાંક વર્ષ પછી તેને મુક્ત કરી તેની અધ્યાપકની જગ્યા તેને પાછી આપવામાં આવી. તે પોતાના કારાગૃહનિવાસ સંબંધે શું કહે છે તે સાંભળવાને માટે તેના પ્રથમ ભાષણના પ્રસંગે લોકોનો મોટો સમુદાય એકઠો થયો; પરંતુ પાંચ વર્ષ પૂર્વે અતિ ક્રૂર રીતે તે મહા પુરુષના વ્યાખ્યાનને જ્યાંથી અધુરૂં રાખવામાં આવ્યું હતું ત્યાંથીજ તે શરૂ થયું! તે પ્રારંભમાં આ શબ્દો

બોલ્યો હતો: " હેરિ ડિસ્સેમૅમસ-" (કાલે મેં જણાવ્યું હતું કે—)

જે માણસો પોતાના મનમાં જે પણ વિચાર આવી જાય તે પ્રમાણેનો લવારો કરવા મંડી પડે છે તેમને આત્મસંયમનો ઉપલો સુપ્રસિદ્ધ દાખલો કેવો સરસ બોધ આપે છે !

ભારે અપમાન થયા પછી માત્ર જરા ફિક્કા પડી, પોતાના ધ્રૂજતા હોઠ દાબી, શાંતિપૂર્વક ઉત્તર આપનાર એકાદ માણસને તમે કદિ જોયો છે ? મનોવ્યથા દાબી દઈ, આત્મસંયમ કરી, નક્કર પાષાણમાં કોતરી કહાડેલા પૂતળાની પેઠે ઉભા રહેનાર એકાદ માણસને તમે કદિ જોયો છે ? પ્રતિદિન અત્યંત સંકટ સહન કરવા છતાં પોતાનું દુઃખ જગતને નહિ જણાવનાર કોઈ માણસને તમે કદિ જોયો છે ? તેવા માણસનેજ ખરો બળવાન માણસ ગણજો. " જે માણસ ક્રોધી સ્વભાવ ધરાવવા છતાં પણ શાન્ત રહી શકે છે, **જે માણસ અતિ ઉગ્ર સ્વભાવનો હોવા છતાં પણ પોતાના મિજાજને કાબુમાં રાખીને ક્ષમા કરે છે, તે બળવાન-વીર પુરૂષ છે."**

ટૉરિજિયાનો નામના માણસે ક્રોધોન્મત્ત બની યુવાન માઇકલ ઍન્જેલોને માર્યો ત્યારે તે તેના પ્રત્યે બોલ્યો: " માત્ર મારૂં નાક તોડી નાખનાર માણસ તરીકેજ લોકો તને સંભારશે." તેનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો તો પણ તેણે કેવો સરસ આત્મસંયમ દર્શાવ્યો!

ઇયર્ડલિ વિલ્મૉટ બોલ્યો: " તમે પૂછોછો કે એક મોટી હાનિને માટે ક્રોધ કરવો એ વીરોને ઉચિત કાર્ય છે કે નહિ ? હું ઉત્તર આપું છું કે તે માટે ક્રોધ કરવો એ વીરોચિત કાર્ય છે, પરંતુ તે માટે ક્ષમા કરવી એ દેવોચિત કાર્ય છે! "

જે માણસ નીચ મશ્કરી અને નિંદક શબ્દને પોતાના હોઠપર આવવા પહેલાંજ મારી નાખી શકે છે અને ઠપકા, તહોમત, ધૃણા તથા

તિરસ્કારની વચ્ચે—હૃદયમાં ક્રોધ હોવા છતાં પણ શાંતિ જાળવી રહે છે તે માણસે પોતાની વાચાને જીતી લીધી છે. "**જે ગુસ્સેજ થઇ શકતો નથી તે નિર્માલ્ય મનુષ્ય છે, પરંતુ જે જાણી જોઇને ગુસ્સે થતો નથી તે શાણો મનુષ્ય છે.**"

મહાન પિટરે ઇ. સ. ૧૭૨૨માં એક એવો કાયદો ઘડયો હતો કે જે અમીર પોતાના ગુલામને મારે તેને ગાંડો ગણવો અને તેના શરીર તથા સંપત્તિની સંભાળ લેવાને માટે એક સંરક્ષક નીમવો. આ મહાન રાજાએ એકવાર પોતાના માળીને માર્યો જેથી તે બિચારો પથારીવશ થયો અને મરણ પામ્યો. પિટરે જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તે પોતાની આંખમાં આંસુ લાવીને પોકારી ઉઠયો: "અફસોસ! મેં મારી પ્રજાને સુસંસ્કૃત કરી છે; મેં બીજી પ્રજાઓને જીતી છે; પરંતુ હું મારી જાતને સંસ્કૃત કરવાને કે જીતવાને શક્તિમાન થયો નથી!" આ રાજા એકવાર દારૂના નિશામાં ઍડમિરલ લિ ફૉર્ટ પર તરવાર લઇને ધસી ગયો હતો. લિ ફૉર્ટે મહાન મનઃસ્થૈર્ય સહિત તરવારના પ્રહારને માટે પોતાની છાતી ખુલ્લી કરી. આથી પિટર શાંત થયો અને પાછળથી તેણે લિ ફૉર્ટની ક્ષમા માગી. પિટર બોલ્યો: "હું મારા દેશને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું, પરંતુ અદ્યાપિ હું મારી જાતને સુધારવાને શક્તિમાન થયો નથી!" ખરેખર આત્મવિજય એજ મનુષ્યનો અંતિમ અને મહાનમાં મહાન વિજય છે.

એક સુપ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર ખાત્રીપૂર્વક જણાવે છે કે, અત્યંત પરિશ્રમ કરવો; શરદી અને ઠંડીમાં ઉઘાડા રહેવું; પૂરતા પ્રમાણમાં આવશ્યક અને પુષ્ટિકારક ખોરાક ન લેવો; હમેશાં ખરાબ બિછાનાપર સુવું; આળસુ બનવું અને દારૂ પીવો: આ સર્વ પણ માનવજીવનના ભયંકર દુશ્મનો હોવા છતાં તીવ્ર અને નિરંકુશ ક્રોધના જેવો ખરાબ શત્રુ તો તેમાંનો એક પણ નથી. ઉપરોક્ત શત્રુઓ વિદ્યમાન હોવા છતાં

પણ ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયાં છે; પરંતુ ક્રોધી માણસો વૃદ્ધાવસ્થા સુધી જીવ્યાં હોય એવાં દૃષ્ટાંતો વિરલ છે.

ઑલિવર ક્રૉમ્વેલ ચાલીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેને યુદ્ધ-કળાનું લેશપણ જ્ઞાન ન હતું; પરંતુ ત્યાર પછી તે એક એવી નવી સેના એકત્રિત કરવાને શક્તિમાન થયો કે જે શત્રુઓનો સંપૂર્ણ સંહાર કર્યા વિના યુદ્ધભૂમિમાંથી પાછી ફરતી ન હતી; અને એવા પરાક્રમી સૈનિ-કોની એ સેના બનેલી હોવા છતાં પણ જ્યાં ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપિત થઇ કે તરતજ તેમાંના સર્વ સૈનિકો પોતપોતાનો મૂળનો ધંધો કરવાને ચાલ્યા ગયા! ક્રૉમ્વેલનો પ્રત્યેક સૈનિક શાંતિના સમયમાં ઉદ્યોગ, ડહાપણ અને નિયમપૂર્વક પોતાનો ધંધો કરતો હતો. આ સર્વ ક્રૉમ્વેલના આત્મશિક્ષણનુંજ પરિણામ હતું; તેનાજ જીવનનું અનુકરણ તેના સૈનિકો કરતા હતા.

આપણે પણ જો આત્મસંયમ કરવાનો સ્વભાવ પાડી દઇએ તો તેથી આપણને કેવી મધુર શાંતિ મળે! અચાનકજ અત્યંત ક્રોધ કર-વાનું કારણ મળ્યું હોય તે છતાં પણ મનુષ્ય મૌન ધારણ કરે અથવા શાંતિ ભરેલા સ્મિતની નીચે તેને દબાવી દે તો તેને પોતાની જાતપર કેટલો બધો અંકુશ મળે!

સત્ય નીતિના નિયમોનો બોધ આપતી વખત; પોતાનો ન્યાય કરનાર ભ્રષ્ટ ન્યાયાધીશોને પ્રત્યુત્તર આપતી વખત; મોતની શિક્ષા સાંભળતી વખત અને વિષનો પ્યાલો પીતી વખત સૉક્રેટિસ શાંત, સ્થિર, અડગ અને નિર્ભય રહ્યો હતો!

મગજશક્તિ હોવી એ મોટી વાત છે; પરંતુ તેને અંકુશમાં રાખવાની શક્તિ હોવી એ તેથી પણ મોટી વાત છે. ડ્યૂક ઑફ વેલિંગ્ટનનો સ્વભાવ અત્યંત ક્રોધી છતાં પણ તે પોતાની જાતને અંકુ-શમાં રાખવાની મહાન શક્તિ ધરાવતો હતો. તે જાણતો હતો કે એક

ભયંકર યુદ્ધ મારા મસ્તકપર ઝઝુમી રહ્યું છે; તો પણ તે ઇ. સ. ૧૮૧૫ના જૂનની ૧૬ મી તારીખના પ્રાતઃકાળના લગભગ ત્રણ વાગ્યા સુધી રિચમંડની ડચેસને ઘેર થતા નાચમાં ઘણા ખુશમિજાજ સહિત રહ્યો હતો. વૉટર્લૂના રણક્ષેત્રમાં અત્યંત બારીકીના પ્રસંગે જરા પણ ઉશ્કેરાયા વિના તે આજ્ઞા ફરમાવ્યે જતો હતો.

જેના અને ઑરસ્ટૅટના ભયંકર યુદ્ધને માટે વ્યવસ્થા કર્યા પછી નેપોલિયન લગભગ અર્ધી રાત્રે પોતાના તંબુમાં ગયો અને મૅડમ કૅમ્પાનની મહિલાશાળાને માટે અભ્યાસક્રમ અને નિયમાવલિ ગોઠવવાને માટે શાંતિપૂર્વક બેઠો! સેન્ટ જસ્ટ કહે છે કે **"શાંત થાઓ, એટલે તમે સર્વ માણસોપર સત્તા ચલાવશો."**

માસિન્જર કહે છે કે **બીજાઓપર સત્તા ચલાવવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ પોતાની જાતને વશ રાખવી જોઈએ.**

જે માણસે પોતાની જાતને વશ કરી છે, જે માણસે પોતાની જાતને જીતી છે તે પોતાના મનોવિકાર, પોતાના સંયોગો, પોતાના ધંધા અને પોતાની વાણીપર કાબુ મેળવે છે. આત્મસંયમ એ એક એવો સેનાપતિ છે કે જે અશિક્ષિત યોદ્ધાઓના ટોળાંને શિક્ષિત સેનામાં ફેરવી નાખે છે. જે માણસ આત્મસંયમ કરી જાણે છે તે પોતાની જાતનો સદુપયોગ કરી જાણે છે. મનુષ્યજાતિ હમેશાં શિક્ષણ મેળવે છે. આપણા ધંધાઓ, આપણી મુશીબતો, આપણાં વિઘ્નો અને આપણી નિરાશાઓનો જો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો તેઓ, આપણને આત્મસંયમ શીખવનાર મહાન શિક્ષકો નિવડે. જે માણસ પોતાની જાતનો સ્વામી હોય છે તે વૈતરૂં કર્યા કરનારો ગુલામ બનશે નહિ; પરંતુ તે પોતાનું કામ હમેશાં આગળથી કરી રાખશે. જે દ્રવ્ય અથવા મોટા દરજ્જા કરતાં પણ અધિક મૂલ્યવાન છે તેને એ પોતાના કુટુંબ પાસેથી ખુંચવી લેશે નહિ. તે પોતાના ધંધાનો ગુલામ

બનશે નહિ અથવા પોતાના સંયોગોની દયાપર રહેશે નહિ. તેના નિયમો અને તેની પ્રણાલિઓ તેને ચમત્કારિક કાર્યો કરવાને શક્તિમાન કરશે અને તે છતાં પણ તેને આત્મવિકાસને માટે અવકાશ આપશે. જે માણસ પોતાની જાતને અંકુશમાં રાખે છે તે કામને માટે જીવતો નથી, પરંતુ જીવવાને માટે કામ કરે છે.

મહાન આત્મસંયમી, પુષ્કળ વિચાર કરનાર અને થોડું બોલનાર, આત્મશ્રદ્ધા ધરાવનાર અને સ્થિર ચિત્તવાળો મનુષ્ય, દુર્બલ ઇચ્છા ધરાવનાર અને હમેશાં અનિશ્ચિત તથા ચંચલ મનવાળા મનુષ્ય કરતાં હજારગણો વજનદાર હોય છે.

જો એક માણસમાં આત્મસંયમને અભાવ હોય તો તેનામાં સર્વ ગુણોનો અભાવ હોય એમ લાગે છે. આત્મસંયમ વિના તેનામાં ધૈર્ય આવી શકતું નથી; પોતાની જાતને અંકુશમાં રાખવાની શક્તિ આવી શકતી નથી; તેનામાં આત્મશ્રદ્ધા આવી શકતી નથી; કારણ કે તે હમેશાં પોતાના પ્રબલમાં પ્રબલ મનોવિકારની દયાપર જીવતો હોય છે. જો તેનામાં આત્મસંયમનો અભાવ હોય તો તેનામાં ચારિત્ર્યના મૂળ સત્ત્વ અને સામર્થ્યનો પણ અભાવજ હોય છે.

નિયમબદ્ધતા કે જે શિક્ષણનું મુખ્ય લક્ષણ છે તે કેવલ મનુષ્યની માનસિક શક્તિઓપર પ્રાપ્ત કરેલો અંકુશ છે. આ નિયમબદ્ધતા સિવાય કોઇપણ મનુષ્ય દૃઢ અને ખરો વિચારક થઇ શકતો નથી. મિસિસ ઑલિફન્ટ જણાવે છે કે "મારી આગળ સાબિત કરી બતાવો કે **તમે તમારી જાતને અંકુશમાં રાખી શકો છો, તોજ હું કહીશ કે તમે એક શિક્ષિત મનુષ્ય છો.** એના વિના બીજું બધું શિક્ષણ પ્રાયઃ નિરૂપયોગી છે.

સૉક્રેટિસની પત્ની ઝાન્થિપ અત્યંત તરંગી અને ક્રોધી સ્વભાવની હતી. એકવાર તે સ્ત્રીએ ક્રોધમાં આવી જઈ સૉક્રેટિસપર ગાળો વર

સાવવામાં કચાસ રાખી નહિ. ત્યાર પછી તે ધીર, ગંભીર સૉક્રેટિસ ઘરમાંથી નીકળી બહાર આંગણામાં બેઠો. તેની શાંત અને નિશ્ચિંત મુદ્રા જોઇ એ બાઇનો ક્રોધ ઉલટો વધી ગયો અને તેણે માળ-પર દોડી જઇને સૉક્રેટિસના મસ્તકપર પાણીનો એક ઘડો ઠલવી દીધો! આ જોઇ તે માત્ર હસીને બોલ્યો: "આટલી બધી ગર્જના થાય તો પછી વર્ષાદનું એકાદ ઝાપટું પણ પડવુંજ જોઇએ!" તેનો મિત્ર આલ્સિબાયાડિસ તેની સાથે તેની સ્ત્રીના સંબંધમાં વાત કરતાં બોલ્યો: "હું અચંબો પામુંછું કે નિરંતર તેની ગાળ સહન કરીને તમે તેની સાથે એક ઘરમાં શી રીતે રહી શકો છો!" તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "હું તેની ગાળ પ્રત્યે એટલો ટેવાઇ ગયો છું કે રસ્તામાં ચાલતી ગાડીઓના અવાજથી મને જેટલો સંતાપ થાય તેથી જરાપણ વધુ સંતાપ મને એ ગાળોથી થતો નથી!"

કેટલા બધા માણસોની ચારિત્ર્યરૂપી સાંકળમાં એક નબળી કડી હોય છે! તેમની સત્યવાદિતા, નમ્રતા, વિશ્વાસુપણું, મિજાજ, પવિત્રતા, નિર્વ્યસન, હિંમત અને ઉદ્યોગની કડીઓમાંની એકાદ વધારે દુર્બલ હોય છે; અથવા તેમનામાં બીજી કોઇ દુર્બલતા હોય છે તેથીજ તેઓ નિષ્ફળ થાય છે. જે માણસને સફલ થવાની ઇચ્છા હોય તેણે પોતાની સમસ્ત શક્તિઓને સંપૂર્ણ રીતે અંકુશમાં રાખવી જોઇએ અને તેઓ તેની ઇચ્છાને અધીન થાય ત્યાં સુધી તેમને સખત રીતે નિયમ બદ્ધ કરવી જોઇએ.

જગતને જીતવાને બહાર પડનાર એક યુવક પોતેજ જો પોતાના મનોવિકારની દયાપર જીવતો હોય તો તેને કેટલી સફલતા મળશે તેનો વિચાર કરો! જે વસ્તુઓ તેની દાસી હોવી જોઇએ તેનો તે જ્યારે દાસાનુદાસ બની જાય છે ત્યારે તે ઉભો થઇને જગતની સામે જોઇ શકતો નથી. જે **માણસ અન્યને અનુસરે છે તે**

અન્યોને પોતાના અનુયાયી બનાવી શકતો નથી. જે માણસ પોતાનો સ્વામી હોતો નથી તેના જીવનને બીજું કોઇ પણ નિશ્ચિતપણું અને દિશા આપી શકતું નથી. એક સિવાયની સઘળી વૃત્તિઓ, મનોવિકારો અને દુર્બળતાઓને તેણે જીતી લીધી હોય તો પણ તે ગુલામજ છે; સૌથી મોટી દુર્બળતા ચારિત્ર્યબળનું માપ કરે છે.

મહાનમાં મહાન પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓમાંનો એક (સેનેકા) કહેતો કે "પ્રતિદિન રાતના સમયે આપણે આપણી જાતની પાસેથી હિસાબ લેવો જોઇએ. આપણે આપણા મનને પૂછવું જોઇએ કે આજે મેં કયી દુર્બળતાને જીતી લીધી છે? આજે હું કયા મનોવિકારની સામે થયો છું? આજે મેં કયા પ્રલોભનની સામે બાથ ભીડી છે? આજે મેં કયો સદ્‌ગુણ પ્રાપ્ત કર્યો છે?" અને વળી તે સંપૂર્ણ સત્ય વાત કહે છે કે "**જો દરરોજ આપણા દુર્ગુણોની તપાસ લેવામાં આવે તો તે એની મેળેજ નાશ પામશે.**"

જો તમે પહેલવહેલાં **તમારા ક્રોધને કાબુમાં ન લાવી શકો તો તમારી જીભને અંકુશમાં લાવતાં શીખો.** આપણી જીભ એ સેવક તરીકે ઉત્તમ છે, પણ સ્વામી તરીકે બહુ સખત છે.

પાંચ શબ્દો બોલવાથી ઝૅચૅરિયસને ચાલીસ અઠવાડિયાં સુધી મૌન ધારણ કરવાની ફરજ પડી હતી! ઘણા માણસો એવા હોય છે કે જેઓ જો માત્ર પોતાની જીભને અંકુશમાં રાખી શકે તો તેમની એની એજ જીભ મોટા મોટા જનસમુદાયપર સત્તા ચલાવે. પુષ્કળ મદ્યના સેવનની પેઠે ક્રોધ આપણા સત્ય સ્વરૂપને આપણી જાતથી છુપાવી દે છે; ઉપરાંત તેને લોકોના ઉપહાસનું સાધન પણ બનાવે છે.

સેનાધિપતિ વૉન મૉલ્ટ્કે કે જે ઓગણીસમી સદીનો સંભવતઃ મહાનમાં મહાન રણપંડિત હતો તે તેની બીજી શક્તિઓના પાયારૂપ પોતાની જીભને પણ અંકુશમાં રાખવાની શક્તિ ધરાવતો હતો.

એક તરુણ માણસ સૉક્રેટિસ પાસે વક્તૃત્વકલા શીખવાને ગયો. એ તેની આગળ એટલો બધો લવારો કરવા મંડ્યો કે સૉક્રેટિસે તેની પાસે બમણું લવાજમ માગ્યું. એ તરુણે પૂછ્યું: "મારી પાસેથી બમણું લવાજમ કેમ લો છો?" તે મહાન વક્તા બોલ્યો: "કારણ કે મારે તમને બે શાસ્ત્રો શીખવવાં પડશે; એક તો જીભને બંધ રાખવાનું અને બીજું ભાષણ કરવાનું!" આમાંનું પહેલું શાસ્ત્ર અધિક કઠિન છે.

આપણે જ્યારે ખફા અથવા ગુસ્સે થયા હોઈએ કિંવા આપણને કોઈએ કંટાળો આપ્યો હોય ત્યારે મૌનજ ધારણ કરવું હિતકર છે, એટલી વાત જો લોકો સ્મરણમાં રાખે તો તેમના અર્ધા સંતાપો ઓછા થઈ જાય.

આપણી અપૂર્ણ દશામાં—આપણી શક્તિ જ્યારે ઘટી ગઈ હોય ત્યારે—એક વિસાત વગરની વાતથી ગુસ્સે થવું અથવા ઉશ્કેરાઈ જવું એ કદાચ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આપણને જે ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હોય તે આપણે વાણીમાં શા માટે ઉતારવો જોઈએ? વાણી, એકવાર બોલવામાં આવી એટલે તેનું સ્મરણ થયા કરે છે. તે પાકેલા ગુમડાંની પેઠે વેદના કરે છે અથવા વિષમય શરની પેઠે ડંખે છે. જો એકાદ બાળક રોતું હોય અથવા એકાદ મિત્ર સ્વચ્છંદીપણે વર્તતો હોય કે એકાદ નોકર આજ્ઞા પાળતો ન હોય તો સંભાળપૂર્વક બોલજો. જ્યારે તમને ક્રોધ ચઢ્યો હોય તે સમયે તમે બોલશો નહિ, કારણ કે તે સમયે તમે અવશ્ય વધારાપડતું બોલી દેશો—અશાંતિના સમયમાં તમને ન રુચે એવું અને પશ્ચાતાપ થાય એવું બોલી દેશો. જ્યાં સુધી તમે શાન્ત, સ્વસ્થ અને સ્થિર ન થાઓ ત્યાં સુધી બિલકુલ બોલશો નહિ.

"બોલવામાં ઉતાવળો હોય એવા કોઈ પણ માણસે કદિ પણ સફળતા મેળવી છે? એક મૂર્ખ માણસ કરતાં પણ તેને સફળતા મળવાની ઓછી આશા છે."

ઝિમરમૅન કહે છે કે "ઉદ્ધતાઈ, નીચતા અથવા ઇર્ષ્યામાંથી

ઉત્પન્ન થતા સઘળા વિરોધનો ઉત્તમોત્તમ પ્રત્યુત્તર ‘ મૌન ’ છે. ”

એમર્સન સત્યજ કહે છે કે “ મૌન એ શક્તિની મુખ્ય ચાવી છે. ” “ જે માણસ માત્ર થોડુંજ બોલે છે તેને પ્રત્યેક વસ્તુ અનુકૂળ હોય છે. લોકો ધારે છે કે તે એક ઉત્તમ માણસ છે; અને વાસ્તવમાં જો તે પૂરેપૂરો મૂર્ખ ન હોય તો લોકો ખરેખર તેને અતિ ઉચ્ચ કોટિનો માની લે છે.” મૌન ધારણ કરવાની કલામાં “ગ્રાન્ટ” બહુ પ્રવીણ હતો.

પોતાની જાતને અંકુશમાં રાખનારા માણસો સ્થિર વૃત્તિના હોય છે. એક નોકર ડૉ૦ લૉસનના અભ્યાસગૃહમાં દોડી ગયો અને ગભરાતો ગભરાતો બોલ્યોઃ “ સાહેબ, ઘરમાં આગ લાગી છે ! ” તે અધ્યાપકે પોતાના હાથમાંના પુસ્તકમાંથી નજર સરખીયે ઉંચી ન કરી અને નીચું જોઇનેજ બોલ્યોઃ “ જઇને તારી શેઠાણીને એ વાતની ખબર આપ. તું જાણે છે તો ખરો કે ગૃહ સંબંધી વાતમાં હું ધ્યાન આપતો નથી ! ”

ઝેનોફન કહે છે કે એક સમયે ઇરાનના રાજકુમારોને રાજ્યના ચાર ઉત્તમોત્તમ માણસો શિક્ષણ આપતા હતા. (૧) ડાહ્યામાં ડાહ્યો માણસ ડહાપણ શીખવતો, (૨) બહાદૂરમાં બહાદૂર માણસ વીરતા શીખવતો, (૩) પ્રમાણિકમાં પ્રમાણિક માણસ નીતિ શીખવતો અને (૪) સૌથી વિશેષ ગંભીર વૃત્તિનો માણસ આત્મસંયમ શીખવતો. પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના જીવનમાં અને હઝરત ઇસા (ઈસુ ખ્રિસ્ત) ના જીવનમાં તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. એ બંને મહાત્માઓ તેનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. સૅમ્યુઅલ જે. મે કહે છે કે “ દારૂનો ઉપયોગ બંધ કરવામાં થોડો ભોગ આપવો પડતો હોય તો અન્ય માણસોને ખાતર તેમ કરો; જો એમ કરવામાં મોટો ભોગ આપવો પડતો હોય તો તમારે પોતાને ખાતર તેમ કરો.” આત્મસંયમ કરવાથી રાજા બની શકે એવા કેટલા બધા માણસો, ક્લિયોપેટ્રાએ

મોતી પીગળાવીને નાખ્યાં હતાં તેના કરતાં પણ વિશેષ મોંઘા દારૂનાં પ્યાલા ઉઠાવીને પોતાનાં માન, કીર્તિ અને દ્રવ્યનો નાશ કરે છે!

અનુભવ દર્શાવી આપે છે કે જગતની બીજી કોઇ પણ વસ્તુ કરતાં દારૂ, અધિક ત્વરાથી મનુષ્યની આત્મસંયમ કરવાની શક્તિનો નાશ કરે છે. મદ્યપાનથી મહાન શારીરિક હાનિ થાય છે; પરંતુ તે દ્વારા જે નૈતિક હાનિ થાય છે તેની આગળ શારીરિક હાનિ તો કંઇ હિસાબમાંજ નથી. મદ્યપાનથી મનુષ્યની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે; તે અવશ્ય દુરાચાર અને અપરાધ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે અને અંતે નષ્ટ થાય છે. મદ્યસેવક, મૂર્ખ બની પોતાની જાતને સેતાનના હાથમાં સોંપી દે છે અને તે અલ્પ સમયમાં નીચ અથવા અત્યંત મૂર્ખાઇ-ભર્યાં કાર્યો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે.

દુર્વ્યસનનિષેધની પ્રતિજ્ઞાપર જૉન. બી. ગૉફે ધ્રુજતા હાથે સહી કરી. છ દિવસ અને છ રાત સુધી તે અન્નનો એક દાણો પણ ખાધા વિના અને એક ક્ષણ પણ નિદ્રા લીધા વિના પોતાની ખરાબ આદતની સાથે ભયંકર સંગ્રામ કરતો એક ઓરડીમાં પડી રહ્યો. ત્યાર પછી તે દુર્બળ, ભૂખ્યો અને અધમૂઓ બનીને સૂર્ય પ્રકાશમાં આવ્યો; પરંતુ જે રાક્ષસે તેને મૃત્યુશય્યાપર આણી મૂક્યો હતો તેને તેણે જીતી લીધો! તંબાકુ વાપરવાની આદત છોડતાં એક મનુષ્યને કેટલી મુશીબત પડે છે તે આપણને ગફની આ વખતની સ્થિતિપરથી સારી રીતે સમજાય છે. તેની પાસે જે તંબાકુ હતી તે તેણે ફેંકી દીધી અને કહ્યું કે "બસ, હવે તને કદિ પણ સ્પર્શ કરીશ નહિ." પરંતુ તેનું મન દૃઢ રહ્યું નહિ. તેણે બીજી થોડી તંબાકુ ખરીદી અને પોતાના ગજવામાં રાખી. તંબાકુ ખાવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા થતી, પરંતુ તે એની તરફ જોતો અને કહેતોઃ "તું છે વનસ્પતિ અને હું તો છું માણસ. મૃત્યુ થશે તોપણ હુંજ

તને જીતીશ." તે પ્રતિદિન એને પોતાના ગજવામાં લઇને ફરતો હતો, પરંતુ તેણે એ કદિ પણ પોતાના મુખમાં નાખી નહિ !

આપણા મનોવિકારોને જો નિરંકુશ બની જવા દેવામાં આવે તો તે રાક્ષસ સમાન પ્રચંડ અને સત્તાધિકારી બની જશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેથી કૃત્રિમ રુચિઓ ઉત્પન્ન થશે. આ રુચિઓ વખત જતાં વિકાસ પામશે અને છેવટે તેના ઉત્પાદકની ઉપર કૂદી પડીને તેને નિર્દય રીતે ડુંપવા માંડશે તથા પોતાના પંજામાંથી મુક્ત થવાના તેના પ્રયત્નોને તે હસી કાઢશે. મદ્યસેવક એ પૃથ્વીપટપરના સૌથી દયાપાત્ર પ્રાણીઓ માંહેનો એક છે; તે અર્ધો પશુ અને અર્ધો રાક્ષસ બની જાય છે. તેના આત્મામાંથી ગુપ્ત નાદ નીકળે છે કે " આ કર્મ તું ન કર " પરંતુ તે ભ્રષ્ટ માણસનું કંઇ પણ બળ મદ્યની આગળ ચાલી શકતું નથી. એક બાજુ મનુષ્યનો દેખાવજ આપણને તેની પતિતતાનું ભાન કરાવે છે. જે માણસનું શરીર તેના તાબામાં ન હોય તેના મનોવિકારો તેના સ્વામી બની ગયેલા હોય છે; તેનો આત્મા વિષયાસક્તિના કાદવમાં ખૂંપી ગયેલા હોય છે; અને તેની માનસિક શક્તિઓ ક્રૂર તથા ઉન્મત્ત રાજાના જુલમ નીચે પાદાક્રાંત થઈ ગયેલી હોય છે. ઍલિસ કહે છે કે "રાક્ષસ એકવાર ઘરમાં પ્રવેશ્યો અને અંદર ઉભો રહ્યો એટલે પછી તેમાં શાંતિ, આશા અને આનન્દ કદિ પણ રહેતાં નથી."

ઘણા લોકોની લાગણીઓ અતિ ઉગ્ર હોય છે; તેમની વૃત્તિઓ અત્યંત પ્રબલ હોય છે. પરંતુ તીવ્ર લાગણીઓ અને ચંચળતા મનુષ્યને અત્યંત હાનિકર્તા છે. ઉદાસી અને હાસ્યવિનોદની મર્યાદા છોડી દેવાથી પણ હાનિ થાય છે. સ્થિર ચિત્તનો માણસ પોતાની વૃત્તિઓનો ગુલામ બની જતો નથી; તે પોતાની વૃત્તિઓને સ્વચ્છંદી બનાવી દેતો નથી; તેની દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ નિરાશાને જીતી લે છે અને તે ક્ષણિક આનન્દથી પણ પોતાનું સમતોલપણું ગુમાવી દેતો

નથી. તે પોતાની વૃત્તિઓને, બુદ્ધિ અને અંતઃકરણના તાબામાં રાખે છે. આનંદાતિરેક પણ નિરાશા જેટલોજ હાનિકારક છે. ક્રોધી સ્વભાવને લીધે ખોટાં અને મૂર્ખાઈભર્યાં કર્મો કરીને કેટલા બધા માણસો પાછળથી માફી માગે છે! જે માણસ પોતાની જાતનો રાજા હોય છે તે પોતાની વૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખે છે અને પોતાની તીવ્ર તથા પ્રબળ વૃત્તિઓને સામર્થ્યના રૂપમાં ફેરવી નાખે છે, જેથી તે હાનિને બદલે લાભ કરે છે.

સ્ટિવન જિરાર્ડ જ્યારે એવી વાત સાંભળી કે અમુક કારકુનનો સ્વભાવ ક્રોધી છે ત્યારે તે પ્રસન્નતાપૂર્વક તેને પોતાના હાથ નીચે રાખવાને તૈયાર થયો. તે માનતો હતો કે આવા માણસોને જો ઉગ્ર સ્વભાવનો સંયમ કરતાં શીખવવામાં આવે તો તેઓ ઉત્તમ કર્તૃત્વ-શાલી પુરુષો નિવડે. ઉગ્ર સ્વભાવનો સંયમ એ સામર્થ્યનું એક તત્ત્વ છે. જો તેનો બુદ્ધિપૂર્વક વિનિયોગ કરવામાં આવે તો જેવી રીતે એન્જિનમાંની ઉષ્ણતા યંત્રને ચલાવનારી શક્તિ રૂપ બની જાય છે તેવી રીતે તે કાર્ય કરવામાં શક્તિ રૂપે વપરાય છે. ક્રૉમ્વેલ, વિલિ-યમ સાઇલન્ટ, વર્ડ્ઝવર્થ, ફેરાડે, વૉશિંગ્ટન અને વેલિંગ્ટન એ સર્વના સ્વભાવ અત્યંત ઉગ્ર હતા, પરંતુ તેઓ તેનો સંયમ પણ સારી રીતે કરી શકતા હતા.

જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટનની શક્તિઓ એટલી પ્રમાણસર અને એટલી સુસંકલિત હતી કે તેની પ્રવૃત્તિનાં સઘળાં તત્ત્વો સમાન હતાં અને તેનું મગજ એક સુનિયંત્રિત રાજ્ય સમાન હતું. તેની વૃત્તિઓ અત્યંત પ્રબલ હતી, પરંતુ તે બુદ્ધિના અંકુશમાં રહેતી. તેની તીવ્ર ઇચ્છાશક્તિ તેની પરિપક્વ વિવેકબુદ્ધિના તાબામાં રહેતી હતી. તેનામાં એક એવા પ્રકારની શાંતિ હતી કે જે મોટામાં મોટી ઉશ્કેરણીના સમયમાં પોતાની વૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખવાની શક્તિ આપતી હતી અને તેને ગુસ્સે થવાનું મોટું કારણ મળે ત્યારે પણ તેને ધીરજ ધરવાને

શક્તિમાન કરતી હતી.

વિલિયમ ધ સાઇલન્ટના એક શત્રુએ જણાવ્યું હતું કે તેના સુખમાંથી કદિ પણ અભિમાનભર્યો કે અવિવેકી શબ્દ નીકળ્યો ન હતો!

કાર્લાઇલ બહાદૂરી, હિંમત અને આત્મસંયમપર કેવા ઉત્તમ લેખો લખતો હતો અને તે છતાં પણ જો એકાદ પાડોસીના વાડામાં એકાદ મરઘો બોલે તો તે ક્રોધથી રાતો પીળો થઇ જતો!

આત્મસંયમી મનુષ્ય એ સ્વતંત્ર મનુષ્ય છે અને સ્વતંત્રતા એ શક્તિ છે.

ચૅનિંગ કહે છે કે "જે માણસ સંભાળપૂર્વક પોતાના માનસિક હક્કો અને શક્તિઓનું સંરક્ષણ કરે છે; જે કોઇપણ મનુષ્યને પોતાનો સ્વામી ગણતો નથી; જે પ્રાચીનકાળથી અમુક મત ચાલ્યો આવ્યો છે માટે આપણે તેને અનુસરવું જોઇએ એમ માનતો નથી; જે ગમે ત્યાંથી આવતા પ્રકાશને ગ્રહણ કરવાને હમેશાં તૈયાર રહે છે; જે નવીન સત્યને આકાશમાંના દેવદૂતની પેઠે ગ્રહણ કરે છે; જે બીજાઓની સલાહ લે છે ખરો પણ પોતાના મનોદેવતાની સલાહપર વિશેષ વજન આપે છે; અને જે બાહ્ય સલાહોનો પોતાની શકિતઓને દાબી દેવાને નહિ પરંતુ તેને પ્રોત્સાહન આપવામાં તથા ઉન્નત કરવામાં ઉપયોગ કરે છે; તે માણસને હું સ્વતંત્ર મગજનો માણસ કહું છું. જે માણસ બાહ્ય સંયોગોને નમ્રતાપૂર્વક તાબે થતો નથી; જે માણસ ઘટનાઓના પ્રવાહમાં તણાઇ જતો નથી; જે આકસ્મિક ઉત્તેજનાનો ગુલામ બની જતો નથી; પરંતુ જે ઘટનાઓને પોતાની સુધારણા કરવાના ઉપયોગમાં લાવે છે અને જે અવિનાશી સિદ્ધાંતોનો તેણે હેતુપૂર્વક આશ્રય લીધો હોય તે સિદ્ધાંતોને અનુસરીને અંતઃકરણપૂર્વક કાર્ય કરે છે; તે માણસને હું સ્વતંત્ર મગજનો માણસ કહુંછું. હું તે માણસને સ્વતંત્ર મગજનો કહું છું કે જે સમાજના અત્યાચારમાંથી પોતાનું સંરક્ષણ કરે છે; જે માણસોના મતને તાબે થઇ જતો નથી; જે માણસ

કરતાં કોઇ ઉચ્ચતર ન્યાયાધીશનેજ પોતાનો હિસાબ આપવાને પોતાને બંધાયેલો માને છે; જે લોકાચાર કરતાં ઉચ્ચતર આચારને માન આપે છે; અને જે પોતાની જાતને એટલી માનવંત ગણે છે કે તેને ઘણા અથવા થોડા લોકોના સાધન અથવા ગુલામરૂપ બનવા દેતો નથી. હું તેજ માણસને સ્વતંત્ર મગજનો ગણું છું કે જેણે પ્રભુ અને સદ્‌ગુણના સામર્થ્યપરની શ્રદ્ધાને લઇને ખોટાં કૃત્ય સિવાય બીજી સઘળી વસ્તુઓના ભયને તિલાંજલિ આપી હોય છે; જેને કોઇપણ સંકટ અથવા વિપત્તિ ભયભીત કરી શકતી નથી; જે તોફાનોની વચમાં શાન્ત રહી શકે છે અને સઘળી વસ્તુઓનો નાશ થવા છતાંપણ જે પોતાનું મનઃસ્થૈર્ય ગુમાવતો નથી. હું તે માણસને સ્વતંત્ર મગજનો ગણુંછું કે જે આદતોની તાબેદારીને દૂર ફેંકી દે છે; જે યંત્રની માફક જૂના વિચારોને વળગી રહીને માત્ર ભૂતકાળનુંજ પુનરાવર્તન કર્યા કરતો નથી; જે જૂના ગુણોપરજ નિર્વાહ કરતો નથી; જે પોતાની જાતને ચોક્કસ નિયમોની ગુલામ બનાવી દેતો નથી; જે પાછળની અયોગ્ય વસ્તુઓને સત્વર ઓળખી લઇને ભૂલી જાય છે; જે અંતઃકરણના નવીન અને ઉચ્ચતર બોધોપર ધ્યાન આપે છે; અને જે જુસ્સાપૂર્વક નવીન તથા ઉચ્ચત્તર પ્રયત્નો કરવામાં આનન્દ માને છે. હું તે માણસને સ્વતંત્ર મગજનો ગણુંછું કે જે પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરે છે અને જગતના સામ્રાજ્ય કરતાં પણ સ્વતંત્રતાના સામ્રાજ્યને વિશેષ ઉત્તમ ગણે છે. ”

ઇફ્રેઇમ પિબોડિ કહે છે કે “ મુક્ત થા–મુખ્યત્વે કરીને લોઢાની બેડીથીજ નહિ, પરંતુ તારો મનોવિકાર જે બેડી બનાવે છે તેમાંથી –મુક્ત થા. તારો પોતાનો સ્વામી બન. દૈવયોગ, ઇન્દ્રિયો અને સંયોગો પરની સત્તા જો તેં ગુમાવી દીધી હોય તો તેને ફરીથી પ્રાપ્તકર. મુક્ત થા.”

લા રૅાકફાકૅાલ્ડ કહે છે કે “ આપણામાં મહાન ગુણો હોય

તેથીજ કાંઇ સિદ્ધિ નથી; આપણે તેમની વ્યવસ્થા પણ કરી જાણવી જોઇએ." **જ્યાં સુધી એક માણસના સમસ્ત અવયવો તેની ઇચ્છાને તાબે થાય નહિ ત્યાં સુધી તે પોતાને શિક્ષિત કરી શકે નહિ.**

પ્રત્યેક માનવ પ્રાણી જાણે છે કે તેનામાં **બે જાતના સ્વભાવ** રહેલા હોય છે. **એક સ્વભાવ** હમેશાં સારી, સાચી અને ઉત્તમ વસ્તુનીજ શોધ કરતો હોય છે—ઉચ્ચ, ઉન્નત અને પવિત્ર કરનારી વસ્તુનીજ શોધ કરતો હોય છે કે જે મનુષ્યનું દિવ્ય અને અમર અંગ છે. તેજ પ્રભુની મૂર્તિ છે; તેજ આધ્યાત્મિક અંગ છે; અને તેજ આત્માની શક્તિઓનું તેના સૃષ્ટા તરફનું આકર્ષણ છે. **બીજો સ્વભાવ** એનું પાશવ અંગ છે અને તે મનુષ્યને પતિત અવસ્થા તરફ ખેંચી જાય છે. તે મહત્ત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી; તે વિચારોના કીચડમાંજ માણસને ફસાવી રાખે છે. તે માણસને વિષયાસક્તિના કાદવમાંજ ડૂબાડી રાખે છે. પશુની પેઠે તેને માત્ર એકજ નિયમનું ભાન હોય છે અને તેનો હેતુ માત્ર એકજ હોય છે કે ખાવું, પીવું અને મોજમઝાહ કરવી. જ્યારે તે ક્ષુધાતુર અથવા તૃષાતુર હોતો નથી અથવા જ્યારે તે ખૂબ ખાઇ પીને મસ્ત બનેલો હોય છે ત્યારે તે એક મેંઢાની પેઠે શાન્ત અને સ્વસ્થ થઇને પડી રહે છે. કેટલીક વાર આપણે તેને શાંત થઇ ગયેલો ધારીએ છીએ; પરંતુ જ્યારે તે ભૂખ્યો ડાંસ બની ગયેલો હોય છે ત્યારે તે ખોરાકને માટે બરાડા પાડે છે. તમે તેની સાથે દલીલ કરી શકતા નથી કારણ કે દલીલ તેની સ્થૂલ બુદ્ધિમાં બિલકુલ પ્રવેશજ કરી શકતી નથી તે તો માત્ર પોતાની ભૂખને તૃપ્ત કરવાનીજ વાત જાણે છે! તમે તેની આત્મમાનની વૃત્તિને પણ જાગૃત કરી શકતા નથી, કારણ કે તેનામાં તે વૃત્તિનો લવલેશ પણ હોતો નથી. ચારિત્ર્ય, પૌરુષ કિંવા

આત્મિકતાની તે કિંચિત પણ સ્પૃહા કરતો નથી.

આ ઉભય સ્વભાવોની વચ્ચે નિરંતર યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. એક સ્વભાવ મનુષ્યને સ્વર્ગ તરફ ખેંચે છે તો બીજો તેને નર્ક તરફ હડસેલે છે! બંનેમાં કદિપણ ઐક્ય થતું નથી. એમાંથી ગમે તે જીતે, પરંતુ હારેલો કદિ તાબે થતો નથી! ઇંદ્રિયાસક્તિના કીચડમાં પડી રહેવાની ઉચ્ચતર સ્વભાવને ભલે ફરજ પડે; પરંતુ તે હમેશાં તેની સામે થઇને તેની વિરુદ્ધ બંડ કરે છે. વિષયાસક્તિના કાદવમાં તે પડેલો હોય છે ત્યારે પણ તે કદિ ભૂલી શકતો નથી કે તે પ્રભુની મૂર્તિ છે! મનુષ્યને ઉંચે જોવાને પ્રવૃત્ત કરનાર વૃત્તિ કદિપણ દબાઇ જતી નથી. નીચ સ્વભાવનો ભોગ થઇ પડેલો માણસ 'પોતે ઉંચે જોવાને સૃજાયેલો છે' એ વાત જો ભૂલી જઈ શકે; જો તે પોતાના સૃષ્ટાના ચિત્રને ભૂસી નાખી શકે; જ્યારે તે ગુલામીમાં પડ્યો હોય ત્યારે પણ જે અવાજ તેનો તિરસ્કાર કરે છે તેને જો તે દાબી દઇ શકે અને જો તે પશ્ચાતાપ વિનાજ ઇન્દ્રિયોના ઉપભોગ ભોગવી શકે; તોજ તે એક પશુની પેઠે સંતોષપૂર્વક રહી શકે. પરંતુ તે તો આનન્દ ભોગવવા જાય છે કે તરતજ તેનો ઉચ્ચતર સ્વભાવ ભભૂકી ઉઠે છે અને તેને એ આનન્દ ભોગવવા દેતો નથી; વિષરૂપ ઉપભોગને માટે તેણે પોતાનું ઉચ્ચતર અર્ધું અંગ વેચી દીધેલું હોય છે, પરંતુ તેણે જે ભયંકર ભોગ આપેલો હોય છે તેનું સ્મરણ તે ત્યજી શકતો નથી; મિજમાની તૈયાર હોય છે, પરંતુ તેનો લાભ તે લઇ શકતો નથી.

"ક્ષણિક દુર્બલતાને જે જીતી લે છે અને જે મોટી તેમજ નાની વસ્તુઓપર સત્તા ચલાવે છે; જે માયાળુ શબ્દો અને માયાળુ લાગણીઓ-વતી જીવનસંગ્રામના તરંગોને શાન્ત કરી દે છે; અને આપણા જીવનનાં સંકટોને આપણા મનના વિજયો રૂપ બનાવી દે છે; એવી ભાગ્યને જીતી લેનારી શક્તિ મને આપો." —ચાર્લ્સ સ્વેઇન.

"વાચક, તપાસી જો કે તારો આત્મા કલ્પનારૂપી અશ્વની પીઠપર આરૂઢ થઇને ધ્રુવની ઉપર ફલાંગો મારે છે કે આ પૃથ્વીનાં તિમિરમય ગુફામાં પડી રહી હલકાં કાર્યોમાં સંડોવાયલો રહે છે! ધ્યાનમાં રાખજે કે ડહાપણ અને સાવધતા ભરેલો આત્મસંયમ એ શાણપણનું મૂળ છે." —બર્ન્સ.

"જે માણસ પોતાની જાતને વશ કરી શકે છે તે રાજા કરતાં પણ વધારે સુખી છે." —કાર્લાઈલ.

"મારે તમને એકજ સલાહ આપવાની છે; અને તે એ છે કે **સ્વામી** બનો." —નેપોલિયન.

"બીજાઓપર સત્તા ચલાવવામાં, નહિ કે પોતાની જાતપર સત્તા ચલાવવામાં માન હોવાની કલ્પના કરનાર હે મૂર્ખ! તારા ગુલામો તારી સેવા કરે છે અને તું તારો પોતાનો ગુલામ છે! તીવ્ર મનોવિકારો રૂપી લોઢાની બેડીઓમાં બંધાઇને તારો આત્મા પડેલો છે. શું તને માનવંત જીવન ગાળવાની ઇચ્છા છે? ત્યારે તો મહત્ત્વાકાંક્ષાની પાંખને કાતરી નાખ અને તારા તીવ્ર મનોવિકારોને વિવેકબુદ્ધિની ધુંસરી તળે આણ; જે મનુષ્ય પોતાની જાતનો રાજા હોય છે તે ત્રણગણો ઉમદા હોય છે." —ફિનીઆસ ફ્લેચર.

"પુષ્કળ માણસોના જયઘોષમાં નહિ, લોકોના હર્ષધ્વનિ અને તાલીઓના ગડગડાટમાં નહિ, પરંતુ આપણા પોતાના અંતરાત્મામાંજ વિજય અને પરાજય રહેલા છે."

પ્રકરણ ૧૭ મું—કુદરત હિસાબ લીધા વિના રહેતીજ નથી.

"જો કે ઈશ્વરની ઘંટી ધીમે દળે છે તોપણ તે અત્યંત ઝીણું દળે છે."

—ફ્રેડરિક વૉન લાગો.

"કુદરત કુકર્મની સજા તુરત કરતી નથી તેથીજ માણસો કુકર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે."

—એક્લિઝિયૅસ્ટિસ.

"લાંબો સમય જીવવું હોય તો ધીમે ધીમે જીવવાની જરૂર છે."

—સિસેરો.

"ગયા રવિવારે અહીંનો એક યુવક પચ્ચીશ વર્ષની અત્યંત વૃદ્ધ વયે મરણ પામ્યો!"

—જૉન ન્યુટન.

"જો તમે બુદ્ધિની વાત સાંભળશો નહિ તો તે અવશ્ય તમારા ત્રેહા ભાંગી નાખશે."

—ગરીબ રિચર્ડનાં કથનો.

"આ વિશ્વમાં સર્વેથી વધારે અદ્ભુત એવી જે આપણી જાત તેને બરાબર ઓળખવી એજ આપણું સર્વેથી પહેલું અને સર્વેથી ઉત્તમ કર્તવ્ય છે."

—કૉલરિજ.

ફ્રૅંકલિન બોલી ઉઠ્યોઃ "અરેરે! મેં તે એવાં શાં કર્મ કર્યાં છે કે મારે આવાં ઘાતકી દુઃખો ભોગવવાં પડે છે!" ગાઉટે પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "તમે એવાં ઘણાં કર્મ કર્યાં છે. તમે અત્યંત નિરંકુશતાપૂર્વક ખાધું પીધું છે અને તમારા પગને ઘણા આળસુ રાખ્યા છે."

તમે જે દિવસે પ્રકૃતિના નિયમોનો ભંગ કરો તેજ દિવસે તો તે ભાગ્યેજ તેનો હિસાબ લે; પરંતુ જો તમે તેની પેઢીમાંથી વિશેષ નાણું ઉપાડો અને તમારી જાતને ગીરવી મૂકો તો તો ખાત્રીપૂર્વક માનજો કે તે તમારી જાતને છોડવાનીજ નથી! તમને જેટલું જોઇએ તેટલું તે ધીરશે, પરંતુ શાઇલૉકની પેઠે તે તમારૂં માંસ માગશે. તેનો દેવાદાર ચાલીસ વર્ષનો થાય તે પૂર્વે તે તેને માટે ભાગ્યેજ પોતાના હિસાબના ચોપડા ખોલે છે! જો તેના આસામીએ દારૂ લીધો હોય તો તેનું યૌવન વીતી ગયા પછીજ તે તેની ધીમે ધીમે જમા થયેલી મૂડી તરીકે કલેજાનો રોગ, હૃદયની નબળાઇ વગેરે સાદર કરે છે! પીઠાવાળાને અપાતું નાણું તો તમારા ખર્ચનો માત્ર નાનામાં નાનો અંશ હોઇને તે ઉપરાંત તમારે કુદરતનો હિસાબ ચુકવવાનો હોય છે! દુર્બળતા, નાલાયકી અથવા અજ્ઞાનને માટે કુદરત ક્ષમા કરતી નથી; તે તો એટલીજ માગણી કરે છે કે મનુષ્યે હમેશાં પોતાની સ્થિતિના શિખરપર રહેવું જોઇએ.

આપણે ઘણીવાર લોકોને એમ બોલતાં સાંભળીએ છીએ કે ચમત્કારનો જમાનો વહી ગયો છે. પણ હાવર્ડમાં આવેલા નાસ્તાની ટેબલપર ખવાતો એકાદ કોળીઓ વિચારના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય અને બીજા દિવસની રાત્રે તો તે ગ્લૅડસ્ટનની આકર્ષણશક્તિરૂપે પાર્લામેન્ટને ધ્રુજાવી મૂકે એ શું ઓછું ચમત્કારિક છે? જ્યારે દિવસમાં ત્રણવાર ખુદ આપણી આંખ આગળ કુદરત મુએલાંને સજીવન કરવાના ચમત્કાર કરતાં પણ વિશેષ મોટા ચમત્કાર કરી બતાવે ત્યારે શું ચમત્કારોનો યુગ વીતી ગયો કહેવાય?

બ્રેડફર્ડના કારાગૃહમાં રોટલાનો એક ટુકડો ફેંકવામાં આવે છે; એક ગરીબ, કૃશ થઇ ગયેલો ભૂખ્યો કંસારો તે ખાય છે; તેને એ તોડી, ચાવી, લોટ કરીને ગળી જાય છે; નસો તેને આમ તેમ મોકલે

દે; શરીરમાંની ધાતુઓ અને રસો તેને પીગળાવી નાખે છે; તે જીવનની ભેદભરેલી લોહીની નદીમાં મળી જાય છે. પ્રકૃતિના આ લોહીના વિચિત્ર ઝરા આગળનાં, આ રોટલીના ટુકડાની રાહ જોતાં નાનાં નાનાં કુદરતી કારખાનાંઓ, તે પસાર થતો હોય ત્યારે જાણે જાદુથી ન કરતાં હોય તેમ, તેને કોઇ સ્થળે હાડકાના રૂપમાં તો કોઇ સ્થળે પાચક રસના રૂપમાં, કોઇ સ્થળે પિત્તાશયના અણુરૂપે તો કોઈ સ્થળે જ્ઞાનતંતુના અણુ રૂપે અને કોઇ સ્થળે મગજના અણુ રૂપે ફેરવી નાખે છે ! તે સુકા રોટલાનો ફેંકાયેલો ટુકડો, આમ કઈ ક્રિયાથી સ્નાયૂની પાસે આવીને કામ કરે છે તથા મગજની પાસે જઇને વિચાર કરે છે તે આપણે જાણી શકતા નથી ! બનિયનના ભાગ્યરૂપી વસ્ત્રને વણનારા કાંટલાને આમતેમ ફેંકનારા કુદરતના એ અદૃશ્ય હાથને આપણે જોઇ શકતા નથી; તેમ આ કારાગૃહમાં આવી પડેલા રોટલાના ટુકડાને જગતની સુંદરમાં સુંદર રૂપકમય કથા "પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ" માં પરિવર્તિત કરી નાખનાર ભેદ ભરેલા કિમિયાનું રહસ્ય પણ આપણે જાણી શકતા નથી ! છતાં આપણે એટલું તો અવશ્ય જાણીએ છીએ કે જઠર જ્યારે અન્ન માગે અને તેને માટે બૂમ પાડે ત્યારે જો આપણે તેને એ આપીએ નહિ તો મગજ અને સ્નાયૂઓ કામ કરી શકતાં નથી; અને આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે જો આપણે યોગ્ય ખોરાક પસંદ કરીએ નહિ, જો આપણે તેને યોગ્ય રીતે ખાઇએ નહિ, જો આપણે માનસિક અને શારીરિક વ્યાયામથી તેનું યોગ્ય રીતે પાચન કરીએ નહિ તો તે એકાદ ગ્લૅડસ્ટનના વ્યાખ્યાનને કે એકાદ બનિયનની રૂપકમય કથાને ઉત્પન્ન કરશે નહિ.

ખરેખર આપણા શરીરની રચના અદ્ભુત છે! જરા ખ્યાલ તો કરો કે એક શહેરની ગંદકીને એક પળમાં શુદ્ધ પાણી બનાવી દેનારૂં એકાદ તળાવ કે ટાંકી હોય તો તે જોઇને આપણને કેટલો

બધો આનન્દ થાય! પરંતુ આપણા શરીરમાં એવુંજ એક તળાવ છે. મસ્તકના, ભસ્મીભૂત થયેલા અણુઓની રાખ અને ખવાઇ ગયેલા ભાગોનો કચરો લઇને પાછું ફરતું કાળું લોહી ફેફસાંમાં પ્રત્યેક શ્વાસની સાથે સ્વચ્છ, રાતા લોહીમાં ફેરવાઇ જાય છે! તે જાદુઇ ઝરામાંના રક્તનું પ્રત્યેક બિંદુ કોઇ એક દિવ્ય રસાયન-શાસ્ત્રીનું બનાવેલું હોઇ તેની અંદરજ આપણી સર્વ સફળતા અથવા નિષ્ફળતા સમાયેલી હોય છે! તેમાં આપણી શક્તિઓનો વિસ્તાર અથવા મર્યાદા રહેલી હોય છે. તેમાં આપણી તંદુરસ્તી અને દીર્ઘાયુષ અથવા રોગ અને અકાળ મૃત્યુ રહેલાં હોય છે. તેમાં આપણી આશા અને આપણા ભયો, આપણી હિંમત અને આપણી ભીરુતા, આપણી શક્તિ અથવા અશક્તિ, આપણી સબળતા અથવા નિર્બળતા, આપણી સફળતા કે નિષ્ફળતા, રહેલી હોય છે; તેમાં ઉચ્ચ અને વિસ્તૃત શિક્ષણ અથવા અશિક્ષિત પૂર્વજો તરફથી વારસામાં મળેલી સંકુચિત શક્તિઓ રહેલી હોય છે. તેમાંથીજ આપણાં અસ્થિ અને આપણી નસો, આપણા સ્નાયૂઓ અને મગજ, આપણી સુરૂપતા અથવા કુરૂપતા, એ સર્વનો ઉદ્ભવ થાય છે. તેમાંજ સદ્ગુણી વા દુર્ગુણી જીવનનાં તત્ત્વો અને અપરાધીની વા મહાત્માની વૃત્તિઓ ભરેલી હોય છે. એટલા માટે આપણને આરોગ્યના નિયમોને આધીન રહેવાની અને તેમ કરીને આપણી આ ભૌતિક જીવનરૂપી નદીની સ્વચ્છતા અને શક્તિ જાળવી રાખવાની કેટલી બધી જરૂર છે!

સ્પેન્સર કહે છે કે "ઘણા લોકો 'ભ્રષ્ટ શરીર' વિષે વાત કરે છે અને એ શબ્દ માત્ર સાંભળવાથીજ ઘણા લોકો આરોગ્યના નિયમોનો ભંગ કરવાને લલચાય છે; પરંતુ જે લોકો પોતાની બનાવેલી ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ પૈકી એકની સાથે આવી અપમાનકારક રીતે વર્તે છે તેમને કુદરત શાંત રીતે દાબી દે છે અને જે લોકો એટલા મૂર્ખ

હોતા નથી તેમનાજ વંશજોને તે પૃથ્વીપર વસવા દે છે.”

જે માણસની પાસે કાંઇક સંપત્તિ હોય છે તેનેજ કુદરત બીજી સંપત્તિ આપે છે. તે તેને માટે પોતાના વિશાળ ભંડાર ખુલ્લા મુકી દે છે અને તેને જે પણ જોઇએ તે લઇને સુખી થવાને કહે છે. જે વસ્તુને તે વાપરતો નથી તે વસ્તુ ઘણાં વર્ષો સુધી તેને એ રાખવા દેતી નથી! વાપરો અથવા ગુમાવો એ તેનો મૂળ મંત્ર છે. જે પરમાણુને આપણે ઉપયોગમાં લાવતા નથી તે સર્વને, કરકસરની કિંમત સારી પેઠે સમજનારી એ દેવી, આપણી પાસેથી ખુંચવી લે છે! “જે માણસની પાસે હશે તેને આપવામાં આવશે; અને જેની પાસે નહિ હોય તેની પાસેથી હોવા સમાન લાગતી વસ્તુ પણ ખુંચવી લેવામાં આવશે!”

જો તમે તમારો હાથ ઝોળીમાં રાખશો અને તેને વાપરશો નહિ તો પ્રકૃતિ છેક હાડકાં સુધીનો સ્નાયૂ લઈ લેશે અને હાથ નિરુપયોગી બની જશે; પરંતુ જો તમે ફરીથી તેનોજ ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તમારા ઉદ્યોગના પ્રમાણમાં તે લઇ લીધેલી વસ્તુ ધીરે ધીરે પાછી આપશે. જો તમે તમારા મસ્તકને આળસ અથવા પ્રમાદરૂપી ઝોળીમાં નાખશો તો તેજ પ્રમાણે તે તમારી બુદ્ધિને ખુંચવી લઇ તમને મૂર્ખ બનાવી દેશે. લુહારને એક મજબૂત હાથ જોઇએ છે અને તેથી તે એને આપે છે, પરંતુ બીજા હાથને તે ન વાપરે તો તે સુકવી નાખે છે. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે તમારા જીવનની સમગ્ર શક્તિઓને એકજ અંગનો વિકાસ કરવા પાછળ ગોઠવી શકો, પરંતુ તમારાં બીજાં સઘળાં અંગો દુર્બળ થઇ જશે!

જો એક યુવાન સ્ત્રીની ઇચ્છા હોય તો તે સજ્જડ કમરપટો પહેરી શકે, પરંતુ પ્રકૃતિ તેના મુખારવિંદપરથી રતાશ ખુંચવી લેશે અને તેને સ્થાને ફિક્કાશ મૂકી દેશે! તેનો સાફ ગોળ ચહેરો ખાડા

ટેકરાવાળો અને બેડોળ બની જશે. પ્રકૃતિ તેની ઝડપવાન ગતિ અને તેની આંખનું તેજ હરી લેશે.

તમારી ઇચ્છા હોય તો પૈસાનો સંચય કરવા તરફજ તમારી સર્વ શક્તિઓ વાળો અને તમારી આસપાસનાં ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોનાં રૂદનથી પીગળે નહિ એવું વજ્રમય અંતઃકરણ બનાવી લો તથા તમારી પરમાર્થવૃત્તિનો ઉપયોગ ન કરો; અને પછી જુઓ કે પ્રકૃતિ તમારા કમબખ્ત લોભી આત્માને કેવો સંકોચી નાખે છે!

વિનામૂલ્યે આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખશો નહિ. જેનું જરા પણ મૂલ્ય છે એવી આ જગતની કોઇ પણ વસ્તુ વિનામૂલ્યે મળતી નથી.

પ્રકૃતિ એવો કોઇ પણ કાયદો ઘડતી નથી કે જેનો ભંગ કરનારને તે શિક્ષા ન કરે! જ્યારે જ્યારે પ્રકૃતિના નિયમનો ભંગ કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તે અપરાધીને શિક્ષા કર્યા વિના રહેતી નથી–પછી ભલેને અપરાધીનું તેથી મરણ પણ નીપજતું હોય!

એક મહાન શસ્ત્રવૈદ્ય પોતાના વિદ્યાર્થીઓની સમક્ષ એક શસ્ત્રક્રિયા કરવાને ઉભો રહ્યો. આ શસ્ત્રક્રિયા ઉત્તમ શસ્ત્રો અને આધુનિક વિજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથીજ બની શકે એવી ગંભીર હતી. દૃઢ અને હલકા હાથે તેણે એ ભયંકર કાર્યમાં પોતાને જેટલો ભાગ ભજવવાનો હતો તેટલો સફલતાપૂર્વક ભજવ્યો અને ત્યાર પછી વિદ્યાર્થીઓ તરફ ફરીને તે બોલ્યોઃ “બે વર્ષ પૂર્વે એક ઇજા રહિત અને સાદી શસ્ત્રક્રિયાથી આ રોગ સારો થયો હોત અને છ વર્ષ પૂર્વે જો ડહાપણપૂર્વક જીવન ગળાયું હોત તો એ થતોજ અટકયો હોત–બીલકુલ થયોજ ન હોત. હમણાં આ કેસ જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં જે કાંઇ બની શકે તેમ હતું તે આપણે યથાશક્તિ કર્યું છે, પરંતુ હવે મામલો કુદરતને હાથ છે. તે હમેશાં મોતની સજા

રદ કરવાને સંમત થતી નથી." બીજેજ દિવસે તે દરદી મરણ પામ્યો!

એમર્સને પોતાના મોજશૉખમાં ઉછરેલા નાના પુત્ર તરફ જોઇને પોતાના મનમાં કહ્યું: "નિર્ભાગી બાલક! મને યુવાવસ્થામાં જે સંકટો સહન કરવાં પડયાં છે તેનો અનુભવ એને ન મળવાથી એનું કેટલું બધું અહિત થશે?"

આરોગ્ય, બળ અને દીર્ધાયુષ્યનો આધાર અવિનાશી કાયદાઓ-પર રહેલો હોય છે. તેને "દૈવયોગ" ની સાથે કંઇ પણ સંબંધ નથી. પ્રથમ આપણાં માતાપિતા અને આપણે પોતે તેને માટે જવાબદાર હોઇએ છીએ. વ્યાધિઓ ઔષધિને પણ ગાંઠતા નથી અને મનુષ્યજાતિનો ચોથો ભાગ, વાસ્તવિક જીવનમર્યાદાનો સત્તરમો ભાગ પૂર્ણ કર્યા વિના બચપણમાંજ મરણ પામે છે, તે માટે ઇશ્વર જરા પણ જવાબદાર નથી. જો તેને એ બાબતમાં જવાબદાર ઠરાવ-વામાં આવે તો મનુષ્યો ગજવાં કાતરે છે અને ઘોડાં ચોરે છે તેને માટે પણ એનેજ જવાબદાર ગણવો જોઇએ!

અકસ્માતોને બાદ કરીએ તો આપણે ઘણે અંશે આપણી ઇચ્છાનુસારજ જીવી શકીએ તેમ છીએ. દરેક દેશમાં હજારો અને લાખો વૈદ્યોની શી જરૂર છે? તેમાંનો દશમો ભાગ પણ માનપૂર્વક નિર્વાહ કરતો હોય તો તેમાં દોષ આપણો પોતાનોજ છે. ઉગતાંજ અટકાવી શકાય એવા રોગોથી દરવર્ષે કમમાં કમ એક કરોડ માણસો મરી જાય એ આધુનિક સંસ્કૃતિપર કેવું મોટું કલંક છે?

સેનેકા કહે છે કે "ઇશ્વરે આપણને દીર્ઘાયુષ્ય આપ્યું છે પરંતુ આપણે તેને ટુંકું બનાવી દીધું છે!" ઘણાજ થોડા લોકો વૃદ્ધ થતાં સુધી જીવવાનું પૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવે છે અને વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચી મરણ પામે એવો તો કોઈ વિરલજ હોય છે. બાકી બધાય બચપણમાંને યુવાનીમાંજ મરે છે. સેંકડે ત્રણ ચાર માણસજ વૃદ્ધાવસ્થામાં મરણ

પામે છે. કુદરતે માનવશરીરનું જે અદ્‌ભુત યંત્રકામ બનાવ્યું છે તે પરથી તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે આપણે સો વર્ષ સુધી આરોગ્ય-પૂર્વક જીવી શકીએ એમ છીએ!

ઇંગ્લાંડનો ટૅામસ પાર એકસો બાવન વર્ષ પર્યંત જીવ્યો હતો! તેણે એકસો વીશ વર્ષની વયે લગ્ન કર્યું હતું અને તે એકસો ત્રીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેણે હાથમાંથી કામ છોડયું ન હતું! યૅાર્કશાયર નિવાસી હેન્રી જેન્કિન્સ એકસો ઓગણોતેર વર્ષ જીવ્યો હતો! અને જો રાજા તેને લંડનમાં લાવ્યો ન હોત તો કદાચ તે તેથીયે વધારે જીવ્યો હોત! લંડનના ભોગવિલાસે તેને વહેલો મારી નાખ્યો! ઈંગ્લાંડના ન્યાયમંદિરનાં દફતરોપરથી જણાય છે કે તેના મરણ પૂર્વે એકસો ચાલીસ વર્ષપર ચાલેલા એક મુકદ્દમામાં તે સાક્ષી હતો! પોતાની સો વર્ષની વયે તે એક જોસથી વહેતી નદી તરીને સામે પાર ગયો હતો! મહાન વૈદ્યરાજ હાર્વેએ પારનું શરીર તપાસ્યું, પરંતુ તેને જીવનપ્રણાલિના ફેરફાર સિવાય એના મૃત્યુનું બીજું કાંઇ કારણ જણાયું નહિ!

માનવશરીરની રચના અને ધાતુઓ વિષે આપણે જેટલા અજ્ઞાન છીએ તેટલા અજ્ઞાન બીજી કોઇ પણ બાબતમાં નથી. હજાર માણસે એક પણ માણસ પોતાના શરીરની અંદરના મુખ્ય અવયવોનું શુદ્ધ જ્ઞાન ધરાવતો નથી અથવા તેમનો શું ઉપયોગ છે તે કહી શકતો નથી!

આપણાં મહાવિદ્યાલયો અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી "પૂર્ણ શિક્ષણ (!)" લઇને બહાર પડતા તરુણ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ કે જે ભાષાઓમાં, સંગીતમાં અને કલામાં બહુજ પાવરધાં બને છે તેઓ જે અવયવો અને તેમનાં કાર્યોપર પોતાના જીવનનો આધાર છે તેનું વર્ણન અથવા સ્પષ્ટીકરણ કરી શકતાં નથી એ ઇશ્વરને કેવું

મોટું અપમાન કરવા સમાન છે ! ફ્રાન્સિસ વિલાર્ડ કહે છે કે " એક સમય એવો પણ આવશે કે જ્યારે લોકો અત્યારની આપણી જંગલી અવસ્થાને સંભારી સંભારીને એવી વાતો યાદ કરશે કે " અગાઉના વખતમાં છોકરાંઓને શબ્દયોગી અવયવો અને તિબેટની નદીઓનાં નામ શીખવતા, પરંતુ જે અદ્‌ભુત નિયમોપર તેમના આરોગ્યનો આધાર હોય અને જે માનવોચિત આચારથી તેઓ પોતાની આસપાસના માણસોની સાથે શાંતિ અને સદિચ્છા સહિત રહી શક્તા હોય, તેનું તેમને શિક્ષણ આપવામાં આવતું ન હતું ! " પોતાની જાતનો અભ્યાસ અને પોતાની જાત સંબંધી જ્ઞાન એના જેવી ઉપયોગી વસ્તુ માણસને કોઇ પણ નથી અને તે છતાં પણ તે પોતાની આસપાસના પશુઓ સંબંધે જેટલું જ્ઞાન ધરાવે છે તેના કરતાં પણ પોતાની જાત વિષે બહુજ ઓછું જ્ઞાન ધરાવે છે !

મનુષ્યનું શરીર એ મહાન વિશ્વકર્તાનું મહાન કાવ્ય છે. તેને વાચતાં, તેનો અર્થ સમજતાં, તેની સુંદરતાની કદર કરતાં ન શીખવું અથવા તેનાં ગુપ્ત રહસ્યો જાણવાને પ્રયત્ન ન કરવો એ આપણી સંસ્કૃતિને કલંક સમાન છે !

મનુષ્યો પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે કેટલું સહન કરે છે તેનો પ્રત્યુત્તર આપણને એકાદ સંકુચિત, અર્ધ વિકસિત, એકાંગી, અલ્પાયુ પ્રજા તરફથી મળશે.

જો કવિ બીમાર પડે છે તો તેની કવિતા પણ બીમાર પડે છે; જો એકાદ ગ્રંથકર્ત્તાના માથામાં કાળું વિષમય લોહી ફરતું હોય છે તો તે તેના ગ્રંથને પણ તેનાવડે ભરી દે છે: અને જેવી રીતે લૅાર્ડ બાયરનની વિષયાસક્તિ તેના કાવ્યોમાં તથા કેટલાક ગૂજરાતના કવિઓ તેમજ કવિ કહેવરાવવા માગનારાઓની વિષય લોલુપતા તેમની કવિતાઓમાં નજરે પડે છે, તેવી રીતે ક્ષયથી પીડાતા

દરદીનાં લખાણોમાં પણ જયાં ત્યાં રોગનીજ ગંધ આવે છે. **માત્ર અસત્યવાદીઓજ નહિ, પરંતુ અજીર્ણુથી પીડાતા દરદીઓ પણ પ્રભુને પસંદ નથી.**

"એક રોગી શરીરમાં રહેલી મહાન બુદ્ધિ, એ એક થાકી ગયેલા તારા (તરનાર) ના ગજવામાં રહેલા સુવર્ણ સમાન છે."

ઘણી વાર પેટના અજીર્ણુને લીધે માથાનો દુઃખાવો થઇ આવે છે અને તેમાંથી કેટલીક વાર જ્વરાદિ વ્યાધિ થઇ આવીને એક અવયવના પાપને માટે શરીરનાં તમામ અંગોને દુઃખ સહેવું પડે છે. તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે શરીરના તમામ અવયવો તથા જ્ઞાનતંતુઓ એક બીજાની સાથે કેટલો બધો સંબંધ ધરાવે છે !

એકાદ નસ ઉપર સોજો થઇ આવતાં બીજી નસ હાડકા સાથે દબાઇ જઇને મનુષ્યને જે અતિ વેદના ઉપજાવે છે તેના આગળ નેપોલિયન સરખો સમર્થ મહારથી પણ એક નાના બાલક જેવો બની રહે છે ! એકાદ આંગળા યા મુત્રપિંડ કે કલેજામાં અથવા શરીરના બીજા કોઇ નીચલા ભાગમાં ગુમડું, સોજો, ઇજા કે દર્દ થતું હોય તો તેથી આંખ અને માથાને પણ વેદના થાય છે–ગંભીર હાનિ થાય છે !

કુદરત આપણાં સઘળાં શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક કાર્યોની નોંધ લે છે.

ચાલો આપણે એના ચોપડાના એકાદ પાનાપર નજર ફેરવીએઃ

કાર્ય.	પરિણામ.
અત્યંત કસરત, તમાકુ કે બીડીનું સેવન, ડ્રગ્સ ન્હા, કૉફિનું સેવન, ખૂબ જોરથી હલેસાં મારવાં, અત્યંત ત્વરાથી	મનનું ઉશ્કેરાવું, ક્રોધ ચઢવો, જીવનની આશાને હાનિ પહોંચવી અથવા નાશ થવો.

દોડીને ટ્રામગાડી કે આગગાડી પકડવી, અભ્યાસમાં હદ ઉપરાંત મંડ્યા રહેવું, ઉશ્કેરાઇ જવું, વગેરે વગેરેમાંની એક યા અનેક બાબતોનું સેવન કરવાથી હૃદયમાં ઇજા થઇ.

જમવામાં ઉતાવળ, અથવા કુપથ્ય કે કાચા ખોરાકનું સેવન કરવાથી, ગરમીના સમયમાં બરફવાળું અતિ શીતળ જળ, અથવા તો ગરમાગરમ ચ્હા, કોફી પીવાથી, થાક અને કંટાળાવાળી અવસ્થામાં, અથવા ખરાબ સમાચાર જાણવાથી થયેલી અસ્વસ્થ અવસ્થામાં ભોજન કરવાથી પાચક-યંત્ર તૂટી ગયું.

મંદાગ્નિ, ઉદાસી, અનેક વર્ષો સુધીની શારીરિક વેદના, કુટુંબનાં માણસોની ચિંતા, મિત્રોની કરુણા અને કંટાળો.

સ્વચ્છંદતા, દુરુપયોગ, મનની અત્યંત ઉશ્કેરણી, પ્રવૃત્તિનો અતિરેક, અને દ્રવ્ય અથવા કીર્તિ સંપાદન કરવાને માટે અત્યંત દોડાદોડી કરવાથી, ઉત્તેજક ખોરાક ખાઇને વહેલું યૌવન પ્રાપ્ત કરવાથી, જીવનતત્ત્વને ઉશ્કેરવાથી, વગેરે વગેરે કારણોથી શરીરનો બાંધો તોડી નાખ્યો.

વર્ષો સુધી દુર્બળતા રહી, મહત્ત્વાકાંક્ષા નિષ્ફળ ગઇ, નિરાશાજનક અકર્મણ્યતા પ્રાપ્ત થઇ અને જીવનસત્ત્વ ચૂસાઇ ગયું.

અનુચિત માનસિક પરિશ્રમ કરી, મોડી મોડી રાતસુધી દીવો બાળી,

મનની શક્તિઓ કુંઠિત થઇ ગઇ, મગજ દુર્બળ થઇ ગયું

માથાનાં અણુઓ તાજાં થાય તે પહેલાં તેને ખર્ચી નાખી મગજને ધૂજા કરી.

અને આશાઓ દબાઈ ગઇ.

વર્ગમાં પહેલો નંબર રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં, ઇનામ લેવાનો કે બીજા કોઇ હરીફ વિદ્યાર્થીની આગળ નીકળી જવાનો પ્રયત્ન કરતાં મગજપર હદ ઉપરાંત બોજો લાદ્યો.

મહત્ત્વાકાંક્ષા નિષ્ફળ ગઇ અને શરીર રોગી થઇ ગયું.

દારૂ, અફીણ ઇત્યાદિ નિશાનું સેવન કરીને મગજ અને જ્ઞાનતંતુઓમાં રહેલા મૃદુ અને તીક્ષ્ણ તત્ત્વને સખ્ત બનાવી દીધું અને જઠરની પાતળી, કોમળ ચામડીને પાયમાલ કરી નાખી.

મગજ જડ બની ગયું, હૃદય સખ્ત બની ગયું, અજીર્ણનો રોગ થયો, જીવન અલ્પાયુ, નિરૂપયોગી બની નષ્ટ થયું.

હિસાબ બંધ; શારીરિક અને નૈતિક દેવાળું; પરિણામ શૂન્ય.

યાદ રાખજો કે મનની ખૂબ ઉશ્કેરણીને પરિણામે શોક, પશ્ચાતાપ અને લજ્જા સિવાય બીજું પરિણામ આવતું નથી. ખાત્રી રાખજો કે તમારો દરેક અયોગ્ય આહારવિહાર કુદરતના ચોપડામાં તમારે ખાતે ઉધરતો રહીને એક યા બીજારૂપે, વહેલો યા મોડો, તમારે તેનો હિસાબ આપવોજ પડશે.

“ કુદરત ન્યાયી છે અને તે આપણા ક્ષણિક આનન્દ આપનારા દુર્ગુણોનેજ આપણો નાશ કરવાનાં સાધન બનાવેછે.”

આશ્ચર્યની વાત છે કે આપણે જીવીએ છીએ ! આપણે આપણા જીવનના પ્રત્યેક નિયમનો ભંગ કરીએ છીએ અને તે છતાં પણ આપણે વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત જીવવાની આશા રાખીએ છીએ ! એક માણ-

સની પાસે એક સુંદર નાજુક ઘડિયાલ હોય, તે તેને રસ્તાપર ખુલ્લું મૂકી દે અને તેમાં ધૂળ અને વર્ષાદ પડવા દે અને તે છતાં પણ તે સારી રીતે ચાલીને યોગ્ય વખત આપે એવી તે ઇચ્છા રાખે તો તેને વિષે તમે શું ધારશો ? કોઇ ગૃહસ્થ પોતાની હવેલીનાં બારી બારણાં ભામટાઓ અને ચોરોને તથા પવન, ધૂળ અને વર્ષાદને માટે ખુલ્લાં મૂકી દે અને તે છતાં તેમાંની સર્વ વસ્તુઓ સારી તથા સુરક્ષિત રહેવાની આશા રાખે તો તેને વિષે તમે શું ધારશો ?

આપણું શરીર એ પણ ઇશ્વરરચિત ઘડિયાલજ છે; તેને સો વર્ષ સુધીની ચાવી આપી મૂકેલી છે અને તેને ઠંડી તથા ગરમીને અનુકૂળ કરવાને તેમાં એવું નાજુક યંત્રકામ ગોઠવ્યું છે કે આપણે નિરંતર બરફવાળા પ્રદેશમાં જઇને વસીએ કે ગરમ પ્રદેશમાં બાળી નાખતાં સૂર્યકિરણો વચ્ચે વસીએ તો પણ આપણા શરીરમાં કંઇપણ ફેરફાર થતો નથી. ધૂળની એકાદ રજકણથી અથવા સ્હેજ પણ ઇજા થવાથી આ અદ્ભુત ઘડિયાલ અસ્વસ્થ અને અનિયમિત થઇ જાય છે અને તે છતાં પણ આપણે ઘણીવાર તેમાં નાશકારક તત્ત્વો ભર્યાજ જઇએ છીએ! આપણે વારંવાર સ્નાન કરીને ચામડીમાંનાં અસંખ્ય છિદ્રોને ખુલ્લાં રાખતા નથી અને શરીરનાં નાજુક ચક્રોમાં આનન્દનું તેલ કવચિતજ પૂરીએ છીએ ! ઉલટાં બિનજરૂરી, હદથી વધુ આહારવિહાર રૂપ કચરોજ ભર્યા જઇએ છીએ !

આપણે પાણીને સ્વચ્છ કરવાની, બિછાનું સાફ કરવાની, શયનગૃહમાં પવન આવે એવી ગોઠવણ કરવાની અને દૂધનું પૃથક્કરણ કરવાની કેટલી બધી કાળજી રાખીએ છીએ ! આપણે કદાચ ગંદકી અને ચેપીરોગોના સંસર્ગમાં આવતા અટકીએ છીએ; તો બીજા હાથપર સોમલથી રંગેલા કાગળો આપણી દિવાલોપર લટકાવીએ છીએ અને તેનું વિષ નિત્ય શ્વાસમાં લઇએ છીએ! આપણે મોટી ગીરદીવાળાં

નાટકગૃહો કે જેમાં ઘણા માણસો અસ્વચ્છ અને રોગગ્રસ્ત હોય છે તેમાં વારંવાર જઇએ છીએ. આપણે તેમાં કલાકોના કલાકો સુધી બેસીએ છીએ અને ચોદસો ચોરસફીટ જેટલી ફેફસાંની જાળને ગરમ, વિષમય અને ભારે હવા શ્વાસમાં લઇને ભરી દઇએ છીએ! તે સ્થાનમાં ગૅસના સેંકડો દીવા બળતા હોય છે, જેમાંનો પ્રત્યેક દીપક છ માણસોના જેટલો (ઑક્સિજન) પ્રાણવાયુ ખપાવી નાખે છે; સેંકડો રોગગ્રસ્ત ફેફસાંઓમાંથી ખરાબ હવા નીકળીને એકત્રિત થાય છે; કોઇકજ દિવસ સ્નાન કરતા હોય એવા સેંકડોના મુખમાંથી, કોઈકજ દિવસ ધોવાયેલાં કપડાંમાંથી અને ભિન્ન ભિન્ન જાતના રોગોથી સડેલી ચામડીમાંથી નીકળતી ઝેરી હવા તે સ્થાનમાં આપણા શ્વાસમાં જાય છે; કલાકોના કલાકો સુધી આપણે આવા વિષમય ગૃહમાં બેસીએ છીએ અને પછી આપણને બીજે દિવસે સવારે માથાનો દુઃખાવો કે સુસ્તી શામાટે લાગુ પડે છે તે માટે આશ્ચર્યચકિત થઇએ છીએ!

નાજુક, પાચનક્રિયા કરવામાં નિમગ્ન થયેલા જઠરમાં આપણે એકાદ પ્યાલો બરફવાળું પાણી નાખી દઇને તેને ગભરાવી તથા ઠંડુ પાડી દઇએ છીએ! પરંતુ આપણે આ વાત તો લક્ષ્યમાં પણ નથી રાખતા કે એ નુકશાનમાંથી મુક્ત થઈ, જઠરમાંથી પાચક રસ ઉત્પન્ન કરવાને બીજી અઠ્ઠાણુ ડિગ્રીની ગરમી મેળવતાં આપણને બીજા અર્ધો કલાકનો વિલંબ થશે! અરે, એટલામાં તો બરફના પાણીનો બીજો પ્યાલો પણ આપણે ઢીચ્યોજ હોય છે!

દારૂ પીનારાઓના જઠરની પાતળી ચામડી જાડી બની જાય છે; તેની અંદરના મૃદુભાગો સખ્ત બની જાય છે; તેમના જ્ઞાનતંતુઓનું પાતળું આવરણ અને મગજનું શ્વેત તત્ત્વ કઠણ બની જાય છે. લોકો શરીરના અત્યંત નાજુક યંત્રકામમાં શાક, મિઠાઈ, ફળ, કંદ, મૂળ, રાઈતાં, અથાણાં, દારૂ, માંસ, માદક પદાર્થો, તંબાકુનો રસ અથવા

ધુમાડો, ઇત્યાદિ પદાર્થ ઠાંસી ઠાંસીને ભરે છે અને પછી એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના આ વિવિધ પ્રકારના અને અસંબદ્ધ બોજાની સંભાળ એ નાજુક યંત્ર લે એવી આશા રાખે છે !

આ સર્વ દુરૂપયોગ કર્યા પછી પણ આપણે લોહીને જઠર આગળ જઈ તેને તેના સંકટમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવાની તકજ મળવા દેતા નથી, પણ ઉલટા તેને મગજ અને સ્નાયૂઓની આગળ બોલાવી લઇએ છીએ ! (એટલે કે જમ્યા પછી તરતજ કામપર ચઢીએ છીએ !) આ વાત આપણે જરાયે ધ્યાનમાં લેતા નથી કે પ્રકૃતિ જઠરને સહાય કરવા માટે વિશેષ લોહીનો જથ્થો પૂરો પાડવાનું કામ કેટલું મહત્ત્વનું ગણે છે, કે જેણે ત્યાં આગળની લોહીની નસોને આખા શરીરની નસો કરતાં અનેકગણું લોહી સમાવી શકે એવી બનાવી છે !

ઘોડો જ્યારે ભૂખ્યો થાય છે ત્યારે તે શું ચણા અને ઘાસ ખાવાની સાથે સાથેજ પાણી પીતો જાય છે ? ખાનપાનના સંબંધમાં મુંગાં પ્રાણીઓ આપણને કિંમતી બોધ આપી શકે છે. પ્રકૃતિ આપણા ખોરાકને પચાવવાને માટે યોગ્ય પ્રમાણમાંજ પાચક રસ મિશ્રિત કરે છે અને તેની ઉષ્ણતા બરાબર જોઇએ તેટલીજ રાખે છે. જો બરફવાળા પાણીવતી તેની ઉષ્ણતા આપણે કમી કરી નાખીએ તો તેની પૃથક્કરણશક્તિ અને પાચનશકિત નિર્બળ થઇ જાય છે અને સ્વાભાવિક રીતેજ મંદાગ્નિનો વ્યાધિ લાગુ પડે છે.

મુંગાં પશુઓ પાસે જે વધારે બોજો ખેંચાવવામાં આવે છે તેમજ કારખાનાંઓમાં કામ કરતાં સ્ત્રી અને બાળકો પાસેથી દિવસમાં જે વધુ કલાકો મજુરી લેવામાં આવે છે, તે બંધ કરાવવા માટે જગતના લોકોની કરુણા અને અનુકમ્પાની લાગણીઓ તેમના પ્રત્યે આકર્ષાઈ છે અને અનેક મંડળ સ્થપાયાં છે; પરંતુ એવી ઉદાર સમજણ ધરાવનારા અને ઉંચું શિક્ષણ મેળવેલા માણસો પણ પોતાના જઠરની

પાસેથી અતિ સખ્ત કામ લે છે ! જેમ તેઓ પોતાનાં ઘડિયાલને વિશ્રાન્તિનો સમય આપતા નથી તેમ પોતાના જઠરને પણ અવકાશ આપતા નથી ! તેઓ તેને એકાદશીની, રવીવારની કે અન્ય તહેવારની અથવા કોઇપણ પ્રકારની રજા આપતા નથી; પણ પોતાના મનને આનંદ મળે એટલા માટે ઉલટા એવા દિવસોમાં તો તેઓ ભારેમાં ભારે ખોરાકો અનેકવાર ઉપરાઉપરી હોમ્યાજ કરે છે !

જો કે હૃદયનું વજન વીસ પચીસ તોલા જેટલુંજ છે, તો પણ તે પોતાનામાંથી અઢારશેર જેટલું લોહી કાઢીને માત્ર બે મિનિટમાંજ શરીરના પ્રત્યેક ખૂણા ખાંચરામાં ફેરવીને પાછું પોતામાં શુદ્ધ કરવા માટે ખેંચી લે છે. આ નાનો સરખો અવયવ ચોવીસ કલાકમાં એટલો બધો શ્રમ લે છે કે જેટલા શ્રમવડે એકસો ચોવીસ ટનના વજનનો પત્થર એક ફીટ ઉંચો થઇ શકે ! જગતનું આ સૌથી સંપૂર્ણ એન્જીન, એક મજબૂત માણસ સખ્ત મજુરી કરવા પાછળ એક દિવસમાં જેટલી શકિતનો વ્યય કરે છે તેથી ત્રીજા ભાગ જેટલીજ શકિત ઉપલા કાર્યમાં ખર્ચે છે ! જો એ હૃદય પોતાનું સમગ્ર બળ પોતાના અંગને ઉંચે ચઢાવવામાં ખર્ચે તો તેને એ એક કલાકમાં લગભગ વીશ હજાર ફૂટ ઉંચે લઈ જાય, અર્થાત આબુના પહાડ કરતાં પાંચ ગણી ઉંચાઇએ લઇ જાય ! હવે પોતાની ખુશીથી આટલું બધું વૈતરૂં કર્યા કરનારા આ વફાદાર નોકરને વિશેષ પરિશ્રમ કરવાની ફરજ પાડવી એ કેવી મૂર્ખાઇ છે !

પોતાની મરણપથારીની આસપાસ બેસીને વૈદકના ધંધાને પોતાના મરણથી થનારી હાનિ વિષે પારિસના આગેવાન વૈદકશાસ્ત્રીઓ શોક કરતા હતા ત્યારે ફ્રાન્સના સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ વૈદ્યોમાંનો એક વૈદ્ય એમ બોલેલો કહેવાય છે કે " હું મારા કરતાં અતિ મહાન એવા ત્રણ વૈદ્યરાજોને મારી પાછળ મૂકી જાઉં છું; આ ત્રણ વૈદ્યો તે પાણી.

કસરત અને ખોરાક છે. **પાણીનો ઉપયોગ છૂટથી કરજો, કસરતનો ઉપયોગ નિયમિત રીતે કરજો અને ખોરાકનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે કરજો.** એટલે તમને મારી સહાયની આવશ્યકતા રહેશે નહિ. મારી જીવંત દશામાં હું તેમના વિના કંઇપણ કરી શક્યો ન હતો અને મારા મરણ પછી પણ મારા આ પ્રમાણિક સહાયકોની સાથે જો તમે મૈત્રી કરશો તો તમને મારી ખોટ જણાશે નહિ.''

આપણે આપણા ધંધાનો દંડ ભરવોજ જોઇએ. જે કાર્ય, કર્તાને મારી નાખે છે તે કાર્યથી સાવધ રહેજો. **જે ધંધામાં અસ્વચ્છ હવા શ્વાસમાં લેવીજ પડે તેનો ત્યાગ કરજો.** સલાટો, ખાણમાં અને રૂ તથા સુતર અને કાપડનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરનારાઓ અને પોલાદનું કામ કરનારાઓ અલ્પાયુ હોય છે, કારણ કે તીક્ષ્ણ રજકણો તેમના શરીરમાં પ્રવેશી જાય છે અને તે ફેફસાંના મૃદુ આવરણને ઉશ્કેરે છે. માન્ચેસ્ટરના છરી કાંટા બનાવનારાઓ બત્રીશ વર્ષથી વધારે ક્વચિતજ જીવે છે! જે માણસો લાંબા જીવનને કિંમતી ગણે છે તેમણે એવા સઘળા ધંધાઓને તિલાંજલિ આપવી જોઇએ, કે જે તેમને અસ્વચ્છ હવા દમમાં લેવાની અને સૂર્યના પ્રકાશને બદલે અંધિયાર જગ્યામાં કાચદ્વારા મળતો પ્રકાશ લેવાની ફરજ પાડતા હોય. વિશેષે કરીને આ ધંધાઓનો તેમણે ત્યાગ કરવો જોઇએ કે જે તેમને રૂ, પોલાદ, પિત્તળ અને લોઢાની નાની નાની રજકણો અને નાની નાની કરચો, કોલસાની રજકણો અને અનાજનાં ડુંડાંમાંથી, અનાજ જુદાં કરનારાં તેમજ અનાજને દળનારાં યંત્રોમાંથી ઉડતી રજકણો શ્વાસમાં લેવાની ફરજ પાડતા હોય. જેઓ અનાજની વખારોમાંજ પડ્યા પાથર્યા રહે છે તેમજ રંગ, સીસું, ટાઇપ, વગેરે બનાવવાનાં કારખાનાંમાં કામ કરીને ઝેરી શ્વાસ રોજ લીધા કરે છે તેઓ પણ ઓછું જીવન જીવનારા હોય છે.

જે સ્થાનમાં પુષ્કળ રજકણો ઉડતાં હોય, તે સ્થળે લાંબો શ્વાસ લેવાથી રજકણો ફેફસાંના ઉપલા અને ઓછા વપરાતા ભાગમાં ઘુસી જાય છે અને તેથી ફેફસું વારંવાર ઉશ્કેરાયા કરે છે; અને તેનું અંતિમ પરિણામ ક્ષય કે દમ જેવા રોગોમાંજ આવે છે! જે ધંધાઓમાં સોમલ વપરાય છે તે સર્વ ધંધા જીવનને ટુંકું કરી નાખનારા છે. બોસ્ટનથી થોડે દૂર વસતા એક ડબ્બા બનાવનારને જણાયું કે તેનું કામ કરતી કેટલીક છોકરીઓ, તેની નોકરીમાં જોડાયા પછી ચાર પાંચ વર્ષથી વધારે જીવી ન હતી!

ડૉ. વિલિયમ ઑાગલ કે જે આ વિષયમાં પ્રમાણભૂત ગણાય છે તે જણાવે છે કે, "કોઈ પણ પ્રજામાં મરણના ભેદ ઉત્પન્ન કરનાર ભિન્ન ભિન્ન કારણોમાં, હાલના પ્રચલિત નવા ધંધાઓના જેટલું સબળ કારણ બીજું એકકેય નથી!" તેને જણાયું છે કે ધર્માચાર્યો અને ઉપદેશકોમાં મરણપ્રમાણ સૌથી ઓછું આવે છે. ગણત્રી પ્રમાણે ધર્માચાર્યો અને ઉપદેશકો જ્યારે સો મરે છે ત્યારે વીશીઓ, હોટલો અને ઉપહારગૃહોમાં રાંધવાનું કામ કરનારાઓ ત્રણસોને સત્તાણું મરે છે; ખાણમાં કામ કરનારાઓ ત્રણસો એકત્રીસ મરે છે; કુંભારો ત્રણસો સત્તર મરે છે; કાનસ બનાવનારાઓ ત્રણસો મરે છે; અને માળીઓ, ખેડુતો તથા ખેતરમાં કામ કરનારાઓ ધર્માચાર્યોના જેટલાજ લગભગ મરે છે. વિશેષ મરણ થવાનાં કારણો તે નીચે પ્રમાણે આપે છે: (૧) શરીરનો સંકોચ થાય એવી રીતે કામ કરવું; (૨) વિષમય અને ઉત્તેજક પદાર્થોના સંસર્ગમાં આવવું; (૩) અત્યંત માનસિક અને શારીરિક પરિશ્રમ કરવો; (૪) ગોંધાયેલી અથવા ભ્રષ્ટ હવામાં કામ કરવું; (૫) જલદ પીણું પીવું; (૬) અકસ્માત બનવાનો વિશેષ સંભવ હોય એવાં સ્થાનોમાં જવું; અને (૭) રજકણો શ્વાસમાં લેવાં. ઉપરોક્ત ડૉક્ટરની ગણત્રી પ્રમાણે

બીજા ધંધાઓથી થતાં મરણનું સરાસરી પ્રમાણ એક હજારનું હોય છે ત્યારે દારૂ ઇત્યાદિ કેફી ચીજોના ધંધામાં રોકાયેલા માણસોના મરણનું પ્રમાણ પંદરસો એકવીશ હોય છે! આ એક અતિ મહત્ત્વની વાત છે કે ધંધાઓ આપણને રૂચે એવા અને આરોગ્યને હાનિ ન કરે એવા હોવા જોઇએ. જ્યારે જ્યારે આપણું કામ આપણામાં કંટાળો ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે જ્યારે તે આપણને વેઠ સમાન અને અરોચક લાગે છે ત્યારે ત્યારે તે આપણા જીવનનો ભયંકર ત્વરાથી ક્ષય કરે છે.

આરોગ્યનો સંચય કરી શકાય છે; તેની થાપણ કરી શકાય છે; તેનું ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ ઉપજાવી શકાય છે અને એ રીતે તેને બમણું ત્રણગણું કરી શકાય છે! જેવી રીતે એક શ્રીમંત એકજ સટ્ટામાં પોતાની સમગ્ર સંપત્તિ ગુમાવી દે છે તેવી રીતે આપણા આરોગ્યનો પણ માત્ર એકજ ખરાબ વર્તનથી નાશ થાય છે.

આળસુપણાથી નહિ પણ ઉદ્યોગથીજ આપણને દીર્ઘજીવનની પ્રાપ્તિ થાય છે. બંદરમાં પડી રહેલું વહાણ—અને નહિ કે સમુદ્રમાં ફરતું વહાણ—સૌથી વહેલું ખવાઇ જાય છે. ફ્રાંકલિન કહે છે તેમ 'વપરાતી ચાવી જ હમેશાં ચળકતી રહે છે' અને વહેતું જળ જ સ્વચ્છ રહે છે.' આ જ પ્રમાણે ખરા અને આતુર હૃદયથી પ્રયત્ન કરવાથી શરીર, મન અને આત્મા નિરોગ થાય છે. કસરત પિત્તના પ્રવાહને નિયમિત કરે છે અને આપણામાંના ઘણા જણ પોતાના પિત્તાશયમાંજ પોતાના વિચાર સૃજને ફરે છે. જો આપણે નિરોગી હોઇએ તો આપણે આશાવાદી હોઇએ છીએ અને જો આપણે રોગગ્રસ્ત હોઇએ તો અવશ્ય નિરાશાવાદી હોઇએ છીએ.

જો આપણે રમત અને કામનો અતિરેક કરીએ (અટક્યા વગર

સતત રમત અથવા કામ કર્યા કરીએ) તો પ્રકૃતિ તેનો પણ હિસાબ લેવાનીજ. જો મધ્યમ રીતે આપણે હલેસાં મારીએ તો તે ફેફસાંને અવશ્ય ફાયદો કરે છે, છતાં હલેસાં મારવાનો ધંધો કરનારા અનેક માણસો ક્ષયથી મરણ પામ્યા છે ! તરુણ મલ્લો તથા યોદ્ધાઓનાં હૃદય કેવાં ઉશ્કેરાઇ જાય છે તે ડૉકટરો સારી પેઠે જાણે છે. તેમની નાડી ત્વરાથી અને અનિયમિત રીતે ચાલે છે; અને કોઇ કોઇ વાર તો અણચિંતવ્યા ધબકારા તેમાં થઇ આવે છે, જેથી જણાય છે કે તેમના શરીરમાં લોહીની ફરવાની ક્રિયા અટકી અટકીને થાય છે. આપણા ઉત્તમ પ્રકારે ઉછરેલા ઘોડાઓનો નવ દશાંશ ભાગ, પુખ્તાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં સરતો તેમને પાયમાલ કરી નાખે છે ! વિશેષ કાર્ય કરી બતાવવાના પ્રયત્નથી ઘણા યુવાનો પાયમાલ થઇ ગયા છે ! આપણે ભર યૌવન ભોગવતા અતિ બળવાન કસરતબાજોમાં પણ ટકી રહેવાની શકિત ઘણી ઓછી જોઇએ છીએ. ખીલતા તરુણો પોતાના શારીરિક બળનો વધારો પડતો ઉપયોગ કરે છે તેથી શારીરિક સામર્થ્યનું દેવાળું અટકાવવાને તેમની પાસે કંઇ પણ મૂડી રહેતી નથી; પણ સારૂં આરોગ્ય ભોગવતા પૂર્ણ વિકાસ પામેલા માણસોની પાસે હમેશાં ઘણી મૂડી રહેલી હોય છે. એટલા માટે આવા તરૂણો સખ્ત શારીરિક પરિશ્રમ કરવામાં અને પુષ્કળ માનસિક કામ કરવામાં, ઉત્તમ રીતે આરોગ્ય ભોગવતા પુખ્ત વયના માણસો સાથે સ્પર્ધા કરી શકતા નથી.

એક આધુનિક લેખક જણાવે છે કે શ્રીમંત માણસોને જેમ સ્વર્ગના સામ્રાજ્યમાં સ્થાન મળતું નથી તેમ તેમને બુદ્ધિના સામ્રાજ્યમાં પણ સ્થાન મળતું લાગતું નથી. ન્યૂયૉર્ક, બોસ્ટન અને ફિલાડેલ્ફિયામાં સેંકડો કોટ્યાધિપતિઓ છે અને તેમાંના કેટલાક તો ત્રણ ચાર પેઢીથી શ્રીમંતાઇ ભોગવતા આવ્યા છે; તે છતાં પણ એ સર્વમાં સાહિત્ય,

વક્તૃત્વ અથવા રાજનીતિમાં ખીલી નીકળતી મહાન બુદ્ધિ ધરાવનાર એક પણ માણસ ભાગ્યેજ છે—અથવા થયો છે! તેમાંના એક પણ માણસે ભાગ્યેજ એકાદ છાપવા લાયક ગ્રંથ લખ્યો છે, એકાદ વાંચવા લાયક કવિતા રચી છે કે એકાદ સાંભળવા લાયક વ્યાખ્યાન કર્યું છે! તેમને માનસિક જડતાનો વ્યાધિ લાગુ પડયો હોય છે. તેઓ મુંગા બનીને પોતાના દ્રવ્યરૂપી ઝેરી વૃક્ષની નીચે બેસી રહે છે. તેઓ પાઠશાળામાં જાય છે; તેઓ વિદેશમાં પ્રવાસ કરે છે; તેઓ પ્રખ્યાતમાં પ્રખ્યાત શિક્ષકોને ભાડે રાખે છે; તેઓ પોતાનાં રાચરચીલાં પેઠે પુસ્તકો પણ લઇ રાખે છે; અને તેમાંના કેટલાક તો ચિત્રો વગેરે પણ ખરીદે છે; પરંતુ તેમનાં મગજો ભોગવિલાસથી અને કેટલીક વાર તો તેમના પોતાના દુર્ગુણો અને મૂર્ખતાભરેલાં કામોથી નષ્ટ થાય છે; અને પરિણામે 'માનસિક જડતા' આવીને ઉભી રહે છે. પ્રકૃતિના નિયમોનો ભંગ કરનાર ભલેને કોટયાધિપતિ હોય તો પણ તેને દંડ તો અવશ્ય સહન કરવો પડે છેજ! પ્રમાદી શ્રીમંતોમાં બુદ્ધિનાં ફળ પાકતાં નથી; તેઓ સ્વર્ગના અને બુદ્ધિના સામ્રાજ્યમાંથી હદ પાર થયેલા હોય છે. '**કામ ન કરો તો નષ્ટ થાઓ**' એ પ્રકૃતિનો મૂળ મંત્ર છે. તમે તમારા દ્રવ્યના જોર વડે કદાચ તમારા શારીરિક વિનાશને અટકાવવાને સમર્થ થશો; પરંતુ અકર્મણ્યતાથી—કામ ન કરવાની સ્થિતિથી—તમારો માનસિક અને નૈતિક નાશ તો અવશ્ય થવાનોજ.

જે માણસનું સમગ્ર જીવન વિષયના વિચારો અને વિષયી કાર્યોથી કલંકિત બનેલું હોય છે; એથી જેની બુદ્ધિ જડ બની હોય છે; જેના જ્ઞાનતંતુઓ બ્હેર મારી ગયેલા હોય છે અને જેનો આત્મા સંકુચિત બની ગયેલો હોય છે; તેને પ્રકૃતિ અત્યંત ભયંકર શિક્ષા કરે છે. વિષયાસક્તિ મનુષ્યના સમગ્ર શરીરને જડ અને હૃદયને પાષાણવત્ બનાવી દે છે.

કંટાળો આવવો એ પ્રકૃતિનાં ઘણાં ભયસૂચક ચિન્હો પૈકી એક છે. શરીર અને મનને ઉશ્કેરીને આપણે જે જે કરીએ છીએ તે ન કરવા કરતાં પણ ખરાબ છે. લાંબા સમય સુધી નિદ્રા ન લેવાથી ઘણીવાર માણસ ગાંડો બની જાય છે.

રોમન કૅથોલિક પંથના નિંદકોપર જે જે અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા હતા તેમાંનો એક ખરાબમાં ખરાબ અત્યાચાર એ હતો કે તે બિચારાઓને ઉંઘવા દેવામાં આવતા ન હતા. પરિણામે ઘણીવાર તેઓ ગાંડા થઇ જતા અથવા મરણ પામતા. નિદ્રાના અભાવે ઉદાસી લાગુ પડે છે અને ત્યાર પછી ગાંડપણ આવે છે. આપણને નિરોગી સ્થિતિમાં રાખવાને માટે પ્રકૃતિ નિદ્રા દ્વારા પુનઃ પુનઃ આપણને પોતાના ખોળામાં લે છે, આપણને ઉંઘમાં નાખે છે અને તે સ્થિતિમાં આપણને પ્રાયઃ આયુષ્યના ત્રીજા ભાગ સુધી રાખે છે. આ સમય દરમ્યાન તે આપણા અદ્ભુત યંત્રકામને સમારે છે અને સુધારે છે. દિવસે આપણે જીવનના મહા સંગ્રામમાં થાકી જઇએ છીએ; કંટાળી જઇએ છીએ; હ્રદયભગ્ન થઇએ છીએ અને નિરાશ થઇએ છીએ; પરંતુ રાત્રે તે આપણને પોતાના ખોળામાં લે છે. ત્યાં આપણા મગજનો પ્રત્યેક અણુ નવીન અને તાજો થાય છે; સર્વ કચરો ધોવાઇને રક્તપ્રવાહમાં જાય છે; એ દ્વારા તે ફેફસામાં ધકેલાઇ જાય છે અને ત્યાંથી ઉચ્છવાસ મારફત બહાર નીકળી જાય છે. પ્રાતઃકાળમાં શરીર નવીન જેવું, તાજું અને નિરોગી બની જાય છે.

દેવની નોંધઃ—"શું તે આટલી ત્વરાથી આવી પહોંચ્યું! એક સો વર્ષ પર્યંત વાપરવાને માટે ઘડેલું શરીર ફક્ત ત્રીશ વર્ષમાંજ પાછું આવ્યું? જે મંદિર બાંધતાં અઠ્ઠાવીશ વર્ષ લાગ્યાં તે શું પ્રાયઃ સંપૂર્ણરીતે બંધાયા પહેલાંજ નાશ પામ્યું? સફેદ વાળ,

કરચલીઓ, વળી ગયેલું શરીર અને મૃત્યુ એ બધાંને યુવાવસ્થાની સાથે શો સંબંધ છે ?"

"શું દુષ્ટ ખૂનીએ ખીલવાની અણીપર આવેલી કળીને ચૂંટી નાખીને આ સર્વ સૌન્દર્યનો નાશ કર્યો છે? શું તેણી, મનની અત્યંત ઉશ્કેરણી, સજ્જડ કમરપટો પહેરવાની ટેવ અને આડંબરી મોજશોખનો ભોગ થઇ પડી છે ? ગરીબ બિચારી !"

"એક સુશિક્ષિત, સુસંસ્કૃત સન્નારી આ રહી ! તે ફેફસાંની ક્ષુધાથી મરણ પામી છે! માનવપ્રાણીઓ અશુદ્ધ હવા શ્વાસમાં લેવાથી કેવી મોટી હાનિ સહન કરે છે! પ્રકૃતિ તેમને ઈશ્વરના હાથથી બનાવેલી આરોગ્યવર્ધક હવા પૂરી પાડે છે, છતાં તેઓ પોતેજ તેને એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શ્વાસમાં લેવાની ના પાડે છે! પરિણામે તેમને 'અલ્પાયુ' સ્વરૂપે દંડ સહન કરવો પડે છે. તેઓ કેટલોક સમય પાણી વિના અને એથી પણ લાંબો વખત અન્ન, વસ્ત્ર અથવા કહેવાતી સગવડો વિના જીવી શકે છે; તેઓ શિક્ષણ વિના જીવી શકે છે; પરંતુ જો તેમને આરોગ્ય જાળવવાની ઇચ્છા હોય તો તેમનાં ફેફસાંને તો આખો દિવસ અને રાત્રી ઉત્તમ આરોગ્યદાયક હવાનો ખોરાક મળ્યાજ કરવો જોઇએ. ખરાબ હવા અને ખરાબ આચારવિચાર વચ્ચે ગાઢો સંબંધ છે એમ જો અમારી પેઠે તેઓ જાણી શકતા હોય તો કેવું સારૂં! મોટાં નગરોના ઉત્તમોત્તમ મહોલ્લાઓમાં વસતા હજારો શ્રીમંત લોકો વસ્તુતઃ આકાશની ખુલ્લી હવા પણ લેતા નથી; અને સૂર્યપ્રકાશ કે જે સર્વ પ્રાણીઓનો જીવનદાતા અને બલદાતા છે તેનાથી પણ તેઓ વંચિત રહે છે. જ્યાં વનસ્પતિ પણ મરી જાય છે ત્યાં કેટલાં બધાં છોકરાંઓ વસે છે અને ઉંઘે છે!"

"અહીં એક લાડકવાયા પુત્ર અને પ્રિય પતિનું મૃત શરીર છે!

એ સુશિક્ષિત અને સુસંસ્કૃત હતો, તેથી તેની કારકીર્દિના પ્રારંભમાં કેવી મોટી મોટી આશાઓ એને ઉલ્લાસ પ્રેરતી હતી! પરંતુ સેતાનના દૂતે તેને કહ્યું કે 'જો તું આઠ આનાનો એક પ્યાલો ભરીને "દારૂ" લેશે તો તને કલ્પનાશક્તિ, ચપલતા, બુદ્ધિ, વક્તૃત્વ શક્તિ, શારીરિક બળ અને સુખ એ સર્વ પ્રાપ્ત થશે!' અમારામાંના ઉત્તમોત્તમ પુરુષોએ એને તેમ ન કરવાને ઘણુંયે સમજાવ્યો પણ તે એકનો બે થયો નહિ; અમારા સઘળા પ્રયત્નો વ્યર્થ ગયા. તે બિચારા મૃત્યુલોકના માનવીએ પીઠાવાળાની સાથે વ્યવહાર શરૂ કર્યો. અને તેને ફળ શું મળ્યું? તેનું અંતઃકરણ સખ્ત થઇ ગયું; તેનું ઘર નષ્ટ થઈ ગયું; તેનું શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત થઇ ગયું; તેનું મગજ જડ બની ગયું; તેની પત્ની હતાશ થઇ ગઇ; તેનાં સંતાનો ચીંથરેહાલ થઇ ગયાં; તેના મિત્રોએ તેને સુધારવાની આશા છોડી દીધી; જ્યારે બીજાઓ આનન્દમાં દિવસો ગાળતા હતા ત્યારે તેના દિવસો પશ્ચાતાપમાં વ્યતિત થવા લાગ્યા; તેની રાત્રીઓ વેદનામાં પસાર થવા લાગી; તેની મરણશય્યા આગળ કોઇએ અશ્રુપાત પણ કર્યો નહિ; તેની કબરને કોઇએ માન આપ્યું નહિ! આવા હજારો માણસોમાંનો આ તો માત્ર એકજ નમૂનો છે! આ મૃત્યુલોકના માનવીઓ કેવા મૂર્ખ છે!"

"તે વ્યસનનો ગુલામ બનીને જે નાશની ભૂમિ તરફ અત્યંત ત્વરાથી દોડતો હતો એ શું તેને નજરે પડી ન હતી? હા, અલબત્ત, એને તે દૃષ્ટિગોચર થઈ હતી, પરંતુ જ્યારે કાળ વહી ગયો ત્યારેજ! તે મરી ગયો ત્યારે તેની જોરથી વાળેલી મુઠીમાં એક કરચલીવાળો કાગળ હતો, જેમાં તેણે ધ્રૂજતે હાથે, ભાગ્યેજ વાંચી શકાય તેવા નીચે પ્રમાણેના શબ્દો લખ્યા હતા: 'પત્ની, સંતાનો અને ૯૦૦૦ પોંડ કરતાં અધિક નાણું એ સર્વ ગયાં! એને માટે હું

એકલોજ જવાબદાર છું! સઘળું મારા ગળામાં ગયું છે! હું એકત્રીશ વર્ષનો થયો ત્યારે મને સારી સંપત્તિ મળી હતી. હજુ મને પૂરાં પાંત્રીશ વર્ષ પણ થયાં નથી ત્યાં તો મેં મારી સૌન્દર્યવતી પત્નીને મારી નાખી; તે હૃદયભગ્ન થઈ મરણ પામી. મેં બેદરકારીથી મારાં સંતાનોનાં ખૂન કર્યાં. આ સિક્કો ગયો એટલે ભોજન શી રીતે મેળવવું તે સમજાતું નથી! હું દારૂડિયો અને દરિદ્રી બનીને મરણ પામું છું. આ જ મારૂં છેલ્લું નાણું છે અને આ જ મારો ઇતિહાસ છે! દારૂનું સેવન કરનાર કોઇ પણ માણસના વાંચવામાં આ કાગળ આવે તો તેણે મારા જીવનના નાશપરથી ધડો લેવો.' "

" જો એણે બુદ્ધિપૂર્વક અને નહિ કે મનોવિકારને વશ થઇને પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું હોત તો તેણે પૌરુષનું કેવું ઉત્તમ ઉદાહરણ જગતને દર્શાવ્યું હોત! એ ચાલીશ વર્ષની વૃદ્ધ (!) વયે મરણ પામે છે; એના વાળ સફેદ થઇ ગયા છે; એની આંખો ઉંડી પેસી ગઇ છે; એનું મુખારવિંદ નિસ્તેજ થઈ ગયું છે; એના શરીરપર જ્યાં ત્યાં રોગની ચિઠ્ઠીઓ ચોડેલી છે. દેવને પણ દીપાવે એવો એનો શારીરિક બાંધો હતો; એ ઇશ્વરનું સાક્ષાત સ્વરૂપ હતું; એનામાં અમર્યાદ શક્તિઓ હતી; પરંતુ એ હાડપિંજર રૂપી વહાણ, મનોવિકાર રૂપી સમુદ્રમાં અફળાઇને તૂટી ગયું અને હવે એ માત્ર લોકોને ચેતવનાર ભયસૂચક ચિન્હ રૂપેજ ઉપયોગી છે. જે નાખુદા પોતાના પુત્રને કયાં કયાં ખડકો છે, કયાં કયાં ખરાબાઓ છે અને કયાં કયાં છીછરાં પાણી છે તે દર્શાવનારો નકશો અથવા તે સંબંધી સુચનાઓ આપ્યા વિના વહાણ સોંપે તેને વિષે સંતાનો ધરાવનાર માણસો શું ધારશે? મનોવિકારના સમુદ્રમાં કેટલાં બધાં માણસો ડૂબી મુઆં છે તે શું તેઓ જાણતા નથી? અહો! પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય એવાં સંતાનોની વિરુદ્ધ, માતાપિતા મૌનથી કેવા અપરાધો કરે

છે! માબાપો તેમને શિક્ષણ આપવામાં, તેમના મિત્રો પસંદ કરવામાં અને તેમનું સામાન્ય કલ્યાણ કરવામાં ઘણું ડહાપણ વાપરે છે; પરંતુ તેમની શારીરિક પ્રકૃતિના સંબંધમાં તેઓ જે ભેદભરેલું મૌન ધારણ કરે છે તેનું કારણ શું છે તે સમજી શકાતું નથી! સંતાનો જ્યારે યોગ્ય વયનાં થાય ત્યારે સર્વ માતાઓ પોતાની પુત્રીઓને અને સર્વ પિતાઓ પોતાના પુત્રોને તેમની શારીરિક વ્યવસ્થા સંબંધી સારૂં જ્ઞાન આપે તો અવશ્ય સંસ્કૃતિની ઘણીજ પ્રગતિ થાય."

"આ યુવાન ધર્માચાર્યે લોકપ્રિય થવાનો પ્રયત્ન કરતાં પોતાના જીવનની હાનિ કરી છે. આ વિદ્યાર્થીએ પોતાના વર્ગમાં પહેલો નંબર રાખવાની ધૂનમાં આત્મઘાત કર્યો છે. આ તરુણ વકીલે પ્રકૃતિની બેંકમાંથી જરૂર કરતાં વધારે નાણાંનો ઉઠાવ કર્યો અને પછી તેણે એને પક્ષાઘાત લાગુ પાડીને ઉઠાવ કરતાં તદ્દન અટકાવ્યો!"

"આ વ્યાપારી પાંત્રીશ વર્ષની વયે પોતાના હાથેજ મરણ પામ્યો! એનું જીવન આનંદ વિનાજ વ્યતીત થયું હતું. એણે પોતાની આનંદ મેળવવાની શક્તિનું ખૂન કર્યું હતું અને જીવનનો ઉપભોગ લેવાની તૈયારી કરતી વખતે તેણે પોતાની આત્મિક કબર ખોદી હતી. આ મોટા મોટા લોકોમાં ભમનારો યુવાન પુરૂષ અકર્મણ્યતા અને સ્વચ્છંદતાને લીધે ત્રીશ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો; એનામાં મગજનો ભાગ ઘણો થોડો જણાયો!"

આ એક સાઠ વર્ષનો ભલો અને વૃદ્ધ માણસ છે; આપણે એના પ્રશંસકોની વાતપર જો શ્રદ્ધા રાખીએ તો એના શ્વેત વાળ એ ડહાપણનું ચિન્હ છે ખરૂં; પરંતુ એ ડહાપણે એને સાઠ વર્ષની "વૃદ્ધ વયે" મરણ પામતાં અટકાવવો જોઇતો હતો. શું એ જાણતો ન હતો કે એનું લોહી, શરીરના સર્વ ભાગોને પોષણ આપતું ન હોવાથી એના વાળ શ્વેત થતા જતા હતા; એના મુખારવિંદપર

કરચલીઓ પડતી જતી હતી; એના મસ્તકમાં આગળના જેવી ચપ-
લતા રહી ન હતી અને એનાં પગલાં મંદ થતાં જતાં હતાં ? શું તે
આ સરલ સત્ય જાણતો ન હતો કે માણસનું શરીર બાલ્યાવસ્થામાં
મૃદુ હોય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં કઠિન થતું જાય છે? શું તેણે
કદિ પણ વિચાર કર્યો ન હતો કે વૃદ્ધાવસ્થા, એ ખાનપાનમાં અત્યંત
કાર્બન અને ગંધક આવવાથી શરીરના અવયવો કઠિન બની જવાનું
પરિણામ છે? આ કાર્બન અને ગંધકથી હાડકાં કઠણ બની જાય છે,
એટલુંજ નહિ પરંતુ નસો અને શિરાઓ પણ સખ્ત થઇ જાય છે
અને તેથી લોહી આખા શરીરમાં સારી રીતે ફરી શકતું નથી."

"સ્ત્રી પુરૂષોની જીંદગી અમને કેવી કંગાલ અને હાસ્યાસ્પદ
લાગે છે! સમય એટલો બધો કિંમતી છે કે ઇશ્વર પણ એક ક્ષણ
વહી ગયા વિના બીજી ક્ષણ આપતો નથી. આવી કિંમતી ક્ષણોને
તેઓ પાણીની પેઠે જેમ તેમજ ખર્ચી નાખે છે! તક અને સંધિઓ
કે જેને માટે દેવો પણ તલસે છે તેને તેઓ વિસાત વિનાની ગણીને
ફેંકી દે છે અને પછી "અમને તકો મળી નહિ" એવું બહાનું
કાઢીને તેઓ વ્યર્થ જીવન ગાળી મરી જાય છે! જીવન કે જે અમને
આટલું બધું કિંમતી જણાય છે તેને તેઓ પાણીમાંનો પરપોટો ગણીને
લાત મારે છે! મૃત્યુલોકનો કોઇ પણ એવો માનવી અમારી પાસે
ભાગ્યેજ પાછો આવે છે કે જેણે પોતાના કિંમતી જીવનનાં અનેક
વર્ષો વૃથા ગુમાવી નાખ્યાં ન હોય! અમારી પાસે એવો કોઇકજ
માણસ પાછો આવે છે કે જે જંગલમાં પાનખર ઋતુમાં ખરી
પડતા પાંદડાની માફક ખરી વૃદ્ધાવસ્થામાં મરણ પામ્યો હોય! માનવ
શરીર, કે જેના પૂર્ણ સૌન્દર્યની પ્રશંસા દેવો પણ કરે છે તેના
ચમત્કારો જો મનુષ્યો જોઇ શકતાં હોય તો તેઓ તેનાપર
ખરાબ પોશાક લાદે નહિ, તેની પવિત્ર ઇંદ્રિયોનો મૂર્ખતાપૂર્વક દુર-

પયોગ કરે નહિ અથવા તેની સંપૂર્ણ સંભાળ લેવાના કાર્ય પ્રત્યે બેદરકારી બતાવે નહિ. શું જીવન એટલું બધું સસ્તું બની ગયું છે કે મૃત્યુલોકના માનવીઓ તેને આ રીતે ફેંકી દેછે ?"

બોધ સ્પષ્ટજ છે. અકાળે મરણ પામેલા માણસોની યાદી અમર્યાદ છે; અને તેમનાં મરણનાં ઉપર જણાવ્યાં એવાં કારણો અસંખ્ય છે; પરંતુ સારી રીતે જીવનાર માણસોનાં ઉદાહરણ અતિ વિરલ છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.—સારા માઠા ધંધાઓ.

"પ્રકૃતિએ તમને જે બનાવવાની ઈચ્છા રાખી હોય તે બનો એટલે તમે સફળતા પ્રાપ્ત કરશો; જો કોઇ બીજા બનવા જશો તો તમને નિષ્ફળતાજ મળશે." —**સિડનિ સ્મિથ.**

"સફળતાને ખરીદવા માટે ઘણા માણસોને પોતાના શરીરનો એકાદ ટુકડો કાપી આપવો પડે છે."

"કોઇ પણ માણસ પોતાની પ્રકૃતિથી વિરૂદ્ધનો પ્રયાસ નિરંતર કરી શકતો નથી અને સફળતા મેળવી શકતો નથી; જીવનનું સાફલ્ય કરવાના નિયમો પૈકી એક નિયમ એ છે કે આપણા જીવનને એવી રીતે યોજવું જોઇએ કે જેથી આપણા શારીરિક બંધારણ અને આપણી સ્વભાવિક વૃત્તિનો નિરોધ કરવા પાછળ આપણું સઘળું બળ ખરચી દેવું ન પડે અને તેના સદુપયોગવડે આપણે સફળ થઇ શકીએ." —**બક્લર.**

"જે માણસની પાસે એક ધંધો છે તે માણસની પાસે એક જાગીર છે." —**ફ્રૅંકલિન.**

"પ્રકૃતિ પોતાનાં દરેક સંતાનને બનાવતી વખતે તેને કોઇ ને કોઈ કામને માટે ખાસ લાયકાત અવશ્ય આપે છે." —**લૉવેલ.**

ધંધા રોજગારની મનુષ્યના આયુષ્યપર પ્રબલ અસર થાય છે, એટલા માટે તરુણ પુરુષોએ સૌથી પ્રથમ એ ખાત્રી કરી લેવી જોઇએ કે તે જે ધંધો પસંદ કરે છે એ આરોગ્યદાયક છે કે નહિ. રાજદ્વારી પુરુષો, ન્યાયાધીશો અને ધર્માચાર્યો ઘણાં વર્ષ જીવે છે એ વાત સુપ-

સિદ્ધ છે. વ્યાપારમાં કટ્ટી હરીફાઇથી જે સંઘર્ષણ થાય છે તેને લીધે શરીર ઉતાવળે ઘસાય છે, પરંતુ ઉપર કહ્યા તે પ્રકારના માણસોમાં તેમ બનતું નથી. દૂર દૂર ફરતી મહાન સૂર્યમાલાઓ વિષે નિરંતર ચિંતન કર્યા કરનારા ખગોળવેત્તાઓ પણ ઘણુંજ લાંબુ જીવન ભોગવે છે. હંબોલ્ટ અને હર્શલ આ સત્યનાં જ્વલંત ઉદાહરણો છે. ગૅલિલિયો, બેકન, ન્યૂટન, યુલર, ડાલ્ટન વગેરે તત્ત્વવેત્તાઓ તથા વૈજ્ઞાનિકો, ગણિતશાસ્ત્રીઓ અને ધર્મશાસ્ત્રોના અભ્યાસીઓ, સાધારણ ધંધાદારી મનુષ્યોનાં ઘણાં સંકટોથી મુક્ત જણાય છે. વનસ્પતિવિદ્યાના મહાન અભ્યાસીઓએ પણ સાધારણ રીતે ઘણા લાંબા સમય સુધી સુખી જીવન ગાળ્યું છે. ઇંગ્લાંડની ઇતિહાસની શોધખોળ કરનારી એક સુપ્રસિદ્ધ મંડળીના ચૌદ સભ્યો ૧૮૭૦માં મરણ પામ્યા; તેમાંના બે નેવું કરતાં અધિક વયના હતા, પાંચ એંશી કરતાં વધારે ઉમ્મરના હતા અને બે સિત્તેર વર્ષ કરતાં વધુ ઉમ્મરના હતા.

માનસિક કાર્યથી શરીરના આરોગ્યપર ઘણી મોટી અસર થાય છે. વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શાંતિનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી આયુષ્યમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

સોય અને કાંટા બનાવવાનો ધંધો કરનાર માણસોના પેટમાં પોલાદની જે બારીક રજકણો જાય છે તેથી ભયંકર રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ લગભગ ચાલીસ વર્ષના થયા પહેલાં તો અવશ્ય મરણ પામે છે. ભારે પગારને લીધે આ ધંધામાં પડવાને માટે માણસો લલચાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમના મસ્તકપરનો ભય ઓછો કરવાને માટે જે યોજનાઓ ઘડવામાં આવે છે તેની સામે પણ તેઓ પોતાના સમગ્ર બળથી થાય છે; કારણકે તેમને એવો ભય રહ્યા કરે છે કે તેથી કદાચ ઘણા માણસો આ ધંધામાં પડશે અને તેમનો પગાર ઓછો કરી નાખશે. ફ્રાન્સનાં દીવાસળીનાં ઘણાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતા માણ-

સોના આરોગ્યપર કામની શી અસર થાય છે તેની ઘણા વૈદ્યોએ તપાસ કરી છે અને તે સર્વ એકમતે જણાવે છે કે તેના પરિણામે એ લોકોના દાંત વહેલા ખવાઇ જાય છે, જડબાંનું હાડકું સડી જાય છે, ગળાપર સોજો ચ્હડી આવે છે અને બીજા ઘણા રોગો લાગુ પડે છે!

ચોત્રીશ વર્ષ અને આઠ માસ દરમ્યાન મૅસેચ્યુસેટ્સ પરગણામાં વીશ કરતાં વધારે વર્ષની વયના એક લાખ સડસઠ હજાર માણસો મરણ પામ્યાં! તેમના રોગના ખાનાંઓમાં તેમના ધંધાઓ નોંધેલા હતા. બધાની સરાસરી વય એકાવન વર્ષની આવી હતી. ખેતીનો ધંધો કરનારના વર્ષની સરેરાશ ઉમ્મર સૌથી વિશેષ એટલે કે સાડી પાંસઠ વર્ષની આવી હતી.

બીજા ધંધાઓમાં રોકાયેલા માણસો કરતાં અને શહેરીઓ કરતાં ખેડુતો વધુ જીવે છે અને વૃદ્ધ માણસનું પ્રમાણ તેમનામાં વધુ જણાય છે તેનાં ઘણાં કારણો છે. તેમને સ્વચ્છ હવા મળે છે અને મેદાનમાં કસરત મળે છે; જેથી તેમને ભૂખ સારી પેઠે લાગે છે અને ઉંઘ પણ ખૂબ આવે છે; જ્યારે શહેરમાં વસતા માણસો ભાગ્યેજ સારી ભૂખ અને ગાઢ નિદ્રા ભોગવે છે. વળી ખેડુતોને બીજો લાભ એ છે કે શહેરમાં સખ્ત હરીફાઈ ચાલતી હોવાથી ત્યાંના લોકોને જે ઘસારો, ચિંતા અને મનોવેદના ભોગવવી પડે છે તેથી તેઓ મુક્ત હોય છે.

બીજી રીતે જોતાં, ખેડુતો પણ કેટલાક મહાન દોષો અને દીર્ઘાયુષ્યના કેટલાક વેરીઓના પંજામાંથી મુક્ત હોતા નથી. મનુષ્ય કાંઇ માત્ર રોટલાથીજ જીવતો નથી. શરીરને નિરોગી સ્થિતિમાં રાખવામાં મન સૌથી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. શહેરનું સામાજિક જીવન; તેમજ પુસ્તકાલયો, વ્યાખ્યાનો, મહાન ઉપદેશકો વગેરેનો લાભ લેવાની મનને મળતી તકો; અને બુદ્ધિમાન પુરૂષોનો નિરંતર સહવાસ; એ કૃષિકારના જીવનના ઉપર જણાવેલા ઘણા લાભોનો બદલો વાળી આપે છે.

એ તો જાણે શક વગરની વાત છે કે મહત્ત્વકાંક્ષા અને સફલતા, મનુષ્યના આયુષ્યને દીર્ઘ બનાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. જો આપણે દ્રવ્યની પાછળ અત્યંત ત્વરાથી દોડીને આપણા જીવનને ઘસી નાખીએ નહિ તો સફલતાથી આપણને દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ટૉમસ ડબ્લ્યુ. હિગિન્સને ગઇ સદીના સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ ઉપદેશકો પૈકી ત્રીસ જણાની યાદી બનાવી, તો તેને જણાયું કે તેમનું સરાસરી આયુષ્ય ઓગણોતેર વર્ષનું હતું!

ખાણના કેટલાક વિભાગોમાં કામ કરતા માણસોમાં એક હજારમાંથી છસો ક્ષયથી મરણ પામે છે! યુરોપનાં કારાગૃહો કે જેમાં ખરાબ હવા અને ગંદકીની અતિ ભયંકર અસર થાય છે તેમાં સેંકડે એંટસઠ માણસ ક્ષયથી મરી જાય છે. બૅવેરિયાના મઠોમાં જે માણસ નિરોગી સ્થિતિમાં દાખલ થાય છે તેમાંના સેંકડે પચાસ જણ ક્ષયથી મરણ પામે છે! પ્રશિયન કારાગૃહોની સ્થિતિ પણ લગભગ આવીજ છે. ખરાબ હવા, ગંદકી, અને ખરાબ ખોરાકનું પરિણામ કેટલું ખરાબ આવે છે તે આ પરથી જણાય છે કે ઉપર જણાવેલા વીશ અને ચાલીશ વર્ષની વચ્ચેની વયના માણસોનું મરણ પ્રમાણ તે વયના સાધારણ માણસોના મરણ પ્રમાણ કરતાં પાંચ ગણું વિશેષ હોય છે! ન્યૂયૉર્ક નગરમાં ૧૮૯૨ની સાલમાં વીશ કરતાં અધિક વયના માણસોનાં મરણો પૈકીના પાંચ ભાગનું કારણ ક્ષય હતું. યુરોપનાં મોટાં નગરોમાં ક્ષયથી થયેલાં મરણોનું પ્રમાણ તો ઘણીવાર એથી પણ વિશેષ હોય છે. ત્યાં એક હજાર મરણોમાં ક્ષયના રોગથી સરાસરી એકસો ત્રણ ખેડુતો, એકસો આડ માછીઓ, એકસો એકવીસ માળીઓ, એકસો બાવીસ ખેતરમાં કામ કરતા મજૂરો, એકસો સડસડ ગાંધીઓ, બસો નવ દરજીઓ, ત્રણસો એક સુકા મેવાના વેપારીઓ અને ચારસો એંટસડ કંપોઝિટરો મરણ પામે છે—એટલે કે તેમાંનો લગભગ અર્ધો

ભાગ તો કંપોઝિટરોનોજ હોય છે ! હિંદમાં ચાલતાં રૂ, સૂતર અને કાપડનાં કારખાનાઓમાં પણ રૂનાં બારિક રજકણો મજુરોના શ્વાસોચ્છ્વાસમાં પુષ્કળ જવાથી તેમજ કારખાનાંઓમાં ગરમી જાળવી રાખવા સારૂ હવા નહિ આવવા દેવા માટે પ્રકાશ પણ કાચનાંજ બારણાંઓ મારફત આવવા દે છે તેથી, મરણોનું પુષ્કળ પ્રમાણ આવે છે. મુંબઇની કાપડ મારકીટોમાં દિવસ અને રાત ગુજારનારાઓની પણ તેજ વલે છે.

જે ધંધાઓમાં, કામ કરનારાઓને રજકણો શ્વાસમાં લેવાની ફરજ પડે છે તે સંબંધે વૈદ્યશાસ્ત્રી બેનૉયસ્ટન તથા લૉમ્બાર્ડે ઘણી તપાસ કરી છે; તે પરથી જણાય છે કે ખાણોમાંનાં રજકણો આરોગ્યને સૌથી વિશેષ નુકશાન કરે છે; પ્રાણીઓનાં રજકણો એથી ઓછું નુકશાન કરે છે અને વનસ્પતિનાં રજકણો એથી પણ થોડું નુકશાન કરે છે.

ધંધાની પસંદગી કરતી વખતે સ્વચ્છતા, શુદ્ધ હવા, સૂર્યપ્રકાશ તથા નુકશાનકારક રજકણો અને વિષમય હવાથી મુક્તિ એ બાબતોને સૌથી વિશેષ મહત્ત્વ આપવું જોઇએ. જે માણસ ગમે તેવડી રકમને માટે પોતાના જીવનનું એકાદ વર્ષ વેચી દેવાને તૈયાર થાય તેને આપણે ગાંડો ગણીએ છીએ અને તે છતાં આપણે એવા ધંધાઓ પસંદ કરીએ છીએ કે જે આંકડાઓ અને ડાક્ટરોના જણાવ્યા મુજબ આપણાં જીવનનાં પાંચથી લઇને પચ્ચીશ, ત્રીશ અને ચાલીશ વર્ષો અવશ્ય કાપી નાખે છે !

જે ધંધામાં લાંબા અને અનિયમિત અંતરે પુષ્કળ બળનો ખર્ચ કરવો પડે છે તે ધંધો પણ ભયકારક હોય છે. જે માણસ નિયમિત રીતે અને પદ્ધતિસર કામ કરતો નથી તેના મસ્તકપર સંકટ નિરંતર ઝઝુમીજ રહેલું હોય છે. એક વૈદ્યે ઇ. સ. ૧૮૯૫માં જણાવ્યું હતું

કે "છ વર્ષ પહેલાં સ્થાપિત થયેલી ન્યૂયૉર્કની એક કલબના બત્રીશ સશક્ત મલ્લો પૈકી ત્રણ ક્ષયથી મરણ પામ્યા છે, પાંચને ગોળાનું દરદ લાગુ પડવાથી પટો પહેરવાની ફરજ પડી છે, ચાર અથવા પાંચ જણના ખભા બેસી ગયા છે અને ત્રણને ઉધરસ તથા અર્ધું બહેરાપણું લાગુ પડ્યું છે!" ઓહિયો પરગણાના ડેઇટન નગરમાં આવેલા સ્વદેશી સૈનિકોના સદન (નૅશનલ સોલ્જર્સ હોમ) નો મુખ્ય શસ્ત્રવૈદ્ય ડૉ. પૅટન જણાવે છે કે "આ સંસ્થામાં પાંચ હજાર સૈનિકો છે. તેમાંના સેંકડે પૂરા આઠ ટકા, એક વા બીજા પ્રકારના હૃદયના રોગથી પીડાય છે અને તેનું કારણ યુદ્ધમાં તેમને ફરજિયાત શારીરિક પરિશ્રમ કરવો પડે છે તે છે."

મનુષ્યની ઇન્દ્રિયો અને બીજા અવયવો પરસ્પર એવી રીતે જોડાયેલાં હોય છે કે એકને ઇજા થતાં તેની અસર સર્વપર થાય છે. કસરતબાજો કે જે પોતાના શરીરને ઘણું મજબૂત બનાવે છે તેઓ પણ શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક કલ્યાણના ભોગે જ તેમ કરે છે. આ એક પ્રકૃતિનો નિયમ છે કે કોઇપણ એક શક્તિ અથવા અવયવપર દબાણ કરીને અથવા તેને શ્રમ પહોંચાડીને જો તમે તેનો અતિશય વિકાસ કરશો તો તે પાયમાલ થશે, એટલુંજ નહિ પણ તે બાકી સર્વ શક્તિઓ અને અવયવોને નુકશાન પહોંચાડશે.

તાજા મગજમાંથીજ બળવાન વિચારો જન્મ પામે છે. ખવાઇ ગયેલા અને થાકી ગયેલા મગજમાંથી જન્મ પામેલા વ્યાખ્યાન, ગ્રંથ અથવા નિબંધમાં બળ, દ્રઢતા, ચપલતા અને સ્થિરતા હોતી નથી. શરીરના જે અવયવો સૌથી મોડા સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે તે પૈકી મગજ એક છે, અર્થાત તે અઠ્ઠાવીશ વર્ષની વયે સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ખાસ કરીને બાલ્યાવસ્થામાં તેનાપર વિશેષ કામનો બોજો નાખવો જોઇએ નહિ. નિશાળોમાં મગજની પાસેથી પુષ્કળ કામ લેવાથી

મનુષ્યની ભાવી કારકીર્દિ ઘણીવાર નષ્ટ થાય છે.

મગજનું કામ કરનારા માણસો હમેશાં ઘણા કલાક સુધી એક ને એક પ્રકારનું કામ સારૂં અને અસરકારક કરી શકતા નથી. મગજે કંટાળી જઇને પોતાની સ્થિરતા અને સામર્થ્યને ગુમાવી દીધા પછી પણ તેની પાસે તેનું તેજ કાર્ય કરાવ્યા કરવાથી એવા કાર્યમાં પણ સ્થિરતા અને સામર્થ્યનો અભાવજ રહે છે. એને બદલે જો તેઓ થાકેલી શક્તિઓને આરામ લેવા દઇને બીજી પોતાની નહિ થાકેલી શક્તિઓને બરનું બીજું કોઇ કામ કરે તો એવો ભય રહેતો નથી.

કેટલાક માણસો સાહિત્યની સાથે કંઇ પણ સંબંધ ન હોય એવા ધંધાઓ કરતા હોવા છતાં પણ અવકાશના સમયમાં સાહિત્યનું પુષ્કળ કામ કરે છે. પોતાના નિયત ધંધામાં તેમની જે શક્તિઓ વપરાય છે તે આખા દિવસના કામના દબાણ અને ઉશ્કેરણીથી સંપૂર્ણતઃ થાકી ગઇ હોય છે અને તે છતાં પણ સાયંકાળે અથવા બીજા કોઇ પણ અવકાશના સમયમાં તેઓ અતિ અસરકારક કાર્ય કરવાને શક્તિમાન થાય છે; કારણકે તેઓ આ સમયે સર્વથા ભિન્ન એવી શક્તિઓને ઉપયોગમાં લાવે છે, કે જે શક્તિઓ બીજી શક્તિઓ કામ કરતી હોય છે ત્યારે વિશ્રાંતિ લેતી હોય છે.

મગજની ક્રિયા બંધ રહેવાથીજ કાંઇ મગજને વિશ્રાન્તિ મળતી નથી. આ વાત મહાન વિચારકોનો મોટો ભાગ જાણે છે. જે માણસો મગજનું કામ સૌથી વિશેષ કરે છે તેઓ વહેલા યા મોડા-દુર્ભાગ્ય વશાત્ મોડાજ-વારાફરતી એક પ્રકારની શક્તિઓને વિશ્રાંતિ આપી બીજા પ્રકારની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાનું શીખે છે. એક કાર્યમાં તેમને કંટાળો આવે છે ત્યારે ત્યારે તેઓ તેને પડતું મૂકીને બીજું કાર્ય હાથમાં લે છે; અને આ રીતે તેઓ પોતાના પુષ્કળ માનસિક કાર્યથી જગતને ચકિત કરી નાખવાને શક્તિમાન થાય છે. મગજમાંની

અમુક શક્તિઓને વિશ્રાંતિ આપીને અને અમુક શક્તિઓને આરોગ્ય-દાયક કસરત આપીને તેમનો એક પછી એક ઉપયોગ કરવાના ચાતુર્યનુંજ આ પરિણામ હોય છે. કોઇ પણ મહત્ત્વાકાંક્ષી કાર્યકર્તા જો એકજ પ્રકારની શક્તિઓનો નિરંતર ઉપયોગ કર્યા કરશે તો તેને થોડાજ સમયમાં પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે. મગજના કોઇપણ પ્રકારના અણુઓ, તેમનામાં જેટલું માનસિક બળ હોય તે કરતાં વધુ બળ વાપરી શકે નહિ. કંટાળી ગયેલા મગજને વિશ્રાંતિ આપવીજ જોઇએ, નહિ તો તે રોગગ્રસ્ત થઇ અશક્ત બની જશે.

દૃઢ શરીરના પ્રતાપે થનારાં ઘણાં કાર્યોનું માન મગજ ખાટી જાય છે. જ્યારે વેસ્લીએ પોતાના ૮૨ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેણે કહ્યું: “ચાલીશ વર્ષ પહેલાં હું કામ કરવાને અને શારીરિક તથા માનસિક કસરત કરવાને જેટલો સશકત અને લાયક હતો, તેટલોજ સશકત અને લાયક હું હમણાં પણ છું!” ૮૭ મે વર્ષે તે બોલ્યો: “હું મને પોતાને એક અદ્ભુત માણસ જણાઉં છું. જે સમયે મને કંટાળા જેવું કંઇક લાગ્યું હતું તેને આજે બાર વર્ષ વહી ગયાં છે!” મૅથ્યુઝ કહે છે કે બળવાન હાથ અને બળવાન મગજ, શકિતમાન ફેફસાંઓ અને સામર્થ્યવાન શરીરપરજ ભારે બોજાઓ આવી પડે છે અને એ હમેશાં પડતાજ રહેવાના. ખાત્રી રાખજો કે **જ્યાં ભારે બોજાઓ પડે છે ત્યાં ભારે પારિતોષિકો પણ સાથે સાથે પડે છેજ.**

સ્વાભાવિક રીતે શારીરિક શકિતપર પણ મહાન કારકીર્દિનો મોટો આધાર હોય છે. ગ્લૅડસ્ટનનો બાંધો જો દુર્બળ હોત અને તેનું શરીર અશકત હોત તો તે શું કરી શકત? તે કૉર્ફુમાં ગ્રીક ભાષામાં એક ભાષણ આપતો અને બીજું ભાષણ ઇટાલિયન ભાષામાં ફ્લૉ-રેન્સમાં આપતો! થોડી વાર પછી તે શાંતિપૂર્વક બિસ્માર્કની સાથે

જર્મન ભાષામાં વાત કરતો અથવા પૅરિસમાં છટાદાર રીતે ફ્રેંચ ભાષામાં બોલતો; કિંવા પાર્લામેન્ટમાં કલાકોના કલાકો સુધી અંગ્રેજીમાં દલીલ પર દલીલનો વરસાદજ વરસાવતો ! પેઢી દર પેઢી ચાલ્યા આવતા સુંદર શારીરિક બાંધાને લઇને ઘણાં કુટુંબોએ સફલતા પ્રાપ્ત કરી છે અને તેને અનેક પેઢીઓ સુધી સાચવી રાખી છે.

જૉન કિવન્સી ઍડમ્સ ભર શિયાળામાં પણ ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરી શકતો હતો. **દુર્બળ શરીરમાં રહેલા બળવાન મગજને નિર્બળ હાથાવાળી સુંદર છરીની ઉપમા આપવામાં આવી** છે. છરી ચકચકિત અને સારી ધાતુની હોય તથા તેની ધાર તિક્ષ્ણ હોય, તો પણ જો તેને પકડવાના સાધન (હાથા) નો અભાવ હોય તો તેની ઉત્તમતા કંઇ પણ ઉપયોગમાં આવતી નથી. મજબૂત સ્નાયૂ, દૃઢ અવયવો અને સશક્ત શરીરમાં સ્વાભાવિક રીતેજ બળવાન ઇચ્છાશકિત, સ્પષ્ટ ધ્યેય, ચપલતા, ટકી રહેવાની શકિત અને નિશ્ચયબળ હોય છે.

શરીર અથવા મનને નિર્બલ, શિથિલ અથવા નષ્ટ કરનાર સમસ્ત ધંધાઓનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. કારખાનાંવાળાઓ પોતાના સ્વાર્થને લઇને પોતાની નોકરીમાં રહેલાં માણસોના હિતનો ઘણોજ ઓછો વિચાર કરે છે. તેઓ તો માત્ર માલ તૈયાર કરવાની અને પૈસા કમાવાનીજ વાત જાણે છે. એક માણસ ટાંકણીનાં માથાં બનાવવામાં અથવા એકાદ ઘડીઆળના કારખાનામાં સ્ક્રૂ બનાવવામાં વરસો સુધી રોકાઇ રહીને પોતાનું આયુષ્ય અને આરોગ્ય નષ્ટ કરી નાખે તેની તેઓ કંઇજ દરકાર કરતા નથી. પુષ્કળ કામદારોને પાયમાલ કરનારા ધંધાઓ અને તેમનાં આરોગ્યનો નાશ કરનારા તથા તેમનાં જીવનને ટુંકાં કરનારા ગંધક, રજકણો અને સોમલનો તેઓ જરા પણ વિચાર કરતા નથી. વળી તેમને બેડોળ

બનાવી દેનાર તેમના શરીરની સંકુચિત અવસ્થાનો પણ તેઓ વિચાર કરતા નથી.

જીકી કહે છે કે "તમે પૈસાનો લાભ મેળવશો તો બીજી દિશામાં તમને હાનિ થઇને એ લાભ અત્યંત મોંઘો પડી જશે. તમે તેને માટે તમારા આરોગ્યનો ભોગ આપો એ કંઇ લાભકારક સોદો કર્યો કહેવાય નહિ. તમે તેને માટે તમારી સ્વતંત્રતા વેચી દો એ તો તમે એક પરપોટાને બદલે મોતી આપી દીધા બરોબરજ છે. યાદ રાખજો કે તમે તેને માટે તમારો આત્મા આપો, તમારૂં આત્મમાન, તમારી શાંતિ, તમારૂં પૌરુષ કે તમારૂં ચારિત્ર્ય આપો, તો તમે તેની ઘણીજ મોટી કિંમત આપો છો."

આપણાં મોટાં શહેરોમાંના હજારો માણસોને પૈસાની આવશ્યકતાને લઇને એવી પરિસ્થિતિમાં અને એવા ધંધામાં પડવાની ફરજ પડે છે કે જે તેમના સ્વભાવને ભ્રષ્ટ કરી નાખે છે અને તેમનાં ચારિત્ર્યને નષ્ટ કરી દે છે.

જે ક્ષણે આપણે આપણી નોકરીમાં રહેલા માણસોને, તેમને અનીતિવાન બનાવનાર અથવા તેમને ઉન્નત કરવાની શક્તિ ન ધરાવનાર કાર્ય કરવાની ફરજ પાડીએ છીએ તેજ ક્ષણે આપણે તેમને નિરૂપયોગી કરતાં પણ ખરાબ કામ કરવાનું દબાણ કરીએ છીએ. "જો આપણે ચિત્રકારોને ઝાંખા રંગથી ચીતરવાનું અથવા શિલ્પીઓને ભાંગેલા પત્થરોમાંથી પૂતળું બનાવવાનું કે કંટ્રાકટરોને અપૂર્ણ સાધનોથી મકાન બાંધવાનું કહીએ તો આપણે આપણા માઇકલ ઍન્જેલોને બરફમાંજ પૂતળાં કોતરવાની ફરજ પાડીશું!"

રસ્કિન કહે છે કે આપણા વિચારોની આતશબાજી કરી દેવી એજ જાણે વિજયનો કળશ હોય તેમ હાલના લોકો ક્ષણિક કલામાં પોતાની બુદ્ધિ ખર્ચી નાખે છે. તમે જે કાર્ય કરવાની બીજાઓને

ફરજ પાડો છો તે તમારી જાતને અથવા સમાજને ઉપયોગી છે કે નહિ? જો તમે એક દરજીની પાસે નાચમાં પહેરવાના પોશાક માટે પાંચ છ સુંદર ઝાલર શીવડાવો તો તમે માત્ર તમારો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાનેજ પૈસા ખરચો છો, કારણ કે તે ઝાલરનો ઉપયોગ માત્ર તમેજ કરી શકશો અને તે માત્ર એકજ નાચમાં કરી શકશો. એવા મોજ-શોખ અને લોભને પરમાર્થ સમજશો નહિ, તેમજ ભૂલથી એમ પણ ધારી લેશો નહિ કે તમે જે સુંદર વસ્ત્રો પહેરો છો તેથી તમારા કરતાં ઉતરતી પંક્તિનાં માણસોનાં ક્ષુધાતુર મુખમાં અન્ન જાય છે. તમને તમારી ગાડીમાંથી ઉતરતા જોવાને માટે જે લોકો સડકપર ધ્રૂજતા હારબંધ ઉભા રહે છે તે લોકોનો આવોજ અનુભવ છે. આ સુંદર વસ્ત્રોનો અર્થ એવો થતો નથી કે તેમનાં મુખમાં એટલું અન્ન ગયું છે, પરંતુ તેનો અર્થ તો ઉલટો એવો થાય છે કે તેટલું અન્ન તેમનાં મુખમાંથી ખુંચવી લેવામાં આવ્યું છે.

એક સુંદર, ઉપયોગી, માનવંત ધંધો પસંદ કરો. ખરાબ ધંધાની સાથે બહુ પરિચય થવાથી કેટલીક વાર તે પણ સારો જણાય છે; પરંતુ એવી ભૂલમાં પડતા નહિ. એવો ધંધો પસંદ કરો કે જેમાં વિકાસને અવકાશ હોય. કેટલાક પ્રકારના ધંધામાં એકાદ ગુલ્ડ કે તાતાને પણ સફલતા મળી શકતી નથી, તેમજ એકાદ પિઓડી પણ તેમને માનવંત બનાવી શકતો નથી. એકાદ એવો ધંધો પસંદ કરો કે જે તમારો વિકાસ કરે, તમને ઉન્નત કરે અને તમને આત્મ-સંસ્કાર તથા પ્રગતિ કરવાની તક આપે. તમે ઝાઝું દ્રવ્ય પેદા ન કરો તેની ચિંતા નહિ, પરંતુ તમારે ઝાઝું મનુષ્યત્વ તો પ્રાપ્ત કરવુંજ જોઇએ, કારણ કે મનુષ્યત્વ એ દ્રવ્ય અને ખિતાબ કરતાં પણ મોટું છે અને ચારિત્ર્ય, એ કારકીર્દિ કરતાં પણ મહાન છે. જો બની શકે તો જે તમને પરાણે કામ કર-

વાની ફરજ પાડે અથવા જેમાં તમને રાત્રીએ અને રજાના દિવસે પણ કામ કરવું પડે એવા ધંધાઓનો ત્યાગ કરો. "આખરે કોઇ બીજા માણસને પણ આ કામ કરવુંજ પડશે ને?" એવું કારણ આગળ ધરી તે કામ કરવામાં આપણે કંઇ ખોટું કરતા નથી એમ માનવા-મનાવવાનો પ્રયત્ન કરશો નહિ. તે "કોઇ પણ માણસ" તમે ન બનો એટલી સાવચેતી રાખો; તમારી જોખમદારી તમે તમારા શિર પર લો. મહિનાના ત્રીસે દિવસ કામ કરવું એ યોગ્ય છે કે નહિ એ વાતને ઘડીભર બાજુએ રાખીએ તો પણ તે આપણા આરોગ્યને તો અવશ્ય નુકશાનકારક છેજ. વળી રાત તો પ્રકૃતિએ નિદ્રાને માટે બનાવી છે માટે રાત્રે કામ કરવું જોઇએ નહિ; અને દિવસને પ્રકૃતિએ કામને માટે બનાવ્યો છે માટે તેમાં ઉંઘવું જોઇએ નહિ !

અનેક માણસોએ માત્ર દ્રવ્યલોભથી કોઇ સંકુચિત હલકા ધંધામાં પડીને પોતાના પૌરુષને સંકુચિત કરી નાખ્યું છે; પોતાની બુદ્ધિનો વિકાસ થતો અટકાવ્યો છે; પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને કચરી નાખી છે અને પોતાની સૂક્ષ્મ મનોવૃત્તિઓને બુઠ્ઠી કરી નાખી છે.

મહાન વકીલ, વૈદ્ય, વ્યાપારી, પદાર્થજ્ઞાની, કારખાનાવાળા, અથવા પંડિત તરીકે પ્રખ્યાત થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખશો નહિ, પરંતુ એક ચારિત્ર્યવાન મહાપુરુષ યાને મનુષ્યોનાં અંતઃકરણોના રાજા થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખજો.

ડૉ. મૅથ્યૂઝ કહે છે કે "ઘણું કરીને અરૂચિકારક ધંધામાં પડવાથી જેટલા માણસો નિષ્ફળ જાય છે તેટલા બીજા કોઇ પણ ધંધામાં નિષ્ફળ જતા નથી." આપણે શું કરી શકીએ છીએ તે શોધી કાઢ્યા પૂર્વે ઘણીવાર સખ્ત પ્રહાર અને વારંવાર નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરવાથી, આપણે શું નથી કરી શકતા એ આપણે વહેલું શોધી કાઢીએ છીએ. શંકાશીલ તકોથી દૂર ન રહેવાની આ રીતજ

ઘણીવાર પાકા નિર્ણયપર આવવાને ઉપયોગી થઇ પડે છે.

કેટલા બધા માણુસો વકીલ, વૈદ્ય, સરકારી નોકરી અને ધર્મા-ચાર્યના ધંધા, માત્ર "માનવંત ધંધા" ગણાતા હોવાથી તેને પસંદ કરીને જીવનપર્યંત ઉપહાસનેજ પાત્ર બન્યા છે! એવા માણુસો માનવંત ખેડુતો અથવા વ્યાપારીઓ બન્યા હોત, પરંતુ ઉપરોકત ધંધાઓમાં તો તેમને કોઇ તૃણુની તોલે પણુ ગણુતું નથી અને ઉલટી તેમની દુર્બળતાનેજ તે ધંધાઓએ અધિક છતી કરી આપી છે!

વળી હજારો તરુણો તો એવાજ ધંધાનું શિક્ષણુ મેળવે છે કે જે કરવાને માટે તેમની પાસે સાધનજ હોતાં નથી અથવા જે ધંધા કરવાની તેમની ઇચ્છા પણુ હોતી નથી; અને તેથીજ તેઓએ ધંધામાં પડીને નિષ્ફળ જાય છે.

"ટૅામકિન્સ, સાહિત્યના બખેડામાં પડવાને માટે પોતાનાં કાલબૂત અને આરનો ત્યાગ કરે છે અને પોતાને 'કવિ' ના નામથી ઓળ-ખાવે છે; પરંતુ તેનો ધંધો તો તેનો તેજ રહે છે–જોડા શીવ્યા સિવાય તેનો છૂટકોજ થતો નથી."

અમુક ધંધામાં બીજા મનુષ્યોએ પુષ્કળ ધન સંપાદન કર્યું હોય તેટલા માટેજ તમે તેને પસંદ કરશો નહિ. અમુક ધંધાને લોકો 'યોગ્ય' અથવા 'માનવંત' માનતા હોય તેટલા માટેજ તેને પસંદ કરશો નહિ. સખ્ત પરિશ્રમ, વિઘ્નો, સંકટો કે કોઈ પણુ પ્રકારની પ્રતિકૂલતા જેમાં ન હોય એવા સરલ ધંધાઓ, માનવંત ધંધાઓ અને ઘણી ઓછી મહેનતે શીખી શકાય એવા ધંધાઓ પસંદ કર-વાની ઘેલછાથીજ ઘણા યુવાનો પૈસાથી, શરીરથી કે ચારિત્ર્યથી પાયમાલ થઈ ગયા છે.

જે કાર્યને માટે આપણે અયોગ્ય હોઇએ તે કાર્ય કરવાને જયારે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે આપણે પૂર્ણ બલથી કામ કરતા

નથી, પરંતુ દુર્બલતાથીજ કરીએ છીએ. આપણો ઉત્સાહ એથા ભગ્ન થઇ જાય છે; આપણે અર્ધું કામ કરીએ છીએ; ઢંગધડા વગરનું કામ કરીએ છીએ અને આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી દઇને એવા નિર્ણય-પર આવીએ છીએ કે બીજા માણસો જે કામ કરી શકે છે તે કામ આપણે કરી શકતા ન હોવાથી આપણે મૂર્ખજ છીએ! આ પ્રમાણે આપણે યોગ્ય સ્થાનેથી ચલિત થવાને લીધે આપણું સમગ્ર જીવન ભ્રષ્ટ અને પતિત બની જાય છે.

યુવાવસ્થામાં આપણા ધંધાની પસંદગી ડહાપણપૂર્વક કરવાથી: આપણે જ્યારે યુવાન અને આશાથી ભરેલા હોઇએ અને આપણામાં પ્રબલ ઉત્સાહ ભરેલો હોય તેવે સમયેજ યોગ્ય કારકીર્દિના માર્ગમાં દાખલ થવાથી; અને આપણે ભરેલું પ્રત્યેક પગલું, આપણે કરેલું પ્રત્યેક કામ તથા આપણે કરેલો પ્રત્યેક પ્રહાર જીવનને વિશાળ, ગંભીર તથા ઉત્તમ બનાવવામાં સહાય કરે છે એમ આપણને લાગ-વાથી સફલતાનો માર્ગ કેટલો ટુંકો બને છે?

સ્વાભાવિક રીતે જે લોકો પોતાના યોગ્ય સ્થાનની બહાર હોય છે તેઓજ નિષ્ફળ થાય છે. પોતાના યોગ્ય સ્થાનથી ચ્યુત થયેલા માણસમાં માત્ર અર્ધુંજ મનુષ્યત્વ રહેવા પામે છે; તેનો માનવસ્વભાવ ભ્રષ્ટ થઇ ગયેલો હોય છે; તે પોતાના સ્વભાવની વિરુદ્ધ કાર્ય કરે છે; તે પ્રવાહની સામેજ વહાણ હંકારે છે અને પરિ-ણામે તે ક્યારે નિષ્ફળ થાય છે તેજ માત્ર જોવાનું રહે છે. તેનું બળ નષ્ટ થઇ જાય છે એટલે તરતજ તેનું નાવ નદીને તળિયે બેસી જાય છે. એક માણસની સમગ્ર પ્રકૃતિ જ્યારે તેના ધંધાની વિરુદ્ધમાં પોતાનો વાંધો રજુ કર્યા કરતી હોય ત્યારે તેમાં તે કદિ પણ સફલતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સફલતા પ્રાપ્ત થવાને માટે તો તેના ધંધાને તેની સમસ્ત શક્તિઓની સંમતિ મળવી જોઇએ; તેના ધંધા પ્રત્યે

તેની શક્તિઓની સહાનુભૂતિ હોવીજ જોઇએ.

જે ધંધો એક યુવાન પુરુષના માત્ર લુચ્ચાઇ, અસત્ય, ડગાઇ ઇત્યાદિ હલકા અને નીચ ગુણોનેજ ઉત્તેજન આપતો હોય અને તેના ઉચ્ચ ગુણોને દુર્બલ પડીને મરી જવા દેતો હોય તે ધંધાને પસંદ કરવાનો તેને શું હક્ક છે? જે ધંધો તેનામાં મનુષ્યત્વને બદલે પશુત્વનો વિકાસ કરતો હોય તે ધંધો પસંદ કરવાનો તેને શું અધિકાર છે? જે ધંધો માત્ર તેને ડગાઇ કરતાં અને પારકો માલ હરી લેતાંજ શીખવતો હોય; જે ધંધો માત્ર તેને "ખાને મેં હમ ઔર લડનેમેં તુમ" એવી વૃત્તિ ધારણ કરતાંજ શીખવતો હોય; જે ધંધો તેના ઉત્તમ ગુણોનો કે શરીરસંપત્તિનો નાશ કરીને માત્ર તેની બુદ્ધિનેજ તીવ્ર બનાવતો હોય તે ધંધો પસંદ કરવાનો તેને શું અધિકાર છે?

ધંધો પસંદ કરવાનો ઉત્તમોત્તમ માર્ગ એ છે કે તમારા મનને આ પ્રશ્ન પૂછોઃ–" જો લોકો મારા ગુણો અને મારી લાયકાત ધ્યાનમાં લે અને જે દ્વારા તેમને સૌથી વિશેષ લાભ થાય એવા સ્થાનમાં મને મૂકે તો તેઓ મારી સાથે કેવો વ્યવહાર કરે?" આ સંબંધમાં એક નૉર્વેજિયન કહેવત ઘણી સારી છેઃ "તારૂં સમગ્ર જીવન તારા માનવબંધુઓને સમર્પણ કર; તેઓ અતિ શિઘ્ર તેનો બદલો વાળી આપશે." **જ્યારે આપણે બીજાઓને માટે પુષ્કળ કામ કરતા હોઇએ છીએ ત્યારે આપણે આપણી જાતને માટે પણ પુષ્કળ કામ કરતા હોઇએ છીએ.** યુવાવસ્થામાં જ્યારે આપણે આપણી ઉત્તમોત્તમ શક્તિઓની મોટામાં મોટી સંખ્યાનો ઉચ્ચ પ્રકારે ઉપયોગ કરી શકવાની સ્થિતિમાં હોઇએ છીએ, ત્યારેજ આપણે આપણી જાતને માટે તેમજ બીજાઓને માટે સૌથી વિશેષ કામ કરી શકીએ છીએ. વળી જ્યારે આપણે બીજાઓને સૌથી વિશેષ લાભ કરીએ છીએ ત્યારેજ આપણને સર્વોત્તમ સફલતા પ્રાપ્ત

થાય છે. માત્ર સ્વાર્થનીજ દૃષ્ટિથી ધંધો પસંદ કરવાનો આપણને કંઇ પણ અધિકાર નથી. **આપણે જ્યારે બીજાઓને છેતરીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણી જાતનેજ ઠગીએ છીએ.**

એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે છોકરા અને છોકરીની સ્વાભાવિક વૃત્તિ નિશ્ચિત કરવાને માટે સંસ્થાઓ સ્થાપન કરવામાં આવશે. આવી સંસ્થાઓમાં બહોળો અનુભવ અને સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિ ધરાવનાર માણસો તરુણ સ્ત્રી પુરુષોની સ્વાભાવિક વૃત્તિનો અભ્યાસ કરશે અને કયા ધંધામાં તેઓ પોતાના સંપૂર્ણ સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરી શકે એમ છે એ શોધી કાઢવામાં તેમને સહાય કરીને તેમના સામર્થ્યનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એ તેમને શીખવશે. પોતે જે ધંધામાં પોતાના સંપૂર્ણ સામર્થ્યનો પ્રયોગ કરી શકે તે ધંધો વહેલો યા મોડો શોધી કહાડવાને પ્રત્યેક તરુણ શક્તિમાન થતો નથી; તો પણ ધારો કે તે તેમ કરવાને શક્તિમાન થાય અને દુર્બલતાને બદલે સબલતાપૂર્વક કામ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરે. તથાપિ ઘણી વાર તે શોધ એટલી બધી મોડી થાય છે કે તેથી મહાન વિજય મળવો તો સર્વથા અશક્યજ થઇ પડે છે. ઉક્ત પ્રકારની સંસ્થાઓ છોકરાઓ અને છોકરીઓને તરુણાવસ્થાના પ્રારંભમાંજ યોગ્ય ધંધામાં પડવામાં સહાય કરશે. **વહેલી પસંદગી કરવાથી માર્ગ ટુંકો થાય છે.** માણસો પોતાના જીવનના પ્રારંભમાંજ યોગ્ય દિશા ગ્રહણ કરે તેના કરતાં વિશેષ મહત્ત્વની ઘટના બીજી કઇ હોઇ શકે? ખોટી દિશામાં જન્મભર વૈતરૂં અને મહાન પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ નિષ્ફળતા મળે છે ત્યારે ખરી દિશામાં સહજ પ્રયત્ન કરવાથી સફલતા પ્રાપ્ત થાય છે. એક માણસ જ્યારે પોતાના યોગ્ય સ્થાનમાં હોય છે ત્યારે ક્વચિતજ નિષ્ફળ અથવા દુઃખી થાય છે.

પરંતુ એકવાર યોગ્ય ધંધો પસંદ કર્યા પછી કદિ પણ પાછું

વાળીને જોતા નહિ; તેને સંપૂર્ણ ચિવટથી વળગી રહેજો. કોઇ પણ વસ્તુથી લોભાતા નહિ અથવા તમારા લક્ષ્યથી એક તસુ માત્ર પણ ચ્યુત થતા નહિ; એટલે એમાં તમને અવશ્ય સફલતા મળશે. પ્રત્યેક ધંધામાં વિઘ્નો તો હોય છેજ અને તેથી ક્ષણિક નિરાશા પણ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તેથી તમે તમારા હેતુને છોડી દેતા નહિ. જો તમને તમારો ધંધો વેઠ સમાન લાગતો હોય; જો તમને નિરંતર એવોજ વિચાર આવ્યા કરતો હોય કે આ કરતાં કોઇ બીજા ધંધામાં પડત તો સારી સફલતા મળત; તો તમે કદિ પણ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકશો નહિ. અત્યંત ચિવટતાપૂર્વક તમે તમારા ધંધાને વળગી રહેશો તોજ તમે તે ધંધામાં જણાતાં વિઘ્નોને ઉલ્લંઘીને અંતે વિજય પ્રાપ્ત કરશો. આ દૃઢતા—આ નિશ્ચયબળથી મોટો લાભ તો એ થાય છે કે બીજા લોકોને આપણાપર શ્રદ્ધા બેસે છે અને તેમ થયું એટલે પછી બીજું શું શું સિદ્ધ નથી થતું? તેથી આપણી આંટ વધે છે અને આપણને નૈતિક ટેકો મળે છે. નિશ્ચિત ઉદ્દેશવાળા માણસપર લોકો હમેશાં શ્રદ્ધા રાખે છે અને અસ્થિરતા તથા બેદરકારીપૂર્વક કામ કરનાર તથા કોઇ પણ સમયે એક ધંધો છોડી બીજો પકડવાની અથવા નિષ્ફળ થવાની શંકા ઉત્પન્ન કરનાર માણસને તેઓ જેટલી સહાય કરે તેથી બમણી સહાય તેઓ નિશ્ચિત ઉદ્દેશવાળા માણસને કરે છે. પ્રત્યેક માણસ જાણે છે કે દૃઢ નિશ્ચયવાન માણસો નિષ્ફળ થાય એવો સંભવ થોડોજ છે; તેમની ચપલતા, સ્થિરતા અને તેમનો દૃઢ નિશ્ચય તેમની સફલતા વિષે લોકોના હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે.

તમારે કયો ધંધો કરવો તે દુનિયા તમને કહેતી નથી; પરંતુ એ તમારી પાસે એટલું તો અવશ્ય માગે છે કે તમારે કોઈ પણ ધંધો કરવો અને તમારે તમારા ધંધામાં રાજા બનવું. એક તરુણ

મનુષ્ય અનુકૂળ ધંધામાં પડી, પોતાની એક પણ શક્તિને નિરૂપયોગી નહિ થવા દેવાનો નિશ્ચય કરી પોતાનાં પ્રાપ્ત સાધનોનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કરવાનો સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કરે, એ દશ્ય જેટલું સુંદર છે તેટલું સુંદર બીજું કોઇ પણ દશ્ય નથી. **ગમે તેટલાં દ્રવ્ય, કીર્તિ, સત્તા કે કોઇ પણ ધંધા રોજગાર કરતાં ચારિત્ર્ય વધારે મોટું છે.**

ગાર્ફીલ્ડે કહ્યું હતું કે "મારી તમને પ્રાર્થના છે કે જે ધંધામાં તમને નિરંતર માનસિક વિકાસની જરૂર પડે નહિ અને તે ધંધો કરવાની અનિવાર્ય ફરજ પડે નહિ ત્યાં સુધી તે ધંધામાં દાખલ થવાથી સંતુષ્ટ થશો નહિ." જે ધંધો તમને સુસંસ્કૃત અને ઉન્નત કરતો હોય; જે ધંધા વિષે તમે મગરૂર થઇ શકતા હો; જે ધંધો તમને આત્મવિકાસ અને આત્મોન્નતિ કરવાનો અવકાશ આપતો હોય; જે ધંધો તમારા પૌરુષને વિસ્તૃત અને વિકસિત કરતો હોય અને તમને ઉત્તમ નાગરિક તથા ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવતો હોય તે ધંધાનેજ પસન્દ કરજો.

નિરન્તર શક્તિ અને વિકાસ પ્રાપ્ત કરવો તથા જીવનને ઉચ્ચતર બનાવવું એ આપણા અસ્તિત્વનો મહાન હેતુ છે. તમારો ધંધો એવો હોવો જોઇએ કે જે તમારા જીવનની મહાન શાળારૂપ નિવડે; જે તમારા મનુષ્યત્વનો વિકાસ કરે; જે તમને ચારિત્ર્યવાન બનાવે અને જે તમારી ઇશ્વરદત્ત શક્તિઓનો વિકાસ કરી તમને સુખ અને સૌન્દર્ય અર્પણ કરે.

તમે ગમે તે ધંધો કરો તો પણ તમારા ચારિત્ર્ય કરતાં તો તેને હલકોજ ગણજો. દરજ્જો, દ્રવ્ય, ધંધો અને ખિતાબ એ સર્વ કરતાં મનુષ્યત્વનેજ વિશેષ મહત્ત્વ આપજો. માણસે પોતાના ધંધાના, સંકુચિત અને સખ્ત બનાવી દેનારા ગુણની પોતાની ઉપર અસર થતી અટકાવવાને માટે સખ્ત અભ્યાસ અને સખ્ત પરિશ્રમ

કરવો જોઇએ. ગોલ્ડસ્મિથ કહે છે કે "બર્ક સમગ્ર વિશ્વને માટે જન્મ્યો હતો, પરંતુ તેણે પોતાના મગજને સંકુચિત બનાવી દીધું અને જે સમગ્ર મનુષ્યજાતિને આપવાનું હતું તે તેણે એકજ પક્ષને આપ્યું."

લિન્ડાલ કહે છે કે "નિરન્તર, વ્યાપાર અને માલની અદલાબદલી કરવાનું કાર્ય માણસને ઉન્નત બનાવતું નથી. જેની સાથે વ્યાપાર કરવાનો હોય તેની પાસેથી લાભ પ્રાપ્ત કરવાનો અને નફાકારક સોદો કરવાનો પ્રયત્ન, યુક્તિ પ્રયુક્તિઓની યોજના અને જરા પણ વિચાર અને વિવેક વિના કરવામાં આવતા હજારો પ્રપંચો, એ સર્વ આપણા બુદ્ધિના ક્ષેત્રને સંકુચિત કરી નાખે છે અને તેનું બળ ક્ષીણ કરી દઇને તેની સાથે નીતિને પણ ભ્રષ્ટ કરે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે બુદ્ધિ અને નીતિ પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય થાય છે અને તેની કિંમત ઘટી જાય છે. **ધંધા રોજગારમાં ધાર્મિક વૃત્તિ અને ધર્મમાં ધંધા રોજગારના જેવી નિયમબદ્ધતા તથા ખંત દાખલ થવાં જોઇએ.**"

ઉંચો ધંધો પસંદ કરજો અને જે ધંધો ગ્રહણ કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય તે ધંધામાં પડેલા માણસોનો અભ્યાસ કરજો. તમારા મનને આ પ્રશ્નો પૂછજો કે "તે ધંધામાં જે માણસો પડેલા છે તેમને તે ધંધો ઉન્નત બનાવે છે? શું તેઓ વિશાળ અને ઉદાર હૃદયના તથા બુદ્ધિમાન છે? શું તેઓ સમાજમાં કંઇ પણ દરજ્જો ધરાવે છે? તેઓ સમાજને કાંઇ ઉપયોગી થઇ પડે છે?" એમ કદિ પણ ન ધારતા કે અમુક અઠીક ધંધામાં પડવા છતાં પણ તમે એક મોટા અપવાદરૂપે તેની કનિષ્ટ અસરોમાંથી બચી જશો; અને તે ધંધામાં દાખલ થયા પછી તેની અનેકોપર થતી કનિષ્ટ અસર તમારા પર નહિ થાય. જે પણ ધંધો તમે પકડશો તે ધંધાના અને તે ધંધામાં પડેલા અનેકોના સંસર્ગથી તમારે પણ બીજા અનેકોની પેઠેજ

તે ધંધામાં ઓતપ્રોત અને તેના ગુલામ બની જવું પડશે. તે ધંધો અવશ્ય તમને પકડી લેશે, તમારૂં સ્વરૂપ ઘડશે અને તમારી ઉપર પોતાની અનિવાર્ય છાપ પાડશે. તે સર્વથી બચવાનો તમે ગમે તેવો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો હશે તો પણ તે તમને છોડશે નહિ.

ખુલ્લા અને ઉદાર હૃદયના ચપળ તરુણ પુરુષો મોટી આશાઓ અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશો સહિત પાઠશાળામાંથી બહાર પડવા છતાં તેઓ શંકાસ્પદ ધંધામાં દાખલ થઇને થોડા વર્ષમાં એવા તો બદલાઇ જાય છે કે તેઓને ભાગ્યેજ ઓળખી શકાય છે. એકવારનું તે વિશાળ અને ઉદાર હૃદય હવે સંકુચિત અને સ્વાર્થપ્રિય બની જઇને, તે ઉચ્ચ ભાવનાવાળો માણસ હવે લોભી, લાલચુ, કંજુસ, નીચ અને સખ્ત બની ગયેલો હોય છે. આપણને નવાઇ લાગે છે કે માત્ર થોડાંજ વર્ષોમાં એક વિશાળ અને ઉદાર હૃદયનો તરુણ આટલો બધો કેવી રીતે ફેરવાઇ ગયો હશે? હવે તો તે માત્ર "ધનસંચય" કરવાનીજ વાત જાણે છે! "**सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयंते**" એ તેનો મહામંત્ર બની ગયો હોય છે! તેની દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષુદ્ર યોજનાઓમાંજ તેનો સર્વ જાહેર જુસ્સો અને તેની ઉદારતા નષ્ટ થઇ જાય છે અને તે બીજી કોઇ પણ વસ્તુની દરકાર કરતો નથી!

"હું તમને સ્પષ્ટ રીતે કહી દઉં છું કે કોઇ પણ સ્વાર્થી હેતુ એવો પવિત્ર અને એવો મોટો નથી કે જેને માત્ર સ્વાર્થને ખાતરજ સાધ્ય કરવા મથતાં તે નિરસ અને પાપમિશ્રિત ન બની જાય. મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણની કલ્પનાશક્તિને જીવતી અને ખીલતી રાખવાને માટે તેને વિશાળ અને ચિરસ્થાયી ઉદ્દેશોનો ખોરાક આપવો જોઇએ; અને તમારો હેતુ જેટલો વિશાળ અને ઉદાર હશે તેટલો તે તમારે માટે પુણ્યરૂપ બનશે કે જેથી પાપીઓની પાસે (તેમના હિતાર્થે) તમે જતા આવતા રહેશો તે

છતાં પણ પાપ તમને કદિ પણ સ્પર્શ કરી શકશે નહિ અને નિરંતર તમારૂં શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય વધ્યાજ જશે. **વ્યાપક જ્ઞાન અને પ્રેમ, એ મનુષ્યનો શૃંગાર છે અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશ એ કાર્યનો શૃંગાર છે.**"

જો તમારે શિખરપર પહોંચવું હોય તો તમે નીચામાં નીચી તળેટીપર જઇને તમારા ધંધાનાં સર્વ અંગોનું સૂક્ષ્મ-જ્ઞાન અને અનુભવ પ્રાપ્ત કરો. તમારા ધંધાની સાથે જેને સંબંધ હોય એવી કોઈ પણ બાબતને ક્ષુલ્લક સમજશો નહિ. ઍલેકઝાન્ડર ટી. સ્ટુઅર્ટની મહાન ફત્તેહની ચાવી આ જ હતી. તેની ન્યૂયૉર્કની દુકાનમાંનો મુનીમ મરણ પામ્યો ત્યારે ત્યાંના એક મજૂરે તે જગ્યાને માટે પ્રાર્થના કરી. સ્ટુઅર્ટે તેને કહ્યું: "તું તો માત્ર એક મજૂર છે; તું તે મુનીમનું કામ શું કરી શકવાનો હતો?" મજૂરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "એ વાત હું જાણું છું; પરંતુ મેં મુનીમનું કાર્ય તપાસ્યું છે અને તેથી હું માહિતગાર થયો છું. એ કાર્ય હું સારી રીતે કરી શકીશ." છતાં સ્ટુઅર્ટે તેની અરજીનો અસ્વીકાર કર્યો. તે મજૂરે બીજી દુકાનમાં મુનીમની જગ્યા મેળવી અને અંતે તેણે એ દુકાન ખરીદી લીધી!

નિષ્ફળ થયેલા હજારો માણસોમાંના દરેકે જૂદા જૂદા અનેક ધંધાઓમાં એટલું બધું વૈતરૂં કર્યું હોય છે કે તેટલો પરિશ્રમ જો તેમણે એકજ ધંધામાં કર્યો હોત તો તેમને મહાન સફલતા પ્રાપ્ત થાત. જે યંત્રશાસ્ત્રી એક એન્જીન બનાવવા માંડે છે પરંતુ તેને સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર કર્યા વિનાજ કોઇ બીજા ધંધામાં પડે છે તેને નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. વળી બીજા ધંધામાં પણ જ્યારે તે સફલ-તાના ઉમરાપર આવ્યો હોય છે ત્યારે તે એને છોડી દે છે અને તેથી તે બીજીવાર નિષ્ફળ થાય છે. સફલતાના દ્વારપર આવીને નિષ્ફળ

થયેલા માણુસો જગતમાં પુષ્કળ છે. તેઓ સફલતાના આંગણામાંજ ઉભા રહી જાય છે. તેઓ તેમાં પાવરધા બનવાની તૈયારીમાં હોય છે એટલામાંજ તેમની હામ છૂટી જાય છે. કેટલા બધા માણુસો પોતાના કાર્યમાં નિપુણ નહિ બનવાથી પોતાના જ્ઞાનનો લાભ જગતને આપી શકતા નથી ? કેટલા બધા માણુસો અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યાં છતાં તેનાં મૂળતત્ત્વો પણ પૂરાં પાવરાં જાણુતા નથી ? કેટલા બધા માણુસો એકથી વધારે કલાઓનું અપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી તેમાંના એકેયનો ઉમદા ઉપયોગ કરી શકતા નથી ?

પેલી ભયંકર શક્તિ કે જેને સર્વશાસ્ત્રજ્ઞતા (Versality) કહેવામાં આવે છે તેનાથી સાવધ રહેજો. ઘણુા માણુસો એ ભાગમાં વિભક્ત થઇ જવાથી (એકનિષ્ટ નહિ રહેવાથી) મહાપુરુષ બનતા અટકી જાય છે. સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞતાની મોહિનીએ ઘણા આશાવંત તરુણોને ભ્રષ્ટ અને પાયમાલ કરી દીધા છે. પંદર સત્તર વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવા જતાં મનુષ્યને એક પણ વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળતું નથી. અમેરિકાનો એક આગેવાન કારખાનાવાળો કહે છે કે " મારી તરુણાવસ્થામાં સર્વ ધંધામાં ચંચુપાત કરનારાઓને તક મળતી હતી; પરંતુ આજે તેમને માટે એક પણ તક નથી ! "

થૅરો કહે છે કે " મનુષ્યે બીજા વિષયોનું જાણીજોઇનેજ થોડું થોડું જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ; પરંતુ તેના બદલામાં તેટલુંજ વિશેષ જ્ઞાન તેણે પોતાના ઉપયોગી વિષયનું મેળવવું જોઇએ. " હોકાયંત્રના કારખાનામાં જઇને લોહચુંબક લગાડ્યા વિનાની સોયને જોઇએ તો તેની અણી કોઇ પણ અનિશ્ચિત દિશા તરફ વળેલી જણાશે; પરંતુ જેવો તેને લોહચુંબક લગાડવામાં આવ્યો અને તેને તેની અમુક શક્તિ મળી ગઇ કે તરતજ તે ઉત્તર તરફ વળશે અને ત્યાર પછી હમેશાં તે એ દિશા તરફજ વળેલી રહેશે. આજ રીતે મનુષ્યે જ્યાં

સુધી પોતાને માટે કોઇએક ખાસ ધંધાની પસંદગી કરી નથી ત્યાં સુધી તે કોઇ પણ દિશામાં સ્થિર રહી શકતો નથી.

રુચતો ધંધો કરનાર મનુષ્ય, વ્યવહારકુશળ મનુષ્ય, **શક્તિશાળી અને ઉદ્યોગી મનુષ્ય જમીનપર ઘર બાંધે છે અને તરંગી મનુષ્ય હવામાં કિલ્લા બાંધે છે.** તરંગી મનુષ્યો જ્યારે લાખો રૂપિયા મેળવવાની માત્ર કલ્પનાજ કર્યા કરે છે ત્યારે વ્યવહારકુશળ મનુષ્ય થોડાક હજાર રૂપિયા રોકડા અંકમાં મૂકે છે. તરંગી મનુષ્યનાં ગજવાં સ્વપ્નદશામાં તર હોય છે, પરંતુ જ્યારે તે જાગૃત થાય છે ત્યારે તેનાં ખીસ્સાં ખાલી હોય છે. **લાખોનાં સ્વપ્ન જોવાં સ્હેલ છે, પરંતુ એક રૂપિયો કમાવો મુશ્કેલ છે.**

તમે જે પણ કાર્ય ઉત્તમોત્તમ રીતે કરી શકતા હો તેને જ તમારૂં જીવન, તમારૂં બળ, તમારો ઉત્સાહ, તમારૂં સર્વસ્વ અર્પણ કરો. કૅપ્ટન ફેરાર કહે છે કે **"જીવનમાં માત્ર એકજ ખરી નિષ્ફળતા શક્ય છે અને તે આપણે જે કામ જાણતા હોઇએ તે કામ ઉત્તમ રીતે ન કરીએ એ છે."**

પ્લેટો કહે છે કેઃ "સફલતા મળે યા ન મળે, યશ મળે યા અપયશ મળે, તો પણ સર્વ પંક્તિનાં માણસોએ પોતપોતાનું કર્તવ્ય તો કરવુંજ જોઇએ."

"અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે મારે શું કરવું જોઇએ? તારે હમેશાં તારૂં કર્તવ્ય બજાવવું જોઇએ."

જ્યૉર્જ મૅક્ડોનાલ્ડ કહે છે કે "એ એક સુભાગ્યની વાત છે કે 'હવે પછી શું કરવું' એ એકજ પ્રશ્ન આપણે આપણી જાતને પૂછવાનો છે; દરેક માણસ એટલુંજ કરી શકે છે; તે સિવાય બીજું કાંઇ પણ થઇ શકતું નથી."

યંગ કહે છે કે "જે મનુષ્ય હાથ ધરેલું એકજ કામ પોતાની

સર્વ શક્તિ વાપરીને બજાવે છે તે માણસ એ કામ જેવું સરસ અને ઉમદા કરી શકે છે તેવું દેવદૂતો પણ કરી શકે નહિ."

સ્વિફ્ટ કહે છે કે "જે સ્થલપર પૂર્વે માત્ર અનાજનો એકજ છોડ અને ઘાસની એકજ કુંપળ ઉગતી તે સ્થલપર બે અનાજના છોડ અને બે ઘાસની કુંપળ ઉગાડવાને જે માણસ શક્તિમાન થાય તે સમસ્ત રાજદ્વારીઓના સમૂહ કરતાં લોકોના માનને વધુ પાત્ર છે અને તે તેમના કરતાં દેશની અધિક મહત્ત્વની સેવા કરે છે."

એમર્સન કહે છે કે "**તમારી દરેકની પાસે આ ક્ષણે ફિડિયાસની પ્રચંડ ફરસી, ઇજિપ્શિયનોની થાપી અથવા મોઝિઝ કિંવા ડાન્ટેની લેખિની કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ અને અધિક મહાન, પરંતુ તે સર્વથી જૂદું એવું ઓજાર વિદ્યમાન છે.**"

પ્રકરણ ૧૯ મું—એકજ ઉદ્દેશ ધરાવનાર મનુષ્ય.

"જે મનુષ્ય પોતાનું જીવનકાર્ય સિદ્ધ કરવાની ઈચ્છા રાખતો હોય તેનો ઉદ્દેશ એકજ હોવો જોઇએ; અર્થાત્ તેનાં સમસ્ત લક્ષ્યોને ઢાંકી દેનારો અને તેના સમગ્ર જીવનને માર્ગ દર્શાવનારો તથા તેને અંકુશમાં રાખનારો એક મહાન ઉદ્દેશ તેણે ધરાવવો જોઇએ." —એઇટ.

"એક મહાન ઉદ્દેશ સાધવાની મંગલ કામના, એજ જીવનનું સૌન્દર્ય તથા સુખ છે." —જીન ઍન્જેલો.

"પૂર્ણ વિશ્વાસ મનુષ્યને ઉપહાસથી અલગ–પર રાખે છે"

—જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ.

"વિચારો તોપના ગોળા કરતાં પણ વિશેષ વેગથી જગતમાં પ્રસરે છે; વિચારો એ સૈન્યો કરતાં પણ અધિક બળવાન છે: સિદ્ધાંતોએ ઘોડેસ્વારો અને રથો કરતાં પણ વિશેષ વિજય મેળવ્યો છે."

—ડબલ્યુ. એમ. પૅકસ્ટન.

"હિંમત ધારણ કર અને પસંદ કરેલા માર્ગથી લેશ પણ ચલિત થા નહિ. સફળતા કદાચ તત્કાળમાં તારાથી દૂર રહે અને લોકો ગુસ્સો કરે તોપણ નિરાશ થઇ જતો નહિ. અચૂક નિશાન તાકીને નાખેલા તીર પ્રત્યે હવે વધારે વાર લક્ષ્ય આપતો ના: તેમજ ધિક્કારના ખરાબ અને ભયંકર ખીલા પ્રત્યે પણ ધ્યાન આપીશ માં: કારણકે સહનશીલતામાંથી જન્મેલી સફલતા અંતે તારે પડખેજ ઉભી રહેશે." —બ્રાયન્ટ.

બોસ્ટનના ઍરિ ડેવિસ નામના ઓજારો બનાવવાનો ધંધો કરનાર એક માણસે પોતાની સલાહ લેવા આવેલા બે માણસોને પૂછ્યું: "ગુંથવાનો સંચો બનાવવાની માથાફોડ તમે શા માટે કર્યા કરો છો? તમે શીવવાનો સંચો શા માટે બનાવતા નથી?" આ બે માણસોમાંનો એક શ્રીમંત હતો અને બીજો શોધક હતો. તેઓ ઊનનો માલ ગુંથવા માટે એક યંત્ર બનાવવાની માથાકૂટ કરી કરીને થાકયા હતા, પરંતુ તેમને સફલતા પ્રાપ્ત થઇ ન હતી. ડેવિસના ઉપલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શોધકે જણાવ્યું: "શીવવાનો સંચો બનાવવાની મારી ઇચ્છા તો બહુયે છે, પરંતુ તે બની શકતો નથી." ડેવિસ બોલ્યો: "અરે! તે બની શકે એમ છે. હું જાતે તે બનાવીશ!" આ સાંભળી પેલો શ્રીમંત બોલ્યો: "ત્યારે તમે બનાવો એટલે હું તમને જરૂર પુષ્કળ દ્રવ્ય પેદા કરાવી આપીશ." ડેવિસ ઉપલા શબ્દો મશ્કરીમાં બોલ્યો હતો, પરંતુ એ નવીન વિચાર તેની પાસે ઉભેલા એક કારીગરના મગજમાં દાખલ થઇ ગયો. તે કારીગર માત્ર વીશ વર્ષનો એક યુવક હતો અને તે ગંભીર વિચાર કરી શકે છે એમ કોઇ પણ ધારતું ન હતું.

પરંતુ એલિયાસ હો, બીજાઓ તેને ધારતા હતા એટલો જડભરત ન હતો. તેણે જેમ જેમ વધુ વિચાર કર્યો તેમ તેમ તેને શીવવાનો સંચો બનાવવાની અધિક અગત્ય જણાઇ. ત્યાર પછી ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. તે કારીગરને એક મોટા શહેરમાં જૂજ પગારપર એક પત્ની અને ત્રણ સંતાનોનો નિર્વાહ કરવો પડતો હતો. તે સરલ હૃદયનો છોકરો હવે એક પરમ ઉદ્યોગી અને વિચારવંત માણસ બની ગયો હતો. શીવવાના સંચાનો વિચાર રાત્રી દિવસ તેના મનમાંથી ખસતો ન હતો અને અંતે તેણે એક સંચો બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

કપડામાં ઉપર નીચે જાય એવી, બે છેડાપર તીક્ષ્ણ અણી

વાળી અને મધ્યભાગમાં નાકાંવાળી સોયને કામ કરતી બનાવવાના પ્રયાસમાં અનેક મહિના ગુમાવ્યા પછી એકાએક તેના મગજમાં વિચાર આવ્યો કે બીજો બખીઓ પણ સાથે સાથેજ મારી શકાય એમ છે. આ વિચાર આવતાંવેંતજ તે લગભગ ગાંડા મનુષ્યની માફક એ યુક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ઉદ્યોગ કરવા મંડી પડયો અને રાત્રી દિવસ પરિશ્રમ કરીને અંતે તેણે એક બેડોળ નમૂનો તૈયાર કર્યો. હવે તેને સફલતા પ્રાપ્ત થવાની ખાત્રી થઇ. હવે તે મનઃચક્ષુ દ્વારા પોતાના કલ્પિત સાંચાને જોઇ શકતો હતો, પરંતુ તેની પોતાની પાસેની મૂડી અને તેનો પિતા કે જેણે તેને થોડી ઘણી મદદ કરી હતી તેની મૂડી તેને પ્રત્યક્ષ કામ કરતો બનાવવાને માટે અપૂર્ણ હતી. છેવટે જ્યૉર્જ ફિશર નામનો તેનો એક જૂનો સહાધ્યાયી કે જે કૅમ્બ્રિજમાં કોલસા અને લાકડાં વેચવાનો ધંધો કરતો હતો તેની તરફથી તેને મદદ મળી. તેણે તેની સાથે એવી શરત કરી કે "હું તારી અને તારા કુટુંબની ખાધાખોરાકી પૂરી પાડું અને તને એકસો પૌંડ આપું, પરંતુ તેના બદલામાં જો સંચો પેટંટ લેવા યોગ્ય નિવડે તો તેનો પેટંટમાં અર્ધો હિસ્સો મને આપવો." ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં સંચો તૈયાર થયો અને એ વર્ષના જુલાઇ માસમાં એલિયાસ હોએ મિ. ફિશરને માટે એક તથા પોતાને માટે એક એમ બે ઊનના કપડાના પોશાક તે વતી શીવ્યા! તેનું શીવણકામ એટલું મજબૂત થયું હતું કે કપડાં ફાટયાં પરંતુ તે તૂટયું નહિ. આ યંત્રને હજુ પણ જાળવી રાખવામાં આવ્યું છે. તે એક મિનિટમાં ત્રણસો બખિયા ભરે છે અને બીજી કોઈ પણ મહત્ત્વની શોધના પ્રથમ નમૂના કરતાં વિશેષ સંપૂર્ણ ગણાય છે. હાલમાં જે લક્ષાવધિ શીવવાના સંચા વપરાય છે તેમાંનો એક પણ એવો નથી કે જેમાં આ પ્રથમ નમૂનાના કેટલાક મહત્ત્વના સિદ્ધાંતોનો

ઉપયોગ થતો ન હોય.

જ્યારે ચિકાગો શહેરને ઉંચાણમાં લાવી કાદવમાંથી મુક્ત કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો ત્યારે જ્યૉર્જ એમ. પુલમૅન નામનો એક ગરીબ કારીગરનો પુત્ર બહાર આવ્યો અને એ મહાન કાર્યનું કૉન્ટ્રૅક્ટ લેવાને તૈયાર થયો! તેને એ કૉન્ટ્રૅક્ટ આપવામાં આવ્યું. તેણે આ કાર્ય એવી સરલતાથી પાર પાડ્યું કે શહેરનો વ્યવહાર પણ બંધ થયો નહિ! વળી તે પોતાના મનમાં એક "શય્યા રથ" (Sleeping car–ઉંઘવા માટેનો આગગાડીનો ડબો) બનાવવાની યોજના ઘડયા કરતો હતો. તે ધારતો હતો કે આવો ડબો તૈયાર થતાં સર્વ રેલવાળાઓ તેનો ઉપયોગ કરશે. તેણે "ચિકાગો ઍન્ડ આલ્ટન રોડ' પરના બે જૂના ડબાઓમાં સૂવાનાં સ્થાન તૈયાર કર્યાં. થોડા સમયમાંજ લોકો તરફથી તેની માગણી થતી જણાઇ. હવે તે આ માન્યતા સહિત કામ કરવા લાગ્યો કે તેના ડબાઓ જેમ વિશેષ ભપકાદાર અને અધિક સગવડવાળા હશે તેમ તેમની માગણી વધુ ને વધુ થતી જશે. કૉલોરેડોની સોનાની ખાણમાં ત્રણ વર્ષ ગાળ્યાં પછી તે પાછો ફર્યો અને તેણે આઠ હજાર પૌંડ ખરચીને બે ડબા બનાવ્યા. "પુલમૅનની મૂર્ખાઇ" નો પ્રત્યેક માણસે ઉપહાસ કર્યો, પરંતુ પુલમૅન માનતો હતો કે લાંબા પ્રવાસના કંટાળાને દૂર કરે એવી પ્રત્યેક વસ્તુનો લોકો એકદમ સત્કાર કરશે અને આવી પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી તેણે એ કાર્યમાં પોતાના સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો હતો.

પુલમૅન પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે સૌન્દર્ય પણ લક્ષ્મીને આકર્ષવાનું ઉત્તમ સાધન છે. તેણે જે અદ્દભુત નગર બાંધ્યું છે અને જે તેના નામથી ઓળખાય છે તે તથા તેના બનાવેલા ભવ્ય ડબાઓ એ તેની આ સિદ્ધાંતપરની શ્રદ્ધાનાં ઉદાહરણ છે. પોતાના નોકરોને

સુખ, સૌન્દર્ય અને સગવડ પૂરાં પાડવાં તથા તેમને સારી આરોગ્યદાયક પરિસ્થિતિમાં રાખવા એ કોઇ સારા નફા-કારક ધંધામાં મૂડી રોકવા સમાન છે એમ તે માને છે અને એટલા માટે પુલમૅન નગર આજે સ્વચ્છતા, નિયમબદ્ધતા, અને સુખસગવડ ધરાવનાર આદર્શ નગર બની રહ્યું છે.

એકજ ઉદ્દેશ ધરાવનાર અને તેને કાર્યમાં પરિણત કરનાર માણસોએ ભૂતળપર મોટા ફેરફાર કરી નાખ્યા છે. ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓનાં લખાણોમાં વરાળયંત્રની મૂળ કલ્પના દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તે કલ્પના ત્યારથી બે હજાર કરતાંયે વધારે વર્ષ પછીજ વિકાસ પામીને અમલમાં મૂકાઇ!

સત્તરમી સદીમાં આગળ વધવાની કોઇ પણ તક વિનાના ન્યૂકોમેન નામના એક અંગ્રેજ લુહારને વરાળના યંત્રથી એક લોઢાના ડટ્ટાને ગતિમાન કરવાની કલ્પના સૂઝી; પરંતુ તેણે જે એન્જિન બનાવ્યું તે એક ઘોડા જેટલું બળ ઉત્પન્ન કરવામાં ત્રીશ રતલ કોયલાનો ભોગ લેતું હતું. આધુનિક એન્જિનની સંપૂર્ણતા તો ઘણે ભાગે જેમ્સ વૉટ નામના એક ગરીબ અશિક્ષિત સ્કૉચ છોકરાને આભારી છે. આ છોકરો પોતાની પંદર વર્ષની વયે લંડન શહેરના મહોલ્લા-ઓમાં કામ મેળવવાને માટે આંટા મારી મારીને ઢેક્ષાંની ધૂળ કરતો હતો. પણ તેને કામ મળતું ન હતું. ગ્લાસગો વિશ્વવિદ્યાલયના એક અધ્યાપકે તેને કામ કરવા માટે એક ઓરડો કહાડી આપ્યો. એક તરફ તે કામ મેળવવાને માટે મહેનત કરતો હતો અને બીજી બાજુએ જૂની બાટલીઓનો વરાળ ભરવાનાં વાસણો તરીકે અને પોલી લાકડીઓનો નળી તરીકે ઉપયોગ કરીને એક એન્જિન બના-વવાના પ્રયોગો કરતો હતો; કારણ કે એક પળ પણ વ્યર્થ જાય એ તેનાથી સહન થઇ શકતું ન હતું. તેણે ન્યૂકોમેનના એન્જિનમાં સુધારો

કરીને વરાળના લગભગ પોણા ભાગનો બચાવ કર્યો. વૉટ એવી ઘોર દરિદ્રતા અને સંકટમાં સપડાયેલો હતો કે સાધારણ માણસો તો તેથી હતાશજ બની જાય; પરંતુ તેની આકાંક્ષા પ્રબળ હતી અને તેની હિંમતવાન પત્ની માર્ગરેટે તેને એમ કહીને ધૈર્ય આપ્યું હતું કે "મારી અગવડ પ્રત્યે ધ્યાન આપશો નહિ, તેમજ હતાશ પણ થશો નહિ." તે જ્યારે લંડનમાં વિપરિત સંયોગોની સામે બાથોડિયાં ભરતો હતો ત્યારે તેની સ્ત્રીએ લખી જણાવ્યું હતું કે "જો **એન્જિન સફલ નહિ થાય તો કોઇ બીજી ચીજ સફલ થશે; કદિ પણ નિરાશ થશો ન હુ.**"

વૉટ જણાવે છે કે "એક રવિવારને સુંદર દિવસે બપોર પછી હું ફરવા ગયો હતો. આ સમયે પણ એન્જિન સંબંધી વિચાર તો મારા મગજમાં ઘૂમ્યાજ કરતા હતા. જૂના હમામખાના (Washing house) થી આગળ જવા પછી એકાએક મારા મગજમાં એવો વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે વરાળ એ સ્થિતિસ્થાપક વસ્તુ છે, માટે એ ખાલી સ્થાનમાં દોડી જશે અને નળી મારફતે જો તેને એકાદ ખાલી પાત્રમાં મોકલવામાં આવે તો તે ત્યાં જઇને ઘન સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે." આ વિચાર હતો તો સાધારણ, પરંતુ તેમાં અતિ વ્યવહારોપયોગી પ્રથમ વરાળયંત્રનું બીજ હતું. એકજ ઉદ્દેશ સહિત પોતાના જીવનની શરૂઆત કરનાર આ રંક સ્કૉચ છોકરાને સર જેમ્સ મૅકિન્ટૉશ "સર્વ યુગોમાં અને સર્વ પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયેલા સમસ્ત શોધકોનો મુકુટમણિ" કહે છે!

જ્યૉર્જ સ્ટિવન્સન ૭ પેન્સના રોજથી કોલસાની ખાણમાં કામ કરતો હતો. રાત્રીશાળામાં અભ્યાસ કરવાને માટે થોડા પૈસા કમાવાને તે પોતાના મજૂર બંધુઓનાં કપડાં અને જોડા સાંધતો હતો! તેણે પોતાની કમાણીના પહેલા ત્રીશ પૌંડ પોતાના પિતાપર તેનું દેવું

ચૂકવી દેવાને માટે મોકલી આપ્યા હતા. લોકો કહેતા કે "એનું ભેજુ ખસ્કી ગયું છે! એના વરાળયંત્રમાંથી નીકળતી ચીણગારીઓથી ઘર બળી જશે; તેમાંથી નીકળતો ધુમાડો હવાને અશુદ્ધ બનાવી દેશે તથા ગાડી બનાવનારાઓ અને ગાડી હાંકનારાઓ કામ નહિ મળવાથી ભૂખે મરી જશે!" આમની સભાની કમીટીએ તેનાપર ત્રણ દિવસ સુધી પ્રશ્નોરૂપી બાણોનો વરસાદ વરસાવી તેને અકળાવી નાખ્યો હતો. તેમાંનો એક પશ્ન આ હતો: "જો કલાકના દશ માઇલની ત્વરાથી દોડતા એન્જિનના રસ્તાપર એકાદ ગાય આવી જાય તો શું તે એક ભયંકર સ્થિતિ નહિ થઇ પડે?" સ્ટિવન્સને પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "હા, ગાયને માટે તો તે અવશ્ય ભયંકર સ્થિતિજ થઇ પડે." એક સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું હતું કે "જો આગગાડી કદિ પણ કલાકના દશ માઇલની ત્વરાથી ચાલે તો હું એક એન્જીનનો નાસ્તો કરીશ!" "ક્વૉર્ટર્લિ રિવ્યૂ" નામના અંગ્રેજી પત્રના ઇ. સ. ૧૮૨૫ ના માર્ચના અંકમાં એક લેખકે લખ્યું હતું કે "આગગાડીઓ ઘોડા કરતાં બમણી ઝડપથી દોડશે એમ કહેવા કરતાં અધિક મૂર્ખાઇભરેલું અને હાસ્યાસ્પદ અસત્ય બીજું શું હોઇ શકે? આટલી ત્વરાથી દોડતા આવા એક યંત્રની દયાપર પોતાને છોડવા કરતાં વૂલિચના લોકો બાણથી વીંધાઇ જવાનું વધારે પસંદ કરશે! અમે શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ કે પાર્લામેન્ટ સઘળી રેલ્વેઓમાં આગગાડીની ઝડપની મર્યાદા દર કલાકે આઠ અથવા નવ માઇલની ઠરાવશે. અમે મહાશય સિલ્વેસ્ટરની સાથે એકમત થઇને કહીએ છીએ કે વધુમાં વધુ આટલીજ ઝડપે આગગાડી ચલાવવાનું સાહસ કરી શકાશે." આ સમયે 'લિવરપૂલ અને માન્ચેસ્ટર રેલરોડ' બંધાતો હતો અને તેની ઉપર ઘોડાઓને બદલે તરતના શોધેલા ગતિમાન વરાળયંત્રનો ઉપયોગ કરવાની સ્ટિવન્સને દરખાસ્ત કરી હતી. તે સંબંધે પણ ઉપલા લેખમાં જણાવવામાં આવ્યું

હતું. ઉપલો રેલરોડ બાંધનારી કંપનીએ આ બાબત બે આગેવાન અંગ્રેજ એન્જિનિયરોના હાથમાં મૂકી. તેમણે એવો રીપૉર્ટ કર્યો કે "સ્થિર એન્જિન ગરેડી અને દોરડાંની મદદથી દોઢ માઇલથી ગાડીના ડબાઓને ખેંચી લાવી શકે; તે સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારે ગાડી ચલાવવામાં વરાળયંત્રનો ઉપયોગ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી! પરંતુ સ્ટિવન્સને ઉત્તમોત્તમ ગતિમાન વરાળયંત્રને માટે પાંચસો પૌંડનું ઇનામ આપવાનું જાહેર કરી પોતાના વિચારની કસોટી કરવાને તેમને સમજાવ્યા. તેમણે તેની વાત કબૂલ કરી અને ગતિમાન વરાળયંત્રોની કસોટી કરવાને માટે ઇ. સ. ૧૮૨૯ ના ઑકટોબરની છઠ્ઠી તારીખ નક્કી કરી. તે સુપ્રસિદ્ધ દિવસે 'પર્સિવિયરન્સ,' 'સાન્સપેરિલ,' 'નૉવેલ્ટિ' અને 'રૉકેટ' ('નિર્ભય,' 'ખંત,' 'નવાઇ' અને 'હવાઇ') એ નામનાં ચાર વરાળયંત્રોની સ્પર્ધા જોવાને માટે હજારો પ્રેક્ષકો એકઠા થયા. 'પર્સિવિયરન્સ' (ખંત) કલાકના છ માઇલની ઝડપેજ ચાલી શક્યું; ઓછામાં ઓછી દશ માઇલની તો ઝડપ હોવીજ જોઇએ એવી શરત હોવાથી તેને નાલાયક ઠરાવવામાં આવ્યું! 'સાન્સપેરિલ' (નિર્ભય) દર કલાકે સરાસરી ચૌદ માઇલની ઝડપે ચાલ્યું, પરંતુ તેની એક પાણીની નળી તૂટી જવાથી તેણે પોતાની તક ગૂમાવી! 'નૉવેલ્ટી' (નવાઇ) પણ અચ્છી ઝડપથી ચાલ્યું, પરંતુ તેની પણ એક નળી તૂટી ગઇ તેથી તે પણ નિષ્ફળ ગયું. જીતવાનું માન 'રૉકેટ' (હવાઇ) ને મળ્યું. તે દર કલાકે સરાસરી પંદર માઇલ ચાલ્યું હતું અને તેની સૌથી વિશેષ ઝડપ ઓગણત્રીશ માઇલની થઈ હતી! એ વરાળયંત્ર સ્ટિવન્સનનું હતું. તેણે પોતાનો સિદ્ધાંત એવો સત્ય કરાવી આપ્યો કે રેલરોડ ઉપર સ્થિર વરાળયંત્રો રાખવાની કલ્પનાનો સંપૂર્ણ સ્ફોટ થઇ ગયો. તેણે વૉટની બુદ્ધિએ બાંધેલું સ્થિર વરાળયંત્ર જોયું હતું અને તેનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું; અને પોતાના સમયના સૌથી

આગેવાન એન્જિનિયરોની અત્યંત ભયકારક આગાહીઓની સામે થઇને તેને માણસો તથા વ્યાપારની ચીજો ઘસડવાને માટે પૈડાંઓની ઉપર મૂકી દીધું.

શોધોના સમસ્ત ઇતિહાસમાં જૉન ફિચની વાત કરતાં વધુ શોકદાયક અને મર્મભેદક વાત કોઇપણ નથી. તે ઘણી બાબતે ગરીબ હતો. તે દેખાવમાં ગરીબ હતો; સ્વાભાવમાં પણ ગરીબ હતો; ગરીબ સ્થિતિમાં જન્મ્યો હતો; ગરીબ સ્થિતિમાં તેણે જીવન ગાળ્યું હતું અને ગરીબ સ્થિતિમાંજ તે મરણ પામ્યો હતો. તે એક સાચો શોધક હતો અને પોતાની શોધને સફળ કરવાને અત્યંત આતુર હતો. એક વાર તેની પાસે પોતાની શોધને સફળ કરવા માટે જ્યારે કંઇપણ દ્રવ્ય ન હતું ત્યારે તે બોલ્યો હતો કે જો મારો એક પગ કાપી નાખવાથી મને એક સો પૌંડ મળી શકતા હોય તો હું ઘણી ખુશીથી તેને છરીને સ્વાધીન કરૂં! તેણે અમેરિકામાં અને ફ્રાન્સમાં પોતાની આગબોટ બાંધવાને માટે દ્રવ્ય મેળવવાનો ઘણો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ સફલતા મળી નહિ. તે કહેતો કે "એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે બીજાં સર્વ સાધનો કરતાં આગબોટને વિશેષ પસંદ કરવામાં આવશે. ન્યૂ ઑર્લિયન્સથી વ્હીલિંગ સુધી આગબોટો જશે અને સમુદ્રમાં પણ તેઓ ફરશે; પરંતુ કદાચ આપણે તે સમય જોવાને જીવીશું નહિ. જૉન ફિચનું નામ ભૂલાઇ જશે, પરંતુ બીજાઓ તેના વિચારોને પાર પાડશે અને તેને આધારે શ્રીમંત અને મહાન બની જશે." તે ગરીબ અને ચીથરિયા હાલે હતો; જગતે તેનો ત્યાગ કર્યો હતો; લોકો તેનો ઉપહાસ કરતા હતા અને તેને ગાંડો ગણીને દયા ખાતા હતા. મહાન પુરુષોએ તેને ઉત્તેજન આપ્યું ન હતું અને શ્રીમંતોએ તેનો આદર કર્યો ન હતો. આ સ્થિતિમાં તે ઇ. સ. ૧૭૯૦ સુધી ટકી રહ્યો. એ સાલમાં

તેણે પહેલવહેલી આગબોટ બનાવીને ડેલાવરમાં મૂકી. આ નૌકા પ્રવાહની સામે દર કલાકે છ માઇલની ઝડપે ચાલી અને પ્રવાહની સાથે દર કલાકે આઠ માઇલની ઝડપે ચાલી!

ઇ. સ. ૧૮૦૭ ના ઑગસ્ટની ચોથી અને શુક્રવારે હડસન નદીની ગોદી આગળ લોકોનું એક ટોળું એકત્રિત થયું. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે એક "ચસ્કેલ માણસ" 'ક્લૅરમૉન્ટ' નામની આગબોટમાં કેટલાક માણસોને બેસાડીને તેમને હડસન નદીમાં આલ્બનીની પર્યંત લઇ જવાને તૈયાર થયો હતો; અને આ 'ઉપહાસપાત્ર સાહસ'ની નિષ્ફળતા જોવાને માટેજ તેઓ એકઠા થયા હતા. તેઓ કહેતા કે "સઢ વિનાની નૌકામાં પ્રવાહની સામે મુસાફરી કરવાની હાસ્યાસ્પદ વાત કોઇએ સાંભળી છે?" એક જણ કહેતો કે "એન્જિન તૂટી જશે." બીજો કહેતો કે "નૌકા બળીને ભસ્મીભૂત થઇ જશે." ત્રીજો કહેતો કે "તેમાં બેઠેલા સર્વ માણસો ડૂબી જશે!" એન્જિનના ભૂંગળામાંથી કાળા ધૂમાડાના ગોટેગોટ અને ચકચકિત ચિણગારીઓનો સમૂહ નીકળતો જોઇને લોકો આ પ્રમાણે ઉદ્દગાર કાઢતા હતા; કેમકે તેમાંના કોઇએ પણ વરાળથી નૌકા ચાલે છે એવી વાત સાંભળી ન હતી. દરેક માણસ એવોજ અભિપ્રાય ધરાવતો હતો કે જે માણસે ક્લૅરમૉન્ટપર પોતાના પૈસા અને પોતાનો સમય ખરચી નાખ્યો છે તે ખરેખર મૂર્ખ છે અને તેને તો દીવાનાશાળામાંજ મોકલી આપવો જોઇએ! પરંતુ તેમના અભિપ્રાયની કાંઇ પણ દરકાર રાખ્યા વિના ઉતારૂઓ એ નૌકા ઉપર ચડયા અને તેના એન્જિનમાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળવા લાગ્યા. પ્રેક્ષકો બોલ્યાઃ "આ નૌકા પ્રવાહની સામે કદિપણ ચાલી શકનાર નથી." પરંતુ તે પ્રવાહની સામે ચાલી અને જે છોકરાએ બાલ્યાવસ્થામાં કહ્યું હતું કે કોઇ પણ કાર્ય અશક્ય નથી તેને મહાન સફલતા પ્રાપ્ત થઇ! તેણે જગતને પહેલવહેલી

વ્યવહારોપયોગી આગબોટ આપી.

ફુલ્ટને મનુષ્યજાતિની આવી મહાન સેવા બજાવી હતી. તેણે એવી સેવા બજાવી હતી કે જેથી જગતના વ્યાપારમાં મહાન વિપ્લવ થઈ ગયો છે; છતાં ઘણા માણસો તેને સમાજનો શત્રુ ગણતા હતા. જ્યારે ફુલ્ટનનું નામ લેવામાં આવતું ત્યારે ટીકાકારો અને નિંદકો મોં મચકોડતા હતા. ઘણીવાર એમ બને છે કે શોધકો મનુષ્યજાતિપર જેટલો ઉપકાર કરે છે તેટલીજ સખ્ત નિંદા, ઉપહાસ અને તિરસ્કાર તેમને સહન કરવાં પડે છે.

ક્લૅરમૉન્ટના ઍન્જિનમાં લાકડાં બળવા લાગ્યાં, તેમાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટ નીકળવા લાગ્યા અને તે નદીના પ્રવાહની સામે વિજય-ધ્વજા ફરકાવતી ચાલવા લાગી. આ દૃશ્ય જોઇ કિનારાપરના લોકોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ એક નૌકાને હલેસાં અથવા સઢ વિના પ્રવાહની સામે અતિ ત્વરાથી ચાલતી જોઇને વિસ્મિત થઇ કિનારાપર ધસી આવ્યા. નાકામાંથી ધુમાડો નીકળતો જોઇ કેટલાકોને લાગ્યું કે એમાં આગ લાગી છે; અને તે છતાં પણ તે સઢ વિના અતિત્વરાથી ચાલતી હતી! તેના મોટા પંખા (પાણી કાપનારા ચક્ર) થી થતા અવાજથી તેમના આશ્ચર્યમાં વૃદ્ધિ થઇ. આ અગ્નિમય રાક્ષસના પંજામાંથી છૂટવાને માટે બીજી સામાન્ય નૌકાઓના ખલાસીઓએ પોતાની નૌકાઓનો ત્યાગ કર્યો અને તેઓ બનતી ત્વરાથી પોતાને ઘેર નાસી ગયા! આ નૌકા જ્યારે મૅનહટ્ટન દ્વીપમાં જઇ પહોંચી ત્યારે ત્યાંના ઇન્ડિયનો પણ એટલાજ ભયભીત થયા. સઢવાળાં વહાણોના માલિકો ક્લૅરમૉન્ટના માલિકપર ઇર્ષ્યા ધરાવવા લાગ્યા અને તેમણે તેને નિષ્ફળ કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. જે જે લોકોના સ્વાર્થને હાનિ પહોંચી હતી તેમણે ફુલ્ટનના આ નવીન શોધપરના દાવાનો અનાદર કર્યો અને તેની વિરૂદ્ધ મુકદ્દમા માંડ્યા. પરંતુ ક્લૅર-

ફ્રૅાન્ટને જે સફલતા પ્રાપ્ત થઇ હતી તે પરથી દેશમાં જ્યાં ત્યાં આગબોટો બંધાવા લાગી. સરકારે પણ ફુલ્ટનને એક મજબૂત આગબોટ તૈયાર કરવામાં રોકયો. આ આગબોટનું નામ "ફુલ્ટન ધ ફર્સ્ટ" પાડવામાં આવ્યું. વળી તેણે સરકારને માટે પાણીમાં ડૂબકી મારે એવી પણ એક આગબોટ તૈયાર કરી. પરિણામે તેની કીર્તિ સમસ્ત સુધરેલા જગતમાં પ્રસરી ગઇ અને ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે વર્તમાનપત્રોએ કાળી લીટીઓદ્વારા પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કર્યો! ન્યૂયૉર્કના અમલદારોએ શોકની કાળી પટી પહેરી અને તેની પાયદસ્ત ટ્રિનિટી કબ્રસ્તાન આગળ પહોંચી ત્યાં સુધી માનની તોપોના ધડાકા કરવામાં આવ્યા! ઘણા થોડા ખાનગી માણસોની પાયદસ્તને આવડું મોટું માન અપાયું હતું.

ડૉ. લાર્ડનરે વૈજ્ઞાનિકોની આગળ "સિદ્ધ" કર્યું હતું કે આગબોટ કદિપણ આટલાંટિક મહાસાગર ઓળંગી શકશે નહિ; પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં 'સાવાના' નામની આગબોટે ન્યૂયૉર્કથી નીકળીને આયર્લૅંડના કિનારાપર દર્શન આપ્યાં! જે કાર્ય અશક્ય મનાતું હતું તેને તેણે શક્ય બનાવ્યું—કરી બતાવ્યું! આ સમયે કિનારાપર જે માણસો હતા તેમણે ધાર્યું કે આ નૌકાના તૂતકની નીચે આગ લાગી છે અને તેટલા માટે તેમણે એક વહાણ તેને બચાવવા માટે મોકલી આપ્યું! ઉપલી આગબોટે જરા પણ અકસ્માત વિના આ મુસાફરી કરી હતી તોપણ વ્યાપારની વસ્તુઓ લાવવા લઇ જવામાં તે ઉપયોગી છે એ વાતનો સ્વીકાર તો ત્યાર પછી વીશ વર્ષે કરવામાં આવ્યો!

ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં જૂનિયસ સ્મિથ ઇંગ્લાંડના એક બંદરેથી ન્યૂયૉર્ક જવાને માટે નીકળેલા એક વહાણના તૂતકપર અધીરતાપૂર્વક

આમ તેમ ફરતો હતો, કારણકે તેને એ પ્રવાસ અતિ કંટાળાભરેલો લાગતો હતો. આ સમયે તે પોતાના મન સાથે બોલ્યોઃ " લોકો નિયમિત રીતે આગબોટમાં પ્રવાસ શામાટે ન કરે ? " ન્યૂયૉર્કમાં અને લંડનમાં તેણે આ વિષે ચર્ચા કરી, પરંતુ તેની વાતપર કોઇએ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. સ્મિથને સૌથી પહેલું ઉત્તેજન જ્યૉર્જ ગ્રોટ નામના ઇતિહાસવેત્તા અને બૅંકર તરફથી મળ્યું. તેણે કહ્યું કે તમારો વિચાર અમલમાં મૂકી શકાય એવો છે. માત્ર આટલા શબ્દોના ઉત્તેજન સિવાય તેણે કાંઇ વિશેષ કર્યું નહિ. તે કાર્યમાં પૈસાનો જોખમ ખેડવાને એ તૈયાર થયો નહિ. અંતે આઇઝૅક સેલ્ગિ નામનો લંડનનો એક આગેવાન વ્યાપારી બે હજાર ટનના વજનની એક આગબોટ બાંધવાને સમ્મત થયો. આ નૌકાનું નામ " બ્રિટિશ ક્વીન " પાડવામાં આવ્યું. એન્જિનો ગોઠવવામાં અણધાર્યો વિલંબ થવાથી તેમણે ' સીરિયસ ' નામની સાતસો ટનના વજનની, નદીમાં ચાલતી એક આગબોટ ભાડે લઇને તેને ન્યૂયૉર્ક તરફ મોકલી. આ વાત સાંભળી બીજા લોકો ત્યાર પછી ચાર દિવસે ' ગ્રેટ વેસ્ટર્ન ' નામની આગબોટમાં બેસીને બ્રિસ્ટલથી નીકળ્યા અને તે બન્ને આગબોટો એકજ દિવસે ન્યૂયૉર્કમાં આવી પહોંચી. ત્યાર પછી થોડાજ સમયમાં સ્મિથે લંડનથી ન્યૂયૉર્ક સુધી બત્રીસ દિવસમાં પ્રવાસ કર્યો.

ન્યૂ હેવનવાળો ચાર્લ્સ ગૂડિયર આપણને દૃઢતા અને ધૈર્યનું કેવું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરૂં પાડે છે ! તેણે ઇન્ડિયારબરને વ્યવહારોપયોગી કરવાને માટે ગરીબ દશામાં અગીઆર વર્ષ સુધી પ્રયોગ કર્યા હતા. તે દેવું ન ભરી શકવાથી કારાગૃહમાં પડ્યો હતો; તેણે પોતાનાં બાળકોને ભૂખે મરતાં બચાવવાને થોડા પૈસા મેળવવા માટે પોતાનાં વસ્ત્રો અને પોતાની પત્નીના અલંકારો ગીરો મૂક્યા હતા; તેનાં સંતાનોને ખેતરોમાં ફરીને બળતણ એકઠું કરવું પડતું હતું; એક મરી

ગયેલા બાળકનો ભૂમિદાહ કરવાને માટે તેની પાસે પૈસા ન હતા; અને તેનાં બીજાં બાળકો ભૂખે મરવાની અણી ઉપર હતાં ત્યારે પણ તે પરમ ધૈર્ય સહિત પોતાના ઉદ્દેશને વળગી રહ્યો હતો! આ સમયે તેના પાડોશીઓ કુટુંબની સંભાળ નહિ લેવા માટે તેની સખ્ત નિંદા કરતા હતા અને તેને ગાંડો કહેતા હતા. પરંતુ આ સર્વ સહન કરી તેણે ગંધકના મિશ્રણવાળું રબ્બર તૈયાર કર્યું. આ રબ્બર હાલમાં જૂદાં જૂદાં પાંચસો કામોમાં વપરાય છે અને રબ્બરના ધંધામાં ૬૦૦૦૦ કરતાં અધિક માણસો રોકાયેલાં છે!

પાલિસીનું ઉદાહરણ કેવું કરુણરસિક છે! માટીનાં વાસણોને મીનાકારી કરવાની મૃત કલાને ફરીથી ઉત્તેજિત કરવાને–પુનર્જીવન આપવાને માટે સંકટ અને વિટંબણાઓની વચ્ચે તેણે ઉદ્યોગ કર્યો હતો. પોતાની પીઠપર ઇંટો ઉંચકી જઇને તેણે ભઠ્ઠી બનાવી હતી; જતન વિના અને ઘણું ખરૂં તો ભૂખમરાથી તેનાં છ બાળકો મરણ પામ્યાં હતાં; તેની પત્ની ચીથરિયા હાલે ફરતી હતી અને પોતાના સ્વામીની 'મૂર્ખાઇ' જોઇ નિરાશ બની ગઈ હતી; તેણે પોતાના કુટુંબની સંભાળ લીધી ન હતી તેથી તેના પાડોશીઓ તેને ધિક્કારતા હતા; તે પોતે હાડપિંજર રૂપ બની ગયો હતો; પોતાની નોકરીમાં રાખેલા માણસને પૈસા આપી શકતો ન હોવાથી તેણે એના પગારના બદલામાં પોતાનાં વસ્ત્રો આપ્યાં હતાં! તેને હમેશાં નિષ્ફળતા મળી હતી તો પણ તેણે કદિ પણ આશા છોડી ન હતી. અંતે તેનું મહાન કાર્ય સિદ્ધ થયું અને તેના ઉદ્યોગનો બદલો મળ્યો.

જર્મન પ્રજાને એકત્ર કરવાનો–એક તંતે બાંધવાનો–વિચાર બિસ્માર્કના હૃદયપર કોતરાઈ રહ્યો હતો. આ પ્રચંડ આપખુદ સત્તાધારી જે જે દરખાસ્તો મૂકતો તેને માત્ર અનુમોદન આપવાને માટેજ દર વર્ષે લોક પ્રતિનિધિઓ રાજસભામાં એકઠા થતા હતા!

આવા પ્રતિનિધિઓની સભાની તે શી દરકાર કરે ? વિરોધની તે યત્કિંચિત પણ પરવા કરતો ન હતો. જે જે સભા તેની દરખાસ્ત પ્રત્યે વિરોધ જાહેર કરતી તેને તે વિખેરી નાખતો. તે એકલો રાજદ્વારી રમત ખેલી શકતો હતો. જર્મની દેશને યૂરોપમાં સૌથી વિશેષ બળવાન બનાવવો અને પૃશિયાના રાજા વિલિયમને નેપોલિયન અથવા સિકંદર કરતાં પણ વિશેષ બળવાન નૃપતિ બનાવવો એજ માત્ર તેનો ઉદ્દેશ હતો. લોકો અથવા રાજસભા અથવા ગમે તે તેના માર્ગમાં ઉભું હોય તેની તે દરકાર કરતો ન હતો. તેની પ્રબળ ઇચ્છાને તાબે થવાની તે સર્વને ફરજ પાડતો હતો. જગતમાં જર્મનીનો અવાજ સંભળાવોજ જોઇએ એવી તેની ઇચ્છા હતી. તેના માર્ગમાં આડી ઉભેલી પ્રત્યેક વસ્તુ અને વ્યક્તિને તેણે જમીનદોસ્ત કરી નાખી. તે અદમનીય આપખુદ સત્તાધારીએ સર્વ વિરોધને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખ્યો.

મહાન ડાંટેને પૈસા ઉચાપત કરવાના ખોટા આરોપસર હદપાર કરવામાં આવ્યો હતો અને જીવતો બાળી મુકવાની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી હતી! તેને અન્નના વાખા પડતા હતા; તેનું શરીર દુર્બળ થઇ ગયું હતું; તે હતાશ થઇને અહીં તહીં રખડતો હતો; પરંતુ તેણે કદિ પણ ઉદ્દેશ છોડી દીધો ન હતો. અંતે સત્યનોજ જય છે એવી શ્રદ્ધા રાખી તેનો પોતાના અમર કાવ્યમાં પોતાનો ખુદ આત્માજ મૂકી દીધો !

કોલંબસનાં હમેશાં ઉપહાસ અને અપમાન કરવામાં આવતાં હતાં. તેને તરંગી માણસ કહીને લોકો તેની મશ્કરી કરતા અને બાબટો કહીને તેનું અપમાન કરતા. એમ કહેવાય છે કે છોકરાંઓને ‘ એ તો ગાંડો માણસ છે ’ એમ કહેવામાં આવ્યાથી તેઓ પણ જ્યારે તેને જોતાં ત્યારે કપાળે હાથ દેતાં !

માત્ર એક છોકરો જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને બહાર પડે એ કેવી અદ્ભુત વાત છે! હજરત મહમદે પરમ ઉત્સાહ અને નિશ્ચયપૂર્વક ત્રણ વર્ષ પર્યંત સદાકાળ ઉદ્યોગ કર્યાજ કર્યો અને તેમને માત્ર તેરજ અનુયાયીઓ મળ્યા! ત્યાર પછી તેમણે પોતાના મતને અનુકૂળ એવા ચાલીસ માણુસોની સભા બોલાવી અને તેની આગળ જાહેર કર્યું કે "લોકોને કાષ્ટની પ્રતિમાનું પૂજન કરતા અટકાવી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટેજ મારો અવતાર છે અને તેમ કરવાને હું પ્રવૃત્ત થાઉં છું." એ વખતે અલી નામનો એક સોળ વર્ષનો છોકરોજ તેમની સાથે જોડાયો અને બીજા માણુસો ઉપહાસ તથા મશ્કરી કરીને વિખરાઈ ગયા. પરંતુ મહમદ સાહેબે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું અને તેઓ મક્કામાં આવેલા યાત્રાળુઓને પોતાનો મતનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. જે કોઈ તેમને મળતો તેને તેઓ પોતાના ઉપદેશ આપતા. પ્રાણ હરવાની ધમકીઓ આપવામાં આવી પરંતુ તેમનો નિશ્ચય કશાથી પણ ડગ્યો નહિ. તેમને ગુફાઓમાં સંતાઇ રહેવાની ફરજ પડી; તેમને વારંવાર પોતાનું જીવન બચાવવાને માટે નાસભાગ કરવી પડી. તેમનું જીવન નિરંતર ભયમાં રહેતું હતું; તેર વર્ષ સુધી તેમને અત્યંત દુઃખ સહન કરવું પડયું; અંતે ચાલીસ મોટી જાતિઓના એક એક મળીને ચાલીસ માણુસોએ તેમનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ સમયે મહમદ સાહેબ ડુંગરો અને રણોમાં થઇને પોતાના શત્રુઓથી બસેં માઇલ દૂર નીકળી ગયા. આ સમયથી હિજરી સનનો પ્રારંભ થયો. ત્યાર પછી દશ વર્ષ પર્યંત તેમણે પોતાના મતનો લોકોમાં પ્રચાર કર્યો. આ દશ વર્ષના ઇતિહાસથી સર્વ લોકો જાણીતા છે. લોકોએ જગતને સુધારવા માટે બહાર પડેલા તે છોકરાનો ઉપહાસ કરવાનું છોડી દીધું. આ આગ્રહી માણુસના મનમાં જે વિચાર હતો તે વિચારે રોમન સામ્રાજ્ય કરતાં પણ મોટા અને સબળ સામ્રાજયની સ્થાપના કરી તે વિચાર

કેટલો બધો બળવાન હશે તેનો વિચાર કરો!

એક અમેરિકનને સુપ્રસિદ્ધ જર્મન પ્રકૃતિવેત્તા ઓકનને ત્યાં ભોજનનું આમંત્રણ થયું. તે જર્મન વિદ્વાનની મેજપર મિષ્ટાન્ન પણ ન હતું તેમજ મુખવાસ પણ ન હતો પણ ફક્ત શેકેલાં બટેટાં હતાં. એ જોઇને પેલા અમેરિકનને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. ઓકને પોતાના સાદા ખોરાકને માટે અતિથિની માફી માગવાની જરૂર જોઇ નહિ, પરંતુ તેની પત્નીએ ખુલાસો કર્યો કે "મારા પતિની આવક જૂજ છે અને એમની વૈજ્ઞાનિક શોધોને માટે ગ્રંથો તથા ઓજારો ખરીદી શકાય એટલા માટે અમે સાદું જ જીવન ગાળવાનું પસંદ કરીએ છીએ."

ઇથરની શોધ થયા પૂર્વે જો કોઇ દર્દીને શસ્ત્રક્રિયા કરવાની હોય તો એ સમયે દુઃખની લાગણીઓનો નાશ કરવાને માટે દરદીને પાંચસો ટીપાં કે તેથી પણ વધુ અફીણનો કસુંબો પાવામાં આવતો હતો. આથી તેના શરીરને જે ધક્કો પહોંચતો તેમાંથી મુક્તિ થતાં ઘણીવાર એક અઠવાડિયું અને કેટલાક દાખલાઓમાં તો એક માસ પણ વીતી જતો. તરુણ ડૉ. મૉર્ટન માનતો હતો કે ભયંકર શસ્ત્રક્રિયા દરમ્યાન મનુષ્યને દુઃખમુક્ત કરવાને માટે પ્રકૃતિએ કોઇ પણ ઉપાય યોજ્યો હોવોજ જોઇએ. પરંતુ તે શું કરી શકે એમ હતું? તે કાંઇ રસાયનશાસ્ત્રી ન હતો; રાસાયનિક દ્રવ્યોમાં કયાં કયાં તત્ત્વો મિશ્રિત થયેલાં છે એ પણ તે જાણતો ન હતો; તેને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળ્યું ન હતું. તે છતાં પણ તેણે ગ્રંથોનો આશ્રય લીધો નહિ તેમજ તેણે વૈજ્ઞાનિકોની સલાહ પણ લીધી નહિ; પરંતુ તે તરતજ સુપ્રસિદ્ધ દ્રવ્યોવતી પ્રયોગો કરવા લાગ્યો. તેણે કેફી વસ્તુઓની અજમાયશ લીધી, પરંતુ જ્યાં શસ્ત્રો લગાડયાં કે તરતજ દરદી જાગ્રત થતો! ઉંઘ લાવનારા પદાર્થોવતી તેણે પ્રયત્નો કર્યા અને અંતે તેને

'ઇથિર'માં પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ.

જે કાર્યને આસપાસના સર્વ માણસો મૂર્ખાઇભર્યું અને તરંગી ગણતા હોય તે કાર્યમાં મૂડી અથવા વગ વિના મહાન સફલતા પ્રાપ્ત કરવી એ સહેલું નથી; પરંતુ મનુષ્યોના સદ્ભાગ્યે આ જગતમાં હમેશાં એવા કેટલાક સામર્થ્યવાન, નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિના અને હિંમતવાન માણસો હોય છે કે જેઓ, ભલેને આખું જગત વિરોધી બની ગયું હોય તોપણ દૃઢતાપૂર્વક આગળ ધસ્યાજ જાય છે. સફલતા કદિપણ દૈવયોગથી પ્રાપ્ત થતી નથી.

ફ્રાન્સિસ વિલાર્ડ એકજ પ્રબલ ઉદ્દેશ ધરાવતો હતો અને તેથીજ તે 'સ્ત્રીઓનું આંતરરાષ્ટ્રીય મદ્યપાન નિષેધક મંડળ' સ્થાપન કરવાને શક્તિમાન થયો છે. એ મંડળની નિશાનીરૂપ શ્વેત પટી કે જે સ્વચ્છ, મદ્યપાન રહિત અને કરકસરવાળા ગૃહનું ચિન્હ છે તે આજે લાખો સ્ત્રીઓ અને તેમના પતિઓ ધારણ કરે છે. આ એક પ્રચંડ વિચાર છે અને સ્વાભાવિક રીતેજ તે સુધરેલા જગતમાં આગળ પડતો થઇ પડ્યો છે. બિશપ વિન્સેન્ટ, પ્રચંડ 'ચૅટોકવા સર્કલ' ની સ્થાપના કરીને તરુણોને માટે કેવું મહાન કાર્ય કરી રહ્યો છે! વળી ડૅા. ક્લાર્ક જગતમાં બહોળો ફેલાવો પામેલી 'ક્રિશ્ચિયન એન્ડેવર મૂવ્હમેન્ટ' સંચાલિત કરીને કેવી મહાન સેવા બજાવી રહ્યો છે! મેથૅાડિસ્ટ પંથના લોકો 'એપ્વર્થ લીગ' ની સ્થાપના કરીને કેવું મહાન કાર્ય કરી રહ્યા છે! તેમજ એડવર્ડ એવરેટ હેઇલ 'કિંગ્સ ડૅાટર્સ' ની નાની ટુકડીઓ અને 'ટેન ટાઇમ્સ વન ઇઝ ટેન' ની સંસ્થાદ્વારા કેવી મહાન્ સેવા બજાવી રહ્યો છે કલેરા બાર્ટને 'રેડ ક્રૉસ સોસાયટી' ની સ્થાપના કરી છે અને તેને સર્વ પ્રજાઓ ચાહે છે. અમેરિકન સિવિલ વૅારમાં તેણે જોયું કે સંયુક્ત સેનાઓ લશ્કરની છાવણીનાં દવાખાનાંઓ ઉપર પણ તોપોનો મારો ચલાવતી હતી. જે

યુદ્ધ કરી ન શકે તેની સામે યુદ્ધ કરવું એ ક્રૂરતાની પરાકાષ્ટા છે એમ તેને લાગ્યું અને તેણે આ જંગલી રિવાજ અટકાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. જગતે તો અલબત્ત આ રંક અસહાય સ્ત્રીનો ઉપહાસ કર્યો, પરંતુ તેનો વિચાર સઘળી પ્રજાઓએ ગ્રહણ કર્યો છે; અને લાલ વધસ્થંભ (રેડ ક્રૉસ) ની નિશાનીવાળી ધ્વજા જે તંબુ અથવા ઇમારતપર ફરકતી હોય તે તરફ હવે જે શત્રુ તોપના ગોળા છોડે છે તે માનુષી વર્તનનો સંપૂર્ણ હક્ક ગુમાવી દે છે.

લૉર્ડ કેલ્વિન કે જે અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિકોનો મુકુટમણિ છે તેણે થોડાજ સમય પહેલાં જાહેર કર્યું હતું કે હવાના એક નવીન તત્ત્વની શોધ એ ઇ. સ. ૧૮૯૪ ની સાલમાં મોટામાં મોટી વૈજ્ઞાનિક ઘટના છે. હમણાં હમણાં જે પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે તે પરથી પ્રતીત થયું છે કે આ નવીન તત્ત્વ કે જેને, માણસો તેનું જ્ઞાન ધરાવ્યા વિના અનેક સદીઓ થયાં શ્વાસમાં લેતા આવ્યા છે તેમાં અતિ મહત્ત્વનાં અમુક તત્ત્વો સમાયેલાં છે. શોધકો પોતાની પાસેનાં અને મળી શકે તેટલાં સઘળાં સાધનોથી નાઇટ્રોજનની ઘનતા અધિક શુદ્ધતાપૂર્વક માપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આ અતિ કંટાળાભરેલું કામ હતું અને લૉર્ડ રેલેએ બાર વર્ષ સુધી દીર્ઘ ઉદ્યોગ સહિત તે કાર્ય કર્યું હતું. તે માત્ર જ્ઞાનને ખાતરજ જ્ઞાનની શોધખોળ કરતો હતો અને તે પણ એવા જ્ઞાનની શોધ કરતો હતો કે જેની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ લોકો તો તેના તરફ થોડુંજ ધ્યાન આપે એવો સંભવ હતો. અને જ્યારે લોકો તે પર ધ્યાન ન આપે તો પછી તેને કીર્તિ અને સંપત્તિ ક્યાંથીજ પ્રાપ્ત થાય? તે જ્યારે પોતાનો [illegible] સાધ્ય કરવાની અણીપર આવ્યો ત્યારે જે વસ્તુની તે શોધ કરતો ન હતો એવીજ એક ભળતીજ વસ્તુ તેને પ્રાપ્ત થઇ! પ્રકૃતિએ પોતાની એક ગુપ્ત વસ્તુ તેની આગળ પ્રકટ કરી! અર્થાત્ તેને એક અજ્ઞાત ગૅસનું

અસ્તિત્વ જણાયું. હવામાંના નાઇટ્રોજનની સાથે આ ગૅસ નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે અને તે છતાં પણ તે એનાં તત્ત્વોથી સર્વથા જૂદાજ પ્રકારની છે. ઉદ્યોગની કોઇપણ શાખામાં આવા પ્રકારનાં કાર્યજ અમર કીર્તિ અપાવે છે.

પોતાની આસપાસના લોકોથી નિંદાયેલાં સ્ત્રી પુરુષોએજ સર્વ યુગોમાં માનવ સંસ્કૃતિની ઉન્નતિ કરી છે. નોઆહે વહાણ બાંધ્યું હતું, મોઝિઝે યાહુદીઓની સેવા કરી હતી અને ક્રાઇસ્ટ પતિત લોકોના ઉદ્ધારને માટે જીવ્યો તથા મરણ પામ્યો હતો; પરંતુ શ્રીમંત અને સુશિક્ષિત લોકોએ તો તેમના પ્રતિ તિરસ્કારજ દર્શાવ્યો હતો. મનુષ્ય જાતિના સર્વ મહાન કલ્યાણકર્તાઓની દશા આવીજ થઇ છે! છતાં પ્રત્યેક યુગમાં અને પ્રત્યેક દેશમાં એવાં સ્ત્રી પુરુષો જન્મ્યાજ કર્યાં છે કે જેમણે લોકોને જ્ઞાન આપવાને અને તેમનું કલ્યાણ કરવાને પ્રસન્નતાપૂર્વક ગરીબાઇ, સંકટ, સખ્ત પરિશ્રમ, ઉપહાસ, અત્યાચાર અને મૃત્યુનું દુઃખ એ સઘળું સહન કર્યું છે. વાસ્તવમાં જે માણસ એક મહાન અને પ્રબળ ઉદ્દેશ ધરાવતો નથી તે મનુષ્યજાતિની મહાન સેવા બજાવી શકે એ એક શંકાસ્પદ વાત છે.

પૉલ અદ્દ્ભુત શક્તિ ધરાવતો હતો અને તે અવશ્ય પોતાની સ્થિતિ સુધારી શક્યો હોત; પરંતુ પોતાનો મહાન ઉદ્દેશ સાધવાને માટે તેને અતિ ગરીબ દશામાં રહેવું પડ્યું હતું. તે સીસારિયાના કારાગૃહમાં બે વર્ષ પર્યંત રહ્યો અને એક વર્ષ સુધી રોમના કારાગૃહમાં રહ્યો. તેને ઘણા ફટકા મારવામાં આવ્યા અને યાહુદી લોકોએ તેને ઘણો ધિક્કાર્યો; ચાલીસ યાહુદીઓએ તો તેનો વધ કર્યા વિના અન્નજળ ન લેવું એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી. મૂર્તિપૂજકો તેની સામે થયા છતાં તેના પ્રબલ ઉદ્દેશે તેના આત્માને આ સઘળાં દુઃખો

સહન કરવાને તથા તે સર્વની વચ્ચે આશાવંત અને આનંદી થવાને શક્તિમાન કર્યો.

એક ગામડિયણ છોકરી દવા કરાવવાને માટે આવી અને તે એટલું બોલી કે "એ શીતળા હોઇ શકે નહિ, કારણકે મને ગોશીતળા થયા હતા." તે પરથી જેનર નામના શખ્સે એક મહાન સિદ્ધાંત શોધી કહાડયો. તેણે શીતળાના ભયંકર રોગનો અટકાવ કરવાને માટે ઉપયોગ કરવા માંડયો. તેનો આ સિદ્ધાંત જ્યારે તેના સહાધ્યાયીઓના જાણવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે તેને વૈદક પાઠશાળામાંથી હાંકી કાઢવાની ધમકી આપી. તેણે ગાયની રસી ત્રણવાર પોતાના હાથપર અજમાવી. તેણે ત્રણ વર્ષ કરતાં અધિક સમય પર્યંત એ રસીના પ્રયોગો કર્યા અને પોતાના સિદ્ધાંતની સત્યતાની ખાત્રી કરી લીધી. છતાં લંડનનો એક પણ વૈદ્ય તેના મતને અનુકૂળ થયો નહિ; પ્રત્યેક વક્તા તેની નિંદા કરવા લાગ્યો. લોકો બોલવા લાગ્યા કે જે છોકરાંઓના શરીરમાં ગાયની રસી દાખલ કરવામાં આવી છે તેમનાં મુખ બળદનાં મુખ જેવાં થઇ ગયાં છે! તેમનાં મસ્તકપર શીંગડાં ઉગવાનો સંભવ જણાય છે અને તેમનો સાદ ગોધાના સાદ જેવો નીકળે છે! જેમને પહેલવહેલી રસી મૂકવામાં આવી તેમનાપર પત્થર ફેંકવામાં આવ્યા અને તેમને મહોલ્લાઓમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા! પરંતુ આખરે જેનરે પોતાના જીવનમાં પોતાના સિદ્ધાંતનો આખા જગતમાં સ્વીકાર થયેલો જોયો અને તે મનુષ્યજાતિનો કલ્યાણકર્તા ગણાયો.

બીચરને એવાં એવાં સંકટો સહન કરવાં પડયાં હતાં કે જે જોઇને મહાનમાં મહાન પુરુષો સિવાય સઘળા માણસો ભયભીત થઇ ગયા હોત. સિદ્ધાંતોના મહાન યુદ્ધોમાં અને સત્ય માટેના પ્રચંડ ઝઘડાઓમાં ઘણીવાર તે લગભગ એકલોજ લોકોની વિરૂદ્ધતા, સંકુચિત દષ્ટિ, વહેમીપણું, અનુદારતા અને પોતાનાજ પંથના લોકોની

ઈર્ષ્યાની સામે લડતો ઉભો રહ્યો હતો. એકવાર તેને કર્ત્તવ્યનું દર્શન થયું કે તે જરા પણ અચકાતો નહિ. તે કદિ પણ 'દૂધમાં અને દહીંમાં પગ રાખતો' નહિ. તે કદિ પણ અર્ધું સત્યનો સ્વીકાર કરતો નહિ કે અસત્યને પડખે ઉભો રહેતો નહિ. તે સત્યને પૂર્ણ ચિવટપૂર્વક વળગી રહેતો. તે કદિ પણ લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો નહિ તેમજ તેમની પ્રશંસાની પણ દરકાર રાખતો નહિ. કર્ત્તવ્ય અને સાચવટ એ બેજ તેનાં સત્યો હતાં અને તે સીધો એ તરફજ ચાલ્યો જતો. બીજા પંથના લોકો તેની સાથે સંમત થતા ન હતા અને તેના પોતાના પંથના લોકો પણ તેના મતને ટેકો આપતા ન હતા; પરંતુ તે એટલા વિશાળ હૃદયનો હતો કે કોઇનો પણ તિરસ્કાર કરતો નહિ; તે એટલો ઉદાર હતો કે કોઇના પર વેર લેવાની ઇચ્છા કરતો નહિ; અને તે એટલો મહાન હતો કે કોઇનાપર ઇર્ષ્યા રાખતો નહિ.

ફ્રૅંકલિન, મૉર્સ, ગૂડિયર, હો, બ્લૅંકાર્ડ, એડિસન, બોઝ, બેલ, બીચર, ગફ, મિસિસ સ્ટો, ઍમૉસ લૉરેન્સ, જ્યૉર્જ પીબોડી, મૅક-કૉર્મિક અને બીજા કુંડીબંધ મહાત્માઓ, કે જેમાંના દરેકે કોઇ મહાન ઉદ્દેશ મનમાં ધારણ કરીને ઉત્સાહપૂર્વક કામ કર્યું છે અને પોતાની આસપાસના માણસોની શારીરિક, માનસિક તથા નૈતિક સ્થિતિમાં સુધારો કર્યો છે તેમનાં જીવનચરિત્રોમાં જેટલી મોહકતા છે તેટલી મોહકતા 'અરેબિયન નાઇટ્સ' ની કઇ વાર્તામાં છે?

જગતમાં હજી પણ હજારો વિચાર બાકી રહ્યા છે. હજુ કાંઇ સર્વ પ્રકારની શોધખોળ પૂરી થઇ નથી. હજુ કાંઇ સર્વે સત્કાર્યો થઇ ચૂકયાં નથી. હજી તો હજારો ભૂલો સુધારવાની છે કે જે પ્રત્યેક ભૂલ સ્વતંત્ર આત્માને એક નવીન વિચાર પૂરો પાડે છે.

પરંતુ તમે પૂછશો કે "હું વિચારો ક્યાંથી મેળવું ?" તેનો ઉત્તર એજ છે કે "**તમારા મગજને ખુલ્લું રાખો, અવલોકન કરો, અભ્યાસ કરો, અને સૌથી વિશેષ વિચાર** કરો; અને જ્યારે મનમાં એક ઉત્તમ ચિત્ર પાકા રંગથી અંકિત થાય ત્યારે–કામ કરો."

પ્રકરણ ૨૦ મું—નિશ્ચય.

" નિશ્ચય કરો એટલે તમે મુક્ત થશો." —લૉંગફેલો.

" આપણી ભાષાના પેલા ટુંકામાં ટુંકા શબ્દો-' હા ' અને ' ના ' એ સૌથી વિશેષ જોખમદારી ભરેલા શબ્દો છે. તેમાંનો એક ઈચ્છાની આધીનતા સુચિત કરે છે અને બીજો ઈચ્છાની અનાધીનતા સુચવે છે; એક **ભોગલાલસા** સુચિત કરે છે અને બીજો **ચારિત્ર્યબળ** સુચિત કરે છે. મજબુતપણે ' ના ' કહેવાથી દૃઢ ચારિત્ર્ય પ્રકાશિત થાય છે; અને તરતજ ' હા ' કહેવાથી આપણી દુર્બળતા દેખાઇ આવે છે; પછી ભલેને આપણે તેની ઉપર ગમે તેટલો ઢાંકપિછોડો કરીએ !" —ટી. ટી. મન્જર.

" મનુષ્યે પોતાના કાર્યના સ્વામી બનવું જોઇએ, કાર્યને પોતાનો સ્વામી બનવા દેવું જોઇએ નહિ. પોતે કઈ બાજુએ ઢળવું તેનો નિશ્ચય તત્કાળ કરવાની તેનામાં શક્તિ હોવી જોઇએ." —પી. ડી. આર્મર.

" જગત એ એક એવી બજાર છે કે જ્યાં પ્રત્યેક વસ્તુ નિશ્ચિત ભાવે વેચાય છે. આપણે આપણા સમય, પરિશ્રમ અથવા બુદ્ધિમત્તાનો ખર્ચ કરીને તેના વડે દ્રવ્ય, આરામ, કીર્તિ, પ્રમાણિકતા, જ્ઞાન કિંવા ગમે તે વસ્તુ ખરીદ કરતા હઇએ ત્યારે આપણે નિશ્ચયપૂર્વક દૃઢ ઉભા રહેવું જોઇએ; અને **છોકરાંઓની પેઠે, નહિ ખરીદેલી વસ્તુઓ માટે શોક કરવો જોઇએ નહિ** " —મૅથ્યૂઝ.

" સ્પષ્ટ ધ્યેય અને મજબુત હાથવડે ખરો કલાવિધાયક, અસ્પષ્ટ લક્ષ્ય તથા અસ્થિર હાથવડે ઝાંખાં ચિત્રો કે બેડોળ પૂતળાં બનાવનાર કારીગરોથી તદ્દન જૂદોજ પડી જાય છે." —હોમ્સ.

"બાલ્યાવસ્થામાંજ મહાન કાર્ય વિષે વિચાર અને નિશ્ચય થઇ શકે છે અને તરુણાવસ્થામાં કાર્યનો પ્રારંભ થાય છે; પરંતુ ખરો વખત વહી ગયા પછી અને સામર્થ્ય નષ્ટ થયા પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવનક્રમ ફેરવી શકાવો મુશ્કેલ છે." —બ્રાઉનિંગ

"સાવધતાપૂર્વક વિચાર કર, અથવા નિશ્ચયપૂર્વક કાર્ય કર; માનપૂર્વક તાબે થા અથવા દૃઢતાપૂર્વક સામો થા." —કૉલ્ટન.

રોમન પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સમયે જ્યારે ગૉલ લોકોએ રોમને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે રોમનો એવી મહાન વિપત્તિમાં આવી પડયા કે તેઓ સુવર્ણવડે (નાણું આપીને) પોતાની મુક્તિ ખરીદવાને સંમત થયા. તેઓ સુવર્ણ તોળતા હતા એવામાં કૅમિલિયસ ત્યાં આવ્યો અને ત્રાજવામાં સુવર્ણને બદલે પોતાની તરવાર નાખીને બોલ્યોઃ "રોમનોએ શાંતિને ખરીદવી જોઇએ નહિ, પરંતુ પોતાની તરવાર વડે જીતી લેવી જોઇએ!" સાહસ અને તાત્કાલિક નિશ્ચયના આ કાર્યથી રોમનો એટલા બધા ઉત્તેજિત થયા કે તેમણે પોતાની પવિત્ર ભૂમિમાંથી શત્રુઓને હાંકી કાઢી વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો!

આપત્તિકાળે પણ એકાદ ચપલ, દૃઢ અને નિશ્ચયવાન પુરુષ આવીને એકાદ એવું કાર્ય કરે છે કે જેથી પ્રત્યેક વસ્તુમાં ફેરફાર થઇ જાય છે; પછી ભલેને તે કાર્ય ખોટું કાં ન હોય! આવા મનુષ્ય તરફથી અકળાયેલા, ગભરાયેલા અને દિઙ્‌મૂઢ થયેલા અનેક માણસોને બળ મળે છે અને તે જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં ફત્તેહનાજ ડંકા વાગે છે.

જ્યારે ઍન્ટિયોચસ એપિફેન્સે મિસર દેશપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે રોમના સંરક્ષણ તળે હતું. રોમનોએ આ પ્રસંગે ઍન્ટિયોચસની પાસે એક એલચી મોકલ્યો, જે તેને ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયાની નજીકમાં મળ્યો. તેણે એને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી; પરંતુ ચઢાઇ

કરનારે ઉડાઉ જવાબ આપ્યો. તે બહાદૂર રોમને પોતાની તરવાર વતી તે રાજાની આડો એક લીટો કર્યો અને તેને કહ્યું કે "જ્યાં સુધી પાધરો જવાબ આપશો નહિ ત્યાં સુધી આ લીટો તમે ઓળંગી શકશો નહિ. એ હિંમતવાન એલચીના આ તાત્કાલિક નિશ્ચયથી આક્રમણકારને પાછા ફરવાની ફરજ પડી અને યુદ્ધ થતું અટક્યું. રોમનો પોતાના તાત્કાલિક નિશ્ચયના બળથી ઘણાં યુદ્ધોમાં ફત્તેહ પામ્યા હતા અને જગતના સ્વામી બન્યા હતા. જગતના ઇતિહાસનાં સમસ્ત મહાન કાર્યો તાત્કાલિક અને દૃઢ નિશ્ચયનાં પરિણામ છે.

મહાન અને તાત્કાલિક નિશ્ચયબળવાળા માણસોજ પોતાની કીર્તિ જગતમાં અમર કરી ગયા છે. તેઓ "કાંઇક કરવું અને તે પણ એકદમ કરવું" એવા વિચારવાળા હોય છે. અનિશ્ચિત વિચારવાળો માણસ—એ વિચારોની વચ્ચે લટક્યા કરનારો માણસ—એમાંથી કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો એના વિચારમાંજ સઘળો સમય વીતાવનારો માણસ પોતાની અસ્થિરતાથી જાહેર કરે છે કે તે પોતાની જાતને અંકુશમાં રાખી શકતો નથી અને તે બીજાઓને આધીન રહીનેજ કામ કરવાને સૃજાયલો છે. તે પોતે **મનુષ્ય નથી, પરંતુ મનુષ્યનો અનુયાયી છે.** નિશ્ચય અને સ્ફુર્તિવાળો માણસ અનુકૂળ સંયોગોની રાહ જોયા કરતો નથી. **તે ઘટનાઓને તાબે થતો નથી; ઘટનાઓ તેને તાબે થાય છે.**

અસ્થિર ચિત્તનો માણસ હમેશાં પોતાની સાથે જેણે છેલ્લી વાતચિત કરી હોય તે માણસના અભિપ્રાયની દયાપર રહે છે. તે ખરો માર્ગ જોઇ શકે છે, પરંતુ ખોટા માર્ગ તરફજ તણાઇ જાય છે; કદાચ એકાદ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરે છે, તો જ્યાં સુધી તેના માર્ગમાં વિઘ્ન આવે નહિ ત્યાં સુધીજ માત્ર તે એ કરી શકે છે.

ઇટાલિયા પ્રદેશની સરહદપર આવેલા રૂબિકૉનમાં જ્યારે

જૂલિયસ સીઝર આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેનો મહાનમાં મહાન નિશ્ચય પણ ડગી ગયો, કારણ કે રાજસભાની મંજૂરી વિના તે પ્રદેશપર આક્રમણ કરવાની કોઇ પણ સેનાપતિને સત્તા મળી ન હતી. તે છતાં પણ તે નિર્ભય સેનાપતિ લાંબા વખત સુધી અનિશ્ચિત દશામાં રહ્યો નહિ. તે પોતાના સૈન્યને મોખરે જઇ એ પ્રદેશની સરહદમાં ધસી ગયો અને બોલ્યોઃ " પાસો નાખ્યો છે, હવે જે થવાનું હોય તે થાઓ ! " તે નિશ્ચયથી જગતનો સમગ્ર ઇતિહાસ ફેરવાઇ ગયો ! " હું આવ્યો, મેં જોયું અને જીત્યું " એમ કહેનાર માણસ લાંબા વખત સુધી અનિશ્ચિત દશામાં રહે એ શકયજ ન હતું. નેપોલિયનની પેઠે એક માર્ગ પસંદ કરી તત્ક્ષણુજ બીજી સમસ્ત શંકાશીલ યોજનાઓનો ભોગ આપવાની તેનામાં શક્તિ હતી. જ્યારે તે સૈન્ય સહિત બ્રિટનમાં ઉતર્યો ત્યારે ત્યાંના રહેવાસીઓએ તેને કદિ પણ તાબે થવું નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો. સીઝરે તત્કાળ એવો નિશ્ચય કર્યો કે કાં તો રણક્ષેત્રમાં સૈન્ય સહિત મરણ પામવું કે કાં તો વિજય મેળવવો. પાછા ફરવાની સઘળી આશા નષ્ટ કરવાને માટે તેણે પોતાનાં સઘળાં વહાણો બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધાં ! સઘળા સૈનિકોને પાછા ફરવાની કંઇ પણ આશા રહી નહિ. હવે કાં તો મરવું કે કાં તો વિજયધ્વજા ફરકાવવી એજ બાકી રહ્યું હતું. આ મહાન યોદ્ધાના ચારિત્ર્ય અને વિજયની ચાવી આ જ હતી.

'પૅરેડાઇઝ લૉસ્ટ' માંના સેતાનને સ્વર્ગમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો ત્યાર પછી તેણે જે મહાન નિશ્ચય કર્યો હતો તે જોઇને આપણે તેની પ્રશંસા કર્યા વિના રહી શકતા નથી. થોડી પળ સુધી ભયંકર અનિશ્ચિત દશામાં રહ્યા પછી તે પોતાનો અજેય ઉત્સાહ પુનઃ મેળવે છે અને બોલે છેઃ " જો હજી પણ હું પહેલાના જેવોજ હોઉં તો હું ગમે ત્યાં હોઉં તેની મને શી દરકાર છે ? "

ઉત્તમોત્તમ માર્ગ પકડવાનો નિશ્ચય કરવાની અને પ્રત્યેક વિરોધી માર્ગનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ તથા એક વાર ત્યાગ થઇ ચુક્યા પછી તે વિરોધી માર્ગોના ચિંતનને દૂરજ રાખી એક નિશ્ચિત માર્ગથી તે ચિંતન આપણને ચ્યુત ન કરે એવી શક્તિ, એ સફલતા પ્રાપ્ત કરવામાં સૌથી વિશેષ મહત્ત્વનાં બળો પૈકી એક છે. અચકવાથી કેટલી વાર આપણે પાયમાલીને આમંત્રણ કરી બેસીએ છીએ! જે માણસ હમેશાં અચકાયા કરે છે, વિચાર કર્યા કરે છે, મહત્ત્વ વિનાની વાતો વિષે ગુંચવાયા કરે છે અને સર્વની વાતપર ધ્યાન આપે છે તે કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકતો નથી. તેનામાં આવશ્યક નિશ્ચયબળ હોતું નથી.

કોઇ પણ કાર્ય બેદરકારીથી સિદ્ધ થતું નથી. બેદરકારી ધરાવનાર માણસ વિશ્વાસ મેળવી શકતો નથી; તે માત્ર અવિશ્વાસનેજ આમંત્રણ કરે છે. દઢતા ધરાવનાર માણસ—નિશ્ચયવાન માણસ—જ જગતમાં કંઈક સત્તા ધરાવે છે—તેનીજ કંઇક કિંમત હોય છે. તમે તેનું વજન કરી શકો છો, માપ લઇ શકો છો અને પોતાના સામર્થ્યથી તે કેટલું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકશે તેનો કંઇક અડસટ્ટો કહાડી શકો છો.

ફિલ શેરિડન તાત્કાલિક નિશ્ચયથીજ પરાભવમાંથી વિજય મેળવવાને શક્તિમાન થયો હતો. તોપના ધડાકા સાંભળવાથી જ્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે દારૂણ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે ત્યારે તે ઘણા માઇલના અંતરપર હતો. તેણે તરતજ પોતાના ઘોડાને એડ મારી અને જોરથી હાંકયો. રણભૂમિની નજીક પહોંચતાંજ તેને પોતાના માણસો પરાભવનું કલંક લઇને નાસતા જણાયા. ઘોડાના જીનપર ઉભા થઇને તેણે પોકાર કર્યો: “ઉભા રહો, જમણી તરફ ફરો અને મારી પાછળ આવો.” તે પોતાના સૈન્યને મોખરે આવીને આગળ

ધસી ગયો. તેને જોઇને સૈનિકોને પુનઃ બળ પ્રાપ્ત થયું અને તેમનાં હતાશ થયેલાં અંતઃકરણોમાં આશા ઉત્પન્ન થઇ. જે સૈનિકો શત્રુઓની સામેથી જીવ લઇને નાસી જતા હતા તેઓ અલ્પ સમયમાંજ વજ્રપાતની પેઠે પોતાના સમગ્ર બળ સહિત તેમની ઉપર તૂટી પડયા. તેમના મહાન નેતાના **અજેય નિશ્ચયથી** તેમનામાં પણ દૃઢતા આવી અને તેમણે **કંગાલ પરાભવને બદલે** પોતાના શત્રુઓની ઉપર **મગરૂરીભરેલો વિજય** પ્રાપ્ત કર્યો. આ જોઈ તેમના શત્રુઓના આશ્ચર્ય અને ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ.

એમ કહેવાય છે કે મહાન સિકંદરને જ્યારે એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે "આપે જગત કેવી રીતે જીત્યું?" ત્યારે તેણે એવો ઉત્તર આપ્યો કે "**અડગ રહીને.**"

"રિટવન વ્હિટનિ' નામનું વહાણ આયર્લાંડના એક ખડક ઉપર અર્ધી રાતના સમયે ચઢી ગયું અને થોડી પળ સુધી તેની સાથે વળગી રહ્યું. આ સમયે જે જે ઉતારૂઓ તરતજ તે ખડક પર કૂદી પડયા તે સર્વે બચી ગયા અને વિલંબ કરનારાઓ પાછા ફરતા મહાન મોજાના સપાટામાં તણાઈ ગયા—સદાને માટે ડૂબી ગયા.

જે માણુસ પોતાના માર્ગનો તત્કાલ નિશ્ચય કરે છે અને પોતાને કયા કયા ભોગો આપવાના છે તેનો પણ નિશ્ચય કરી લે છે તેજ પોતાનું લક્ષ્ય સાધ્ય કરે છે. સૌથી વિશેષ ભાગ્યશાળી લોકોને પણ મહાન તકો તો ક્વચિતજ મળે છે; અને મળે છે ત્યારે પણ ઘણીવાર તો તે તરતજ ચાલી જાય છે.

જૉન ફૉસ્ટર કહે છે કે "નિશ્ચય વિનાનો માણુસ, જે જે વસ્તુ તેને પકડી શકે છે તેને તરતજ આધીન થઈ જાય છે; અને જ્યારે તે ત્યાંથી આગળ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેને પકડીને

પ્રત્યેક વસ્તુ તેનાપરનો પોતાનો હક્ક જાહેર કરે છે. નદીને કિનારે તણાતી ડાંખળીઓ જેમ પ્રત્યેક છોડથી રોકાય છે અને પ્રત્યેક વમળમાં ગુંચવાય છે તેવી રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ તેને બાધા કરે છે."

નેપોલિયને કહ્યું હતું કે "આકસ્મિક પ્રસંગે જેની જરૂર પડે અને અણધાર્યા બનાવો બનેલા હોવા છતાં પણ જે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક વિચાર અને નિશ્ચય કરવાની શક્તિ આપે તેજ ખરી સાહસિકતા છે."

નિયમિત રીતે કામ કરનાર માણસ અનિશ્ચિત દશામાં સમય ગુમાવતો નથી, પરંતુ ઝાઝો નકામો વિચાર કરવામાં જે બળનો ક્ષય થાય છે તેને એ બચાવે છે; જ્યારે વ્યાકુલ ચિત્ત વાળો પ્રત્યેક દલીલની તુલના કરે છે અને પ્રબલ ઉદ્દેશથી એક બાજુનો નિશ્ચય કરતો નથી. તે સ્થિર સમતોલપણામાં રહે છે અને તેની પોતાની ઇચ્છાથી જરા પણ ગતિમાન થતો નથી, પરંતુ બીજા માણસની ઇચ્છાના સહજ ઈશારાથી તે ઘણી સહેલાઈથી ગતિ કરે છે. વિલંબ કરવાથી નાશ પામવાનો વારો આવ્યો હોત એવા ઘણા પ્રસંગે, તાત્કાલિક નિશ્ચયથી નેપોલિયન અને ગ્રાંટ તથા તેમનાં સૈન્યનું રક્ષણ થયું હતું. નેપોલિયન વારંવાર એમ કહેતો કે "ભલેને યુદ્ધ આખો દિવસ ચાલે, પરંતુ **પરિણામનો નિશ્ચય તો આણીનો બે ત્રણ મિનિટમાંજ થાય છે.**" તેણે પોતાની ઇચ્છાશક્તિથી લગભગ આખો યૂરોપખંડ તાબે કર્યો હતો અને મહાનમાં મહાન યુદ્ધોમાં તે જેટલી ચપલતાથી નિશ્ચય કરી શકતો હતો તેટલીજ ચપલતાથી તે ક્ષુલ્લક કાર્યોમાં પણ નિશ્ચય કરી શકતો હતો.

નિશ્ચય અને ચપલતાપૂર્વક કામ કરવાથીજ તે અદ્ભુત વિજયો મેળવી જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખવાને શક્તિમાન થયો હતો. તે જાણે પ્રત્યેક સ્થળે હાજરજ ન હોય એમ લાગતું! જે જે

માણસો તેનો સ્વભાવ જાણતા હતા તેઓ પણ તે એક દિવસમાં કેટલાં કાર્ય સિદ્ધ કરશે તે કહી શકતા નહિ. તે જાણે પોતાની આસપાસના પ્રત્યેક માણસમાં વિદ્યુતજ પૂરતો હોય એમ લાગતું! તેની અજેય શક્તિ સમગ્ર સેનાને કંપાયમાન કરી દેતી. તે મંદમાં મંદ સીપાઇઓને પણ ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરવાને તરતજ પ્રેરી શકતો હતો અને બીકણમાં બીકણ માણસને પણ હિંમતવાન બનાવી દેતો હતો. તે કહેતો કે "હમણાં 'જો' અને 'પરંતુ' એ શબ્દો અપ્રાસંગિક છે; અને આ કાર્ય આપણે સત્વરજ કરવું જોઇએ." ઘોડાની પીઠપર સો સવાસો માઇલનો પ્રવાસ કર્યા પછી પણ જરૂર પડે તો તે પત્રવ્યવહાર તપાસવાને માટે આખી રાત બેસી રહેતો! સુસ્ત, અસ્થિર, અર્ધા મનના માણસોને આ પરથી કેવો સરસ બોધ મળે છે!

તેના હાથ નીચેના જે અમલદારો અને સૈનિકો તેને મળતા વિજયોને લીધે તેની ઇર્ષ્યા કરતા હતા અને ધારતા હતા કે એનું ભાગ્યજ સારૂં હોવાથી એને સફલતા મળે છે તેઓએ તો એમજ માન્યું હતું કે સ્પેનથી પૅરિસ જતાં રસ્તામાં પાંચ કલાકમાં પંચાશી માઇલ ઘોડે બેસીને દોડી આવવામાં નેપોલિયને મોટી મૂર્ખાઇ કરી છે. પરંતુ ઘણા પ્રસંગો એવા આવ્યા છે કે જ્યારે તાત્કાલિક નિશ્ચય, શિઘ્ર ગતિ અને બલપૂર્વક કરેલાં કામોથી ઇતિહાસ બદલાઇ ગયો છે અને અન્ય પક્ષે ઘણા દાખલા એવા પણ બન્યા છે કે જેમાં સેનાપતિઓના અનિશ્ચિતપણાને લીધે અને હલકી પંક્તિના અમલદારોના વિલંબથી હજારો કિંમતી જીંદગીઓનો અને કરોડો માલનો ભોગ અપાયો છે.

લોકોનાં કાર્યો નિશ્ચિત કરવામાં પ્રેસિડેન્ટ વૉશિંગ્ટનના મતનું વજન એટલું બધું પડતું હતું કે જ્યારે અમેરિકન કૅાંગ્રેસની પૂર્ણા-

ક્રુતિ થઇ ત્યારે જૅફરસનને પૅરિસમાં મૅાનરોપર લખ્યું હતું કે "હું આપને હમેશાં જે કહેતો આવ્યો છું તેના સત્યની કૅાગ્રેસની કાર્યવાહીપરથી આપને પ્રતીતિ થશે; અર્થાત એક માણસ સૌથી વિશેષ વજન ધરાવે છે અને તે, લોકોના અથવા તેમના પ્રતિનિધિઓના મતની વિરૂદ્ધ પોતાના મતનું સમર્થન કરે છે એમ આપને સમજાશે. આપણા પ્રજાસત્તાક રાજ્યે માર્ગપ્રદર્શકના હાથમાં વહાણ છોડી દીધું છે."

કોઇ પણ ધંધો અથવા રોજગાર એવો નથી કે જેમાં મુશ્કેલીઓ આવતી ન હોય. પ્રત્યેક ધંધામાં કોઇ કોઇ વાર તો પ્રચંડ મુશ્કેલીઓ આવે છે અને જે તરુણ, જીવનના પ્રત્યેક કઠિન પ્રસંગે ચંચલ (અનિશ્ચિત) બની જાય છે તેને કદિપણ સફલતા પ્રાપ્ત થતી નથી. નિશ્ચય વિના કદિપણ ચિત્તની એકાગ્રતા થઇ શકતી નથી. મનુષ્યને જો સફલતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે અવશ્ય ચિત્તને એકાગ્ર કરવું જોઇએ. ચંચલ ચિત્તવાળો માણસ પોતાની શક્તિને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે અને કંઇપણ કાયસિદ્ધિ કરતો નથી. અમુક કાર્યમાં સફલ થવાને માટે તે જરૂર પૂરતા સમય સુધી તેને ધીરજથી વળગી રહી શકતો નથી. એકાદ ધંધો અથવા રોજગાર તેને પોતાની સુંદર બાજુ દર્શાવે છે, જેથી તે ખાત્રીપૂર્વક માને છે કે મારે જે ધંધો જોઇએ છીએ તે આ જ છે; અને સંપૂર્ણ ઉત્સાહપૂર્વક તે તેને પોતાના જીવનકાર્ય તરીકે પસંદ કરે છે—ગ્રહણ કરી લે છે; પરંતુ થોડાજ સમયમાં કાંટા—મુશ્કેલીઓ દેખાવા માંડતાં તેનો ઉત્સાહ પીગળી જાય છે અને તે પોતાના મનમાં કહેવા લાગે છે કે આ ધંધાને માટે હું લાયક છું એમ ધારવાની મૂર્ખાઇ મેં શામાટે કરી ? પછી તે એમ ધારે છે કે મારા અમુક મિત્રે જે ધંધો ધારણ કર્યો છે તેજ વિશેષ અનુકૂળ છે. આવા આવા વિચાર કરી તે એક ધંધો છોડી દે છે

અને બીજો ગ્રહણ કરે છે! આ રીતે આખું જીવન તે ચંચલ સ્થિતિમાં વ્યતીત કરે છે. કોઇપણ ધંધો તેને નવીન લાગે તો તત્કાળને માટે તે તેને સર્વોત્તમ માને છે! તે કદિપણ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અથવા સાદી સમજનો ઉપયોગ કરતો નથી; પરંતુ જે ક્ષણે જે ભાવના અને જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય તે ક્ષણે તેને આધીન થઇ જાય છે. આવા માણસોનો કોઇ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત હોતો નથી. તેવાઓને કયાં શોધવા તે તમે કદિ જાણી શકતાજ નથી. તેઓ આજે અહીં તો કાલે બીજે હોય છે અને આજે આ કામ તો કાલે વળી કોઇ બીજું જ કામ કરતા હોય છે! આથી કરીને એક ધંધાનું જે જ્ઞાન તેમણે સંપાદન કરેલું હોય છે તે બીજા ધંધામાં તેમને જરા પણ ઉપયોગી થઇ પડતું નથી અને તેઓ પોતાનો સઘળો વખત બરબાદ કરે છે. વસ્તુતઃ તેઓ કદિપણ વૈતરાની ભૂમિકા છોડીને કૌશલ્યની–દ્રવ્ય પ્રાપ્તિની–સુખાસ્પદ ભૂમિકાપર પહોંચતાજ નથી. તેઓ પોતાનું જીવન જૂદા જૂદા ધંધાઓની શરૂઆતો કરવામાંજ ગુમાવી દે છે; અને શરૂઆત તો હમેશાં કઠિન સંકટમયજ હોય છે. આવા લોકો ક્વચિતજ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ, સુખ અને સંતોષની ભૂમિકાએ પહોંચે છે.

એક એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે એકવાર એક મહા બુદ્ધિમાન પુરુષે એક સુંદર કન્યાને કહ્યું કે “જો તું અનાજના ખેતરમાં જઇ ત્યાં જરા પણ થોભ્યા વિના, પાછી ફર્યા વિના અથવા આમતેમ ભ્રમણ કર્યા વિના મોટામાં મોટું અને પાકામાં પાકું કણસલું શોધી લાવે તો તને ભારે કિંમતની ભેટ આપીશ. કણસલાના કદ અને પકવતાના પ્રમાણમાં તને તે ભેટ મળશે.” તે બાળાને પોતાના માર્ગમાં ઘણાંયે સુંદર કણસલાં મળ્યાં, પરંતુ તે સૌથી મોટામાં મોટું અને પાકામાં પાકું કણસલું મેળવવાને એટલી બધી આતુર હતી કે તેમાંથી એક પણ કણસલું તોડી લીધા તે વિના આગળ ને આગળ

ચાલી; જેથી પછી અનુક્રમે અધિકાધિક નાનાં કણુસલાં આવતાં ગયાં; અને અંતે એટલાં નાનાં કણુસલાં આવ્યાં કે તેમાંથી એકાદું તોડી લેતાં પણ તેને શરમ આવી; અને પાછા ફરવાની શરત ન હોવાથી તે એક પણ કણુસલું લીધા વિનાજ ખેતરને બીજે છેડે જઇ થાકથી બેસી ગઇ!

બીજાં માણસો જ્યારે મુશ્કેલીઓનાં રોદણાં રડતાં બેસે છે, ભય અને વિઘ્નોથી પાછાં હઠે છે અને તેમાંથી મુક્ત થવાની યુક્તિ શોધે છે, ત્યારે મહાપુરુષો કાંઇ પણ ધાંધલ કે ધમાચકડી કર્યા વિના પોતાના નિશ્ચિત કાર્યનો આરંભ કરી દે છે; જેથી મોટા પર્વતો પણ સપાટ બની જાય છે અને રસ્તો મોકળો બની જાય છે. માટે મજબૂત ઇચ્છાઓ અને દૃઢ નિશ્ચય કરતાં શીખો. આ રીતે તમારા ચંચલ જીવનને સ્થિર કરો અને પવનથી ઉડતા સુકા પાંદડાની પેઠે તેને આમતેમ જવા દો નહિ. અસ્થિર ચિત્તવાળો માણસ ખોડીબારા જેવો (ઢોર ન જઈ શકે એટલા માટે રસ્તાપર રાખેલા Turn stile જેવો) છે. તે પ્રત્યેક માણસના માર્ગમાં આવેલો હોય છે, પરંતુ તે કોઇને પણ અટકાવી શકતો નથી.

આમૉસ લૉરેન્સે કહ્યું હતું કે "આખી વાતનું રહસ્ય એ છે કે અમે તત્ક્ષણ કાર્ય કરવાની ટેવ પાડી હતી, જેથી ભરતીનો મોખરાનો ભાગ અમારા હાથમાં આવ્યો હતો; જ્યારે બીજા કેટલાક માણસનો સ્વભાવ અર્ધી ભરતી વહી જાય ત્યાં સુધી થોભવાનો હતો, જેથી તેમના હાથમાં છેવટે ભાઠુંજ રહેતું હતું."

આપણાં શહેરોમાં, નિષ્ફળ થયેલાં હજારો તરુણ સ્ત્રી પુરુષોની પાયમાલીનું કારણ એજ છે કે તેઓ પોતાના મનોવિકારોને ઉશ્કેરનારાં હજારો પ્રલોભનોની સામે ટકી શકતાં નથી. જો તેઓ પ્રથમ થોડું નિશ્ચયબળ દર્શાવે, જો તેઓ એકવાર દૃઢતાપૂર્વક "ના" કહે,

તો પરિણામે તેમનાં પ્રલોભનો હંમેશને માટે અદૃશ્ય થઇ જાય. પરંતુ તેઓ દુર્બળ મનના હોય છે; રખેને કોઇને ખોટું લાગી જશે એવી તેઓ ભીતિ રાખે છે; "ના" કહેવું તેમને પસંદ પડતું નથી; અને આ રીતે તેઓ પોતાનું સંરક્ષણ કરનાર બખ્તરને ફેંકી દઇને પાયમાલીના વિશાળ રસ્તાપર આવી પડે છે.

એક પ્રાચીન દંતકથા એવી છે કે એક મૂર્ખ અને એક બુદ્ધિમાન, એવા બે માણસો સાથે પ્રવાસ કરતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ એક એવી જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા કે જ્યાંથી બે રસ્તા ફાટતા હતા. તેમાંનો એક રસ્તો વિશાળ અને સુંદર હતો અને બીજો સંકુચિત તથા ખાડાખૈયાવાળો હતો. પેલા મૂર્ખ માણસે સુંદર માર્ગે જવાની ઇચ્છા દેખાડી; પરંતુ પેલો બુદ્ધિમાન પુરુષ જાણતો હતો કે કઠિન માર્ગ ટુંકામાં ટુંકો અને વિશેષ નિર્ભયતાવાળો હોય છે અને તેથી તેણે તેજ માર્ગે જવાને કહ્યું. છતાં અંતે મૂર્ખના આગ્રહને સફલતા મળી. તેઓ પેલા સુંદર માર્ગે મુસાફરી કરવા લાગ્યા. પરિણામે થોડાજ સમયમાં તેમને લુટારાઓ મળ્યા. તેમણે તેમનો સઘળો સામાન લૂટી લીધો અને તેમને કેદ કર્યા. ત્યાર પછી થોડીવારે તે સર્વને રાજાના અમલદારોએ પકડયા અને ન્યાયાધીશની સમક્ષ ખડા કર્યા. આ સમયે બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાના બચાવમાં કહ્યું કે "આમાં દોષ બધો આ મૂર્ખાનો છે; કારણકે ખોટે રસ્તે જવાની ઇચ્છા એણેજ પ્રદર્શિત કરી હતી." મૂર્ખાએ પોતાનો બચાવ કરતાં જણાવ્યું કે "હું તો અંતે મૂર્ખજ છું અને કોઇ પણ ડહાપણવાળા માણસે મારી સલાહપર ધ્યાન આપવું જોઇતું ન હતું." ન્યાયાધીશે તે બન્નેને સરખી શિક્ષા કરી! "જો પાપીઓ તને લલચાવે તો તું લલચાતો નહિ."

કોઇ પણ ટેવ એવી નથી કે જે આપણા આત્માપર અનિ-

શ્રિતતાના જેટલી સત્તા જમાવતી હોય. મનુષ્ય પોતાનું સમગ્ર જીવન વ્યર્થ ગુમાવી દે છે તેનું કારણ એ હોય છે કે કયું કાર્ય કરવું તેનો તેણે નિશ્ચયજ કરેલો હોતો નથી. ઘણા નિષ્ફળ થયેલા માણસોની કબરપર આ શબ્દો કોતરી શકાય તેમ છે કે "તે અસ્થિર ચિત્તનો હતો;" "તે સમયની પાછળ રહેતો હતો;" "તે કાર્યને મુલતવી રાખતો હતો;" "તે ધ્યાન આપતો ન હતો;" "તેને નિશ્ચય કરતાં આવડતું ન હતું;" "તેનામાં કાર્યને વળગી રહેવાનું ધૈર્ય ન હતું."

વેબ્સ્ટરે આવા એક અસ્થિર ચિત્તના માણસના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે "સંપૂર્ણ ભરતી આવી રહે તે સમયે સમુદ્ર જેટલો અનિશ્ચિત હોય છે તેટલો તે માણસ અનિશ્ચિત છે. આ માણસ આગળ પણ વધતો નથી અને પાછળ પણ હઠતો નથી; તે અદ્ધરજ લટકી રહે છે." આવો માણસ તેના સંબંધમાં બનતી કોઇ પણ આકસ્મિક ઘટનાને આધીન થઇ જાય છે. "તેના દિવસો, વ્યર્થ ગુમાવેલા દિવસોના પશ્ચાતાપમાં વીતી જાય છે." પોતાની સામે આવતી ઘટનાઓને પકડી લઇને તેમને પોતાની સેવા કરવાની ફરજ પાડવાની તેનામાં શક્તિ હોતી નથી.

પ્રમાદી, નિશ્ચય વિનાના, કાળજી વિનાના લોકોનું જીવન વ્યર્થ વહી જાય છે. તેઓ જાણતા નથી કે પ્રત્યેક કાર્ય મુલતવી રાખવાના સ્વભાવથી તેમનું પૌરુષ–તેમની શક્તિ બહાર આવતી નથી અને તેમને સફલતા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમના પ્રમાદનો ચેપી રોગ તેમના સર્વ પાડોશીઓને લાગુ પડે છે. સ્કૉટ, હમેશાં મુલતવી રાખવાની આદતથી બચવાને તરુણોને ચેતવણી આપતો હતો. આ આદત અવકાશના પ્રત્યેક છિદ્રમાં ઘુસી જાય છે અને ઘણી વાર ઝળકતા જીવનને પણ પાયમાલ કરે છે. સ્કૉટ કહેતો કે "'તત્કાળ કરો' એ તમારો મૂળ મંત્ર હોવો જોઇએ." મુલતવી રાખવાની વૃત્તિને અટ-

કાવવાનો માત્ર આ એકજ માર્ગ છે. પથારીમાં પાસાં ફેરવ્યા કરવાથી અને ઉઠવાની અનિચ્છાથી કેટલા બધા કલાકો વ્યર્થ ગુમાવાઈ ગયા છે! આ આદતથી ઘણા માણસોની કારકીર્દિ સંકુચિત બની ગઈ છે. બર્ટન આ ટેવ છોડી શક્યો ન હતો અને તે ટેવ પોતાને પાયમાલ કરશે એમ એ ખાત્રીપૂર્વક માનતો હોવાથી તેણે પોતાના નોકરને કહી મૂક્યું હતું કે "જ્યારે વખત થાય ત્યારે મને ઉઠાડયા વિના રહેવું નહિ." આથી કોઈ કોઇ વાર પ્રાતઃકાળમાં બડી ગમ્મત થતી. તેનો નોકર તેને ઉઠવાને બૂમ પાડતો અને આગ્રહ કરતો, પરંતુ તે કહેતો કે "યાર, થોડીવાર સુવા દેને!" નોકર જાણતો હતો કે જો એને ઉઠાડી શકીશ નહિ તો મને ચોક્ખું બાર આનાનું નુકશાન જશે. આથી તે અંતે પથારીપર ઠંડું પાણી રેડી દેતો અને તરતજ બર્ટન કુદકો મારીને બહાર આવતો! એક વાર એક માણસે એક આળસુને પૂછ્યું કે "આટલી બધી વાર તું શા માટે પથારીમાં પડ્યો રહે છે?" પેલાએ જવાબ આપ્યો: "હું હમેશાં પ્રાતઃકાળે બોધ સાંભળું છું. ઉદ્યોગ મને ઉઠવાનું કહે છે; આળસ મને સૂઇ રહેવાનું કહે છે; અને તેઓ એક બીજાના ખંડન મંડન માટે વીશ વીશ દલીલો રજુ કરે છે. એક નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશ તરીકે બન્ને પક્ષની દલીલો હું સાંભળું છું અને જ્યારે એ બાબત પૂરી થાય છે ત્યારે ભોજન પણ તૈયાર થયેલુંજ હોય છે, એટલે એની મેળેજ ફેંસલો આવી જાય છે!"

આ એક નિઃશંક વાત છે કે જે માણસનું શરીર અતિ દૃઢ હોય છે તે સાધારણરીતે અતિ નિશ્ચયવાન હોય છે. જે માણસો મહાન દૃઢતાને માટે પ્રસિદ્ધ હોય છે તેમનાં શરીરો પણ ઘણે ભાગે દૃઢ અને મજબૂત હોય છે. કોઇ પણ માનસિક શક્તિ એવી હોતી નથી કે જેની ઉપર શારીરિક દુર્બળતાની અસર ન થાય. વળી નિશ્ચયબળના

સંબંધમાં તો આ નિયમ ખાસ કરીને લાગુ પડે છે. શારીરિક વેદના અથવા કોઇ મોટી શારીરિક અશક્તિથી નિશ્ચયબળ મંદ અને શિથિલ બની જાયછે. સાધારણ રીતે જે માણસ શરીરે સુદૃઢ હોય છે તેનું વજન પડે છે અને તે બીજાઓના હૃદયમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. કોઇ પણ શારીરિક દુર્બળતા અથવા અશક્તિ સંભવતઃ પહેલ-વહેલી નિશ્ચયબળની મંદતામાંજ પ્રદર્શિત થાય છે. સશક્તપણું અને ચપલતાને લીધે એક યુવાનપર લોકોનો જેટલો વિશ્વાસ બેસી જાય છે તેટલો બીજી કોઇ પણ વસ્તુથી બેસતો નથી; તેમજ એ ગુણોને લીધે કોઇ પણ પેઢી અથવા મિત્ર તરફથી તેને જેટલી ઉતાવળે સહાય મળે છે તેટલી ઉતાવળે બીજા કોઇ પણ ગુણને લીધે મળતી નથી. લોકો જાણે છે કે ચપલ માણસ વાયદાસરજ નાણાં ભરી દેશે અને તેથી તેઓ તેનો વિશ્વાસ કરે છે. તમે કાષ્ઠ અથવા તૃણવત નથી, પરંતુ તમારામાં કંઇક સત્ત્વ છે એમ લોકોને બતાવી આપતાં પ્રથમ શીખો. "લોકોને જણાવી આપો કે તમે જે બોલશો તે અવશ્ય કરશોજ અને એક વાર તમે નિશ્ચય કર્યો એટલે તે કદિ પણ ફરશે નહિ તથા તમે પ્રલોભનથી લલચાશો નહિ તેમજ ધમકીથી ડરશો નહિ."

કેટલાંક મગજોની રચનાજ એવી રીતની હોય છે કે જ્યારે તેમના-પર જોખમદારી મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ ભયભીત થઇ જાય છે; કોઇ પણ કાર્યનો નિશ્ચય કરતાં તેઓ કંપી ઉઠે છે. તાત્કાલિક અને અડગ નિશ્ચય કરવાનો પ્રયાસ કરતાંવેંતજ સર્વ પ્રકારની શંકાઓ, મુશ્કેલીઓ અને ભીતિઓ તેમના મનમાં ઉપસ્થિત થાય છે અને તેમનામાં નિશ્ચય કરવા પૂરતી શક્તિ તથા વિઘ્ન દૂર કરવાની હિંમત રહેતી નથી. તેઓ જાણે છે કે વિલંબ એ સાહસિકતા, પ્રગતિ અને સફલતાનો શત્રુ છે; અને તે છતાં પણ તેઓ વિચારમાં ને વિચારમાંજ ત્રિશંકુની પેઠે લટકતા રહે છે. વિચાર કરવા પૂરતીજ

તેમનામાં શક્તિ હોય છે, કાર્ય કરવા પૂરતી શક્તિ હોતી નથી. તેઓ વારંવાર પૃથક્કરણ, વિચાર, તુલના અને ચિંતન કર્યા કરે છે, પરંતુ કદિ પણ કાર્યસિદ્ધિ કરતા નથી. અનુકૂળ પ્રસંગે તકને પકડી ન લેવાથી, યોગ્ય સમયે સરલતાથી પકડી શકાય ત્યારે તેને ગ્રહણ ન કરી લેવાથી કેટલા બધા માણસો નિષ્ફળ જાય છે! તક વારંવાર આવતી નથી; તે માત્ર એકજ વાર આવે છે.

એમ કહેવાય છે કે નેપોલિયનના હાથ નીચેનો એક અમલદાર તેના પોતાના કરતાં પણ યુદ્ધકલામાં વિશેષ પારંગત હતો; પરંતુ મહાન સેનાધિપતિ નેપોલિયનમાં તાત્કાલિક નિશ્ચય અને એકાગ્રતા કરવાની જે શક્તિ હતી તેનો તેનામાં અભાવ હતો. ગ્રાંટના હાથ નીચે કેટલાક એવા સેનાપતિઓ હતા કે જેઓ યુદ્ધકલા સારી રીતે જાણતા હતા અને જેમને દેશના ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોનું જ્ઞાન પણ બહુ સારી રીતે હતું તથા જેઓ કેળવાયેલા પણ હતા; પરંતુ શત્રુઓને બીન શરતે તાબે થવાની ફરજ પાડનાર નિશ્ચયબળ તેમનામાં ન હતું. ગ્રાંટનો નિશ્ચય પર્વતની પેઠે અડગ હતો. તેમાં પાછા હઠવાનું–ફરીથી વિચાર કરવાનું દ્વાર–છિદ્ર–ન હતું. "ભલેને આખો ઉનાળો યુદ્ધ ચાલે તો પણ હું અહીંઆ લડીશ." એવા જે સ્મરણીય શબ્દો તે જંગલમાં બોલ્યો હતો તે શબ્દોમાં તેનું નિશ્ચયબળ સારી રીતે જણાઈ આવે છે. જ્યારે જનરલ બકનરે પૂછાવ્યું કે "તાબે તો થઇએ, પરંતુ શરત શું?" ત્યારે તેણે કહેવડાવી મોકલ્યું કે "બીન શરતે તાબે થાઓ." આથી ઉત્તર તરફના લોકોના મનમાં પ્રથમ વારજ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો કે હવે બંડના દિવસો ભરાઇ ચૂકયા છે. આ પ્રકારનું નિશ્ચયબળ એજ ગ્રાંટના વિજયનું કારણ હતું.

અંતે લિંકનને નિશ્ચયબળવાળો સેનાપતિ મળ્યો અને ઉત્તર તરફના લોકોનાં મનને પહેલીજવાર કંઇક શાંતિ મળી.

આ સખત હરીફાઇના જમાનામાં જેને આગળ વધવાની ઇચ્છા હોય તેનામાં ચપલતાપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચય કરવાની શક્તિ હોવીજ જોઇએ. સીઝરની પેઠે તેણે પોતાનાં વહાણ બાળી મૂકીને પાછા ફરવાનું કામ અશક્ય કરી મૂકવું જોઇએ. જ્યારે તે પોતાની તરવાર ખેંચે ત્યારે તેણે મ્યાનને ફેંકી દેવું જોઇએ; નહિ તો કદાચ નિરાશા ઉત્પન્ન થતાં અને નિશ્ચય ડગી જતાં પોતાની તરવાર મ્યાન કરવાની લાલચ થશે. જેમ યુદ્ધમાં નેલ્સને કર્યું હતું તેમ તેણે પોતાની ધ્વજાઓ વહાણના ડોલની સાથે ખીલાવતી જડી દેવી જોઇએ અને જો વિજય ન મેળવી શકાય તો પોતાના વહાણની સાથેજ ડૂબી મરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ. તાત્કાલિક નિશ્ચય અને પરમ ધીટતાથી ઘણાં માણસોએ સંકટના સમયમાં વિજયદુંદુભી વગાડયાં છે. તેથી ઉલટું જો તેઓ એવે સમયે અનિશ્ચિત દશામાં રહ્યા હોત તો તેમનો નાશજ થયો હોત.

"તત્કાલ કરો."

પ્રકરણ ૨૧ મું—શરીર ઉપર મનની સત્તા.

"બળવાન ઈચ્છાશક્તિના ગુપ્તભેદો કોણ જાણે છે ? ઈશ્વર એ પણ માત્ર સર્વ પદાર્થોમાં ઓતપ્રોત રહેલી મહાન ઈચ્છાશક્તિજ છે. મનુષ્ય માત્ર પોતાની મંદ ઇચ્છાશક્તિની દુર્બલતાથીજ દેવ અને યમને તાબે થાય છે." —જોસેફ ગ્લેનિવલ.

"આરોગ્ય એ શારીરિક પવિત્રતા છે. છોકરીઓને આજ્ઞાના અનાદર માટે શિક્ષક તરફથી નેતરના ફટકા ખાતાં જેટલી લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે, તેટલીજ લજ્જા મનુષ્યોને તેમની પોતાનીજ મૂર્ખતાથી ઉદ્ભવેલી બિમારીને માટે ઉત્પન્ન થવી જોઇએ." —મિસિસ ચેની.

"સાજા થવાની ઇચ્છા કરવી એ પણ એક જાતનું ઔષધજ છે" —સેનેકા.

"ઉત્તમ મન શરીરને પણ ઉત્તમ બનાવે છે." —શેકસપિયર.

"વીરતા એ એક જાતની ઔષધી છે; મનની ઉદાત્તતા મલમ કરતાં પણ અધિક સારી રીતે ઘાને રૂઝવે છે." —કાર્ટરાઈટ.

એક માણસે નેપોલિયનને કહ્યું: "એ માત્ર એક કલ્પનાજ છે." આ સાંભળીને નેપોલિયને પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "હા, એ માત્ર એક કલ્પનાજ છે; પરંતુ **કલ્પનાજ જગતપર સત્તા ચલાવે છે.**"

"ચિકાગો ટ્રિબ્યૂન" માં એકવાર નીચે પ્રમાણે લેખ પ્રકટ થયો હતો: એક ધર્માચાર્યની સ્ત્રીએ દુઃખિત હૃદયે કહ્યું: "મિસ હાઇસી, મને જાણીને અત્યંત શોક થાય છે કે તમે એટલાં બિમાર છો કે

સવારે તમે નિયત સ્થાને જઈ શકશો નહિ; અને હું તમને એમ કહેવાને દોડી આવી છું કે તમે જે ભજન ગાઇ સંભળાવવાનાં હતાં તે ન ગવાવા માટે તમે જરાપણ દિલગીર થશો નહિ. અમે એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે તમારૂં ભજન મિસ ગૅાન્બાઇ ગાશે અને—" આ સાંભળી મિસ હાઇસી એકદમ પથારીમાં ઉઠીને બેઠી થઇ અને બોલી: "તમે શું બોલ્યાં? શું એ બેસુરા અવાજવાળી વૃદ્ધા મારૂં ભજન ગાશે? એમ કદિપણ બનશે નહિ." એક હાથવતી તેણે પોતાના મસ્તકપરનો પાટો તોડી નાખ્યો અને બીજા હાથવતી પાસેના મેજપરની દવાઓ જમીનપર ફેંકી દઇને ઘંટડી જેવા સુંદર અવાજે તે બોલી ઉઠી: "ડૉ. ગુડમૅનને કહેજો કે મારૂં ભજન મિસ ગૅાન્બાઇને આપવાની કંઇ જરૂર નથી. હું જ તે ભજન ગાવાને આવીશ!"

એક વૈદ્યશાસ્ત્રી જણાવે છે કે થોડા સમયપર એક કુતરો મરણ પામ્યો હતો; તેના શરીરમાં એક બીજા કુતરાનું તાજું લોહી દાખલ કરવાથી તે સજીવન થયો હતો! તે ઉભો થયો, એકપળ સુધી તેણે પોતાની પૂછડી હલાવી અને ત્યાર પછી પુનઃ મરણ પામ્યો. છવ્વીસ વર્ષના એક અશક્ત ઘોડાના શરીરમાં ચાર ઘોડાંનું લોહી દાખલ કરવામાં આવ્યું; એટલે તરતજ તેણે નવીન શક્તિ અને નવીન જીવન પ્રકટ કરવા માંડયું. આ જ રીતે અજ્ઞાન, બેદરકારી, નિરૂદ્યોગિતા, વ્યાધિ, ભૂલ અથવા નિરાશાથી નિર્જીવ થઈ પડેલા મગજમાં એકાદ નવીન વિચાર અથવા ભાવના દાખલ કરવામાં આવે તો કદાચ તત્કાળમાં તે ઉત્સાહી બને, પણ છેવટે તો પાછું "એ રામ એના એજ" થાય છે. હા, જો એવા મનુષ્યમાં કાંઇપણ ચેતન હોય છે તો નવીનતા ઉમેરાવાથી તે નવીન જીવન ધારણ કરે છે; અને આખા શરીરને ફેરવી નાખે છે. તે મનુષ્યનું શરીર તે વિચારમય અથવા તે ભાવનામય થઇ જાય છે. મહાન વિચાર ધારણ કર-

વાથી દુર્બળ મનુષ્ય પણ સબળ બને છે; ભીરુ વીર પુરુષ બને છે; અને ચંચલ ચિત્તનો મનુષ્ય દૃઢ નિશ્ચયવાન બને છે.

લૅટિમર, રિડલિ અને બીજા સેંકડો માણસો હસતા હસતા તેમને માટે તૈયાર કરેલી ચિતાપર ચઢયા હતા! ધગધગતા અગ્નિને જોવા છતાં તેમના મુખારવિંદપર જે અચલ શાંતિ પ્રકાશિત થઇ રહી હતી તે જોઇને પ્રેક્ષકો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા.

એકાદ ઇન્ડિયન યોદ્ધાને જ્યારે દુઃખ દેવામાં આવે છે ત્યારે તે આનન્દદાયક ગાયન ગાય છે; પોતાનાં પરાક્રમોની સ્તુતિ કરે છે અને વેદનાનાં ચિન્હ દર્શાવ્યા વિનાજ મરણ પામે છે.

ન્યૂયૉર્કના એક ખાટકીને પુષ્કળ વેદના થતી હોવાથી તેને એક દવાખાનામાં લઇ જવામાં આવ્યો. તપાસ કરતાં જણાયું કે દાદરપરથી પગ સરકી જવાથી તે લોઢાની એક અણીદાર આંકડીપર તૂટી પડયો હતો, કે જે આંકડીપર તે હમેશાં પોતાનાં વસ્ત્ર લટકાવતો હતો. તે દુઃખભરી બૂમો પાડતો હતો એવામાં તેનાં કપડાં કહાડી નાખવામાં આવ્યાં. તે દુઃખથી ફિક્કો પડી ગયો હતો, તેની નાડી લગભગ ચાલતી બંધ થઇ ગઈ હતી અને હાલતાં ચાલતાં તેને અત્યંત વેદના થતી હતી; પરંતુ કપડાં કાઢી નાખતાંજ માલૂમ પડયું કે તે આંકડીથી તો માત્ર તેનાં કપડાંજ ફાટી ગયાં હતાં અને તે માણસને તો જરાપણ ઇજા થઇ ન હતી! જ્યારે આ વાત તેના જાણવામાં આવી ત્યારે તેની વેદના એકદમ બંધ પડી ગઇ! આ પ્રમાણે આ દુઃખ તેની કલ્પનાશક્તિએજ ઉત્પન્ન કરેલું હોવા છતાં તેનાપર તેણે સાચા દુઃખ જેટલીજ અસર કરી હતી.

થોડાં વર્ષ પહેલાં પૅરિસની એક ગરીબ સ્ત્રીને નૉટર્ડામમાં એક કૂતરો કરડયો. તેને 'હૉટેલ ડ્યૂ' માં લઇ જવામાં આવી અને તેનો ઘા રૂઝાવવામાં આવ્યો. કેટલાક માસ પછી એક વિદ્યાર્થી તેને રસ્તા-

પર મળ્યો અને બોલ્યોઃ " તમને જીવતાં જોઇને મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે! તમને જે કુતરો કરડ્યો હતો તે તો હડકાયો હતો!" તે ગરીબ સ્ત્રીને તરતજ ભયંકર કમ્પારી આવવા લાગી. તરતજ વૈદ્યશાસ્ત્રી બુર્કાયને બોલાવવામાં આવ્યો, પરંતુ તે કંઇપણ કરી શક્યો નહિ. તે સ્ત્રી થોડાજ સમયમાં મરણ પામી!

ડૉ. ચામર્સ એકવાર એક ગાડી હાંકનારની પાસે બેઠો હતો. તેણે તે હાંકનારને આગલા ઘોડાને ચાબુક મારતો જોઇ કહ્યુંઃ " જૉન, આ આગલા ઘોડાને તું શામાટે ચાબુક મારે છે? " હાંકનારે પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ " પણે એક સફેદ પત્થર છે અને એ ઘોડો તે પત્થરથી ડરે છે, એટલા માટે તેને સપાટો લગાવી હું તેના મગજમાંથી તે વિચાર હાંકી કાઢવા માગું છું." ડૉ. ચામર્સ ઘેર ગયો અને તેણે આ વિષયપર એક વિસ્તૃત નિબંધ લખ્યો! તમારે તમારા મગજમાં નવીન વિચાર દાખલ કરીને લાલચોને દૂર કરવી જોઇએ.

વિચાર અથવા ભાવના, દૃઢ માન્યતા અથવા નિશ્ચય, એ રોગનો પ્રતિકાર કરવાની અથવા તેની પ્રગતિને અટકાવવાની કેટલી બધી શક્તિ ધરાવે છે તેથી પ્રત્યેક વાચક સારી રીતે જાણીતો છે; તેમજ બહીક, રોગને ગ્રહણ કરવાની અને તેને વધારવાની અને વખતે મૃત્યુ પણ નિપજાવવાની કેટલી બધી શક્તિ ધરાવે છે તે પણ તમને અજ્ઞાત નથી. પ્રત્યેક વૈદ્ય જાણે છે કે, બ્હીકણ અનિશ્ચિત અને ચંચલ ચિત્તના માણસોને ચેપીરોગ લાગુ પડવાનો જેટલો સંભવ હોય છે તેથી અર્ધો સંભવ પણ હિંમતવાન અને પ્રબલ ઇચ્છાશક્તિ ધરાવનાર માણસોને તે લાગુ પડવાનો હોતો નથી. પ્લેગ હૉસ્પિટલોમાં જ્યારે વૈદ્યો પણ જવાને ડરતા હતા ત્યારે નેપોલિયન વારંવાર ત્યાં જતો અ પ્લેગથી પીડાતા દરદીના શરીરપર પોતાનો હાથ મૂકતો. તે કહેતો જે માણસ ડરતો નથી તે પ્લેગને હરાવી શકે છે.

ડગલાસ જિરૅાલ્ડને તેના વૈદ્યે કહ્યું કે "આપ જીવી શકો એવી આશા નથી." તે બોલ્યો: "શું ? હું મરું અને મારાં બાલકોને અનાથ બનાવી મૂકું ? હું મરીશ નહિ." અને ત્યાર પછી તે ઘણાંયે વર્ષ જીવ્યો ! સેનેકાને પ્રાયઃ અસાધ્ય રોગ લાગુ પડયો હતો, પરંતુ તે કહેતો કે "મારો પિતા મારા મૃત્યુનો કારી ઘા સહન કરી શકયો ન હોત અને એ વિચારેજ મને મરતાં અટકાવ્યો; અને મેં મારી જાતને જીવવાની આજ્ઞા કરી." અને તે જીવ્યો પણ ખરો ! સર વૉલ્ટર સ્કૅાટ પંચાવન વર્ષની વયે ભારે ઋણના બોજાની તળે દટાયો હતો. આ સમયે તેની તબિયત સારી ન હતી તોપણ તેણે પાઇએ પાઈ ચૂકવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચયે તેની પ્રત્યેક માનસિક અને શારીરિક શકિતને હિંમત આપી અને તેની સર્વ શકિતઓ ઉત્તેજિત થઇને તેનું સંરક્ષણ કરવાને ધસી ગઇ. તેની પ્રત્યેક નસ અને તંતુએ કહ્યું કે "ઋણ તો ચૂકવી દેવુંજ જોઇએ" અને તે ચૂકવાયું પણ ખરૂં. જે શરીરમાં આવી આપખુદ ઇચ્છાશકિત સત્તા ચલાવતી હોય તેમાં રોગને ઉભા રહેવાનું પણ સ્થાન મળવું મુશ્કેલ છે. તે રોગની પ્રગતિને અટકાવે છે અને પ્રાયઃ મૃત્યુને પણ પાછું હઠાવે છે.

એક નટે કહ્યું હતું કે "ના, અમે બીમાર પડતા નથી, કારણ કે અમે બીમાર પડી શકતા નથી. પૅટિ અને બીજા થોડાક તારાઓ તે મોજ ભોગવી શકે છે, પરંતુ ઘણા નટો તેમ કરી શકતા નથી. અમારે તો કામ કરવુંજ જોઇએ; અને કેટલીક વાર ઘેર રહેતી વખત અથવા ખાનગી ગૃહસ્થ તરીકે રહેતી વખત બીજા કોઇપણ માણસના જેટલાજ હક્ક સહિત હું બીમાર પડી શકયો હોત, પરંતુ મેં તેમ કર્યું નથી અને ખાસ કરીને તો આવશ્યકતાને લઇનેજ હું તેના આક્રમણને અટકાવી શકયો છું. 'ઇચ્છાશકિત ઉત્તમોત્તમ ઔષધ છે' એ કાંઇ ખોટી ગપ નથી અને નાટકનો ધંધો કરનારા માણસો સારી

રીતે જાણે છે કે તેમણે ઇચ્છાશકિતનો સારો જથ્થો હમેશાં તૈયારજ રાખવોજ જોઇએ."

દોરડાપર ચાલીને ખેલ કરનાર એક માણસ કેડના વાથી એટલો બધો પીડાતો હતો કે તે ભાગ્યેજ હાલી ચાલી શકતો હતો. પરંતુ તે ખેલ કરી બતાવશે એમ જ્યારે જાહેર થયું ત્યારે તેણે પોતાની સમગ્ર ઇચ્છાશકિતને આમંત્રણ કર્યું અને જાહેર ખબરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે એક હાથગાડી સહિત કેટલીકવાર દોરડાંપર ચાલ્યો. જ્યારે તેનું કાર્ય સમાપ્ત થયું ત્યારે તે બેવડો વળી ગયો અને તેને અચેતન સ્થિતિમાં તેના બિછાનાપર લઇ જવામાં આવ્યો!

હંબોલ્ટ કહે છે કે "એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે આપણે હાલમાં એકાદ ચોર અથવા એકાદ જૂઠા માણસ તરફ જેટલા તિરસ્કારથી જોઇએ છીએ તેટલાજ તિરસ્કાર સહિત એક બિમાર માણસ તરફ જોઇશું; કારણકે પહેલી સ્થિતિ બીજીના જેટલીજ મનની સત્તા હેઠળ છે અને તેના જેટલીજ સુધારાને પાત્ર છે." આ મત જો કે બહુ કડક છે તોપણ મન એ શરીરપર પ્રબલ સત્તા ધરાવે છે એમાં તો કિંચિત્માત્ર પણ શંકા નથી.

સર જૉન લબક "જીવનના આનંદો" એ નામના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે "એમ કહેવાય છે કે સુપ્રસિદ્ધ મુખલક્ષણશાસ્ત્રી કૅમ્પાનેલા કોઇપણ શારીરિક વેદનાથી પોતાના ચિત્તને એટલું અલગ રાખી શકતો કે તેને ચીપટી ભીડવામાં આવી હોય તોપણ તેને ઝાઝી વેદના થતી ન હતી. જે માણસમાં પોતાનું ધ્યાન એકાગ્ર કરવાની અને પોતાની શકિતઓને અંકુશમાં રાખવાની શકિત હોય છે તે પોતાની જાતને જીવનનાં ઘણાંખરાં નજીવાં દુઃખોમાંથી તો તદ્દન મુક્તજ કરી શકે છે. ભલેને તેને ચિંતા કરવાને મોટું કારણ મળ્યું હોય, ભલેને તેના શરીરમાં સખ્ત વેદના થતી હોય, તોપણ

તેનું મન પ્રશાન્ત અને સ્થિર રહે છે; તે ચિંતા અને દુઃખ ઉપર વિજય મેળવે છે."

"તરુણોનો સાથી" એ નામના પત્રમાં એવા આશયનો લેખ પ્રકટ થયો છે કે શરીર ઉપર મન જે ભેદભરેલી સત્તા ચલાવે છે તેથી વિજ્ઞાનની એક નવીન શાખા ઉત્પન્ન થઇ છે અને મનોવિકાર શરીરમાં કેવા વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે તે જાણવાને માટે થોડા સમય થયાં પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. એમ પ્રતીત થયું છે કે અપરાધના પ્રબલ વિચારથી મનુષ્યને જે એકાએક ઠંડો પ્રસ્વેદ છૂટે છે તેની અને સાધારણ પ્રસ્વેદની વચ્ચે મોટો રાસાયનિક ભેદ હોય છે. કેટલીકવાંર પ્રસ્વેદના રાસાયનિક પૃથક્કરણથી મનુષ્યના મનની સ્થિતિ નિશ્ચિત થઇ શકે છે, કારણકે અપરાધની લાગણીનો ઉદ્ભવ થતાંજ જે પ્રસ્વેદ છૂટે છે તેને જ્યારે સેલેનિક એસિડની સાથે મિશ્રિત કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનો રંગ ખુલ્લો લાલ થઈ જાય છે; જ્યારે સાધારણ પ્રસ્વેદનો રંગ તેવો થતો નથી.

ક્રોધથી મ્હોડામાંના થુંકમાં રહેલાં રાસાયનિક તત્ત્વોમાં ફેરફાર થઇને તેનું વિષ બની જાય છે અને તે જીવનને નુકશાન કરે છે. આ એક જાણીતી વાત છે કે આકસ્મિક અને તિવ્ર લાગણીઓથી માત્ર થોડાજ કલાકમાં માણસના વાળ ધોળા થઇ જાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેથી ગાંડપણ પણ લાગુ પડે છે અને મૃત્યુ પણ થાય છે. સ્ટૅન્લિ અને તેનાં માણસોને આફ્રિકાનાં જંગલોમાં ઘણાં કષ્ટો સહન કરવાં પડયાં હતાં. જ્યારે સ્ટૅન્લિ એ જણાવ્યું કે હવે આપણાં સંકટો પૂરાં થયાં છે અને આપણે સામી બાજુના સમુદ્રની નજીદીક આવી પહોંચ્યા છીએ ત્યારે તેના એક માણસને એટલો બધો આનંદ થયો કે તે હર્ષઘેલો બની ગયો અને પાસેના જંગલમાં નાસી ગયો; તથા ફરીથી કદિ પણ નજરે પડયો નહિ ! પ્રત્યેક ભાવના મનુષ્યના

શરીરને કાં તો સૌન્દર્યવાન બનાવે છે અને કાં તો કદરૂપું બનાવે છે. વ્યગ્રતા, ક્રોધ, નિરંકુશ મનોવિકાર, ઝનુન, અસંતોષ, અપ્રમાણિકતા, અસત્ય, ઇર્ષ્યા, વૈર, ભીતિ એમાંની પ્રત્યેક લાગણી શરીરપર અસર કરે છે અને તેમાં ઝેર દાખલ કરી તેને કદરૂપું બનાવી મૂકે છે. હાર્વર્ડનો પ્રૉફેસર જેમ્સ કે જે માનસશાસ્ત્રમાં ઘણો નિપુણ છે તે કહે છે કે "સત્કૃત્ય વા દુષ્કૃત્ય—પછી તે ગમે તેટલું નાનું કાં ન હોય તો પણ તે શરીરપર પોતાની છાપ મૂકી જાય છે. વાસ્તવમાં આપણું કરેલું કોઈ પણ કાર્ય ભૂસાઇ જતું નથી." જે માણસ કેફી વસ્તુનો ઉપયોગ કરી પોતાની શક્તિનો નાશ કરે છે અને પોતાના શરીરને ભ્રષ્ટ તથા પાયમાલ કરે છે તેની તરફ આપણે કરુણા અને અવિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જોઇએ છીએ; જ્યારે બીજી બાજુએ આપણે પોતે "નિર્દોષ જેવા લાગતા ગુન્હાઓ" વતી આપણા શરીરને કદરૂપાં બનાવી મૂકીએ છીએ! એકવાર ગુસ્સો કરવાથી કદાચ આપણા શરીરને અને ચારિત્ર્યને એકવાર દારૂ પીવા કરતાં પણ વિશેષ હાનિ થાય છે. ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, ક્રોધ, નિરંકુશ શોક એ અનેક વર્ષોથી રૂઢ થયેલી બીડી પીવાની આદત કરતાં પણ શરીરને વધારે નુકશાન કરે છે. ચિંતા, અસંતોષ અને પશ્ચાતાપ, એ શરીરમાં સિગારેટ કરતાં પણ વધારે વિષ દાખલ કરે છે.

બીડી અને દારૂ પીવાની આદત સિવાય શરીરને પાયમાલ કરવાની બીજી ઘણી રીતો છે. આગગાડી પકડવા માટે દોડવાથી બીડી પીવાની ટેવ કરતાં પણ હૃદયને વિશેષ હાનિ પહોંચે છે. આત્મસંયમનો અભાવ, હલકી વાસનાઓને તાબે થવું, વિષય-વાસનાના વિચાર, આવા દુર્ગુણો, જે કાર્યોને સાધારણ રીતે નિંદવામાં આવે છે તેના કરતાં પણ જીવનને અનંતગણું વિશેષ નુકશાન કરે છે. શાંત પ્રકૃતિના પશુઓ જેટલું કામ કરે છે તેથી અર્ધું

કામ કરવાથી એકાદ ચીઢિયો કુતરો અથવા ખરાબ સ્વભાવનો ઘોડો થાકીને લોથપોથ થઇ જાય છે. કદરૂપી ગાય બરાબર દૂધ આપતી નથી અને ખરાબ સ્વભાવની મેંઢી બરાબર પુષ્ટ થતી નથી. ખરે-ખર મહાન હિબ્રુ દૃષ્ટાએ "સત્યકાર્યથી દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જે માણસ દુષ્કાર્ય કરે છે તે પોતાનું મૃત્યુ પાસે લાવવાને માટેજ એ કરે છે" એ શબ્દોમાં આરોગ્યવિદ્યાનો અત્યુત્તમ સિદ્ધાંત પ્રકટ કર્યો છે!

દૃઢ અને પ્રબલ ઇચ્છાશક્તિ આરોગ્ય અને સફલતા મેળવવામાં જેટલી સહાય કરે છે તેટલી સહાય કોઇપણ વસ્તુ કરતી નથી. તે શરીર અને મનને નિરંતર આરોગ્ય આપનારી ઔષધી છે. તે શરી-રને સ્વસ્થ કરે છે અને તેને મુશ્કેલીઓ, નિરાશાઓ તથા વ્યાધિ સહન કરવાને શક્તિમાન કરે છે. એ એક સમતોલપણું જાળવી રાખ-નારૂં ચક્ર છે. તે શરીર અને મનની સર્વ ગતિઓ અને ક્રિયાઓનો સંયોગ કરે છે અને તેમને સ્થિર કરે છે તથા નાશકારક ધક્કાઓનો પ્રતિકાર કરે છે; કે જે ધક્કાઓ ઘણીવાર સ્થિર ચિત્તનાં માણસોને પણ તેમની કક્ષામાંથી દૂર ફેંકી દે છે અને સ્વસ્થતાને બદલે તેમનામાં અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન કરે છે. મનોરાજ્યમાં ઇચ્છાશક્તિ એ એક મહાન અમલદાર છે. જો આ અમલદાર દુર્બલ અને અસ્થિર હોય છે તો મન અને શરીરમાં જરાપણ નિયમબદ્ધતા અથવા સ્વસ્થતા જળ-વાતી નથી; જો આ અમલદાર સઘળી શક્તિઓને કાબુમાં રાખીને દૃઢતાપૂર્વક સત્તા ચલાવે છે તો જ શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક સામ્રાજ્યમાં નિયમબદ્ધતા અને સ્વસ્થતા જળવાય છે. એક દુર્બલ અમલદાર સારા કાયદાઓને પણ અમલમાં મૂકી શકતો નથી અને તેથી તેના પ્રદેશમાં હમેશાં અનિશ્ચિતતા અને અંધાધૂંધીજ રહે છે.

હર્ડર મૃત્યુશય્યાપર પડયો ત્યારે તેણે પોતાના પુત્રને કહ્યું:

"મને એક મહાન વિચાર આપ કે જેથી હું સશક્ત બનું." ન્યૂટન કૅમ્બ્રિજમાં આખી રાત બેસીને ગણિતશાસ્ત્રના કોઇ કઠિન પ્રશ્નપર વિચાર કર્યા કરતો અને તેમાં મળતા મહાન વિજયથી પ્રાતઃકાળે તદ્દન સ્વસ્થ જણાતો.

રોગનો પ્રતિકાર કરવાનું અથવા આરોગ્ય જાળવવાનું ઇચ્છાશક્તિમાં જે સામર્થ્ય છે તેને બીજે નંબરે, ખાત્રીપૂર્વકની યાને દૃઢ માન્યતાનું સામર્થ્ય આવે છે. લંડનનું 'લૅન્સેટ' કે જે સમસ્ત જગતનું આગેવાન વૈદકીય પત્ર છે તે જણાવે છે કે એક મડમ પોતાની યુવાવસ્થામાં પોતાના પ્રિયતમને ખોઇ બેઠી હતી અને તેથી ગાંડી બની ગઇ હતી. તેને સમયનું કંઇ પણ ભાન રહ્યું ન હતું. તે તો હમેશાં કહેતી કે મારો પ્રિયતમ હમણાંજ મને છોડી ગયો છે. લોકોએ તેને બહુ બહુ સમજાવી; પરંતુ તે એકની બે ન થઈ. તે દિવસોના દિવસો, મહિનાઓના મહિનાઓ અને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી બારી આગળ ઉભી રહીને પોતાના પ્રિયતમના આગમનની રાહ જોતી રહી! હજી પણ હું યુવાનજ છું એવી દૃઢ માન્યતાથી તે દેખાવમાં પણ તરુણની તરુણજ રહી! જેમણે તેને માત્ર થોડાં વર્ષ પૂર્વે જોઇ હતી તેઓ જણાવે છે કે તેની વય વીશ વર્ષથી વધુ નથી; જ્યારે ખરેખરી રીતે તો તે અત્યારે પોણોસો વર્ષની થઇ છે! જો આપણે મનનો ઉપયોગ કરી જાણીએ તો વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આપણને તરુણ રાખવાની તેનામાં કેટલી બધી શક્તિ છે!

બ્હીક સશક્ત માણસને પણ મારી નાખે છે, જ્યારે હિંમત એ શક્તિ આપનાર ઔષધી છે. વૈદ્યોએ એક અંગ્રેજ અપરાધીની આંખે પાટા બાંધી તેને એક મેજપર બેસાડયો અને તેના એક હાથપર સહજ ઘા કરી ત્યાં આગળથી ઉનું પાણી નીચે પાડવા માંડ્યું અને તે અપરાધીને કહ્યું કે આ લોહી તારા શરીરમાંથી નીકળે છે. પેલા

અપરાધીએ આ વાત સાચી માની. પણ ખરૂં જોતાં તેના ઘામાંથી જરા પણ લોહી નીકળ્યું ન હતું! તેને જે ચીજ ગરમ લાગતી હતી તે તો વૈદ્યોએ કરેલી પાણીની ધાર હતી! છતાં તે માણસ બ્હીકથી થોડાજ સમયમાં મરણ પામ્યો! નીચે ગોઠવેલા વાસણમાં લોહીને બદલે પાણી હતું એમ તે જાણી શકે એટલા માટે જો માત્ર એકજ પળ તેની આંખેથી પાટા છોડવામાં આવ્યો હોત તો તે મરત નહિ અને સાજો થઇ જાત.

ફિલાડેલ્ફિયામાં વૈદકનો અભ્યાસ કરતા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના એક સાથી ઉપર પ્રયોગ કરવાની મસલત કરી. તે મળતો ત્યારે તેમાંનો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી તેને પૂછતો કે "આ શું થયું? તું ઘણોજ બિમાર જણાય છે!" અથવા આવાજ પ્રકારનું કંઇક કહેતો. આથી તે યુવાન પુરુષ માંદો થઇ પથારીવશ થયો હતો! બીજા એક માણસને એક દવાખાનામાં લોકોએ કહ્યું કે "તમે જે પથારી-પર સૂઓ છો તેનાપર તો તમારા આવ્યા પહેલાં કૉલેરાથી પીડાતો દરદી મરણ પામ્યો છે!" તે માણસને કેવી કેવી પીડા થતી હતી તેનું સૂક્ષ્મ વર્ણન પણ તેની આગળ કરવામાં આવ્યું. પરિણામે થોડાજ સમયમાં તેજ પ્રકારની પીડા પેલા દરદીના શરીરમાં જણાવા લાગી અને અંતે તે મરણ પામ્યો! જો કે એ સર્વ વાત માત્ર તેને બ્હીવડાવવાને માટેજ જોડી કાઢવામાં આવી હતી! ઇ. સ. ૧૮૯૧ ના જૂલાઇ માસમાં એક માણસે એક પ્યાલામાંથી પાણી પીધું. જ્યારે તેને કહેવામાં આવ્યું કે એ પ્યાલામાં તો લોઢાની અતિ સૂક્ષ્મ અને ટુંકી ટુંકી ટાંકણીઓ મૂકવામાં આવી હતી; ત્યારે તરતજ તેને પોતાના ગળામાં અત્યંત દરદ થવા માંડ્યું અને તે કહેવા લાગ્યો કે મારા ગળામાં એક ટાંકણી ભરાઇ રહી છે! તેણે તે ટાંકણીને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયો. તેના ગળામ

સોજો આવ્યો, તે સોજો વધતો ગયો, તેની પીડા વધવા લાગી અને અંત તેણે એક વૈદ્યની સલાહ લીધી. તે વૈદ્યે તેને સાજો કરવા માટે એક ચિકિત્સાલયમાં મોકલી આપ્યો, જ્યાં સંભાળપૂર્વક તપાસ કરતાં જણાયું કે તેના ગળામાં ટાંકણી ભરાઇ ન હતી! હવે તેનું દુઃખ એકદમ નાસી ગયું અને ત્યાર પછી તેને કદિ પણ પેલી કાલ્પનિક ટાંકણીથી પીડા થઇ નહિ!

ઍબર્ડીનની મૅરિશલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ ત્યાંના દ્વારપાળને કહ્યું કે આજે અમે તારો વધ કરવાના છીએ. તેમણે તેને બાંધ્યો, તેની આંખે પાટા બાંધી તેને જોતાં અટકાવ્યો, તેનું મસ્તક એક લાકડાના ઢીમચાપર મૂક્યું અને અત્યંત ત્વરાથી એક ભીનું વસ્ત્ર તેની ગરદનપર ફેરવ્યું. તરતજ તેમના આશ્ચર્યની વચ્ચે તે માણસ મરણ પામેલો જણાયો! થોડાં વર્ષ પહેલાં ફ્રાન્સમાં એક કેદીનો વધ કરવાનો હતો. તે જ્યાં સુધી વધસ્થાનની નજીક આવ્યો નહિ ત્યાં સુધી તેણે જરાપણ ભયનાં ચિન્હ દર્શાવ્યાં ન હતાં; તો પણ જ્યારે તેણે કુહાડો જોયો ત્યારે તે એકદમ ફિક્કો પડી ગયો અને તરતજ તેનું શરીર પ્રાણરહિત દેખાવા લાગ્યું. તેને વધસ્થાનપર ચઢાવવામાં આવ્યો, જ્યાં તે ત્રીશ સેંકડ સુધી પડી રહ્યો અને ત્યાર પછી તેની ગરદનપર કુહાડાનો ઘા થયો. આવા પ્રસંગે સાધારણ રીતે લોહી આઠ દશ ફીટ ઉંચું ઉડે છે, પરંતુ તે માણસનું લોહી તેટલું ઉંચું ઉડ્યું નહિ. વૈદ્યોએ તપાસ કરી તો તેમને જણાયું કે તેનું અંતઃકરણ ઠરી ગયેલા લોહીથી ભરાઇ ગયેલું હતું, જેથી સિદ્ધ થયું કે કુહાડાનો પ્રહાર થવા પૂર્વેજ તે મરણ પામ્યો હતો!

મૉલિયરનાં ઉત્તમોત્તમ નાટકો પૈકી એક માંહેનું મુખ્ય પાત્ર "લી મૅલેડ ઇમૅજિનેર"—એ હમેશાં ઉદાસ રહેતો હતો. આ પાત્રને મૃત્યુ પામવાનો દેખાવ પણ આપવો પડે છે. આ નાટકની ચોથી

રાત્રે મૉલિયરે પોતે તે પાત્રનો પાર્ટ લીધો અને તેને એક પ્રવેશમાં મૃત મનુષ્યનો ભાવ ભજવવો પડ્યો. બેઇલ જણાવે છે કે "આ પાર્ટ ભજવ્યા પછી તે બોલી પણ શકતો ન હતો અને ઉઠી પણ શકતો ન હતો! કારણ કે તે મરણ પામ્યો હતો!"

વૈદ્યના આવવાની સાથેજ ઘણીવાર અત્યંત વેદના તદ્દન દૂર થઇ જાય છે. ગામડાંઓ કે જ્યાં એકદમ વૈદ્ય મેળવવો મુસ્કેલ થઇ પડે છે ત્યાં ખાસ કરીને આવા દાખલા વધારે બને છે.

સાન્ટા ફે એક્સ્પેડિશનમાં જે ટૅકસનોને પકડવામાં આવ્યા હતા તેઓ થાકીને લોથપોથ થઇ ગયેલા જણાયા ત્યાં સુધી તેમને ચલાવવામાં આવ્યા; પછી તેઓ ચાલશે નહિ એમ ધારીને તેમને એવો હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો કે જો કોઇ પણ માણસ ચાલવાને અશક્ત જણાશે તો તેને ગોળીબાર કરીને વીંધી નાખવામાં આવશે. આ સાંભળી તેઓ જોરથી ચાલવા લાગ્યા અને તેઓ આખો દિવસ તે જ વેગથી ચાલતા રહ્યા!

ઍમ્બ્રોઇઝ પારે ઇ. સ. ૧૫૨૦ના ધૂમકેતુનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે "આ ધૂમકેતુ એટલો ભયંકર અને ભયાનક હતો કે તેથી લોકો અત્યંત ભયભિત થયા. પરિણામે કેટલાક ભયથી અને કેટલાક બીમારીથી, એમ ઘણાયે માણસો મરણ પામ્યા!"

એકવાર એક ગરીબ માણસ ફાંસો ખાવા ગયો, પરંતુ દૈવયોગે તેને સોનામહોરોથી ભરેલું એક વાસણ મળ્યું; આથી તેણે ફાંસો ખાવાને માટે લીધેલું દોરડું ફેંકી દીધું અને સોનામહોર લઇને ઉતાવળથી ઘેર પાછો ગયો. પરંતુ જે માણસે પેલું સુવર્ણ છુપાવ્યું હતું તેને જ્યારે તે મળ્યું નહિ ત્યારે તે પેલા માણસના ફેંકી દીધેલા દોરડાવતી ફાંસો ખાઇને મરણ પામ્યો! વિજય એ મહાન આશાજનક વસ્તુ છે અને નિષ્ફળતા એ મહાન નિરાશાજનક વસ્તુ છે.

ઇપ્સિત પદાર્થ મળવાથી સાધારણરીતે આપણું આરોગ્ય અને સુખ વૃદ્ધિંગત થાય છે. અસ્વસ્થ પ્રકૃતિવાળા, માંદા તથા બલ અને નિશ્ચય વિનાના માણસોને કોઇક મહાન સફલતા પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ એકાએક અકલ્પિત શક્તિ અને અણધાર્યું આરોગ્ય મેળવે છે. આવાં ઉદાહરણો જગતમાં કોણે નથી જોયાં ? અસ્વસ્થ પ્રકૃતિવાળા જે માણસો ઉપર માતપિતા અથવા કોઇ સંબંધીનાં મરણથી એકાએક મોટી જવાબદારીઓ આવી પડે છે અથવા જેમને એકાએક સંપત્તિનો નાશ થવાથી અગાઉ અશક્ય ધારવામાં આવેલાં એવાં કામો કરવાની ફરજ પડે છે તેમના સંબંધમાં પણ ઉપર પ્રમાણેજ બને છે. વિદ્યાભ્યાસ એ પણ આરોગ્ય આપનારી ઔષધી છે. માતાપિતા અને મિત્રોએ જેમને વિદ્યાભ્યાસનો બોજો ન સહન કરી શકે એટલાં નાજુક ધાર્યાં હોય એવાં અશક્ત બાળકો ઘણીવાર શાળા અને પાઠશાળામાં ગયા પછી નિરોગી અને સશક્ત બને છે. જો બીજી સઘળી બાબતો યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય તો વિદ્વાન અને ઉચ્ચ વિચારના માણસો સર્વોત્તમ આરોગ્ય ભોગવે છે; અને એજ કારણથી આરોગ્ય અને નીતિની વચ્ચે ઘણો ગાઢો સંબંધ જણાઇ આવે છે. જ્યારે દુર્વ્યસન, અપવિત્રતા અને સર્વ પ્રકારના દુર્ગુણો અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી જીવનની સ્વસ્થતાનો નાશ થાય છે. શરીર એ તો માત્ર મનનો દાસ છે. સ્થિર, સુશિક્ષિત અને નિયમબદ્ધ મન શરીરપર ઘણી પ્રબલ અસર કરે છે અને તેને સ્વસ્થ બનાવે છે. બીજી બાજુથી જોતાં દુર્બલ, અસ્થિર, અસંસ્કૃત મન શરીરને અસ્વસ્થ બનાવે છે. પ્રત્યેક પવિત્ર અને ઉચ્ચ વિચાર, પ્રત્યેક ઉદાત્ત મહત્ત્વાકાંક્ષા, સત્કૃત્યો કરવાની અને સદાચરણી થવાની પ્રત્યેક વૃત્તિ, ઉચ્ચતર અને અધિક સારૂં જીવન ગાળવાની પ્રત્યેક ઇચ્છા, પ્રત્યેક ઉચ્ચ ઉદ્દેશ અને પારમાર્થિક કામ શરીર ઉપર સારી અસર કરે છે

અને તેને વધારે મજબૂત, વધારે સ્વસ્થ તથા વધારે સુંદર બનાવે છે.

સમ્રાટ ડૉમ પેડ્રો બિમાર હતો ત્યારે તેને પોતાની પુત્રી કે જે તેનીવતી રાજ્ય ચલાવતી હતી તેની તરફથી એવો તાર મળ્યો કે "મેં બ્રાઝિલમાં સત્ર ઠેકાણે હમેશને માટે સંપૂર્ણરીતે ગુલામગીરી બંધ પાડવાની આજ્ઞાપત્રિકાપર સહી કરી છે." પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ આમ સફળ થયેલો સમજી તે સંપૂર્ણતઃ સાજો થઇ ગયો!

મહાન વિચારોમાં સૌન્દર્ય વધારવાની, આચાર સુધારવાની, મનુષ્યપર પરિસ્થિતિની અસર ન થવા દેવાની અને તેને વૃદ્ધાવસ્થાની અશક્તિથી મુક્ત રાખવાની અદ્ભુત શક્તિ હોય છે. મહાન વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, મહાન સુધારકો અને મહાન રાજદ્વારીઓમાં આપણે આ દીર્ઘાયુ ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ પ્રત્યક્ષ દેખીએ છીએ.

કોઇ પણ મનુષ્ય અતિ આહાર અને અતિ વિહાર કરી તથા દુર્ગુણી જીવન ગાળી આનંદી, સ્વસ્થ અને પવિત્ર રહી શકે નહિ.

આત્મમાનના મરણને માટે આખો ચ્હેરો શોકનાં ચિન્હ ધારણ કરે છે. દુષ્ટ વિચાર મુખારવિંદને પણ કદરૂપું બનાવી દે છે.

માતાના અંગમાં રહેલો ક્રોધ નાના બાળકના શરીરમાં ઝેર દાખલ કરે છે, તેને બિમાર પાડે છે અને તેને અત્યંત વેદના ભોગવવાવે છે. ઘોડા કેળવનારાઓ (ચાબુકસ્વારો) નો મુકુટમણિ રેરી જણાવે છે કે ગુસ્સાભરેલા એક શબ્દથી કેટલીક વાર ઘોડાની નાડમાં દર મિનિટે દશ ધબકારાનો વધારો થાય છે! જો એક પશુના સંબંધમાં આ પ્રમાણે બનતું હોય તો મનુષ્ય અને ખાસ કરીને બાળકોને માટે તો એ કેટલું બધું નુકશાનકારક થઇ પડે!

પ્રબળ મનોવેગ ઘણીવાર વમન કરાવે છે. અમુક અમુક સ્થિતિમાં અત્યંત ક્રોધ અથવા ભયથી થોડા સમયમાં કમળો થઇ આવે છે.

'સાયન્ટિફિક અમેરિકન' નામનું પત્ર જણાવે છે કે કૅાન

જીલ્લાના બ્રિજપૉર્ટ નામના શહેરની એક સ્ત્રીએ પોતાના પેટમાં ઉતરી ગયેલા ખોટા દાંતો ખેંચી કાઢવાને એક વૈદ્યને બોલાવ્યો. જ્યારે વૈદ્ય આવ્યો ત્યારે તેનું ગળું સુજી ગયેલું હતું અને તેનો શ્વાસ રૂંધાઇ ગયો હતો. આ કામ માટે બીજા પણ અનેક સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યોને એકઠા કરવામાં આવ્યા. અચાનક તેમાંના એક વૈદ્યના હાથને પથારીની કોર નીચે કાંઇક ચીજનો સ્પર્શ થયો. તપાસ કરવામાં આવતાં પેલું ખોટા દાતનું ચોકઠું જણાયું. દરદીએ જ્યારે તે ચોકઠું જોયું ત્યારે તેની વેદના એકદમ મટી ગઇ!

સુપ્રસિદ્ધ નટી મૅડમ બર્નહાર્ટ જણાવે છે કે “ જ્યારે જ્યારે મેં ‘ફીડ્રે’ નો પાર્ટ ભજવ્યો છે ત્યારે ત્યારે હું બેશુદ્ધ થયા વિના અથવા લોહી ઓકયા વિના રહી નથી. ‘થિયોડોરા’ ના ચોથા પ્રવેશમાં હું માર્સેલસનો વધ કરૂં છું ત્યાર પછી મારી લાગણી એટલી બધી ઉશ્કેરાઇ આવે છે કે હું ડસકાં ખાતી ખાતી મારા કપડાં બદલવાના ઓરડામાં આવું છું. જો હું એ વેગને આધીન થઇને રોતી નથી તો મને આંકડી થઇ આવે છે; જેથી મારી આસપાસનાં માણસોને ઘણી તકલીફ પડે છે અને નિકટનાં ચિનાઇ વાસણ વગેરેને ઘણું નુકશાન થાય છે.”

પક્ષાઘાતથી પીડાતો એક માણસ સર હંફ્રી ડેવીની પાસે દવા કરાવવાને આવ્યો. તેણે તેના શરીરની ગરમી માપવાને માટે તેના મોઢામાં થર્મોમિટર (ગરમીમાપક યંત્ર) મૂકયું. દરદીએ ધાર્યું કે આ યંત્ર તાવને ઉતારી નાખવાવાળું છે; અને તેની આવી દ્રઢ માન્યતાને લીધે તેનો તાવ ઉતરી ગયો! અનેક વર્ષો થયાં પથારીમાં પડી રહેલાં માણસો અને જેમને લગભગ અસાધ્ય વ્યાધિથી પીડાતા માનવામાં આવેલા હતા એવા આખી જીંદગીપર્યંતના દરદીઓ પણ પ્રસંગવશાત્ ઘરને આગ લાગતાં બિછાનામાંથી ઉઠીને

.ઠા છે અને તેમણે બીજાં માણસોને બચાવવાને સહાય પણ કરી છે; ।ટલુંજ નહિ પણ રાચરચીલાં અને કિંમતી વસ્તુઓ બહાર કાઢીને ચાવવામાં પણ મદદ કરી છે! પોતાના દરદીઓ ખોટા વહે-થીજ ભ્રમિત થઇને માંદા પડયા છે એવી જે વૈદ્યોને ખાત્રી થઈ :ી તેમણે તેમને 'આગ લાગી છે' એવો બૂમાટો કરીને અથવા । તેમનાં શરીરને તપાવીને લાલચોળ કરેલો લોઢાનો સળીઓ ગાડીને પથારીમાંથી અને કેટલીકવાર તો ઘરમાંથી બહાર કાઢીને ।જા કર્યાં છે!

ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં ફિલાડેલ્ફિયામાં મરકી ચાલ્યા પછી તેના બંધમાં જે રીપોર્ટ બહાર પડયો હતો તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે "વૈદ્યશાસ્ત્રી રશની હાજરી ઉત્તમ ઔષધિની ગરજ સારતી હતી; 1ણે તેના શબ્દમાંજ રોગની નિવૃતિ કરવાનો ગુણ રહેલો હોય તેમ તે ।ણસોને દવા આપ્યા વિનાજ સાજા કરી દેતો હતો!" ડૉ. રશના ?વા વૈદ્યો પોતાના આત્મિકબળથી દરદીઓને સાજા કરે છે, કેમકે ૩દ તેમના દેખાવમાંજ રોગનિવારક પ્રતિભા રહેલી હોય છે. ડૉ. રશ જે વૈદ્યકુલ શિરોમણિ હતો તેણે દુર્બલ મનના સેંકડો માણસોને ।ાજા કર્યા હતા, પરંતુ તે જ્યારે બિમાર પડયો ત્યારે તેણે પોતાના ।નની અસ્વસ્થતાના પરિણામે ધર્મશ્રદ્ધા ગુમાવી દીધી હતી!

દુઃખથી પીડાતા, ચીઢિયા, ક્રોધી, અશાંત, બેચેન દરદીઓ કેટ-ીકવાર એકાદ મીલનસાર સ્વભાવના મિત્ર અથવા એકાદ ખુશ-મિજાજી વૈદ્યના આવવાથી અથવા તો કોઇ મોટી સંપત્તિ મળવાના સમા-ચારથી તદ્દન બદલાઈ જાય છે. તેમની ભયંકર પીડા દૂર થાય છે, ।મના મોઢાપર પ્રકાશ ઝળકી ઉઠે છે અને તેઓ ક્રોધને બદલે સ્મિત ;રવા લાગે છે. આવો સંપૂર્ણ ફેરફાર માત્ર માનસિક બળથીજ, કાંઇ ।ણ દવા ખાધા વિના અથવા જરાપણ ઉપચાર કર્યા વિના થાય છે.

આપણે દાંતના ડૉકટરને ત્યાં જઇએ કે ઘણીવાર દાંતનું સખ્ત દરદ તરતજ બંધ પડી જાય છે !

બલ્વર કહે છે કે "તમે માંદા છો એ વાત કદિ પણ ખરી માનશો નહિ; લોકોને કદિપણ કહેશો નહિ કે હું માંદો છું; અને તમે જાતે એ વાતનો કદિપણ સ્વીકાર કરશો નહિ. બિમારીનો તો હમેશાં અસ્વીકારજ કરવો જોઇએ. જો સબલ થવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો કદિપણ એમ બોલશો નહિ કે હું માંદો છું; અને જો હમેશાં તાજા રહેવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો કદિપણ એમ કહેશો નહિ કે હું થાકી ગયો છું; કેમકે એવા સ્વીકારની પણ શરીરપર ખરાબજ અસર થાય છે."

"સર્વ હલકા મનોવિકારોમાં 'ભય' એ સૌથી ખરાબ છે." પ્રાચીન કાળના લોકો એને દેવ માનીને એની પૂજા કરતા હતા, પરંતુ ચાલુ જમાનામાં આપણે એને મનુષ્યજાતિના શત્રુ તરીકે ઓળખીએ છીએ. એને જેટલા પ્રમાણમાં ધારણ કરવામાં આવે છે તેટલા પ્રમાણમાં એનાથી મનુષ્ય અસ્વસ્થતા અને રોગનો ભોગ થઇ પડે છે. ભય અને ચિંતા, લોહીનાં રાતાં કણોને પાયમાલ કરે છે અને જો તે (લોહીનાં કણ) અમુક પ્રમાણ કરતાં નાનાં બની જાય છે તો રોગ અને મૃત્યુ આવે છે. ભયથી જુદા જુદા પ્રકારની કેટલી વેદના, ચિંતા અને દુઃખ થાય છે તેનો અડસટ્ટો કોણ કાઢી શકે? ઘણી છોકરીઓને વારંવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે તમારાં માતાપિતા ક્ષયના રોગથી મરણ પામ્યાં હતાં અને તમે પણ એજ રોગથી મરણ પામશો. આ વાતને તેઓ ખાત્રીપૂર્વક સત્ય માની લેછે અને તેથી તેઓ પોતાનું કિંમતી જીવન ગુમાવે છે.

નાજુક પ્રકૃતિનાં ઘણાં માણસો હૃદયને આકસ્મિક આઘાત થવાથી ભયંકર રોગના પંજામાં સપડાયાં છે. પોતાના પ્રિય પતિના આકસ્મિક

મૃત્યુની ખબર સાંભળી ઘણીવાર નાજુક પ્રકૃતિની અને તીવ્ર લાગણી ધરાવનારી સ્ત્રીઓ અત્યંત પીડા પામે છે અને બેશુદ્ધ થઇ જાય છે. અત્યંત ક્રોધ કરવાથી મગજે લોહી ચઢી જઇ મરણ પણ નિપજ્યાં છે. એક આખી રાત મનોવ્યથામાં ગાળવાથી ઘણીવાર સાજા માણસો અસાધ્ય રોગના ભોગ થઇ પડયા છે. નિરંતર શોક, લાંબા સમય સુધીની સખ્ત ઇર્ષ્યા, હમેશની ચિંતા અને ભારે મનોવ્યથાથી કેટલીકવાર નાસુરનું દરદ થાય છે! બિમારીના વિચાર અને અસ્વાસ્થ્યના ચિંતનથી સ્વાભાવિક રીતેજ રોગને પોષણ મળે છે અને મનની વિષમય હવામાં ગુન્હા કરવાની વૃત્તિ જન્મે છે તથા પોષણ પામે છે. ચોરો અને મરકીની સામે જેમ આપણે આપણાં ઘરોનું રક્ષણ કરીએ છીએ તેમ રોગની સામે ઉભા રહેવાને બદલે અને પ્રત્યેક નબળા વિચારને હાંકી કાઢવાને બદલે· આપણે ભયકારક રોગનાં લક્ષણોની પ્રતીક્ષા કરીને અને તેમના વિષે વિચાર તથા ચિંતન કરીને સરલતાથી તે રોગના ભોગ થઇ પડીએ છીએ. આમ કરવાથી, રોગનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ ઓછી થઇ જાય છે. જન્મથી મરણ પર્યંત, આપણી પૂઠે પડેલા શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવાને બદલે આપણે તેમની સાથે પ્રેમ કરીએ છીએ અને આપણી જાતને તેના વિશેષ ભોગ બનાવીને તેમને જાણી જોઇને આમંત્રણ કરીએ છીએ! અમુક રોગથી—ખાસ કરીને હૃદયના રોગથી—પીડાતા દરદીઓપર ભયની કેટલી બધી અસર થાય છે તેથી પ્રત્યેક જણ જાણીતો છે. હૃદયના રોગ વિષે વિચાર કરવાથી હૃદયની ક્રિયા મંદ પડી જાય છે અને તેની શક્તિ શિથિલ પડી જાય છે. વૈદ્યો ઘણીવાર એમ ધારે છે કે અમને હૃદયનો રોગ લાગુ પડયો છે અને વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ઘણીવાર માની બેસે છે કે અમે જે રોગનો અભ્યાસ કરીએ છીએ તેજ અમને લાગુ પડયો છે! ફિલાડેલ્ફિયાના એક રહેવા-

સીએ પોતે અસાધ્ય રોગથી પીડાય છે એવા ભયથી એક વૈદ્યની સલાહ લીધી, પરંતુ જ્યારે તેને જણાયું કે પ્રત્યેક દીર્ઘશ્વાસ લેતી વખત જે ઘોઘરો અવાજ નીકળતો હતો તે તો તેના પાટલુનને તંગ રાખવાની પટાની એક ન્હાની કપ્પીનો અવાજ હતો, ત્યારે તે એકદમ સાજો થઇ ગયો!

વૈદ્યો જણાવે છે કે જે માણસો હમેશાં પોતાના વિષે વિચારજ કર્યા કરે છે, પોતાની જાતને તપાસ્યાજ કરે છે અને રોગના નાનામાં નાના લક્ષણને માટે ચોકી કર્યા કરે છે તેઓ કદિ પણ **સંપૂર્ણ આરોગ્ય ભોગવતા નથી.**

માનસિક બળ વિનાનો, ચંચળ ચિત્તનો, અનિશ્ચયી માણસ પોતાના શરીરને સ્વસ્થ રાખી શકતો નથી. તે દૃઢ મનોબળવાળા માણસ કરતાં રોગ અને શારીરિક અશક્તિનો વિશેષ ગ્રાહક હોય છે. પોતાની જાતપર તેનો કંઇપણ કાબુ હોતો નથી. પ્રત્યેક માણસની સલાહથી તે આમતેમ ફેંકાઈ જાય છે. કોઇની ભલામણથી અથવા અવનવી જાહેર ખબરો વાંચીને તે સર્વ પ્રકારની દવાઓ લે છે. નિરૂપયોગી દવાઓના ઢીચારા પી પીને તે પોતાના લોહીને ભ્રષ્ટ કરી નાખે છે અને તે હમેશાં અનિયમિત રીતે વર્તનારો હોય છે.

ઇચ્છાશક્તિ સિવાય બીજી કોઇપણ શક્તિ એવી નથી કે જે શિક્ષણની અધિક ગ્રાહક હોય અથવા જે વધુ ઝડપથી કેળવણીને ગ્રહણ કરી લેતી હોય; જો કે શાળા અથવા પાઠશાળામાં તેને ભાગ્યેજ કેળવવામાં આવે છે! સારી અથવા ખરાબ આદત પાડવામાં એ શક્તિ જેટલી સહાય કરે છે તેટલી સહાય બીજી કોઇપણ શક્તિ કરતી નથી. પરંતુ તે શક્તિને આપણે ક્વચિતજ કેળવીએ છીએ. આપણી સફલતા અથવા નિષ્ફલતા તેનેજ આધીન છે; આપણું સુખ અથવા દુઃખ તેનાપરજ અવલંબી રહેલું છે; પરંતુ આપણે ઘણીવાર એ શકિત અશિક્ષિત દશામાંજ રાખી મૂકીએ છીએ. એ શકિતના પ્રબલ યોગથી

આપણે ચોક્કસતા અથવા અચોક્કસતા, સત્ય કે અસત્ય, પ્રમાણિકતા વા અપ્રમાણિકતા, ઉદ્યોગ અથવા આળસ, નિયમબદ્ધતા અથવા બેદરકારી, વિનય અથવા જંગલીપણું, એકાગ્રતા કે વિશ્રૃંખલિતતાની આદત પાડી શકીએ છીએ. મનુષ્ય તથા પશુની વચ્ચેના સઘળા ભેદનું કારણુ પણુ એજ શકિત છે.

હૃદયને આકસ્મિક પ્રહાર થવાથી આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્યનો નાશ થાય છે.

એક અંગ્રેજ શાહુકારને પૈસા સંબંધી એક મોટી હાનિ થયા પછી ત્રણ દિવસમાં તેના વાળ ધોળા થઇ ગયા હતા. એક જર્મન વૈદ્ય એક પૂલપર થઇને જતો હતો એવામાં નીચે પાણીમાં તેણે એક છોકરાને તરફડિયાં મારતો જોયો. તે નદીમાં કૂદી પડયો અને તે ડૂબી મરતા છોકરાને બચાવી લીધો; તરતજ તેને જણાયું કે તે તો તેનો પોતાનોજ પુત્ર હતો! તેના વાળ આ બનાવથી એક દિવસમાં ધોળા થઈ ગયા! મેરી ઍન્ટૉઇનેટને ગરદન મારવામાં આવી તેની થોડાજ દિવસ પૂર્વે તેના કાળા લાંબા વાળ સફેદ થઇ ગયા હતા! વર્મૉન્ટવાળા કૅપ્ટન પી. ને ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં બ્રિટિશોએ કૅનેડાની સરહદપર પકડી લીધો; તેને પહેરા હેઠળ મૂકીને કહ્યું કે "તને સવારમાં ગોળીથી વીંધી નાખવામાં આવશે." રાત્રી દરમ્યાન તેનાં સઘળા કાળા વાળ બરફ જેવા ધોળા થઇ ગયા!

પૂર્વ તરફના એક યાત્રાળુને રસ્તામાં પ્લેગ મળ્યો. તેણે એને પૂછયું: "તમે કયાં જાઓ છો?" તેણે જવાબ આપ્યો કે "પાંચહજાર માણસોનો ભોગ લેવાને માટે હું બગદાદ જાઉં છું." થોડા દિવસ પછી તેજ યાત્રાળુએ પ્લેગને પાછો ફરતો દીઠો અને તેને કહ્યું: "તમે તો મને એમ કહ્યું હતું કે હું પાંચ હજાર માણસોને મારીશ, પરંતુ તમે તો તેને બદલે પચાસ હજાર માણસોનો ભોગ લીધો!" પ્લેગ બોલ્યો:

" ના, મેં તો તમને કહ્યા પ્રમાણે માત્ર પાંચજ હજાર માણસો માર્યાં છે; બાકીનાં તો ભયથી મરણ પામ્યાં છે. " મોટાં નગરોના ગરીબ લત્તાઓમાં મરકીના સમયમાં સેંકડો માણસો આવી રીતે માત્ર ભયથીજ મરણ પામ્યા છે: જો કે તેમના લત્તાઓમાં મરકી ફેલાવાનો જરાયે સંભવ ન હતો !

ઇર્ષ્યાથી કેટલીક વાર સુંદર ચ્હેરાવાળો માણસ પણ ભયંકર દેખાવનો બની જાય છે. તિરસ્કાર અને અપ્રીતિથી કેટલીકવાર સુખી ઘર સર્વથા દુ:ખી બની જાય છે. કોઇ પ્રિય મિત્રના મૃત્યુનો ખોટો તાર વાંચી માણસો બેબાકળા અને સંતપ્ત બની જાય છે-ખરા તાર જેટલીજ ખોટા તારની પણ અસર થાય છે; અને શુભ સમાચાર સાંભળી તેટલોજ આનન્દ થાય છે.

એક ચિત્રકારે એક સુંદર બાલકનું ચિત્ર આલેખ્યું હતું. તેનું મુખારવિંદ જોઇ તે એટલો બધો મોહિત થયો હતો કે તેણે એ ચિત્રને પોતાના અભ્યાસગૃહમાં લટકાવ્યું. તે કલાકોના કલાકો સુધી તેની સામે જોયા કરતો. એ ચિત્ર તેનો એક પ્રકારનો સંરક્ષક દેવજ બની ગયું. શોક અને તીવ્ર લાગણીના સમયમાં તે સ્વર્ગીય મુખારવિંદ તરફ જોઇને એ પોતાના આત્માને શાંત કરતો. તેણે તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારનું ચિત્ર આલેખવાનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ જોઇએ તેવું ખરાબમાં ખરાબ મુખારવિંદ તેને મળી શક્યું નહિ. કેટલાંક વર્ષો પછી તેણે એક કારાગૃહમાં એક ભયંકર બદમાસને ઉદાસ ચ્હેરે બેઠેલો જોયો. તેણે એ ભયંકર ચ્હેરાનું ચિત્ર આલેખ્યું અને ત્યાર પછી તપાસ કરતાં આશ્ચર્ય સાથે તેને જણાયું કે પૂર્વે તેણે જે વ્યકિતનું પેલું સુંદર ચિત્ર આલેખ્યું હતું તે જ વ્યકિત આ હતી ! તે જ નિર્દોષ બાલક, યુવાન થતાં ભ્રષ્ટ બની આવો પાયમાલ થઈ ગયો હતો. મનોવિકારે તેને દેવમાંથી દાનવ બનાવી દીધો હતો અને તેનું શરીર પણ તેના

મનને અનુરૂપજ બન્યું હતું!

હૉસ્પિટલમાં જ્યારે ડૉકટર આવે છે અને બિમાર માણસોનાં બિછાનાંઓ પાસે થઇને પસાર થાય છે ત્યારે જેમને તે આરોગ્યમાં સુધરતા જતા જણાવે છે તેમના ચ્હેરા આનંદથી કેવા પ્રફુલ્લિત બની જાય છે; અને જેમને તે દિન પ્રતિદિન વધુ ને વધુ રોગગ્રસ્ત જણાવે છે તેમનાં મુખારવિંદ શોકથી કેવાં કરમાઈ જાય છે! પ્રત્યેક દરદી, આશાનાં એક કિરણને માટે ડૉકટરનો ચ્હેરો કેટલી આતુરતાથી જુએ છે? તાવથી પીડાતા દરદીને જો આશા મળે છે તો તરતજ તેની સૂકી થયેલી જીભ ભીની બની જાય છે, તેની આંખ પ્રકાશિત થાય છે અને તેની ઉષ્ણ, સુકી ચામડી ભીની તથા ઠંડી થઇ જાય છે. આશાનું એક પણ કિરણ દરદીને જેટલી જાદુઇ અસર કરે છે તેટલી જાદુઇ અસર કોઇપણ ઔષધ કરતું નથી. તે દરદીને માત્ર એક વિચાર-એકજ ભાવના સિવાય બીજી કોઇપણ વસ્તુએ સ્પર્શ કરેલો હોતો નથી અને તે છતાં પણ તે તદ્દન ફેરવાઇ જાય છે. છતાં જો ડૉકટર શંકાથી પોતાનું ડોકું જરાક ધુણાવે તો તેની આરોગ્યવર્ધક ક્રિયા બંધ થાય છે; દરદીના મુખારવિંદપર નિરાશા આવી વસે છે; અને તેની જીવનશક્તિનાં સઘળાં કેન્દ્રો સંકુચિત થઈ જાય છે.

ફિડિયાસ પોતાના મનમાં દાનવને (અપવિત્ર વિચારોને) ધારણ કરીને સંગેમરમરના પત્થરમાંથી દેવની મૂર્તિ કોતરી શકયો ન હતો. જો વિચારમાં લાંછન હશે તો તે પૂતળામાં પણ આવશેજ. ઉચ્ચ ઉદ્દેશ વિના આપણે કદિપણ કોઇ મહાન કાર્ય કરી શકતા નથી; અને જો આપણા મનમાં દોષમય ઉદ્દેશ હોય તો શું આપણે કદિપણ તે સંપૂર્ણ શાંતિ–જેને આપણે આરોગ્ય કહીએ છીએ તે–પ્રાપ્ત કરી શકીશું? જ્યારે એક હજાર વાનાં સારાં હોય ત્યારે આરોગ્ય મળે છે. હેબક ખવરાવે એવા બનાવોનું વર્ણન વાંચીને જ્યારે આપણે આપણા

મગજમાં આત્મઘાત અને અપરાધની વિષમય હવા ભરી દઇએ ત્યારે આપણે આપણું માનસિક વાતાવરણ શુદ્ધ અને પવિત્ર કેવી રીતે રાખી શકીએ? પ્રત્યેક વિચાર પોતાનું વાતાવરણ ફેલાવે છે. રોગ, વિષયવાસના અને ખૂનના ભયંકર વિચારો આત્મામાં કંઠમાળ અને રકતપિત્ત ઉત્પન્ન કરે છે અને આત્મા તેમને શરીરમાં વ્યક્ત કરે છે. મનની આગળ જે જે વસ્તુઓ લાવવામાં આવે તેનો તે ભક્ષ કરી જાય છે. સત્ય–અસત્ય, સારૂં–નરસું, સર્વ તેના ઉદરમાં સમાઇ જાય છે; અને આપણે તેને જેવો ખોરાક આપીએ તે અનુસાર તે સશકતતા અથવા દુર્બલતા, સૌન્દર્ય અથવા કુરૂપતા, સ્વસ્થતા કે અસ્વસ્થતા, સત્ય અથવા અસત્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

"એક માણસ પોતાના મનમાં જેવા વિચાર કરે છે એવો તે થાય છે." વિચાર પ્રમાણેજ શરીરની રચના અને બંધારણ થાય છે. જો એક તરુણ સ્ત્રીને સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે કુરૂપતાના વિચાર કરવા જોઇએ નહિ તેમજ તેણે ભયંકર દુષ્કૃત્યોનું ચિંતન કરવું જોઇએ નહિ, કારણ કે જો તે તેમ કરશે તો તેની ભયંકર મૂર્તિઓ તેના પોતાના ચ્હેરાપર અને તેના પોતાના વર્તનમાં વ્યક્ત થશે; તેમજ અનાડીપણાની ચાલ ચાલવાથી લાવણ્ય પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. જેવી રીતે આપણે અપૂર્ણતાના વિચાર કરી સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તેવી રીતે આપણે રોગનું ચિંતન કરી આરોગ્ય પણ નથીજ મેળવી શકતા.

આપણે આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્યનું ઉચ્ચ લક્ષ્ય નિત્ય આપણાં મનઃચક્ષુઓ સામે રાખવું જોઇએ; અને આપણે જેવી રીતે ગુન્હા કરવાની વૃત્તિની સામે યુદ્ધ કરીએ તેવીજ રીતે આપણે અશાંતિના પ્રત્યેક વિચારની સામે અને સુખશાન્તિના પ્રત્યેક દુશ્મનની સામે બાથ ભીડવી જોઇએ. જો તમે રોગી થવા માગતા ન હો તો

તમે રોગ વિષે કદિ વિચાર પણ ન કરો. તમારી વેદના વિષે ચિંતન ન કરો અને રોગનાં લક્ષણોને તપાસતા પણ નહિ. એમ કદિ પણ ખાત્રીપૂર્વક ન માનતા કે તમે તમારી જાતના પૂર્ણ સ્વામી નથી. શારીરિક વેદનાઓને તમે દબાવી દઇ શકો છો એમ દઢતાપૂર્વક જણાવો અને તમારી જાતને કદિ પણ હલકી શક્તિના ગુલામ તરીકે સ્વીકારો નહિ.

છોકરાંઓને આરોગ્યના વિચાર, ઉચ્ચ વિચાર અને પવિત્ર જીવનના વિચાર કરવાની ટેવ પાડીને પોતાની જાત અને રોગની વચ્ચે મજબૂત દીવાલ બાંધતાં બાલપણથીજ શીખવવાની જરૂર છે. તેમને પોતાનાં મનમાંથી મૃત્યુના સઘળા વિચારો, રોગની સર્વ કલ્પનાઓ, અસ્વસ્થતાની સઘળી લાગણીઓ તથા તિરસ્કાર, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, વૈર અને વિષયવાસના ઇત્યાદિ સઘળા દુષ્ટ મનોવિકારોને હાંકી કાઢતાં શીખવવવાની જરૂર છે. તેમને દુષ્કૃત્યો કરવાની વૃત્તિને હદપાર કરતાં શીખવવાની આવશ્યકતા છે. તેમને એવું શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે કે ખરાબ ખાનપાન અને ખરાબ હવા લોહીને ખરાબ કરે છે; ખરાબ લોહીથી ખરાબ માંસ બને છે અને ભ્રષ્ટ માંસથી નીતિ પણ ભ્રષ્ટ થાય છે. તેમને એવું શિક્ષણ આપવું જોઇએ કે પવિત્ર વિચારો શુદ્ધ જીવનને માટે જેટલા ઉપયોગી છે તેટલાજ ઉપયોગી આરોગ્યના વિચારો નિરોગી શરીરને માટે છે. તેમને પોતાનું મનોબળ દઢ બનાવતાં અને પોતાના જીવનના શત્રુઓની સામે બને તેટલી રીતે થતાં શીખવવું જરૂરનું છે. બિમારોને આશાવંત, શ્રદ્ધાળુ અને આનંદી થતાં શીખવવાની જરૂર છે. આપણા વિચારો અને આપણી કલ્પનાઓ એજ માત્ર આપણી શક્તિઓની સત્ય મર્યાદા છે. કોઇપણ માણસની સફલતા અથવા આરોગ્યતા તેની પોતાની શ્રદ્ધાની મર્યાદા બહાર પહોંચતી નથી. સાધારણ રીતે આપણે પોતેજ આપણી સામે કોટ બાંધીએ છીએ. સમગ્ર વિશ્વમાં આપ જેવાંજ

સંતાનો હોય છે. પ્રત્યેક દુષ્ટ વિચાર, બીજા દુષ્ટ વિચારને જન્મ આપે છે અને તેમાંનો પ્રત્યેક પણ હમેશાં પોતાના જેવાંજ પોતાનાં સંતાનો ઉત્પન્ન કરતો ચાલીને આખરે તેવાંજ સંતાનોથી માણસનું અંતઃકરણ ઉભરાઇ જાય છે.

ભવિષ્યનો ખરો વૈદ્ય અને પિતા છોકરાના શરીરમાં દવાના ઢીચારા દાખલ કરશે નહિ, પરંતુ તેનું મનોબળ વધારશે. ભાવી માતા પોતાના બાલકને જગતની સર્વ રોગને દૂર કરનારી સમર્થ દવા જે પ્રીતિ, તે દ્વારાજ ક્રોધ, તિરસ્કાર અને દ્વેષનો નાશ કરતાં શીખવશે. ભાવી વૈદ્ય લોકોને આરોગ્ય તથા મનઃશાન્તિ મેળવવાને માટે આનન્દ અને સદિચ્છા ધારણ કરવાનો તથા સત્કૃત્યો કરવાનો બોધ આપશે. વળી તે એવો ઉપદેશ આપશે કે આનંદી મન એ ઔષધનીજ ગરજ સારે છે.

ક્રાઇસ્ટની અદ્ભુત શક્તિ કેટલેક અંશે નિઃશંક તેની નૈતિક, માનસિક અને શારીરિક સ્વસ્થતાનેજ આભારી હતી. પૂર્વજો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી અથવા પોતે પ્રાપ્ત કરેલી દુર્બળતાઓ કે જે જીવનને અતિ સંકુચિત અને મર્યાદિત બનાવી દે છે તેનો જેમાં સ્પર્શ–અંશ માત્ર પણ ન હોય એવા સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વની શક્તિઓ પ્રદર્શિત કરવાને તેને જગતમાં મોકલવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. તેના નૈતિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં અપૂર્વ શાંતિ હતી, કે જે શાંતિએ શારીરિક અસ્વાસ્થ્યને હદપાર કર્યું હતું; હલકી પ્રતિનાં શરીરોની પાછળ જે સાધારણ વેદનાઓ અને અશાંતિઓ લાગી રહેલી હોય છે તેને પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયેલું શરીર કેવી રીતે દબાવી દે છે તે તેણે સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. તેણે બતાવી આપ્યું હતું કે નિરોગી શરીર આત્માને નિરોગી બનાવે છે અને નિરોગી આત્મા શરીરને સ્વસ્થ બનાવે છે. ઉન્નત, પવિત્ર અને બળવાન મન શરીરને પણ તેવુંજ બનાવે છે એ તેણે સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું.

શરીરની યુવાવસ્થા અને સૌન્દર્ય સંભાળીને ટકાવી રાખવાની, શરીરને સુદૃઢ અને નિરોગી રાખવાની, તેને નવજીવન અર્પણ કરવાની અને હાલના કરતાં ઘણાં વર્ષો સુધી તેને નાશ પામતાં અટકાવવાની બેશક મનમાં અદ્દભુત શક્તિ રહેલી છે. સાધારણ રીતે જે પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ પોતાનો મહાન માનસિક અને નૈતિક વિકાસ કર્યો હોય છે તેઓજ સૌથી વિશેષ જીવે છે. તેઓ ઉચ્ચતર જીવનના ઉચ્ચતર પ્રદેશમાં વસે છે કે જ્યાં, ઘણાં જીવનોનો નાશ કરનાર ઉદ્વેગ, સંતાપ અને અશાંતિનું તો અસ્તિત્વ પણ હોતું નથી.

જેમને સુખી અને લાંબું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય; જેમને ઘણા લાંબા સમય સુધી તરુણ, તાજા, સુંદર અને સુડોળ રહેવાની ઇચ્છા હોય અને જેમને શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેમણે પોતાના અંતઃકરણને પવિત્ર, પોતાના મનને સુસંસ્કારી અને પોતાના શરીરને નિર્મળ બનાવવું જોઇએ. તેમણે શાંત અને સદ્દગુણી બનવું જોઇએ; પોતાના આત્માના મંદિરને દુર્ગુણથી ભ્રષ્ટ અને વિષયવાસનાથી અપવિત્ર બનાવવું ન જોઇએ. મન એ શરીરનો સ્વાભાવિક સંરક્ષક છે. વિશ્વકર્તાએ સમગ્ર મનુષ્યજાતિને માત્ર અર્ધો ડઝન ઔષધોની દયાપરજ છોડી દીધી છે એ વાત માની શકાતી નથી. આપણે જે અનેકવિધ દુઃખો સહન કરીએ છીએ, તેમાંનાં ઘણાંની નિવૃત્તિ માટે ઇશ્વરે આપણને એક દિવ્ય ઔષધ આપેલું છે. જો આપણે માત્ર આપણી ઇચ્છાશક્તિ અને આપણા મનોબળનો ઉપયોગ કરતાં શીખીએ તો ઘણા વૈદ્યોનો ધંધો ભાંગી પડશે અને આપણામાંના ઘણાઓ સો–સવાસો વર્ષની ઉમર સુધી તરુણ અને આનંદી રહી શકશે.

પ્રકરણ ૨૨ મું—ઔદાર્ય.

"સૂર્યનાં કેટલાંક કિરણો આ કૃતઘ્ન અને ખાલી આકાશના મોટા વિસ્તારમાં નકામાં પડે છે અને તે કિરણોનો માત્ર નાનો સરખોજ ભાગ પરાવર્તન કરનાર ગ્રહો અને ભૂમિપર પડે છે, તોપણ તેથી સૂર્યને શોક થતો નથી."

—એમર્સન.

"જે બહાદૂર સૈનિક મારી બાજુમાં ઉભો રહીને મનુષ્યજાતિના હિતને માટે લડે છે તેનો ધર્મ અને મારો ધર્મ એક છે કે નહિ તે શું મારે તેને પૂછવું જોઇએ ? જે મિત્રને મેં ચાહ્યો છે અને જેને મેં કસી જોયો છે તે જો મારાજ સંપ્રદાયને ન માનતો હોય તો શું મારે તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ ?"

—મૂર.

"જો ઈશ્વર તારો પિતા છે તો મનુષ્ય તારો બંધુ છે."

—લૅમરટાઇન.

"જો તું બીજાઓ પ્રત્યે ભલો હોય છે તો તારી જાત પ્રત્યે તેથી પણ વિશેષ ભલો હોય છે."

—ફ્રૅંકલિન.

"બીજાઓના દોષ તરફ જોશો નહિ; અને તેમનામાં દોષ જણાય તો પણ તે તરફ દુર્લક્ષ કરીને તેની પાછળ રહેલા સદ્ગુણને જોવા, એજ ડહાપણ અને પ્રેમનું કર્મ છે."

—ઇલા વ્હીલર વિલ્કૉક્સ.

"જો આપણે આપણા શત્રુઓનો ગુપ્ત ઇતિહાસ વાંચી શકતા હોઇએ તો આપણને પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનમાં એટલું દુઃખ અને શોક જણાય કે આપણા મનમાં તેમના પ્રત્યે કિંચિત પણ શત્રુભાવ-વિરોધાભાસ રહે નહિ."

—લૉંગ્ફેલો.

"ઉદારતા આપીને શ્રીમંત થાય છે; ત્યારે લોભ સંગ્રહ કરીને ગરીબ બને છે."

વૉશિંગ્ટન નગરમાં ખેતીવાડી ખાતાના બીયાં રાખવાના રૂમમાં એક નાજુક સ્ત્રી દર અઠવાડિયે ૩૬ શિલિંગના પગારે પ્રમાણિકપણે કામ કરે છે. તેના માથામાં કોઇ કોઇ વાળ ધોળા પણ થઇ ગયા છે. તેની રીતભાત અને દેખાવમાં સંસ્કૃતિ તથા શિક્ષણનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે અને તેના મૃદુ ચ્હેરાપર ચિંતાની રેષા જણાય છે; પરંતુ નીચે લખેલા પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં સેક્રેટરી રસ્કે તેને જે જગ્યા આપી હતી તે જગ્યાનાં કર્તવ્યોપર તેની સમસ્ત શક્તિઓ એકાગ્ર થયેલી છે.

"સીડર હિલ, ઍનેકોશિયા, ડી. સી.
નવેમ્બર ૨૬ મી, ૧૮૯૧.

નામદાર જે. એમ. રસ્ક, મંત્રી, ખેતીવાડી વિભાગ.

મહેરબાન સાહેબ—

મિસ—ની બાબત માનપૂર્વક આપને સ્મરણ કરાવવાની રજા લઉં છું. જે કુટુંબમાં પૂર્વે હું ગુલામ હતો તે કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયો છે. સંયોગવશાત્ એમના કુટુંબની સ્થિતિ લાચાર થઇ પડી છે અને એટલા માટે તેઓ મારા દ્વારા કોઇક એવી નોકરીમાં જોડાવા માગે છે કે જેથી પોતાના આ તંગીના સમયમાં તેઓ પોતાના કુટુંબનો અને પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે. હું એમનો ગુલામ હતો અને તેઓ મારાં સ્વામિની હતાં અને તેઓ મોજશોખ અને આરામની વચ્ચે ઉછર્યાં હતાં; પરંતુ મનુષ્યની દશાનું પરિવર્તન વિચિત્ર રીતે થયાજ કરે છે તેને અનુસાર આજે મારે તેમને માટે એક ક્ષુદ્ર નોકરીની તપાસ કરવી પડે છે! મારી ખાત્રી છે કે મિસ—ને જો તેમની ઇચ્છા મુજબની જગ્યા આપવામાં આવશે તો તેઓ ખેતીવાડી ખાતાની

એક ઉપયોગી વ્યક્તિ નીવડશે અને પોતાને નોકરીમાં રાખ્યા બદલ તેઓ આપનો ઉપકાર માનશે. તેઓ જે જગ્યાની માગણી કરે છે તે તેમને આપવામાં કંઇ પણ અડચણ જણાશે નહિ, એવી આશા સહિત— હું છું,

તમારો સાચો આજ્ઞાંકિત સેવક,
ફ્રેડરિક ડગલસ."

રાજ્યક્રાંતિની લડાઇઓ ચાલતી હતી તે સમયે નીચે લખેલી વિચિત્ર જાહેર ખબર ફિલાડેલ્ફિયાનાં પત્રોમાં પ્રકટ થઇ હતી અને તેણે લોકોનું પુષ્કળ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું:—"ચાલુ માસની પાંચમી તારીખે જે કોઇ માણસ ચામડાનો એક ભારો ચોરી ગયો હોય તેને આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે તે માલનો સ્વામી તે માણસનો મિત્ર થવાની અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા દર્શાવે છે. જો ગરીબાઇને લીધે ને આ ખોટું કૃત્ય કરવાને લલચાયો હોય તો તે માલનો સ્વામી સઘળી વાત ગુપ્ત રાખશે અને જે વડે તેના મનને વધુ શાંતિ મળવાનો સંભવ હોય એવાં સાધનો દ્વારા તેનો નિર્વાહ ચલાવવાના માર્ગમાં તેને ખુશીથી મૂકી આપશે." પરંતુ જે ચોરે આ ચામડાં ચોર્યાં હતાં તેણેજ માત્ર જાણ્યું કે આ માયાળુ માગણી વિલિયમ સેવરી નામના ચામડાં કેળવવાનો ધંધો કરતા ક્વેકર પંથના એક વ્યાપારીએ કરી છે. થોડાક દિવસ પછી રાત્રે લગભગ નવ વાગ્યે તે વ્યાપારીનું બારણું કોઇએ ધીમેથી ઠોકતાં તે એણે ઉઘાડયું. આ સમયે પોતાની ખાંધપર ચામડાંનો એક ભારો લઇને ઉભેલો એક માણસ તેના જોવામાં આવ્યો. તે નીચી નજરે બોલ્યો: "મિ. સેવરી, હું આ ચામડાં પાછાં લાવ્યો છું; એ કયાં મૂકવાં છે?" તે ક્વેકરપંથી વ્યાપારીએ જવાબ આપ્યો: "હું દીવો સળગાવું એટલીવાર થોભ એટલે હું તારી સાથે વખારે આવીશ. ત્યાર પછી તું, કદાચ આ કાર્ય કેવી રીતે બન્યું તે મને

કહેશે અને તારે માટે શું થઇ શકે એમ છે તે આપણે પછી જોઇશું." જ્યારે તેઓ પાછા ફર્યા ત્યારે મિસિસ સેવરી, કે જેણે મેજ ઉપર ગરમ કૉફી અને ભોજન મૂક્યું હતું તે બોલી: "પાડોશી સ્મિથ! મેં ધાર્યું કે ગરમ ગરમ ભોજન તમને ફાયદો કરશે અને તેથી મેં તમારે માટે ગરમ રસોઇ તૈયાર કરી છે." સ્મિથે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના પોતાનું મુખ ફેરવી દીધું, પરંતુ એક પળ પછી તે ગુંગળાયેલા સ્વરે બોલ્યો: "મેં પહેલીજ વાર આ ચામડાંની ચોરી કરી છે અને તેટલા માટે મને ઘણુંજ ખરાબ લાગે છે. ચોરી કરવાની વૃત્તિ મને કેમ થઈ આવી તે હું જાણતો નથી, પરંતુ પ્રથમ મને દારૂ પીવાની ટેવ પડી અને ત્યાર પછી કલહ ટંટા અને ફિસાદ કરવાની આદત પડી; અને પછી તો હું પતિત થવા લાગ્યો. આજે દરેક જણ લાત મારીનેજ મારો આદરસત્કાર (!) કરે છે. મિ. સેવરી! મને સહાયને માટે હાથ આપનાર પ્રથમ માણસ તમેજ છો. પ્રભુ તમારૂં કલ્યાણ કરો! ચામડાં વેચી દેવાના ઉદ્દેશથી હું તમારે ત્યાંથી ચોરી ગયો હતો; પરંતુ હું સત્યજ કહું છું કે આ મારી પહેલીજ ચોરી છે." સેવરીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "મિત્ર, એને છેલ્લીજ ચોરી થવા દે; આ વાત માત્ર તું અને હું બેજ જાણીશું. તું હજુ યુવાન છે. તું મને વચન આપ કે તું એક વર્ષ સુધી કદિ પણ દારૂ પીશ નહિ, એટલે હું તને કાલે સવારેજ સારા પગારે નોકરીમાં રાખીશ. કદાચ આપણે તારી સ્ત્રીને માટે પણ કંઇક કામ શોધી કાઢી શકીશું. પરંતુ હમણાં થોડુંક ભોજન કર અને કોઇ વિશેષ જલદ વસ્તુની ઇચ્છા ન થાય એટલા માટે થોડીક ગરમ કૉફી પી. તારી સ્ત્રી અને છોકરાંને ખાતર હિંમત ધારણ કર." અને છેવટે પોતાના અતિથિને જવા માટે રજા આપતાં તે બોલ્યો: "જૉન, સદાચરણને પંથે વળ એટલે હું હમેશાં તારો મિત્ર થઇ રહીશ." મિ. જૅનોટ કે જે આ વાતનું

અતિ વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે તે જણાવે છે કે "સ્મિથે બીજા દિવસથી મિ. સેવરીના ચામડાના કારખાનામાં કામ કરવા માંડ્યું અને તે એ કવેકરપંથીને ત્યાં ઘણાં વર્ષો સુધી એક નિર્વ્યસની, પ્રમાણિક અને વફાદાર માણુસ તરીકે રહ્યો.

એમર્સન કહે છે કે "જો હું સર્વ મનુષ્યોને દેવ તરીકે પૂજતો હોઉં તો કોઇ પણ મનુષ્ય મારી ગુલામગીરી કરે એ મને કેમ પસંદ પડે ?"

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં, જ્યારે એલિઝાબેથ ફ્રાઇ ઈંગ્લાંડનાં કારાગૃહોમાં પોતાની સમગ્ર શક્તિ સહિત કામ કરતી હતી ત્યારે ન્યુગેટના કારાગૃહમાંની કંગાલ અપરાધી સ્ત્રીઓને, તેને પ્રેમપૂર્વક એક પરિચિત સખી તરીકે માન આપતી જોઇ એલિઝાબેથની એક સખી બોલી: "આ સ્ત્રીઓને કયા અપરાધને માટે શિક્ષા થઇ છે?", મિસિસ ફ્રાઈ બોલી: "તે હું જાણુતી નથી; મેં તેમને કદિ પણ એ વાત પૂછી નથી!"

ગેટે કહે છે કે "મેં કોઇ પણ એવો અપરાધ સાંભળ્યો નથી કે જે મેં પોતે તેના જેવા સંયોગો અને સ્વભાવમાં મુકાવા છતાં કર્યો ન હોત."

બિબ્લિ પૉર્ટિયસ કહે છે કે "અહો! રાજાઓ આ વાત શા માટે ભૂલી જતા હશે કે તેઓ પણ માણસો છે? અને માણસો આ વાત શા માટે ભૂલી જતા હશે કે તેઓ એક બીજાના બંધુઓ છે?"

ફ્રૅંકલિને લખ્યું છે કે "સૂર્યાસ્ત સમયે ઍબ્રેહામ પોતાના તંબુના દ્વારમાં બેઠો હતો, એવામાં ઘડપણથી વાંકો વળી ગયેલો એક માણસ લાકડીના ટેકે ચાલતો જંગલમાંથી ધીમે ધીમે બહાર આવ્યો. ઍબ્રેહામ ઉઠીને તેને મળ્યો અને તેના પ્રત્યે બોલ્યો: 'હું તને વિનતિ કરૂં છું

કે અંદર આવ; તારા હાથપગ ધો અને અહીં આખી રાત રહે. કાલે સવારે વહેલો ઉઠીને તારે માર્ગે ચાલ્યો જજે.' પરંતુ તે માણસે કહ્યું: 'ના, હું આ ઝાડનીજ નીચે રહીશ.' ઍબ્રેહામે તેને ઘણો આગ્રહ કર્યો તેથી તે તેની પાસે આવ્યો અને તેઓ બન્ને તંબુમાં ગયા. ઍબ્રેહામે રોટલા કર્યા અને તે બન્નેએ વાળુ કર્યું. જ્યારે ઍબ્રેહામે જોયું કે તેણે ઇશ્વરની સ્તુતિ કરી નહિ ત્યારે તે બોલ્યોઃ 'સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના કર્તા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના તું શા માટે કરતો નથી?' પેલા માણસે ઉત્તર આપ્યોઃ 'તું જે ઇશ્વરની વાત કરે છે તેને હું ભજતો નથી, તેમજ હું તેનું નામ પણ લેતો નથી; કારણકે મેં મારે માટે એક ઇશ્વર બનાવ્યો છે; તે ઇશ્વર હમેશાં મારા ઘરમાં રહે છે અને મને સઘળી વસ્તુઓ આપે છે.' આ સાંભળી ઍબ્રેહામને તે માણસ પ્રત્યે એટલો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો કે તે ઉઠીને તેના ઉપર તૂટી પડયો અને તેને લાકડીના પ્રહાર કરીને જંગલમાં હાંકી કાઢયો. અર્ધી રાતે ઇશ્વરે ઍબ્રેહામની પાસે આવી કહ્યું: 'ઍબ્રેહામ, પેલો અજાણ્યો માણસ કયાં છે?' ઍબ્રેહામે જવાબ આપ્યોઃ 'પ્રભુ! તે આપની ભક્તિ કરતો નથી, તેમજ આપનું નામ લેતો નથી; એટલા માટે મેં તેને મારા મુખ આગળથી દૂર કરી જંગલમાં હાંકી કાઢયો છે.' ઇશ્વરે કહ્યું: 'હું તેને એકસો અઠ્ઠાણું વર્ષથી સહન કરતો આવ્યો છું અને તેણે મારી સામે બંડ કર્યું છે તોપણ મેં તેને અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડયાં છે; અને તું કે જે પોતે પાપી છે તે તેને એક રાત પણ સહન કરી શકયો નહિ?'"

ટાલ્મેજ જણાવે છે કે "ફ્રાન્સના રાજા એકવીસમા લુઇને એક ધર્માચાર્યે કહ્યું કે, જેઓ આપણા મતને મળતા ન હોય તેઓને માટે એક એવું લોઢાનું પીંજરૂં બનાવો કે જેમાં તેઓ સુઇ પણ ન શકે અને સીધા ઉભા પણ ન રહી શકે. થોડા સમય પછી તે ધર્માચાર્ય-

પર રાજાની ઇતરાજી થઇ, તેથી તેણે તેજ પીંજરામાં એને ચૌદ વર્ષ પર્યંત કેદ રાખ્યો!"

રાણી ઇસાએલાએ જે વર્ષમાં કોલંબસને પાશ્ચાત્ય જગત શોધવાને મોકલવા સારૂ પોતાનાં ઘરેણાં ગીરો મૂકયાં તેજ વર્ષમાં તેણે, જેઓ મુસલમાન ધર્મનો ત્યાગ ન કરે તે સઘળા લોકોને સ્પેનમાંથી હાંકી કાઢવાની આજ્ઞાપત્રિકાપર સહી કરી હતી. તેનું પાછલું કાર્ય જગતનાં ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાનાં ક્રૂરમાં ક્રૂર કાર્યો પૈકી એક હતું; જ્યારે તેનું આગલું કાર્ય એક એવી ભૂમિ શોધી કાઢવામાં સહાયભૂત થઇ પડયું કે જે ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને સ્વતંત્રતાની નિવાસભૂમિ બની ગઇ છે!"

વર્મોન્ટની મિડલબરી કૉલેજમાં એમર્સનનું ભાષણ થયા પછી એક ધર્માચાર્યે અંતિમ પ્રાર્થનામાં કહ્યું કે "હે પ્રભુ! અમે તને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આ પવિત્ર મેજની પાસેથી અમે હમણાં જે ભાષણ સાંભળ્યું છે તેના જેવું હડહડતું જુઠ્ઠાણું ફરીથી સાંભળવામાંથી અમને બચાવજે!" એમર્સને આ પ્રાર્થનાપર માત્ર એટલીજ ટીકા કરી કે "આપ અતિ શુદ્ધ હૃદયના અને સ્પષ્ટવક્તા જણાઓ છો!"

સમ્રાટ કૉન્સ્ટન્ટાઇને એક આખા ધર્માચાર્યમંડળને એક સરખા વિચાર કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી.

ફ્રાન્સના મુખ્ય મંત્રી કાર્ડિનલ ડુ બોઇએ એક દિવસ પોતાના અંગપર એક ગંભીર શસ્ત્રક્રિયા કરાવવાને માટે મહાશય બુર્દો નામના એક પ્રખ્યાત શસ્ત્રવૈદ્યને બોલાવ્યો. કાર્ડિનલે તેને કહ્યું કે "હૉટેલ ડયૂની તમારી હૉસ્પિટલમાં તમે તમારા ગરીબ, દરિદ્રી અને કંગાલ દરદીઓની સાથે જેવો કઠોર વ્યવહાર કરો છો તેવો કઠોર વ્યવહાર મારી સાથે કરવાની આશા રાખશો નહિ." મહાશય બુર્દોએ પરમ સભ્યતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: "મારા લૉર્ડ, આપ નામદાર જેને

દરિદ્રી અને કંગાલ કહોછો તેમાંનો પ્રત્યેક જણ મારી દૃષ્ટિમાં તો મુખ્ય પ્રધાન છે!"

ડૉ. ગોલ્ડસ્મિથે વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો એમ જાણી તથા મનુષ્યજાતિપર તેનો અત્યંત પ્રેમ હતો એવી વાત સાંભળી એક ગરીબ સ્ત્રીએ તેનાપર એક પત્ર લખી તેમાં જણાવ્યું કે "મારા પતિની ભૂખ મરી ગઇ છે અને તેઓ અત્યંત શોકદાયક સ્થિતિમાં છે માટે તેમને સારૂ કંઇ દવા મોકલશો તો આભાર થશે." તે ભલા સ્વભાવનો કવિ તત્કાલ તેને ઘેર ગયો અને તે દરદીની સાથે થોડીવાર સુધી વાતચિત કર્યા પછી તેને જણાયું કે તે રોગ અને ગરીબાઇ એ બન્નેથી પીડાતો હતો. ગોલ્ડસ્મિથે તેમને કહ્યું કે "હું એકાદ કલાકમાં તમારાપર થોડીક ગોળીઓ મોકલી આપીશ; તે ખાવાથી તમને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થશે." પછી તે તરતજ ઘેર ગયો અને એક લાકડાની નાની પેટીમાં દશ ગિની મૂકીને તેના ઉપર આ પ્રમાણે ચિઠ્ઠી ચ્હોડીઃ— "જરૂર પડે તેમ આનો ઉપયોગ કરજો; ધીરજ ધરજો અને સદ્ભાવના રાખજો."

ગોલ્ડસ્મિથ કેટલીકવાર પોતાનાં એક જોડી વસ્ત્રોમાંનો અર્ધો ભાગ આપી દેતો હતો! એક સમયે તેણે પોતાની પથારીની ચાદર અને ઓઢવાનું ગોદડું સુદ્ધાં આપી દીધું અને પોતે ઠંડીથી અકડી જતો બચવાને માટે તળાઇ નીચે ભરાઇ ગયો!

એક અનાડી શસ્ત્રવૈદ્યે એક ફ્રેંચ સ્ત્રીની નાની નસ કાપવાને બદલે ધોરી નસજ કાપી નાખી! તેથી તેના શરીરમાંથી પુષ્કળ લોહી વહી ગયું અને તે મરણપથારીએ પડી. મરતી વખતે તેણી એ શસ્ત્રવૈદ્યને જીવનપર્યંતનું એક સારૂં વર્ષાસન બાંધી આપતી ગઇ, પણ તે એવી શરતે કે તેણે જીવનપર્યંત ફરીથી કોઇપણ માણસની ફસ ખોલવી નહિ! એક પૉલિશ રાજકુમારી કે જે પણ આવીજ રીતે મરણ પામી

હતી તેણે મરતી વખત કરેલા પોતાના વીલમાં નીચે મુજબ એક કલમ દાખલ કરાવી:—" જે કમબખ્ત—હતભાગી શસ્ત્રવૈદ્ય મારા મરણનું કારણ થયો છે તેને મારા દુર્ભાગી અકસ્માતથી અવશ્ય હાનિ થશે એવી મારી ખાત્રી હોવાથી હું તેને તેના જીવનપર્યંત બસો ડ્યુકેટનું વર્ષાસન બાંધી આપતી જાઉં છું અને તેની ભૂલને માટે તેને અંતઃકરણ-પૂર્વક ક્ષમા કરૂં છું. મારી શોચનીય આપત્તિથી તેની જે અપકીર્તિ થશે તેનો બદલો આથી વળી રહે એવી મારી ઇચ્છા છે."

વૉટર્લૂમાં વિજય મળ્યા પછી વેલિંગ્ટનને કહેવામાં આવ્યું કે નેપોલિયનનો વધ કરો તો સારૂં. પરંતુ વેલિંગ્ટને ઉત્તર આપ્યો: "આવું કામ આપણને ભાવી પ્રજાની દૃષ્ટિમાં કલંકિત કરાવશે. લોકો કહેશે કે અંગ્રેજો નેપોલિયનના વિજેતા થવા લાયક ન હતા."

લી જ્યારે ઍપૉમૅટાક્સ આગળ શરણે થયો ત્યારે ગ્રાંટે શત્રુ-ઓના મુખ્ય શહેરમાં ફત્તેહના ડંકા વગાડતાં દાખલ થવાની ના પાડીને મહાન ઔદાર્ય દર્શાવી આપ્યું હતું. તેણે લીને જણાવ્યું કે "તમારા ઘોડેસ્વારો અને તોપખાનાનાં માણસોએ પોતાના ઘોડા પોતપોતાની પાસેજ રાખવાના છે અને અમલદારોએ પણ તેમજ કરવાનું છે. વસંત-ઋતુમાં હળ ખેડવાને અને ખેતરનાં બીજાં કામો કરવાને માટે તેમની તેઓને જરૂર પડશે." અને આ પછી, જીતાયેલા શત્રુઓનાં ભૂખ્યાં અને થાકી ગયેલાં વીશ હજાર માણસોને ભોજન આપવાનો તેણે હુકમ કર્યો. દક્ષિણ તરફના એક સૈનિકે તેને કહ્યું: "તમે તમારી ઉદા-રતાથી અમને આશ્ચર્યચકિત કરો છો!" અને સેનાપતિ બેડોએ તેનાપર લખ્યું હતું કે "આપે જે માણસોને જીત્યા છે તેઓ કદિપણ આપની ઉદારતાને વીસરી જશે નહિ." સેનાપતિ ગ્રાંટ કેટલાક માસ પર્યંત પિટ્સબર્ગની સામે ઘેરો ઘાલી પડી રહ્યો અને બહારથી તે કંઇપણ કરતો હોય એમ જણાતું ન હતું; જ્યારે બીજી બાજુએ સેના-

પતિ શેરમૅને આટલાંટા જીત્યું હતું અને સમુદ્ર પર્યંતની પોતાની મહાન કૂચ પૂરી કરી હતી. ત્યારપછી શેરમૅનને ગ્રાંટની જગ્યાપર લેફ્ટેનન્ટ જનરલ તરીકે નીમવાને મજબૂત પોકાર ઉઠયો. આ સાંભળી શેરમૅને ગ્રાંટપર પત્ર લખી તેને જણાવ્યું કે " મેં જૉન શેરમૅન (પોતાના ભાઇ) ને આ પોકાર બંધ કરવાને લખ્યું છે. હુ બીજા કોઇપણ માણસ કરતાં આપને મુખ્ય સેનાધિપતિની જગ્યાપર રહેલા જોવાને ઘણો ખુશી છું. આપણને સ્પર્ધામાં મૂકનાર કોઇપણ કાર્ય પ્રત્યે હું સખ્ત વિરોધ જાહેર કરૂંછું. " ગ્રાંટે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: " આપની ઉન્નતિ થયેલી જોઇને મારા કરતાં કોઇપણ વિશેષ આનન્દ પામશે નહિ; અને આપને જો મારી જગ્યાએ નીમવામાં આવે અને મને આપના હાથ નીચે મૂકવામાં આવે તો તેથી આપણા સંબંધમાં રજમાત્ર પણ ફેરફાર થશે નહિ. આપે મને ટેકો આપવાને જેટલો શ્રમ લીધો છે તેટલોજ પરિશ્રમ આપને ટેકો આપવા માટે લેવાને હુ તૈયાર છું અને હું આપને સફલતા અપાવવાને મારા સઘળા સામર્થ્યથી પ્રયત્ન કરીશ. "

ઉદાર મનુષ્ય લાંબા સમય સુધી સંકટ સહન કરે છે તો પણ તેટલોજ ઉદાર રહે છે.

ફ્રેડ્રિક્સબર્ગની લડાઇમાં સેંકડો યૂનિયન સૈનિકો ઘાયલ થઇને એક આખો દિવસ અને રાત રણક્ષેત્રમાં પડી રહ્યા. ઘાયલ થયેલા માણસોની પાણી માટેની હૃદયદ્રાવક બૂમોનો પ્રત્યુત્તર માત્ર તોપના ધડાકાથીજ મળતો. અંતે દક્ષિણ તરફનો એક સૈનિક કે જે આ કરુણાજનક બૂમો ઝાઝીવાર સહન કરી શકયો નહિ તેણે પોતાના સેનાધિપતિને પ્રાર્થના કરી દુ:ખથી પીડાતા માણસોને પાણી પાવાની રજા મેળવી. સેનાપતિએ તેને કહ્યું કે રણક્ષેત્રમાં જવાથી તરતજ મરણ નીપજશે. પરંતુ તે દુર્ભાગી લોકોની બૂમો સાંભળી તોપોના ધડાકાની તેણે કાંઇપણ પરવા કરી નહિ અને તે દયાનું કામ કરવાને માટે ઘાયલ

થયેલા અને મરણ પામેલા લોકોની વચ્ચે દોડી ગયો. તોપોના ગોળાની કંઇપણ દરકાર રાખ્યા વિના તે ઘાયલ થયેલા સૈનિકોનાં મસ્તક ઉંચાં કરી તેમનાં સુકાઇ ગયેલાં મુખમાં શીતલ જલની ધારા રેડવા લાગ્યો! આવી ભયંકર સ્થિતિમાં તેને આ રીતે દવાનું કામ કરતો જોઈ બન્ને સેનાઓ સ્તંભિત થઈ ગઇ! યૂનિયન સૈનિકોને આ સફેદ વસ્ત્રવાળા છોકરાને પોતાના શત્રુઓને ખાતર પોતાની જીંદગી જોખમમાં નાખતો જોઇ એટલી બધી લાગણી થઇ આવી કે તેમણે દોઢ કલાક પર્યંત તોપનો મારો ચલાવ્યો નહિ અને દક્ષિણ તરફની સેનાએ પણ તેમજ કર્યું. આ સઘળા વખત દરમ્યાન સફેદ વસ્ત્રવાળો તે યુવક, તરસ્યાઓને પાણી પાતો તથા સૈનિકોના વાંકા વળી ગયેલા તથા ભાંગી ગયેલા અવયવોને સીધા કરતો, પીડા પામતા સૈનિકોનાં માથાં તળે તેમની ઝોળી ગોઠવતો અને જાણે તેઓ તેના પોતાનાજ સાથીઓ ન હોય તેમ તેમની ઉપર અત્યંત મમતાપૂર્વક તેમના ડગલા અને ધાબળીઓ ઓઢાડતો આખા રણક્ષેત્રપર ફરી વળ્યો!

રોઝા બૉન્હરે નીરો નામનો એક વિકરાળ સિંહ ખરીદ્યો. તે સિંહ કદિ પણ હળે નહિ એવો ધારવામાં આવતો હતો, પરંતુ તે મહાન કલાવિધાયક સ્ત્રીએ માયાળુપણા અને નમ્રતાથી તેનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ જીતી લીધો. જ્યારે તે મુસાફરીએ નીકળવાની હતી ત્યારે તેણીએ એને પૅરિસમાં જાર્ડિન ડે પ્લૅન્ટસને વેચી દીધો. બે વર્ષ પછી તે પાછી આવી ત્યારે નોકરની ક્રૂરતાથી તે અંધ બનેલો જણાયો. પોતાના પીંજરામાં તે સૂઇ રહેલો હતો. રોઝાએ તેને 'નીરો' કહીને હાંક મારી. આ શબ્દ સાંભળી તે બીમાર વનરાજ પીંજરાના સળિયા તરફ એટલા જોરથી ધસ્યો કે તેનો ધક્કો લાગવાથી તે પાછો ફેંકાઇ ગયો અને એક વિચિત્ર અવાજ કરી અધમૂઓ થઇ પડ્યો! તેનો આ અવાજ સત્કારદાયક હતો અને જ્યારે માત્ર રોઝા આવતી ત્યારેજ તે આ

અવાજ કાઢતો. રોઝા બૉન્હરને એટલી બધી લાગણી થઇ આવી કે તેણીએ તેને ફરીથી ખરીદી લીધો. તે તેણીને ઘેરજ મરણ પામ્યો; અને મરતી વખત પણ જાણે તે પોતાની સ્નેહાળ સ્વામિનીને પોતાનો ત્યાગ ન કરવાને દીનતાથી આજીજી કરતો હોય તેમ તેણે પોતાના પ્રચંડ પંજા તેણીના ખોળામાં મૂકયા હતા. તે કહેતી કે "જંગલી પશુઓનો સાચો પ્રેમ મેળવવાને તમારે તેમનાપર સત્ય પ્રેમ રાખવો જોઇએ."

જ્યારે ડૉ. મૉટ પૅરિસ જોવાને ગયો હતો ત્યારે એક સુપ્રસિદ્ધ શસ્ત્રવૈદ્ય તેની આગળ એક મહાન શસ્ત્રપ્રયોગ કરવાને આતુર હતો. જે રોગપર તે શસ્ત્રક્રિયા કરવા માગતો હતો તે રોગથી પીડાતો એક પણ દરદી તેને દવાખાનામાં જડયો નહિ, તેથી તે બોલ્યોઃ " કાંઈ ફિકર નહિ,—નંબરના વૉર્ડમાં એક ગરીબ અને દરિદ્રી માણસ છે તે પોતાની જાતને પણ કાંઇ ઉપયોગી નથી, તેમ બીજા કોઇને પણ કાંઇ ઉપયોગી નથી. જો તમે કાલે આવશો તો હું તેનાપર શસ્ત્રક્રિયા કરીશ." પરંતુ ડૉ. મૉટે આવા ભયંકર ગુન્હાભરેલા કાર્યને જોવાની ના પાડી!

હલકામાં હલકા માણસમાં પણ દેવનો વાસ છે. મોટામાં મોટા મખ્ખીચુસ અને કંજુસ માણસમાં પણ પરમાર્થી અંશ રહેલો હોય છે અને મોટામાં મોટા કાયરમાં પણ વીરતા વિદ્યમાન હોય છે, પરંતુ મહાન સંકટના સમયમાંજ માત્ર તે બહાર આવે છે. દ્રવ્યલોભ અને વ્યાપારના કઠોર અને સખ્ત નિયમો અનેક ઉદાર માણસોને પણ સ્વાર્થના પીંજરામાં ગોંધી રાખે છે, પરંતુ મહાન સંકટના પ્રસંગો તે કારાગૃહની દિવાલોને તોડી નાખે છે અને તે સમયે તેમનું આખુંયે અંતઃકરણ ઔદાર્યના અમીરસની વૃષ્ટિ કરે છે.

ઉદારતાને સર્વ વસ્તુપર શ્રદ્ધા હોય છે. જ્યારે બીજા સર્વે માણસો કોઈ માણસનો તિરસ્કાર અથવા નિંદા કરે છે ત્યારે

ઉદાર માણસ કહે છે કે " થોભો; એ માણસમાં ક્યાંક પણ દેવનો વાસ છે." **માણસોના હેતુ વિષે ઉતાવળથી અભિપ્રાય બાંધતા નહિ.** જગત તેમની નિંદા કરતું હોય છે ત્યારે પણ તેઓ કદાચ તેમના હૃદયમાં ઉદાત્ત ઉદ્દેશોને પોષતા હોય છે. જ્યારે ફિલાડેલ્ફિયામાં મરકી ચાલતી હતી ત્યારે બીમાર અને મરણપથારીએ પડેલા માણસોનો ત્યાગ કરીને તેમનાં મિત્રો અને સગાં વહાલાંઓ પણ નાસી જતાં હતાં. જ્યારે પૈસા ખરચતાં પણ નર્સ મળી શકતી ન હતી અને જ્યારે મરી ગયેલાં માણસોનો કોઈ ભૂમિદાહ પણ કરતું ન હતું તથા રોગથી પીડાતાં માણસની ચાકરી યે કરતું ન હતું ત્યારે કઠોરમાં કઠોર, ઠંડામાં ઠંડો અને સૌથી વિશેષ અનાકર્ષક માણસ કે જેનું અંતઃકરણ પાષાણવત ગણાતું હતું તે બહાદૂરીથી બહાર આવ્યો. તેણે પોતાના નાગરિક બંધુઓનું તે ભયંકર મરકીમાંથી સંરક્ષણ કરવાને માટે પરિશ્રમ કરવામાં કંઇ પણ ત્રુટી રાખી નહિ. તે કોઇ પણ ભયથી ડર્યો નહિ તેમજ દ્રવ્ય ખરચવામાં તેણે જરા પણ હાથ સંકોચ્યો નહિ. વેપારધંધાની બાબતમાં તે મખ્ખીચુસોનો સરદાર ગણાતો હતો; આર્થિક સંકટમાં સપડાયેલા પોતાના વેપારી બંધુઓને તે જરા પણ સહાય કરતો ન હતો; કોઇ પણ પ્રકારની મદદને માટે થયેલી અરજપર તે જરાપણ લક્ષ્ય આપતો ન હતો; કોઇની સાથે મૈત્રી કરવાની તેને દરકાર ન હતી અને તે પાષાણનું હૃદય કરીને બીજાં માણસોનાં સંકટો અને અડચણો પ્રત્યે સંપૂર્ણ બેદરકારી દર્શાવતો હતો. તે છતાં પણ બહારથી હૃદયશૂન્ય જણાતા આ માણસે સ્વેચ્છાથી ફિલાડેલ્ફિયા હૉસ્પિટલનું તંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું, રોગથી પીડાતાં માણસોની સારવાર કરી અને મરેલાં મનુષ્યોનો ભૂમિદાહ કર્યો! ઉંઘ સરખીયે લીધા વિના તેણે સતત કામ કર્યા કર્યું અને અપૂર્વ ભક્તિથી પરિશ્રમ કરીને, તેણે જે પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું તેમાંથી છૂટે હાથે વાપર્યું!

જ્યારે ન્યૂ ઈંગ્લાંડ પ્રાંત યૂનિયનનો ત્યાગ કરવાની ધમકી આપી રહ્યો હતો અને જ્યારે યૂનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકારને દ્રવ્યનો તોટો પડયો હતો; જ્યારે દશ લાખ પૌંડની લોનને માટે મોટી મોટી લાલચો બતાવ્યા છતાં પણ માત્ર ચાર હજાર પૌંડજ એકઠા થઇ શકયા હતા ત્યારે આ કઠોર અને મિત્ર વિનાના માણસે તે આખીયે રકમ કાઢી આપી અને 'મારા પૈસા તરતજ ચુકવી આપજો' એટલું સુદ્ધાં પણ બોલીને કાર્યને વિલંબમાં નાખ્યું નહિ! તેણે ફિલાડેલ્ફિયામાં અનાથોને માટે પાઠશાળા સ્થાપન કરવાને માટે દશ લાખ પૌંડ આપ્યા અને પોતાના ચાલીસ લાખ પૌંડમાંની જે રકમ બાકી વધી તે ઉત્તમોત્તમ કામોને માટે આપી દીધી!

તે કહેતો કે "હું મરૂં ત્યાં સુધી થોભો; અને હું કેવો છું તે મારાં કામો તમને દર્શાવી આપશે." સોદો કરતી વખતે તે કઠોર અને અનુદાર હતો; પરંતુ લોકહિત કરવાની પ્રબલ લાગણીઓ તે ધરાવતો હતો. તે નાસ્તિક હતો અને તેણે ફ્રેન્ચ નાસ્તિકોનાં નામ પોતાનાં વહાણોને આપ્યાં હતાં; તો પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મરકી ચાલી ત્યારે રોગથી પીડાતાં માણસોને દુઃખમુકત કરવાને માટે તેણે પોતાનું આરોગ્ય અને જીવન જોખમમાં નાખ્યું હતું અને પાણીની પેઠે પૈસા ખરચ્યા હતા! તેણે મિત્રો, સામાજિક સંબંધ, શિક્ષણ અને બીજી બધી બાબતોનો ભોગ આપ્યો હતો; તે જીવન-પર્યંત એકાંતવાસી, ઠંડો, તિક્ષ્ણ સ્વભાવનો, અનાકર્ષક અને કંજુસ રહ્યો હતો; પરંતુ જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે તે પોતાની દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની અદ્‌ભુત શક્તિનાં સર્વ ફળો મહાન પારમાર્થિક કાર્યોમાં આપતો ગયો. તે માણસના ઉદ્દેશો ઉચ્ચ હતા, પરંતુ જીવનનાં સંકટો અને મનોવિકારોની પ્રતીતિથી ગુપ્ત રહ્યા હતા. એ કઠોર પાષાણની ભૂમિની નીચે ઉદાર ભાવના અને જુસ્સાદાર લાગણીના ઝરા વહેતા હતા!

કોઇ માણસની નિંદા સાંભળો તો તેનો અર્ધો ભાગજ સાચો માનજો અને જો કોઇનાં વખાણ સાંભળો તો એમ માનજો કે તે માણસ તેથી પણ બમણા માનને પાત્ર છે.

ફારસી ભાષાનો એક લેખક જણાવે છે કે "યુવાવસ્થામાં હું ધર્મના સખ્ત નિયમો પાળતો હોવાથી રાત્રે ઉઠીને પણ હું પ્રાર્થના કરતો અને કુરાન વાંચતો. એક દિવસ હું આ કાર્યમાં મશ્ગૂલ થઇ ગયો હતો એવામાં મારો પિતા કે જે અત્યંત વ્યવહારકુશળ હતો તે જાગી ઉઠયો. તેને મેં કહ્યું: "જુઓ, તમારાં બીજાં સંતાનો અધાર્મિક હોઈ ઘસઘસાટ ઉંઘે છે ત્યારે હુંજ એકલો જાગીને ખુદાના ગુણ ગાઉં છું." તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "મારા વ્હાલા પુત્ર! તારા બંધુઓની નિંદા કરવાને માટે જાગતો રહ્યો, એના કરતાં ઉંઘવુંજ વધારે સારૂં હતું!"

બીજા માણસોના દોષો જોવા એ બહુ સહેલું કામ છે. **બીજા માણસોના બોજાઓ આપણને બહુ હલકા લાગે છે અને આપણા પોતાના શોક સિવાય બીજા બધાનાજ શોક આપણે સહન કરી શકીએ છીએ.**

મૅરેથૉનનું યુદ્ધ થયું; ગ્રીસ હજુ સુધી સ્વતંત્ર હતું; અને પ્રત્યેક વિજયશાળી સેનાપતિએ પોતાને પ્રથમ માન મળવું જોઇએ એવો દાવો કર્યો; પરંતુ સર્વાનુમતે મિલ્ટિઆડિસનું નામ બીજું આવ્યું હતું.

એક માણસ કહે છે કે માણસો ચૌદ મહાન ભૂલો કરે છે અને તે આ પ્રમાણે છે:—

સત્ય અને અસત્યની તુલના કરવાનું આપણું પોતાનું ધોરણ સ્થાપિત કરવું.

તે પ્રમાણે માણસોનું તોલન કરવું.

આપણા પોતાના આનન્દના માપથી બીજાઓનો આનન્દ માપવો.

આ જગતમાં સઘળાના મત સરખાજ હોવા જોઇએ એવી આશા રાખવી.

તરુણાવસ્થામાં તુલનાશક્તિ અને અનુભવની આશા રાખવી.

સર્વ માણસોનાં ગુણ-કર્મ-સ્વભાવ એક સરખાં કરવાનો પ્રયાસ કરવો.

વિસાત વિનાની ચીજોને તાબે થવું.

આપણાં પોતાનાં કાર્યોમાં સંપૂર્ણતાની આશા રાખવી.

જેનો ઉપાય થઇ શકે એમ ન હોય તે વિષે શોક કરવો અને બીજાને શોકમાં નાખવા.

જે વસ્તુઓ શમાવી દેવાની જરૂર હોય તે સર્વેનું યથાશક્તિ શમન ન કરવું.

બીજા માણસોની અશક્તિપર ધ્યાન ન આપવું.

આપણે જે કાર્ય કરી શકતા ન હોઇએ એવાં સર્વ કાર્યોને અશક્ય માનવાં.

આપણું મર્યાદિત મગજ જેટલું ગ્રહણ કરી શકે તેટલુંજ માત્ર માનવું.

પ્રત્યેક વિષય સમજી શકવાની આશા રાખવી.

ગાર્ફીલ્ડ પોતાના જીવનમાં જે કામ કરી શક્યો ન હતો તે તેના મરણથી થયું. તેને ગોળી મારવામાં આવી ત્યાર પછી તે જે ભયંકર અનિશ્ચિત અવસ્થામાં પડ્યો તે દરમ્યાન દક્ષિણ તરફનાં પત્રો તેને "આપણો પ્રેસિડેન્ટ" કહીને સંબોધવા લાગ્યાં. જે પ્રાંતોએ તેની સામે સખ્ત બાથ ભીડી હતી તેમાંનાં પત્રો પણ કૉલમો ને કૉલમો ભરીને તે ઘાયલ થયેલા માણસની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં.

ધાર્મિક મનુષ્યના મુકુટમાં ઉદારતા, એ સૌથી વિશેષ પ્રકાશિત હીરો છે.

મહાન પિટરની હાજરીમાં જ્યારે કોઇ માણસ બીજાની નિંદા કરતો ત્યારે તે પ્રથમ તો તેને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો અને ત્યાર પછી તેને વચમાંજ પ્રશ્ન પૂછતો કે "તમે જે માણસની વાત કરો છો તેના ચારિત્ર્યની સફેદ બાજુ પણ નથી કે? તેનામાં તમે કયા કયા સદ્‌ગુણો જોયા છે તે મને કહો." "બીજાની નિંદા કરીશ નહિ" એ બોધ તે રાજાના મનમાં બરાબર ઠસ્યો હતો.

લોર્ડ ચેસ્ટરફીલ્ડે પોતાના મૃત્યુપત્રમાં પોતાના નોકરોને "હત-ભાગી મિત્રો; જન્મથી સમાન પરંતુ સંપત્તિની દૃષ્ટિએ હલકી પંક્તિના" જણાવ્યા હતા.

હૉરેસ વાલ્પોલે કહ્યું હતું કે "મારી યુવાવસ્થામાં મેં મનુષ્ય-જાતિપર એક નિંદાત્મક કાવ્ય લખવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ હવે મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં મને લાગે છે કે મારે તેમના બચાવમાં એક નિબંધ લખવો જોઇએ."

શેકસપિયરે કહ્યું હતું કે "હું મારી જાત સિવાય કોઇ પણ મૂર્તિપૂજકને ટપકો આપીશ નહિ, કારણકે મારા પોતાના સૌથી વિશેષ દોષ હુંજ જાણું છું."

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં થોડી ઘણી દુર્બલતા તો અવશ્ય હોય છેજ, પરંતુ તે આપણે માફ કરવી જોઇએ.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કેટલીક વિચિત્રતા હોય છે, પરંતુ તે આપણે નિભાવી લેવી જોઇએ.

પ્રત્યેક મનુષ્યને કેટલીક વસ્તુઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર હોય છે, પરંતુ આપણે તે વસ્તુઓનું તેમને સ્મરણ કરાવી આપવું ન જોઇએ.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કેટલીક નિર્દોષ ટેવો હોય છે, પરંતુ આપણે તે સહન કરી લેવી જોઇએ.

પ્રત્યેક મનુષ્યના કેટલાક નિશ્ચિત મતો હોય છે, પરંતુ તે પ્રત્યે આપણે માનની નજરે જોવું જોઇએ.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કેટલીક ખાસ લાગણીઓ અને મૃદુ ભાવનાઓ હોય છે, પરંતુ આપણે તેનો આદર કરવો જોઇએ.

હૅરિયેટ બીચર સ્ટો જણાવે છે કે "પ્રથમ તો આપણે મૌન ધારણ કરી મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ; બીજું, કોઇનો દોષ નહિ કાઢવાનો તથા આપણા પાડોશીને તેના પ્રત્યેક દુઃખદાયક અને અરોચક દોષનું સ્મરણ કરાવીને આપણી આસપાસનાં વાતાવરણને દૂષિત નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ; ત્રીજું, લોકોની પ્રશંસા કરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ."

કાઉપર બોલી ઉઠયોઃ "અફસોસ ! મારા જે ઉત્તમોત્તમ મિત્રે મારે માટે પ્રાણ આપ્યો છે તેના પ્રતિ મેં જે જે બાબતમાં દુર્લક્ષ્ય કર્યું છે તેનું જો તે સ્મરણ કરે અને ઇશ્વર આગળ મારો ન્યાય થાય ત્યારે તેને મારી વિરૂદ્ધમાં રજુ કરે તો હું મારા પાપી મ્હોંને ક્યાં સંતાડું ? એટલા માટે મારા મિત્રો મારી સાથેની મૈત્રી તોડી નાખે અને મારા શત્રુઓ મારી સાથેની શત્રુતા ચાલુ રાખે તો પણ હું તો તે સર્વને આશીર્વાદજ દઇશ."

શેક્સપિયર કહે છે કે "કોઇ પણ માણસના દોષ કાઢશો નહિ, કારણ કે આપણે બધાયે દોષવાળા છીએ."

કાર્લાઇલના એક મિત્રે તેના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે "તેની પાસે પ્રેમ અને તિરસ્કારની બનેલી એક માપવાની દોરી છે. તે વતી તે પ્રત્યેક જીવંત અને મૃત મનુષ્યની કસોટી કરે છે. આ કસોટીમાં નેપોલિયન, ક્રૅામ્વેલ ઇત્યાદિ મહા સમર્થ માણસોની પેઠે જેઓ યોગ્ય ઠરે છે તેમને તે દેવની પેઠે પૂજે છે; પરંતુ જે તેમાં અયોગ્ય ઠરે છે તેને તે પગની નીચે કચડી નાખે છે અને સમગ્ર જગત સાંભળે

એવા પ્રચંડ અવાજે તેમના પ્રતિનો પોતાનો ધિક્કાર અને તિરસ્કાર જાહેર કરે છે."

હૂડ કહે છે કે "મનુષ્યોનાં હૃદયના ઘા મારે રૂઝાવવા જોઇતા હતા તેને બદલે મેં તેમને ઘા કર્યા છે; અને તેમના શોક તથા દુઃખની મારે નિવૃત્તિ કરવી જોઇતી હતી તેને બદલે મેં તેની ઉત્પત્તિ કરી છે; અને તે છતાં પણ મારા મનમાં કદિ પણ આવાં દુષ્કૃત્યો કરવાનો વિચાર ન હતો. માત્ર વિચાર અને લાગણીના અભાવેજ આ દુષ્કૃત્યો થયાં છે."

"તરુણોનો સાથી" એ નામના પત્રમાં એક કરુણ રસિક વાર્તા છે અને તે આ પ્રમાણે છે:—એક તરુણ, સુંદર, આનંદી અને બળ તથા ઉત્સાહથી ભરેલી છોકરી હતી. તે પરણી અને તેને ચાર છોકરાં થયાં. કેટલોક સમય વીત્યા પછી તેનો સ્વામી એક પણ પાઇ પોતાની પાછળ મૂકયા વિના મરણ પામ્યો અને તે સ્ત્રીએ પોતાનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાને માટે વીરતાપૂર્વક પ્રયત્નો કર્યા. તે નિશાળ ચલાવતી, ચિત્રકામ કરતી, શીવણકામ કરતી અને એ રીતે તે પોતાના પુત્રોને કૉલેજમાં અને પોતાની સ્ત્રીઓને બૉર્ડિંગ સ્કુલમાં મોકલવાને શક્તિમાન થઇ. પરંતુ તે વાર્તાનો અંત આ પ્રમાણે આવે છેઃ "જયારે તે સંતાનો સુંદર સંસ્કૃત યુવતીઓ અને સશક્ત યુવાનો થઇને તથા પોતાના સમયના સમસ્ત નવીન વિચારો અને ભાવનાઓ સહિત ઘેર આવ્યા ત્યારે તે સ્ત્રી વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જર બની ગઈ હતી. તે સંતાનોને તો તેમનાં પોતાનાંજ કાર્યો અને પોતાનાજ સાથીઓ ગમતા હતા. તે તેમની વચ્ચે બે ત્રણ વર્ષ સુધી જીવી અને ત્યાર પછી મસ્તકની ક્રિયા એકદમ ચાલતી બંધ થઇ જવાથી મરણ પામી. આ પ્રહારથી તે સંતાનોને પોતાની માતાની ખરી કિંમત સમજાઇ. તે બેભાન સ્થિતિમાં પડી હતી તે સમયે શોકથી સંતપ્ત થઇને તેઓ

વાંકા વળીને તેના મુખારવિંદનું દર્શન કરતાં હતાં. તેના મોટા પુત્રે તેને પોતાના હાથમાં પકડી ગદ્દગદ્દ કંઠે કહ્યું: 'માડી, તું અમારે માટે ભલી માતા નીવડી છે.' તે સ્ત્રીના મુખપર ફરીથી લોહી ધસી આવ્યું, તેની આંખમાં આનન્દની જ્યોતિ દૃષ્ટિગોચર થઇ અને ધીમા સ્વરે તે બોલી: 'જૉન, તેં પૂર્વે કદિ પણ આ પ્રમાણે કહ્યું નથી.' ત્યાર પછી તે પ્રકાશ અદૃશ્ય થયો અને તે મરણ પામી."

બલ્વર કહે છે કે "અહો, કુપથગામી જગતની દુષ્ટતા તો જુઓ! લોકોની નિંદા કરવાનો માણસોનો ક્રૂર સ્વભાવ તો જુઓ! એ નવરા માણસો, એક ત્રીજો માણસ કે જેણે તેમનું કાંઇ પણ બગાડ્યું હોતું નથી તેની નિંદા કરે છે ત્યારે તેઓ ખરેખર દાવાનળના જેવોજ અગ્નિ સળગાવે છે કે, જે આગ શાથી સળગી તે કોઇ જાણતું નથી. હવે તેને હોલવશે કોણ?"

બીચર કહે છે કે "જ્યારે હાજર ન હોય એવા માણસની વાત કરવામાં આવે છે ત્યારે કેટલાક તેને વિષે સુવર્ણમય વચનો કહે છે, કેટલાક વૈરાગ્યમય વચનો કહે છે, કેટલાક લોહમય, કેટલાક સીસામય અને કેટલાક તો હમેશાં ધૂળમયજ વચનો બોલે છે; કારણકે તેઓ સ્વાભાવિક રીતેજ દુર્ગુણ પ્રતિ આકર્ષાય છે અને પોતાના મનમાં એમ માને છે કે અમારામાં સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની શક્તિ છે. **બીજાના દોષોની માળા કરીને તેના મણકા હમેશાં ફેરવ્યા કરવા એ ધાર્મિક નહિ પણ સેતાની કામ છે. જો તમે સેતાનના સ્વભાવનું બારીક નિરિક્ષણ કરશો તો તમે પણ તેના જેવાજ બની જશો."**

એક કવિ કહે છે કે "ખુદ શરમને લઇને એક વાત ઘણીજ ધીમેથી કહેવામાં આવી. નિંદા કરનારો માણસ તે વસ્તુનું નામ લેવાનું પણ સાહસ કરી શક્યો નહિ અને તે છતાં પણ તેનું દુષ્ટ કાર્ય તો સિદ્ધ થયું."

ટાઇટસ વેસ્પેશિયનના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે જ્યારે કોઇ પણ માણસ તેની નિંદા કરતું ત્યારે તે એમ કહેતો કે "મારી ઉપર ખોટી વાતોની કંઇ પણ અસર થાય એમ નથી; અને આ વાતો જો સાચી હોય તો તેને માટે કહેનારપર ક્રોધ કરવા કરતાં મારી પોતાની જાતપર તે સાંભળવા બદલ ક્રોધ કરવાનું વિશેષ કારણ છે."

ભલા સમ્રાટ થિયૉડોસિયસે એવી આજ્ઞા ફરમાવી હતી કે "મારી નિંદા કરનાર કોઇ પણ માણસને શિક્ષા કરવી નહિ, કારણ કે—

જો તે મજાકમાં કરી હોય તો તેને હસી કાઢવી જોઇએ.

જો તે વિરોધ ભાવે કરી હોય તો ક્ષમા આપવી જોઇએ.

જો તે સત્યજ હોય તો તે માટે એ બોલનારનો આભાર માનવો જોઇએ."

બીજાઓપર ટીકા કરતી વખતે આપણે જેટલી કાળજીથી તેમના દોષો અને એબો પ્રકટ કરતા હોઇએ તેટલીજ કાળજીથી આપણે તેમના સદ્દગુણો અને સુંદરતાઓ પણ પ્રકાશિત કરવી જોઇએ. આ વાત યાદ રાખજો કે જો બીજા ગુણોમાં સમાન હોય તો, જે પુરુષ અથવા સ્ત્રી, બીજાઓની ઉંચામાં ઉંચી કિંમત આંકે છે તે પોતેજ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ છે.

વેલિંગ્ટને પોતાના જીવનના પાછલા દિવસોમાં પોતાના એક મિત્રને લખ્યું હતું કે "આવી બાબતોનો નિર્ણય ઉતાવળથી અને ક્રોધમાં હોઉં ત્યારે કરવાનો મારો સ્વભાવ નથી; અને તેની સાબિતી એ છે કે મારે આખા જીવનમાં કોઈની સાથે કજીઓ થયો નથી."

ઉદારતાને સ્વાર્થની સ્પૃહા હોતી નથી. જે માણસ સ્વાર્થી હોય છે તે ખરો શ્રીમંત થઇ શકતો નથી. પર્વતમાંનો ઝરો પર્વતની બહાર નીકળીને ફેલાય તોજ તે ખીણને ફળદ્રુપ કરી શકે છે, તેમ દ્રવ્ય પણ પરાર્થે ખરચાય તોજ લાભકારક થાય છે. પાણીનો

ઝરો પર્વતપરથી નીચો ધસી આવે છે ત્યારે તે ઘાસનાં બીડોને લીલાંછમ કરી મૂકે છે અને તેના તટપર પુષ્પો ખીલી નીકળે છે. તેને અટકાવવામાં આવતાં ખીણ સુકાઇ જશે અને પુષ્પો તથા ઘાસ કરમાઇને નષ્ટ થશે. વળી ગોંધાયેલું પાણી પણ અસ્વચ્છ અને ગંદું બની જાય છે તેથી પાણી પીવાને મૃગ આવતાં નથી અને પીયે તો તે હિતકારક થવાને બદલે અહિતકારક થઇ પડે છે. પૈસાના સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણેજ બને છે. તેનો છુટે હાથે ઉપયોગ થાય છે ત્યારેજ તે મનુષ્યોનું હિત કરે છે; અને જો તેને એકઠો કરીને દાટી રાખવામાં આવે, ઉડાઉપણે ખરચી નાખવામાં આવે અથવા તેનો દુરૂપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યનું અહિતજ થાય છે. એના માલિકનું અંતઃકરણ પત્થરના જેવું સખ્ત થઇ જાય છે, સહાનુભૂતિની ભાવના તેમાંથી સુકાઇ જાય છે અને આત્મા ઉજ્જડ બની જાય છે.

એડવર્ડની કબરપર નીચે લખેલી પંક્તિઓ કોતરવામાં આવી હતીઃ—

"આપણે જે અર્પણ કરી દીધું તેજ આપણી પાસે છે;
આપણે જે ખર્ચી નાખ્યું તે આપણી પાસે હતું;
આપણે જે મૂકી ગયા તે આપણે ગુમાવી દીધું."

"એને ફેંકી દેવામાં આવે છે તો પણ એ વૃદ્ધિગત થતુંજ જાય છે; અને એને જોઇએ તે કરતાં વધુ એકઠું કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ગરીબાઇ ઉત્પન્ન કરે છે. ઉદાર આત્મા જાડો થશે અને લોભી આત્મા સુકાઇ જશે."

"તું આપ એટલે તને આપવામાં આવશે; જે માપથી તું બીજાઓને માપશે તેજ માપથી બીજાઓ તને માપશે."

"જે થોડાં બીજ વાવે છે તેમને ફળ પણ થોડાંજ મળશે."

"જે માણસને લોકોને ખાતર આત્મભોગ આપવાની ઇચ્છા હોય તેણે સંકુચિત વૃત્તિ ધારણ કરવી જોઇએ નહિ. તેણે ખુદ પ્રકૃતિના જેટલા વિશાળ અને ઉદાર હૃદયના થવું જોઇએ."

"મહાપુરુષો પોતાના અંતઃકરણપર આધાર રાખે છે; પોતાની પૈસાની થેલીપર આધાર રાખતા નથી."

"શ્રીમંત મનુષ્યોજ કાંઈ ઉદાર હોતા નથી."

જીવનનો વિશેષમાં વિશેષ લાભ લઈ લેવાની આતુરતામાં આપણે આ મહાન સત્ય ભૂલી જવું જોઇએ નહિ કે માત્ર આપવાથીજ આપણને સંપત્તિ મળે છે, પછી ભલેને તે સત્ય ગમે તેટલું વિપરિત લાગતું હોય. પોતાનું જીવન ગુમાવી નાખે છે તેનેજ માત્ર તે મળે છે. સૂર્યપ્રકાશ ગમે તેટલો પડતો હોય, વર્ષાદ ગમે તેટલો અનુકૂળ હોય, અથવા ભૂમિ ગમે તેટલી ફળદ્રુપ હોય તો પણ વાવ્યા વિના લણવાનો પ્રસંગ કદિ પણ આવતો નથી.

ગ્લૅડસ્ટને એક વાર એક ગરીબ છોકરાને રસ્તો વાળતાં જોયો હતો. તે માંદો પડતાં તેની મુલાકાત લેવાને માટે તેણે પોતાના ભારે કામના બોજાની વચ્ચે પણ અવકાશ મેળવ્યો હતો. તેણે જે અનેક મહાન કાર્યો કર્યાં હતાં તેના કરતાં પણ તેણે આ કામથી અંગ્રેજ પ્રજાનાં અંતઃકરણ વિશેષ જીતી લીધાં હતાં. તેવીજ રીતે ફિલિપ્સ બ્રૂકસે બોસ્ટન નગરના ગરીબ લોકોના લત્તામાં વસતી એક સ્ત્રીને બહાર જઈ તાજી હવા ખાવાને શક્તિમાન કરવાને માટે તેના બાલકની સંભાળ લઇને પોતાના ઉદાત્ત જીવનનાં અનેક મહાન કાર્યો કરતાં અમેરિકન લોકોનાં હૃદય વિશેષ જીતી લીધાં હતાં.

"આપણી અને આપણા માનવબંધુઓની વચ્ચેનું દ્વાર જ્યાં સુધી આપણે બંધ રાખીએ છીએ ત્યાં સુધી આપણી અને સ્વર્ગની વચ્ચેનું દ્વાર પણ બંધજ રહે છે."

દાન કરવાનો ઉત્તમોત્તમ ફાયદો એ હોય છે કે **આપણે જે પણ આપીએ છીએ તેના કરતાં અધિક સારૂં પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.** ક્રિયા કરતાં પ્રતિક્રિયા મોટી હોય છે. આપણે ગરીબ અને હતભાગી લોકોને માત્ર આપણો સમય અને દ્રવ્યજ આપીએ છીએ, પરંતુ તેના બદલામાં આપણે ઉદારતા અને પરોપકારવૃત્તિ કે જે મહાનમાં મહાન દૈવી ગુણો છે તેમનો વિકાસ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

વિલિયમ હાવર્ડ રસલે ક્રીમિયામાંની અંગ્રેજી છાવણીમાંથી લખ્યું હતું કે "હમણાં પુષ્કળ વર્ષાદ વરસે છે; આકાશ શાહીના જેવું કાળું થઇ ગયું છે; પવન જોસથી ફુંકાઇ તંબુઓને હચમચાવી નાખે છે; ખાઇઓને લીધે પાણી વહી જતું નથી; તંબુઓમાં કોઇ કોઇ વાર એક ફુટ પાણી થઇ જાય છે; અમારાં માણસોની પાસે ગરમ કપડાં પણ નથી અને ભીંજાય નહિ એવાં વસ્ત્રો પણ નથી; તેઓ કોઇ કોઇ વાર સામટા બાર બાર કલાક પર્યંત બહાર રહે છે; શિયાળામાં ચાલતા યુદ્ધમાં જે જે અનિવાર્ય વિપત્તિઓ સહન કરવાની હોય છે તે સર્વ તેમને હમણાં સહન કરવી પડે છે—અને તે છતાં એક પણ માણસ પોતાની સગવડને માટે અને ખુદ પોતાના જીવનને માટે પણ દરકાર કરતો નથી. આ કઠોર સત્ય છે, પરંતુ ઇંગ્લાંડના લોકોએ તે જાણવું જોઇએ. તેમણે જાણવું જોઇએ કે લંડનના મહોલ્લાઓમાં ભટકતા કંગાલ ભિક્ષુકના જીવનની સાથે જો પોતાના દેશને ખાતર અહીંઆ યુદ્ધ કરતા બ્રિટિશ સૈનિકોના જીવનની તુલના કરવામાં આવે તો મુકાબલે ફકત ભિખારી એક રાજકુમારની સાહેબી ભોગવતો લાગશે એવી આ લોકોની હાડમારી છે. એકાદ દવાખાનાનાં સાધારણમાં સાધારણ સાધનોનો પણ અહીં અભાવ છે. સભ્યતા અથવા સ્વચ્છતા પ્રત્યે યત્કિંચિત પણ લક્ષ્ય આપવામાં આવતું નથી. દિવાલો અને છાપરાંમાંનાં બાકાંઓ સિવાય દુર્ગંધી હવાને બહાર જઇ

વાતાવરણની સાથે મળી જવાનો બીજો માર્ગ ભાગ્યેજ જડે છે. અને મારા સમગ્ર નિરિક્ષણપરથી હું કહી શકું છું કે આ માણસોને બચાવવાનો જરા પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી તેથીજ તેઓ મરણ પામે છે. બિમાર માણસો બિમારની અને મરતાં માણસો મરતાંની સુશ્રુષા કરતાં જણાય છે !" ઇ. સ. ૧૮૫૪ ના શિયાળામાં પૃથ્વીના પડપર ત્રણ ફીટ ઉંડો બરફ પડ્યો અને ઘણાં માણસો તેમના તંબુઓમાંજ ઠરી ગયાં. પિસ્તાલીસ હજાર માણસોનાં લશ્કરમાંથી અઢાર હજાર કરતાંયે વધારે માણસો દવાખાનાંઓમાં હતાં અને તેમાંનો સેંકડે સાઠ ટકા જેટલો ભાગ મરણ પામ્યો હતો !

પરંતુ એવામાં દુઃખથી પીડાતા સૈનિકોના રક્ષણને માટે જાણે આકાશમાંથી "ક્રીમિયાની દેવી" ઉતરી આવી ! તે માનવકુલમાં જન્મી હતી, તો પણ દેવીજ હતી. ઇંગ્લાંડનાં સુંદરમાં સુંદર ગૃહો પૈકી એકમાં તેનો જન્મ થયો હતો. તે એક શ્રીમંત, સુંદર અને સંસ્કૃત કુમારિકા હતી અને દક્ષિણમાં સડતા દુઃખી સનિકોના દુઃખોદ્ગાર સાંભળી તેનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું હતું. ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલ દુઃખીઓને દુઃખમુક્ત કરવાને માટે ચોત્રીસ શિક્ષિત નર્સો લઇને આવી. તે આવી તે સમયે અંગ્રેજી છાવણીમાં એક ફીટ ઉંડું પાણી હતું, કૉલેરા ફેલાયેલો હતો અને ભૂમિદાહ કર્યા વિનાનાં મુડદાંઓની વિષમય હવાથી વાતાવરણ દુષિત બની ગયું હતું ! તે દેશમાં ઘોડાઓ તો લગભગ ચાલી શકતાજ ન હતા. જો તેઓ ચાલી શકતા હોત તો ઉપયોગી સરસામાન આણી શકાત. માણસોને અર્ધું અન્ન મળતું હતું અને તેઓ અર્ધાં નગ્ન દશામાં રહેતાં હતાં. દુર્ગંધ તથા મરકીથી પુષ્કળ માણસો મરી જતાં હતાં. તેણે તુરતજ ત્યાં એક કપડાં ધોવાનું ખાતું તથા એક રસોડું એ બેની સ્થાપના કરી અને સાજા થવા આવેલાં માણસોની આગળ રસિક ભાષણો

આપવાની ગોઠવણુ કરી. વળી તેણે છાવણીમાંથી પાણી કહાડી નાખવાની વ્યવસ્થા કરી; અને ત્યાર પછી તે દુઃખગ્રસ્ત માણસોની સારવાર જાતે કરવા લાગી. તેને તેની બીજી નર્સોએ ઘણી સારી સહાય કરી. મનુષ્યના શરીરમાં રહેલી આ દેવીઓ ઘડીમાં મરતા માણસનું ઉશીકું સ્વચ્છ કરતી તો ઘડીમાં પત્ર પણ ન લખી શકે એવા અશકત માણસોને માટે તેમને ઘેર મોકલવાના પત્રો લખતી! ઘડીમાં એક સીપાઇને પ્રોત્સાહક શબ્દો કહેતી તો ઘડીમાં બીજા તરફ જોઇ સહાનુભૂતિ દર્શક સ્મિત કરતી! આ રીતે સઘળો વખત તેઓ દુઃખી સૈનિકોની પથારી નજીક અને આસપાસ આંટા ફેરા ખાઇને તેઓની હરેક પ્રકારે સારવાર કરતી. આનું પરિણામ એવું સારૂં આવ્યું કે દોઢ વર્ષમાં મરણ સંખ્યા ઘટીને સેંકડે એકાદજ ટકા પર આવી રહી!

લંડનના 'ટાઇમ્સ' પત્રના ખબરપત્રીએ લખ્યું હતું કે "જ્યાં જ્યાં અત્યંત ભયંકર રોગ ફેલાયેલો હોય અને મૃત્યુ પણ ઘણાં થતાં હોય ત્યાં ત્યાં આ અનુપમેય સ્ત્રી અવશ્ય જોવામાં આવે છે. મૃત્યુશય્યાપર પડેલા દરદીને તેની હાજરીથી કંઇક આરામ મળે છે. અહીંના દવાખાનાઓમાં તે એક "સુશ્રુષા કરનારી દેવી" છે એમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી; અને તે નાજુક કુમારિકા સર્વ શય્યાઓની આગળથી મૌનપૂર્વક ચાલી જાય છે ત્યારે તેનું દર્શન થતાંજ ત્યાંના પ્રત્યેક ગરીબ માણસના ચ્હેરાપર કૃતજ્ઞતાની લાગણી પ્રકાશી ઉઠે છે. જ્યારે વૈદક ખાતાના સઘળા અમલદારો રાત્રે ઉંઘમાં પડેલા હોય છે અને બિમાર માણસોથી ભરેલી અનેક માઇલોના વિસ્તાર વાળી જગ્યામાં નિઃશબ્દતા અને અંધકારનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થઇ ગયું હોય છે ત્યારે એ કુમારિકા એકલી, હાથમાં એક નાનું ફાનસ લઇને બિમારોની તપાસ કરતી નજરે પડે છે." એક

સૈનિકે પોતાને ઘેર મોકલેલા પત્રમાં લખ્યુ હતું કે " તે એકાદ બે માણસોની સાથે વાત કરે છે અને ઘણા માણસો સામે માથું હલાવીને તથા સ્મિતથી શાંતિ આપે છે; પરંતુ સઘળા દરદીઓને તે તેમ કરી શકતી નથી કારણ કે અમારી સંખ્યા સેંકડોની છે. પરંતુ અમે તેની છાયાને પણ ચુંબન કરીએ છીએ અને સંતુષ્ટ થઇને પુનઃ ઉશીકાંપર અમારાં મસ્તક મૂકીએ છીએ!"

હું ઘણીવાર આશ્ચર્ય સહિત વિચાર કરૂં છું કે જો દયાળુ પ્રભુએ આપણી વચ્ચે ગરીબ અને કંગાલ માણસોને મૂક્યા ન હોત તો મનુષ્યજાતિની સ્વાર્થવૃત્તિ અને હૃદયશૂન્યતા કયાં જઇને અટકત? સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ માનવહૃદયમાં જે ઉદારતા અને પરોપકારવૃત્તિનાં બીજ વાવ્યાં છે તેને અંકુરિત કરી જીવતાં રાખવાને ગરીબ લોકોનાં સંકટોજ આપણને ઉત્તેજિત કરે છે.

ગરીબ અને દુર્ભાગી લોકોજ આપણને પરોપકારનાં કામ કરવાની તક આપે છે; તેમનાથીજ આપણું ચારિત્ર્ય ઘડાય છે અને આપણી નીતિ તથા ધર્મવૃત્તિનો વિકાસ થાય છે. બીજાઓને માટે કરેલું દયા અને ઉદારતાનું પ્રત્યેક કામ ઉચ્ચ હેતુઓને પુષ્ટિ આપનારા તથા દૈવી સ્વભાવને દ્રઢ કરનારા ખોરાક રૂપ છે. જ્યારે મનુષ્યની પરોપકારની વૃત્તિ પૂરી રીતે વિકાસ પામશે ત્યારે અત્યાર સુધીની કોઇ પણ શોધ કરતાં અધિક મહાન શોધો થશે અને બેકનની દૂરદર્શી કલ્પનાશક્તિ પણ જેને જોઇ શકી નથી એવાં સત્યો, તથા શેકસપિયરના મગજમાં પણ ઉતરી નથી એવી સુંદરતાઓ પ્રકટ થશે.

પરોપકારવૃત્તિ એ એક ખાસ નિરાળુંજ જગત છે. એમાં શોધખોળ કરવાનો પ્રારંભ પણ લોકોએ હજુ ભાગ્યેજ કર્યો છે. જે પવિત્ર સામ્રાજ્ય પૃથ્વીપર હવે પછી સ્થાપિત થવાનું છે તેના

પાયાના પત્થર ન્યાય, પ્રેમ, માન તથા સત્ય છે. સાહસિકતાનાં આ નવીન સામ્રાજ્યોમાં વિહરનારા સઘળા સાચા હૃદયના સાહસિક પુરુષોને માટે મિલ્ટન પોતાની દૈવી કાવ્યશક્તિથી પણ જેનું વર્ણન ન કરી શકે એવા દિવ્ય ઇડનના ધાર્મિક બાગો તૈયાર કરવામાં આવશે; અને રૅાસ પણ પોતાના દૂરબીનવતી જેનું દર્શન ન કરી શકે એવી ધાર્મિક ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવશે. પ્રાણીવિદ્યામાં પ્રવીણ લુઇ અગાસિઝ જણાવે છે કે "જ્યારે હું પૅરિસમાં હતો ત્યારે મારી વય ફક્ત ચોવીસ વર્ષની હતી. પૅરિસમાં હું મારા એક મિત્રે આપેલા પૈસાથી ગયો હતો, પરંતુ પાછળથી જોઇતા પૈસા મેળવવાની મારી અશક્તિને લીધે હું અભ્યાસ છોડી દેવાને તૈયાર થયો હતો. આ સમયે પ્રૉફેસર મિશેલિક પૅરિસ શહેરની મુલાકાત લેવા આવ્યો હતો. તેણે મને પૂછ્યું કે તમે કેમ ઉદાસ દેખાઓ છો ? મેં કહ્યું કે મારી પાસે કંઇ પણ સાધન રહ્યું નથી એટલા માટે હું મારે સ્વદેશ પાછો જવા માગું છું. બીજે દિવસે સવારે હું મારી હૉટેલના આંગણામાં નાસ્તો કરવા બેઠો હતો એવામાં મેં હંબોલ્ટના નોકરને આવતો જોયો. તેણે મને એક પત્ર આપીને કહ્યું કે 'આનો પ્રત્યુત્તર માગ્યો નથી' અને એમ કહીને તે ચાલ્યો ગયો. મેં તે પત્ર ઉઘાડ્યો; અને એ અત્યારે પણ જાણે મારા હાથમાંજ હોય એમ મને લાગે છે ! તે પત્રમાં આ શબ્દો હતા:–'મારા મિત્ર! મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે કાંઇક ભીડને લીધે તમે પૅરિસ છોડી જવા માગો છો; પરંતુ તેમ કરવાની જરૂર નથી. તમે જે ઉદ્દેશને માટે અત્રે આવ્યા છો તે ઉદ્દેશ જ્યાં સુધી સાધી શકાય નહિ ત્યાં સુધી તમે અહીંઆજ રહો એવી મારી ઇચ્છા છે. આની સાથે મેં તમારાપર પચાસ પોંડનો એક ચેક મોકલ્યો છે. આ પૈસા મેં તમને ધીર્યા છે; અને જ્યારે તમારાથી બને ત્યારે એ મને પાછા આપશો."

ઉદાર માણસ સહાય કર્યા વિના રહી શકતો નથી.

એક સળગેલી બત્તી વડે બીજી હજારોને સળગાવી શકાય છે અને તેથી તેના પ્રકાશમાં કાંઇ પણ ઉણપ આવતી નથી.

ક્રાઇસ્ટના જીવનમાં આપણને કેટલી બધી ઉદારતા જણાય છે ! તેની નિંદા કરવામાં આવી, પરંતુ તેણે પોતાના નિંદકોની નિંદા કરી નહિ. તે તો દૃઢતાપૂર્વક, ઉત્સાહપુર્વક અને જરા પણ ડગ્યા વિના પોતાનો ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવાને ઉદ્યોગ કરતોજ રહ્યો. મનુષ્યજાતિપર પ્રેમ કરી તેને માર્ગ દર્શાવવો એજ તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેના દૈવી ગુણો અને તેના સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વના પ્રભાવથી તેણે ભૂતકાળમાં પ્રગતિ કરી હતી, વર્તમાનકાળમાં તે પ્રગતિ કર્યો જાય છે અને ચિરકાલ પર્યંત તે પ્રગતિ કર્યાજ કરશે.

"પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનો બોજો ઉપાડશે." પરંતુ બલ્વર કહે છે કે "એ વાત સત્ય છે, પણ હવે તેજ પ્રકરણના એક અધિક સહેલા સત્ય તરફ વળો કે તમે એક બીજાના બોજા ઉપાડો; અને એ રીતે ક્રાઇસ્ટની આજ્ઞાનું પાલન કરો."

"જો મારો કોઇ પણ નાનો શબ્દ એક જીવનને વધુ તેજસ્વી બનાવી શકે, જો મારૂં કોઇ પણ નાનું ગાયન એક હૃદયનો થોડો સરખો ભાર પણ દૂર કરી શકે તો હે પ્રભુ! તે નાનો શબ્દ બોલવાને અને તે નાનું ગાયન ગાવાને તથા તેને કોઇ એકાંત ખીણમાં મૂકી પ્રતિધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરવાને તું મને સહાય કર!"

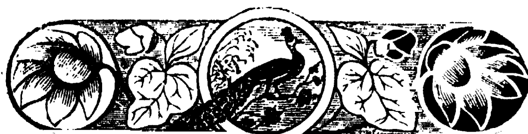
"કોઇની નિંદા કરતો ના; જે બાબત તારી નિસ્તેજ આંખોને એક ડાઘ–કલંક રૂપે દેખાય છે તે કદાચ ઇશ્વરના શુદ્ધ પ્રકાશમાં કોઇ સારી રીતે જીતાયેલા રણક્ષેત્રમાં વાગેલો એકાદ પ્રહારજ માત્ર હશે, કે જે પ્રહારથી તું પોતે તો અશુદ્ધ થઇને તાબેજ થઇ ગયો હોત.

—એડિલેડ એ. પ્રૉક્ટર.

"માટે તું તારા પુરુષબંધુની મૃદુતાથી તપાસ કર અને સ્ત્રી ભગિનીની તો એથીયે વધુ મૃદુતાથી તપાસ કર. તેઓ ધાડ પણ કાં ન પાડતાં હોય, પરંતુ આપણે માટે તો એક બાજુએ ખસી જવું એજ મનુષ્યોચિત કર્ત્તવ્ય છે. ખરેખર, જે અંતઃકરણનો કર્ત્તા છે **તેજ માત્ર કોઈ પણ અંતઃકરણની સાચી તપાસ કરી શકે તેમ છે;** કેમકે તે પ્રત્યેક તંતુને–તેના ભિન્ન ભિન્ન અવાજને–ઓળખે છે; તે પ્રત્યેક કમાનને–તેના ભિન્નભિન્ન વલણને–જાણે છે; માટે સમતોલપણાના સંબંધમાં તો આપણે મૌનજ ધારણ કરવું જોઇએ. કારણકે આપણે કદિપણ તેને આણી શકનાર નથી. **કોઇને હાથે કોઈ મહત્ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે ત્યારે આપણે માત્ર તેનું કેટલેક અંશે માપજ કરી શકીએ છીએ; પરંતુ તે સિદ્ધ થવામાં પડેલો શ્રમ અને નડેલાં વિઘ્નોનું ખરૂં માપ આપણે જાણી શકતા નથી.**

—બર્ન્સ.

પ્રકરણ ૨૩ મું—આલસ્ય.

"આળસ એ જીવતા મનુષ્યની કબર છે."

"ધંધાની ગેરહાજરી એ કાંઈ વિશ્રાન્તિ નથી." —કાઉપર.

"ગુમાઇ ગયેલું દ્રવ્ય ઉદ્યોગથી પુનઃ પ્રાપ્ત થશે: નષ્ટ થયેલું આરોગ્ય મિતાહારથી પુનઃ મળશે; ભૂલાઈ જવાયેલું જ્ઞાન અભ્યાસથી પાછું તાજું થશે; પરંતુ ગુમાઈ ગયેલો કલાક કોણે ફરીથી જોયો છે? અથવા ખોવાયેલી તક કોણે પાછી મેળવી છે?" —મિસિસ સિગૂર્નિ.

"આળસુ માણસ બન્ને કાંટા વિનાનાં ઘડિયાલ જેવો છે; કાંટા વિનાનું ઘડિયાલ ચાલૂ હોય કે બંધ હોય તોપણ તે એક સરખુંજ નિરૂપયોગી છે." —કાઉપર.

"કાંઇ પણ ન કરવું એ ખોટું કૃત્ય કરવાની શરૂઆત-ઉમેદવારી છે." —ડબ્લ્યૂ. એફ. ક્રૅફ્ટસ.

"પરિશ્રમ કરતાં આળસથી, કાટની પેઠે મનુષ્ય વિશેષ ત્વરાથી ખવાઈ જાય છે." —ફ્રૅંકલિન.

"જો તમે પ્રમાદી હો તો તમે વિનાશના માર્ગપર છો અને તેની ઉપર અટકાવનાં સાધન થોડાં હોય છે; તે રસ્તો નથી પરંતુ ખાઇ છે." —એચ. ડબ્લ્યૂ. બીચર.

"ઘંટીનો પત્થર અને મનુષ્યનું હૃદય હમેશાં ચક્રાકાર ફર્યાજ કરે છે; જો તેમની પાસે બીજું કાંઇ દળવાનું હોતું નથી તો તેઓ અવશ્ય પોતાના અંગનેજ દળી નાખે છે." —જૉન લૉગો.

"કામ એ પ્રત્યેક મનુષ્યનો પ્રાણરક્ષક છે."–**જ્યૉર્જ. બી. એમર્સન.**

"પરિશ્રમ એજ જીવન છે. ગોંધાઇ રહેલું પાણી બગડી જાય છે; આળસુ માણસો નિરાશજ થયા કરે છે, શોક કર્યા કરે છે; ઘડિયાળને બંધ રાખશો તો તેની ઉપર કાળા કાટનો હુમલો થશે." —**મિસિસ ઑસ્ગૂડ.**

"દક્ષિણ તરફના પ્રદેશમાં એક જાતનું પતંગિયું થાય છે. તે જ્યારે ઉડતું હોય છે ત્યારેજ માત્ર પ્રકાશે છે; મનના સંબંધમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ આવીજ છે; જ્યાં એક વાર આપણે આળસ કર્યું કે આપણા આત્માપર અંધકારનું આવરણ ચઢે છે." —**એઇલી.**

એક પ્રાચીન દંતકથામાંનો એક દેવ કહે છે કે "મૅથ્યુસેલા, ઉઠ અને તારે માટે એક ઘર બાંધ, કારણકે હજુ તું બીજાં પાંચસો વર્ષ જીવશે." પરંતુ પાંચસો વર્ષની ઉમર ભોગવી ચૂકેલા મૅથ્યુસેલાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "હવે જો મારે માત્ર પાંચસો વર્ષજ જીવવાનું હોય તો મારે માટે ઘર બાંધવાની કંઈ જરૂર નથી!"

એક આળસુ માણસની ખરાબ આદતો ગણી બતાવવાનું જ્યારે સ્પર્જિયનને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો: "તે ભયંકર રીતે એદી છે—" જે વૃદ્ધ ધર્માચાર્ય પાસે તે આ વાત કરતો હતો તે આ સાંભળી વચ્ચેજ પોકારી ઉઠ્યો: "બસ! આ એકજ પાપમાં સર્વ પ્રકારનાં પાપોનો સમાવેશ થયો છે."

"**આળસુ મગજ એ સેતાનનું કારખાનું છે.**" એના કરતાં વધારે સાચી કહેવત બીજી શી હોઈ શકે? ખરેખર, જ્યારે "**બીજા માણસોને સેતાન લલચાવે છે, ત્યારે આળસુ માણસ સેતાનને લલચાવે છે.**"

ગેટે જણાવે છે કે "પ્રકૃતિ અટકવાની વાત જાણતી નથી અને સમગ્ર નિષ્ક્રિયતાને શ્રાપ દે છે."

કનેકટિકટના કારાગૃહમાં એક અપરાધી પોતાનાં કપડાં કાઢી કેદીનાં

કપડાં પહેરતો હતો તે સમયે તે બોલ્યો: " મારા જીવનમાં મેં એક પણ દિવસ કામ કર્યું નથી. " બોલો, હવે આવો માણસ વગર ભાડાની કોટડીમાં જાય તેમાં શી નવાઇ ?

બીજી કોઇપણ વસ્તુ કરતાં આળસથી ઘણું કરીને વધારે ગુન્હા થયા છે અને વધુ દરિદ્રતા ઉત્પન્ન થઈ છે.

ફ્રાન્સના એક કારાગૃહમાંના એક કેદીના જમણા હાથપર નીચે લખેલા શબ્દોનાં છુંદણાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં: " ભૂતકાળે મને છેતર્યો છે, વર્તમાનકાળ મને વ્યથિત કરે છે અને ભવિષ્યકાળ મને ભયભીત કરે છે. " તેનું જીવન આળસમાંજ વીત્યું હતું અને તેથી તે અપરાધ કરવાને લલચાયો હતો.

કંઈપણ ધંધારોજગાર વિનાના માણસોથીજ ઘણેભાગે કારાગૃહ ભરાય છે. એમ કહેવાય છે કે મૅસેચ્યુસેટ્સના કારાગૃહમાંના કેદીઓમાં નેવું ટકા ધંધા વિનાના હતા.

સર વૉલ્ટર સ્કૉટે શાળામાં અભ્યાસ કરતા પોતાના પુત્રને લખ્યું હતું કે " આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે કે ઇશ્વરે પ્રત્યેક દરજ્જાના માણુસપર મહેનતનો બોજો નાખેલોજ છે; એવી કોઇપણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નથી કે જે પરિશ્રમ વિના મળે. જેવી રીતે અગાઉથી ખેડાણ કર્યા વિના ખેતરમાં ઘઉં પાકી શકતા નથી તેવીજ રીતે પરિશ્રમ કર્યા વિના મનુષ્યના મગજમાં જ્ઞાન આવીને બેસી જતું નથી. જો આપણે વસંતઋતુ પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરીશું તો આપણી ગ્રીષ્મઋતુ નકામી અને તિરસ્કારપાત્ર થશે, આપણો પાક નિષ્ફળ જશે અને આપણી વૃદ્ધાવસ્થારૂપી શીતઋતુ માનરહિત અને ઉજ્જડ થશે. "

સ્પાઇનોલાના માર્કવિસે સર હૉરેસ વીઅરને તેના ભાઇના મરણનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે " સાહેબ, તે કાંઇપણ કામ

કરવાનું ન હોવાથી મરણ પામ્યો છે!" આ સાંભળી માર્કવિસ બોલ્યોઃ "આહ! તેનાથી તો આપણામાંનો ગમે તે સેનાપતિ મરી જાય!"

એપ્સ સાર્જન્ટ કહે છે કે "જે માણસને પોતાનાં સંતાનોને ધંધાનું શિક્ષણ આપવાનું કામ માનભરેલું લાગ્યું ન હતું તેને હમણાં પોતાના ત્રણ પુત્રો વિષે ખબર મળી છેઃ–એક ગાડું હાંકવાનો ધંધો કરે છે, બીજો ભામટા તરીકે પકડાયો છે અને ત્રીજો પત્થરફોડાનું કામ શીખવાને ગયો છે."

એક આળસુ શખ્સે એક વાર ફરિયાદ કરી કે "મને મારા કુટુંબને પોષવા માટે અન્ન મળી શકતું નથી." આ સાંભળી એક પ્રમાણિક મજૂર બોલ્યોઃ "મને પણ અન્ન મળી શકતું નથી; તેને મેળવવવાને માટે મારે કામ કરવું પડે છે."

જેવી રીતે નિર્બળ છોડમાંથી નિર્બળ વૃક્ષ થાય છે તેવીજ રીતે આળસુ છોકરો પણ આળસુ માણસજ બને છે. આળસ હમેશાં વધતુંજ જાય છે. કરોળિયાના જાળાનાં તંતુ તરીકે તેનો પ્રારંભ થાય છે અને મજબૂત લોઢાની સાંકળના રૂપમાં તે અંત પામે છે. આળસુ માણસ ઘણુંજ ધીમેથી ચાલે છે અને ગરીબાઇ તેને તત્કાળ પકડી પાડે છે. આળસુ થવું એ ગરીબ થવા સમાન છે. જેઓ અવકાશ કમાયા હોય છે તેમને તે મધુર લાગે છે, પરંતુ જેઓ તેને વિનામૂલ્યે લેછે તેને તે બોજા સમાન થઇ પડે છે.

હે યુવક! મદમાતા ભરયૌવનમાં, જીવનના બોજાઓ અને કર્તવ્યોથી મુક્ત થઇ, જગતની ત્રીજોરીમાં એક પાઇનો પણ ઉમેરો કર્યા વિના બીજાના પરસેવાથી કમાએલો રોટલો ખાવાનો તને શો અધિકાર છે? જો મેંઢું તારૂં આળસુ અંગ ઢાંકવાને ઊન ન આપે અને પૃથ્વી તારૂં પ્રમાદી, નિરૂપયોગી જીવન લંબાવવાને અન્ન ન આપે તો તારૂં શું થાય?

ડિકન્સ કહે છે કે "સંતાતા ફરવું, નવરા ફર્યા કરવું, કાંઇ ખાસ કારણ વિના મહોલ્લાને નાકે ઉભા રહેવું, ફાવે ત્યાં જવું, કોઇ ખાસ સ્થળે જવાને બદલે ઉદ્દેશ વિના અનેક સ્થાને ભટકવું, કંઇ પ્રત્યક્ષ કામ કરવું નહિ, પરંતુ 'કાલે અથવા પરમ દહાડે પુષ્કળ કામ કરીશું' એવી ઇચ્છા રાખ્યા કરવી, એ આળસનાં પ્રાથમિક બાહ્ય ચિન્હો છે."

કામ કરતો કોઇપણ માણસ કંગાલ હોતો નથી. ઇંગ્લાંડમાં એક સમયે આળસુ માણસોને–ખાસ કરીને ભિક્ષુકોને–મોતની શિક્ષા સુદ્ધાં થતી હતી. આળસના પ્રથમ ગુન્હાને માટે ફટકા મારવામાં આવતા હતા; બીજા ગુન્હા પછી અપરાધીના કાનનો ઉપલો ભાગ કાપી નાખ-વામાં આવતો હતો અને ત્રીજો ગુન્હો થતાં તેને કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવતો હતો. તે દેશમાં એવો કાયદો હતો કે "જો કોઇ માણસ નવરો ભટકતો, આળસમાં રહેતો અને અપરાધ કરતો જણાશે તો તેને રાજ્યનો શત્રુ અને દેહાંતદંડને પાત્ર ગણી તેનાપર કામ ચલા-વવામાં આવશે."

ઍથેન્સમાં આળસને શિક્ષા કરવા યોગ્ય અપરાધ ગણવામાં આવતો અને ત્યાંના શહેરીઓને ઉદ્યોગ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને પોતાની શક્તિનો સૌથી વિશેષ ઉપયોગ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી. પ્રત્યેક માણ-સને ધંધો ખોળી કહાડવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઍરિયો પેગસના અમલદારો તો પ્રત્યેક માણસ પાસે કેટલું ભંડોળ છે, તે કેટલો ખર્ચ કરે છે, તે પોતાના ઉદ્યમમાંથી કેટલું કમાય છે અને કેટલું બચાવે છે તે સર્વની પણ તપાસ કરતા હતા.

એક યુવાન જર્મન અમીરે પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવાને બદલે લાંબો પ્રવાસ કર્યો અને પ્રવાસેથી પાછો ફરીને તે પોતાની મોટી જાગીરપર રહેવા લાગ્યો. આથી તેનું જીવન તેને એટલું બોજારૂપ

થઇ પડયું કે તેણે પોતાના એક મિત્રને કહ્યું કે "હું આવતી કાલે રાતે આત્મઘાત કરવાનો છું." તેનો એ મિત્ર એક કારખાનાવાળો હતો. તેણે એને પોતાનો નિશ્ચય ફેરવવાને સમજાવ્યો નહિ, પરંતુ તેને કહ્યુંકે "મારાપર છેલ્લી વાર કૃપા કરી કારખાનામાં આવો અને મારા કારીગરો જે સુંદર કામ કરે છે તે જુઓ." તે અમીર તેની સલાહને અનુસરીને તે કારખાનામાં ગયો. તે કારખાનાવાળા તરફથી ઇસારત થતાં કેટલાક કારીગરોએ તે અમીરને પકડી લીધો, તેને ઢીલો ઝભ્ભો પહેરાવ્યો અને તેની પાસે સખ્ત કામ કરાવ્યું. જ્યારે કારીગરો કામ બંધ કરીને નાસ્તો કરવાને બેઠા ત્યારે તે અમીર એટલો થાકી ગયો હતો અને એટલો બધો ભૂખ્યો થઇ ગયો હતો કે તે પણ ખુશીથી તેમની સાથે જાડા મોટા રોટલા ખાવાને બેસી ગયો. એ રોટલા તેને ઘણાજ સ્વાદિષ્ટ લાગ્યા અને તેને જે થોડી મિનિટની વિશ્રાંતિ મળી તે પણ અતિ પ્રિય લાગી. એક કારીગરે તેની આપઘાત કરવાની ઇચ્છાની વાત સાંભળી હતી તેણે એને કહ્યું: "દોસ્ત, આ બંદો પાંચ છોકરાંનો પિતા છે. મેં એકદમ ત્રણ છોકરાં ગુમાવી દીધાં. આ અચાનક પડેલા ઘાથી હું ઉન્મત્ત જેવો બની ગયો હતો. મને તેમની પાછળ જવાની ઇચ્છા થઇ; પરંતુ બાકીનાં બે છોકરાંને માટે મારે કામ કરવાનું હતું, કારણકે તેઓ મને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે; અને હમણાં હું તેમને માટે કામ કરૂં છું તેથી મને જીવન મધુરૂં લાગે છે." તે અમીરે આવી પકકી યુક્તિ રચવાને માટે પોતાના મિત્રને ધન્યવાદ આપ્યો અને તેણે એકદમ ઉદ્યોગી જીવન શરૂ કરી લાંબા સમય સુધી સુખ ભોગવ્યું.

શ્રીમંત લોકોનાં આળસુ જીવનમાં કોઇ કોઇ વાર કેટલું પોગળ અને દુ:ખ હોય છે તે એક ફ્રેન્ચ કાઉન્ટેસે પોતાના પરદેશમાં ગયેલા પતિપર લખેલા નીચલા પત્રપરથી જણાઇ આવે છે:—

"વ્હાલા સ્વામીનાથ–બીજું શું કરવું તેની કંઇ સમજ પડતી નથી તેથી હું આ પત્ર આપનાપર લખું છું. શું લખવું તેની કંઇ સમજ પડતી ન હોવાથી હવે હું વિરમું છું. આપની કંટાળેલી–

કાઉન્ટેસ ડિ આર."

ડિ ક્વિન્સી જણાવે છે કે એક સ્ત્રી પાણીપર હોડી ચલાવતી હતી. તેને એકાએક ખબર પડી કે તેનો હાર તૂટી ગયો હતો. તે હારનો એક છેડો નાવની બાજુ ઉપર થઇને નીચે લટકતો હતો અને તેમાંનાં મોતી એક પછી એક પાણીમાં પડતાં જતાં હતાં. જ્યારે તે પડવાની તૈયારીમાં આવેલા મોતીને પકડવા જતી ત્યારે બીજું મોતી સરી પડતું. આ મોતીઓની પેઠે આપણા કલાકો પણ એક પછી એક સરી જાય છે અને ચિરકાલને માટે આપણા હાથમાંથી જતા રહે છે.

લૉર્ડ ચેસ્ટરફીલ્ડે પોતાના પુત્રને લખ્યું હતું કે "આળસને હું એક પ્રકારનો આપઘાત ગણું છું, કારણકે તે દ્વારા મનુષ્યત્વનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે; પછી ભલેને પશુવૃત્તિ વિદ્યમાન રહેતી હોય."

અમુક માણસ આળસુ અને ચંચળ મનનો છે એવી અપકીર્તિ લોકોમાં ફેલાવાથી તરુણ પુરુષને જેટલી હાનિ થાય છે અને તેની ભાવી આશાઓની જેટલી પાયમાલી થાય છે તેટલી બીજી કોઈ પણ વસ્તુથી થતી નથી. કામમાં વિલંબ અને ઢીલ કરનારા માણસો આળસુ કરતાં પણ ખરાબ હોય છે–તેઓ આળસુના સરદાર હોય છે. માણસની ઉન્નતિનો આધાર ઘણે અંશે તેની કીર્તિ ઉપર રહેલો છે–બીજા લોકોના અભિપ્રાયો ઉપર રહેલો હોય છે. વિલંબ કરનાર માણસને મદદ કરવાને અથવા તેની પ્રશંસા કરવાને કોઇપણ માણસ ખુશી હોતો નથી. જો એક તરુણ માણસને બીજાઓની સહાય મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે ચપલ, સામર્થ્યવાન, દૃઢ, ઉત્સાહી

અને સત્યવાદી તરીકે નામના મેળવવી જોઇએ. એના વિના સફલતા મળવી અશક્ય છે.

વિલંબ કરવાની ટેવ નિયમબદ્ધતાને શિથિલ કરે છે, એટલા માટે એક વૃદ્ધ કૅપ્ટન પોતાના ખલાસીઓમાં આ આદતનો પ્રચાર ન થવા દેવા માટે ઘણી કાળજી રાખતો અને જ્યારે બીજું કાંઇ કામ ન હોય ત્યારે એ તેમની પાસે લંગર સાફ કરાવતો હતો.

આળસ એ લુચ્ચો ચોર છે. તે એકાદ મિનિટ આ કામમાંથી ચોરી લે છે, થોડીક મિનિટ પેલા કામમાંથી ચોરી લે છે; તે તમારા કોઇ ને કોઇ કામમાંથી પા અર્ધો કલાક કાપીજ લેછે. આપણે દિન પ્રતિ-દિન પ્રાતઃકાળમાં એવો નિશ્ચય કરીએ છીએ કે આજે આળસમાં એક પળ પણ ગુમાવવી નથી; પરંતુ દરરોજ રાત્રે આપણે ગુસ્સા સહિત પ્રમાદની નાની નાની ચોરીઓ જોવી પડે છે. તે તમને "માત્ર એકજ પળ" થોભાવી રાખે છે, પરંતુ એટલામાં આગગાડી ચાલી જાય છે; તે તમને "માત્ર એકજ પળ" થોભાવી રાખે છે પરંતુ એટલામાં બેંક બંધ થઇ જાય છે; તે તમને આવતી કાલે તમારા ઘરનો વીમો ઉત-રાવવાનું કહે છે, પરંતુ ઘર આજ રાત્રેજ બળી જાય છે; તે તમને આવતી કાલે જગ્યાને માટે અરજી કરવાનું કહે છે, પરંતુ તે જગ્યા આજેજ પૂરાઇ જાય છે; તે તમને નિશાળમાં સુસ્ત બનાવે છે, તે તમને સર્વ કામમાં સ્હેજ મોડા પાડે છે, પરંતુ તેથી અંતે તમે ચપલતા માટેની તમારી કીર્તિ ગુમાવી દો છો અને તમારી આંટ ખોઇ દો છો.

ચોરોની યાદી:—પ્રત્યેક તરુણે પોતાના અભ્યાસગૃહમાં અથવા દિવાનખાનામાં "ચોરો" અથવા "સમય ગુમાવનારાઓ" ની એક યાદી લટકાવી રાખવી જોઇએ. આ "ચોરો"માંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે

છે:—વિલંબ કરવો, અર્ધું કામ કરવું, ધ્યાન આપ્યા વિના કામ કરવું, દુર્બલતાપૂર્વક કામ કરવું, ઉદ્દેશ વિના કામ કરવું, ઝાઝી નિદ્રા લેવી, મોડા ઉઠવું, વિના કામે મુલાકાત લેવી, ભટકવું, કામને ધિક્કારવું, માત્ર કામને ખાતરજ કામ કરવું, ઝાઝું કામ કરવું, મગજ અશક્ત અને કંટાળેલું હોય ત્યારે અભ્યાસ કરવો, કામ વિના પત્રો લખવા, આરોગ્ય અથવા વિશ્રાંતિને માટે જરૂરની ન હોય એવી ગમ્મતો ઉડાવવી, મુલાકાત લેવા આવનારાઓની સાથે કલાકોના કલાકો સુધી નકામાં ગપ્પાં માર્યા કરવાં, કલ્પનાઓ કર્યા કરવી, મિથ્યા તડાકા માર્યા કરવા, હવામાં કિલ્લા બાંધ્યા કરવા, બગાસાં ખાયા કરવાં, ઉદ્દેશ વિના મુસાફરી કરવી, મૂર્ખાઇભરેલી વાતો વાંચવી, કામને મુલતવી રાખવું, અધુરૂં કામ કરવું, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

હિલાર્ડ કહે છે કે “ મને એક હાસ્યરસિક કવિતા યાદ છે. તેમાં સેતાનને મનુષ્યોરૂપી માછલાં પકડતો જણાવવામાં આવ્યો છે. તે મનુષ્યોને પોતાના ગલમાં ફસાવવાને માટે તેમની રુચિ અનુસાર તેમાં ખાવાના પદાર્થો પરોવતો હતો; પરંતુ પ્રમાદી મનુષ્યો સૌથી વિશેષ સરલતાથી તેના ભોગ થઇ પડયા, કારણકે તેમણે તો ખાદ્ય પદાર્થ પરોવ્યા વિનાના ખાલી ગલને પણ પોતાના મોંમાં લઇ લીધા અને તેમાં સપડાઇ ગયા! ” આળસુ માણસનું મગજ તેને પોતાનેજ કોતરી ખાય છે.

તહેવારના દિવસો, સાંજના ફુરસદના કલાકો, નવરાશની થોડીક પળો–એજ મનુષ્યના સઘળા ચારિત્ર્યની કસોટી કરે છે; કેમકે કસોટીની એવી પળો ઉદ્યમના સમયમાં નથી આવતી.

જો તમે એક તરુણ પુરૂષનું ચારિત્ર્ય જાણવા માગતા હો તો તે પોતાના અવકાશના સમયમાં શું કરે છે તેની માહિતી મેળવો. તે પોતાના અવકાશના સમયનો કેવો ઉપયોગ

કરવાની ઇચ્છા રાખે છે? અવકાશના કલાકો તેને કેવા લાગે છે? તે એ સમયમાં શિક્ષણ મેળવવા કે આત્મવિકાસ કરવા ઇચ્છે છે? અવકાશની જે પળો અને અર્ધા દિવસની જે રજાઓ બીજા માણસો વ્યર્થ ગુમાવી દે છે તેમાં તે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથ વાંચવાને ઇચ્છે છે કે પછી મૅચ જોવામાં, ગંજીફો ખેલવામાં કે બીજી રીતે તે વખત ગાળે છે?

ઘણા માણસો ઉદ્યોગ અને કરકસરથી પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કરીને મોજમઝા ઉડાવવાને જાય છે. દ્રવ્ય પેદા કરવામાં તેમનો ઉદ્દેશ મોજવિલાસ ભોગવવાનોજ હોય છે. પરંતુ પછી તેમને આળસુપણું અસહ્ય લાગે છે, તેથી તેઓ કાં તો ફરીથી વેપારધંધામાં પડે છે કે કાં તો જીવનતત્ત્વોને સક્રિય રાખનાર ચીજોના અભાવને લીધે મરણ પામે છે. હવે તેને પહેલીજ વાર પ્રતીત થાય છે કે કોઇ પણ ઉદ્દેશને માટે માણસે કામ કરવું જોઇએ એવી જે આજ્ઞા છે તે આપણા કલ્યાણને માટેજ છે અને આપણે કાંઇ પણ ઉદ્દેશ વિના લાંબા સમય સુધી જીવી શકતા નથી. જેવી રીતે ભૂખથી પાચનશક્તિનું માપ થાય છે તેવીજ રીતે આપણી જીવનશક્તિનું માપ આપણે જે વિષયોમાં રસ લેતા હોઇએ તે પરથી થાય છે.

આપણું મગજ હમેશાં પ્રવૃત્તિશાળીજ રહે છે અને જો આપણે તેને સત્કાર્યોમાં સદા રોકી રાખતા નથી તો તે તેની પોતાની જાતનોજ ચારો કરી જાય છે અને પોતાના જીવનતત્ત્વનોજ ભક્ષ કરે છે. નિશ્ચિત કાર્ય વિનાનો માણસ તરતજ રોગિષ્ટ મનનો ભોગ થઈ પડે છે. ઉદાસી અને નિરાશા તેનાપર હલ્લો કરે છે અને તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા તથા સુખને હરી લે છે.

પ્રકૃતિ જણાવે છે કે જો તમે થાકી જાઓ ત્યાં સુધી પરિશ્રમ કરશો તોજ હું તમને સુમધુર, આરોગ્યદાયક નિદ્રા અને કડકડતી ભૂખ આપીશ, કે જેનું સુખ પ્રમાદી અને આળસુ

માણસોના ભાગ્યમાં કદિ પણ હોતું નથી. પ્રકૃતિ પોતાની આ ઉત્તમ બક્ષિસો ખાસ પોતાનાં સખ્ત મહેનત કરનારાં પ્રિય બાળકો માટેજ રાખી મૂકે છે. તેમનો પગાર થોડો હોવાથી તે તેમને જગતનું વૈતરૂં કરવાને માટે આ વધારાની બક્ષિસ આપે છે.

બાઇસિકલ હમેશાં ઉભી રહેતાંની સાથેજ પડી જાય છે; ઉદ્યોગ ઘણાં માણસોને બચાવે છે.

બીજાં માણસો જ્યારે કામ કરતાં હોય છે ત્યારે જે માણસ મહિનાઓના મહિનાઓ સુધી ગજવામાં હાથ ઘાલીને ઉભો રહે છે, તેના હાથ તરતજ બીજા માણસોના ગજવામાં પડશે. (એટલે કે તે ચોરી કરતાં શીખશે.)

બેદરકારી બહુ ભયંકર છે.

જો તમે તમારા મગજપ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરશો તો તે અશક્ત થઇ જશે.

જો તમે તમારા હાથપ્રત્યે બેદરકાર થશો તો તમે કંગાલ બની જશો.

જો તમે તમારા પાડોશીપ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરશો તો તમે સ્વાર્થી બની જશો.

જો તમે તમારા આત્મા પ્રત્યે બેદરકારી કરશો તો તમે સેતાન બની જશો.

આળસુ માણસ જગતમાં મુડદા કરતાં વિશેષ ઉપયોગી નથી અને તે છતાં પણ તે મુડદા કરતાં વિશેષ જગ્યા રોકે છે. જે માણસ દૈવના ભરોસાપર કંઇક દલ્લો મેળવવાની આશા રાખે છે તે ઘણીવાર વગર ભાડાની કોટડીમાં રહેવા જાય છે.

કાર્લાઇલ કહે છે કે " કામમાં અમર ઉચ્ચતા અને પવિત્રતા છે. જો પ્રમાણિકપણે અને આતુરતાપૂર્વક કામ કરનાર માણસનું હૃદય પોતાની ઉચ્ચતાનું વિસ્મરણ કરતું નથી તો તેનામાં હમેશાં આશા રહે છે; માત્ર આળસુ માણસમાંજ સદાસર્વદા નિરાશાનો વાસ હોય છે."

માણસ કામ કરવા બેસે છે કે તરતજ તેના આત્માને એક

પ્રકારની શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; પછી તે કામ ભલેને હલકામાં હલકા પ્રકારનું હોય! શંકા, આશંકા, શોક, પશ્ચાતાપ, ક્રોધ, નિરાશા એ સર્વ પ્રત્યેક માણસની માફક ગરીબોની પૂંઠે પણ વરૂની માફક લાગેલાં હોય છે; પરંતુ તે ખરી વીરતા ધારણ કરીને કામ કરવામાં નિમગ્ન થાય છે તેથી એ સર્વ દાંતિયાં કરીને પાછાં પોતાની ગુફામાં ભરાઇ જાય છે.

જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ કહે છે કે "તું જે ઉત્તમોત્તમ કાર્ય કરવાને શક્તિમાન હોય તે કાર્ય તને પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કર."

રસ્કિનને કોઇએ કહ્યું કે અમુક માણસ મહા બુદ્ધિમાન છે; ત્યારે તેણે તેજ ક્ષણે એને પ્રશ્ન પૂછયો: "તે કામ કરે છે કે?"

એવા ઘણા માણસો હોય છે કે જે મારી પાસેથી એક પાઇ ચોરી લેવા કરતાં પોતાના હાથ કાપી નાખવાનું વધુ પસંદ કરે; પરંતુ આવા હજારો પ્રમાણિક માણસો મારી પાસે આવીને મારા અમૂલ્ય સમયમાંથી એકાદ કલાક ચોરી લેતાં પણ જરાયે અચકાતા નથી! જે માણસ એક સાર્વજનિક કાર્યકર્તા અથવા નોકરનો સમય ચોરી લે છે તે એક પ્રજાનો સમય લૂટી લે છે.

એક સ્કોટિશ ચોપાનિયાના અધિપતિનો મુદ્રા લેખ આ પ્રમાણે હતો: **"ધંધા વિનાના માણસોની મુલાકાતોથી ધંધાદારી માણસને જેટલું અહિત થાય છે તેટલું બીજા કશાથી થતું નથી."**

જ્યાં સુધી જગતના ઘા રૂઝાયા નથી, જ્યાં સુધી છેલ્લા તૃષાતુર આત્માને પાણી મળ્યું નથી ત્યાં સુધી કોઇ પણ સશક્ત માણસને પોતાનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર મૂકી દઇને નવરા ઉભા રહેવાનો હક નથી.

સમય તો આપણે તેને જેવો બનાવીએ તેવો થાય છે. બુદ્ધિમાન પુરુષના હાથમાં તે કલ્યાણકારક થાય છે અને મૂર્ખ માણસના

હાથમાં તે શ્રાપ સમાન થઈ પડે છે. બુદ્ધિમાનના હાથમાં તે અમરત્વની તૈયારીરૂપ થઇ પડે છે અને મૂર્ખના હાથમાં તે નરકના સાધનરૂપ થઇ પડે છે. તમને તેની ઘણી કિંમત હોય છે અને તમારા પાડોશીને તેની જરા પણ કિંમત હોતી નથી.

જૅાન રસ્કિન હમેશાં પોતાની સમક્ષ એક મોટા ચકમકના પત્થરપર "આજ" શબ્દ કોતરેલો રાખતો.

જ્યાં સુધી તમે એક પળમાંથી બની શકે તેટલું કામ નીચોવી નીચોવીને ખેંચી ન લો ત્યાં સુધી તમે તેને પસાર થવા દેતા નહિ.

હરરોજ કંઇ ને કંઇ કામ કરો. આળસુ માણસને માટે આકાશમાં પણ સ્થાન નથી અને પૃથ્વીમાં પણ સ્થાન નથી; તે મનુષ્યજાતિને કલંક રૂપ છે. દ્રવ્ય અથવા સામાજિક માનપાનના ગમે તેટલા પ્રકાશથી પણ તેની અત્યંત કુરૂપતા ઢાંકી શકાતી નથી. **ભોગવિલાસમાં ઉછરી પરાવલંબી બનવા કરતાં સ્વાવલંબી અને મનુષ્યજાતિને ઉપયોગી થવા ખાતર તગારાં ઉચકવાં એ પણ સારૂં છે.**

"મારા પુત્ર! કામ કર, કામ કર; ડર નહિ. મજુરીની સામે હિંમતભરી દૃષ્ટિથી જો, હથોડો અથવા કોદાળી લે અને તારી હલકી જગ્યાને માટે બીલકુલ શરમાયા વિના કામ કર્યે જા."

ખોઇ નાખેલા દિવસને માટે નીચલું કથન કેટલું બધું અસરકારક છે?

"ખોવાયું! ખોવાયું! ખોવાયું! અમૂલ્ય રત્ન ખોવાઇ ગયું! તેની આસપાસ શુદ્ધ અને પ્રકાશિત એવા ચોવીસ મોટા હીરા જડેલા હતા અને તેમાંના પ્રત્યેક હીરાની અંદર સાઠ નાના ચકચકિત હીરા મઢેલા હતા." **—મિસિસ એલ. એચ. સિગૂર્નિ.**

"પરિશ્રમથી આપણને શોકમાં શાંતિ મળે છે, નાની વ્યથાઓમાં વિશ્રાન્તિ મળે છે, હમેશનાં પાપની લાલચોમાંથી બચી શકીએ છીએ અને સાંસારિક ઉપાધિઓમાંથી આરામ મળે છે. કામ કરશો એટલે તમને ઘસઘસાટ નિદ્રા આવશે; કામ કરશો એટલે તમારી સર્વ ચિંતાઓ ટળી જશે; માટે નિરાશ બનીને સુતા સુતા આંસુ પાડયા ન કરતાં મજબૂત હૃદય અને દૃઢ ઇચ્છાથી ઉઠીને કામ કરો."

—એફ. એસ. ઑસ્ગુડ.

પ્રકરણ ૨૪ મું—આપણી શાળાઓ અને શિક્ષકો

"એક સારી માતા એ એકસો શિક્ષકોની બરાબર છે."

—જ્યૉર્જ હર્બર્ટ.

"જીવનચરિત્રોનો–ખાસ કરીને તો જે પુરૂષો સ્વપરિશ્રમથી મહત્તા અને ઉપયોગિતા પ્રાપ્ત કરીને મહાન અને ઉત્તમ બન્યા હોય એવા પુરૂષોનાં જીવનચરિત્રોનો–અભ્યાસ કરવાથી પ્રોત્સાહન અને ઉચ્ચ વિચારો પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે એ ચરિત્રો જે ઉત્તમતાને વર્ણવતાં હોય છે તેવીજ ઉત્તમતા ફરીથી ઉત્પન્ન કરવાનો ખાસ ઉદ્દેશ અને સીધું વલણ એ ધરાવતાં હોય છે."

—હૉરેસ મૅન.

"જે ક્ષુદ્ર માટીના પિંડમાં (શરીરમાં) સર્ગશક્તિ બિરાજમાન થઈ હતી તે માટી તો પાછી નિર્જીવ બનીને ક્યારનીયે ધૂળમાં મળી ગઇ હોય છે અને કદાચ ત્યાર પછી તો યુગોના યુગો વહી ગયા હોય છે; પરંતુ તે છતાં પણ એના દ્વારા (મહાન મનુષ્યોની હયાતિ દ્વારા) પ્રકાશિત થયેલાં નૈતિક અને બૌદ્ધિક સત્યો તો હજીપણ મહત્તા અને ગૌરવના માર્ગપર પોતાનો દિવ્ય પ્રકાશ પૂરેપૂરો આપ્યાજ કરીને બીજા માણસોને પણ તે જ સ્વર્ગીય માર્ગે ચાલવાની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ આપ્યાજ કરે છે.

—એડવર્ડ એવરેટ.

"શું ફિડિયાસ માત્ર એકલોજ પોતાના કામમાં જીવે છે? તેનો બૃહસ્પતિ આજે પણ પાછો આવે છઃ કબરમાંના એક પણ દૈવી પુરૂષને

જાગૃત કરો એટલે તમને તેનામાં હિરિયાસના વિચારો પ્રતીત થશે.

ઉપનિષદ્ અને કુરાન, ગીતા અને બાઇબલ, રામાયણ અને ઇલિયડ, એ સર્વને કદાચ આ પૃથ્વીપટપરથી ભૂંસી શકાય, પરંતુ એમાં વર્ણવેલ પ્રત્યેક ઉચ્ચ વિચાર અને કાર્ય તો સદા અમર અને પ્રકાશિતજ રહેશે.

મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર આપણને એવું સ્મરણ કરાવે છે કે આપણે પોતે પણ આપણાં જીવન ઉચ્ચ કરવાને અને સમયની રેતીપર આપણાં પગલાંની અમર છાપ મૂકી જવાને શક્તિમાન છીએ."

—લૉંગફેલો.

"મેં જે જે વસ્તુ જોઇ છે અને સાંભળી છે તે સર્વના અંશ મારામાં દાખલ થયા છે."

—ટેનિસન.

ઇ. સ. પૂર્વે બસેં કરતાં યે વધારે વર્ષ પહેલાં ઇજિપ્ટના એક બળવાન રાજાએ ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયાની સામેના ફારોસ નામના બેટપર સંગેમરમરનો એક ચારસો ફીટ ઉંચો મિનારો બાંધવામાં લગભગ બે લાખ પોંડ ખરચ્યા હતા. તેણે એવી આજ્ઞા કરી હતી કે શિખરની પાસે દિવાલમાં સંગેમરમરની એક તખ્તી જોડવી અને તેની ઉપર મોટા અક્ષરમાં મારૂં નામ કોતરવું. જ્યારે તે પ્રચંડ કામ પૂરૂં થયું ત્યારે તે જગતના સાત ચમત્કારોમાંના એક તરીકે ગણાવા લાગ્યું. દરરોજ રાત્રે એ મીનારાના શિખરપર એક દીવો બળતો અને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંના ખલાસીઓને માર્ગ દર્શાવતો. દિવસે હજારો પ્રવાસીઓ એ મીનારો જોવાને આવતા અને પેલી તખ્તીપર કોતરેલા "બીજો ટૉલેમી, ફિલાડેલ્ફસ" એ શબ્દો વાંચતા. ઘણાં વર્ષો સુધી એ નામ સ્પષ્ટ રીતે જણાયું, પરંતુ તે ખરી રીતે સંગેમરમરપર નહિ, પરંતુ તખ્તીપર પાથરેલા સંગેમરમર જેવા લાગતા ચુનાના કેલપર કોતરેલું હતું. કાળે ધીમે ધીમે તે શબ્દોને ભૂસી નાખ્યા; કેલ ખરી ખરીને નીચે પડ્યો અને ત્યાર પછી તે કેલની નીચેથી ગ્રીક શિલ્પી સૉસ્ટ્રેટસનું નામ કઠણ પત્થરપર કોતરેલું દૃષ્ટિગોચર થયું.

સૉક્રેટિસે તે ઉચ્ચ, સુંદર, દૃઢ અને ભવ્ય મિનારાના ખરા વિધાયક તરીકે પોતાનું નામ અમર કરવાને એ ગુપ્ત માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો.

કીર્તિના શિખરપર બિરાજમાન થયેલા ઘણા મહાન પુરુષોને અમુક મહાન વિચાર અને કાર્યના ઉત્પાદક કે નિર્માતા ગણવામાં આવે છે; પરંતુ કાળે કરીને જયારે તેમના નામનું લેબલ ઝાંખું પડીને નષ્ટ થઇ જાય છે ત્યારે તે મહાન વિચારો અને કાર્યોના આત્માપર ઉંડા અક્ષરે કોતરાયેલો "માતા" શબ્દ નજરે પડે છે. ખરેખર જે માતાના પુત્રોને લોકો તાળીઓથી વધાવી લે છે તે માતાને તો તેઓ કદાચ જરાપણ ઓળખતા હોતા નથી!

પ્રેસિડેન્ટ ગાર્ફીલ્ડે પોતાનો ઓદ્ધો ગ્રહણ કર્યા પછી સૌથી પહેલું કામ પોતાની વૃદ્ધ માતાને નમન કરવાનું કર્યું હતું. તે કહેતો કે "હું જેવો છું અને મારી પાસે જે છે તે સર્વનું કારણ મારી માતાછે."

બેન્જામિન વેસ્ટે કહ્યું હતું કે "મારી માતાના એક ચુંબને મને ચિત્રકાર બનાવ્યો છે." લૉર્ડ લૅંગ્ડેઇલે કહ્યું હતું કે "જો એક પલ્લામાં આખા જગતને મૂકવામાં આવે અને બીજામાં મારી માતાને મૂકવામાં આવે તો જગતવાળું પલ્લું ઉચું જશે."

ગેટેએ કહ્યું હતું કે "આપણો જન્મ થાય છે કે તરત જગતની આપણાપર અસર થવા લાગે છે અને તે કાર્ય અંતપર્યંત ચાલુ રહે છે."

શેકસપિયર કહે છે કે "સંસારથી વિરક્ત થયેલા આપણા આત્માને વૃક્ષોમાં જીભની, વહેતા ઝરાઓમાં પુસ્તકોની, પત્થરોમાં ધર્મોપદેશની અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં મંગળતાની પ્રતીતિ થાય છે."

કલે, વેબ્સ્ટર અને બીજા હજારો માણસોના સંબંધમાં બન્યું છે તેમ, ગામડાના છોકરાઓ વિલાપ કરે છે કે અમને તક મળતી નથી અને ખડકો, પર્વતો તથા જંગલોમાં અમારૂં જીવન અફળ જાય છે.

આવી સમજણને લીધે તેઓ જન્મસ્થાનનાં બંધન તોડી નાખીને તકથી ભરેલા શહેરમાં નાસી જવાની સંધી મળવાની રાહ જોયા કરે છે. પરંતુ ત્યાં જઇને વરયા બાદ શહેરમાં ઉછરેલા છોકરા સાથે કોઇવાર હાથોહાથ થવું પડતાં એજ ખડકો, પર્વતો, ઝરાઓ અને પત્થરના ડુંગરો–કે જે અજ્ઞાત રીતે તેમના બાંધાની દૃઢતા અને શક્તિમાં ઉતરેલા હોય છે–તે તેમની મદદે દોડી આવે છે અને શહેરમાં ઉછરેલા પ્રતિસ્પર્ધીને ધૂળ ભેગો કરે છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બાલ્યાવસ્થાના આ મહાન શિક્ષકોનું શિક્ષણ કંઇ વ્યર્થ જતું નથી, પરંતુ ઉલટું તે ખુદ મનુષ્યના જીવનનો એક અગત્યનો ભાગ બની જાય છે. " કોઇક ઉદાત્ત ભાવનાનું નિમંત્રણ થતાં જંગલ પુનઃ હાલવા લાગે છે, વૃક્ષો ગણગણવા લાગે છે, નદીઓ વહેવા અને પ્રકાશવા લાગે છે અને ઢોરો પર્વતપર બોલવા લાગે છે તથા મનુષ્યના હાથમાં શક્તિની કુંચી મૂકવા માંડે છે. આવી રીતે પ્રકૃતિના પ્રત્યેક પદાર્થમાંથી મનુષ્યને જે બોધ મળે છે તે તેના હૃદયની જીભ બને છે અને જડ હૃદયના લોકોને દર્શાવી આપે છે કે જગતમાં સર્વત્ર ડહાપણ ભરેલું છે માટે આ બોધ ગ્રહણ કરો."

આપણા શિક્ષણનો ઉત્તમોત્તમ ભાગ આપણને પ્રકૃતિ દેવી તરફથીજ મળે છે અને આપણે આપણી જાતને શહેરમાંજ ગોંધી રાખીએ છીએ તેટલા માટે તે આપણી પાસેથી ભારે દંડ લે છે. આપણે શહેરમાં રહીને કુદરતની સ્વચ્છ અને આરોગ્યદાયક હવા મેળવી શકતા નથી તેમજ આનંદદાયક પક્ષીઓ, વહેળાઓ, પુષ્પો, પર્વતો, ખીણો, જંગલો, બીડો અને ડુંગરોમાંથી પાઠો શીખી શકતા નથી. જગત એ કુદરતની મોટી નિશાળ છે; તે મનુષ્યનો વિકાસ કરે છે, જીવનને પ્રફુલ્લિત કરે છે અને મનુષ્યોને બળવાન કરે છે. સર્વ રોગોની ઔષધિ તેનામાં રહેલી છે અને તેના

સહવાસથી દૂર રહેનારને અવશ્ય દંડ ભરવો પડે છે; વળી તેના મનુષ્યત્વનો કેટલોક ભાગ હંમેશને માટે સંકુચિત થઇ જાય છે; તેની દૃષ્ટિમર્યાદા સાંકડી અને ટુંકી થઇ જાય છે અને તેનું શિક્ષણ અપૂર્ણ રહે છે. સ્નાયુ, નસ અને બીજા સર્વ અવયવોની દૃઢતા, ટકી રહેવાની શક્તિ, હિંમત, ચપલતા આ સર્વ ગુણો ગામડાનાં હવાપાણીથી પ્રાપ્ત થાય છે. શહેરનું નાગરિક જીવન મનુષ્યની શારીરિક અને નૈતિક ખરાબી કરે છે. શહેરમાં સંસ્કૃતિ–સુધારો–ખૂબ મળે છે પરંતુ શક્તિ કમી થઇ જાય છે; શિક્ષણ પુષ્કળ હોય છે પરંતુ કસ થોડો હોય છે; સુંદરતા વિશેષ હોય છે પરંતુ મજબૂતી ઓછી હોય છે; ભાવના વિશેષ હોય છે પરંતુ ડહાપણ થોડું હોય છે; પુસ્તકો અધિક હોય છે પરંતુ જ્ઞાન અલ્પ હોય છે; વાંચન પુષ્કળ હોય છે પરંતુ બુદ્ધિ થોડી હોય છે; માહિતી પુષ્કળ મળે છે પરંતુ કાર્ય કરવાની શક્તિ ઓછી હોય છે; કલ્પના પુષ્કળ હોય છે પરંતુ દૃઢ વિચાર કમ હોય છે; મૃદુતા વિશેષ હોય છે પણ દૃઢતા ઓછી હોય છે; વર્તમાનપત્રો ખૂબ વાંચવામાં આવે છે પરંતુ સ્મરણશક્તિ તથા ધારણશક્તિ મંદ હોય છે; માણસોની સાથે મળવા હળવાનું ખૂબ થાય છે પરંતુ સહૃદયતા ઓછી હોય છે; હાવભાવ અને મોઢાની મીઠાશ બતાવતાં વધારે આવડે છે પણ અંદર ઉલટીજ વૃત્તિ હોય છે. અંદર એક વાત હોય છતાં મ્હોડે તથા ચ્હેરામાં બીજાજ ભાવ દર્શાવવાની કળા વધારે હોય છે, પણ ઉચ્ચ હિતને સમજવા તથા સાધવાની કળા–સદ્‌ગુણો વધારવાની ઇચ્છા ને યત્ન થોડાજ હોય છે.

જૉન માર્શલ વર્જિનિયાના પર્વતો તરફ જોઇને બોલ્યો હતો કે "અહો! કેવું સુન્દર દૃશ્ય છે! અહીં આત્મા કેવો પ્રોત્સાહિત થાય છે અને કેવા ઉન્નત વિચારો આવે છે! પૅટ્રિક હેન્રી એક મહાન અને છટાદાર વક્તા થયો તેમાં શું આશ્ચર્ય! તે આવાં ઉચ્ચ કોટિનાં

દસ્યોની વચ્ચે ઉછરેલો હોવાથી તેથી વિપરિત બની શકેજ નહિ; તે એવોજ થાય!"

જંગલો, પહાડો, નદીઓ અને સમુદ્રના સહવાસે પ્રાચીન આર્ય મુનિઓને અલૌકિક સત્યોના શોખીન અને દ્રષ્ટા તથા વક્તા બનાવવામાં–પોતે કૃતકૃત્ય બની બીજાઓને પણ ઉચ્ચતા તરફ ખેંચવામાં –કેટલી બધી મદદ કરી હશે તે વાત શહેરી, મુડદાલ, અર્થપિપાસુ બુદ્ધિમાનો ભાગ્યેજ સમજી શકે તેમ છે.

ડેનિયલ વેબસ્ટરનાં સંસ્મરણોમાં સ્ટિવન ઍલન જણાવે છે કે "જે સ્થાનમાં વેબ્સ્ટર જન્મ્યો હતો તે સ્થાનમાં તેના કેટલાક પડોશીઓ અને સંબંધીઓની સાથે હું ઉભો રહ્યો ત્યારે મને એવો વિચાર આવ્યા વિના રહ્યો નહિ કે જંગલની જે શીતલ ટેકરીઓની વચ્ચે એ ઉછર્યો હતો અને જે બીડોમાં એ મોટો થયો હતો તેમણે અવશ્ય એના આત્માપર પોતાની છાપ પાડી હતી."

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની ભૂગોળ અને ઇતિહાસ વૉશિંગ્ટનની કૉન્ગ્રેસપર છપાયેલો હોય છે. જો આપણામાં તે કૉન્ગ્રેસના સભાસદનું પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિ હોય તો આપણે તેના જીવનપર અસર કરનાર અને તેને રચનાર પર્વતો, ખીણો, સરોવરો, બીડો અને તેની જન્મભૂમિનાં સમસ્ત દ્રસ્યો જોઇ શકીએ. તેના પરગણાનો ઇતિહાસ, તેમાં પ્રચલિત દંતકથાઓ અને કવિતાઓ, એ સર્વ તેના મગજના તંતુઓની સાથે વણાઇ ગયેલાં હોય છે; તેમની અસર તેના જીવનના અણુયે અણુમાં પ્રતીત થાય છે. પ્રાચીન ગ્રેનાઇટ સ્ટેટનો માણસ અને સૂર્યના પ્રખર તાપથી તપ્ત દક્ષિણનો રંગીલો પ્રતિનિધિ, બન્ને જૂદા પડીને ઓળખાઇ આવે છે. એકાદ વેબ્સ્ટરમાં તમને ગ્રેનાઇટ પરગણાની ઉગ્ર આબોહવાની અને એકાદ કૅલ્હૌનમાં અથવા ક્લેમાં પ્રખર તાપની પ્રતીતિ થઇ શકે છે.

વિશ્વ એ મનુષ્યને માટે એક મોટી કિંડરગાર્ટનની શાળા છે. તેમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાનો ખાસ પાઠ શીખવે છે. પર્વત આપણને દૃઢતા અને ભવ્યતાનું શિક્ષણ આપે છે; સમુદ્ર આપણને વિશાળતા અને પરિવર્તનનો પાઠ શીખવે છે; જંગલો અને સરોવરો, નદીઓ, વાદળાં અને પવન, નક્ષત્રો અને પુષ્પો, મોટા વહેળાઓ અને બિલોરી બરફના ટુકડાઓ એ સર્વ જડચેતન પદાર્થો મનુષ્યોના આત્માપર પોતાની છાપ પાડે છે. મધમાખ અને કીટ પતંગાદિ જીવો પણ આપણને ઉદ્યોગ અને કરકસરના પાઠ શીખવે છે.

હલકી ગાળો અને શાપ દેવાને માટે પ્રખ્યાત થયેલી એક ડોશીએ જૉન બનિયનને કહ્યું હતું કે "તું એટલી હલકી ગાળો ભાંડે છે કે તારા શબ્દો સાંભળી મને કમ્પારી છૂટે છે. મેં મારા સમગ્ર જીવનમાં તારા જેવો સેતાન જોયો નથી." આવી ડોશીના મ્હોડેથી ઠપકો સાંભળી બનિયનના શોકનો પાર રહ્યો નહિ અને તે પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો. થોડાજ સમયમાં તે બદલાઇને ધાર્મિક ઉપદેશ આપતો જણાયો. ધર્માંધ મનુષ્યોએ તેને બાર વરસ સુધી કારાગૃહમાં રખાવ્યો; પરંતુ તે નરક સમાન સ્થાનમાંથી પણ તેણે પોતાનું અમર "પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ" નામનું પુસ્તક જગતને મોકલી આપ્યું!

મહાન સિકંદરે કહ્યું હતું કે "મારા જીવનને માટે હું મારા પિતાનો આભારી છું, પરંતુ મારા ઉત્તમ જીવનને માટે તો મારા શિક્ષકોનોજ આભારી છું."

લિંકન પ્રેસિડેન્ટ તરીકે નીમાયો તે પહેલાં કેટલાક સમયપર તેણે નૉરિચ શહેરમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું તે સમયે તેની બારીક દલીલો સાંભળીને એક માણસપર ઘણીજ અસર થઈ હતી. બીજે દિવસે તે એને આગગાડીમાં મળ્યો ત્યારે તેણે પૂછ્યું: "આપને દલીલ કરવાની આવી અદ્ભુત શક્તિ અને પૃથક્કરણ કરવાની આવી ચોક્કસતા ક્યાંથી

પ્રાપ્ત થઇ ?" લિંકને પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "મને ભયંકર નિરાશા પ્રાપ્ત થઇ હતી તેથી મને એ શક્તિઓ મળી છે. તરુણાવસ્થામાં હું કાયદાનો અભ્યાસ કરવા ગયો ત્યારે મને જણાયું કે વકીલનું કામ ઘણે ભાગે મુકદમો સાબિત કરવાનું કે તોડી પાડવાનુંજ હોય છે. મેં મારા મનમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'લિંકન, અમુક વાત સાબિત થયેલી ક્યારે કહેવાય ?' મને પ્રત્યુત્તર મળી શક્યો નહિ. સાબિત થયેલી કયારે કહેવાય ? જુબાની એ કાંઇ સાબિતી નથી. જુબાની પૂરતી હોય, પરંતુ સાબિતી શેમાં રહેલી છે ? પેલા જર્મનની પ્રાચીન વાત તો આપના સ્મરણમાં હશેજ. એક અપરાધને માટે તેની તપાસ ચાલી અને તેની વિરુદ્ધ સાક્ષી આપવાને અર્ધો ડઝન આબરૂદાર માણસોને ખડા કરવામાં આવ્યા. તેમણે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવ્યું કે એ માણસે ગુન્હો કર્યો છે. તે માણસે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'એમણે મારી સામે સાક્ષી પૂરી તેથી શું વળ્યું ? છ માણસો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવે છે કે તેમણે મને અપરાધ કરતાં જોયો છે, પરંતુ મારી પાસે બે ડઝન કરતાં અધિક સદ્ગૃહસ્થો એવા છે કે જેઓ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક એમ કહેવાને તૈયાર છે કે તેમણે મને આ અપરાધ કરતાં જોયો નથી.' માટે સાબિતી ક્યાં છે ? મેં આ પ્રશ્નપર વિચાર કર્યો અને અંતે મારા મનમાં કહ્યું: 'આહ ! લિંકન, તું કહી શકતો નથી ?' ત્યાર પછી મેં વિચાર કર્યો કે એક વાત સાબિત થયેલી કયારે કહેવાય તે જો હું નહિ કહી શકું તો કાયદાનો અભ્યાસ કરવામાં લાભ શો ?' આનો વિચાર કરી મેં તે અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી અને હું કેન્ટકીમાં મારે ઘેર પાછો ગયો. જૂના લાકડાના ઝુંપડામાં હું પાછો ફર્યો ત્યાર પછી થોડાજ સમયમાં દૈવયોગે મને ભૂમિતિની એક પ્રત મળી આવી. ભૂમિતિ શું છે તે હું જરાપણ જાણતો ન હતો અને તેથી તે જાણવાની મને જિજ્ઞાસા થઇ. અંતે તેનું જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયું, પણ તે કામ કંઇ સહેલું ન હતું.

મેં તે ગ્રંથમાં નજર ફેરવી પરંતુ તે રેખાઓ અને ખૂણાઓ તથા ચકરડાંઓ ઇત્યાદિથી ભરેલો હતો. મને તેમાં જરાયે સમજ પડી નહિ. આથી મેં મૂળથીજ આરંભ કર્યો અને વસંતઋતુનું આગમન થતાં પહેલાં તો તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી લીધું. પછી વસંતઋતુમાં મેં મનમાં પ્રશ્ન કર્યો: 'કેમ, હવે તું એક વાત ક્યારે સાબિત થાય તે કહી શકે છે?' અને મારા મનમાંથી પ્રત્યુત્તર આવ્યો: 'હા સાહેબ, હવે તો હું તે કહી શકું છું.' 'ત્યારે તો હવે તને કાયદાનો અભ્યાસ કરવાની રજા છે.' અને ત્યાર પછી હું પાછો કાયદાનો અભ્યાસ કરવાને ગયો!"

કોઇપણ પુરુષ અથવા સ્ત્રી સમાજની સહાય વિના પોતાના મનુષ્યત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરી શકશે નહિ. સૂર્યપ્રકાશ અને વર્ષાદ બીજને જેટલાં ઉપયોગી છે તેટલોજ સમાજ વ્યક્તિને ઉપયોગી છે. તે એનો વિકાસ કરે છે, વિસ્તાર કરે છે, પ્રફુલ્લિત કરે છે અને એની શક્તિને બહાર લાવે છે. બીજા મનુષ્યો તરફથી તેને તક મળે છે. પ્રત્યેક માણસ તેને માટે દીવાસળી રૂપ છે. તે તેનામાં રહેલું કોઇક નવીન લાકડું સળગાવે છે કે જે આગલી દીવાસળીથી સળગ્યું ન હતું. સમષ્ટિ વિના વ્યષ્ટિમાં રહેલો અગ્નિ હંમેશને માટે ઢંકાયેલોજ રહેછે.

મનુષ્યનો જે પળથી સમાજ સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે તેજ પળથી તે ક્ષુદ્ર ગતિને લીધે મરવા લાગે છે. ત્યાર પછી તે ભાગ્યેજ જીવતાં મનુષ્યોની કોટિમાં હોય છે; તે મરવા પડેલા પશુની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા માણસો જડ અને લાગણી વિનાના બની જાય છે. કોઈ કોઇ દેશોમાં લાંબા સમયથી એકાંતવાસની શિક્ષા રદ કરવામાં આવી છે, કારણકે તેથી માણસો ઉન્મત્ત અને નિર્બળ બની જાય છે અને ક્વચિત મરણ પણ પામે છે. કહેવાતા અથવા ખરા ગુનેહગારો પ્રત્યે શત્રુત્વની અને જુલ્મીની દ્રષ્ટિ વિના એવી અતિશય નાલાયક

સજાઓ કોઇપણ સરકાર પોતાના કાયદાઓમાં ચાલુ રાખી શકે નહિ.

વળી ખરી શક્તિ કાંઇ માત્ર પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવાથી, લાયબ્રેરીઓમાં જઇ પુસ્તકો વાંચવાથી અને વ્યાખ્યાનો સાંભળવાથીજ પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ તે તીર્થો, જંગલો, બજારો અને માણસોથી ભરેલા રસ્તાઓ તથા જડ ચેતન પદાર્થોના સંસર્ગમાં રહેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે એક માણસ પાઠશાળાના શિક્ષણથી શિક્ષિત થાય છે ત્યારે હજાર માણસો આત્મશિક્ષણથી શિક્ષિત થાય છે.

પ્રગતિ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને ઉન્નત થવાનો સતત પ્રયાસ એ આપણને નિરંતર દીર્ઘદૃષ્ટિ, ડહાપણ, કરકસર અને હિંમતનું શિક્ષણ આપ્યા કરે છે. વાસ્તવમાં તે આપણા દૃઢમાં દૃઢ અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગુણોનો વિકાસ કરે છે. પ્રગતિ કરવાનું આ યુદ્ધ જો ન ચાલતું હોત તો કોઇ પણ સમાજમાં જીવવું અસહ્ય થઇ પડત. તેની ગેરહાજરીથી કેવાં ભયંકર પરિણામો આવે તેની કોઇ કલ્પના પણ કરી શકે એમ નથી. જગતમાં ગુરૂત્વાકર્ષણનો નાશ થવાથી જેવાં પરિણામો આવે તેવાંજ પરિણામો પ્રગતિ માટેનો પ્રયાસ બંધ પડવાથી આવશે. તેમ થવાથી પ્રત્યેક વસ્તુનો નાશ થશે; નિરૂદ્યમ અને જડતા જ્યાં ત્યાં પ્રસરી જશે; કિંચિત પણ સાહસિકતા અને પ્રગતિ રહેશે નહિ અને લોકો ફરીથી જંગલી અવસ્થામાં પડી જશે. આ પ્રગતિ માટેનો પ્રયાસ સર્વ માણસોને હજારો રીતે શિક્ષણ આપે છે.

સ્ટર્ન્સ કહે છે કે " મનુષ્યોને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરનારી, તેમનાં કાર્યોને અંકુશમાં રાખનારી અને તેમને નિયમબદ્ધ કરનારી બળવાનમાં બળવાન શક્તિ હાલમાં કઇ છે? જગતની સ્થિતિ અને ભાગ્ય સૌથી વિશેષ કોના હાથમાં છે? એવા પ્રશ્ન જો કોઇ પૂછે તો આપણે તેમને સત્વર પ્રત્યુત્તર આપવો જોઇએ કે તે ભિન્ન ભિન્ન

પ્રકારનાં કામોજ છે. એમાં પણ કૃષિ, પશુપાલન અને દેશી તથા 'વિદેશી વાણિજ્ય સર્વોચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે, કેમકે ભૌતિક ઉન્નતિમાં મચી પડેલી અને કળા, જ્ઞાન, સાહિત્ય અને સામાજિક સંસ્કૃતિમાં પ્રગતિ કરતી હાલની તમામ પ્રજાઓમાં "વ્યાપાર" એજ રાજા થઇ પડેલો છે. વ્યાપારની પેઠે બીજા કેટલાક ધંધાઓ વિના પણ સમાજને ચાલી શકે તેમ નથી અને કેટલાક માણસો તેમને અતિ માનનીય પણ ગણતા હશે, પરંતુ અત્યારે તો એ સર્વમાં વ્યાપારજ રાજા છે. રાજદ્વારી પુરુષો અને વિદ્વાનો, અમીરો અને રાજાઓ, કારખાનાંવાળાઓ અને કારીગરો તથા મજુરો એ સર્વ માત્ર આ ચક્રવર્તીની પરવાનગીથી અને તેનાં પૂરાં પાડેલાં સાધનોથીજ પોતાનાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યો કરે છે."×

પ્રમાણિકપણે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં કેટલું બધું શિક્ષણ રહેલું છે! દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો પ્રયાસ આપણને જે પરિશ્રમ, કરકસર, આત્મત્યાગ અને આત્મસંયમનું શિક્ષણ આપે છે તે દ્રવ્ય કરતાં પણ હજારગણું વધારે કિંમતી છે. સંપત્તિની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં નિરંતર પોતાના સર્વોચ્ચ અને ઉત્તમોત્તમ ગુણો પ્રકાશમાં લાવવાની ફરજ પડે છે.+ તેને આસપાસની

× અત્યારની સ્થિતિ એવીજ છે. પરંતુ બીજાઓને અન્યાય આપીને તેમના અજ્ઞાન ઇ.નો ગેરલાભ લઇને વ્યાપારી લોકો તથા પ્રજાઓ ભૌતિક ઉન્નતિને શીખરે પહોંચી છે અને આખા જગતની સમૃદ્ધિને હોઇયાં કરવા મથી રહી છે તેમને બરાબર ઠેકાણે લાવવાના રસ્તાઓ પણ હવે કુદરતે કેવા કેવા લેવા માંડયા છે તે આપણે જોતાજ ચાલીએ છીએ. હિંદ જેવા અજ્ઞાન, પરવશ દેશમાં તો શિશ્નોદરપરાયણતાના સ્વાર્થોને બદલે એ આપત્તિઓ-માંથી દેશને છોડવે એવાજ ઉપાયો, કામો અને માણસોનું રાજ્ય હવે ચાલવું જોઇએ. **સંપાદક.**

+ આ અમેરિકન લેખકનું કથન છે. હિંદના વ્યાપારીઓ તો ઘણે ભાગે જૂઠ, સ્વાર્થ ઇત્યાદિ અવગુણોજ શીખતા દેખાય છે. અમદાવાદના એક

પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનવાનો સતત પ્રયત્ન કરવો પડે છે; તેને ક્ષુદ્ર વિગતોની સાથે વારંવાર માથાફોડ કરવી પડે છે, જેથી તેનું મગજ કસાય છે; તેને હમેશાં પોતાના મગજને પોતાના ધંધાની કોઇ પણ બાબતને માટે તૈયાર રાખવું પડે છે; તત્કાળ નિશ્ચય અને તાબડતોબ કાર્ય કરવાની તેને હમેશાં ફરજ પડતી હોવાથી તેના મનુષ્યત્વનો વિકાસ થાય છે.

પરાભવો અને પરાજયો આપણા ચારિત્ર્યનો મહાન વિકાસ કરે છે. તેમણેજ મનુષ્યોને પ્રચંડ સ્નાયુ, મજબૂત અવયવો અને અતિ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આપીને મહાપુરુષો બનાવ્યા છે. બર્કે કહ્યું હતું કે "ઉત્તમ પ્રકારનાં લાલનપાલન અને મોજશોખથી હું રાજ્યસભાસદ થયો નથી; સંકટથીજ ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થાય છે, એ મારો મુદ્રાલેખ છે."

ગરીબાઇ ઘણીવાર પોતાનું સૌન્દર્ય ચીથરીઆ પોશાકમાં ઢાંકે છે. દારિદ્ર રૂપી વરુને પોતાનાં આંગણામાંથી દૂર રાખવાનો પ્રયાસ

સુધરેલા ને ખુબ ગોટપીટ ભણેલા વેપારીએ એક સભાના પ્રમુખપદેથી કહ્યું હતું કે 'મજુરો અમારી પાસેથી વધુ પૈસા કઢાવીને દારૂ વગેરે બદીઓમાં ખરચે તેને બદલે તેટલા પૈસા અમારાં ઘરોમાં રહે તે વધુ સારૂં નહિ ?' બિચારાને એટલી વાત પણ નહિજ સમજાયેલી કે એ બંનેને બદલે એ પૈસા એ ગરીબોને તેમજ તેમનાં છોકરાંઓને શિક્ષણ, ઉપદેશ, આરોગ્ય ઇ. પુરાં પાડવા પાછળ ખરચાય તેજ સારામાં સારૂં નહિ? મનુષ્યને સુકા રોટલાની સાથે પણ તેમાંથી ટુકડો બીજાને આપવાની વૃત્તિ થાય એ સારૂં, કે આવા માણસોની પેઠે કરોડો રૂપિયાની સાથે અન્યાયી સ્વાર્થવૃત્તિ અને તેના પરિણામ રૂપે-પાપનો ઘડો ભરાઈ રહેતાં-નર્કવાસ અથવા તો કોઇ પતિયા કોઢિયાને પેઠે અવતાર લઇ દુઃખ ભોગવે એ સારૂં? પૈસાદારો! અને પારકે ભોગે તથા જુઠ ઈ. દ્વારા પૈસાદાર થવાને મથી રહેલા લાખો મૂર્ખાઓ! ચેતાય તો ચેતજો!!

સંપાદક.

કરવા જતાં હજારો માણસોને મહાન થવાની ફરજ પડી છે. ઘણી વાર મનુષ્યમાંથી ખરૂં મનુષ્યત્વ ખેંચી કહાડવાને માટે કુદરતને ગરીબાઇ રૂપી હથિયારનોજ ઉપયોગ કરવો પડે છે. મનુષ્યના આરામ અને મોજશોખને માટે કુદરત બહુ થોડી દરકાર કરે છે; તે તો હમેશાં મનુષ્યત્વનીજ શોધમાં હોય છે અને તેને લલચાવવાને માટે તે ગમે તેટલી કિંમત આપે છે અને ગમે તે હથિયાર વાપરે છે. **મનુષ્યની આવશ્યકતાઓમાં પોતાનાં શિક્ષણ આપવાનાં સાધનોને કુદરત છુપાવે છે.** નવીન આવશ્યકતાઓ શોધી કાઢી, મનુષ્યને સમજાવીને તે આગળ ધકેલે છે; અને આ આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવાનો મનુષ્યનો પ્રયત્ન, કુદરતે ઇચ્છેલા ચારિત્ર્યનો તેનામાં વિકાસ કરે છે.

નવીન આવશ્યકતાની લોકો ઘણી નિંદા કરે છે, પરંતુ તે મનુષ્યોના મહાનમાં મહાન શિક્ષકો પૈકી એક છે. તેણે મનુષ્યોને કેળવીને અપ્રસિદ્ધાવસ્થામાંથી બહાર આણ્યા છે અને તેમને મુશીબતના જંગલમાંથી કાઢી આશાની ભૂમિમાં લાવી મૂકયા છે. એણે કેવા બહાદૂર આત્માઓને પ્રકાશમાં આણ્યા છે! કેવી નિઃસ્વાર્થ ભક્તિને જન્મ આપ્યો છે! તેણે પુસિનને પૅરિસ જવાના માર્ગમાં પાટિયાં ચીતરતો જોયો અને તેને મહાનમાં મહાન કલાવિધાયકો પૈકી એક બનાવ્યો! ચૅન્ટ્રિ પોતાની માતાનાં ગ્રાહકોને દૂધ આપવાને માટે એક ગધેડાની પીઠપર દૂધના ડબ્બા મૂકીને લઇ જતો હતો, તેને આવશ્યકતાએ જોયો અને તેને એ સદીના મહાનમાં મહાન શિલ્પીઓમાંનો એક બનાવી દીધો! તેણે રિચર્ડ ફૉલિને સ્વીડિશ લોકોની ખીલા જડવાની પદ્ધતિ શીખવાને માટે સ્વીડનમાં મોકલી આપ્યો! તેણે હોમરને ગ્રીસના કિનારાપર ભટકતો જોયો અને એને અમર 'ઇલિયડ' ગાતો બનાવી દીધો! તેણે શેકસપિયર નામના છોકરાને નાટકશાળાના

બારણા આગળ ઘોડાની લગામ પકડીને ઉભેલો જોયો અને તેની અંદરથી અમર 'હૅમ્લેટ' ખેંચી કાઢ્યું! આવશ્યકતા એ સૌથી મહાન વિશ્વવિદ્યાલય છે. કેટલા બધા રાજદ્વારીપુરુષો, કેટલા બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, કેટલા બધા વિદ્વાનો, કેટલા બધા ગ્રંથકર્તાઓ, કેટલા બધા પરોપકારી પુરુષો અને કેટલા બધા વ્યાપારીઓ એ યુનિવર્સિટીમાંથી ગ્રૅજ્યુએટ થઇને બહાર પડયા છે અને અભિમાન-પૂર્વક એનું સ્મરણ કરે છે!

માણસો સ્વાભાવિકરીતે આળસુ હોય છે અને તેથી તેમની શિથિલ થતી મહત્ત્વાકાંક્ષાને પોષવાને માટે, પ્રોત્સાહિત કરવાને માટે તથા આરામ અને વડીલોપાર્જિત દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થતા આળસને દૂર કરવાને તેમને શક્તિમાન કરવાને માટે કોઈ મહાન ઉત્તેજક ઉપચારની જરૂર રહે છે. ગરીબાઈ રૂપી દૈવી એડનો ઘા લાગવાથીજ મનુષ્ય હમેશાં કાર્યક્ષેત્રમાં આગળ ધકેલાયો છે.

બીજી રીતે અપ્રસિદ્ધ રહ્યા હોત એવા ઘણા માણસોને સંકટે પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યા છે. "જ્યારે એક મનુષ્યને શિક્ષણ આપવાની ઇશ્વરની ઇચ્છા હોય છે ત્યારે તે એને સખત પાઠો શીખવાની ફરજ પાડે છે. તે સઘળા સંકટોનું જ્ઞાન મેળવીને ચિરકાલિન આશ્વા-સનનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરે એટલા માટે તે એને **સંકટોની શાળામાં મોકલે છે—આરામની શાળામાં મોકલતો નથી.**"

જે શિક્ષણ દ્રઢતા, હિંમત, ખંત અને આત્મસંયમ ઉત્પન્ન કરતું નથી તે માનવજીવનની આવશ્યકતાઓને માટે પૂરતું ગણી શકાય નહિ.

સી. ડબ્લ્યુ. ઇલિયટ કહે છે કે "**ઉચ્ચ શિક્ષણનું ફળ જ્ઞાન નથી, પરંતુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા અને શક્તિ છે**—જ્ઞાન નથી પરંતુ શક્તિ છે."

એમર્સને જેને "તકની ભૂમિ" જણાવી છે એવી અમેરિકાની ભૂમિ કરતાં પણ અનેક રીતે ચડી જાય એવી હિંદની ભૂમિમાં વસવું એ પોતેજ એક જાતનું પ્રોત્સાહન છે–એક જાતનું શિક્ષણ છે. જે દેશમાં માણસોને અવગુણ અને અજ્ઞાનમાંથી જગાડી સદ્ગુણ અને ઉદ્યોગ તરફ ઉત્તેજનારી ગરીબાઈ રૂપી મહાન ઓષધી સર્વત્ર છૂટથી ઉગી નિકળેલી છે; સ્વાર્થત્યાગ, સાદાઇ, કૌશલ્ય, પરોપકારવૃત્તિ, સહનશીલતા, આત્મસંયમ ઇ. ગુણોની બાબતમાં દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં જેનો જોટો ન મળી શકે એવા નેતાઓ જે દેશમાં વિદ્યમાન હોઇને વાણી તથા સ્વચારિત્ર્ય વડે આગળ ધસવાનો આદેશ આપી રહ્યા છે અને જે દેશનાં અગણિત સાધનો+ આપણને પ્રત્યેક દિશામાં આપણી શક્તિ પ્રદર્શિત કરવાને નિમંત્રણ કરી રહ્યાં છે તે દેશમાં કોઇ પણ માણસ આળસુ થઇજ શી રીતે શકે?

+ એકલો હિમાલયજ પોતાના પ્રબળ વેગે વહી રહેલા જળ-પ્રવાહો વડે એટલી બધી મીલોને બળ પુરૂં પાડે એમ છે કે જેથી આખા જગતને દરેકે દરેક યંત્રજન્ય વસ્તુઓ બળતણની એક પાઇ પણ ખર્ચવી પડયા વિના પુરી પાડી શકાય. એક વેદાંત એવી વસ્તુ છે કે દુનિયાને સત્ય સમજાવવા માટે લાખો આર્ય મિશનરીઓને કામ પુરૂં પાડે. હિંદનાં હવાપાણીને સુસ્ત કહેનારા ભૂલે છે.

અત્યારની બળ-વૈભવવાન પ્રજાઓ જ્યારે છેક જંગલી દશા ભોગવતી હતી અને તેમનું નામ નિશાન પણ કોઇ જાણતું ન હતું તે વખતે જે દેશ હજારો વર્ષ સુધી આખી દુનિયામાં હથિયાર કે સત્તાના પાશવ બળથી નહિ પણ વર્ચસ્વ, જ્ઞાન, કળા ઇ. દેવતાઈ વસ્તુઓના બળ અને દાન વડે સર્વોચ્ચ સ્થાન ભોગવી ચુકયો છે, તે દેશ હવે પણ તેજ દશા મેળવવાને સમર્થ છે. એકવાર જે બન્યું તે બીજી વાર પણ બની શકેજ.

પ્રકરણ ૨૫ મું–ગ્રંથો.

"શિક્ષણને મજબૂત રીતે પકડી રહેજો; તેને જવા દેશો નહિ, કારણ કે તે તમારૂં જીવન છે." —સૉલોમન.

"પુસ્તકો યુવાવસ્થામાં આપણને માર્ગ દર્શાવે છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં આનંદ આપે છે. તે એકાંતમાં આપણને આશ્રય આપે છે અને આપણા જીવનને બોજારૂપ બનતું અટકાવે છે." —જેરિમી કૉલિયર.

"મનુષ્યોને સમાનતાની ભૂમિપર લાવવાનાં જો કોઈ સાચાં સાધનો હોય તો તે માત્ર પુસ્તકોજ છે; સર્વ માણસોને માટે ખુલ્લો એવો જો કોઇ પણ ખજાનો-ભંડાર હોય તો તે માત્ર પુસ્તકાલયજ છે."— લૅંગફર્ડ.

"જો મારાં પુસ્તકો અને મારા વાંચનના પ્રેમના બદલામાં સમસ્ત મહારાજ્યોના મુકુટો મારા પગ આગળ મૂકવામાં આવે તો હું તે સર્વ મુકુટોને લાત મારી ફેંકી દઉં !" —ફેનેલન.

"વાંચનનો રસ, જે મારો બાળપણનો અજેય મિત્ર છે તેને બદલે જો કોઇ મને હિંદુસ્તાનની સઘળી દોલત આપી દે તો પણ હું તેનો ત્યાગ કરૂં નહિ." —ગિબ્બન.

"હાલમાં મારા ઘણા મિત્રો છે અને હું તેમને ચાહું છું, પરંતુ તેમના કરતાં પણ હું વાંચનને વિશેષ ચાહું છું." —પોપ.

"કેટલાક ગ્રંથોએ જગતનું જેટલું હિત કર્યું છે અને હજી કર્યા જાય છે, તેઓ જે રીતે આપણી આશાને જાગૃત રાખે છે, નવીન હિંમત અને શ્રદ્ધાને જાગૃત કરે છે, દુઃખને શાન્ત કરે છે, કઠિન અને સખ્ત હૃદયનાં કુટુંબીઓને પાલે પડેલા મનુષ્યોને આદર્શ જીવન આપે છે. દૂર દૂરના

યુગોને અને પારકા દેશોને એકમેક સાથે જોડી દે છે, સૌંદર્યનાં નવાં જગતો ઉત્પન્ન કરે છે, સ્વર્ગમાંથી સત્યોને લાવે છે-એ સર્વનો જ્યારે હું વિચાર કરૂં છું ત્યારે હું હમેશાં ઇશ્વરને આ બક્ષિસ આપવા માટે ધન્યવાદ આપું છું."

—જેમ્સ ફ્રીમૅન કલાર્ક.

"ગ્રંથો એ મિત્રહીન માણસોના મિત્રો છે." —જ્યૉર્જ. એસ. હિલાર્ડ.

"વિચારને આકારના રૂપમાં ગોઠવવાની કળા જો કૅડમસને કદિ પણ શીખવવામાં આવી ન હોત, જો પ્લેટો કદિ પણ પોતાના ઘરમાંથી બોલ્યો ન હોત અથવા અંધ હોમરે કદિ પણ પોતાની ઉત્તમ સારંગી વગાડી ન હોત, તો માણસની અવસ્થા કેવી હોત તે કોણ કહી શકે એમ છે?"

—બલ્વર.

હૉરેસ ગ્રીલીએ કહ્યું હતું કે "જ્યારે હું બાલ્યાવસ્થામાં હતો ત્યારે વાંચતો વાંચતો હું લાકડાંથી ભરેલા ઓરડામાં જતો હતો; વાંચતો વાંચતો બગીચામાં જતો હતો; વાંચતો વાંચતો પડોશીઓને ત્યાં જતો હતો. મારો પિતા બહુ ગરીબ હતો તેથી તેને દિવસના વખતમાં બાગમાં મારી ચાકરીની જરૂર પડતી, પરંતુ રાત્રે મને સુવાડવામાં તેને ભારે તકલિફ પડતી હતી. હું મારાં પુસ્તકોને મારી આસપાસ ગોઠવતો અને રાત્રે લાંબા વખત સુધી તે વાંચ વાંચ કર્યા કરતો. હું મુંગો અને ગતિહીન બની નીચી મૂંડીએ, પુસ્તકોમાંથી જ્ઞાન રૂપી અમૃતનું પાન કર્યાજ કરતો. મારા મનથી, મારી આસપાસનું જગત જડ બનતું અને મારાં પુસ્તકો મને જે જગતમાં લઇ જતાં તેજ જગત માત્ર મને જીવતું જાગતું લાગતું."

કેટલા બધા છોકરાઓ આવીજ વાત કરી શકે છે! કેટલા બધા માણસોને ઉન્નતિના સમયમાં ગ્રંથોમાં એક મહાનમાં મહાન આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે અને અને કેટલા બધા માણસોને ગરીબાઇ અને દુઃખના સમયમાં પુસ્તકોએ આશ્વાસન આપીને ચિંતામાંથી નિવૃત્ત કર્યા છે તથા તેમની ઉદાસીને બદલે મધુર સુખ અર્પ્યું છે!

ગરીબ લોકોને દારિદ્રના કુવામાંથી બહાર ખેંચી કાઢવાની, કંગાળ લોકોને તેમનાં દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાની, ભાર ઉચકનારને તેના બોજાનું વિસ્મરણ કરાવવાની, બિમાર માણુસોને તેમનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની, દુઃખી માણુસોને દુઃખ ભૂલાવવાની, પાયમાલ થયેલા લોકોને તેમની દુર્દશાનું ભાન ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ હોય છે તેટલી શક્તિ ઘણુંકરીને બીજી કોઈ પણ ચીજમાં હોતી નથી. ગ્રંથો એ મિત્રહીનના મિત્રો, એકલવાયા પડેલા જનોના સાથીઓ, આનન્દહીનનો આનન્દ, નિરાશની આશા, હૃદયભગ્ન થયેલાઓનું આશ્વાસન અને અસહાય નિરાશ્રિતોના આશ્રય અને સહાયક છે. પુસ્તકો અંધકારમાં પ્રકાશ આણે છે અને છાયામાં તડકો આણે છે.

આપણે ગરીબ હોઇએ, સમાજદ્વારા તિરસ્કારાયેલા હોઇએ, સર્વ મહાપુરુષો અને સત્યપુરુષોનો સમાગમ કરવાની આપણુને તક ન મળતી હોય તે છતાં પણ આપણે પુસ્તકોને ઉત્તમોત્તમ મિત્રો બનાવી શકીએ છીએ. તેમના દ્વારા આપણે મહેલોમાં રહી શકીએ છીએ, મોટા મોટા મહારાજાઓ સાથે વાતો કરી શકીએ છીએ, રાજવંશીઓના મિત્ર થઇ શકીએ છીએ અને સર્વ યુગોના મહાનમાં મહાન અને શ્રેષ્ટમાં શ્રેષ્ટ પુરૂષોની સાથે બેસીને ધરાઇએ ત્યાં સુધી વાર્તાલાપ કરી શકીએ છીએ.

આ જમાનામાં છાપખાનાં તમને ગીતા, કુરાન અને બાઇબલની પ્રતો જૂજ કિંમતે ખરીદવાને શક્તિમાન કરે છે; પરંતુ જો તમે તેમાંનાં અખૂટ જ્ઞાન ભંડારનો છૂટથી લાભ લો અને તે તમારા તથા તમારી આસપાસનાં માણુસોના જીવનપર અસર જે કરે તેના પ્રમાણમાં જો તમે તેની કિંમત કરો તો તે કેટલી બધી થવા જશે? જીવનયાત્રામાં રસ્તો ભૂલેલા હજારો માણુસોને આ ગ્રંથોએ માર્ગ બતાવ્યો છે અને

દુનિયામાંના બીજા કોઇ પણ ગ્રંથ તેમનું સ્થાન લઈ શકશે નહિ.

આ સિવાય છાપખાનાં બીજાં હજારો ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર નામનીજ કિંમતે આપણી સેવામાં સાદર કરે છે. કર્તા અને પ્રકાશકને જેના ઉપર હજારોનો ખર્ચ થયો હોય તે ગ્રંથની એક નકલ આપણે માત્ર થોડાકજ આના કે રૂપિયામાં ખરીદી શકીએ છીએ અને આધુનિક વર્તમાનપત્ર દ્વારા આપણે માત્ર એક નજીવી કિંમત આપીને વિદ્વાનો અને વિચારકોના એક આખા સૈન્યને આપણી સેવામાં હાજર કરી શકીએ છીએ. બીજે કયે સ્થળેથી આપણને ખરચેલા પૈસાનો આવો મોટો બદલો મળે છે? આપણે તેને જેટલા પણ વધારે વિચાર અને લક્ષ્યપૂર્વક વાંચીએ છીએ તેટલો આપણને વધારે લાભ થાય છે.

જે ગ્રંથ એક યુવાન માણસને તેના જીવનકાર્યમાં ગોઠવી શકે છે તે મહાન શક્તિશાળી હોય છે. માત્ર એકજ ગ્રંથના પ્રોત્સાહનથી અનેક વ્યાખ્યાનકારો, કવિઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, ગ્રંથકર્તાઓ અને રાજદ્વારીપુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે. એથી ઉલટી રીતે જોતાં, એકજ અનીતિમાન પુસ્તકે કેટલીકવાર અનેક માણસોને નાસ્તિક, લંપટ અને અપરાધી બનાવ્યા છે. ઑસિયનનાં કાવ્યોએ નેપોલિયનના જીવન-પર અતિ પ્રબલ અસર કરી હતી; અને તે કદિ પણ હોમરની પ્રશંસા કરતાં થાકતો ન હતો. તેનું વાંચન બહુજ વિશાળ હતું; તેણે સમસ્ત યુગોના અને સમસ્ત દેશોના ઇતિહાસ, ગણિતશાસ્ત્ર, વર્જિલ અને ટાસોના ગ્રંથો અને ધાર્મિક પુસ્તકો તથા કાયદાના ગ્રંથો વાંચ્યા હતા.

કૉટન મૅથરનો 'સત્કાર્ય વિષે નિબંધ' ફ્રૅંકલિને પોતાની બાલ્યા-વસ્થામાં વાંચ્યો હતો તેની અસર તેના આખા જીવનપર થઇ હતી. તે પ્રત્યેક માણસને હાથમાં કલમ લઇને વાંચવાની અને જે અગત્યનું વાંચ્યું હોય તેની નોંધ લખી લેવાની ભલામણ કરતો હતો.

એમર્સને 'પ્રકૃતિ' વિષે જે ગ્રંથ લખ્યો હતો તેની અસર ટિન્ડાલની સમગ્ર કારકીર્દિપર થઇ હતી.

બીચરે કહ્યું હતું કે રસ્કિનના ગ્રંથોએ મને અવલોકન કરવાની કુંચી આપી છે; અને આ ગ્રંથો વાંચ્યા પછી કોઈ પણ માણસ ફરીથી સંપૂર્ણરીતે આગલો માણસ રહેતો નથી અથવા પોતાની પહેલાંની દૃષ્ટિથી જગત તરફ જોઇ શકતો નથી. સૅમ્યુઅલ ડ્રૂએ કહ્યું હતું કે "લૉકેના 'જ્ઞાનેંદ્રિય વિષેના નિબંધે' મને આળસમાંથી જાગૃત કર્યો અને સંકુચિત વિચારોનું સમર્થન કરવાની મને જે ખરાબ ટેવ પડી ગઇ હતી તેનો ત્યાગ કરવાનો મારી પાસે નિશ્ચય કરાવ્યો."

ચામડાનો એક અંગ્રેજ વેપારી, કે જેનું ચામડું ઘણુંજ વખાણતું હતું તેણે કહ્યું હતું કે "જો મેં કાર્લાઇલના ગ્રંથો વાંચ્યા ન હોત તો હું આવું સરસ ચામડું બનાવી શકયો ન હોત!" લિંકને પોતાના ગામડિયા પાડોશીઓની પાસેથી વૉશિંગ્ટન અને હેન્રી કલેનાં જીવન-ચરિત્રો માગી લઇને પોતાના ઝુંપડામાંની સગડીના પ્રકાશ વતી એ વાંચ્યાં, તેથી તેના જીવનને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. તેણે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં પેઇનનો 'બુદ્ધિવાદનો યુગ' અને વૉલ્નિનો 'રૂઇન્સ' એમ બે ગ્રંથ વાંચ્યા હતા, તેથી તેના મનપર એટલી પ્રબલ અસર થઇ હતી કે તેણે બાઇબલની અસત્યતા સિદ્ધ કરવાને એક નિબંધ લખ્યો. આ બે ગ્રંથોએ તેની નીતિને લગભગ ડગાવી નાખી, પરંતુ સદ્ભાગ્યે પાછલા વર્ષોમાં તેના હાથમાં જે ગ્રંથો આવ્યા તેમણે આ ખરાબ અસરની શુદ્ધિ કરી.

ઉપર પ્રમાણે ઘણા માણસોની સત્કાર્ય વા દુષ્કાર્ય કરવાની વૃત્તિ માત્ર એકજ પુસ્તક દ્વારા દૃઢ થઇ છે. આપણે બાલ્યાવસ્થામાં જે પુસ્તકો વાંચીએ છીએ તેની આપણા ઉપર સૌથી વિશેષ અસર થાય છે. જયારે ગાર્ફીલ્ડ પોતાના એક પાડોશીને ત્યાં કામ કરતો

હતો ત્યારે 'ખલાસી સિનબાદ' અને 'ચાંચીઆઓનું પોતાનું પુસ્તક' એ નામના બે ગ્રંથો તેના વાંચવામાં આવ્યા. આ ગ્રંથોએ તેની આગળ નવું જગત પ્રકાશિત કર્યું અને તેને ખલાસીનો ધંધો કરતો અટકાવતાં તેની માતાને ઘણી મુશીબત પડી. આ ગ્રંથોએ તેની બાલ કલ્પનાશક્તિની આગળ સમુદ્રમાંના પરાક્રમમય જીવનનું જે ચિત્ર રજુ કર્યું તેથી તે પરમ મોહિત થઇ ગયો હતો. 'કૅપ્ટન કૂકના પ્રવાસો' એ નામના પુસ્તકે વિલિયમ કેરીને મૂર્તિપૂજક લોકોમાં ધર્મોપદેશ કરવા જવાને પ્રેર્યો. 'ક્રાઇસ્ટનું અનુકરણ' અને ટેલરના 'પવિત્ર જીવન અને મરણ' એ પુસ્તકે જૉન વેસ્લીનું ચારિત્ર્ય દૃઢ કર્યું. જૉન શાર્પે કહ્યું હતું કે "'શેક્સપિયર અને બાઇબલ' એ નામના પુસ્તકે મને યૉર્કનો વડો ધર્મગુરૂ બનાવ્યો છે." 'વિકાર ઑફ વેઇકફીલ્ડ' નામના ગ્રંથે ગેટેના હૃદયમાં કાવ્યશક્તિ જાગૃત કરી હતી.

જે જૂના ઘરમાં કૉલરિજે પોતાની તરંગી બાલ્યાવસ્થા વીતાવી હતી તેના દીવાનખાનાની બારી આગળ પેલી પૂર્વ તરફની કલ્પનાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી 'અરેબિયન નાઇટ્સ' નામની ચોપડી પડી હતી. આ ચોપડીને તેણે ઉચકી લીધી અને તે અત્યંત રસપૂર્વક વાંચવા લાગ્યો. કોઇકોઇવાર તો તે આખી રાત વાંચતો અને સવાર પડે એટલે તે એ પુસ્તકને બગીચાના કોઇ ગીચ ખૂણામાં લઇ જઇને તેમાંની ચમત્કારિક અને પરમ આલ્હાદક ઘટનાઓનું રસિક વર્ણન આનન્દપૂર્વક વાંચતો.

પોતાને કોઇ પણ પ્રકારની તક મળતી નથી એવો વિચાર ધરાવનારા કેટલા બધા ગરીબ છોકરાઓ અને છોકરીઓ સ્માઇલ્સ, ટૉડ, મૅથ્યૂઝ, મન્જર, વ્હિપલ, જીકી, થેયર, ઇત્યાદિ લેખકોના સુંદર ગ્રંથો વાંચીને સત્કાર્યો કરવા પ્રેરાયાં છે ?

પુસ્તકોનો મોઢામાં મોટો લાભ હમેશાં તેમાંની જે હકીકત

આપણને યાદ રહે છે તે દ્વારા થતો નથી, પરંતુ તેમાંથી જે સૂચના આપણને મળે છે તે દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. એક સારો ગ્રંથ અથવા એક સારો મિત્ર ઘણીવાર આપણામાં રહેલી ગુપ્ત શક્તિને જાગૃત કરે છે. પુસ્તકોના વાંચનથી મહાન લેખકો ઘણીવાર જૂદાજ વિષયો પર ચિંતન કરવાને ઉત્તેજિત થઇ ઉઠે છે. આપણે ઘણીવાર આપણા વિચારો અને આપણી ભાવનાઓ પુસ્તકોમાં જોઇએ છીએ. વાસ્તવમાં, પુસ્તકો દ્વારા આપણે આપણી જાતને ઓળખતાં શીખીએ છીએ. આપણે આપણું એક અંગ એમર્સનના ગ્રંથમાં જોઇએ છીએ તો બીજું શેક્સપિયર કે કાલિદાસના ગ્રંથમાં જોઇએ છીએ; આપણો એક વિચાર વાલ્મિકી યા હોમરના ગ્રંથમાં હોય છે તો બીજો શંકર કે ડાંટેના ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે; અને આપણે આપણું સંપૂર્ણ વ્યકિતત્વ જાણી રહીએ ત્યાં સુધી આ ક્રિયા ચાલુજ રહે છે. આપણા મિત્રો દ્વારા પણ આપણને આપણાં ઘણાં સુન્દર અંગોનું ભાન થાય છે; આપણા શત્રુઓ દ્વારા આપણાં ઘણાં બેડોળ અંગોનું પણ જ્ઞાન થાય છે અને લોકો તરફથી આપણાં છૂટાંછવાયાં લક્ષણોની પ્રતીતિ થાય છે એ વાત સત્ય છે; પરંતુ આપણાં સૌથી વિશેષ અંગોની પ્રતીતિ શાંત અને નિષ્પક્ષપાત રીતે તો આપણને પુસ્તકો દ્વારાજ થાય છે. પુસ્તકોમાં આપણી સબળતા અને દુર્બળતા, આપણી વિશાળતા અને સંકોચ, આપણા અભિપ્રાયો અને અભિરુચિઓ, આપણી અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા, આપણી સહૃદયતા અને જડતા એ સર્વનાં પ્રતિબિમ્બ સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડે છે.

મૅડમ રોલૅન્ડ પ્લુટાર્કની એક પ્રત દેવળમાં લઇ જતી અને પ્રાર્થના ચાલતી વખતે જ્યારે જ્યારે વિસામો હોય ત્યારે ત્યારે તેમાંનું એક વાક્ય વાંચતી. આ પુસ્તક નેપોલિયનને પણ પરમ પ્રિય હતું. પ્લુટાર્ક પરમ કુશળતાથી પોતાના વીર પુરુષોની નાની નાની

ખાસિયતોનું વર્ણન કરે છે, જ્યારે આ ખાસિયતોને બીજા લેખકોએ ધ્યાનમાંજ લીધી નથી. તે કહેતો કે "મહાન યુદ્ધોના વર્ણનનું કામ હું બીજાઓને માટે રહેવા દઇશ અને હું પોતે તો આત્માનું વર્ણન કરાવનારી ઘટનાઓનુંજ વર્ણન કરીશ." શેક્સપિયરે પ્લુટાર્કની ઘણી હકીકતનો અનુવાદ કર્યો છે અને કોઈ કોઇ વાર તો તેની ભાષા અક્ષરસઃ ઉતારી છે. કુરન દર વર્ષે એક વાર હોમર વાંચતો.

ટ્રૉયના શહેરને અગ્નિમાં બળતું દર્શાવનારૂં એક કોતરેલું ચિત્ર, કે જેમાં તેથી દિવાલોની આબેહૂબ આકૃતિ જણાતી હતી તે જોઇ ડૉ. સ્લીમૅન તેની તપાસ અને ખોદકામ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો અને તેને પરિણામે અદ્દભુત શોધો થઇ. લ્યૂથર જૅાન હસનું જીવનચરિત્ર અને તેના લેખો વાંચીને ઉત્તેજિત થયો હતો. આવાં હજારો ઉદાહરણો આપી શકાય એમ છે.

આપણે આપણા ઘણા અભિપ્રાયો આપણાં પ્રિય પુસ્તકોમાંથી બાંધીએ છીએ. જે ગ્રંથકર્તાને આપણે વિશેષ પસંદ કરીએ છીએ તે આપણો સૌથી મહાન શિક્ષક છે; આપણે તેની દૃષ્ટિથી જગતને જોઇએ છીએ. જો આપણે હમેશાં ઉન્નત વિચાર, શુદ્ધ શૈલિ, મજબૂત દલીલ અને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિવાળા ગ્રંથો વાંચીએ તો આપણા આ ગુણોનો વિકાસ થાય છે. ઉલટ પક્ષે જો આપણે અનીતિથી ભરેલા ગ્રંથો વાંચીએ તો આપણામાં પણ તે ગ્રંથોના દોષો અને દુર્ગુણોનો પ્રવેશ થાય છે. જેવી રીતે આપણે શ્વાસમાં લીધેલી હવાની અસરમાંથી મુક્ત થઇ શકતા નથી તેવી રીતે આપણે આપણા વાંચનનો પ્રભાવ આપણાપર પડતો અટકાવી શકતા નથી.

મૅરૅએટનાં નૉવેલો વાંચીને ઘણા છોકરાઓ ખલાસી બન્યા છે અને જીવનપર્યંત પર્યટન કરતા રહ્યા છે. એક છોકરાને હું ઓળખું છું; તેણે સાત વર્ષની વયે એબટ કૃત 'નેપોલિયનનું જીવનચરિત્ર'

વાંચ્યું હતું અને તે ચૌદ વર્ષનો થયો તે પહેલાં તો એ લશ્કરમાં દાખલ થઇ ગયો! ઘણા માણસોએ બાલ્યાવસ્થામાં ખરાબ પુસ્તકો વાંચી તેની નિરંતર વધતી જતી અસરને લીધે ગુન્હા કર્યા છે. ન્યૂગેટના કારાગૃહમાં ધર્મોપદેશ કરનારો પાદરી લંડનના લૉર્ડ મેયરપર મોકલેલા પોતાના વાર્ષિક રીપૉર્ટમાં ઘણા માનવંત કુળના અને સુંદર દેખાવના છોકરાઓના સંબંધમાં લખે છે કે "મને જણાયું છે કે, એક પણ અપવાદ સિવાય, આ છોકરાઓને તરુણ સ્ત્રી પુરુષની ગમ્મતને ખાતર પ્રકટ થતાં સસ્તાં પત્રો વાંચવાનો નાદ લાગ્યો હતો." અને પરિણામે તેઓ જેલમાં હતા. આ દેશમાં એવી કોઇ પણ ફોજદારી કૉર્ટ વા કારાગૃહ નથી કે જ્યાં આવાજ પ્રકારના ગુન્હાઓ ન જણાય. આધુનિક સમયમાં ખરાબ પુસ્તકોની અસરથી નીતિનો કેટલો નાશ થયો છે તેનું માપ ભાગ્યેજ કહાડી શકાય તેમ છે.

એમ કહેવાય છે કે વૉલ્ટેરે પોતાની પાંચ વર્ષની વયે નાસ્તિક મતની એક કવિતા વાંચી હતી. તેની છાપ તેના મગજપર એટલી ઉંડી બેસી ગઇ કે તે એના દેશમાં સૌથી મોટો નાસ્તિકમતવાદી બન્યો! એક છોકરાએ એકવાર બીજા છોકરાને બીભત્સ શબ્દો અને બીભત્સ ચિત્રોવાળું એક પુસ્તક બતાવ્યું. તેણે તેને માત્ર થોડી પળો સુધીજ પોતાના હાથમાં પકડયું. પાછળથી તે શ્રેષ્ઠ પંકિતનો ધર્માચાર્ય થયો. અનેક વર્ષો પછી તેણે પોતાના એક મિત્રને કહ્યું: "તે પુસ્તક જોવાને બદલે જો મેં મારી અર્ધી સંપત્તિ આપી દીધી હોત તો વધારે ઠીક પડત; કારણ કે કેટલીક વાર તેમાંની અપવિત્ર મૂર્તિઓ પવિત્રમાં પવિત્ર સમયે પણ વગર તેડયે મારા મનમાં આવીને ઉભી રહે છે!"

જેમ્સ ટી. ફીલ્ડઝે જેમ્સ પોમરૉય નામના બાલ ખૂનીની કારાગૃહમાં મુલાકાત લીધી હતી. બાળક પોમરૉયે તેને કહ્યું કે "મને

ખૂન અને ચોંકાવનારી ઘટનાઓની વાર્તાઓ વાંચવાનો ઘણો નાદ લાગ્યો હતો. ખૂન અને બીજાં ભયંકર પ્રકારનાં કૃત્યોનાં વર્ણનથી ભરેલાં છ પેનિની કિંમતનાં નૉવેલો મેં ખૂબ વાંચ્યાં હતાં અને આ પુસ્તકોએ મારા મગજમાં ભયંકર વિચારો મૂકી મને ખૂની કૃત્ય કરવાને પ્રવૃત્ત કર્યો હતો એમાં જરા પણ શક નથી."

જો હું એક યુવાનને 'પોલિસ ગૅઝેટ' અને એવાજ પ્રકારનાં બીજાં પત્રો વાંચતો જોઉં, તો વખત જતાં એનું નામ ફોજદારી કૅાર્ટનાં દફતરોમાં નોંધાયેલું જાણીને મને આશ્ચર્ય થાય નહિ. બિશપ પૉટરે કહ્યું કતું કે "લોકો જેવાં પુસ્તકો વાંચે છે તેના કરતાં વે કદિ પણ ચ્હડિયાતા થતા નથી એ એક સિદ્ધ વાક્ય છે."

બ્રિટિશ સરકારનો એક અમલદાર જણાવે છે કે "ફોજદારી કૅાર્ટમાં આવતા લગભગ સઘળા છોકરાઓની પતિતાવસ્થાનું કારણ ભ્રષ્ટ વાંચનજ છે." ગુજરાતી ભાષામાં પણ આજકાલ કેટલાક લખનારા, ભાષાંતર કરનારા, પ્રકાશકો તેમજ સામાહિક પત્રકારો બીભત્સ અને ્રૂર વર્ણનવાળાં પુસ્તકો લખવા તથા પ્રસિદ્ધ કરવાના કામ પાછળ મંડી પડેલા જણાય છે અને ઓળખીતા અથવા નોકર સંપાદકો તેની ભારોભાર વખાણભરી સમાલોચના છાપતાં જરાયે અચકાતા નથી એ દુર્ભાગ્યનીજ વાત છે.

જે પુસ્તકો આપણને સૌથી વિશેષ પ્રોત્સાહન આપે છે અને કાંઇક મહાન કાર્ય કરવાને તથા કાંઇક મહત્તા મેળવવાને આપણને સૌથી વિશેષ નિશ્ચયવાન બનાવે છે, તેજ ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો છે. જ્યાં આપણે વિશેષ શુદ્ધ હવા શ્વાસમાં લઇ શકીએ એવા ઉચ્ચ સ્થાનપર જે પુસ્તકો આપણને લઇ જાય છે તેજ ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો છે. જે માણસો આપણને ઉત્તમોત્તમ કામો કરવાને પ્રોત્સાહિત કરે તેમનાજ સહવાસમાં આપણે આવવું જોઇએ, તેવીજ

રીતે આપણે માત્ર તેજ પુસ્તકો વાંચવાં જોઇએ કે જે આપણને ઉન્નત વિચાર આપે અને આપણી શક્તિઓનો તથા આપણી તકોનો સૌથી વિશેષ લાભ લેવાને આપણને પ્રેરે.

એક માણસ હોમર વાંચતો હતો તેણે કહ્યું કે "તે પુસ્તક વાંચ્યા પછી હું મહોલ્લામાં ગયો ત્યારે મને માણસો દશ ફૂટ ઉંચા લાગ્યા!"

"એક વાર વાલ્મિકી કે હોમરને વાંચ્યો, એટલે પછી તમને બીજા સર્વ ગ્રંથો હલકી પંક્તિના જણાશે; તમને જોઇતા સર્વ ગ્રંથોનો એમાં સમાવેશ થયેલો જણાશે."

મેકૉલે કહે છે કે નિબંધરચનાની સૂક્ષ્મતા, કલ્પનાશક્તિ અને શૈલિનું સંપૂર્ણ જોમ તથા સૌન્દર્ય, કે જે ઍથેન્સના મહા બુદ્ધિમાન વિદ્વાનોના મહાન ગ્રંથોમાં પ્રતીત થાય છે તે વિષેજ માત્ર જો આપણે વિચાર કરીએ તો આપણે જાહેર કરવું પડશે કે તેઓ સૌથી વિશેષ મૂલ્યવાન છે; પરંતુ ઍથેન્સમાંથીજ પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ રીતે માનવબુદ્ધિની ઉત્તમોત્તમ સૃષ્ટિઓનો ઉદ્ભવ થયો છે; ત્યાંથીજ સિસેરોનું વિશાળ પાંડિત્ય અને ઉજ્જવળ કલ્પનાશક્તિ, જુવેનાલનું પ્રખર તેજ, ડાંટેની નવીન નવીન કલ્પના, સર્વાંટસનો હાસ્યરસ, બેકનની વ્યાપકબુદ્ધિ, બટલરનું ઉત્તમ જ્ઞાન અને શેકસપિયરની વિશ્વવ્યાપક સર્વોત્કૃષ્ટતા એ સર્વનો જન્મ થયો છે, એવો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે આપણે શું કહીશું? પ્રત્યેક દેશમાં અને પ્રત્યેક યુગમાં તિરસ્કાર અને સત્તા ઉપર સત્ય અને બુદ્ધિએ મેળવેલા વિજયો એ ઍથેન્સના વિજયો છે. જયાં જયાં થોડા મહા પુરુષોએ સ્વતંત્રતા અને ન્યાયનો પક્ષ ગ્રહણ કરી અત્યાચાર અને ઠગાઇની સામે ઝુંડો ઉઠાવ્યો છે ત્યાં ત્યાં તેમનામાં ઍથેન્સનો જુસ્સો હતો, કે જે તેમને પ્રોત્સાહિત અને ઉત્તેજિત કરીને આશ્વાસન આપતો હતો. એકાંતવાસી

ઇરેઝમસના દીપકની પાસે, અસ્વસ્થ પૅસ્કલની શય્યાની પાસે, મિરાઁના પ્લૅટફૉર્મની પાસે, ગૅલિલિયોના કારાગૃહની પાસે અને સિડનિની ફાંસીની પાસે ઍથેન્સનો જુસ્સો ઉભો રહ્યો હતો. અડગ રાજપૂત અને મરાઠા મહા વીરોનાં ઉગ્ર પરાક્રમોમાં રામાયણ અને મહાભારતની અસરો મોટા પ્રમાણુમાં હતી. વળી મનુષ્યના અંગત સુખની ઉપર તેની કેટલી અસર થઇ છે તેનો અડસટ્ટો કોણ કાઢી શકે એમ છે? તેણે મનુષ્યજાતિને જે કાર્યમાં નિમગ્ન થવાને શીખવ્યું છે તેથી કેટલા હજાર માણસો વધુ શાણા, વિશેષ સુખી અને વધારે સારા થયા છે? કેટલા બધા માણસોને રામાયણ અને મહાભારતમાંથી ઉદ્ભવેલા ગ્રંથોનો અભ્યાસ ગરીબાઇમાં દ્રવ્યરૂપ, પરાધીન અવસ્થામાં સ્વતંત્રતારૂપ, વ્યાધિમાં આરોગ્યતારૂપ અને એકાંતમાં મિત્રમંડળરૂપ થઇ પડયો છે? ખરેખર ન્યાયમંદિર, રાજ્યસભા, રણક્ષેત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનની શાળાઓમાં તેની સત્તા વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ આ જ માત્ર તેનું ગૌરવ નથી. જ્યારે જ્યારે પણ સાહિત્ય દુઃખી માણસોને આશ્વાસન આપે છે અને દુઃખને શાન્ત કરે છે; જ્યારે જ્યારે પણ ઉજાગરા અને અશ્રુપાતથી શોકગ્રસ્ત થયેલી આંખોમાં તે આનન્દનાં તેજ આંજે છે ત્યારે ત્યારે રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહા ગ્રંથોની ચિરકાલિન અસર ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત થાય છે.

અરેબિયન વાર્તામાંનો ફકીર ઉંટો અને તેમની પીઠપર લાદેલા અલંકારો અને જવાહિરાતનો ત્યાગ કરતાં અચકાયો ન હતો; પરંતુ તેણે માત્ર એકજ દાબડો પોતાની પાસે રાખ્યો હતો, કે જેમાંનો મલમ આંજવાથી એકજ દૃષ્ટિપાતે સમસ્ત વિશ્વના સર્વ ગુપ્ત ભંડારો જોઇ શકાય. ખરેખર આ વાતમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી કે જે શુદ્ધ મનઃચક્ષુ આપણને વિચારને માટે માનસિક જગતનું અપાર દ્રવ્ય, પ્રાચીન રાજ્યકુલોના સઘળા ખજાનાઓ અને હજીસુધી નહિ

શોધાયેલી ખાણોની કાચી ધાતુઓ આપે છે તેની સાથે કોઈપણ બાહ્ય સંપત્તિની તુલના થઇ શકે એમ નથી. મહાભારત અને રામાયણ જેવા ગ્રંથોએ મનુષ્યોને આ બક્ષિસ આપી છે. કુંડીબંધ સૈકાઓથી અયોધ્યા અને હસ્તિનાપુરની સ્વતંત્રતા અને સત્તાનો નાશ થયો છે, તેના નિવાસીઓ પતિત થઇને ભીરુ ગુલામો બન્યા છે, તેની ભાષા અશુદ્ધ બની ગઇ છે, તેનાં મંદિરો વિદેશી આક્રમણ અને ધસારાઓના ભોગ થઇ પડયાં છે, પરંતુ વ્યાસ અને વાલ્મિકીનું માનસિક સામ્રાજ્ય આજે પણ અવિનાશી છે.

ડિ ક્વિન્સી કહે છે કે " ચૉસરની વાર્તાઓમાં જે મૃદુતા અને સૌન્દર્ય છે તેની બરાબરી આ જગતમાં કોઇ કદિપણ કરી શક્યું નથી. તેને લખાયાને આજે પાંચસેં વર્ષ વીતી ગયાં છે તો પણ હજી ઘણા લોકો તેને એની મૂળ મોહક ભાષામાં વાંચે છે અને બીજાઓ ડ્રાયડન, પૌપ તથા વડ્ઝ્વર્થે તેમને આપેલા આધુનિક સ્વરૂપમાં વાંચે છે. ઑવિડની મૂર્તિપૂજક લોકોની વાર્તાઓને લખાયાને આજે અઢારસો વર્ષ વીતી ગયાં છે તો પણ તેની રસિકતા અને અપૂર્વ વર્ણનસૌન્દર્યને લીધે હજુ સર્વ ખ્રિસ્તીઓ તે વાંચે છે."

જુકી કહે છે કે "તમે પુસ્તકાલયમાં દાખલ થતાંની સાથેજ વિશાળમાં વિશાળ જનસમુદાયમાં દાખલ થાઓ છો. ત્યાં તમને મોટામાં મોટો લાભ એ મળે છે કે ત્યાં તેમની સાથે પરિચય કરાવી આપનાર કોઇ ઓળખીતા-ભલામણવાળા માણસની (મધ્યસ્થની) તમને જરૂર પડતી નથી. તે મોટા સમૂહમાંથી તમને ફાવે તે સાથીઓને તમે પસંદ કરી શકો છો, કારણકે તે અમર માણસોના નિઃશબ્દ સમૂદાયમાં કાંઈ અહંકાર હોતો નથી, પરંતુ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ માણસ હલકામાં હલકી પંક્તિના માણસની સેવામાં પણ નમ્રતાથી હાજર થાય છે. તમે તમારી હલકાઇનો ખ્યાલ સરખોયે લાવ્યા વિના ગમે

તે મહાન માણુસની સાથે છૂટથી વાતચિત કરી શકો છો, કારણકે ગ્રંથો સંપૂર્ણતઃ ઉચ્ચ કુલના હોય છે અને તેઓ કોઇપણ પ્રકારના ભેદભાવથી કોઇની લાગણી દુઃખવતા નથી."

સર વિલિયમ વૉલરે કહ્યું હતું કે "મારા અભ્યાસગૃહમાં મને ખાત્રીપૂર્વક માત્ર બુદ્ધિમાન પુરૂષોની સાથેજ વાર્તાલાપ કરવાનું મળે છે; જ્યારે બહાર તો મૂર્ખાઓના સંસર્ગમાંથી છૂટવુંજ અશક્ય થઇ પડે છે!" વેબ્સ્ટર કહે છે કે "એક વાર પ્રાપ્ત કરેલું કદિપણ ગુમાવવું નહિ એ માત્ર જ્ઞાનના સામ્રાજ્યનોજ ગૌરવશાળી અને ખાસ હક્ક છે. ઉલટું એ એની પોતાની શક્તિથી વધતું ને વધતુંજ ચાલે છે; એનાં સઘળાં સાધ્યો એનાં સાધનો બની જાય છે; એની સર્વ પ્રાપ્તિઓ નવીન વિજયો મેળવવામાં સહાય કરે છે."

એમર્સને વાંચનના ત્રણ નિયમો કર્યા હતાઃ–

જે પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ થયાને એક વર્ષ થઇ ગયું ન હોય તે કદિપણ વાંચવું નહિ.

સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો સિવાય બીજું કોઇપણ પુસ્તક વાંચવું નહિ.

જે પુસ્તક પસંદ પડતું ન હોય તે કદિપણ વાંચવું નહિ.

પ્લુટાર્કનાં જીવનચરિત્રોએ મનુષ્યોનાં મનપર જે ઉત્તમ અસર કરી હતી તેને માટે તેણે તે પુસ્તકને બાઇબલથી બીજે નંબરે મૂક્યું હતું.

ઍલેકઝાન્ડર એચ. એવરેટ કહે છે કે "સાહિત્યની ઉપાસના મનુષ્યને ધંધાને માટે નાલાયક બનાવી દે છે એવી ખોટી વાત પ્રત્યે લક્ષ્ય આપતા નહિ. સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ અને અનુભવના સમર્થન વિનાની એ માત્ર એક કલ્પનાજ છે એમ માનીને એનો અનાદર કરજો. જેઓ આ કલ્પનાને સાચી માનતા હોય તેમને પ્રત્યેક યુગમાં ખંત અને ચપલતાપૂર્વક કરેલાં કામનાં ઉત્તમોત્તમ ફલ ભોગવનાર માણસોનાં

ઉદાહરણો બતાવી આપો. તેમને, જગતને થરથરાવી નાખતા વક્તૃત્વના ધડાકાઓનો અભ્યાસ અર્ધી રાતે દીપકના પ્રકાશવડે કરતા ડિમૉસ્થિનિસનો દાખલો આપો. તેમને પૂછો કે જો સિસેરો તત્ત્વજ્ઞાન અને પાંડિત્યની બાબતમાં તેના દેશની મગરૂરી અને આદર્શ ન બન્યો હત તો તેને કોઇએ તેના દેશના પિતા તરીકે તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધો હોત ખરો કે? તેમને પ્રશ્ન કરો કે સીઝર અથવા ફ્રેડરિક, કે નેપોલિયન અથવા વેલિંગ્ટન વા વૉશિંગ્ટન ગ્રંથો લખી શકતા હતા તેથી શું તેઓ હલકી પંક્તિના યોદ્ધા નીવડયા હતા? ફ્રૅંકલિન કે જેણે આકાશમાંથી વીજળી પણ આણી હતી અને અત્યાચારીના હાથમાંથી રાજ્યદંડ પણ ખૂંચવી લીધો હતો તેનું એમને સ્મરણ કરાવો. શું તેઓ તમને એમ કહે છે કે અભ્યાસથી માણસ નાસ્તિક બની જાય છે? તો તેમને બેકન, મિલ્ટન, ન્યૂટન અને લૉકનાં પૂજનીય નામોનું સ્મરણ કરાવો. શું તેઓ તમને એમ સમજાવે છે કે સાહિત્યની ઉપાસના તમને આનન્દના માર્ગથી ચ્યુત કરે છે? તેમને કહો કે ખરો આનન્દ તો માત્ર શરીર, મન અને હૃદયની સમસ્ત શક્તિઓનો ઉદ્યોગપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે—ઉત્તમ સાધનો દ્વારા ઉત્તમ કાર્યો કરવાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. યુવાન રામ, લક્ષ્મણ, યુધિષ્ઠિર અને હર્ક્યુલિસ જેઓ મહાન સામર્થ્ય અને પરમ સૌન્દર્યની જ્વલંત મૂર્તિરૂપ હતા તોપણ જેમણે પોતાનો ઉદાર આત્મા સદ્‌ગુણને સમર્પણ કર્યો હતો તેમની પ્રાચીન સુકથાઓ તેમને ફરી સંભળાવો. તેમને કહો કે તમે પણ આ જ રસ્તે ચાલો. તેમને કહો કે પેલા સુપ્રસિદ્ધ રોમન વક્તાની પેઠે એપિક્યુરસની સાથે સત્ય દિશામાં જવા કરતાં પ્લેટોની સાથે અસત્ય દિશામાં જવાની ઇચ્છા રાખવી વધારે સારી છે.”

તમે જે રીતે કુહાડાને શરાણપર ચ્હડાવો છો તેજ રીતે તમારે

કોઇપણ ખાસ પુસ્તકનું મનન અથવા કોઈપણ ખાસ વિષયનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. તમે શરાણ પાસેથી કંઈ મેળવવાની ઇચ્છાથી કુહાડો તે પર ચ્હડાવતા નથી. પરંતુ કુહાડાની ધાર તીક્ષ્ણ કરવાનેજ ચઢાવો છો. શરાણમાંથી નીકળતી રજકણો કરતાં પુસ્તકોમાં વાંચેલી હકીકતો વધુ કિંમતી હોય છે. તેમજ કુહાડા કરતાં આપણું મગજ વિશેષ મૂલ્યવાન હોય છે.

બેકન કહે છે કેઃ—

" કેટલાક ગ્રંથોનો તો માત્ર સ્વાદજ લેવાનો હોય છે,
કેટલાકને ગળી જવાના હોય છે અને
થોડાકનેજ ચાવી ને પચાવી દેવાના હોય છે; અર્થાત
કેટલાંક પુસ્તકોના માત્ર થોડાજ ભાગ વાંચવાના હોય છે, કેટલાકને વાંચી જવાના હોય છે, પરંતુ આતુરતાપૂર્વક નહિ અને થોડાકનેજ ઉદ્યોગ, ધ્યાન અને મનનપૂર્વક સંપૂર્ણ વાંચવાના હોય છે.

વાંચન મનુષ્યોને સંપૂર્ણ બનાવે છે.
વાતચિત તેમને તૈયાર બનાવે છે.
લેખન તેમને ચોક્કસ બનાવે છે.

એટલા માટે જો એક માણસ થોડું લખે તો તેને મહાન સ્મરણ-શક્તિની જરૂર પડે છે; જો તે વાતચિત થોડી કરે તો તેને મહાન હાજરજવાબીની જરૂર પડે છે અને જો તે થોડું વાંચે તો પોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવાને માટે મહાન લુચ્ચાઇની તેને જરૂર પડે છે.

ઇતિહાસ મનુષ્યને ડાહ્યો બનાવે છે.
કવિતા તેને રસિક બનાવે છે.
ગણિતશાસ્ત્ર તેને મર્મજ્ઞ બનાવે છે.
પ્રાકૃતિક તત્ત્વજ્ઞાન તેને ઉંડી બુદ્ધિનો બનાવે છે.
નીતિશાસ્ત્ર તેને ગંભીર બનાવે છે.

ન્યાયશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્ર તેને વાદવિવાદ કરવાને શક્તિમાન બનાવે છે.”

જીકી કહે છે કે “પોતાનાં પુસ્તકોની વચ્ચે જીવવા અને મરવાને માટે સિસેરોએ પોતાની સઘળી સંપત્તિનો પરિત્યાગ કરવાની ઇચ્છા બતાવી હતી એ કાંઇ આશ્ચર્યની વાત નથી. પેટ્રાર્ક પોતાના અંતપર્યંત પોતાનાં પુસ્તકોની વચ્ચે રહ્યો હતો અને તેમાંજ મરી ગયો હતો એમાં કાંઇ નવાઇ નથી. બેડ લખાવતો લખાવતો મરણ પામ્યો હતો, લિબ્નિઝ પોતાના હાથમાં પુસ્તક સહિત મરણ પામ્યો હતો તથા લૉર્ડ ક્લૅરેન્ડન પોતાના ટેબલ આગળ મરણ પામ્યો હતો એ સ્વાભાવિકજ છે. બકલના અંત સમયના શબ્દોઃ “મારૂં ગરીબ બિચારૂં પુસ્તક!” એ પુસ્તકો પ્રત્યેની એવી તીવ્ર પ્રીતિ પ્રદર્શિત કરે છે કે જે મૃત્યુને પણ વિસરાવી દે! સ્કૉટ જ્યારે અંતકાળે એબટ્સફર્ડમાં આવ્યો અને તેને ઉચકીને તેના પુસ્તકાલયમાં લઇ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેના મર્દાનગી ભરેલા મુખપર દડદડ આંસુની ધારા ચાલી! ખરેખર તેણે પોતાના પુસ્તકોને એવી યોગ્ય રીતેજ અંતિમ પ્રણામ કર્યાં હતા. ધોળા વાળવાળો અને માત્ર હાડપિંજરરૂપ બની ગયેલો સધિ પુસ્તકોને ઉઘાડી અને વાંચી શકતો ન હતો ત્યારે તે તેને પંપાળતો અને ચુંબન કરતો હતો એ ચિત્ર તો સંપૂર્ણતઃ કરુણાજનકજ છે!”

પુસ્તકોમાં કેટલું બધું દ્રવ્ય ભરેલું છે; અને ગરીબમાં ગરીબ છોકરો કે છોકરી માત્ર થોડાકજ આનામાં પુસ્તકો લઇને માહિતી, જ્ઞાન અને બુદ્ધિમાં કેટલી બધી પ્રગતિ કરી શકે છે! પુસ્તકો દ્વારા ગરીબમાં ગરીબ છોકરો પ્લેટો અને સૉક્રેટિસના બુદ્ધિ રૂપી દ્રવ્યમાં આળોટી શકે છે અને ચીથરિયો મજુર શેક્સપિયરની સાથે ‘હૅમ્લેટ’ના કરુણરસિક નાટકમાં ભાગ ભજવી શકે છે; સાધારણ

મજૂર ગ્રીક વિદ્યાલયમાં પ્લેટોની સાથે વાદવિવાદ કરી શકે છે; ખાણોમાં કામ કરનારો મજૂર સીઝરની પાછળ પાછળ તેનાં યુદ્ધોમાં જઇ શકે છે અથવા સિકંદરની પાછળ તેણે સમસ્ત જગતપર કરેલી ચ્હડાઇઓમાં જઇ શકે છે; ગરીબમાં ગરીબ કારીગર લિવિંગ્સ્ટન અને સ્ટૅન્લિની સાથે આફ્રિકાના જંગલોની શોધખોળ કરી શકે છે અને નેપોલિયનની પાછળ તેનાં યુરોપનાં રણક્ષેત્રોમાં જઇ શકે છે; ગરીબમાં ગરીબ છોકરો ગૅલિલિયો, હર્શલ, પ્રૅાક્ટર અને હું મિલ-રની સાથે આકાશના વિસ્તારને ભેદી શકે છે, ખડકોમાં છપાયેલી અનેક યુગોની વાર્તાઓ વાંચી શકે છે અને ટૅામ્સન તથા એડિસનની સાથે વિજ્ઞાનનાં રહસ્યો ઉકેલી શકે છે.

મિલ્ટન ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર ઝુંપડામાં પ્રવેશ કરે છે અને 'પૅરેડાઇઝ' ની કવિતા ચીથરિયા માણસની આગળ ગાય છે! આ ખરેખર એક ચમત્કારિક વાત લાગે છે કે ગરીબમાં ગરીબ છોકરો સઘળા યુગના મહાનમાં મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, રાજ્યદ્વારીપુરૂષો, યોદ્ધાઓ અને ગ્રંથકર્તાઓની સાથે સહેજ ખર્ચથી વાતચિત કરી શકે છે; અને ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર ઝુંપડામાં રહેનારાં માણસો પ્રજાઓની વાતો, ઇતિહાસના યુગો, સ્વતંત્રતાની કથાઓ, લોકોનાં પરાક્રમી કામો અને હૅાટેન્ટૅાટ લોકોથી માંડીને ડેક વેબ્સ્ટરો, લિંકનો, અને ગ્રાંટો સુધીની માનવપ્રગતિનો ઇતિહાસ જાણી શકે છે.

પુસ્તકાલયો હવે ગમ્મતનાં સાધનો રહ્યાં નથી, પરંતુ તે આવશ્યક થઇ પડયાં છે. પુસ્તકો, સામયિકપત્રો અને વર્તમાનપત્રો વિનાનું ઘર આજે બારી વિનાના ઘર જેવું ગણાય છે. છોકરાંઓ પુસ્તકોની વચ્ચેજ ઉછરતાં હોવાથી તેઓ વાંચતાં શીખે છે. તેઓ તેમને સ્પર્શ કરવાથી અજાણરીતે પણ જ્ઞાન સંપાદન કરે છે. આજે કોઇ પણ કુટુંબને સારા વાંચન વિના ચાલી શકતું નથી.

જો સઘળી વસ્તુઓ ખરીદવાની તમારામાં શક્તિ ન હોય તો આવશ્યક રાચરચીલાં અને છબીઓ કે ચિત્રોને બદલે પુસ્તકોજ ખરીદજો. એકાદ સુંદર ઘર મૂલ્યવાન રાચરચીલાં, કિંમતી ચિત્રો, વેલબુટ્ટાદાર પડદા, રમકડાં, કિંમતી ગાલીચા વગેરેથી ભરેલું હોય અને તેના પુસ્તકાલયમાં એક પણ ઉત્તમ ગ્રંથ ન હોય તો તે કેવું ખરાબ લાગે! ખરેખર, સુંદરમાં સુંદર ઘરોમાંનાં ઘણાંકમાં તો એક પણ ઉત્તમ પુસ્તક હોતું નથી!

જો જરૂર પડે તો **થીગડાં દીધેલાં કપડાં અને સાંધેલા જોડા પહેરજો, પરંતુ પુસ્તકોની બાબતમાં કંજુસાઇ અથવા કરકસર કરશો નહિ.** તમે તમારાં બાળકોને પાઠશાળાનું શિક્ષણ આપી શકતા ન હો તો પણ તમે તેમને થોડાંક ઉત્તમ પુસ્તકો આપી શકશો; અને તેથી તેઓ ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચી આબરૂ અને માન મેળવશે. જે છોકરા અથવા છોકરીના હાથમાં આવશ્યક ગ્રંથો આવે છે તે ભલેને ગરીબમાં ગરીબ હોય તો પણ તેઓ પાઠશાળાનાં શિક્ષણ જેટલું –અથવા તેનાથી પણ અધિક–શિક્ષણ મેળવી શકે છે.

જો આપણા દેશના પ્રત્યેક ઘરમાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોનો સંગ્રહ હોય તો આપણી સંસ્કૃતિમાં એક મોટો ફેરફાર થઇ જાય.

લિટન કહે છે કે "જ્યાં સુધી પુસ્તકો હયાત છે ત્યાં સુધી ભૂતકાળનું અસ્તિત્વ નથી."

મનુષ્યનો પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક ભાવના, પ્રત્યેક અનુભવ અને પ્રત્યેક કાર્ય પુસ્તકોમાં વિદ્યમાન હોય છે. પ્રજાઓ ઉન્નત અને અવનત થાય છે, શહેરો નાશ પામે છે, વિશાળ સામ્રાજ્યો પાયમાલ થઈ જાય છે, પરંતુ સમસ્ત ભૂતકાળ પુસ્તકોમાં વિદ્યમાન હોય છે. એક વારના બળવાન ગ્રીસનો, હસ્તિનાપુરનો અને અયોધ્યાનો સમગ્ર અવશેષ ભાગ માત્ર પુસ્તકોમાંજ રહેલો છે. તેનાં લશ્કરો નષ્ટ થયાં છે,

તેની શિલ્પકળા નાબૂદ થઇ ગઇ છે અને તેનાં માત્ર થોડાં ખંડેરોજ આજે ઉભાં છે; પરંતુ તેનાં પુસ્તકો તો ચિરકાલ પર્યંત રહેશે અને મનુષ્યોપર હમેશાં અસર કર્યાં કરશે.

મેરી વૉર્ટલી મૅાંટેગુ કહે છે કે "**ગમ્મત મેળવવાનું કોઇ પણ સાધન વાંચનના જેટલું સસ્તું નથી**, તેમજ કોઇ આનન્દ એના જેટલો ટકતો પણ નથી."

સારા ગ્રંથો ચારિત્ર્યને ઉન્નત કરે છે, રુચિને શુદ્ધ કરે છે, હલકી પંક્તિના આનંદોનો મોહ નષ્ટ કરે છે અને આપણને ઉચકીને વિચાર અને જીવનની ઉચ્ચતર ભૂમિકાપર મૂકી દે છે.

એક ઉત્તમ અને ઉન્નત વિચારથી ભરેલો ગ્રંથ વાંચ્યા પછી તરતજ હલકાં કામ કરવાનું બનતું નથી. જે માણસ સંસ્કરણ અથવા આનન્દને માટે વાંચે છે તેના સંભાષણમાં રસિકતા અને મીઠાશ પણ આવે છેજ.

પુસ્તકોની વચ્ચે ભ્રમણ કરવું અને વિચાર અથવા લક્ષ્ય વિના અહીં તહીં થોડાં થોડાં પૃષ્ટો વાંચી નાખવાં, એ તો સમય વ્યર્થ ગુમાવ્યા કરતાં પણ ખરાબ છે. કંઇ પણ નહિ વાંચવાથી ઉત્પન્ન થતા અજ્ઞાન કરતાં પણ એ ખરાબ છે, કારણકે એથી આપણો સ્વભાવ ચંચલ બની જાય છે અને મનની ચંચલતા વિચારસંકલનાનો ભંગ કરે છે. આપણે વાંચનનો ચોક્કસ નિયમ કરવો જોઇએ અને વિદ્યાના કોઇ એક ભાગને સંપૂર્ણતઃ હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

પોતાનાં સાધનો ગમે એટલાં સંકુચિત હોય તોપણ પ્રત્યેક તરુણે કોઇ એક વસ્તુને માટે પ્રસિદ્ધ થવાની–કોઇ એક બાબતમાં અસાધારણ નિવડવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખવી

જોઇએ; કોઇ ચોક્કસ કાર્યના સંપૂર્ણ સ્વામી બનવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ધારણ કરવી જોઇએ. જેમ જ્ઞાન એ કાંઇ બુદ્ધિ નથી, તેજ પ્રમાણે વાંચન એ પણ કાંઇ જ્ઞાન નથી. જે જ્ઞાન મનુષ્યના જીવનમાં ભળી જઇને તેના એક અંશરૂપ બની ગયું હોય, તેનુંજ નામ બુદ્ધિ છે અને પદ્ધતિપૂર્વક તથા સૂક્ષ્મરીતે વિચાર (મનન) કરવાનુંજ એ પરિણામ છે.

જે પુસ્તકો વાંચતાં તમને સખ્તમાં સખ્ત પરિશ્રમ કરવો પડે છે, જે મગજને ઉત્તેજિત કરે છે અને તમને ઉદાત્ત કાર્ય કરવાને પ્રોત્સાહિત કરે છે તે પુસ્તકોથીજ તમારૂં સૌથી વિશેષ હિત થાય છે. લક્ષ્ય વિના વાંચવું એ અનિયમિત રીતે વાંચવા કરતાં પણ વધુ ખરાબ છે. લક્ષ્ય વિના વાંચતી વખત મન એક પ્રકારની બેભાનાવસ્થામાં–પ્રમાદમાં–શિથિલતામાં રહે છે; તેથી તે દુર્બલ થઇ જાય છે અને વખત જતાં નિયમો ગ્રહણ કરવાને તથા પૃથક્કરણ અને સંયોગીકરણ કરવાને અશક્ત થઇ જાય છે. લક્ષ્ય વિનાનું વાંચન મગજમાંથી ઉત્સાહને લઇ લે છે અને તે આળસુ, પ્રમાદી તથા મહાન સિદ્ધાંતો અને કઠિન પ્રશ્નો ગ્રહણ કરવાને અશક્ત બની જાય છે.

વાંચન અને ચિંતન એજ મગજનો વ્યાયામ છે. કસરતબાજ કાંઇ વ્યાયામશાળામાંથી વ્યાયામ કરવાનાં સાધનો લઇ જતો નથી, પરંતુ તે દ્વારા જે બલ મળે છે તે જ લઇ જાય છે. આ ગ્રંથ વાંચવાથી બલ અને બુદ્ધિનો જે વિકાસ થાય છે તે જેટલો કિંમતી છે તેટલું કિંમતી આપણે તેમાંથી લઇને જે સ્મરણમાં રાખીએ છીએ તે હોતું નથી. વ્યાયામશાળામાં બેસી રહેવાથી જેવી રીતે શરીરનો વિકાસ થતો નથી તેવીજ રીતે લક્ષ્ય વિના વાંચવાથી મનનો પણ વિકાસ થતો નથી. આપણે મગજને એ વ્યાયામ દ્રઢતા અને નિયમપૂર્વક આપવો જોઇએ.

અમેરિકન ગ્રૅજ્યુએટ અને અંગ્રેજ ગ્રૅજ્યુએટની વચ્ચે જે મહાન ભેદ છે તે એ છે કે અંગ્રેજ ગ્રૅજ્યુએટે ઘણા ગ્રંથો ઉપરટપકે વાંચેલા હોતા નથી, પરંતુ થોડા ગ્રંથો સારી રીતે વાંચેલા હોય છે; જ્યારે બીજી બાજુએ અમેરિકન ગ્રૅજ્યુએટે ઘણાં પુસ્તકો વાંચેલાં હોય છે, પરંતુ એકકેયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તે ધરાવતો હોતો નથી. હિંદી ગ્રૅજ્યુએટો અને વિદ્યાર્થીઓની દશા તો આથી પણ ખરાબ હોય છે.

સાધારણ રીતે આપણા લોકોને સહેલું વાંચન જોઇએ છીએ; આગગાડીમાં બેઠાં બેઠાં અથવા ઘરમાં વખત કાપે અને ધ્યાન રોકે એવું વાંચન જોઇએ છીએ. જ્યારે અંગ્રેજ લોકો અધિક તાત્ત્વિક ગ્રંથો, પ્રાચીન ગ્રંથો અને જેમણે જીવવાનો પોતાનો હક્ક સ્થાપિત કર્યો હોય એવા (જેમની અસર લાંબા કાળ સુધી ટકી શકે એવા સંગીન સાહિત્યથી ભરપૂર) ગ્રંથોજ તેઓ વાંચે છે. તેઓ "તાજા ગ્રંથો" અને ખૂની હકીકતોવાળી તથા પ્રેમલા પ્રેમલીની નવલકથાઓને માટે એટલા બધા આતુર હોતા નથી.

તમે જે પણ વાંચો તે ઉત્સાહપૂર્વક વાંચો. જો તમારા મગજનો વિકાસ કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો બલપૂર્વક અને સંપૂર્ણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચો; અને તેમાંના આધ્યાત્મિક અને નૈતિક જીવનને ગ્રહણ કરવાનું તથા તેને તમારા જીવનમાં મેળવી દેવાનું શીખો. જે માણસ વિશેષમાં વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરીને તેને પોતાના ચારિત્ર્યમાં ઉતારે છે તેજ **ઉત્તમોત્તમ પાઠક** છે. યાંત્રિક પાઠકો વસ્તુનાં છોતરાંરૂપ શબ્દોનેજ સ્મરણમાં રાખે છે, પરંતુ તેમાંના સત્ત્વને પચાવતા નથી; તેઓ ગોખણપટ્ટીથી પોતાનાં મગજ ભરી દે છે, પરંતુ માનસિક શક્તિઓને ભૂખે મારે છે. જો તમે એક પુસ્તકનો સૌથી વિશેષ લાભ લીધો હોય તો તમને એક એવી કાર્યશક્તિનું ભાન થાય છે કે જે શક્તિ તમે પૂર્વે કદિ અનુભવી ન હોય. જેવી રીતે થોડાકજ નટો, પોતે જે

વ્યક્તિનો ભાગ ભજવતા હોય છે તેના ચારિત્ર્યને સંપૂર્ણરીતે જાણતા હોય છે તેવી રીતે માત્ર થોડાકજ પાઠકો ગ્રંથકર્તાઓનાં હૃદય અને આત્માને ઓળખતા હોય છે.

ઉતાવળથી અને ઉપરટપકે વાંચવાથી સ્મરણશક્તિ ઉપર અસહ્ય બોજો આવી પડે છે અને તેથી અંતે તેની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અને સંગ્રહી રાખવાની શક્તિ નષ્ટ થઇ જાય છે; મગજ પોતાની એકાગ્ર કરવાની, એકત્રિત કરીને તુલના કરવાની, બારિક લક્ષ્ય આપવાની અને સતત વિચાર કરવાની શક્તિ ગુમાવી દે છે, કે જેના વિના કોઈ પણ મહાન માનસિક કાર્ય સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. એલિઝાબેથ બૅરેટ બ્રાઉનિંગ કહે છે કે "આપણે અતિઘણું વાંચવાથી અને આપણી વિચારશક્તિની મર્યાદા બહાર વાંચવાથી ભ્રમણામાં પડીએ છીએ. મને સમજાયું છે કે મેં જેટલું વાંચ્યું છે તેનો અર્ધો ભાગ વાંચવાથી હું વિશેષ બુદ્ધિવાન થઇ શકી હોત, મારી શક્તિઓને વધારે સારી રીતે વ્યાયામ આપીને તેમને અધિક દૃઢ કરી શકી હોત અને મારી પોતાની દ્રષ્ટિમાં હું ઉચ્ચતર ભૂમિકાપર હોત. ઝાઝા વાંચનથી મનુષ્યની બુદ્ધિ સુસ્ત બની જાય છે."

એમ કહેવાય છે કે કુમારી માર્ટિનૉ એક કલાકમાં માત્ર એકજ પૃષ્ઠ વાંચતી. એડમંડ બર્ક હમેશાં એવી રીતે પુસ્તક વાંચતો કે એ તેને પોતાનુંજ બનાવી લેતો–તેને પોતાના જીવનપર્યંતની સંપત્તિજ બનાવી લેતો.

જૉસફ કૂક તરુણોને એવો બોધ આપે છે કે તેમણે વાંચતી વખત હમેશાં નોંધ કરવી. મહાશય કૂક પોતાના ગ્રંથોના હાંસીઆનો ઉપયોગ નોંધ કરવામાં કરે છે. એ પોતાના ગ્રંથોપર એટલી છૂટથી નોંધ કરે છે, કે તેના પુસ્તકાલયમાંનો પ્રત્યેક ગ્રંથ એક નોંધપોથીજ બની જાય છે. તે સમસ્ત તરુણ સ્ત્રીપુરુષોને પોતાની પાસે

નોંધપોથી રાખવાની સલાહ આપે છે. આ નોંધપોથીઓ સ્મરણ-શક્તિને ઘણી સહાય કરે છે અને આપણે જે વાંચ્યું હોય તેને ભવિષ્યમાં ઉપયોગમાં લેવાને માટે સંગ્રહી રાખવામાં અથવા શોધી કાઢવામાં અદ્‌ભુત મદદ કરે છે. સ્વામી રામતીર્થ અને કલાપી પણ એમજ કરતા. વ્યાખ્યાનો અને ધર્મોપદેશોની નોંધ લેવાનો અભ્યાસ ઘણો સારો છે. અમુક ગ્રંથ અથવા લેખ વાંચ્યા પછી તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ લખી કાઢવાની આદત શિક્ષણને ઘણી મોટી સહાય કરે છે. વ્યાખ્યાન અથવા ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા પછી તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ લેવાથી પણ તેટલોજ લાભ થાય છે. આ આદતથી ઘણા માણસો મહાન વિચારક અને લેખક બન્યા છે. ભવિષ્યમાં આપણને સહાય-ભૂત થઇ પડે એવી પ્રત્યેક બાબત જ્યાં શકય હોય ત્યાંથી કાપી લઇ તેની કાપલી સાચવી રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. આવી કાપલી-ઓને એક પોથીમાં ચોંટાડી તેમની અનુક્રમણિકા કરી સાચવી રાખવામાં આવે તો ઘણીવાર તેથી આપણને અવર્ણનીય લાભ થાય છે–ખાસ કરીને જો તે આપણા ધંધામાં ઉપયોગી થાય એમ હોય તો તો વળી અપાર લાભ થાય છે. જેને આપણે મહાપુરુષોની મહાન બુદ્ધિમતા કહીએ છીએ તેમાંનો ઘણો ભાગ આવી નોંધપોથી અને કાપલીઓમાંથી જન્મેલો હોય છે. **એકાદ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી કે એકાદ વ્યાખ્યાન અથવા ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા પછી તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ લેવી એ મહા પરિશ્રમ ભરેલું કાર્ય છે, પરંતુ પિટ, ડિઝરાયલી, વેબ્સ્ટર, લિંકન અને કલે સમાન મહાપુરુષો આ જ રીતે બને છે.** ગ્રંથો એ કદિપણ નિસ્તેજ ન થાય એવાં સૌંદર્યનાં ઉદ્યાનો છે; તેમાંનાં મોહક કાવ્યપુષ્પો કદિપણ કરમાતાં નથી અને ઉત્તમ ચરિત્રોનાં પાંદડાં કદિપણ સૂકાતાં નથી.

ઘુજીપ્શિયનો ગ્રંથોને "**આત્માની ઔષધિ**" કહેતા હતા.

"જે માણસ દિવસનું કામ પૂરૂં થયા પછી વર્તમાન અને ભૂતકાળના મહા બુદ્ધિમાન પુરુષોની સાથે સંભાષણ કરીને-પુસ્તકો વાંચીને, શાંતિ અને આનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે તે માણસ ખરૂં સુખ ભોગવે છે. કામ અને મહેનતથી શ્રમિત થઇ કંટાળેલા શરીર અને મનને માટે ઉક્ત બૌદ્ધિક આનંદ જેવો કોઇ પણ આનંદ, કોઇ પણ શાન્તિ કે કોઇ પણ નવી કાર્યશકિત પૃથ્વીપટપર વિદ્યમાન નથી."

—ઍલેકઝાન્ડર કૉકબર્ન.

"ગ્રંથ એ ઉત્તમ સોબતી છે. તમારી ઇચ્છા થાય ત્યારે એ પૂર્ણ બોધ સહિત આવે છે, પરંતુ એ કદિ તમારી પૂઠ પકડતો નથી. તમારા દુર્લક્ષ્યથી એ ક્રોધિત થતો નથી; તમે અન્ય પ્રકારના આનંદો તરફ વળો તો તે ઇર્ષ્યા કરતો નથી. તે બદલો લીધા વિના, મૌનપૂર્વક તમારી સેવા કરે છે. વળી તે આથી પણ વિશેષ ઉદાત્ત હોય છે અને તે પોતાના શરીરમાંથી નીકળીને તમારી સ્મરણ-શક્તિમાં પ્રવેશતો જણાય છે; ત્યાં તેનું રૂપાંતર થાય છે. અંતે બાહ્ય ગ્રંથ માત્ર સ્થૂલ શરીરના સ્વરૂપમાંજ રહે છે અને તેનો આત્મા તથા પ્રાણ ઉડીને તમારામાં આવે છે અને તમારા મગજને હસ્તગત કરી લે છે." **—બીચર.**

"ગ્રંથો એ અદ્ભુત વસ્તુઓ છે. જો કે તેઓ જીભ વિનાના અને મૂંગા હોય છે તો પણ પોતાની વક્તૃત્વશક્તિથી તેઓ જગત-પર સત્તા ચલાવે છે; તેઓ શક્તિહીન અને જડ લાગે છે, તોપણ જે રીતે જંગલમાં આગ ફરી વળે છે તે રીતે તેઓ માણસોનાં ગ્રાહક મન અને હૃદયોની ઉપર ફરી વળે છે. તે મગજપર પ્રકાશ લાવે છે ને તિમિરમય આકાશમાં તારાનું કામ કરે છે."

"જ્યારે મિત્રો ઠંડા પડી જાય છે અને આપણાં સગાંસંબંધી

શિથિલ અને ફિક્કા બની જઇને માત્ર દુનિયાદારીની સભ્યતા બતાવવાજ મંડી પડે છે ત્યારે ફક્ત પુસ્તકોજ, પોતાની આગલી મિત્રતાના સુખી દિવસો ન ભૂલી જતાં એવો ને એવો આનન્દમય ચ્હેરો ચાલૂ રાખે છે; અને જે મિત્રતા આશાવંતને કદિ ઠગતી નથી અને દુઃખી લોકોનો કદિ પરિત્યાગ કરતી નથી એવા પ્રકારની ખરી મિત્રતા આપણા પ્રત્યે દર્શાવી આપી આપણને આનન્દમગ્ન કરે છે."

—વૉશિંગ્ટન ઇર્વિંગ.

પ્રકરણ ૨૬ મું—પ્રત્યેક મનુષ્યનું સ્વર્ગ તેની પોતાની પાસેજ છે.

"અહો ! ઇશ્વરની સૃષ્ટિનો એકાદ ખૂણો પણ વિશેષ ફળદ્રુપ, સુંદર અને ઈશ્વરને વધુ ગમે એવો બનાવવો; કોઇ મનુષ્યને વિશેષ બુદ્ધિમાન, વિશેષ હિંમતવાન, વિશેષ સુખી અને અધિક વૈભવશાલી બનાવવો; તેનું થોડુંક દુઃખ ઓછું કરવું; એ મહાન કાર્ય છે અને એના જેવી બીજી કોઇ મહત્તા છેજ નહિ." —**કાર્લાઈલ.**

"પરિશ્રમમાંથી આરોગ્ય અને આરોગ્યમાંથી આનન્દની ઉત્પત્તિ થાય છે." —**બાટી.**

"જો એક મનુષ્યને પોતાના અંતરમાંથી શાંતિ મળતી ન હોય તો પછી તેને બહાર તો કદિયે શાંતિ મળનારજ નથી." —**ફ્રેંચ કહેવત.**

"સત્યના પાયાપર ઉભા રહેવાથી જે આનન્દ મળે છે તેની તુલના બીજા કોઇ પણ પ્રકારના આનન્દ સાથે કરી શકાય નહિ." —**બેકન.**

"જગતના સૌથી કિંમતી સ્થાનમાં અને બરાબર યોગ્ય સમયે મારો જન્મ થયો છે તે જોઈ મને જે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું છે, તેમાંથી હજી હું કદિ પણ મુક્ત થઈ શકયો નથી." —**થૅારો.**

"તમારા હૃદયમાં લખી રાખો કે પ્રત્યેક દિવસ એ વર્ષનો ઉત્તમોત્તમ દિવસ છે. દિવસ એ મલમલ કરતાં પણ વિશેષ સુંદર કાપડ છે. જે યંત્ર તેને બનાવે છે તે અનન્તગણી વિશેષ યુક્તિવાળું છે અને તમે લુચ્ચાઇ, ડગાઇ, કે આળસના જે કલાકો તેમાં ઘુસાડી દીધા હોય તેને તમે છુપાવી શકતાજ નથી." —**એમર્સન.**

"ખરૂં સુખ અત્યંત સસ્તું હોય છે; છતાં નકલી સુખની આપણે કેટલી મોંઘી કિંમત આપીએ છીએ ?" —**હોસિયા બેલાઉ.**

"માટે માત્ર આ જ સત્ય જાણુ અને જાણવાપૂરતું સત્ય પણ આ જ છે કે 'જગતમાં માત્ર સદ્ગુણ એજ સુખ છે.'" —**પોપ.**

"પ્રભુપ્રાર્થના એજ આનન્દ છે." —**જીન ઇન્જેલો.**

"આરોગ્ય એ આનન્દનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે." —**ટૉમ્સન.**

"મારૂં મન એ મારૂં સામ્રાજ્ય છે." —**રૉબર્ટ સાઉથવેલ.**

"આનન્દી મનુષ્યને અજીર્ણ કદિ પણ સતાવતું નથી."

એક ગૃહસ્થને કોઇએ એકવાર પ્રશ્ન કર્યો: "તમારા જીવનમાં તમને સૌથી વિશેષ આનન્દ કયા કાર્યથી થયો હતો ?" તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "એક વિધવા ઘરનું ભાડું ભરી ન શકવાથી તેનાં રાચરચીલાં વેચાવાની તૈયારીમાં હતાં, એવામાં હું ત્યાં જઈ ચઢ્યો અને ભાડાની નાની રકમ આપી દઇને તે વેચાતાં અટકાવ્યાં ત્યારે મને સૌથી વિશેષ આનન્દ થયો હતો !"

એમર્સન કહે છે કે "આપણી આસપાસ આનન્દ પ્રસરાવવાની ઇચ્છા, એ આપણા મુખારવિંદ, શરીર અને વર્તનને જેટલું સૌન્દર્ય આપે છે તેટલું સૌન્દર્ય બીજી કોઇ પણ વસ્તુ આપતી નથી."

"જો તમે દુઃખી માણસના ગાલપર એક અશ્રુબિન્દુ ઓછું પડવા દીધું હોય; જો તમે કોઇ મનુષ્યના મુખારવિંદપર એક સ્મિત વધારે પ્રકટ કર્યું હોય; તો ઓ મિત્ર ! તમારૂં જીવન અફળ ગયું નથી."

પ્લેટોના 'ફીડો'માં અમર સૌન્દર્ય વધારનાર એક ચિત્ર છે: એમાં સૉક્રેટિસ કે જેને મૃત્યુની તૈયારી કરવા માટે બેડીમાંથી છૂટો કરવામાં આવ્યો છે તે પોતાના બિછાનાપર બેઠો છે અને પગપર જયાં લોખંડની બેડીનાં આંટણ પડયાં હતાં ત્યાં ધીમેથી પોતાના હાથ ફેરવી તે પોતાના ભાગ્યની વિરુદ્ધ અથવા ન્યાયાધીશોની વિરુદ્ધ કે મસ્તકપર ઝઝૂમી રહેલા મોતના દુઃખની વિરુદ્ધ ન બડ-

બડતાં એક ઉત્તમ વિચાર પ્રદર્શિત કરે છે. તે કહે છે કે "મિત્રો, માણસો જેને સુખ કહે છે તે કેવી ગહન વસ્તુ જણાય છે; અને દુ:ખ કે જે તેનું વિરોધી જણાય છે તેની સાથે તે કેવી અદ્દભુત રીતે જોડાયેલું છે! ચમત્કાર તો એ છે કે તે બન્ને એકજ વ્યક્તિમાં એકજ સમયે વર્તમાન હોતાં નથી; છતાં જો કોઈ પણ માણસ એકની પૂઠ પકડીને તેને પ્રાપ્ત કરે તો જાણે તે બન્ને સાથેજ જોડાયેલાં ન હોય તેમ, તે માણસને તેની સાથે બીજું પણ ગ્રહણ કરવાની ફરજ પડે છે!"

ઍડિસને કહ્યું હતું કે "મારે એક વાર એક રૉસિક્રુશિયનની સાથે 'મહાન ગુહ્ય' વિષે વાત થઇ હતી. તે બોલ્યો કે 'આ મહાન ગુહ્ય તેની નજીકની પ્રત્યેક વસ્તુને સર્વથી સંપૂર્ણ બનાવી દે છે. તે સૂર્યને પ્રકાશ આપે છે અને હીરાને પાણીદાર બનાવે છે; તે પ્રત્યેક ધાતુને પ્રકાશમાન બનાવે છે અને સીસામાંથી સુવર્ણ બનાવે છે; તે ધુમાડામાંથી જવાળા બનાવે છે, જવાળાનો પ્રકાશ બનાવે છે અને પ્રકાશમાંથી મહા પ્રકાશ પ્રકટાવે છે; તેનું માત્ર એકજ કિરણ જે મનુષ્યપર પડે છે તેનું દુ:ખ અને ચિંતા નષ્ટ થઇ જાય છે.' ત્યાર પછી મને સમજાયું કે 'સંતોષ' એ તેનું 'મહાન ગુહ્ય' હતું."

સર્વ માણસો સુખ શોધે છે; અને સમાજ તો પોતાના વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં તેને એટલા વિશાળ પ્રમાણમાં શોધે છે કે ઘણા તત્ત્વવેત્તાઓએ જાહેર કર્યું છે કે સુખ એજ સર્વ કાર્યોનું અંતિમ લક્ષ્ય છે અને બીજાં સઘળાં લક્ષ્યો માત્ર એ સર્વવ્યાપક લક્ષ્યનાંજ સ્વરૂપો છે.

પરંતુ અફસોસ! આપણે સુખને કઇ કઇ દિશામાં શોધીએ છીએ? કેટલાક માણસો તેને માટે ઉંચે જુએ છે; કેટલાક નીચે જુએ છે; કેટલાક પૈસામાં, કેટલાક સ્ત્રીમાં તો કેટલાક સ્થૂલ ઈંદ્રિયોમાં

તેને શોધે છે અને જ્યાં જ્યાં રહેલું તેને માને છે ત્યાં ત્યાં તેમની કલ્પનાશક્તિ તેને ભભકભર્યા રંગો વડે શણગારે છે. પુષ્કળ માણસો તે જ્યાં રહેલું છે તે ખરી જગ્યાએ તેની શોધ કરતા નથી તેથી તે મેળવવામાં નિષ્ફળજ જાય છે. બીજા પુષ્કળ લોકો તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખતા નહિ હોવાથી સુખને બદલે દુઃખજ પ્રાપ્ત કરે છે—અમર ફળને બદલે ઇંદ્રવરણાનું (દૂરથી સુંદર લાગતું પણ ખાધે કડવું ઝેર જેવું) ફળજ મેળવે છે.

થૅકરેએ કહ્યું હતું કે " જ્યારે હું નાનો બાલક હતો ત્યારે મારે એક રમકડું જોઈતું હતું; તેની કિંમત એક શિલિંગ હતી, પરંતુ મારી પાસે તેટલા પૈસા ન હતા. જ્યારે હું મોટો થયો ત્યારે મને શિલિંગ મળી, પરંતુ મને તે વખતે રમકડાની જરૂર ન હતી ! " એવીજ રીતે આપણે પણ સુખ ભોગવવાને તૈયાર થઇએ તે પૂર્વે તે ભોગવવાની શક્તિનો નાશ કરી નાખીએ છીએ. ઘણીવાર અજ્ઞાનને લીધે આપણી પાસે જે ન હોય તેમાંજ ખરૂં સુખ સમાઇ રહેલું આપણને લાગે છે. મૅડમ ડિ સ્ટાયેલ, કે જેની પાસે સ્ત્રીઓ જેની તૃષ્ણા રાખે અને પુરુષો જેની પ્રશંસા કરે એવી પ્રત્યેક વસ્તુ હતી, તેણે કહ્યું હતું કે " પ્રકૃતિએ એક વસ્તુ–શરીરસૌન્દર્ય–મને આપી નથી; તેને માટે મારી પાસેની સર્વ વસ્તુઓ આપી દેવાને હું તૈયાર છું. "

જ્યૉર્જ મૅકડોનલ્ડ જણાવે છે કે " એક કિલ્લામાં એક વૃદ્ધ મનુષ્ય પોતાના પુત્રની સાથે રહેતો હતો. જોકે તેઓ એ કિલ્લાના સ્વામી હતા તોપણ તેઓ એટલા બધા ગરીબ હતા કે તેમને રોટલો પણ ભાગ્યેજ મળી શકતો. તે કિલ્લામાં તેમના અતિ પ્રાચીન કાળના પૂર્વજોએ ભવિષ્યમાં જરૂર પડે ત્યારે વાપરવાને માટે અતિ મૂલ્યવાન અલંકારો દાટી રાખ્યા હતા. તેઓ એ અગાધ ભંડારની નજીકમાંજ

વસવા છતાં પોતાની સંપત્તિની વાત જાણતા નહિ હોવાથી ભૂખે મરતા હતા!" આ જ પ્રકારે માણસ વિશ્વની સર્વ સંપત્તિની વચ્ચોવચ્ચ બેઠો હોય છે તોપણ તેણે પોતાની અવલોકનશક્તિ કેળવેલી નહિ હોવાથી અથવા પોતાની આસપાસની અવર્ણનીય સંપત્તિને જોવાની અને ભોગવવાની તેનામાં શક્તિ નહિ હોવાથી તે ભૂખે મરે છે. દશ હજાર સારંગીઓમાંથી દિવ્ય સંગીત નીકળતું હોવા છતાં બ્હેરો અને મૂંગો તેનો શું ઉપભોગ લઇ શકે?

બર્ક કહેતો કે "લોકો જેને કીર્તિ કહે છે તેને માટે પાશેર સડેલા ઘઉં પણ હું આપું નહિ."

બાયરને સ્વીકાર્યું હતું કે "મારૂં જીવન દુઃખી છે અને મને દારૂણ યુદ્ધની વચ્ચે દોડી જઇને એકદમ મારા જીવનનો અંત આણવાનું મન થઇ આવે છે." ગેટેની પાસે દ્રવ્ય અને બુદ્ધિ બન્ને હતાં છતાં તે કહે છે કે "મેં મારા સમગ્ર જીવનમાં પાંચ અઠવાડિયાં પણ ખરૂં સુખ ભોગવ્યું નથી." એક ઇરાની વાતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એક મહારાજાને ચેન પડતું ન હોવાથી તેણે પોતાના જ્યોતિષીઓની સલાહ લીધી. જ્યોતિષીઓએ તેને જણાવ્યું કે જો આપ કોઇ પૂર્ણ સુખી માણસનું પહેરણ પહેરશો તો આપને સુખ પ્રાપ્ત થશે. સમસ્ત રાજવંશીઓ અને શ્રીમંત લોકોનાં ઘરોમાં તપાસ કરવામાં આવી પરંતુ સફલતા મળી નહિ. તે બધામાંથી કોઇ પણ પૂર્ણ સુખી મળી શક્યો નહિ. અંતે એક આત્મનિષ્ઠ, મસ્તરામ અને ગરીબ મજૂર સંપૂર્ણ સુખી માલૂમ પડ્યો; પરંતુ અફસોસ! મહારાજાની દુઃખ નિવૃત્તિનો ઇલાજ તો હંમેશના જેટલોજ દૂર જણાયો, કારણ કે એના મનમાં કે શરીરમાં કોઇ પણ જાતનું દુઃખ કે અશાંતિ ન હતાં પરંતુ તેની સાથે એની પાસે પહેરણ પણ હતું જ નહિ!

હજારો માણુસોએ જીવન રૂપી મધપૂડામાંથી મધમાખીઓના ડંખ ખાધા વિના મધ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ તેમને સફલતા મળી નથી. "નંદ રાજાએ ધનમાં સુખ શોધ્યું, ઍન્ટનીએ પ્રેમમાં સુખ શોધ્યું, બ્રટસે કીર્તિમાં તે શોધ્યું, સીઝરે રાજ્ય-વૃદ્ધિમાં શોધ્યું; તેમાંથી પહેલાને વિનાશ મળ્યો, બીજાને અપમાન મળ્યું, ત્રીજાને તિરસ્કાર મળ્યો અને છેલ્લાને અકૃતજ્ઞતા મળી: છેવટે પ્રત્યેકનો નાશ થયો!"

પેલી સુંદર નાની વાર્તા 'ઍઝ ધન એ લૂકિંગ ગ્લાસ'માં વ્હાઇટ નાઇટ પ્રવાસે નીકળતી વખત, રખેને ઉંદરો ત્રાસ આપે એવા ભયથી ઉંદર પકડવાનું પીંજરૂ સાથે લઇ લે છે અને રખેને મધમાખીઓ કનેડે એવા ભયથી એક મધપૂડો પણ સાથે લઇ લેછે! આ પ્રમાણે ઘણાંક મનુષ્યો તો કદિ પણ ન આવે એવાં અનેક સંકટોથી વ્યર્થ ડર્યા કરે છે અને પોતાના તનમન ઉપર દુઃખદાયક બોજો લાધી લેછે.

જેને કંઇ પણ દુઃખ ન હોય એવો સુખી માણુસ કોણુ છે? શું તમે એમ ધારો છો કે સૌથી શ્રીમંત સૌથી સુખી હોય છે? શું પેલો મહાન શાહૂકાર રૉથ્સચાઇલ્ડ સુખી હતો? સમસ્ત જગતનું નાણુંબજાર તેના હાથમાં હતું, પરંતુ તેથી તે સુખી થઇ શકતો ન હતો. તેને મળવા આવનાર એક માણુસ તેની શ્રીમંતાઇ જોઇ બોલ્યો: "આપ તો સુખી હોવા જોઇએ." તે વૃદ્ધ શાહૂકાર તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ફેંકી બોલ્યો: "હું **સુખી**? હેં! હું? પાછલા મહોલ્લામાં રહેતા કોઇ બદમાસ તરફથી હમણુાંજ મને એક પત્ર મળ્યો છે; તેમાં એ જણાવે છે કે 'જો તમે કાલ રાત પહેલાં મારાપર પચાસ પૌંડ મોકલી નહિ આપો તો હું તમારૂં ખૂન કરીશ.' બોલો, હવે હું સુખી છું?"

સેંકડે નવ્વાણું માણુસો જગતમાં એમજ માને છે અને મચે

છે કે **सर्वे गुणा कांचनमाश्रयंते।** અર્થાત્ સર્વ સુખ પૈસામાંજ રહેલું છે; પરંતુ જગતના શ્રીમંતમાં શ્રીમંત લોકો આથી ઉલટોજ પોતાનોજ અભિપ્રાય દર્શાવે છે.

શ્રીમંત મનુષ્ય ક્વચિતજ સુખી હોય છે. દ્રવ્યમાં સુખની ઉત્પત્તિ કરવાની કાંઇ પણ શક્તિ નથી. પ્રથમ તો, આવશ્યકતા કે જે મનુષ્યની શક્તિઓનો વિકાસ કરવાનું મહાન સાધન છે તેનો દ્રવ્ય, શ્રીમંતનાં સંતાનોમાંથી નાશ કરે છે: તે આત્મસંયમ કરાવનારી વસ્તુઓને દૂર કરે છે, આત્મવિજયને અટકાવે છે અને મોજ-શોખ, વ્યસન, દુરાચાર તથા પ્રલોભનોનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી દે છે. ઉદ્યોગ કે જે તન તથા મનની શક્તિઓને સુવ્યવસ્થિત તથા આરોગ્ય રાખે છે અને પ્રમાદને દૂર કરે છે તેને શ્રીમંતાઇ નષ્ટ કરે છે. **શ્રીમંતો આળસના ભોગ થઇ પડે છે; તેઓ હમેશાં અસંતોષી અને દુઃખી હોય છે.**

યૉર્કશાયર પરગણાના એક માણસે સુખની વ્યાખ્યા "આપણી પાસે જે હોય તેથી સહેજ વધારે" એવી કરી છે; પરંતુ દુર્ભાગ્ય-વશાત્ આ 'સહેજ વધારે' એ એવી વસ્તુ છે કે જે જગતનાં દુઃખોનો મોટો ભાગ ઉત્પન્ન કરે છે. 'સહેજ વધારે' સત્તા, 'સહેજ વધારે' કીર્તિ, 'સહેજ વધારે' ભુમિ, 'સહેજ વધારે' દ્રવ્ય, આ સઘળાં 'સહેજ વધારે' રૂપી મૃગજળની પાછળ આપણે હમેશાં દોડીએ છીએ અને તેથીજ આપણે અસંતોષી, અસુખી તથા ચંચલ ચિત્તના બની જઇએ છીએ. **એ લોભ આપણી ઉપયોગિતા, શિક્ષણ, ચારિત્ર્ય, પૌરુષ અને જીવનની સમસ્ત ખરેખરી ઇચ્છનીય વસ્તુઓ ખુંચવી લે છે.**

પુષ્કળ દ્રવ્ય સંપાદન કરવું અને મોજવિલાસ ભોગવવો એ કાંઇ હાલના માણસોનીજ વૃત્તિ નથી. સર્વ યુગોના માણસો દ્રવ્ય

દ્વારા સુખ મેળવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતાજ રહ્યા છે.

એપિશિયસે મોજવિલાસમાં પચીસ લાખ પૌંડ ખરચી નાખ્યા અને ત્યાર પછી 'મારા આ બાકી વધેલા એક લાખ પૌંડ મને તંગીમાંથી બચાવશે નહિ' એવા ભયથી તે ઝેર ખાઇને મરણ પામ્યો ! કિલયોપેટ્રાએ એક દારૂના પ્યાલામાં એક લાખ પૌંડની કિંમતનું એક મોતી પીગળાવી નાખ્યું અને તે દારૂ તેણે પોતાના આશક ઍન્ટનીને તેના માનમાં આપેલા એક ખાણા વખતે પીવાને આપ્યો! એસોપસે એક ભોજન પ્રસંગે માત્ર એકજ રકાબી ઉપર એક હજાર પૌંડ ખરચ્યા હતા! કૅલિગ્યૂલાએ એકજ વારના વાળુ ઉપર એક લાખ પૌંડ ખરચ્યા હતા! લ્યુકયુલસ એક ઉજાણીપર સાધારણ રીતે વીશ હજાર પૌંડ ખરચતો હતો ! ઝર્કસિસની પાસે પ્રચંડ સૈન્યો અને કાફલાઓ હતા તેમજ અપાર દ્રવ્ય ભંડાર હતો, પરંતુ તેથી તે સંતુષ્ટ થયો ન હતો અને તેણે નવીન વિલાસ શોધી કાઢનારને ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું !

જેવી રીતે સૂર્યનો પ્રકાશ પુષ્પોને વિકસાવે છે અને ફળોને પરિપકવ બનાવે છે તેવી રીતે અંતરાત્માનો પ્રકાશ જીવનસુખનાં પુષ્પોને વિકસાવે છે અને તેનાં ફળોને પરિપકવ કરે છે. જે આત્મ- હતાશ, ઉદાસ, નિરાશ થઇ ગયેલો હોય છે; જે માણસની પોતાની પવિત્રતાપરથી શ્રદ્ધા ઉઠી ગયેલી હોય છે; જે માણસને પોતાની શક્તિ અને પોતાના ઉદ્દેશપર વિશ્વાસ હોતો નથી અને જે માણસ શંકાશીલ અને ઉદ્દેશરહિત બની જાય છે; તેનું જીવન સંકુચિત અને નિરૂપયોગી થઇ જાય છે. "ક્રોધી માણસ પેટ ચોળીને શૂળ ઉપ- જાવે છે." **"જે માણસ ગુલાબમાંના કાંટાનેજ ગ્રહણ કરી તે વતી પોતાના શરીરપર ઉઝરડા પાડે છે અને ગુલાબની સુગંધ લેવાની ના પાડે છે તે માણસ ઇશ્વર પ્રત્યે પણ**

અકૃતજ્ઞ નીવડે છે અને પોતાની જાતને પણ દુઃખી કરે છે.”

જો એક માણુસ સૌન્દર્યને ચાહતો હોય અને તેનીજ શોધ કરતો હોય તો પ્રત્યેક સ્થળે તેને એ મળે છે. જો તેના આત્મામાં સંગીત વિદ્યમાન હોય તો તે પ્રત્યેક સ્થળે સંગીત શ્રવણ કરશે; પ્રકૃતિમાંનો પ્રત્યેક પદાર્થ તેની આગળ ગીત ગાશે. બે માણુસો કે જેઓ એકજ ઘરમાં વસે છે અને એકજ કામ કરે છે તેમની પણ દુનિયા ભિન્ન ભિન્ન હોઇ શકે છે. જો કે તેઓ એકજ ઘરમાં વસતા હોય છે, તોપણ તેઓમાંનો એક માત્ર કુરૂપતા અને બેડોળપણુંજ જુએ છે, તેને જગત પ્રતિકૂળ અને ખરાબજ લાગે છે; ત્યારે બીજાને સર્વત્ર સૌન્દર્ય અને શાંતિનુંજ દર્શન થાય છે, પ્રત્યેક જણ તેનાપર માયા કરે છે, તેના પ્રત્યે હેત દાખવે છે અને કોઇપણ માણુસ તેને નુકશાન પહોંચાડવાને ઇચ્છતો નથી. આ માણુસો એકજ પદાર્થ જુએ છે પરંતુ તેઓ એકજ ચશ્મામાંથી જોતા નથી. એક માણુસ મેશ-વાળા ચશ્મામાંથી જુએ છે તેથી તેને સર્વ જગત શોકગ્રસ્ત લાગે છે; બીજો માણુસ ગુલાબી રંગના ચશ્મામાંથી જુએ છે તેથી તેને સર્વ પદાર્થો સુંદર અને મોહક લાગે છે. તેને આલ્પ્સ પર્વતોનું દર્શન કર-વાને માટે સ્વિટ્ઝર્લાંડમાં જવાની જરૂર પડતી નથી. વાદળ તરફ જોતાં કલ્પનાદ્વારાજ તેને આલ્પ્સનું દર્શન થાય છે. જ્યારે પેલો માણુસ સદા અસંતુષ્ટજ રહે છે. આવો એક અસંતુષ્ટ માણુસ આ (અમેરિકન) લેખકના જોવામાં આવ્યો હતો. તે એક ખેડુત હતો અને ઘણી જાતના પાક ઉગાડતો હતો. આ લેખકે તેને કહ્યું: “મહાશય, આ વર્ષાદ ઘાસને માટે અતિ ઉત્તમ થઇ પડશે.” તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “હા, કદાચ તેમ થાય ખરૂં, પરંતુ અનાજને એથી ઘણું નુકશાન જશે. અનાજનો અરધો પાક પણ ઉતરશે એમ મને લાગતું નથી.” થોડા દિવસ પછી હું તેને પુનઃ મળ્યો અને કહ્યું:

"મહાશય, આ તડકાથી અનાજને સારો ફાયદો થશે." તે બોલ્યોઃ "હા, પરંતુ જવને એથી ભયંકર હાનિ થશે. જવને શીતલ હવાની જરૂર છે." ત્યાર પછી અલ્પ સમયમાં એક ઠંડા દિવસના પ્રાતઃકાળે હું તેને પુનઃ મળ્યો અને કહ્યું: "આ હવાથી જવને ઘણો સારો ફાયદો થશે." તેણે કહ્યું: "હા, પરંતુ એથી બીજી જાતનાં અનાજ અને ઘાસને અત્યંત હાનિ થશે; તેમને તડકાની જરૂર છે."+

કૉલિંગવૂડ પોતાની જમીનમાં જ્યાં જ્યાં ખાલી સ્થાન જોતો ત્યાં ત્યાં પોતાના ગજવામાંથી એક વૃક્ષનું બીજ કાઢીને વાવી દેતો. બીજની કાંઇ કિંમત બેસતી નથી, પરંતુ તે પ્રચંડ ઓકને ઉત્પન્ન કરે છે. આજ પ્રકારે જ્યાં જ્યાં જઇએ ત્યાં ત્યાં માયાળુ શબ્દો બોલવાની કાંઇ કિંમત બેસતી નથી, પરંતુ તેનું ફળ સુખમાં આવે છે અને તે દુઃખી માણસને આનન્દ આપે છે. જેઓ સર્વત્ર પ્રકાશજ જુએ છે અને હમેશાં પ્રત્યેક વસ્તુમાંથી મધુજ ગ્રહણ કરે છે તેમને જોઇને આપણને આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે. એક માણસ દાદરપરથી પડી ગયો અને તેથી તેનો પગ ભાંગી ગયો, ત્યારે તે બોલ્યોઃ

+ એકવાર એક સંન્યાસી સાથે આ લખનારને ઉચ્ચ કોટીના ત્યાગીઓ વિષે વાત ચાલી ત્યારે પણ આમજ જણાયું હતું. જેની જેની તારીફ કરવામાં આવતી તેના ઉત્તરમાં તેઓ કહેતા કે "હાં અચ્છે હૈ, પરંતુ જરા... હ" છેવટે એક અવધૂત કે જેમને તેઓ ઓળખતા નહિ તેમના ગુણની વાત કરી; પરંતુ ત્યારે પણ "મિયાં પડયા પણ ટંગડી ઉંચી" એમજ જણાયું. તેમણે એ વાતપર જજમેંટ આપ્યું કે "હાં હોઇગે, પરંતુ પીછેસે બીગડ જાતે હૈ." તેમના પરિચિત એક વિરક્ત અપવાસથી ચરબી ઓછી કરીને અંતરાભ્યાસમાં આડે આવતી જડતા ઘટાડવાનો યત્ન કર્યા કરતા. તેના એ આત્મસંયમની તારીફ કોઇએ ઉપલીજ વ્યકિત આગળ કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે "હાં અચ્છી બાત હૈ; યુવાન અવસ્થામેં કામ રિપુ જોર કરતા હોયગા, ઇસ બાસ્તે એસા દેહદમન કરના અચ્છાહી હૈ." સંપાદક.

"પ્રભુનો પાડ થયો કે મારી ગરદન ભાંગી ગઇ નહિ." તે એક એવો માણુસ હતો કે જે પ્રત્યેક કાળા વાદળમાં પણ એક રૂપેરી રેષા જોતો હતો. સંકટના સમયમાં કોઇ તેની સલાહ લેતું તો તે કહેતો કે "તમારા મસ્તકપરથી વિપત્તિનું વાદળ તુરતજ વિખરાઇ જશે અને શું કરવું તેની હું તમને સમજ પાડીશ." બીજા હાથપર એક અણસમજુ માણુસ તરફથી આશ્વાસન અથવા ઉત્સાહને બદલે તમને હમેશાં આજ શબ્દો મળશે કે "મેં તો ધાર્યુંજ હતું (અથવા કહ્યુંજ હતું) કે એનું પરિણામ આવુંજ આવશે!" અને જો તમે તેના સંસર્ગમાં રહેશો તો તમારો આનન્દ ધીમે ધીમે નષ્ટ થઇ જશે. કેટલાક લોકો હમેશાં શોકજ કર્યા કરે છે; તેઓ નન્દનવનમાં જન્મ્યા હોત તો ત્યાં પણ તેમને શોક કરવાનાં પુષ્કળ કારણો મળ્યાં હોત. બીજા કેટલાક લોકો સર્વત્ર આનંદી રહે છે; તેઓ પોતાની આસપાસ સર્વત્ર સુંદરતાજ જુએ છે અને તેમને સર્વત્ર લાભજ જણાય છે. કેટલાક લોકો સૂર્યપર લાંછન જોઇને એટલા બધા આકુળ વ્યાકુળ થઇ જાય છે કે તેઓ કદિપણ તેના પ્રકાશમાં ખેલી શકતા નથી; અને પશુ પક્ષીઓને પણ એમાંથી જે આનન્દ મળે છે તેમાં પણ તેઓ ભાગ લઇ શકતા નથી.

પોતાના સુખને માટે ફાંફાં મારતો હોય એવા કોઇપણ માણુસને તમે ખરેખરો સુખી થયેલો કદિપણ જોયો છે? અને જે માણુસ બીજાઓના સુખને માટે પરિશ્રમ કરતો હોય એવા કોઇપણ માણુસને તમે દુઃખી થયેલો જોયો છે?

એક મહારાજાએ કહ્યું હતું કે "મારી પચાસ વર્ષની રાજ્ય-કારકીર્દિ દરમ્યાન ચૌદ દિવસ કરતાં અધિક સમય મેં સંપૂર્ણ સુખ ભોગવ્યું નથી." દ્વારપાળ મૉર્ડેકાઇ જેટલું સુખ ભોગવતો હતો તેનો અર્ધો ભાગ પણ હૅમર, કે જે રાજાને બીજે નંબરે હતો તે ભોગ-

વતો ન હતો. સમ્રાટ નીરો પૉલની તુલનામાં વિલાસોથી ભરેલા રાજ-ભવનમાં એક કંગાલ કેદી હતો. પૉલ જ્યારે કારાગૃહમાં પડેલો હતો ત્યારે તેના મિત્રોએ તેને કાંઈક રકમ આપવા માંડી. આ સમયે તેણે લખ્યું: "મારી પાસે સર્વ વસ્તુઓ છે; મારી પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ છે; મને કોઈ વસ્તુની ત્રુટી નથી."

કોઈક માણસે ઠીકજ કહ્યું છે કે "બે વસ્તુઓ વિષે આપણે કદિપણ આકુળવ્યાકુળ થવું જોઇએ નહિ; જેમાં આપણો ઉપાય ચાલી શકતો હોય તે અને જેમાં આપણો કાંઇપણ ઉપાય ચાલી શકતો ન હોય તે." ચાર્લ્સ કિંગ્સલીએ કહ્યું હતું કે "હું એવી કોઇ પણ વસ્તુ જાણતો નથી કે જે ચિંતા કરતાં મનુષ્યને વિશેષ દુર્બલ કરતી હોય." કૉલૉરેડોના પર્વતોમાં કેટલાક રાતા પત્થરના એવા પ્રચંડ ખડકો છે કે જે, યુગોના યુગોથી સપ્ત પવનને લીધે ધસડાઇ આવતી રેતી અને કાંકરીઓના ઝપાટા વાગવાથી અત્યંત બેડોળ બની ગયા છે. આ જ પ્રકારે વ્યગ્રતા અને ચિંતાથી સુન્દરમાં સુન્દર ચ્હેરા બગડીને બેડોળ બની ગયા છે અને સર્વ ઉત્તમ તથા મોહક ગુણવાળા આનન્દીમાં આનન્દી માણસો પણ પાયમાલ થઇ ગયા છે.

કેટલાક માણસો જીવનનાં કેટલાંક દુઃખોને સાથે લીધા વિના સુખ ભોગવી શકતા નથી; તેઓ ભેગ વિનાની મિઠાઇ ખાઇ શકતાજ નથી; તેઓ સુખના પ્યાલામાં કડવાશ ઉમેર્યા વિના તેનો સ્વાદજ લઇ શકતા નથી. **આ જગતમાં માત્ર તેજ માણસ સુખી છે કે જે આદર્શભૂત સ્થિતિમાં નહિ, પણ પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં સુખ ભોગવવાને શીખ્યો હોય**—જે માણસ મધમાખની પેઠે, આસપાસ ગમે તેટલી માખીઓ અને ડાંસો ભમતા હોય તોપણ સાધારણમાં સાધારણ પુષ્પમાંથી મધુ ખેંચવાને શીખ્યો હોય. જે માણસે સુખનો મર્મ સંપૂર્ણરીતે જાણ્યો હશે તે માણસ આદર્શભૂત

સંયોગોની વાટ જોયા કરશે નહિ. તે પોતાને દ્રવ્ય મળે, પરદેશમાં પ્રયાસ કરવાની સંધિ મળે, મહાન કલાવિધાયકોનાં કામો ખરીદવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી શોભશે નહિ, પરંતુ તે પોતાનાં પ્રાપ્ત સાધનોનોજ સૌથી વિશેષ લાભ લેશે.

મેં કેટલાંક આદર્શ ગૃહો જોયાં છે; મેં કેટલાંક ગૃહો તો એવાં જોયાં છે કે જેમાં જ્ઞાન, શાંતિ અને સ્વાસ્થ્યનો નિવાસ છે, પરંતુ તે સર્વ ગૃહ ગરીબ લોકોનાંજ છે. તેમનાં ગૃહની ફરસબંધીપર ઉત્તમ શેત્રંજીઓ બિછાવેલી હોતી નથી; તેમાંની દિવાલોપર કોઇ કિંમતી ચિત્રો હોતાં નથી; પરંતુ તેમાં સંતોષી માણુસો–સેવાતત્પર અને નિઃસ્વાર્થ માણુસો–વસે છે; તેમાંનો પ્રત્યેક જણુ સર્વને સુખી કરવાને પોતાનાથી બને તેટલી સહાય કરે છે અને ગરીબાઇની ખોટ જ્ઞાન અને માયાળુ-પણાથી પૂરે છે. **જે માણુસ પોતાને સુખી ધારતો નથી તે કદિ પણુ સુખી થઇ શકતો નથી.** જ્યાં સુધી તમે તમારી જાતને દુઃખી માનો નહિ ત્યાં સુધી કોઇ પણુ વસ્તુ તમને દુઃખી બનાવી શકતી નથી.

કોઇપણુ માણુસની ઇચ્છાનુસાર આખું જગત કદિપણુ ચાલ્યું નથી. જો તમે હઠી જશો નહિ તો બીજા માણુસોના બોજા અવશ્ય તમારાપર લાદવામાં આવશે. પરંતુ તેથી બડબડશો નહિ. જો અમુક કાર્ય કરવાની જરૂર હોય અને તમે તે કરી શકતા હો તો બીજા માણુસે તે કેમ કર્યું નહિ, એમ કદિપણુ મનમાં નહિ લાવતાં તે કામ તમે પોતેજ કરજો. જે માણુસો ખાડા પૂરી દે છે અને ઢેકાઢળિયા-વાળી જમીનને સપાટ બનાવે છે તથા બીજાઓનાં અપૂર્ણ કામ સંપૂર્ણ કરે છે તેઓજ ખરા શાંતિદાતા છે અને બડબડાટ કરનારા-ઓની એક પલટણુ કરતાં પણુ તેમની કિંમત વિશેષ છે.

એમર્સન કહે છે કે " અમેરિકન સિવાયની બીજી કોઇ પણુ પ્રજાના ચ્હેરાપર ચિંતા અને શંકાશીલતાએ પોતાનાં નામ કોઇવાર

પણ આવડા મોટા અક્ષરે લખ્યાં હોય એ વિષે મને શક છે. અહીંઆ તો માતાના ખોળામાંથીજ વૃદ્ધાવસ્થાનો પ્રારંભ થાય છે; અને બાલક અમેરિકન હજુ બદન અને ઇજાર પહેરવાને શક્તિમાન થયો ન હોય તે પૂર્વે તો તે કહેવા લાગે છે કે 'મેં પૂર્વે કદિપણ ન જોઇ હોય એવી કોઈક વસ્તુ હું જોવા માગું છું; હું સર્વથી બદલાઇ જવા માગું છું.'" કેટલાક લોકો હમેશાં પોતાનાં દુઃખનાં રોદણાં રોયાજ કરે છે અને સહાનુભૂતિને માટે પ્રાર્થના કર્યાજ કરે છે. તેઓ જન્મથી રોગગ્રસ્ત અને કંટાળી ગયેલા હોય છે; કોઇપણ વસ્તુથી તેમને સંતોષ અથવા આનન્દ થતો નથી; તેઓ નિરુત્સાહી અને અસંતુષ્ટ હોવાથી જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં નિરુત્સાહનો છાંયોજ નાખે છે; તેઓ હમેશાં રાજીઆ (શોકગીત) જ ગાયા કરે છે; સ્વર્ગની પ્રભા તેમને અનુકૂળ નહિ લાગવાથી તેઓ સ્વર્ગમાં પણ દોષ જુએ છે; તેઓ ઉત્સાહી માણસોને ધિક્કારે છે; કુદરતનાં કામોમાં સૌન્દર્ય અથવા કલા જોતાં નથી; તેમને સમય હમેશાં કપરો લાગે છે; પૈસાની હમેશાં ભીડ લાગે છે; તેમને વાયુની ગતિ હમેશાં વિપરિત લાગે છે; તેઓ સદા અસત્યની સામે પોતાનો વાંધો જાહેર કરે છે અને કદિપણ સત્યની હિમાયત કરતા નથી. આપણે આવા લોકોની દયા ખાવી જોઇએ કારણ કે સાધારણરીતે તેમનું મન સ્થિર હોતું નથી અને તેમના શરીરની રચના સુવ્યવસ્થિત હોતી નથી; તેઓ તેમની વૃત્તિના ગુલામ હોય છે. ડૉ. જૉન્સન કહે છે કે "**પ્રત્યેક માણસ રોગગ્રસ્ત થાય કે તરતજ મૂર્ખ બની જાય છે.**"

કોઇપણ માણસે એવી કલ્પના કરવી નહિ કે વિલાસોથી ભરેલું જીવન સુખી હોય છે. રસલ સેઈજ કે જેની પાસે દોઢ કરોડ પૌંડની સંપત્તિ હતી તેણે પંચોતેર વર્ષની વયે કહ્યું હતું કે "હું શામાટે કામ કરતો અટકતો નથી એમ તમે મને પૂછોછો ને? જો

તમે મને એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપશો તો હું તેમ કરીશ. 'મને આટલો લાભ કરનાર અને આવી સારી સ્થિતિમાં રાખનાર બીજું કયું કામ હું કરી શકું?' આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમે આપી શકતા નથી; અને કોઇ-પણ માણસ એનો ઉત્તર આપી શકતો નથી."

"સુખ અને સ્વાર્થ એ બન્ને એક જ થડપર વિકાસ પામી શકતાં નથી." સમ્રાટ નીરો કેવળ સ્વાર્થી સુખશોધનનું જ્વલંત ઉદાહરણ હતો. બીજા માણસોના સુખ વા હિતની પરવા નહિ રાખતાં માત્ર પોતાના મનને સંતુષ્ટ કરવું એજ તેનો ઉદ્દેશ હતો. થોડાજ લોકોને આત્મતૃપ્તિને માટે કદિપણ નીરો કરતાં અધિક સાધનો અને વિશેષ અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ હતી. રાજ્યસભાના સભ્યથી માંડીને તે ઠેઠ ગુલામ પર્યંતના તેના રાજ્યના સર્વ માણસો તેના સિંહાસનને બે હાથ જોડીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતા; રાજ્યના સઘળા ભાગોમાંથી પુષ્કળ મહેસુલ આવીને તેની ત્રીજોરીમાં જમા થતું હતું અને કોઇ પણ માણસ તેની ખરચ કરવાની રીતપર ટીકા કરી શકતો ન હતો. તે આપખુદ રાજા હતો અને લાખો માણસોનાં ભાગ્ય તેના હાથમાં હતાં. તે સત્તર વર્ષની વયે ગાદીએ આવ્યો અને તેણે પંદર વર્ષ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું તે દરમ્યાન તેણે જેમ ફાવે તેમ મોજ માણી. શરીરની વાસનાઓ, દૃષ્ટિની વાસનાઓ અને જીવનના અભિમાને તેને પોતાનાથી બનતું સર્વ આપ્યું. તેની આસ્વાદનશક્તિને ઉત્તેજિત કરી શકે, તેના મનોવિકારોને જાગૃત કરી શકે અથવા કોઈપણ પ્રકારે તેની ઇન્દ્રિયાસક્તિને તૃપ્ત કરવામાં સહાય કરી શકે એવી કોઇ પણ વસ્તુને સ્પર્શ કર્યા વિના અથવા અજમાવી જોયા વિના તે રહ્યો નહિ. રોમમાં મોટી આગ લગાડયા પછી તેણે પોતાનું સુવર્ણ રાજભુવન બંધાવ્યું અને કહ્યું: "હવે અંતે મને, મનુષ્યને લાયક એવું નિવાસસ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે" પરંતુ અફસોસ! તેનો સુખપ્રાપ્તિનો

પ્રયાસ કેટલો મિથ્યા હતો! તેની ક્ષુધા અને મનોવિકારો થાકી ગયા હતા અને તેમને વિશેષ ઉત્તેજિત કરવાનો પ્રયત્ન થતાંજ બંદ કરતા હતા. તેમાંથી વિશેષ આનન્દ મેળવવાના તેના પ્રયત્નને જરાપણ યશ મળતો ન હતો. અંતે લોકોએ બંડ કર્યું, તેથી તેને નાસી જવાની ફરજ પડી અને એક બીરુની માફક કંપતાં કંપતાં તેણે એક ગુલામના કંગાલ ઝુંપડામાં આશ્રય લીધો; અને આ ક્ષુદ્ર ઝુંપડામાં તેની પોતાનીજ વિનતિથી એક ગુલામે તેના કંગાલ જીવનનો અંત આણવાની કૃપા કરી!

જે માણસ એમર્સનની પેઠે પોતાના કાર્યને દીર્ઘાયુ માને છે અને જે શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે પ્રત્યેક અસત્યનો ઇલાજ હોઇ શકે છે તેવા પ્રત્યેક આતુર આત્માને સંતોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પ્રત્યેક માણસને ઉત્તમોત્તમ કાર્ય કરવાને શક્તિમાન માને છે; બીજા માણસો જ્યાં બેડોળપણું અને અસુંદરતા જુએ છે ત્યાં જે માણસ સૌન્દર્ય અને મોહકતાનું દર્શન કરે છે; જે માણસ **सत्यमेव जयते** એ સિદ્ધાંતને માને છે અને અંતે અસ્વાસ્થ્ય ઉપર સ્વાસ્થ્યનો, તિરસ્કાર ઉપર પ્રેમનો, દુર્ગુણ ઉપર સદ્ગુણનો, તિમિર ઉપર પ્રકાશનો તથા મૃત્યુ ઉપર જીવનનો વિજય અવશ્ય થશેજ એવી શ્રદ્ધા રાખે છે તેજ માણસો પ્રજાને સત્ય માર્ગે દોરે છે.

બતક જેવી રીતે પોતાની પીઠપરથી પાણી ખંખેરી નાખે છે તેવી રીતે ચિંતાને ખંખેરી નાખનાર અને ધંધાને દુકાનમાંજ મૂકી આવનાર ફિલિપ આર્મરના જેવા માણસોજ ખરા સુખી હોય છે અને તેમનેજ સૌથી વિશેષ સફલતા મળે છે. આપણે જ્યાં જ્યાં જઇએ ત્યાં ત્યાં જો ધંધાનો બોજો હમેશાં વહન કરતા જઇએ તો તેથી આપણા સઘળા મિત્રો અને સંબંધીઓને ખોટું લાગે છે અને તેઓ કંટાળે છે. દુઃખનું નિરંતર ચિંતન કરવાથી આપણા ચ્હેરાપર તેની છાપ પડી જાય છે અને તેની સુંદરતા નષ્ટ થઇ જાય છે.

તમે ઘરમાં જે જે ચિંતા લઇને ફરો છો તેથી તમે વિશેષ નાના, વિશેષ હલકા, વિશેષ સંકુચિત અને વિશેષ પ્રતિકૂળ બની જાઓ છો. આ સર્વ ચિંતાથી તમારો ધંધો એક ઇંચ પણ આગળ વધતો નથી; ઉલટું તેથી તમારા આરોગ્યનો નાશ થવાને લીધે તમારા ધંધાની પ્રગતિને પ્રતિબાધ નડે છે. આરોગ્ય તથા મગજની સ્થિતિસ્થાપકતા વિના કોઇપણ સત્કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને તમને ચિંતાતુર જોઇને તમારા મિત્રો તથા તમારા ગ્રાહકો પણ તમારો ત્યાગ કરી જાય છે.

હસતા વદને તમારૂં કામ કરજો; ઉદાસીનતા કોઈપણ માણસને પસન્દ પડતી નથી. જ્યારે તમારા કુટુંબમાંનું કોઇ માણસ મરી જાય છે ત્યારે તમારા મિત્રો આવે છે અને તમને આશ્વાસન આપી જાય છે, પરંતુ તેઓ મૃત્યુના નિવાસગૃહમાં રહેવાનું પસન્દ કરતા નથી. **તરુણાવસ્થાથીજ ધંધાને કાર્યાલયમાં અથવા દુકાનમાંજ બંધ કરી દેતાં શીખજો. માણસો કામ કરતી વખતે નહિ, પરંતુ કામ કરી રહ્યા પછીનાજ સમયમાં હૃદયભગ્ન થઇ જાય છે.**

નાની નાની વ્યગ્રતાઓ, ક્ષુદ્ર ચિંતાઓ, ભીતિઓ, દરરોજનાં નાનાં નાનાં મરણો કે જે આપણા જીવનને દુઃખી બનાવે છે તે આપણા જીવનના પ્રકાશને જેટલો આચ્છાદિત કરી નાખે છે તેટલો આચ્છાદિત મોટી ચિંતાઓ, મોટા બોજાઓ, મોટી મુસ્કેલીઓ અને મહાન વિપત્તિઓ કરી નાખતી નથી. નાની નાની તકરારો, નાની નાની ફરિયાદો, નાના નાના આરોપો, નાની નાની ટીકાઓ, ક્રોધ, ગુસ્સા, અધૈર્ય, નાની નાની અમાયાળુતા, નિંદા, નાના અવિનય અને ચીઢિયા સ્વભાવ એ લોકોના ઘરમાં ઘણી અશાંતિ અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. ઉલટ પક્ષે, નાનાં નાનાં માયાળુ કામો, વિનયો તથા સમયાનુકૂળ

વર્તવાની, સહાયક થવાની, નિયમિત થવાની, નિઃસ્વાર્થ થવાની, કોઇની લાગણી નહિ દુઃખવવાની સંભાળ લેવાની, છિદ્રો ખુલ્લાં નહિ કરવાની, બીજાઓના દોષ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવાની અને વિચારવંત થવાની વૃતિ –આવાં આવાં નાનાં સત્કાર્યો જ મનુષ્યને સુખી કરે છે.

ચૅમ્ફર્ટે કહ્યું હતું કે "**જે દિવસે આપણે હસ્યા ન હોઇએ તે દિવસને આપણે વ્યર્થ ગુમાવી દીધેલો સમજવો.**" ઑલિવર વેન્ડેલ હોમ્સે કહ્યું હતું કે "હાસ્ય એ દિવ્ય ઔષધ છે; પ્રત્યેક માણસે તેનું સેવન કરવું જોઇએ." હ્યુમને ઇંગ્લાંડના રાજા બીજા એડવર્ડના એક પ્રાચીન હસ્તલિખિત લેખમાં નીચે લખેલા શબ્દો પ્રાપ્ત થયા હતાઃ "રાજાને હસાવનાર રાજ્યમુકુટ." લાઇકર્ગસે સ્પાર્ટાના પ્રત્યેક ભોજનગૃહને હાસ્યદેવતાની એક એક નાની મૂર્તિ અર્પણ કરી હતી. હાસ્યના જેવું ભોજન અકેકેય નથી. હાસ્ય એ અજીર્ણનો મહાન શત્રુ છે. લિંકન હાસ્યને પોતાનો પ્રાણસંરક્ષક ગણતો હતો અને બીજા પણ અનેક માણસોનો તે પ્રાણસંરક્ષક છે. લિંકન કહેતો કે "જો પ્રસંગોપાત હું હસું નહિ તો હું મરણ પામું." ઍડિસન કહે છે કે "આનન્દ એ રોગ, ગરીબાઇ અને દુઃખનો બોજો ઓછો કરે છે; અજ્ઞાનને નમ્રતાયુક્ત સાદાઇમાં પરિવર્તિત કરી નાખે છે અને ખુદ કુરૂપતાને પણ રોચક બનાવે છે."

બહાર દૃષ્ટિ ફેંકો અને વિશ્વકર્તાએ પોતાનાં સંતાનોની ખરેખરી આવશ્યકતાઓને પહોંચી વળવાને કેટલાં વિવિધ અને પુષ્કળ સાધનો તૈયાર કર્યાં છે તે જુઓ. ઇશ્વરે આપણને એટલી બધી પૂરતી અને એટલી બધી વિશેષ વસ્તુઓ આપી છે કે તેમને ભરવાને માટે અમર્યાદ અવકાશની જરૂર પડી છે; અને તે એટલી વિવિધ છે તથા એટલે ઉંચે સુધી એક ઉપર એક ગોઠવાયેલી છે કે આ ઉજાણી ભોગવવાને માટે આપણને અનન્તકાળ જોઇએ છીએ.

આપણે વિજયોની વચ્ચે દુઃખી અથવા પરાભવોની વચ્ચે સુખી થઇ શકીએ છીએ. **તેજ માણસ સુખી છે કે જેના સુખનો ઝરો તેના અંતરમાં હોય છે અને જેના સુખનો આધાર પોતાના સાથીઓના તરંગોપર અથવા અધિકારીઓની કૃપા-પર રહેતો નથી.**

એક રાજા હતો; તેને એક નાનો પુત્ર હતો. આ છોકરાને તે ઘણો ચાહતો અને તેને સુખ આપવાને માટેએ ઘણો પરિશ્રમ કરતો. તેણે એને બેસવાને માટે એક ટટ્ટુ આપ્યો; રહેવાને સુંદર ઓરડાઓ આપ્યા; અસંખ્ય ચિત્રો, પુસ્તકો અને રમકડાં આપ્યાં; તેને શિક્ષકો, સોબતીઓ અને દ્રવ્ય ખરીદી શકે તથા બુદ્ધિ શોધી કાઢી શકે એટલા બધા પ્રકારની પ્રત્યેક વસ્તુ પૂરી પાડી. પરંતુ આ સઘળું છતાંયે તે બાલ રાજકુમાર દુઃખી હતો. તે જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં મોઢું ચઢાવીનેજ જતો અને પોતાની પાસે ન હોય એવી કોઇક વસ્તુને માટે હમેશાં ઇચ્છા કર્યાજ કરતો. અંતે એક જાદુગર તે રાજાના દર-બારમાં આવ્યો. તે પેલા છોકરાના ચ્હેરાપર અસંતોષની છાપ જોઇને રાજા પ્રત્યે બોલ્યોઃ "હું આપના કુમારને સુખી કરી શકીશ અને તેના અસંતોષને હાસ્યમાં ફેરવી શકીશ, પરંતુ તેને એ મર્મ કહેવાને માટે આપે મને મોટી કિંમત આપવી જોઇએ." રાજા બોલ્યોઃ "વારૂ, તમે જે માગશો તે આપીશ." તે જાદુગર પેલા રાજકુમારને પોતાના ખાનગી ઓરડામાં લઇ ગયો. તેણે એક કાગળના ટુકડાપર એક શ્વેત વસ્તુ વતી કાંઇક લખ્યું. ત્યાર પછી તેણે એ છોકરાને એક મીણબત્તી આપી અને તેને સળગાવી તે કાગળની નીચે રાખીને તે વાંચવાને કહ્યું; ત્યાર પછી તે જાદુગર ચાલ્યો ગયો. તે છોકરાએ એના કહેવા પ્રમાણે કર્યું એટલે સફેદ અક્ષરો સુંદર નીલા રંગના થઇ ગયા. તેના વાંચવામાં આ શબ્દો આવ્યાઃ "પ્રતિદિન કોઇક માણસનું

કાંઇક હિત કરજો." તે રાજકુમારે આ સલાહ માન્ય કરી અને તેથી તે એ દેશનો સૌથી વિશેષ સુખી છોકરો બન્યો.

આ પુસ્તકને હાથમાં લેનાર માણસો પૈકીનો એક પણ માણસ ઘણુંકરીને સંપૂર્ણ સુખી તો નહિજ હોય; અને એક પણ માણસ ભાગ્યેજ એવો હશે કે જે પોતાને પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ કરતાં વધુ ઉચ્ચ અને સારી સ્થિતિમાં રહેવાલાયક નહિ માનતો હોય. માણસ જે જગતમાં વસે છે તે જગતને તે પોતેજ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જગત સારૂં હોય કે માઠું હોય તો પણ તે તેના જેવુંજ હોય છે. **એક માણુસનું મન તેને એક ઝુંપડામાં પણ રાજા બનાવે છે; જ્યારે બીજા માણસનું મન તેને રાજમહાલયમાં રહેવા છતાં પણ કંગાલ બનાવે છે.** આનંદી અને ઉત્સાહી મન ઉદાસીન જગતને સૌન્દર્યયુક્ત સ્વર્ગમાં ફેરવી નાખે છે. " માણુસ જ્યારે પોતાના પ્રકાશમાં ઉભો રહે છે ત્યારે તેની છાયા સૌથી વિશેષ કાળી થાય છે."

પ્રાચીન કાળના એક ધર્માચાર્યે કહ્યું હતું કે **" કેટલાક લોકો આપણને સ્વર્ગ તરફ લઇ જાય છે, પરંતુ તેઓ આખે રસ્તે આપણા શરીરમાં ટાંકણી ખોસ ખોસ કરે છે."**

કેટલાક માણસો અમુક જાતના ધ્વનિ સાંભળી શકતા નથી અને કેટલાકો અમુક જાતના રંગ જોઇ શકતા નથી, તેવીજ રીતે કેટલાક માણસો અમુક પ્રકારના આનંદોનો ઉપભોગ લઇ શકતા નથી. જે વાત સાંભળીને મને પેટ ભરીને હસવું આવે છે તેની તેમનાપર કિંચિત પણ અસર થવા પામતી નથી. માણસને સુખી થવાનો અધિકાર હોવા માટે અથવા તેમને માટે સુખી થવું શક્ય હોવા માટે પણ કેટલાક લોકો શંકા ધરે છે. જે **વસ્તુ તમારા ચારિત્ર્યને ઉદાત્ત બનાવતી નથી કે તમારા આત્મભંડારમાં જરા પણ વધારો કરતી નથી, તેને માટે ફાંફાં મારશો નહિ,** તેમજ તમારા હૃદ-

ચમાંથી આનંદ અને ઉલ્લાસને કદિપણ રૂખસદ આપશો નહિ.

"સારી વસ્તુઓ ઉપભોગ લેવાને માટેજ બનાવવામાં આવી છે." આપણે ગમે તે સ્થાનમાં વસતા હોઇએ પણ પૃથ્વીપટપર એવો કોઇપણ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં કુદરત ખુદ આપણી દૃષ્ટિ સન્મુખ નિરંતર ચમત્કારિક કાર્યો ન કરતી હોય; એવું કોઇપણ ઉજ્જડ સ્થાન નથી કે જ્યાં વિચારોનો વિકાસ ન થતો હોય અને જ્યાં પ્રેમ ને મોહકતા ન મળતી હોય; એવો કોઇપણ પદાર્થ કુરૂપ નથી કે જેમાં સંપૂર્ણ સૌન્દર્ય ભરેલું ન હોય; એવી કોઇપણ સત્વહીન ભૂમિ નથી કે જ્યાં વિકાસને પામેલાં મનુષ્યો ન વસતાં હોય; એવું કોઇપણ ભયંકર સ્થાન નથી કે જેમાં ગુપ્ત ભેદો અને આલ્હાદકારક વસ્તુઓ ભરેલી ન હોય; પરંતુ તેમને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોવાની જરૂર છે. શુષ્કમાં શુષ્ક કામોમાં પણ કાંઇક મોહકતા હોય છે અને તેથી તેમનું વિકર્પણ દૂર થાય છે.

સ્ટિવન જિરાર્ડે કહ્યું હતું કે "મારી પોતાની વાત કરૂં તો હું ગુલામની પેઠે જીવન વ્યતીત કરૂં છું. હું હમેશાં કામમાં નિમગ્ન રહું છું અને ઘણીવાર આખી રાત નિદ્રા લેતો નથી; હું પુષ્કળ કામોમાં ગુંચવાયેલો રહુંછું અને ચિંતાઓથી ઘસાઇ ગયો છું; પુષ્કળ સંપત્તિની હું દરકાર રાખતો નથી; કામ પ્રત્યેનો પ્રેમ એજ મારો ઉંચામાં ઉંચો હેતુ છે."

વૃદ્ધ મૉન્ટેઇને કહ્યું હતું કે "જ્યારે મને જરાપણ વેદના ન થાય ત્યારે હું ઇશ્વરની અસાધારણ કૃપા માનીને આનન્દથી ઉછાળા મારવાને તૈયાર છું."

"મેંઢું જ્યારે જ્યારે બેં બેં કરે છે ત્યારે ત્યારે તે થોડોક ખોરાક ગુમાવે છે; એજ રીતે આપણે જ્યારે જ્યારે ખિન્ન થઇએ છીએ ત્યારે ત્યારે સુખ ગુમાવીએ છીએ."

એમર્સન કહે છે કે "હે અસંતુષ્ટ માણસ! તારે શું જોઇએ છે? જે જોઇતું હોય તેની કિંમત આપ અને લે." એક તરંગી શ્રીમંતે પોતાના એક ખેતરમાં નીચે લખ્યા મુજબની જાહેર ખબર મૂકી હતી: "કોઇપણ સંતોષી માણસને હું આ ખેતર અર્પણ કરીશ." એક માણસ તરતજ તે ખેતરપર દાવો કરવાને આવ્યો. તે શ્રીમંતે તેને પૂછ્યું: "શું આપ સંતોષી માણસ છો?" તે બોલ્યો: "હા સાહેબ, હું ઘણોજ સંતોષી છું." ત્યારે પેલા શ્રીમંતે કહ્યું: "જો તમે સંતોષી છો તો પછી શા માટે મારૂં ખેતર લેવા આવ્યા છો?" પેલો માણસ તો ઉત્તર આપ્યા વિનાજ રસ્તે પડી ગયો!

વિશેષ બળતણ ઉમેરવામાં નહિ પરંતુ થોડોક અગ્નિ લઇ લેવામાં સંતોષ રહેલો છે; દ્રવ્ય વધારવામાં નહિ પરંતુ કામનાને ઓછી કરવામાંજ સંતોષ રહેલો છે. રોટલીપર એટલું બધું ઘી ચોપડશો નહિ કે જેથી તમે તે ખાઇજ ન શકો.

આપણે ઘણા ચ્હેરાઓપર ભય અને ચિંતાની રેષાઓ જોઇએ છીએ, યુક્તિ પ્રયુક્તિથી દ્રવ્ય મેળવવાના વિચારોની રેષાઓ જોઇએ છીએ; પરંતુ કેટલા થોડા ચ્હેરાઓ ઉપર સુખ અને આનન્દની રેષાઓ જોઇએ છીએ! સો "સફળ" કહેવાતા માણસોમાં ખરેખરો સફળ યાને સંતોષી માણસ તો એકાદજ હોય છે.

સત્તા અને રાજ્યમાં કદિપણ સુખ રહેલું નથી. "રાજ્યમુકુટ ધરાવનાર માણસ દુ:ખીજ હોય છે." બેકને લક્ષ્મીને "સદ્‌ગુણની ગુલામડી" કહી છે. ક્રૉમ્વેલે નવ વર્ષ પર્યંત અધિકાર ભોગવ્યો હતો, પરંતુ તે સઘળો વખત તે દુ:ખી હતો; તેને હમેશાં પોતાના પ્રાણનો ભય રહેતો હતો અને તે નિરંતર પોતાનાં વસ્ત્રની નીચે બખ્તર પહેરીજ રાખતો હતો. તેને એકજ ઓરડામાં બે વાર સૂતાં ડર લાગતો હતો. રખેને કોઇ મારૂં ખૂન કરશે એવી ભયંકર ભીતિ તેને હમેશાં રહ્યા કરતી અને તે સદા પોતાના ગજવામાં પિસ્તોલ રાખીને ફરતો હતો.

જે લોકો હમેશાં સુખ મેળવવાને માટે ફાંફાં મારે છે તેમને તે કદિપણ પ્રાપ્ત થતું નથી. "**સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય આપણા અંતરમાંજ રહેલું છે**" એ વાત તેઓ ભૂલી જાય છે. સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય બીજે કયાંય પણ વિદ્યમાન નથી. તે દ્રવ્યમાં નથી, મકાનોમાં નથી, ભૂમિમાં નથી તેમજ કીર્તિમાં પણ નથી. સ્વાર્થી શોધકને તે પોતાના ભંડાર આપતું કે બતાવતું નથી; તેમજ **અશુદ્ધ હાથો સ્વર્ગના સામ્રાજ્યને સ્પર્શી કરી શકતા નથી.** કોઇએ કહ્યું છે કે સુખ એ અતિ નાના પત્થરોનું બનેલું જડાવકામ છે. જો એમાંથી એકાદ પત્થરને છૂટો લેવામાં આવે તો તેનું કાંઇપણ મૂલ્ય નથી; પરંતુ જ્યારે સઘળા પત્થરોને એકઠા કરી યોગ્ય રીતે ગોઠવવામાં આવે ત્યારેજ તેનો મહા મૂલ્યવાન અલંકાર બને છે. **સ્વર્ગ અહીંજ છે, બીજે કયાંય પણ નથી.** તેને શોધવાને માટે ઘર બહાર જશો નહિ. જો તમારા મનમાં ઉદાસીનતા અને દુઃખ હશે તો તમે ત્યાં જશો તોપણ તમને આનન્દની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. એક કવિ કહે છે કે "**પક્ષીઓ અને સૂર્યપ્રકાશ તમારા પોતાનાજ હૃદયમાં છે અને તમારા પોતાનાજ વિચારમાં ઝરાઓ વહે છે.**"

આપણે જે સૌન્દર્યનું દર્શન કરીએ છીએ અને જે ગીત આપણને મોહિત કરી દેછે તેને આપણી પોતાની સાથે લઇ જઇએ છીએ. રૂએનનો મુદ્રાલેખ એવો હતો કે "જ્યારે સૂર્ય પ્રકાશે છે ત્યારે તે સર્વત્ર પ્રકાશ નાખે છે." સુખ એ એક એવી વસ્તુ છે કે જેનો આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવો જોઇએ. વાસ્તવમાં દૂરથી જ્યાં સુખ રહેલું જણાય છે ત્યાં તે ખરીરીતે વિદ્યમાન હોતું નથી. જો આપણે તેની પૂઠ પકડીએ અને તેને હસ્તગત કરવાને પ્રયત્ન કરીએ તો તે મેઘધનુષની પેઠે હાથમાંજ આવતું નથી. **કર્તવ્ય બજાવવામાં સુખ રહેલું છે.** જ્યારે જ્યારે આપણે નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્ય બજાવીએ છીએ

ત્યારે ત્યારે તે આપણને સુખનો કેટલોક અંશ અવશ્ય આપે છે; પરંતુ કર્તવ્ય બજાવનાર માણસ સિવાય બીજા કોઇપણ માણસને તે તાબે થતું નથી. તે કોઇપણ મધ્યસ્થ દ્વારા કે પ્રતિનિધિ દ્વારા આવતું નથી.

જગતમાં કેટલાક તો એવા ઉદાત્ત આત્માઓ પડયા છે કે જે જયાં જયાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેમની માત્ર હાજરીજ પ્રકાશ ફેલાવે છે. તેઓ રંક પ્રત્યે દયા કરે છે, દુઃખીને આશ્વાસન આપે છે, દુર્ભાગીને સહાય કરે છે અને સર્વ માણસોપર ઉપકાર કરે છે. સૂર્યપ્રકાશ પુષ્પનો વિકાસ કરે છે, પરંતુ વાદળમાં તે શક્તિ નથી. આખા ગોળાર્ધમાં પ્રસરેલા વાદળ અને તિમિર કરતાં સૂર્યનું એક કિરણ વિશેષ હિતકારક હોય છે.

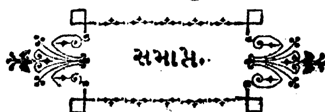
હૉરેસ મૅન કહે છે કે સમગ્ર તુલનાશાસ્ત્ર (analogy) આપણને જણાવે છે કે આપણામાં અવિકસિત શક્તિઓ રહેલી છે. સુખ મેળવવાની શક્તિઓ ગુપ્ત રહેલી હોય છે. **આ જગત એટલું બધું ઠંડું અને પ્રતિકૂળ છે કે એમાં આપણી શક્તિઓનો વિકાસ જોઇએ તેટલો થઇ શકતો નથી.** એટલા માટે આપણે સુખી માણસોની ભૂમિમાં જઇએ ત્યાં સુધી તેઓ થોભે છે. એ ભૂમિમાંની અધિક સૂક્ષ્મ હવા અને વિશેષ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોમાં રહેલો અગ્નિ તેમનો વિકાસ કરશે. જ્યારે આપણે બીજની અવસ્થામાં હતા ત્યારે પણ આપણું શરીર હાલના જેવાજ આકારમાં હતું; આપણા સ્નાયૂઓ, આપણું મસ્તક અને આપણી સર્વ ઇંદ્રિયો સંપૂર્ણ હતી, પરંતુ તે સર્વને પ્રત્યક્ષ કરવાને માટે આપણને હવા, પ્રકાશ, ગતિ અને સૌન્દર્યથી યુકત એવા આ જગતમાં આવવાની જરૂર હતી. આ જ પ્રકારે આપણા જીવનની ભાવિ ભૂમિકામાં આપણને અવશ્ય એવું સૌન્દર્ય, એવું સુખ અને પ્રીતિ મળશે કે જેને હજી આપણી આંખે જોયાં નથી, કાને સાંભળ્યાં નથી કે હૃદયે ધારણ કર્યાં નથી; અને જો એમજ હોય તો હમણાં પણ આપણામાં તે આંખ, કાન અને હૃદયના મૂળ અવયવો અવિકસિત અને જડ અવસ્થામાં પડેલાજ છે, કે જે વતી આપણે આથી પણ અધિક સારા જગતનાં

દ્રશ્યો જોઇશું, તેનાં મધુર સંગીત સાંભળીશું અને તેની પ્રેમ સમાધિ અનુભવીશું. આપણા આ જગતપરના નિવાસ દરમ્યાન આપણી આ અદૃષ્ટ અને અકલ્પિત ભાવી સુન્દરતા અને ભવ્યતા તિમિરમય અને જડ દશામાં છે. ઇશ્વરે આપણને આવી પ્રકૃતિ આપેલી છે, તેને આપણે વિકસિત, પ્રકાશિત અને અલંકૃત કરવાની છે; તેનામાં જે અમાપ અને વિવિધ સૌન્દર્ય રહેલું છે તેનું વર્ણન કરવાની મૃત્યુ-લોકના માનવીના વિવિધ શબ્દોવાળા ગદ્ય વા પદ્યમાં શકિત નથી.

"માત્ર તેજ માણસ સુખી છે કે જે આજના દિવસને પોતાનો દિવસ કહી શકે છે; જે પોતાના અંતરમાં સુરક્ષિત હોવાથી કહી શકે છે કે 'આવતી કાલ! તારી મરજી પડે એટલું મારૂં અહિત કર; તેની હું દરકાર કરતો નથી, કારણકે આજનો દિવસ તો હું જીવ્યો છું.' "

એમર્સન કહે છે: "મને આજના દિવસનું દર્શન કરવાની શક્તિ આપ; અને તારે જોઇએ તો ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ તારા હાથમાં રાખ."

"એપ્રિલ માસની હવા વાયોલેટનાં મૂળપર જે અસર કરે છે તેવી અસર બીજાઓની ઉપર કરવાની શક્તિ જે માણસના હૃદયમાં હોય છે તે માણસ સુખી છે. **હાથ તો માત્ર સોના રૂપાનુંજ દાન કરી શકે છે, પરંતુ હૃદય તો એવી વસ્તુનું દાન કરી શકે છે કે જે વસ્તુ સોના રૂપાથી ખરીદી શકાતીજ નથી. ભલમન-સાઇ, આનંદી સ્વભાવ, સહાનુભૂતિ, સંપૂર્ણ આશા,** એ ગુણોથી એક મનુષ્ય સમાજને એટલો ઉપયોગી થઇ પડે છે કે જેટલા ઉપયોગી સમુદ્રમાં અંધારી રાત્રે ભ્રમમાં પડેલા નાવિકોને તારાઓ થઇ પડે છે.

વાક્યરત્ન.

હ૭

" આપણે ક્ષુદ્ર પ્રાણી હોઈએ તેમાં આપણા ભા ડું, પણ આપણો પોતાનોજ દોષ હોય છે. × × ગમે નાર્ગ્યમાં પણ આપણે મોટા પ્રમાણમાં ફેરફાર કરી ? ાથી, આપણું હવે પછીનું ભાગ્ય પણ જેવું રચવું હોય રચવાને આપણે શકિતમાન છીએ "

× × × × ×

" હવે એક મિનિટ પણ ટકી શકાશે નહિ એમ ત લાગે અને પ્રત્યેક વસ્તુ તમારી વિરૂદ્ધ જતી લાગે ત્યારે તાન પ્રયત્ન છોડી દેશો નહિ; કારણ કે બરોબર તેજ : કિસ્મતનું ચક્કર ફરી જશે. "

× × × × ×

" આગ્યનું બહને રાહ જોયા કર નહિ; કેમકે ભાગ્ય. પણ એવી આળસુ છે કે તે પોતાની મેળે તો કદિ પણ ત ાસે આવશે નહિ. "

× × × × ×

" નિશ્ચિત ઉદ્દેશ ધરાવનાર મનુષ્યોએજ દ... તનું સ્વરૂપ ફેરવી નાખ્યું છે. "

× × × × ×

" પાસે પાઇ ન હોવી એ કાંઇ ગરીબાઇ નથ સંસ્કૃતિનો વધારો કરનાર માણસ ભિખારીની અવસ્થાએ મગ્ગુ પામે તો પણ તે પૈસાદાર છે; અને ભવિષ્યની પ્ર તેનુજ સ્મારક ઉભું કરવાની. "

આ ગ્રંથમાંથી